

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher:—Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:—Ramechandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

महामतिश्रीमाधवकरप्रणीतं
माधवनिदानम्

महामहोपाध्याय-श्रीविजयरक्षित-श्रीकण्ठदत्ताभ्यां विर-
चितया मधुकोशाख्यव्याख्यया तथा श्रीवाचस्पति-
वैद्यविरचितया आतङ्कदर्पणव्याख्याया
विशिष्टांशेन च समुल्लसितम् ।

आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा
संशोधितम् ।

तस्येदं चतुर्थं संस्करणम्

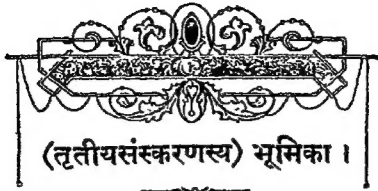
आयुर्वेदाचार्येत्युपाधिधारिणा तांबवेकरेत्युपाह्व-
रधुनाथशर्मणा संस्कृतम् ।

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः,

स्वीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८६१ वत्सरे, सन १९३९

विमलविपुलबुद्धिरिन्दुकरात्मजः श्रीमाधवकरश्चरकसुश्रुतविदेहवाग्भटादीनाम-
नेकतन्त्राणां वचनानि संगृह्य माधवनिदानमिति नाम्ना प्रसिद्धं रोगविनिश्चयाख्यमिमं
ग्रन्थं निर्मितवान् । अस्मिन् ग्रन्थे आयुर्वेदोक्तानां प्रायः सर्वेषां रोगाणां निदानपूर्व-
रूपरूपोपपन्नसंक्रान्त्युपद्रवसाध्यासाध्यविचारप्रमृतयो विपयाः संक्षेपेणातिस्पष्टतयोपव-
र्णिताः । अयं च मन्दबुद्धीनामल्पेनापि परिश्रमेण रोगसमूहज्ञानसंपादनविधावद्वितीयो
वरीवर्ति । भिषजामतीवोपयुक्तोऽयं ग्रन्थः, यदिमं भिषजः सर्वदा कण्ठोपस्थितमेव
परिरक्षन्ति, अस्य च निर्मलज्ञानेन रोगसमूहान् विनिर्णयन्ति । अस्य महतीं लोकोप-
योगितां निरीक्ष्य विद्वद्भिर्भिषग्भिर्वह्यष्टीका व्यरचिषत । यासु मधुकोशातद्भद्रपर्णाख्ये
द्वे टीके समुपलभ्येते । विमलविपुलबुद्धिः श्रीमाधवकरश्चीकराः श्रीविजयरक्षितः
श्रीकण्ठदत्तश्च कस्मिन् समये कतमं जनपदं जन्मना अलखद्वारिति दृढेन प्रमाणेन
निश्चेतुमतीव दुःशकम् । किन्तु श्रीगोपीमोहनकविराजकृतमुक्तावल्याख्यग्रन्थ-
स्थेन “पूर्वं लोकहिताय माधवकराभिख्यो भिषक् केवलं कोपान्वेषणतत्परः प्रवि-
ततायुर्वेदरक्षाकरात् । भालां रत्नमयीं चकार स यथालाभं न शोभाधिका साऽस्माभिः
कमनीयभक्तिरचनद्वाराऽन्यथा ग्रथ्यते” इति पद्येनैतावदेव निश्चीयते यन्माधवकरो
निदानातिरिक्तं रत्नमालाभिधमन्यमपि ग्रन्थं निर्मितवानिति । अयं च माधवकरो
वेदभाष्यकर्तुः सायणोपनामकात् माधवाचार्यतो भिन्न एवेतीतिहासवैतृणां सुविदि-
तमेव । मधुकोशव्याख्याव्यतिरिक्तः श्रीविजयरक्षितविरचितोऽन्यग्रन्थो न क्वाप्युप-
लभ्यते । श्रीकण्ठदत्तेन दृढकृतसिद्धयोगाख्यग्रन्थोपरि कुसुमावल्याभिधाना
व्याख्या प्रणीता, येदानीं पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमग्रन्थावल्यां मुद्रिताऽस्ति । पुस्तक-
स्यास्य शुद्धिकरणार्थं मत्संग्रहे मधुकोशव्याख्यासहितमाधवनिदानस्यैकं हस्तलिखितं
शुद्धं पुस्तकमासीत्, तस्य तथा आतद्भद्रपर्णव्याख्याया एकं हस्तलिखितं पुस्तकमस्म-
त्परमसुहृदां स्व. व. वैद्य मुरारजी नथुभाई वासु इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तं,
तस्य च साहाय्यमवलम्बितं, संदेहस्थलेषु चरकसुश्रुतादीन् ग्रन्थानवलोक्य निश्चिताः

१ स चार्य माधवकरः ख्रिस्तीवत्तप्तमशतके विजयरक्षितश्च त्रयोदशशतके संवभूवेति
प्रत्यक्षशारीरोपेक्षते म. म. कविराजश्रीगणनाथसेनमहोदयाः ।

पाठभेदाः, मुद्रितपुस्तकेषु यत्र क्वचिन्मूलारितिकः पाठ उपलब्धः स प्रक्षिप्त इति मत्वा () एतादृक्क्वचिद्मध्ये संनिवेशितः, ग्रन्थादौ माधवनिदानान्तर्गतानां विषयाणामनु-
क्रमणिका संयोजिता, तथा मधुकोशव्याख्यायां प्रमाणतथोपन्यस्तानां ग्रन्थग्रन्थकर्तृणां
तत्तत्स्थानोल्लेखपूर्वकं नामानि, तथा संप्रति भारतवर्षे यावन (युवानी) चिकित्साया
आङ्ग्लचिकित्सायाश्च प्रचारवाहुल्यात् माधवनिदानोक्तानां रोगाणां यथोपलब्धानि
अरब्बीभाषया आङ्ग्लभाषया च पर्यायनामानि संनिवेशितानि । प्रथमसंस्करणे
आतङ्कदर्पणव्याख्या समग्रैव मुद्रिता आसीत् । परमातङ्कदर्पणव्याख्यायां बहवोऽंशा
मधुकोशव्याख्यातोऽविकला एवोद्धृताः सन्ति, अतः पुनरुक्तिदोषनिवारणाय
पुस्तकस्याकारणकलेवरवृद्धिनिवारणाय चास्मिन् द्वितीये संस्करणे मधुकोशव्याख्यातो
यावानंश आतङ्कदर्पणव्याख्यायामधिक आसीत्तावानेवोद्धृत्य मुद्रितः । एवं पुस्तकस्यास्य
शुद्धिं विधाय निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतये 'पाण्डुरङ्ग जावजी' इत्यभिख्यया प्रसिद्धाय
श्रेष्ठिने दत्तमिदं पुस्तकं, तेन च स्वकीये निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं
नीतम् । एवं महता यत्नेन संपादितेऽस्मिन्काये प्रमादेन भ्रमेण वा जातं स्वल्पं
क्वचिद्भूयेत, तर्हि शुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिः क्षन्तव्यं, सफलशितव्यश्च ममायं प्रयासो
ग्रन्थस्यास्य पठनपाठनपर्यालोचनादिनेत्यभ्यर्थयते

कालबादेवीरोड,
मुंबई. }

मिषजामनुप्राखो
यादवशर्मा ।

माधवनिदानोक्तानां रोगाणामरब्बीभाषानामसंपादने मदीययावन (युवानी)-
वैद्यकपालाध्यापकैः परममाननीयैः स्वर्गवासिभिः 'हकीम श्रीरामनारायणजी'
इत्येतैः, तथा तत्पुत्रैः स्वर्गवासिभिः 'हकीम श्रीरामलालजी' इत्येतैः, तथा
आङ्ग्लभाषा-नामसंपादने मदीयपरममुद्विग्निः 'डॉक्टर श्रीबुर्गाशङ्कर गोविन्द-
राम दवे' इत्येतैः महानायासोऽङ्गीकृतः तन्निमित्तं तेषां चिरमुपकारपरबद्धोऽस्मि ।

मिषजामनुप्राखो
यादवशर्मा ।

मधुकोशव्याख्यायां प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च नामानि ॥

अमरः २-१२	इति	ईशानदेवः ४३-१३	इति
चरकः ३-२-३-२०	इत्यादि	मेढः ४४-२३	"
सुश्रुतः ४-६	"	नागभर्तृतन्त्रम् ४४-२८	"
गदाधरः ५-१७	"	पराशरः ४५-१७	"
जेजुटः ५-१८	"	स्मृतिशास्त्रम् ४६-१२	"
वररुचिः ५-२०	इति	चक्रः ५४-२७	इत्यादि
भट्टारहरिचन्द्रः ५-२४,	इत्यादि	कार्तिककुण्डः ५४-२९	"
न्यायदर्शनम् ६-१,	इति	भट्टारहरिचन्द्रः ५५-३	"
तीसदाचार्यः ७-९	इति	चन्द्रिकाकारः ५५-४	इत्यादि
सुदान्तसेनः ८-१७	इत्यादि	जतुकर्णः ५५-२०	"
पराशरः १०-६	इति	अभिवेशः ५८-३१	"
हारीतः १०-११	इत्यादि	क्षारपाणिः ६४-१२	"
ईश्वरसेनः १२-२१	"	करवीराचार्यः ६६-४	"
वृद्धवाग्भटः १५-७	"	भोजः ७२-१४	"
वाप्यचन्द्रः १५-२२	"	गौतमः ७९-५	इति
वाग्भटः १८-१३	"	नागार्जुनः ८४-५	"
गदाधरः २०-१३	"	वृद्धभोजः १२५-१७	इति
पालकाप्यः २५-७	"	कामशास्त्रम् २६१-५	"
हरिवंशः २५-३०	"	रविगुप्तः ३४२-८	"
वृद्धसुश्रुतः २८-८	"	चक्षुष्यः ३५१-२१	"
कार्तिकः ३०-७	"	सात्यकिः ३५२-१६	इत्यादि
हारीतः ३२-८	"	कल्याणविनिश्चयः ३५३-११	इति
भाष्कृततन्त्रम् ३४-१५	"	शालाक्यम् ३५४-९	"
रुद्रबलः ३५-१३	"	निमिः ३५७-१३	"
गयदासः ३७-९	"	हिरण्यक्षः ३६१-२	"
विदेहः ३९-२६	"	आलम्बायनः ३८०-३०	"
खरनादः ४३-३	"	वृद्धकाश्यपः ३८२-२	"
हरिचन्द्रः ४३-८	"		

निदानोक्तानां रोगाणामरब्बीभाषायामाङ्गलभाषायां

च नामानि ॥

ज्वर	हुम्मा	{ Pyrexia पायरेक्सिया. Fever फीवर.
सामान्यज्वर	हुम्मा योमी	Febricula फेब्रिक्युला.
सन्निपातज्वर		Typhoid State टायफॉइड स्टेट.
विषमज्वर	हुम्मा खिलतिबा	Malarial fever मॅलेरियल फीवर.
सन्ततज्वर	हुम्मा दायमी	{ Malarial Remittent fever मॅलेरियल् रिमिट्टन्ट फीवर.
सततज्वर		{ Double Quotidian Fever डबल क्वॉटिडियन् फीवर.
अन्त्येष्टज्वर		Quotidian Fe. क्वॉटिडियन् फी.
तृतीयकज्वर	हुम्मा निव जालिस दायरा	{ Tertian Fever टर्शियन् फीवर.
चतुर्थकज्वर	हुम्मा रावेआ	Quartan Fever क्वार्टन् फीवर.
चातुर्थकविपर्यय		{ Double Quartan Fever डबल क्वार्टन् फीवर.
अभिघातज्वर	हुम्मा जरवी	Traumatic fever ट्रॉमेटिक् फी.
विदाहज्वर	हुम्मा वरमी	Inflammatory fe. इन्फ्लैमेटरी फी.
सूतिकाज्वर	हुम्मा झचगी	Puerperal fever प्युएरपेरल् फी.
स्तन्योत्थज्वर		{ Milk fever मिल्क फीवर. Fever of Lactation फीवर ऑफ् लेक्टेसन.
आगन्तुकज्वर		{ Adventitious fever अड्वेंटिटि- शियल् फीवर.
ओषधिगंधज		Hay fever हे फीवर.
काम-भय-शोक-क्रोधज्वर		{ Pyrexia of emotions पायरेक्सिया ऑफ् इमोशन्स्.
भूतामिषङ्गज्वर		{ Fever of Evil Spirits फीवर ऑफ् ईविल स्पिरिट्स्.
प्रलेपकज्वर		Hectic fever हेक्टिक् फीवर.
अतिसार	इसहाल	Diarrhœa डायरिया.
आमातिसार	अहीर	{ Mucous-colitis म्युकस् कोलायटिस्.
प्रवाहिका	इसहाल उल दम	Dysentery डिसेन्ट्री.
त्रहणी	झलक उल अमआ	{ Chronic Diarrhœa, Sprue क्रॉनिक डायरिया, स्पू.

अर्श	बवासीर	{ Piles, Hæmorrhoids, पाइल्स; हिमर्रोइड्स.
रक्तार्श	बवासीर उल दम	Bleeding piles ब्लीडिंग पाइल्स.
अग्निमान्द्य	जोफ उल मेअदा	Dyspepsia डिस्पेप्शिया.
अजीर्ण	तुल्मा	Indigestion इन्डिजेशन.
विसूचिका	हैजा	Cholera कॉलेरा.
आध्मान	नफूख	{ Tympanitis टिम्पेनाइटिस. Metiorism मीटिऑरिज़्म.
कृमि	वीदान उल अमबा	Worms वर्म्स.
पाण्डुरोग		Anæmia ऐनिमिया.
रक्तपित्त		{ Hæmorrhagic diseases हिमो- हेजिक डिसीजेस, Scurvy स्कर्वी.
कामला	यरकान अस्फर	Jaundice जॉन्डिस.
हलीमक	यरकान असवद	Chlorosis क्लोरोसिस.
राजयक्ष्मा	हुम्मा दिक्	{ Phthisis, consumption, Pulmonary tuberculosis थायसिस, कंझम्प्शन, पल्मनरी ट्यूबर्कुलोसिस.
उरःक्षत	सिल	{ Pulmonary Cavitation पल्मनरी कैविटेशन.
कास	सोआल	Cough कॉफ.
हिक्का	फवाक	Hiccup, हिक्कप्.
श्वास	रिबु, जीक उल नफ्स	Dyspnœa डिस्प्निया.
तमकश्वास		Asthma ऐस्थ्मा.
धुद्रश्वास		Breathlessness ब्रेथलेस्नेस्.
महाश्वास		{ Dyspnœa of failing heart or respiration डिस्प्निया ऑफ् फेलिंग हार्ट ऑर रेस्पिरेशन.
स्वरभङ्ग	फसाद उल सौत	Hoarseness होर्सनेस्.
अरोचक		{ Loss of taste & appetite लॉस ऑफ् टेस्ट ऐन्ड अपेटाइड. Anorexia ऐनोरेक्सिया.
छर्दि	के	Vomiting व्हॉमिटिंग.
तृषा	अतश गुफरत	Thirst थर्स्ट.
मूर्च्छा	गशी	{ Syncope, fainting, सिंकपी, फेन्टिङ्ग.
अम	सदर, दवार.	Giddiness, गिडिनेस.
संन्यास	सक्ता	{ Apoplexy अपॉप्लेक्सी. Cataplexy कैटैप्लेक्सी.

मदात्यय	खुष	Alcoholism अल्कोहोलिझम्.
उन्माद	जनुन	Insanity इन्सॅनिटी.
अपस्मार	सरमा	Epilepsy एपिलेप्सी.
आक्षेपक	तशहृज	Convulsions, कन्वल्शन्स्.
धनुःस्तम्भ		Tetanus, टिटॅनस्.
पक्षवध	इस्तिरखा, फालीज	Hemiplegia, हेमिप्लेजिआ.
सर्वाङ्गवात		Diplegia डाय्प्लेजिआ.
अर्दित	लकवा	{ Facial Paralysis, फेसियल पॅरॅलिसिस्.
		{ Stiff neck स्टिफ् नेक्.
मन्यास्तम्भ	इस्तिरखाय् उल चम्वर	{ Torticolis, Wry neck. टॉर्टिकॉलिस्, राय नेक्.
		{ Paralysis of the Tongue, ग्लॉसल पॅल्सी.
जिह्वास्तम्भ	इस्तिरखाय् उल लसान	{ Glossal palsy. पॅरॅलिसिस् ऑफ् दि टंग्; ग्लॉसल् पॅल्सी.
		{ Numbness of feet, नम्नेस् ऑफ् फीट्.
पादहर्ष		{ Paraplegia पॅरॅप्लेजिआ.
ऊरुस्तम्भ	इस्तिरखाय् उल फख्ख	Emprosthotonos एम्प्रोस्थोटोनस्
अंतरायाम		Opisthotonos ओपिस्थोटोनस्.
वाह्यायाम		Plenosthotonos प्लेनोस्थोटोनस्.
दण्डापतानक		{ Trismus, Lock jaw. ट्रिस्मस्, लॉक् जॉ.
हनुग्रह		{ Limp लिम्प्.
खञ्ज		Paraplegia पॅरॅप्लेजिआ.
पङ्क		Lathirism लेथिरिझम्.
कलायखञ्ज		{ Osteoarthritis of the shoulder joint ऑस्टिओआर्थ्राइटिस् ऑफ् धी शोल्डर जॉइन्ट.
अंसशोप		{ Inflamed knee इन्फ्लैम्ड् नी.
क्रोष्टुकशीर्ष		{ Paralysis Agitans पॅरॅलिसिस् अँजिटॅन्स.
वेपथु	राभशा	Hysteria हिस्टेरिया.
अपतन्त्रक	इषतनाक उल रहम	Sciatica. सायाटिका.
गृध्रसी	अरकुजिशा	{ Radio-ulnar paralysis रेडिओ- अल्नर पॅरॅलिसिस्.
विश्वाची	इस्तिरखाय् उल यद	Aphasia अँफेजिया.
मूकत्व	हुकम	Gout गाउट.
वातरक्त		

ओष्ठभेद	शक उल शिफतेन	{ Cracks of Lip क्रैक्स ऑफ लिप्.
दन्तभेद	शक उल असनान	
नखभेद	शक उल यक्षफार	Onychia ऑनिकिया.
अरसज्ञता	युतलान उल शोक	{ Loss of sensibility to taste लॉस् ऑफ् सेन्सिविलिटी टु टेस्ट. Loss of Smell लॉस् ऑफ स्मेल्. Yawning यॉनिंग्.
घ्राणनाश	तशाऊव	
जृम्भा		
अस्वप्न	सहर	Insomnia इन्सॉन्निया.
(निद्रानाश)		
अतिप्रलाप	हीक्षयान्	Delirium डिलिरियम्.
आमवात	वजअ ऊल् मुफासील	Rheumatism र्हेमेटिझम्.
शूल	वजअ उल मेअदा	Colic कॉलिक्.
परिणामशूल		{ Gastralgokenosis Hunger पेन गेस्ट्रॉलगेकेनोसिस हंगर पेन्. Diseases of the Heart डिजीजेस् ऑफ् वी हार्ट. Angina Pectoris अँज्जाइना पेक्टोरिस्.
हृद्रोग	वजअ उल कल्ब	{ Diseases of the Heart डिजीजेस् ऑफ् वी हार्ट. Angina Pectoris अँज्जाइना पेक्टोरिस्. Acidity अँसिडिटी. Constipation कॉन्स्टिपेशन्.
अम्लपित्त		
आनाह		
गुल्म		{ Abdominal tumour अँबुडॉमिनल ट्यूमर.
रक्तगुल्म		{ Ovarian or uterine tumour ऑव्हेरियन् ऑर युटेराइन ट्यूमर.
मूत्रकुच्छ	तकतीर उर वौल	{ Dysuria डिस्यूरिया. Stranguary स्ट्रैंगुअरी. Pain- ful micturition. पेनफुल् मिक्च्युरेशन्.
मूत्राघात	एहतेवास उल वौल	{ Obstructed micturition. ऑब्स्ट्रक्टेड् मिक्च्युरेशन्.
वातकुण्ड-		
लिका }		{ Spasmodic stricture स्पैस्मॉडिक् स्ट्रिक्चर.
अष्टीला		{ Enlargement of Prostate एनलार्जमेन्ट् ऑफ् प्रॉस्टेट्.
वातवस्ति		{ Retention of urine रिटेंशन् ऑफ् यूरिन.
मूत्रातीत	इस्तिरखाय् उल मसाना	Incontinence इन्कोन्टिनन्स.
मूत्रजठर	इन्तिफाख् उल मसाना	Distended bladder डिस्टेंडेड ब्लडर.

मूत्रोत्संग		{ Stricture of Urethra स्ट्रिक्चर ऑफ यूरेथ्रा.
मूत्रक्षय		{ Suppression of Urine सप्रेसन ऑफ यूरिन.
मूत्रग्रन्थि		{ Tumour of the bladder ट्यूमर ऑफ दि ब्लडर.
मूत्रसाद		Cystitis सिस्टायटिस्.
विद्विधात		{ Vesico-Intestinal Fistula वेसायकी-इन्टेस्टायनल् फिस्टुला.
वस्तिकुण्डल		Atony of bladder एटनी ऑफ ब्लडर.
खल्ली		{ Muscular Spasm of Hand and feet. मस्कुलर स्पैस्म ऑफ हॅन्ड् अँड् फीट्.
चातकण्टक		Sprain Ankle स्प्रेन अँकल्.
अश्मरी	हीसशात	Calculus कॅल्कुलस.
वाताश्मरी		{ Uric acid calculus युरिक एसिड कॅल्कुलस.
पित्ताश्मरी		Mixed calculus मिक्सड् कॅ.
कफाश्मरी		{ Stone of Phosphates, स्टोन ऑफ् फॉस्फेट्स्.
शुक्राश्मरी		Seminal calculus सेमिनल कॅ.
शर्करा	रमल	Gravel ग्रेवल.
प्रमेह	जीरयान	Diseases of the urine डिजीजेस् ऑफ् दि यूरिन.
उदकमेह		{ Diabetes Insipidus डायबिटिस् इन्सिपिडस्.
पिष्टमेह		Chylurea काइल्यूरिया.
हस्तिमेह		{ Anuresis अँन्युरेसिस्. Incontinence of urine इन्कोन्टिनन्स् ऑफ् यूरिन.
लाला-चसा- मज्जा-मेह }		Albuminuria अँल्ब्यूमिन्यूरिया.
रक्तमेह	बौल रल दम	Hæmaturia हिमॅच्यूरिया.
शुक्रमेह	बीरयान मनी	Spermatorrhœa स्पॅरमटोरिया.
इक्षुमेह	झयावीतुस	{ Diabetes Mellitus, डायबिटिस् मेलिटस्.
सान्द्रमेह		{ Mucous in urine म्युकस इन् यूरिन.

सुरामेह		Phosphaturia फोस्फेचूरिआ.
सिकतामेह		{ Urates in urine यूरेट्स इन यूरिन.
क्षारमेह		Alkaline urine एल्कलाइन यूरिन.
हारिद्रमेह		Bile in urine बाईल इन यूरिन.
प्रमेहपिडिका		Carbuncle कार्बन्कल.
मेदोवृद्धि	समन मुफरत	Obesity ओबेसिटि.
ऊर्ध्ववात		Eructation इरक्टेसन.
प्रत्यष्टीला		Ovaritis ओवेरियटिस.
वाताष्टीला		Typhlitis टाय्फ्लायटिस.
प्लीहोदर	वरम उल तिहाल	{ Splenitis, splenic enlargement स्प्लिनायटिस, स्प्लेनिक् एन्लार्जमेन्ट.
यकृद्वाल्गुदर	वरम उल कबिद	{ Hepatitis, Hepatic enlargement हेपेटाइटिस, हेप्याटिक् एन्लार्जमेन्ट.
जलोदर	इस्तिस्का	Ascites अँसायटिस.
बद्धगुदोदर		{ Intestinal obstruction इन्टेस्टायनल ऑक्स्ट्रक्शन्.
शोथ	वरम	{ Swelling, Dropsy, Anasarca, Oedema स्वेलिंग, ड्रॉप्सी, अँनासार्का, इडीमा.
क्षतोदर	कुह उल अमभा	{ Ulceration of the bowel अलसरेशन ऑफ् घी बॉवेल.
वृद्धि		{ Scrotal Enlargement स्क्रोटल् एन्लार्जमेन्ट.
मूत्रजवृद्धि	किल्लतुल मेभा	Hydrocele हायड्रोसील.
दोषजवृद्धि	वरम उल उन्सियेन	Orchitis ऑरकायटीस्.
रक्तजवृद्धि		Hæmatocele हिमेटोसील.
वातजवृद्धि		{ Chronic orchitis क्रॉनिक् ऑर्काइटिस.
पित्तजवृद्धि		{ Acute orchitis अँक्यूट ऑर्काइटिस.
कफजवृद्धि		{ Tubercle Testes ट्युबरकल् टेस्टिडल्.
मेदोजवृद्धि	अशीम उल उन्सियेन	{ Elephantiasis of Scrotum एलिफन्टिअँसिस् ऑफ् स्क्रोटम्.
अन्त्रवृद्धि	किल्लतुल अमभा	{ Inguinal Hernia इन्ग्वायनल हर्निया.

गलगण्ड		{ Goitre, Bronchocele गॉयटर, ब्रॉन्कोसील.
गण्डमाला } अपची }	खनाक्षीर	{ Scrofula, स्कॉफ्यूला. Tubercle glands ट्यूबरकल् ग्लैण्डस्.
मेदोर्बुद		Fatty tumour फॅटी ट्यूमर.
मांसार्बुद	सरतान	Myoma मायोमा.
रक्तार्बुद		Cancer कैंसर.
अर्बुद	बश्मूर	{ Malignant Tumour मैलिग्नन्ट ट्यूमर.
ग्रन्थि		{ Enlarged lymphatic Gland एन्लार्ज्ड लिम्फैटिक् ग्लैण्ड.
श्लीपद	दाय् उल फील	Elephantiasis एलिफन्डीमेंसिस.
विद्रधि	दुबेला	Abscess अँबसेस्.
व्रणशोथ	आचला	{ Inflammation इन्फ्लेमेशन.
शारीरव्रण		Idiopathic Ulcer इडियोपैथिक् अल्सर. [बुन्ड.
सद्योव्रण		Traumatic Wound ट्रौमैटिक
छिन्न		Slashed स्लैश्ड.
सिन्न		Punctured पंकचर्ड.
विद्ध		Stab स्टैब्.
क्षत		Contused wound कन्ट्यूज्ड बुन्ड.
पिम्बित		Crushed क्रश्ड.
घृष्ट		Excoriated एक्स्कोरिएटेड.
अस्थिमग्न	कस	Fracture फ्रैक्चर.
सन्धिविश्लेष	खलभा	Dislocation डिस्लोकेशन.
अश्वकर्ण		Spiral Fracture स्पायरल फ्रै.
मज्जागत		{ Impacted Fracture इम्पैक्टेड फ्रैक्चर.
अस्थिच्छलिका		{ Green Stick fracture ग्रीन् स्टिक् फ्रैक्चर.
नाडीव्रण	नासूर	Sinus, Fistula सायनस्, फिस्तुला.
भगन्दर	नवासीर	Fistula in Ano फिस्तुला इन् एनो.
लिङ्गाश	शालील उल कुजिव	Warts वॉर्टस्.
कुष्ठ		{ Diseases of the skin डिजीजेस् ऑफ् दि स्कीन्.
महाकुष्ठ	जुझाम	Leprosy, लेप्रसि.

सिध्म	खल्फ	{ Cloasma, झोआज्मा. Ptyriasis टिरिबेंसिस.
चर्मकुष्ठ		Zeroderma, झेरोडर्मा.
किटिभ		Psoriasis, सोरायासिस.
वैपादिककुष्ठ		Rhagades, रेंगेड्स.
अलसक		Lichen, लीचेन्.
कच्छु		Scabies, Itch स्केवीस, इच्.
विस्फोटक		Impetigo, इम्पेटिगो.
शतारु		Rupia, रुपिया.
विचर्चिका		Pemphigus, पेंफिगस्.
दद्रु	कुवा	Ringworm रिंगवर्म.
किलास	वरस अभिजय	Leucoderma ल्युकोडर्मा.
पामा	जर्व	Eczema एग्झीमा.
विसर्प	हुमरा	Erysipelas एरिसिपेलस्.
ग्रन्थिविसर्प		{ Erythema-Nodozum एरीथिमा-नोडोझम्.
कर्दमविसर्प		Cellulitis सेल्युलाइटिस.
श्वेतविसर्प		{ Traumatic erysipelas ट्रॉमेटिक एरिसिपेलस्.
शीतपित्त		Urticaria, अर्टिकेरिया.
विस्फोट		Exanthymeta एक्झैन्थीमेटा.
मसूरिका	सुदरी	Small Pox लॉल् पोक्स.
रोमान्तिका		Measles, मीसल्स.
इन्द्रलुप्त	इन्तशार उल शबर	{ Falling of Hair, Baldness फॉलिंग् ऑफ् हेअर, बॉल्डनेस्.
पाषाणगर्दम		Mumps सम्प्स.
विदारिका		Bubo ब्यूबो.
पलित	शेव	{ Premature grey hair प्रिमेच्युअर ग्रे हेअर.
मुखदूपिका	वश्त्र उल लुवन	Acne अक्नी.
मयक	शालील	Mole मोल.
गुदभ्रंश	खरन उल मुकयद	Prolapsus Ani प्रोलैप्सस एनाय
तिलकालक	खाल	
चिप्प	दाखस	Whitlow व्हाइटलो.
सन्निरुद्धगुद		{ Stricture of the Rectum स्ट्रिक्चर ऑफ् दि रेक्टम्.
कक्षा		Herpes Zoster हर्पीस जोस्टर.

कदर		Corn कॉर्न.
निरुद्धप्रकाश		Phimosi फायमोसिस्.
परिवर्तिका		Paraphimosi पैराफायमोसिस्.
अवपाटिका		{ Tear in the prepuce टेवर इन् दि प्रेप्युस्
अहिपूतना	हक उल मुकवद	Pruritus anii घुरायटस एनाय.
उपदंश	जुम्राह	Soft chancre सॉफ्ट चैंकर.
फिरङ्गोपदंश		{ Hard chancre, syphilis हार्ड चैंकर, सिफिलिस.
खलिवर्धन	असनान उल झायदा	Extra Tooth एक्स्ट्रा द्य.
दन्तनाडी	कुरुह उल लखा	{ Sinus in the Gums सायनस् इन् दि गम्स.
किमिदन्तक	बीदान उल लखा	Caries of Teeth कैरीस ऑफ् टीथ.
दन्तहर्ष	जर्स	{ Irritation in the Tooth इरिटेशन इन् दि द्य.
दन्तशर्करा	हजर	Tartar टार्टर.
दयावदन्त		{ Black or Necrosed Tooth ब्लैक ऑर नेक्रोस्ड द्य.
कण्ठशुण्डी		{ Elongated Uvula एलेंगेटेड गुग्गुला.
उपजिह्वा	ज(द)फूद उल लसान	Ranulla रॅन्गुला.
मुखरोग(सर्वसर)		Stomatitis स्टोमेटाइटिस्.
शीताव		Spongy gums स्पन्जी गम्स.
दन्तवेष्ट		Pyorrhœa पायोरिआ.
दन्तपुप्पुट, शौबिर		Gum boil गम् बॉइल्.
अलास		{ Sublingual abscess सब्लिन्गुल अब्सेस्.
तात्त्वर्धुद		Palatal cancer पॅलेटल कॅन्सर.
कर्णनाद	तनीन, बदी	{ Noises in the Ear नॉयजेस् इन् दि इयर.
कर्णस्त्राव	इन्फजार उल उझल	Otorrhœa ओटोरेन्डिआ.
कर्णशूल	वजअ उल उझन	{ Otitis, Otagia ओटाइटिस्, ओटैल्लिआ.
कर्णपाक	कुईतुल उझन	{ Suppuration in the ear सप्युरेशन इन् दि इयर.
पूतिकर्ण		{ Fætid discharge from the ear फीटिड डिस्चार्ज फ्रॉम् दि इयर.

क्रिमिकर्णक	बीदान उल उद्दान	Worms in ear वर्म्स इन् इअर.
कर्णशोथ	वरम उल उद्दान	{ Inflammation of the ear इन्फ्लेमेशन ऑफ् दि इअर.
वाधिर्य	कर	Deafness डेफ्नेस्.
अपीनस		Ozoena ओझीना.
नासापाक	वश्त्र उल अनफ	{ Pustule in the Nose, Sup- purative Rhinites पुस्तुल दि नोझ, सप्युरेटिव हाय्नाय्टिस.
क्षवथु	अत्स	Sneezing सीझिंग.
नासाशोष	जफाफ उल अनफ	{ Dryness of Nose ड्रायनेस् ऑफ् नोझ.
प्रतिश्याय	झुकाम	{ Catarrh or Cold in the Nose कॅटरा ऑर कोल्ड इन् दि नोज्.
अमिष्यन्द	दमआ	Ophthalmia ऑफ्थॉल्मिया.
अक्षिपाकालय	रमद	
शिरोत्पात	सवल	Pannus पॉनस.
शुक्ल	व्याज	{ Corneal Ulcer कॉर्नियल् अलसर.
पित्तविदग्ध- दृष्टि	{ जहर	{ Day Blindness, डे ब्लाइन्डनेस, Hemeralopia हिमॅरॅलोपिया.
पाददारी		{ Cracks in the sole. कॅक्स इन् दि सोल.
पद्मिनीकण्टक		{ Papilloma of the skin पेपीलोमा ऑफ् दि स्किन.
कर्णगुथक		{ Wax in the ear. वॅक्स इन् धी इअर.
तुण्डीकेरी, अशुष		{ Abscess of the palate. अब्सेस् ऑफ् दी पैलेट.
मांसतान		Diphtheria. डिफ्थेरिया.
श्लेष्मविदग्ध- दृष्टि	{ अशा	{ Night Blindness, Nyctalopia नाइट ब्लाइन्डनेस, निक्टॉलोपिया.
अर्म		Pterygium टेरीजियम्.
नेत्रनाडी	नासूर उल अइन्	{ Lachrymal Fistula लॅक्रिमल फिस्ट्युला.
लिङ्गनाश	नञ्जुल उल-मेवा	Cataract कॅटॅरेक्ट.
क्रिमिग्रन्थि		{ Parasites on Suppurated glands. पॅरॅसाइडस, ऑन् सुपरेटेड ग्लन्ड्स.

चर्माक्षि		{ Granular Conjunctivitis
अञ्जननामिका		{ ग्रॅन्युलर कन्जन्क्टिवाइटिस्,
वातहतचर्म	इस्त्रिखाय् उल जुफ्न	Stye स्टाय.
निमेष		Ptosis पोसीस्,
कुञ्चन	इलतिनाक उल जुफ्न	Blepharospasm ब्लेफेरोस्पॅज्म
पक्ष्मकोप	शबर मुन्कलब	Atrophy अट्रोफी.
उपपक्ष्म	शबर शायद	{ Trichiasis ट्रिफियासिस्.
पक्ष्मशात	इन्तशारबल अहदाव	Tinea Tarsi टिनिया टार्साय.
शिरःशूल	मुदाध	Headache हेडएक्.
अर्धाचमेद	शफीका	Hemicrania हेमिक्रेनिआ.
रक्तप्रदर	इस्त्रिजा	Menorrhagia मेनोहेजिआ.
श्वेतप्रदर		Leucorrhea ल्युकोर्रिआ.
वन्ध्यात्व	अक	{ Sterility, Barrenness
योनिक्न्द		{ स्टेरिलिटी, बर्रेनेस.
गर्भक्लाव	दक्तात हमल	{ Vaginal Polypus
मूढगर्भ		{ व्हैजायनल् पॉलिपस्.
मणाल्दाल		Abortion, अॅबॉर्शन्.
स्तनरोग-कोप		{ Difficult labour.
स्तन्यदुष्टि		{ ट्रिफियल्ड लेबर.
सूतिकारोग		After pains आफ्टर् पेन्स्.
गति		{ Mammary Inflammation
संकीलक		{ मॅमरी इन्फ्लॅमेशन.
प्रतिगुर		Diseased Milk डिसीड्ड मिल्क्.
बीजक		Puerperal fever प्युएरपेरल् फी.
परिच		Presentation प्रेसॅटेशन.
चालरोग		Vertex. व्हर्टेक्स.
कुक्कणक		Hands & feet हँडस् अँड फीट्.
पारिगर्भिक		Head with both hands.
तालुकंटक		Transverse. ट्रान्सवर्स.
महापद्म विसर्प		{ Diseases of children.
		{ डिसीजेस् ऑफ् चिल्ड्रन्.
		Ophthalmia in Children.
		{ ऑफ्थैल्मिआ इन् चिल्ड्रन्.
		Pining पायनिंग.
		Polypus on hard palate.
		Cellulitis सेल्युलाइटिस.

योनिव्यापद्

{ Disease of Vagina
डिसीज् ऑफ् व्हजायना.

आर्तव

Menstruation मेनस्ट्रुएशन.

सर्पविष

Snake poisoning सेक पोइझनिंग्

आखुविष

{ Rat bite fever or poisoning
रैट बाइट् फीवर ऑर पोइझनिंग्

सृश्चिकविष

{ Scorpion bite or poisoning
स्कॉरपीअन् बाइट् ऑर पोइझनिंग्

क्वायुक

Guinea worm गिनीवर्म.

माधवनिदानान्तर्गतविषयाणामनुक्रमणिका

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पञ्चनिदानलक्षणम् ।			साक्षिपातिकज्वरलक्षणम्	३२	१६
मद्गलाचरणम्	१	७	सक्षिपातज्वरस्यासाध्यत्व-		
ग्रन्थस्यास्यासिधेयादि ...	२	१६	कृच्छ्रसाध्यत्वलक्षणम्	३७	११
व्याधेर्ज्ञानोपायाः ...	३	२७	सक्षिपातज्वरमर्यादा ...	३७	११
निदानलक्षणम्	५	२८	सक्षिपातज्वरोपद्रवाः ...	३८	४
पूर्वरूपलक्षणम्	९	२८	आगन्तुज्वरलक्षणम् ...	३८	७
रूपलक्षणम्	१२	९	आगन्तुजेषु दोषानुबन्ध-		
उपशयलक्षणम्	१४	१	प्रदर्शनम्	३९	२७
संप्राप्तिलक्षणम्	१७	२२	विषमज्वरसंप्राप्तिः ...	४०	५
तस्या औपाधिकमेदाः ...	१९	१	सन्ततादीनां प्रतिनियतवृज्या		
निदानपञ्चकोपसंहारः ...	२१	१३	धातवः	४०	१४
वातादेः सर्वरोगेष्वप्यभिन्-			संततज्वरलक्षणम् ...	४१	१
रितकारणत्वम्	२१	१८	सततज्वरलक्षणम् ...	४१	३
रोगस्यापि निदानार्थकर्तृत्वम्	२३	१	अन्येषु कज्वरलक्षणम् ...	४१	४
तत्र दृष्टान्तः	२३	६	तृतीयकज्वरलक्षणम् ...	४१	५
रोगाणां कदा निदानार्थकर्तृत्वं	२४	१	चतुर्थकज्वरलक्षणम् ...	४१	५
रोगजनकस्य व्याधेर्वचिन्त्यम्	२४	७	विषमज्वरस्यैकीयमतेन भूता-		
उक्तनिदानपञ्चकस्यावश्य-			भिष्वङ्गत्वम्	४२	१०
ज्ञातव्यता	२४	१४	उल्लेखदोषमेदेन तृतीयकचतुर्थ-		
२ ज्वरनिदानम् ।			कयोर्लक्षणान्तरम् ...	४३	१
ज्वरोत्पत्तिः	२४	२६	चतुर्थकविपर्ययलक्षणम्	४४	२२
ज्वरसंप्राप्तिः	२६	३	वातवलांसकज्वरलक्षणम्	४५	२५
ज्वरसामान्यलक्षणम् ...	२७	६	प्रलेपकज्वरलक्षणम् ...	४६	११
ज्वरपूर्वरूपम्	२७	२५	विषमज्वरविशेषाः ...	४६	१९
वातिकज्वरलक्षणम्	२८	२२	रसगतज्वरलक्षणम् ...	४९	५
पित्तज्वरलक्षणम्	२९	२२	रक्तगतज्वरलक्षणम् ...	४९	७
कफज्वरलक्षणम्	३०	२३	मांसगतज्वरलक्षणम् ...	४९	९
वातपित्तज्वरलक्षणम् ...	३१	७	मेदोगतज्वरलक्षणम् ...	४९	११
वातश्लेष्मज्वरलक्षणम् ...	३२	३	अस्थिगतज्वरलक्षणम् ...	४९	१३
पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम् ...	३२	१०	मज्जगतज्वरलक्षणम् ...	४९	१५
			शुक्रगतज्वरलक्षणम् ...	४९	१७

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
सक्तवातादिज्वराणां कालप्रकृतिमु- द्दिश्य प्राकृतत्वं वैकृतत्वं च ५०	२८
प्राकृतज्वराणामुत्पत्तिक्रमः ५१	७
कालस्थं दोषविशेषं लक्षणत्वम् ५२	८
उपशयानुपशयोर्लक्षणत्वम् ५३	१२
अन्तर्वेगज्वरलक्षणम् ... ५३	१७
बहिर्वेगज्वरलक्षणम् ... ५३	२०
आमज्वरलक्षणम् ... ५३	४
पच्यमानज्वरलक्षणम् ... ५३	१०
निरामज्वरलक्षणम् ... ५३	१२
ज्वरस्य साध्यलक्षणम् ... ५५	११
ज्वरस्यासाध्यलक्षणानि ... ५५	१६
ज्वरविमुक्तिपूर्वरूपम् ... ५८	२९
ज्वरमुक्तालक्षणम् ... ५९	९

३ अतिसारनिदानम् ।

अतिसारनिदानम् ... ६०	३
अतिसारसंप्राप्तिः ... ६१	१०
अतिसारपूर्वरूपम् ... ६२	१६
वातातिसारलक्षणम् ... ६२	२३
पित्तातिसारलक्षणम् ... ६२	२८
श्लेष्मातिसारलक्षणम् ... ६३	४
त्रिदोषजातिसारलक्षणम् ६३	७
शोकातिसारलक्षणम् ... ६३	१२
आमातिसारलक्षणम् ... ६४	७
मलस्यामलक्षणं पक्वलक्षणं च ६४	१४
अतिसारस्यासाध्यलक्षणानि ६५	५
रक्तातिसारलक्षणम् ... ६६	२२
प्रवाहिकासंप्राप्तिः ... ६६	३१
वातजादिमेदेन प्रवाहिकाल ६७	८
निवृत्तातिसारलक्षणम् ... ६७	१८

४ ग्रहणीनिदानम् ।

ग्रहणीसंप्राप्तिः ... ६८	५
ग्रहणीसामान्यलक्षणम् ... ६८	१६
ग्रहणीपूर्वरूपम् ... ६९	६

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
वातिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं रूपम् ... ६९	१०
पैत्तिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं लक्षणम् ... ७०	६
शैष्मिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं लक्षणम् ... ७०	१७
त्रिदोषग्रहणीलक्षणम् ... ७१	७
संग्रहग्रहणीलक्षणम् ... ७१	९
घटीयभ्राक्ष्यग्रहणीलक्षणम् ७१	१६
ग्रहण्याः ग्रामलक्षणं निराम- लक्षणं च ... ७१	२४
ग्रहण्या असाध्यलक्षणम् ७१	२७
५ अर्शोनिदानम् ।	
अर्शसां सन्निकृष्टनिदानम् ७२	२
संप्राप्तिपूर्वकमर्शः स्वरूपम् ७२	१७
वातार्शोनिदानम् ... ७३	३
पित्तार्शोनिदानम् ... ७३	१५
श्लेष्मार्शोनिदानम् ... ७३	२४
द्वन्द्वजार्शोनिदानम् ... ७४	५
त्रिदोषजार्शोनिदानम् ... ७४	८
वातार्शोलक्षणम् ... ७५	१
पित्तार्शोलक्षणम् ... ७६	१
श्लेष्मार्शोलक्षणम् ... ७६	१२
सन्निपातार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणम् ... ७७	१९
रक्तार्शोलक्षणम् ... ७७	२३
रक्तार्शसो वातादिमेदेन लक्षणानि ... ७८	१०
अर्शसां पूर्वरूपम् ... ७९	१
अर्शसां समुत्पत्तौ वातादीनां सर्वेषामेव क्रोपः ... ७९	१७
अर्शसां साध्यासाध्यत्वादि- विचारः ... ८१	१
साध्यार्शोलक्षणम् ... ८१	१५
अर्शसामुपद्रवादसाध्यत्वम् ८२	१

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मेढ्रजादीनामर्शसं लक्षणम्	८२	९
चर्मकीलसंप्राप्तिः	८३	१
चर्मकीलस्य वातादिभेदेन		
लक्षणानि	८३	५
६. अग्निमान्द्याजीर्णविसृचिकाल-		
सकविलम्बिकानिदानम् ।		

वाताद्याधिक्याजठरानलस्य		
चतुर्विधत्वम्	८४	३
विषमाद्यभिभेदानां कार्यं	८४	१०
समामिलक्षणम्	८४	१२
मन्दामिलक्षणम्	८४	१३
विषमामिलक्षणम्	८४	१४
तीक्ष्णामिलक्षणम्	८४	१५
अजीर्णभेदाः	८५	७
अजीर्णनिदानम्	८६	१९
आमाजीर्णलक्षणम्	८७	१
विदग्धाजीर्णलक्षणम्	८७	३
विष्टग्धाजीर्णलक्षणम्	८७	५
रंसशेषाजीर्णलक्षणम्	८७	७
अजीर्णोपद्रवाः	८७	१४
उष्माजीर्णकारणेऽतिमात्रभोज-		
नस्य विशेषकारणत्वम्	८८	१
अजीर्णेभ्यो विसृच्यादिसंभवः	८८	६
विसृचिनिश्चिः	८८	१४
विसृचिलक्षणम्	८९	१
अलसकलक्षणम्	८९	९
विलम्बिकालक्षणम्	८९	१८
अजीर्णजन्यस्यामस्य कार्या-		
न्तरम्	९०	३
विसृच्यलसकयोरसाध्य-		
लक्षणम्	९०	१३
जीर्णहारलक्षणम्	९१	१
७ किसिनिदानम् ।		
किमीणां संख्या	९१	१८
बाह्यकमिलक्षणम्	९२	५

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
किसिनिदानम्	९२	११
किसिविशेषे निदानविशेषः	९२	१५
आभ्यन्तरकमिलक्षणम्	९२	१९
कफजकमिलक्षणम्	९३	१
रक्तजकमिलक्षणम्	९३	१५
पुरीषजकमिलक्षणम्	९४	३

८ पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामला- हलीमकनिदानम् ।

पाण्डुरोगनिदानं भेदाद्य	९४	१७
पाण्डुरोगसंप्राप्तिः	९५	९
पाण्डुरोगपूर्वरूपम्	९५	१३
वातिकपाण्डुरोगलक्षणम्	९५	१८
पैतिकपाण्डुरोगलक्षणम्	९६	१
श्लेष्मिकपाण्डुरोगलक्षणम्	९६	६
साक्षिपातिकपाण्डुरोगलक्षणम्	९६	१०
शूलपाण्डुरोगसंप्राप्तिः	९६	१६
शूलपाण्डुरोगलक्षणम्	९७	३
पाण्डुरोगस्यासाध्यलक्षणम्	९७	९
कामलाया निदानसंप्राप्तिपूर्वकं		
लक्षणम्	९८	१७
कुम्भकामललक्षणम्	९८	२७
कामलाया असाध्यलक्षणम्	९९	४
कुम्भकामलासाध्यलक्षणम्	९९	११
हलीमकलक्षणम्	९९	१४

९ रक्तपित्तनिदानम् ।

रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका		
संप्राप्तिः	१००	२
रक्तपित्तपूर्वरूपम्	१००	२१
श्लेष्मिकरक्तपित्तलक्षणम्	१०१	२
वातिकरक्तपित्तलक्षणम्	१०१	४
पैतिकरक्तपित्तलक्षणम्	१०१	६
द्वन्द्वजस्य त्रिदोषजस्य च रक्त-		
पित्तस्य लक्षणम्	१०१	८
संसर्गविशेषेण मार्गभेदाः	१०२	१

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	
मार्गभेदेन साध्यत्वादिकम्	१०२ ४	
साध्यरक्तपित्तलक्षणम्...	१०२ १२	
दोषभेदेन साध्यत्वादिकम्	१०२ १७	
रक्तपित्तोपद्रवाः ...	१०३ ५	
रक्तपित्तस्यासाध्यलक्षणम्	१०३ १७	
१० राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानम् ।		
राजयक्ष्मनिदानम् ...	१०४ १९	
राजयक्ष्मसंप्राप्तिः ...	१०५ १६	
राजयक्ष्मपूर्वरूपम् ...	१०६ १७	
राजयक्ष्मिणो लक्षणम्	१०७ ८	
राजयक्ष्मणः पद्मरूपाणि	१०७ १७	
लवणदोषभेदेन यक्ष्मण		
एकादश रूपाणि ...	१०७ १९	
यक्ष्मिणोऽसाध्यलक्षणम्	१०८ ३	
यक्ष्मणः साध्यलक्षणम्	१०९ १८	
शोषभेदाः ...	१०९ २३	
व्यवायशोषिणो लक्षणम्	११० १	
शोकशोषिणो लक्षणम्	११० ६	
वार्धक्यशोषिणो लक्षणम्	११० १०	
अव्यशोषिणो लक्षणम्...	११० १८	
व्यायामशोषिणो लक्षणम्	१११ ४	
व्रणशोषिणो लक्षणम् ...	१११ १८	
सनिदानसुरक्षतलक्षणम्	११२ ३	
उरःक्षतपूर्वरूपम् ...	११३ १२	
क्षतक्षीणयोरसाध्यलक्षणम्	११३ १४	
क्षतक्षीणयोः साध्यासाध्य-		
विचारः ...	११३ १९	

११ कासनिदानम् ।

कासस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं		
लक्षणम् ...	११४ २	
काससंख्या ...	११४ १८	
कासपूर्वरूपम् ...	११५ १	
वातिककासलक्षणम् ...	११५ ४	
पैक्तिकासलक्षणम् ...	११५ ९	
कफजकासलक्षणम् ...	११५ १२	

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	
क्षतजकासलक्षणम् ...	११५ १६	
क्षयजकासलक्षणम् ...	११५ १२	
कासस्य साध्यत्वादिलक्षणम्	११६ १	

१२ हिक्काश्वासनिदानम् ।

हिक्कानिदानम् ...	११७ १२	
हिक्कानां स्वरूपं निरुक्तिश्च	११८ १०	
हिक्कासंप्राप्तिः ...	११८ १८	
हिक्कापूर्वरूपम् ...	११८ २३	
अन्नजाया लक्षणम् ...	११९ ३	
यमलालक्षणम् ...	११९ ६	
क्षुद्रालक्षणम् ...	११९ १०	
गम्भीरालक्षणम् ...	११९ १४	
महतीलक्षणम् ...	११९ १८	
हिक्काया असाध्यलक्षणम्	१२० १	
श्वासभेदाः ...	१२० २५	
श्वासपूर्वरूपम् ...	१२१ ८	
श्वाससंप्राप्तिः ...	१२१ १०	
महाश्वासलक्षणम् ...	१२१ १५	
ऊर्ध्वश्वासलक्षणम् ...	१२२ ७	
छिन्नश्वासलक्षणम् ...	१२२ २२	
तमकश्वासलक्षणम् ...	१२३ ९	
अतमकश्वासलक्षणम् ...	१२४ ६	
तस्यैवापरकारणं लक्षणं च	१२४ ७	
क्षुद्रश्वासलक्षणम् ...	१२४ १८	
श्वासानां साध्यासाध्यविचारः	१२५ १	
उपेक्षणासम्यगुपकमाभ्यां हिक्काश्वा-		
सयोः शीघ्रावश्यमारक्तत्वं	१२५ ७	

१३ स्वरभेदनिदानम् ।

स्वरभेदस्य निदानपूर्विका		
संप्राप्तिः ...	१२५ १४	
वातिकस्वरभेदलक्षणम्...	१२६ १	
पैक्तिकस्वरभेदलक्षणम् ...	१२६ ६	
शैम्भिकस्वरभेदलक्षणम्	१२६ १०	
साधिपातिकस्वरभेदलक्षणम्	१२६ १४	
क्षयजस्वरभेदलक्षणम् ...	१२६ २०	

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मेदोजखरमेदलक्षणम् ...	१२७	३
खरमेदस्यासाध्यलक्षणम् ...	१२७	९
१४ अरोचकनिदानम् ।		
अरोचकनिदानम् ...	१२७	२०
वातिकारोचकलक्षणम् ...	१२८	६
पैत्तिकारोचकलक्षणम् ...	१२८	८
श्लेष्मिकारोचकलक्षणम् ...	१२८	११
आगन्तुजारोचकलक्षणम् ...	१२८	२१
त्रिदोषजारोचकलक्षणम् ...	१२९	३
वातजादिमेदेनारोचककृताऽ-		
न्यदेशविकृतिः ...	१२९	६
१५ छर्दिनिदानम् ।		
छर्द्या निदानं निरुक्तिश्च	१३०	२
छर्दिपूर्वरूपम् ...	१३०	१७
वातजच्छर्द्या लक्षणम् ...	१३०	२१
पित्तजच्छर्द्या लक्षणम् ...	१३१	६
कफजच्छर्दिलक्षणम् ...	१३१	९
त्रिदोषजच्छर्दिलक्षणम् ...	१३१	१५
त्रिदोषजच्छर्द्या लक्षणान्तरं	१३१	१९
आगन्तुजच्छर्दिलक्षणम् ...	१३२	६
क्रिमिजच्छर्दिलक्षणम् ...	१३२	१७
असाध्यजच्छर्दिलक्षणम् ...	१३२	२१
छर्द्या उपप्रवाः ...	१३३	३
१६ तृष्णानिदानम् ।		
तृष्णाया निदानं संप्राप्तिश्च	१३३	७
वातजतृष्णालक्षणम् ...	१३४	१
पित्तजतृष्णालक्षणम् ...	१३४	८
श्लेष्मजतृष्णालक्षणम् ...	१३४	१४
क्षतजतृष्णालक्षणम् ...	१३५	४
क्षयजतृष्णालक्षणम् ...	१३५	६
आमजतृष्णालक्षणम् ...	१३५	१५
सुप्तोद्भवतृष्णालक्षणम् ...	१३५	१८
उपसर्गजतृष्णालक्षणम् ...	१३६	१
तृष्णोपसर्गाः ...	१३६	७
असाध्यतृष्णानां लक्षणम्	१३६	९

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१७ मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्या-		
सनिदानम् ।		
मूर्च्छाया निदानं संप्राप्तिश्च	१३६	१७
मूर्च्छापूर्वरूपम् ...	१३७	२४
वातजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३७	२९
पित्तजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३८	७
कफजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३८	१४
साक्षिपातिकमूर्च्छायलक्षणम्	१३८	२०
रफजमूर्च्छायसंप्राप्तिः ...	१३९	११
विषजमूर्च्छायस्य मद्यजमूर्च्छायस्य		
च संप्राप्तिः ...	१४०	६
रफजादिमूर्च्छात्रयस्य रूपाणि	१४०	१६
मूर्च्छादीनां परस्परं मेदः	१४१	५
अमलक्षणम् ...	१४१	७
तन्द्रालक्षणम् ...	१४१	१३
संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो मेदः	१४२	४
संन्यासलक्षणम् ...	१४२	७
१८ पानात्ययपरमदपानाजीर्ण-		
पानविभ्रमनिदानम् ।		
मदात्ययनिदानम् ...	१४३	२
मद्यस्वभावः ...	१४३	११
विधिनोपयुक्तमद्यफलम्	१४४	१
प्रथममदलक्षणम् ...	१४५	१
द्वितीयमदलक्षणम् ...	१४५	११
तृतीयमदलक्षणम् ...	१४५	१५
चतुर्थमदलक्षणम् ...	१४६	३
अविधिकृतमद्यपानस्य विकारान्तर-		
हेतुत्वम् ...	१४६	२५
अन्नसहितस्यापि मद्यस्य कुदत्त्वादि-		
कारणसहितस्य विकार-		
कारित्वप्रदर्शनम् ...	१४७	६
मद्योदयविकारमेदाः ...	१४७	१३
वातिकमदात्ययलक्षणम्	१४७	१८
पैत्तिकमदात्ययलक्षणम्	१४७	२०
श्लेष्मिकमदात्ययलक्षणम्	१४७	२२

विषयाः -	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मरमदलक्षणम्...	१४८	८	अंसुरजुष्टलक्षणम्	१५६	१६
पानाजीर्णलक्षणम्	१४८	१५	गन्धर्वाविष्टलक्षणम्	१५६	१९
पानविभ्रमलक्षणम्	१४८	१९	यक्षाविष्टलक्षणम्	१५७	५
पानात्म्यादीनामसाध्य-			पितृजुष्टलक्षणम्	१५७	११
लक्षणम्	१४९	१	नागाविष्टलक्षणम्	१५७	१९
पानात्म्यादीनामुपद्रवाः	१४९	७	राक्षसाविष्टलक्षणम्	१५८	१
१९ दाहनिदानम् ।			पितृनावाविष्टलक्षणम्	१५८	९
मद्यजदाहलक्षणम्	१४९	२४	भौतिकोन्मादस्यासाध्यल०	१५८	१७
रक्तजदाहलक्षणम्	१५०	४	देवादीनां ग्रहणकालः	१५९	९
पित्तजदाहलक्षणम्	१५०	१०	आविशतां देवादीनामनुपलब्धौ		
सृणानिरोधजदाहलक्षणम्	१५०	१३	दृष्टान्तः	१५९	१६
रक्तपूर्णकोष्ठजदाहलक्षणम्	१५०	१८	ग्रहाणां तीव्रतपादिप्रभाव-		
धातुक्षयजदाहलक्षणम्	१५०	२५	ताकयनम्	१६०	१०
मर्माभिघातजदाहलक्षणम्	१५१	५	२१ अपसारनिदानम् ।		
दाहानामसाध्यलक्षणम्	१५१	६	अपसारसंप्राप्तिः	१६१	२
२० उन्मादनिदानम् ।			अपसारसामान्यलक्षणम्	१६१	४
उन्मादनिश्चिः...	१५१	१७	अपसारपूर्वरूपम्	१६१	१२
उन्मादमेवाः	१५२	४	वातिकापसारलक्षणम्	१६२	३
उन्मादसामान्यनिदानम्	१५२	१२	पैतिकापसारलक्षणम्	१६२	८
उन्मादसंप्राप्तिः	१५२	२०	शैष्मिकापसारलक्षणम्	१६२	१३
उन्मादसामान्यलक्षणम्	१५३	७	साक्षिपातिकापसारलक्षणम्	१६२	१७
वातिकोन्मादस्य निदानसंप्राप्ति-			अपसारस्यासाध्यलक्षणम्	१६२	१९
पूर्वकं लक्षणम्	१५३	१३	अपसारप्रकोपकालः	१६३	१
पैतिकोन्मादस्य निदानादिपूर्वकं			२२ वातव्याधिनिदानम् ।		
लक्षणम्	१५३	२१	वातरोगस्य निदानं संप्राप्तिश्च	१६३	१७
शैष्मिकोन्मादस्य निदानादिपूर्वकं			वातव्याधेः पूर्वरूपादि	१६५	७
लक्षणम्	१५४	९	वातव्याधेः सामान्यलिङ्गम्	१६५	१७
साक्षिपातिकोन्मादस्य निदा-			वायोर्हेत्वादिविशेषाद्वाग-		
नादिपूर्वकं लक्षणम्	१५४	२०	विशेषकर्तृत्वम्	१६६	३
शोकादिजोन्मादस्य निदानसंप्रा-			कोष्ठाभितवातलक्षणम्	१६६	७
प्तिपूर्वकं लक्षणम्	१५५	५	सर्वाङ्गकुपितवातलक्षणम्	१६६	९
विषजोन्मादलक्षणम्	१५५	१४	शुद्धस्थितवातलक्षणम्	१६६	१४
उन्मादस्यासाध्यलक्षणम्	१५५	१८	आमाशयस्थवातलक्षणम्	१६६	१६
भौतिकोन्मादसामान्यलक्ष०	१५५	२२	प्रकाशयस्थवातलक्षणम्	१६६	२०
देवजुष्टलक्षणम्...	१५६	८			

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
श्रोत्रादिगतवातलक्षणम्	१६६ २२	शुभ्रसीलक्षणम् ...	१७५ ७
त्वग्गतवातलक्षणम् ...	१६७ ४	निष्वाचीलक्षणम् ...	१७५ २०
अस्त्रगतवातलक्षणम् ...	१६७ १०	क्रोशुकसीर्पलक्षणम् ...	१७६ ६
मांसमेदोगतानिललक्षणम्	१६७ १७	खञ्जलक्षणम् ...	१७६ १२
मज्जास्थिगतवातलक्षणम्	१६७ १९	कलायखञ्जलक्षणम् ...	१७६ १८
शुक्रस्थवातलक्षणम् ...	१६८ ४	वातकण्टकलक्षणम् ...	१७६ २४
सिरागतवातलक्षणम् ...	१६८ ८	पाददाहलक्षणम् ...	१७७ ४
ज्वायुगतवातलक्षणम् ...	१६८ १०	पादहर्षलक्षणम् ...	१७७ ८
सन्धिगतवातलक्षणम् ...	१६८ १४	अंसशोषलक्षणम् ...	१७७ १३
मित्तकफाश्रुतानां प्राणादीनां		अववाहुकलक्षणम् ...	१७७ १७
लक्षणानि ...	१६८ १९	मूत्रादीनां लक्षणम् ...	१७८ १
आक्षेपकस्य सामान्यल०	१७० १	तृणलक्षणम् ...	१७८ ७
अपतत्रकलक्षणम् ...	१७० ९	प्रतितृणलक्षणम् ...	१७८ १२
अपतानकलक्षणम् ...	१७० १४	आध्मानलक्षणम् ...	१७८ १६
दण्डापतानकलक्षणम् ...	१७१ १	अस्याध्मानलक्षणम् ...	१७८ १८
धनुःस्तम्भलक्षणम् ...	१७१ ७	अष्टीललक्षणम् ...	१७९ ३
अभ्यन्तरायामलक्षणम्	१७१ ९	प्रत्यष्टीललक्षणम् ...	१७९ ६
वाह्यायामलक्षणम् ...	१७१ १४	वस्ती प्रतिलोमे वायौ विविधमूत्र-	
अभिघातजाक्षेपकलक्षणम्	१७१ २३	रोधकविकारसंभवः...	१७९ १४
अपतानकस्यासाध्यलक्षणम्	१७२ ६	केपथुलक्षणम् ...	१७९ १८
पक्षवधस्य संप्राप्तिपूर्वकं		खाद्रीलक्षणम् ...	१७९ २१
लक्षणम् ...	१७२ १२	ऊर्ध्ववातलक्षणम् ...	१७९ २२
पक्षवधस्य साध्यासाध्य-		अनुकवातरोगसंग्रहः ...	१८० ५
विचारः ...	१७२ २३	पूर्वोक्तवातरोगाणां साध्यासाध्य-	
अर्दितस्य निदानप्राप्तिपूर्वकं		विचारः उपग्रवाद्य १८०	११
लक्षणम् ...	१७३ ८	प्रकृतिस्थस्य वायोर्लिङ्ग...	
अर्दितस्यासाध्यलक्षणम्	१७३ २७	कार्यं च ...	१८० १८
आक्षेपकादीनां वैश्यान्तौ		२३ वातरक्तनिदानम् ।	
स्वस्थत्वम् ...	१७४ ७	वातरक्तनिदानम् ...	१८१ २
हनुग्रहस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं		वातरक्तसंप्राप्तिः ...	१८१ २०
लक्षणम् ...	१७४ १०	वातरक्तपूर्वरूपम् ...	१८२ ५
मन्यास्तम्भलक्षणम् ...	१७४ १७	वातरक्तस्य दोषान्तरेण	
जिह्वास्तम्भलक्षणम् ...	१७४ २०	संसर्गं लक्षणानि ...	१८२ १४
सिराग्रहस्य संप्राप्तिपूर्वकं		कुब्जस्य वातरक्तस्य सर्वदेह-	
लक्षणम् ...	१७५ १	विसर्पितत्वं ...	१८३ ३

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
वातरक्तस्य साध्यासाध्य-	
विचारः १८३	११
२४ ऊरुस्तम्भनिदानम् ।	
ऊरुस्तम्भस्य निदानसंप्राप्ति-	
पूर्वकं लक्षणम् ... १८४	२
ऊरुस्तम्भपूर्वरूपम् ... १८५	१
ऊरुस्तम्भलक्षणम् ... १८५	३
ऊरुस्तम्भस्य असाध्य-	
लक्षणम् १८५	९
२५ आमवातनिदानम् ।	
आमवातस्य निदानपूर्विका	
संप्राप्तिः १८६	२
आमवातलक्षणम् ... १८७	३
प्रकुपितस्यामवातस्य लक्ष् १८७	६
आमवातस्य विशेषलक्षणानि १८७	१७
आमवातस्य साम्यासाध्य-	
विचारः १८८	१
२६ शूलपरिणामशूलान्नद्रव-	
शूलनिदानम् ।	
शूलस्य सन्निकृष्टनिदानम् १८८	७
वातिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं	
लक्षणम् १८८	१७
पैत्तिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं	
लक्षणम् १८९	७
शैष्मिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं	
लक्षणम् १९०	१
सांनिपातिकशूललक्षणं ... १९०	११
आमशूललक्षणम् ... १९०	१३
द्वन्द्वजशूललक्षणम् ... १९०	१६
शूलस्य साध्यत्वादिलक्षणं १९१	५
परिणामशूलस्य निदानपूर्वकं	
लक्षणम् १९१	१०
परिणामशूलस्य वातादिमेदेन	
लक्षणानि १९१	२२
अन्नद्रवशूललक्षणम् ... १९२	८

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
२७ उदावर्तानाहनिदानम् ।	
उदावर्तनिदानम् ... १९२	२०
वातनिरोधजोदावर्तलक्ष् १९३	५
पुरीषनिरोधजोदावर्तलक्ष् १९३	७
मूत्रनिरोधजोदावर्तलक्ष् १९३	९
जृम्भोपघातजोदावर्तलक्ष् १९३	११
बाष्पनिरोधजोदावर्तलक्ष् १९४	१
क्षवधुनिरोधजोदावर्तलक्ष् १९४	३
उद्गारनिरोधजोदावर्तलक्ष् १९४	५
छर्दिनिग्रहजोदावर्तलक्ष् १९४	७
शुकनिरोधजोदावर्तलक्ष् १९४	९
क्षुधानिरोधजोदावर्तलक्ष् १९४	११
तृष्णाविघातजोदावर्तलक्ष् १९४	१२
निःश्वासनिनिग्रहजोदावर्त-	
लक्षणम् १९४	१३
निद्रामिघातजोदावर्तलक्ष् १९४	१४
रुंक्षदिकुपितवातजोदावर्तस्य	
निदानसंप्राप्तिलक्षणानि १९४	२३
आनाहलक्षणम् १९५	१२
२८ गुल्मनिदानम् ।	
गुल्मस्य निदानमेदस्थानानि १९६	२
सामान्यगुल्मरूपम् ... १९६	९
पञ्चविधगुल्मविवरणम् ... १९६	२३
गुल्मपूर्वरूपम् १९७	२७
सर्वगुल्मसाधारणं रूपम् १९८	४
वातिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं	
लक्षणम् १९८	७
पैत्तिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं	
लक्षणम् १९८	१९
शैष्मिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं	
लक्षणम् १९९	४
घातमकेषु त्रिष्वेकजहेतु-	
लक्षणानिदेशः ... १९९	१०
सांनिपातिकगुल्मलक्षणम् १९९	१६

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
रक्तगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम् ... २००	५
गुल्मिनोऽसाध्यलक्षणानि २०१	५
२९ हृद्दोगनिदानम् ।	
हृद्दोगनिदानम् ... २०२	९
हृद्दोगस्य संप्राप्तिपूर्वकं ल० २०२	१३
वातिकहृद्दोगलक्षणम् ... २०२	२०
पैत्तिकहृद्दोगलक्षणम् ... २०३	१
शैथिलिकहृद्दोगलक्षणम् ... २०३	५
साक्षिपातिकहृद्दोगलक्षणम् २०३	९
किमिजहृद्दोगलक्षणम् ... २०३	१०
हृद्दोगोपद्रवाः ... २०४	१३
३० मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।	
मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ... २०४	२०
मूत्रकृच्छ्रसंप्राप्तिः ... २०४	२२
वातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् २०५	१०
पित्तजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् २०५	११
कफजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् २०५	१२
संक्षिपातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् २०५	१३
शल्याभिघातजमूत्रकृच्छ्र- लक्षणम् ... २०५	१४
शक्रप्रतिघातजमूत्रकृच्छ्र- लक्षणम् ... २०५	१७
अश्मरीजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् २०५	१८
शुक्रजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् २०५	२०
मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोक्तयोः- श्मरीशर्करयोः समानता- ऽन्तरमेदश्च ... २०६	५
३१ मूत्राघातनिदानम् ।	
मूत्राघातनिदानम् ... २०७	२
वातकुण्डलिकालक्षणम् ... २०७	८
अष्टीलालक्षणम् ... २०७	१५
वातयस्त्रिलक्षणम् ... २०७	१९
मूत्रातीतलक्षणम् ... २०८	४
मूत्रजठरलक्षणम् ... २०८	८

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
मूत्रोत्संगलक्षणम् ... २०८	१४
मूत्रक्षयलक्षणम् ... २०८	२१
मूत्रप्रस्थिलक्षणम् ... २०९	१
मूत्रशुक्ललक्षणम् ... २०९	९
उष्णवातलक्षणम् ... २०९	१४
मूत्रसादलक्षणम् ... २०९	२१
विद्विघातलक्षणम् ... २१०	५
वस्त्रिकुण्डललक्षणम् ... २१०	१०
तत्त्वैव दोषान्तरसंसृष्टस्य लक्षणम् ... २१०	२०
वस्त्रिकुण्डलस्य साध्यासाध्यवि- चारः ... २१०	२४
कुण्डलीभूतवस्त्रैर्लक्षणम् २११	४
३२ अश्मरीनिदानम् ।	
अश्मरीनिदानम् ... २११	११
अश्मरीसंप्राप्तिः ... २११	१३
अश्मरीपूर्वरूपम् ... २१२	१
अश्मरीसामान्यलक्षणम् २१२	५
वातजाश्मरीलक्षणम् ... २१२	१५
पित्तजाश्मरीलक्षणम् ... २१३	४
श्लेष्मजाश्मरीलक्षणम् ... २१३	८
पूर्वोक्ताश्मरीणां सुखसाध्यं २१३	११
शुक्राश्मर्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम् ... २१३	२०
शर्करालक्षणम् ... २१४	१४
अश्मर्युपद्रवाः ... २१४	१८
अश्मर्या असाध्यलक्षणम् २१५	५
३३ प्रमेहनिदानम् ।	
प्रमेहनिदानम् ... २१५	११
प्रमेहसंप्राप्तिः ... २१६	४
प्रमेहाणां दोषद्वयसंग्रहः २१७	५
प्रमेहपूर्वरूपम् ... २१७	२८
प्रमेहसामान्यलक्षणम् ... २१८	६
उदकमेहलक्षणम् ... २१८	२०
इक्षुमेहलक्षणम् ... २१८	२३

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
सान्द्रमेहलक्षणम्	२१८	२३	अलजीलक्षणम्	२२४	१२
सुरामेहलक्षणम्	२१८	२४	विदारिकालक्षणम्	२२४	१३
पिष्टमेहलक्षणम्	२१९	१	विद्रविलक्षणम्	२२४	१४
शुक्लमेहलक्षणम्	२१९	२	पिडकानामारम्भककारणम्	२२४	१७
तिक्तमेहलक्षणम्	२१९	३	असाध्यपिडकालक्षणम्	२२५	१६
श्रीतमेहलक्षणम्	२१९	४	३४ मेदोरोगनिदानम् ।		
श्लेष्ममेहलक्षणम्	२१९	५	मेदोरोगनिदानम्	२२६	१
लालामेहलक्षणम्	२१९	६	मेदोरोगसंप्राप्तिः	२२६	३
क्षारमेहलक्षणम्	२२०	१	मेदोरोगलक्षणम्	२२६	५
नीलमेहकालमेहयोर्लक्षणम्	२२०	२	अतिस्थूललक्षणम्	२२६	१७
हारिद्रमेहलक्षणम्	२२०	३	३५ उदरनिदानम् ।		
भाक्षिष्ठमेहलक्षणम्	२२०	४	उदरस्य बहिर्दृष्टिजन्यत्वम्	२२७	१७
रक्तमेहलक्षणम्	२२०	५	उदरसंप्राप्तिः	२२८	१
वसामेहलक्षणम्	२२०	११	उदराणां सामान्यरूपम्	२२८	१३
मज्जामेहलक्षणम्	२२०	१२	वातोदरलक्षणम्	२२८	२३
क्षौद्रमेहलक्षणम्	२२०	१३	पैत्तिकोदरलक्षणम्	२२९	८
इक्षिमेहलक्षणम्	२२०	१४	शैथिल्योदरलक्षणम्	२२९	१५
अनेहोपद्रवाः	२२०	१९	सन्निपातोदरलक्षणम्	२२९	१९
अनेहस्यासाध्यलक्षणम्	२२१	६	ग्रीहोदरलक्षणम्	२३०	१२
मधुमेहीजातस्य अनेहिणोऽ-			ग्रीहोदरे दोषसम्बन्धेन		
साध्यत्वम्	२२१	२५	लक्षणानि	२३०	१५
उपेक्षया हि कफपित्तजानामपि			बद्धगुदोदरलक्षणम्	२३१	५
मधुमेहत्वम्	२२२	२७	क्षतोदरलक्षणम्	२३१	१६
धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवा-			दक्षोदरस्य निदानसंप्राप्तिः		
तेन मधुमेहसंभवः	२२२	२९	पूर्वकं लक्षणम्	२३२	८
सर्वेषां अनेहानां मधुमेहवाचित्वे-			उदरस्य साध्यासाध्यविचारः	२३२	२४
निमित्तम्	२२३	३	अवस्थानिशेषेणोदरस्या-		
अनेहोपेक्षया पिडकासंभवः	२२३	१७	साध्यत्वम्	२३३	१३
शराविकालक्षणम्	२२४	४	३६ शोथनिदानम् ।		
सर्षपिकालक्षणम्	२२४	५	शोथसंप्राप्तिः	२३३	२५
कच्छपिकालक्षणम्	२२४	६	शोथपूर्वरूपम्	२३४	१७
जालिनीलक्षणम्	२२४	७	शोथनिदानम्	२३४	१९
विनतालक्षणम्	२२४	८	शोथसामान्यलक्षणम्	२३५	३
पुत्रिणीलक्षणम्	२२४	१०	वातशोथलिङ्गम्	२३५	७
संस्कारिकालक्षणम्	२२४	११	पैत्तिकशोथलिङ्गम्	२३५	१८

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
कफजशोथलिङ्गम् ... २३५ २३		अर्बुदसंप्राप्तिः ... २४५ ६	
द्विदोषजशोथलिङ्गम् ... २३६ १		रक्तार्बुदलक्षणम् ... २४५ २०	
सन्निपातजशोथलिङ्गम् ... २३६ २		मौसार्बुदस्य संप्राप्तिपूर्वकं	
अभिघातजशोथलिङ्गम् ... २३६ ८		लक्षणम् ... २४६ ४	
विपजश्चयधुलिङ्गम् ... २३६ १६		असाध्यार्बुदम् ... २४६ १३	
यत्रस्था दोषा यत्र देशे शोथं		अध्यर्बुदलक्षणम् ... २४६ १८	
कुर्वन्ति तत्तिरूपणम् २३७ ६		अर्बुदानां पाकामावे हेतुः २४६ २४	
शोथस्य साध्यासाध्यविचारः २३७ १२		३२ श्लीपदनिदानम् ।	
३७ वृद्धिनिदानम् ।		श्लीपदसंप्राप्तिः ... २४७ १३	
वृद्धेः संप्राप्तिः ... २३८ १९		वातजश्लीपदलक्षणम् ... २४७ १५	
वातजवृद्धिलक्षणम् ... २३९ ८		पित्तजश्लीपदलक्षणम् ... २४७ १७	
पित्तजवृद्धिलक्षणम् ... २३९ ९		शैथिलिकश्लीपदलक्षणम् ... २४७ १८	
कफजवृद्धिलक्षणम् ... २३९ १०		असाध्यश्लीपदलक्षणम् ... २४७ २४	
रक्तजवृद्धिलक्षणम् ... २३९ ११		श्लीपदेषु कफस्याव्यभिचारेण	
मेदोजवृद्धिलक्षणम् ... २३९ १२		प्राधान्यम् ... २४८ ७	
सूत्रजवृद्धिलक्षणम् ... २३९ १३		श्लीपदसंभवहेतुर्दोषाः ... २४८ १२	
अत्रवृद्धेर्निदानसंप्राप्तिपूर्वकं		श्लीपदस्यापरमसाध्यलक्षणम् २४८ १८	
लक्षणम् ... २३९ २२		४० विद्रधिनिदानम् ।	
३८ गलगण्डगण्डमालापचीप्र-		विद्रधिसंप्राप्तिः ... २४९ २	
न्ध्यर्बुदनिदानम्		वातजविद्रधिलक्षणम् ... २४९ १७	
गलगण्डस्य सामान्यलक्षणम् २४० २२		पित्तजविद्रधिलक्षणम् ... २४९ २२	
गलगण्डसंप्राप्तिः ... २४१ १		कफजविद्रधिलक्षणम् ... २५० १	
वातगलगण्डलक्षणम् ... २४१ ९		दोषविशेषेण विद्रधीनामाज्ञा-	
श्लेष्मजगलगण्डलक्षणम् २४१ १७		वर्णभेदः ... २५० ४	
मेदोजगलगण्डलक्षणम् २४१ २१		सन्निपातजविद्रधिलक्षणम् २५० ८	
गलगण्डस्यासाध्यलक्षणम् २४२ ४		आगन्तुविद्रधेः संप्राप्तिपूर्वकं	
गण्डमालालक्षणम् ... २४२ ८		लक्षणम् ... २५० २२	
अपचीलक्षणम् ... २४२ २०		रक्तजविद्रधिलक्षणम् ... २५१ ६	
ग्रन्थेल्लक्षणम् ... २४३ ७		आभ्यन्तरविद्रधिलक्षणम् २५१ १३	
वातजग्रन्थिलक्षणम् ... २४३ २०		आभ्यन्तरविद्रधेरधिष्ठानविशे-	
पित्तजग्रन्थिलक्षणम् ... २४३ २५		षेण विज्ञेयलिङ्गानि ... २५१ १८	
कफजग्रन्थिलक्षणम् ... २४४ ४		स्त्रावनिर्गममार्गः ... २५२ १६	
मेदोजग्रन्थिलक्षणम् ... २४४ ९		विद्रधेः साध्यासाध्यविचारः २५२ २१	
सिराजग्रन्थेः संप्राप्तिः ... २४४ १८		४१ व्रणशोथनिदानम् ।	
सिराजग्रन्थिलक्षणम् ... २४४ २०		व्रणशोथस्य विशिष्टलक्षणम् २५३ १८	

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
वातादिमेदेन विशेषलक्षणम् २५४	५
व्रणशोथस्यामलक्षणम् ... २५४	९
पच्यमानव्रणशोथलक्षणम् २५४	११
पक्वव्रणशोथलक्षणम् ... २५५	१
एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाक-	
-काले सर्वदोषसंघः २५५	१५
अविनिःसृतस्य पूयस्य विकारा-	
न्तरकर्तृत्वम् ... २५६	११
आमशोथं छेदयतः पक्वं चोपेक्षतो	
वैद्यस्य निन्दा ... २५६	१५
४२ शारीरव्रणनिदानम् ।	
व्रणस्य द्वैविध्यम् ... २५७	२
वातजव्रणलक्षणम् ... २५७	४
पित्तजव्रणलक्षणम् ... २५७	६
कफजव्रणलक्षणम् ... २५७	८
रक्तजव्रणलक्षणम् ... २५७	१०
द्रव्यजसंनिपातजव्रणलक्षणम् २५७	१८
व्रणस्य साध्यासाध्यविचारः २५८	१
बुधव्रणलक्षणम् ... २५८	८
शुद्धव्रणलक्षणम् ... २५८	१७
शुद्धमानव्रणलक्षणम् ... २५९	१
सम्यग्बुधव्रणलक्षणम् ... २५९	५
व्याधिविशेषेण व्रणस्य	
कृच्छ्रसाध्यत्वम् ... २५९	११
व्रणानां रिष्टरूपागन्धविकृतिः २५९	२१
व्रणस्यासाध्यलक्षणम् ... २६०	३
४३ सद्योव्रणनिदानम् ।	
सद्योव्रणनिदानम् ... २६०	१६
सद्योव्रणमेदाः ... २६०	१८
छिन्नलक्षणम् ... २६१	१
भिन्नलक्षणम् ... २६१	५
कोष्ठनिरूपणं, तद्वेदलक्षणं च २६१	११
विद्वलक्षणम् ... २६२	१०
क्षतलक्षणम् ... २६२	१६
पिप्पितलक्षणम् ... २६२	२१

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
धृष्टलक्षणम् ... २६३	१
सशत्यव्रणलक्षणम् ... २६३	६
कोष्ठगतशत्यलक्षणम् ... २६३	८
असाध्यकोष्ठमेदलिङ्गम् २६३	१५
मांससिरास्त्रायस्थिसन्धिर्ममेषु पञ्चसु	
स्तेषु सामान्यलिङ्गम् २६३	१९
मर्मरहितानां सिरादीनां	
विद्वलिङ्गम् ... २६४	५
सिरादिर्ममविद्वलिङ्गम् ... २६४	२३
मांसमर्मणो विद्वस्य लिङ्गम् २६५	१
सर्वव्रणानामुपद्रवाः ... २६५	५
४४ भग्ननिदानम् ।	
भग्नस्य द्वैविध्यम् ... २६५	१३
सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गम् २६६	१
उत्पिष्टलिङ्गम् ... २६६	५
विच्छिष्टलिङ्गम् ... २६६	६
विवर्तितलिङ्गम् ... २६६	७
तिर्यग्गतलिङ्गम् ... २६६	७
क्षितलिङ्गम् ... २६६	८
काण्डेभग्नस्य लिङ्गम् ... २६७	१
काण्डेभग्नस्य द्वादशप्रकारा-	
दम्पधिकत्वम् ... २६७	२४
भग्नस्य साध्यासाध्यविचारः २६७	२७
सर्वेषां भग्नानामवधानतो-	
ऽसाध्यत्वम् ... २६८	३
अस्थिविशेषेण भग्नविशेषः २६९	३
४५ नाडीव्रणनिदानम् ।	
नाडीव्रणस्य संप्राप्तिपूर्वकः	
निरुक्तिः ... २६९	१४
नाडीव्रणसंख्या ... २७०	१
वातजनाडीव्रणलक्षणम् ... २७०	११
पित्तजनाडीव्रणलक्षणम् २७०	१५
कफजनाडीव्रणलक्षणम् २७०	१९
त्रिदोषजनाडीव्रणलक्षणम् २७१	१

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
शाल्यनिमित्तजनाडीघ्नण-		मृदितलक्षणम् ...	२७७ १५
लक्षणम् ...	२७१ ८	संमूढपिडकालक्षणम् ...	२७७ १८
नाडीघ्नणस्य साध्यत्वादि-		अधिमन्यलक्षणम् ...	२७८ १
लक्षणम् ...	२७१ १८	पुष्करिकालक्षणम् ...	२७८ ६
४६ भगन्दरनिदानम् ।		स्पर्शहानिलक्षणम् ...	२७८ ९
भगन्दरपूर्वरूपपिडकालक्षणम् २७२	२	उत्तमालक्षणम् ...	२७८ ११
वातिक(शतपोनक)भगन्दरस्य		शतपोनकलक्षणम् ...	२७८ १६
निदानसंप्राप्तिपूर्वकं		त्वक्पाकलक्षणम् ...	२७९ १
लक्षणम् ...	२७२ ११	शोणितार्धुदलक्षणम् ...	२७९ ४
पैत्तिक(उग्रग्रीव) भगन्दरस्य		मांसार्धुदलक्षणम् ...	२७९ १०
निदानादिपूर्वकं लक्षणम् २७२	२३	मांसपाकलक्षणम् ...	२७९ १३
शैथिलिक(परित्नावी)भगन्दरस्य		विघ्नधिलक्षणम् ...	२७९ १७
लक्षणम् ...	२७३ १	सिलकालकलक्षणम् ...	२७९ २०
सन्निपातज(शम्बुकावर्त)-		शूकदोषाणां साध्यासाध्य-	
भगन्दरलक्षणम् ...	२७३ ५	विचारः ...	२८० ४
आगन्तुक(उन्मार्गि)भगन्दर-		४९ कुष्ठनिदानम् ।	
लक्षणम् ...	२७३ ११	कुष्ठनिदानम् ...	२८० १४
भगन्दरस्य साध्यासाध्य-		कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽप्युत्थण-	
विचारः ...	२७३ २२	दोषेण सप्तप्रकारता	२८२ ३२
४७ उपदंशनिदानम् ।		कुष्ठपूर्वरूपम् ...	२८२ ४
उपदंशनिदानम् ...	२७४ ८	कापाललक्षणम् ...	२८२ १५
वातिकोपदंशलक्षणम् ...	२७४ १९	औद्गन्धरलक्षणम् ...	२८२ १७
पैत्तिकोपदंशलक्षणम् ...	२७४ २०	मण्डललक्षणम् ...	२८२ १९
रक्तजोपदंशलक्षणम् ...	२७४ २२	ऋष्यजिह्वलक्षणम् ...	२८२ २१
कफजोपदंशलक्षणम् ...	२७४ २४	पुण्डरीकलक्षणम् ...	२८२ २३
सन्निपातजोपदंशलक्षणम् २७५	३	सिध्मलक्षणम् ...	२८२ २५
उपदंशस्यासाध्यलक्षणम् २७५	६	काकणकलक्षणम् ...	२८३ २
लिङ्गाद्योलक्षणम् ...	२७५ १३	एककुष्ठलक्षणम् ...	२८३ १८
४८ शूकदोषनिदानम् ।		चर्माल्यलक्षणम् ...	२८३ १९
शूकदोषनिदानम् ...	२७६ २	किटिमलक्षणम् ...	२८३ २०
सर्पपिकालक्षणम् ...	२७६ २३	वैपादिकलक्षणम् ...	२८३ २१
अष्टीलिकालक्षणम् ...	२७६ २८	अलसकलक्षणम् ...	२८३ २२
प्रयितलक्षणम् ...	२७७ ३	दन्तलक्षणम् ...	२८४ १
कुम्भिकालक्षणम् ...	२७७ ६	चर्मदललक्षणम् ...	२८४ २
अलजीलक्षणम् ...	२७७ १०	पामालक्षणम् ...	२८४ ४

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
कच्छुलक्षणम् ...	२८४ ६
विस्फोटकुष्ठलक्षणम् ...	२८४ ८
शतारुलक्षणम् ...	२८४ ९
विचर्चिकालक्षणम् ...	२८४ १०
दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गम्	२८५ १४
त्वगादिसप्तधातुगतकुष्ठस्य	
लक्षणानि ...	२८५ २२
कुष्ठस्य साध्यासाध्यविचारः	२८६ २७
कुष्ठेषु प्रधानदोषव्यपदेशः	२८७ १२
किलासलक्षणम् ...	२८८ १
किलासस्य साध्यासाध्य-	
विचारः	२८९ २०
कुष्ठार्थीनां संसर्गजत्वम्	२८९ ३०
५० शीतपित्तोर्वर्कोटनिदानम् ।	
शीतपित्तस्य निदानपूर्विका	
संप्राप्तिः ...	२९० १०
शीतपित्तपूर्वरूपम् ...	२९० १६
शीतपित्तलक्षणम् ...	२९० २१
उर्वरस्य घर्मान्तरम् ...	२९१ १
कोटलक्षणम् ...	२९१ ५
५१ अम्लपित्तनिदानम् ।	
अम्लपित्तस्य निदानपूर्वकं रूपं	२९१ १९
अम्लपित्तलक्षणम् ...	२९२ १
अयोगतस्याम्लपित्तस्य लक्षणं	२९२ ५
ऊर्ध्वगस्याम्लपित्तस्य लक्षणं	२९२ ११
अम्लपित्तस्य साध्यत्वादि-	
विचारः ...	२९२ २५
अम्लपित्ते दोषान्तरसंसर्गः	२९३ १
दोषमेदेनाम्लपित्तलक्षणानि	२९३ ३
५२ विसर्पनिदानम् ।	
विसर्पनिदानं संख्या	
निरुक्तिश्च ...	२९३ १८
विसर्पदोषदूष्यसंग्रहः ...	२९४ १२
आग्नेयविसर्पलक्षणम् ...	२९५ १
अग्निविसर्पलक्षणम् ...	२९५ १९

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
कर्दमविसर्पलक्षणम् ...	२९६ ६
क्षतविसर्पलक्षणम् ...	२९६ २२
विसर्पस्य साध्यासाध्यविचारः	२९७ ६
५३ विस्फोटनिदानम् ।	
विस्फोटनिदानम् ...	२९७ १७
विस्फोटसंप्राप्तिः ...	२९७ १९
विस्फोटसामान्यलिङ्गम्	२९८ १
धातजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८ ३
पित्तजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८ ५
कफजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८ ७
द्वन्द्वजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८ ९
त्रिदोषजविस्फोटलक्षणम्	२९८ १७
रक्तजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८ २३
विस्फोटस्य साध्यासाध्य-	
विचारः ...	२९८ २५
५४ मसूरिकानिदानम् ।	
मसूरिकाया निदानपूर्विका	
संप्राप्तिः ...	२९९ ९
मसूरिकापूर्वरूपम् ...	२९९ १४
धातजमसूरिकालक्षणम् ...	२९९ २५
पित्तजमसूरिकालक्षणम् ...	२९९ ३०
रक्तजमसूरिकालक्षणम् ...	३०० ३
कफजमसूरिकालिङ्गम् ...	३०० ४
त्रिदोषजमसूरिकालक्षणम्	३०० १३
रोमान्तिकालक्षणम् ...	३०० १९
रसादिसप्तधातुगतमसूरिका-	
लिङ्गम् ...	३०० २३
मसूरिकायाः साध्यासाध्य-	
विचारः ...	३०१ २६
मसूरिकोपद्रवाः ...	३०२ २३
५५ क्षुद्ररोगनिदानम् ।	
वज्रगल्लिकालक्षणम् ...	३०३ १
यवप्रख्यालक्षणम् ...	३०३ १६
अञ्जालजीलक्षणम् ...	३०३ १९
विधृतालक्षणम् ...	३०४ १
कच्छपिकालक्षणम् ...	३०४ ४

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
चल्मीकलक्षणम् ...	३०४ ८	वृषणकच्छूलक्षणम् ...	३१५ ११
इन्द्रविद्यालक्षणम् ...	३०४ १५	गुदभ्रंशलक्षणम् ...	३१५ १८
गर्दभिकालक्षणम् ...	३०४ १८	वराहदंष्ट्रलक्षणम् ...	३१५ २३
पाषाणगर्दभलक्षणम् ...	३०४ २२	५६ मुखरोगनिदानम् ।	
पनसिकालक्षणम् ...	३०४ २६	मुखरोगनिदानम् ...	३१६ २
जालगर्दभलक्षणम् ...	३०५ ७	वातजोष्ठरोगलक्षणम् ...	३१६ ७
हरिबेडिकालक्षणम् ...	३०५ १६	पित्तजोष्ठरोगलक्षणम् ...	३१६ ११
कक्षालक्षणम् ...	३०५ १८	कफजोष्ठरोगलक्षणम् ...	३१६ १८
गन्धमालालक्षणम् ...	३०५ २३	सन्धिपातजोष्ठरोगलक्षणम् ...	३१६ २२
धमिरोहिणीलक्षणम् ...	३०५ २७	रक्तजोष्ठरोगलक्षणम् ...	३१७ १
चिप्पलक्षणम् ...	३०६ ९	मांसजोष्ठरोगलक्षणम् ...	३१७ ६
कुनखलक्षणम् ...	३०६ ११	मेदोजोष्ठरोगलक्षणम् ...	३१७ १२
असुशयीलक्षणम् ...	३०६ १५	अभिघातजोष्ठरोगलक्षणम् ...	३१७ १७
विदारिकालक्षणम् ...	३०६ १९	शीतादलक्षणम् ...	३१७ २४
शर्करार्जुदलक्षणम् ...	३०७ २०	दन्तपुष्पुटलक्षणम् ...	३१८ ५
पादवारीलक्षणम् ...	३०८ ४	दन्तवेष्टलक्षणम् ...	३१८ ९
कदरलक्षणम् ...	३०८ ८	शौविरलक्षणम् ...	३१८ १३
अलसलक्षणम् ...	३०८ १५	महाशौविरलक्षणम् ...	३१८ १६
इन्द्रलसलक्षणम् ...	३०८ १९	परिदरलक्षणम् ...	३१८ २४
दासणकलक्षणम् ...	३०९ ७	उपकुशलक्षणम् ...	३१९ २
अर्धविकालक्षणम् ...	३०९ १६	वैदर्भलक्षणम् ...	३१९ ६
पलितलक्षणम् ...	३०९ १९	खलिवर्धनलक्षणम् ...	३१९ ९
युवानपिडकालक्षणम् ...	३११ १५	कराललक्षणम् ...	३१९ १३
पद्मिनीकण्टकलक्षणम् ...	३११ २०	अधिमांसलक्षणम् ...	३१९ १७
जलुभणिलक्षणम् ...	३११ २३	दन्तनाडीलक्षणम् ...	३२० १
मषकलिङ्गम् ...	३१२ १	दालनलक्षणम् ...	३२० ७
सिलकालकलक्षणम् ...	३१२ ८	किमिदन्तलक्षणम् ...	३२० १२
न्यच्छलक्षणम् ...	३१२ २०	मञ्जनकलक्षणम् ...	३२० १९
व्यङ्गलक्षणम् ...	३१३ १	दन्तहर्षलक्षणम् ...	३२१ १
नीलिकालक्षणम् ...	३१३ ६	दन्तशर्करालक्षणम् ...	३२१ ७
परिवर्तिकालक्षणम् ...	३१३ १३	कपालिकालक्षणम् ...	३२१ १२
अवपाटिकालक्षणम् ...	३१३ २७	श्यावदन्तकलक्षणम् ...	३२१ २१
निरुद्धप्रकशलक्षणम् ...	३१४ १०	दन्तविद्रविलक्षणम् ...	३२२ १
सञ्चिरुद्धगुदलक्षणम् ...	३१४ २६	वातजजिह्वारोगलक्षणम् ...	३२२ ३
अहिपूतनलक्षणम् ...	३१५ १	पित्तजजिह्वारोगलक्षणम् ...	३२२ ४
		कफजजिह्वारोगलक्षणम् ...	३२२ ५

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अलासलक्षणम्	...	३२२ १०	कर्णनादलक्षणम्	...	३३० १६
उपजिह्विकालक्षणम्	...	३२२ २०	वाधिर्यलक्षणम्	...	३३० १८
कण्ठशुण्डीलक्षणम्	...	३२३ ४	कर्णस्वेदलक्षणम्	...	३३१ ६
तुण्डिकेरीलक्षणम्	...	३२३ १०	कर्णस्त्रावलक्षणम्	...	३३१ १३
अध्रुषलक्षणम्	...	३२३ १५	कर्णगूयकलक्षणम्	...	३३१ २३
कच्छपलक्षणम्	...	३२३ १८	कर्णप्रतिनाहलक्षणम्	...	३३१ २५
साल्वर्दलक्षणम्	...	३२३ २२	द्विमिकर्णकलक्षणम्	...	३३२ ५
मांससंघातलक्षणम्	...	३२३ २४	कर्णप्रविष्टपतङ्गकीटादिलिङ्गम्	...	३३२ १७
तालुपुष्पलक्षणम्	...	३२४ ५	कर्णविविधिलक्षणम्	...	३३२ २३
तालुपाकलक्षणम्	...	३२४ ७	कर्णपाकलक्षणम्	...	३३३ १
रोहिणीसंप्राप्तिः	...	३२४ १७	पूतिकर्णलक्षणम्	...	३३३ ७
वातजादिभेदेन रोहिणी- लक्षणानि	...	३२५ १९	कर्णगतशोथार्बुदार्शसां लक्षणम्	...	३३३ १३
कण्ठशालूकलक्षणम्	...	३२६ १	कर्णरोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि	...	३३३ २५
अभिजिह्विकालक्षणम्	...	३२६ ७	परिपोटकलक्षणम्	...	३३४ ३
बल्यलक्षणम्	...	३२६ १२	उत्पातलक्षणम्	...	३३४ ९
बलासलक्षणम्	...	३२६ १७	उन्मन्थकलक्षणम्	...	३३४ १४
एकवृन्दलक्षणम्	...	३२६ २१	परिलेहिलक्षणम्	...	३३५ १
वृन्दलक्षणम्	...	३२७ ३	५८ नासारोगनिदानम् ।		
शतश्रीलक्षणम्	...	३२७ १९	पीनसलक्षणम्	...	३३५ ११
गलयुलक्षणम्	...	३२७ २५	पूतिनस्यलक्षणम्	...	३३५ २६
गलविद्रथिलक्षणम्	...	३२८ १	नासापाकलक्षणम्	...	३३६ ८
गलौषलक्षणम्	...	३२८ ६	पूयरक्तलक्षणम्	...	३३६ १२
स्वरघ्नलक्षणम्	...	३२८ १०	दोषजक्षुब्धलक्षणम्	...	३३६ १६
मांसतानलक्षणम्	...	३२८ १७	आगन्तुजक्षुब्धलक्षणम्	...	३३६ २१
विदारीलक्षणम्	...	३२८ २६	अंशयुलक्षणम्	...	३३७ १
वातजसर्वसर (मुखपाक)- लक्षणम्	...	३२९ ७	दीप्तलक्षणम्	...	३३७ ७
पित्तजसर्वसर (मुखपाक)- लक्षणम्	...	३२९ ८	प्रतिनाहलक्षणम्	...	३३७ १०
कफजसर्वसर- (मुखपाक)- लक्षणम्	...	३२९ ९	नासास्त्रावलक्षणम्	...	३३७ १२
ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्याः	३२९	१५	नासाशोषलक्षणम्	...	३३७ १४
५७ कर्णरोगनिदानम् ।			पीनसस्यामपक्वलक्षणम्	३३७	२१
कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	...	३३० २	प्रतिश्यायस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	...	३३८ १३
			प्रतिश्यायपूर्वरूपम्	...	३३९ १२

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
वातजप्रतिश्यायलक्षणम्	३३९	२१	शुक्लित्यासाध्यलक्षणम् ...	३४८	१२
पित्तजप्रतिश्यायलक्षणम्	३३९	२५	अक्षिपाकाशयलक्षणम्	३४८	२८
कफजप्रतिश्यायलक्षणम्	३३९	२८	अजकाजातलक्षणम् ...	३४९	१
सन्निपातजप्रतिश्यायलि०	३४०	५	प्रथमपटलस्थदोषलक्षणम्	३४९	९
दुष्टप्रतिश्यायलक्षणम् ...	३४०	१२	द्वितीयपटलगतदोषलक्षणम्	३५०	१६
रक्तजप्रतिश्यायलक्षणम्	३४०	२३	तृतीयपटलगतदोषलक्षणम्	३५०	३०
प्रतिश्यायस्यासाध्यलक्षणम्	३४१	१	अधकच्चादिप्रदेशस्थदोष-		
प्रवृद्धप्रतिश्यायजन्त्या			लिङ्गम् ...	३५१	१९
विकाराः ...	३४१	११	चतुर्थपटलगतदोषलक्षणम्	३५२	१
नासागतार्धदशोपाशौरक्त-			दोषविशेषेण रूपविशेष-		
पित्तानां लक्षणम् ...	३४१	१७	दर्शनम् ...	३५३	५
५९ नेत्ररोगनिदानम् ।			परिम्लायिसंज्ञकतिमिर-		
नयनरोगहेतुः ...	३४२	२	लक्षणम् ...	३५३	२७
वाताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३४३	१२	लिङ्गनाशस्य रागैः वद्विध०	३५४	१८
पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३४३	१७	वातिकादिरागोद्देशः ...	३५४	२२
कफाभिष्यन्दलक्षणम् ...	३४३	२१	वातिकरागस्य विविष्टल०	३५४	२९
रक्ताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३४३	२६	परिम्लायिनो विविष्टलिङ्गम्	३५५	४
अधिमन्यानामभिष्यन्द-			वातिकादिरागाणामुद्दिष्टानां		
जत्वम् ...	३४४	१	लक्षणम् ...	३५५	२१
अधिमन्यस्य सामान्यल०	३४४	७	पित्तविदग्धदृष्टिलिङ्गम् ...	३५६	१८
दोषभेदेन कालावधिः ...	३४४	१३	श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गम् ...	३५७	३
नेत्ररोगस्य सामत्वलक्षणम्	३४४	१८	धूमदक्षिणो लिङ्गम् ...	३५७	११
„ निरामलक्षणम् ...	३४४	२५	हृस्वजाज्यलक्षणम् ...	३५७	१८
अशोथनेत्रपाकलिङ्गम् ...	३४५	३	नकुलान्ध्यलक्षणम् ...	३५७	२२
अशोथनेत्रपाकलिङ्गम् ...	३४५	५	गम्भीरिकाशलक्षणम् ...	३५८	८
हृताधिमन्यलक्षणम् ...	३४५	१०	सनिमित्तलिङ्गनाशलक्षणम्	३५८	१४
वातपर्यायलिङ्गम् ...	३४५	२२	अनिमित्तलिङ्गनाशलक्षणम्	३५८	१६
शुष्काक्षिपाकलक्षणम् ...	३४५	२६	प्रस्तार्थर्मलक्षणम् ...	३५९	१९
अन्यतोवातलक्षणम् ...	३४६	५	शुष्कर्मलक्षणम् ...	३६०	१
अम्लाध्युषितलक्षणम् ...	३४६	१२	रक्तर्मलक्षणम् ...	३६०	६
सिरोत्पातलक्षणम् ...	३४६	१६	अधिमांसर्मलक्षणम् ...	३६०	९
सिराग्रदण्डलक्षणम् ...	३४६	२०	साम्प्रर्मलक्षणम् ...	३६०	१५
सत्रणशुक्ललक्षणम् ...	३४६	२३	शुक्तिकालक्षणम् ...	३६०	२०
अत्रणशुक्ललक्षणम् ...	३४७	१७	अर्जुनलक्षणम् ...	३६१	१
अत्रणशुक्लस्यावस्थाभेदेन			पिष्टलक्षणम् ...	३६१	८
कृच्छ्रसाध्यत्वम् ...	३४७	२८			

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
सिराजालक्षणम्	...	३६१ १४
सिराजपिडकालक्षणम्	...	३६१ २२
बलासप्रयितलक्षणम्	...	३६२ १
पूयालसलक्षणम्	...	३६२ १४
श्लेष्मोपनाहलक्षणम्	...	३६३ १
मेत्रस्त्रावसंप्राप्तिः	...	३६३ ८
पूयस्त्रावलक्षणम्	...	३६३ २३
श्लेष्मस्त्रावलक्षणम्	...	३६४ १
रक्तस्त्रावलक्षणम्	...	३६४ ३
पित्तस्त्रावलक्षणम्	...	३६४ १०
पर्वणीलक्षणम्	...	३६४ २२
अलजीलक्षणम्	...	३६५ ४
किमिप्रन्थिलक्षणम्	...	३६५ १५
उत्तप्तपिडकालक्षणम्	...	३६६ ३
कुम्भीकालक्षणम्	...	३६६ २०
पोथकीलक्षणम्	...	३६७ १
वर्त्मशर्करालक्षणम्	...	३६७ ५
अर्धोवर्त्मलक्षणम्	...	३६७ १०
शुष्काशौलक्षणम्	...	३६७ १६
अञ्जननामिकालक्षणम्	...	३६७ २३
बहुलवर्त्मलक्षणम्	...	३६८ १
वर्त्मबन्धकलक्षणम्	...	३६८ ५
क्लिष्टवर्त्मलक्षणम्	...	३६८ ९
वर्त्मकर्मलक्षणम्	...	३६८ १८
श्याववर्त्मलक्षणम्	...	३६९ ६
प्रक्लिष्टवर्त्मलक्षणम्	...	३६९ १३
अक्लिष्टवर्त्मलक्षणम्	...	३७० ९
वातहतवर्त्मलक्षणम्	...	३७० १८
वर्त्मार्तुदलक्षणम्	...	३७१ १
निमेषलक्षणम्	...	३७१ १०
शोणितार्शौलक्षणम्	...	३७१ १६
लग्णलक्षणम्	...	३७१ २२
विसवर्त्मलक्षणम्	...	३७२ ४
कुञ्चनलक्षणम्	...	३७२ १४
पद्मकोपलक्षणम्	...	३७३ २०

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
पद्मशातलक्षणम्	...	३७३ १४
६० शिरोरोगनिदानम् ।		
शिरोरोगमेदाः	...	३७४ २
वातजशिरोरोगलक्षणम्	...	३७४ १८
पित्तजशिरोरोगलक्षणम्	...	३७५ १
श्लेष्मजशिरोरोगलक्षणम्	...	३७५ ७
त्रिदोषजशिरोरोगलक्षणम्	...	३७५ १३
रक्तजशिरोरोगलक्षणम्	...	३७५ २१
क्षयजशिरोरोगलक्षणम्	...	३७६ १
किमिजशिरोरोगलक्षणम्	...	३७६ २२
सूर्यावर्तलक्षणम्	...	३७६ २९
अनन्तवातलक्षणम्	...	३७७ २९
अर्धावमेदलक्षणम्	...	३७८ १०
शङ्ककस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	...	३७९ १
६१ असृग्दरनिदानम् ।		
असृग्दरनिदानम्	...	३७९ २१
असृग्दरस्य सामान्यरूपम्	...	३८० ४
आर्तवातिप्रश्रुतौ दोषाः	...	३८० ९
शैथिल्यकादिभेदेनासृग्दरस्य विशेषलक्षणानि	...	३८० १३
असृग्दरस्यासाध्यलक्षणम्	...	३८० १८
शुद्धार्तवलक्षणम्	...	३८१ १
६२ योनिव्यापन्निदानम् ।		
योनिरोगनिदानम्	...	३८१ १६
वातिकयोनिरोगाणां लक्षणम्	...	३८२ १
पैत्तिकयोनिरोगाणां लक्षणम्	...	३८२ १५
शैथिल्यकयोनिरोगाणां लक्षणम्	...	३८३ ४
साक्षिपातिकयोनिरोगाणां लक्षणम्	...	३८३ १९
६३ योनिकन्दनिदानम् ।		
योनिकन्दस्य निदानपूर्वकं सामान्यलक्षणम्	...	३८४ ९
योनिकन्दस्य वातजादि- भेदेन लक्षणानि	...	३८४ १८

विषयाः

पृष्ठं पङ्क्तिः

६४ मूढगर्भनिदानम् ।

गर्भस्य स्थावपातयोर्निदान-

पूर्वकं पूर्वरूपम् ... ३८५ २

गर्भस्थावगर्भपातयोः काल-

भेदः ... ३८५ ७

गर्भस्याकालपाते निदानपूर्वको

दृष्टान्तः ... ३८५ १७

मूढगर्भस्याष्टविधा गतिः ३८६ १

मूढगर्भस्यापरा चतुः-

प्रकारा गतिः ... ३८६ २३

असाध्यमूढगर्भगर्भि-

ण्योर्लक्षणम् ... ३८७ १५

अन्तर्भूतगर्भलक्षणम् ... ३८७ २०

मानसागन्तुदुःखस्याधिभेदेन

द्विविधो गर्भमरणहेतुः ३८८ १

अपरमसाध्यगर्भिणीलक्ष० ३८८ ५

६५ सूतिकारोगनिदानम् ।

सूतिकारोगलक्षणम् ... ३८९ २

सूतिकारोगनिदानादि ... ३८९ ६

६६ स्तनरोगनिदानम् ।

स्तनरोगसंप्राप्तिः ... ३८९ २४

स्तनरोगाणां लक्षणम् ... ३९० १

६७ स्तन्यदुष्टनिदानम् ।

दुष्टस्तन्याद्वालानां नाना-

रोगोत्पत्तिः ... ३९० ९

चातादिदूषितस्तन्यलक्षणम् ३९१ ३

अविकृतस्तन्यलक्षणम् ... ३९१ १६

६८ बालरोगनिदानम् ।

वातदूषितस्तन्यपानजन्यबाल-

रोगलक्षणम् ... ३९१ २८

पित्तदूषितस्तन्यपानजन्य-

बालरोगलक्षणम् ... ३९१ ३०

कफदूषितस्तन्यपानजन्य-

बालरोगलक्षणम् ... ३९१ ३२

विषयाः

पृष्ठं पङ्क्तिः

द्वन्द्वदुष्टत्रिदोषदुष्टस्तन्यपानज-

न्यबालरोगलक्षणम् ३९१ १

शिरोर्वकुमक्षमस्यान्तर्गत-

वेदनाज्ञानोपायाः ... ३९२ ६

कुक्कणकलक्षणम् ... ३९२ १५

परिगर्भिकलक्षणम् ... ३९२ २२

तालुकण्टकलक्षणम् ... ३९३ ५

महापद्मनाभो विसर्पस्य

लक्षणम् ... ३९३ १३

अन्येऽपि ये विकारा बालानां

संभवन्ति तेषामतिदेशेन

लक्षणम् ... ३९३ २१-२४

ग्रहजुष्टानां सामान्यलक्षणम् ३९३ २८

स्कन्दग्रहगृहीतलक्षणम् ३९४ १४

स्कन्दापस्मारलक्षणम् ... ३९४ २३

शकुनिगृहीतलक्षणम् ... ३९४ २७

रेवतीग्रहलक्षणम् ... ३९५ ९

पूतनागृहीतलक्षणम् ... ३९५ ११

अन्धपूतनागृहीतलक्षणम् ३९५ १३

शीतपूतनागृहीतलक्षणम् ३९५ १५

मुखमुण्डतिकागृहीतलक्षणम् ३९५ १७

नेगमेयग्रहगृहीतलक्षणम् ३९५ १९

६९ विपरोगनिदानम् ।

विपस्य स्थावरजङ्गमभेदेन

द्वैविध्यम् ... ३९६ २

जङ्गमविषस्य सामान्यलिङ्गम् ३९६ २५

स्थावरविपस्य ,, ... ३९६ २९

विषदातृलक्षणम् ... ३९७ २

मूलविषलक्षणम् ... ३९७ १८

पत्रविषलक्षणम् ... ३९७ १९

फलविषलक्षणम् ... ३९७ २०

पुष्पविषलक्षणम् ... ३९७ २१

त्वक्सारनिर्यासविषलक्षणम् ३९७ २२

क्षीरविषलक्षणम् ... ३९७ २३

धातुविषलक्षणम् ... ३९७ २५

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
विषलितशस्त्रहतलिङ्गम्	३९८ ६	सविषमत्स्यदष्टलक्षणम्...	४०५ ६
भोगिमण्डलिराजिलानां वाति-		सविषजलौकादष्टलिङ्गम्	४०५ ७
पित्तकफात्मकत्वम्	३९८ १४	गृहगोघिकादष्टलिङ्गम् ...	४०५ १०
भोगिप्रभृतिभिः कृतदंशेषु वाता-		शतपदीदष्टलिङ्गम् ...	४०५ १३
दीनां लिङ्गम् ...	३९८ २६	मशकदष्टलक्षणम् ...	४०५ १६
विशिष्टदेशादिदष्टस्या-		मक्षिकादष्टलिङ्गम् ...	४०५ २२
साध्यत्वम् ...	३९९ ४	चतुष्पद्भिर्दिग्भिश्च कृतनख-	
स्थावरजङ्गमविषाणां जीर्णत्वादिभि-		दन्तविषलक्षणम् ...	४०५ २६
विशेषैर्दूषीविषत्वम्...	४०० १४	विषोज्ज्वलतलक्षणम् ...	४०७ ३
गुणहीनतायाः कार्येण दर्शनं	४०० २१	माधवनिदानान्तर्गतविषयानु-	
दूषीविषस्य स्थानविशेषेण		कमणिका ...	४०८ १
विशिष्टलिङ्गम् ...	४०१ १	७० आयुक्निदानम् ।	
रसादिधातुगतदूषीविष-		आयुक्स्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्य-	
लक्षणम् ...	४०१ १०	लक्षणम् ...	४०९ १
दूषीविषकोपपूर्वरूपम् ...	४०१ १६	आयुक्स्य वातजादिभेदेन विशेष-	
दूषीविषनिरुक्तिः ...	४०२ १	लक्षणानि ...	४०९ १०
दूषीविषस्य साध्यासाध्य-		७१ फिरङ्गनिदानम् ।	
विचारः ...	४०२ ३	फिरङ्गनिरुक्तिः ...	४०९ १६
गरलक्षणम् ...	४०२ १२	फिरङ्गनिदानम् ...	४०९ १९
लूनाया उपपत्तिर्निरुक्तिश्च	४०२ २४	फिरङ्गस्य बाह्याभ्यन्तरादिभेदेन	
लूनानां सामान्यलक्षणम्	४०३ ८	त्रैविध्यम् ...	४०९ २५
दूषीविषाणां लूनानां लक्षणम्	४०३ १९	बाह्यफिरङ्गलक्षणम् ...	४०९ २६
असाध्यलूनानां लक्षणम्	४०३ २५	आभ्यन्तरफिरङ्गलक्षणम्	४०९ २९
आख्यदूषीविषलक्षणम् ...	४०४ ३	फिरङ्गोपद्रवाः ...	४१० १
प्राणहरमूषिकलक्षणम् ...	४०४ ८	फिरङ्गस्य साध्यासाध्यविचारः	४१० ४
कृकलासदष्टलिङ्गम् ...	४०४ १४	७२ सोमरोगनिदानम् ।	
वृश्चिकदष्टलिङ्गम् ...	४०४ १७	सोमरोगस्य निदानसंप्राप्ति-	
वृश्चिकदष्टस्यासाध्यलक्षणम्	४०४ १९	पूर्वकं लक्षणम् ...	४१० ९
कगभदष्टलिङ्गम् ...	४०४ २६	७३ शीतलानिदानम् ।	
उच्चित्तिदष्टलक्षणम् ...	४०५ १	शीतललक्षणं तदुपचाराश्च	४१० २३
मण्डकदष्टलक्षणम् ...	४०५ ४		

श्रीः

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणव्याख्याया विशिष्टांशेन च
सहितं

रोगविनिश्चयापरनामकं

माधवनिदानम् ।

पञ्चनिदानलक्षणम् १ ।

*प्रणम्य जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम् ।

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

नाशिरुचिरहरार्धव्यक्तसत्कार्धदेहो दिशतु घनघनामः पद्मनाभः श्रियं वः ।

त्रिदशसरिदशीतद्योतजावारिमध्यभ्रमिभवमिव नामो वारिजं यस्य रेजे ॥ १ ॥

भट्टारजेज्जटगदाधरवैप्यचन्द्रधीचक्रपाणियकुलेधरसेनभोजैः ।

ईशानकार्तिकसुफीरसुधीरवैद्यमंत्रेयमाधवमुखैर्लिखितं विचिन्त्य ॥ २ ॥

तन्त्रान्तराण्यपि विलोक्य ममैव यत्नः सद्भिर्विधेय इह दोषविधौ समाधिः ।

मर्त्यैरसर्वविदुरैर्विहिते क्व नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ॥ ३ ॥

तत्तद्व्यत्यसदृशो व्याख्याकुसुमरसलेशमाहृत्य ।

भ्रमरेणेव मयाऽयं व्याख्यामधुकोश आरब्धः ॥ ४ ॥

उपयुक्तमिहानुक्तं निदानं माधवेन यत् ।

ग्रन्थव्याख्याप्रसङ्गेन मया तदपि लिख्यते ॥ ५ ॥

अथ प्रथितसर्वायुर्वेदबोधविशुद्धबुद्धिः श्रीमाधवकरो विकारनिकरहेत्वादितत्त्व-
शुभुत्सोत्सुकचिकित्सकजनानुजिघृक्षया विधित्सितग्रन्थसंदर्भारम्भे तत्प्रत्यूहन्व्यूह-

* 'तत्र ग्रन्थारम्भे प्रारब्धग्रन्थपरिसमाप्त्यर्थं ग्रन्थश्रोतृणामपि प्रत्यूहन्व्यूहबुद्ध्यासाध्यं
क्षिष्टाचारपरिपालनार्थं ग्रन्थकारः प्राग्विशिष्टदेवताप्रणामं निबद्धवान्—प्रणम्येत्यादि ।
'शुभम् । मया रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यत इति संबन्धः । किं कृत्वा ? प्रणम्य । अत्र
प्रकारार्थघोतकेन प्रशब्देन ग्रन्थकृद्भवत्यतिशयं ख्यापयति । कं ? शिवम् । सकलभुवनपतेर्मा-
हेश्वरस्य नामनाहुल्येऽपि तदध्यापकाध्येतृणां कल्याणमभिलषन् ग्रन्थकारः शिवपदं निबद्ध-
वान् ।' इति (आ० ८०) ॥ १ ॥

१ "वायचन्द्र" इति क. । २ "सुधीश्वरवीरवैद्य" इति क. । ३ "लेशमाहृत्य" इति क. ।

व्यपोहहेतुं परमाप्ताचारपरम्परापरिप्राप्तं खेष्टदेवताप्रणामं प्राक् प्राणैपीत्;
 ग्रन्थश्रोतृणामपि विश्वेश्वरमहेश्वरस्य प्रणामानुवादमात्रादपि सर्वविघ्नोपशमो भवतीत्य-
 मिप्रायेण तं ग्रन्थादौ निबद्धवान्—प्रणम्येत्यादि । अत्र प्रशब्दो भक्त्यतिशय-
 रूपापकः । निवन्धनक्रियापेक्षया प्रणामस्य पूर्वकालमान्वितात् प्रणमेः क्त्वाप्रत्ययः ।
 जगच्छब्देनोत्पत्तिमन्तः पृथिव्यादयोऽभिधीयन्ते; तेषामुत्पत्तौ स्वकारणसम-
 वाये, स्थितौ कतिचित्कालवस्थाने, संहारे प्रध्वंसे, कारणं-कर्तारम् । स्वर्गः सुखं,
 अपवर्गो मोक्ष आत्यन्तिकदुःखविच्छित्तिलक्षणः, तयोर्द्वारमुपायं प्रधानकारणम् ।
 एतेन सकलपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं, सुखावाप्तिदुःखहानिव्यतिरिक्तस्य पुरुषार्थस्याभावात् ।
 अत एव त्रैलोक्यशरणं त्रैलोक्यरक्षितारम् । न चोक्तजगत्स्थितिकारणत्वेन पौन-
 र्वस्यं, जगच्छब्देनोत्पत्तिमतामेवाभिधानात् । अत्र तु त्रैलोक्यशब्दो भुवनत्रयवर्ति-
 श्वेतनाच्चेतनसमूहवाची, लोकेशब्दस्य भुवनजनयोरभिधायकत्वात् । तथा चाऽमरः,—
 “लोकस्तु भुवने जने (अ. को. ३ का. ३ व.)”—इति । त्रैलोक्यमिति स्वार्थे प्यञ्,
 चातुर्वर्ण्यवैत् । हरादिपर्यायान् परित्यज्य शिवपदनिर्देशेन ग्रन्थस्य तद्व्येतृणां च
 सकलकल्याणमभिलषन् शिवपदं निबद्धवान्; शिवकारित्वेनैव महेश्वरस्य शिवपदा-
 भिधानमिति ॥ १ ॥

* नानामुनीनां वचनैरिदानीं समासतः सङ्ग्रहजानं नियोगात् ।

सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो निबध्यते रोगविनिश्चयोऽयम् ॥ २ ॥

मानातन्त्रविहीनानां मिषजामल्पमेधसाम् ।

सुखं विज्ञातुमातङ्कमयमेव भविष्यति ॥ ३ ॥

अभिधेयसंबन्धप्रयोजनोपदेशमन्तरेण प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिः, अतस्तदभि-
 धानार्थं श्लोकद्वयमाह—नानेत्यादि । रोगाणां विशेषेण वैतजत्वादिसाध्यासाध्य-
 स्त्रादिरूपेण निश्चयो ज्ञानं येन स रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यतेऽभिधीयते,
 ‘अस्माभिः’ इति शेषः । तस्य विशेषणं—सोपद्रवेत्यादि ।—सह उपद्रवादिभिरवर्तते यः
 स तथा; एतेनास्य विशेषणद्वारा उपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गस्वरूपमभिधेयमुक्तं भवति,
 एतद्व्यतिरिक्तस्याभिधेयस्याभावात्; तथोपद्रवादिभिरभिधेयैः सह ग्रन्थस्य वाच्य-

“अयं रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यते विधीयते, रोगाणां विनिश्चयो ज्ञानं यस्मात् स तथा
 विधीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम् । इदानीमिति—अस्माभिरेव प्राप्यन्तेन
 नानामुनीनां वचनैरेवंविधो ग्रन्थः कियते; अन्यैराचार्यैरेवंविधो ग्रन्थो न कृत इत्यर्थः ।
 ग्रन्थस्यास्योक्तद्वयमाह—नानेत्यादि । उक्तं च,—“रोगज्ञानाधेयैर्वादौ यतः कार्यो मिषवदेः ।
 सति तस्मिन् कियारम्भः पुण्याय यद्यसे अयै ॥” इति (जा० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

१ ‘ग्रन्थाध्येतृणामपि’ इति क. । २ ‘सर्वविघ्नोपरमः’ इति क. । ३ ‘चत्वारो वर्णा-
 श्चातुर्वर्ण्ये’ इति क. पुस्तकेऽधिकः पाठः । ४ ‘वातादिभ्यः’ इति ख. । ५ ‘एतद्व्यतिरे-
 केणास्य ग्रन्थस्य’ इति क.; ‘एतद्व्यतिरेकेणाभिधेयस्याभावात्’ इति ख. ।

वाचकलक्षणः संबन्धोऽप्यभिहितः । तत्र, उपद्रवौ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यविकारः, उक्तं च चरके(?)—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमाविरोधी च स उपद्रव उच्यते”—इति; नियतमरणख्यापकं लिङ्गमरिष्टं; निदानं रोगोत्पादको हेतुः; लिङ्गं रोगख्यापको हेतुः । तेन “लिङ्गग्रन्थे ज्ञायन्ते व्याधयोऽनेन” इति व्युत्पत्त्या पूर्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तयोऽभिधीयन्ते । यद्यपि निदानमपि रोगविशेषं बोधयति, तथाऽप्युत्पत्तिज्ञप्तिहेतुत्वेन कारणद्वैविध्यप्रतिपादनार्थं तस्य पृथग्भिधानम् । एषां चोपद्रवादीनां विस्तराभिधानं यथावसरं करिष्यते । ननु, रोगनिदानादितत्त्वमसिद्धत्वेन नासर्वज्ञस्य ज्ञानविषयं, तत् कथं तदुपदेशे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्यत आह—नानामुनीनां वचनैरिति । एतेन ग्रन्थस्य ग्रामार्थं प्रवृत्त्यङ्गमुक्तं भवति; ‘मुनयो हि तपोयोगधिवल्लभैकालिकनिखिलज्ञानशालिनः पुरुषातिशया लभ्यन्ते । ननु, यद्येवंभूतः कस्यचिद्ग्रन्थोऽन्योऽप्यस्ति, तेनैव व्यवहारसिद्धेः कृतकार्यत्वेनास्य निष्प्रयोजनता स्यादित्यत आह—इदानीमिति ।—इदानीमस्माभिरैव प्रथमं नानामुनीनां वचनैरेवंविधो निबन्धः क्रियते । समासत इति संक्षेपतः । एतेनाल्पबुद्धीनामिति विस्तरत्वेनाप्रवृत्त्यङ्गतादोषः परिहृतो भवति । ननु, कृतेऽपि ग्रन्थेऽनुपादेयपुरुषप्रणीतत्वेन न कश्चिद्विषयः प्रवर्तित इति ग्रन्थस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह—सद्विषयां नियोगादिति । नियोगो नियोजनं “अस्मदुपकाराय ग्रन्थः क्रियताम्” इत्येवं प्रार्थनेत्यर्थः; अथवा नियोग आज्ञा, एतेनात्मनः सविनयलभ्युक्तं भवतीत्यर्थः । ननु, नानामुनिवचनबाहुल्यादल्पमेधसां कथं प्रवृत्तिरित्यत आह—नानातन्त्रेत्यादि । कुतः यथा भवति तथा आतङ्कं रोगं विशातुमयमेव ग्रन्थो भविष्यति, ‘कारण’ इति शेषः । एतेन रोगज्ञानं प्रयोजनमित्युक्तं, फलं चास्य चिकित्सितमिति मन्तव्यम् । यदुक्तं चरके,—“रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरनौपधम् । ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत्”—इति (च. सू. स्था. अ. २०) । ननु, नानामुनीनां वचनैरेव रोगज्ञानं भविष्यति, किमनेन तदुपजीविना ग्रन्थेनेत्यत आह—अल्पमेधसामिति ।—अल्पबुद्धीनामित्यर्थः; महाबुद्धयो हि अतिविस्तरदुरधिगमनाना-तन्त्राध्ययनक्षमा भवन्ति न लल्पबुद्धय इति । महाधियामप्यालस्यानासादितदुष्पपादा-शेषसंहितानामयमेव रोगज्ञानाय भविष्यतीत्याह—नानातन्त्रविहीनानामिति ॥ २ ॥ ३ ॥

* निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ४ ॥

(वा. नि. अ. १)

व्याधेर्ज्ञातव्यस्य पथ ज्ञानोपाया भवन्तीति तानाह—निदानमित्यादि । एते

* “रोगाणां विज्ञानं विशिष्टज्ञानं, पञ्चधा पञ्चप्रकारेण, स्मृतं कथितं, ‘मुनीन्द्रैः’ इति शेषः । उपशयस्तथेति तथाशब्दस्तुल्यकृत्यां चोत्तरमिति, एवं संप्राप्तिश्चेत्यत्र चकारोऽपि । इति

१ मत्याग्रे ‘न प्राक्’ इत्यधिकं पठ्यते क. पुस्तके । २ ‘अप्रवृत्तिदोषः’ इति क. ।

३ यथा निदानपूर्वरूपाणि रोगाणां विज्ञानाय तपोपशयोऽपीति ।

पञ्च व्यक्ताः समस्ताश्च व्याधिवोधकाः । न च समस्तपक्षे कृतकरणत्वं वाच्यं, प्रमाण-
संज्ञवस्यापि दृष्टत्वात् । न यो ह्यनुमानेन प्रतीतो वह्निः स एव प्रत्यक्षागमाम्नां
नोपलभ्यते । नै वा निदानादीनि प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुः, एकेनैव प्रतिपा-
दितो व्याधिरिति वयमिहोदासहे । किञ्च, एकेन प्रतिपादितेऽपि व्याधावपरेऽन्य-
मभिधातव्याः, भिन्नप्रयोजनत्वात् । तथाहि—यदि निदानं नोच्यते तदा तत्परिवर्जनं
कथं लभ्येत । उक्तं हि सुश्रुते,—“वातादीनां प्रतीकरः प्रोक्तो विस्तरतः पुनः ।
संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्”—इति (सु. उ. तं. अ. १) । किञ्च,
यथा—मृद्वक्षणात् पाण्डुरोगः, मक्षिकामक्षणाच्च छर्दिरवसीयते; न तु तथा निदानेन
सर्वत्र नियतरोगाध्यवसायः, ज्वरगुल्मादीनामेककारणत्वात् । यदाह चरकः,—
“एको हेतुरनेकस्य तस्यैकस्यैक एव हि । व्याधेरनेकस्य वैहवो बहूनां बहव-
स्तथा”—इति (च. नि. स्था. अ. ८) । अपिच कदाचित् प्रत्यासन्नं निदानं वाधित्वा
विप्रकृष्टनिदानकृतो दोषसंचयो व्याधिं कुर्यात्, तस्मात् केवलाभिदानाच्च व्याधि-
ज्ञानं भवतीति पूर्वरूपादीनामुपादानमिति वाप्यर्च्येन्द्रः । असति पूर्वरूपाभिधाने
तत्रोक्तः क्रियाविशेषो न संगच्छते । उक्तं हि चरके,—“ज्वरस्य पूर्वरूपे
लब्धशानमपतर्पणं वा”—इति (च. नि. स्था. अ. १) । तथा च सुश्रुते—वातिक-
ज्वरपूर्वरूपे घृतपानमिति । तथाऽसाध्यत्वं च नोपलभ्येत । उक्तं च चरके,—
“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्राया । यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युज्वर-

परिसमाप्ती । तच्च निदानं सन्निकृष्टविप्रकृष्टभेदेन द्विधा भवति । सन्निकृष्टं यथा—वातादयः
कुपिता ज्वरादिरोगमुत्पादयन्ति । विप्रकृष्टं यथा—हेमन्ते निश्चितः केम्प्य वसन्ते च प्रकृ-
ष्यति; तथाऽऽहारादिरपि, तत्र कटुकाम्लदध्यादिकं पित्तज्वरस्य । पूर्वरूपं यथा—ज्वरस्यै-
वालसादयः । रूपं यथा—स्वेदानरोध इत्यादि; “आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाञ्च ।
वैषम्यं तत्र तत्राज्ञे तास्ताः स्युर्वेदानाश्चलाः”—इत्यादि च । उपशयो यथा—वातः कोहनमर्द-
नादिनोपशान्त उपलभ्यते, स “उपशय” इत्युच्यते । संप्राप्तिर्वैधा—यथा दुष्टेनेत्यादिलक्षणात् ।
नभ्वेकेनैव रोगनिश्चयेऽन्येषामुपादानं व्यर्थं ? उच्यते—भिन्नप्रयोजनत्वान्नान्यतरवैषम्यम् ।
उपशयेन विना संकीर्णलक्षणेऽनभिन्त्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषावबोधो न स्यात्,
तथा च सुश्रुते,—“अम्यज्जलेहस्वेदाद्यैर्वातरोगो न शाम्यति । विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमन्त्रास्ति
शोणितम्”—इति; शोणितसेकस्तत्रोपशम इति । तस्मान्निदानाद्विपन्नकविज्ञानेन सर्वे रोगा
निशेषेणावबुध्यन्त इति” (आ० ६०) ॥ ४ ॥

१ प्रमाणसंप्रवस्थापि दृष्टत्वादिति यतः प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणाणां प्रत्यक्षानुभा-
नोपमानशब्दानां संप्रवः समूहो दृष्टः, अतः समस्तपक्षे कृतकरणत्वं न च वाच्यम् ।
२ अनुमानेन प्रतीतो यो वह्निः स किं प्रत्यक्षागमाम्नां नोपलभ्यते ॥ नहि, अपि तूप
लभ्यत एव । ३ “न च निदानादीनि प्रेक्षावन्ति, येनैवमालोचयेयुरेकेनैव प्रतिपादि-
तमिति, वयमिहोदासहे” इति इति क. पुस्तके पाठः । ४ “चानेको बहूनां बहवोऽपि च”
इति चरके पाठः । ५ “वाप्यर्च्येन्द्र” इति क. । ६ “तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं
लब्धशानमपतर्पणं वा” इति चरके पाठः । ७ “ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् ।
पापयेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम्”—इति (सु. उ. तं. अ. ३९) सुश्रुते पाठः ।

पुरःसरः ॥ अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विशन्त्यनेन कल्पेन
तस्यापि मरणं ध्रुवम्”-(च. इ. स्था. अ. ५) इति । तथा रक्तपित्तप्रमेहयोर्विशेष-
ज्ञानं च न ज्ञायते । उक्तं च चरके,—“हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि
पूर्वरूपैः । यो मूत्रयेत न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः”-इति (च. चि.
स्था. अ. ६) । अंसति रूपाभिधाने व्याघरशेषविशेषेण खलुमेव न व्यवच्छिद्यते; किं
च साध्यासाध्यत्वं च न ज्ञायते । तथाहि सुखसाध्यलक्षणे चरकः,—“हेतवः पूर्व-
रूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै । न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्”-इति
(च. सू. स्था. अ. १०); कष्टसाध्यलक्षणे चरकः,—“निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां
मध्यमे वले”-(च. सू. स्था. अ. १०) इति; तथा,—“सर्वसंपूर्णलक्षणः । सन्नि-
पातज्वरोऽसाध्यः”-(च. चि. स्था. अ. ३) इति । असत्युपशयाभिधाने संकीर्ण-
लक्षणेऽनभिषक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषबोधो न स्यात् । तदुक्तं चरके,—“गूढलिङ्गं
व्याधिमुपशयानुपशयाभ्याम्”-(परीक्षेत) (च. चि. स्था. अ. ४) इति । अंसर्था च
संप्राप्ता पूर्वरूपादिप्रतीतस्यापि व्याधेः शक्तितोपयोगिनोऽंशविशेषकल्पनावलोकनादेर-
प्रतीतेः शक्तित्साविशेषो न स्यात् । तस्मात् पश्चापि निदानादयो वक्तव्याः । पञ्चविध-
सन्धेतव्याधुरपत्तिरसिद्ध्यनुभूतं निदानशब्देनोच्यते । यदाह सुश्रुतः,—“हेतुलक्षणा-
निर्देशाभिधानानि”-(सु. सू. स्था. अ. ३) इति । तत्रैवं निदानशब्दनिश्चिः,—
‘निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदानं’; ‘विशेः पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः’-इति गदाधरः ।
‘निश्चिः दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम्’-इति जैज्जटः । भट्टारहरि-
चम्प्रेणापि तन्मयुक्त्यादिविवरणप्रस्तावे एषैव निरुक्तिवत्ता । निशब्दो निश्चयः ।
तथा च वररुचैकपसर्गसूत्रं,—‘नि निश्चयनिषेधयोः’-इति । लोकेऽपि ‘अथ ते
निदानं करिष्यामि’ इत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्येवमन्यते । निदानमिति करणे ल्युट्;
तेन ‘व्याधिनियमकरणं निदानम्’ इति निदानादिपञ्चकसामान्यलक्षणम् । निदान-
शब्दोऽयं निदानविशेषे जातौ च वर्तते; यथा-तृणशब्दः तृणविशेषे तृणजातौ च
वर्तते । यत्तु, भट्टारहरिचम्प्रेण निदानस्थाने-“या गौः सुदोहा भवति न तां
निर्दधीत”-इति व्यासप्रयोगमुपन्यस्य निबन्धार्थो निदानशब्दो व्याख्यातः ‘निदीयते
निबध्यते हेलादिसंबद्धो व्याधिरनेन’ इति कृत्वा; तत्तु निदानस्थानरूपप्रन्यामिप्रायेण,
नहि हेत्वादयो हेलादिसंबद्धं व्याधिं प्रतिपादयन्ति ॥ ४ ॥

* निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।

निदानमाहुः पर्यायैः,

(वा. नि. अ. १)

एषां निदानादीनां मध्ये समानासमानजातीयव्यावर्तकं कारणरूपनिदानस्य
लक्षणमाह—निमित्तेत्यादिना पर्यायैरित्यन्तेन । एतैः शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते तन्नि-

* ‘निदानस्य पर्यायशब्दानाह-निमित्तेत्यादि । पर्यायैरिति निमित्तादिभिः पङ्क्तिरेव
पर्यायैर्निदानमाहुः, ‘मुनयः’ इति शेषः; तत्र तत्र शास्त्रप्रदेशे निदानमेतैः पर्यायैर्बोद्धव्य-
मिति ।’ (आ० द०) ।

१ ‘प्रतीयते’ इति क. । २ ‘निदीयते’ इति क. । ३ स्वात्मनि क्रियाविरोधादित्यर्थः ।

दानं; यथा—“बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिलनर्थान्तरम्” (न्या. द. प्र. आ. सू. १५) इति । ननु, किं मिलितैरेकैकशो वा ? नायं, एकार्थभिधानिनां शब्दानां मिलितानाप्रयोगात्; द्वितीयश्चेतदा स्वयभिचारः, निमित्तस्य शकुनादौ, हेतोः प्रयोजके कर्तरि, व्याप्ततनस्य स्थाने, प्रत्ययस्य लडादौ, उत्थानस्य उद्गमनोत्सर्गयोश्च दर्शनात् । नैवं, शकुनादीनां निमित्तादिभिः सर्वैरनभिधानात् । अत एवाह—पर्यायैरिति । नहि तेषां ते पर्यायाः, यतः क्रमेणैकार्थवाचकाः शब्दाः परस्परं पर्याया उच्यन्ते । तस्मान्निमित्तादिशब्दैः पर्यावैरभिधीयमानत्वं निदानत्वम् । एतच्च पर्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारायम् । इदं तु संक्षेपतो लक्षणं—“सेतिकर्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम्” इति । यन्मते दोषेति कर्तव्यतारूपा संप्राप्तिरेष्यते तन्मते संप्राप्तिव्युदासार्थं ‘सेतिकर्तव्यताक’ इति पदं, तस्या दोषेति कर्तव्यतारूपार्था इतिकर्तव्यतान्तराभावात् । यन्मते व्याधिजन्म संप्राप्तिः, तन्मते ‘व्याप्युत्पत्तिहेतुर्निदानम्’ इति लक्षणम् । उभयत्रापि ‘उत्पत्ति’पदं ज्ञप्तिहेतुपूर्वरूपाविव्यवच्छेदार्थम् । स च हेतुरनेकधा; तत्र प्रथमं चतुर्विधं; यदाह उपकल्पनीयाध्याये हरिचन्द्रः,—“सजिह्वो-विप्रकृष्ट-व्यभिचारि-प्राधानिकमेदाच्चतुर्था”—इति । सजिह्वो यथा—नरुदिनर्तुमुक्तांघ्रा दोष-प्रकोपस्य हेतवः, न ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्रकृष्टो यथा—“हेमन्ते निचितः श्लेष्मा बलन्ते कफरोगकृत्” (सु. उ. तं. अ. ६४); किंवा सजिह्वो ज्वरस्य कृशादिसेवा, विप्रकृष्टो रुक्कोपः । व्यभिचारी यथा—यो दुर्बलत्वाद्याधिकरणासमर्थः । यदाह चरकः—“(निर्दनादिविशेषो) अवलीयांसोऽथवाऽनुबभ्रन्ति, न तदा विकाराभिनिर्दृष्टिः”—इति (च. नि. स्था. अ. ४) । प्राधानिको यथा—विपादिः; त्रिविधो वा, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-प्रज्ञापराध-परिणाममेदात् । तत्र, असात्म्येन्द्रियार्थ-संयोगोऽयोगातिरिक्तमिध्यायोगयुक्ता रूपरसादयः, प्रज्ञापराधो मिथ्याज्ञानादिः, परिणामोऽयोगादियुक्ता ऋतुसमावजाः क्रीतादयः । “अधर्मस्य च रोगहेतोर्नैवान्तर्भावः”—इति भट्टारहरिचन्द्रः, तस्यापि कालान्तरपरिणतस्य दुःशक्तवृत्तात् । चक्रस्तु प्रज्ञापराधे तस्यान्तर्भावमाह; मिथ्याज्ञानकृतप्रज्ञावधादिजन्मनोऽधर्मस्य प्रज्ञापराध एव मूलं; बलौबलं तत्र न निरूप्यते, रोगकारणत्वेनाधर्मस्य सर्वथा सिद्धत्वादिति । दोषव्याधुभयहेतुमेदाश्च स त्रिविधः । दोषहेतवो यथा—चयप्रकोपप्रशम-निमित्ता यथर्तूपज्ञा मधुरादयः । व्याधिहेतवो यथा—सूक्ष्मलक्षणं पाण्डुरोगस्य कारणम् । यद्यपि मृदपि दोषं प्रकोपयत्वेव; यदुक्तं चरके,—“कपाया मारुतं, पित्तमूपरा, मधुरा कफम्”—इति (च. नि. स्था. अ. १६); तथाऽपि तज्जैर्दोषैः पाण्डुरोग एवारभ्यते न लभ्यो विकार इति व्याधिहेतुता भवति । उभयहेतुर्यथा—वातरके,—“हृत्सञ्चोर्द्रैर्गच्छतश्चाश्रतश्च” (सु. नि. स्था. अ. १)—इत्यादि । तत्र यद्यपि दोष-

१ ‘धूमवत्त्वादित्यादिनचने’ इति क. । २ ‘उद्गमनोत्सर्गयो’ इति क. । ३ ‘पर्यायेण’ इति क. । ४ ‘तस्यां दोषेति कर्तव्यतारूपायां’ इति ख. । इतिकर्तव्यतान्तराभावादिति इतिकर्तव्यता व्यापारः, इतिकर्तव्यतान्तरस्य व्यापारान्तरस्याभावात्, व्यापारे व्यापारान्तरं न तिष्ठतीति भावः । ५ ‘किंच’ इति क. । ६ ‘दोषा अवलीयांसो यदा वाऽनुबध्यन्ते न तदाऽवश्यं विकाराभिनिर्दृष्टिर्भवतीति’ इति क. । ७ ‘बलाबलत्वं तत्र’ इति क. ‘बलाबलत्वमत्र च’ इति ख. ।

प्रकोपपूर्वकमेव व्याधिजननं, तथाऽपि दोषव्याधावपि तस्य कारणत्वमिति बोधयति । तेन तत्र न व्याधिहरमात्रं मेपजं प्रयोज्यं, किंतु मयप्रत्यक्षनीकम् । न च वाच्यं कारण-भूतदोषनिवृत्त्यैव कार्यभूतस्य व्याधेर्निवृत्तिरिति; यतः प्रतिनियतशक्तिकानि मेपज-द्रव्याणि भवन्ति; कथमन्यथा शैष्मिकतिमिरे श्लेष्महरमेव वमनं न प्रयुज्यते । यदुक्तं सुश्रुते,—“न वामयेत्तैमिरिकं न शुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम्”—(सु. चि. स्था. अ. ३३) इति । स एवोत्पादकव्यञ्जकमेदाश्च द्विधा । तत्रोत्पादको यथा—हेमन्तजो मधुररसः कफस्य । व्यञ्जको यथा—तस्यैव कफस्य व्यञ्जको वसन्ते सूर्यसन्तापः—इति भट्टारहरिचन्द्रः । तत्र व्यञ्जकः प्रेरक इत्यर्थः । बाह्याभ्यन्तरमेदाश्च द्विधा । तत्र बाह्या आहाराचारकालादयः । एतदभिप्रायेण तीसटाचार्यः,—“व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भ्रातृव क्षयाज्वागराद्देवानां च विधारणादतिशुचः शैल्यादतिश्रासतः । रुक्षसोभकपायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वाग्धिपरागमे परिणते चाग्नेऽपराहेऽपि च ॥ कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणकोधोपघासातपस्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिमुत्राशुकारनाल्लादिभिः । भुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि प्रीप्ते सति प्राणिनां मध्याहे च तथाऽर्धरात्रिसमये पित्तं प्रकोपं व्रजेत् ॥ शुक्रमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिष्पूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्ताग्ने वसन्ते” (चि. क. श्लो. २९-३१)—इति । आभ्यन्तरा यथा—दोषा दूष्याश्च । तत्र, दोषोऽपि प्रकुपितः प्राकृतादिमेदादनेकधा । प्राकृतो यथा—वसन्ते श्लेष्मा, शरदि पित्तं, प्राज्ञपि वायुः । वैकृतस्तु यथा—वसन्ते पित्तं वायुर्वा, वर्षासु कफः पित्तं वा, शरदि कफो वायुर्वा । अस्य प्रयोजनं सुखसाध्यत्वादि । यदुक्तं चरके,—“प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः” (च. चि. स्था. अ. ३)—इत्यादि । अनुबन्ध्यानुबन्धमेदाश्च द्विधा । अनुबन्ध्यः प्रधानम्, अनुबन्धोऽप्रधानम् । यदाह चरकः,—“स्वतन्त्रो व्यकलितो यथोक्तसमुत्थानोपशमो भवत्यनुबन्धः, तद्विपरीतलक्षणस्त्यनुबन्धः”—(च. चि. स्था. अ. ६) इति । अस्य प्रयोजनं संसर्गजे व्याधावनुबन्धो विशेषेण चिकित्सोऽनुबन्धाविरोधेन । तदुक्तं चरके,—“तत्रोपद्रवस्य प्रायः प्रधानप्रशमात् प्रशमः”—(च. चि. स्था. अ. २१) इति । उपद्रवोऽनुबन्धः । प्रकृतिविकृतिर्दोषा—वातप्रकृतेर्वीतरोगः कष्टसाध्यो भवति, कफपित्तप्रकृतेस्तु सुखसाध्यः । यदाह सुखसाध्यलक्षणे चरकः,—“न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्मवेत्”—(च. सु. स्था. अ. १०) इति । आशयापकर्षतो यथा—यदा स्वमानस्थितमेव दोषं स्वाशयादाकृष्य वायुः स्थानान्तरं गमयति तदा स्वमानस्थोऽपि स विकारं जनयति । यदाह चरकः,—“प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये । स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा मेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः । गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दीर्घत्वमेव च”—इति (च. सु. स्था. अ. १७) । अस्य प्रयोजनं वातस्यैव तत्र विगुणस्य स्वस्थानानयनं कार्यं, ननु पित्तस्य ह्रासनं; “ये त्वेनां पित्तस्य स्थाना-

वृद्धिं न विदन्ति, ते दाहोपलम्भेन पित्तवृद्धिं मन्यमानाः पित्तं हासयन्तः पित्तक्षय-
लक्षणं रोगान्तरमेवोत्पादयन्त आतुरमतिपातयन्ति” इति भट्टारहरिचन्द्रः । अन्ये
त्वाहुः—आजकादिभेदेन सर्वदेहस्थिते पित्ते यदा खाशयाकृष्टं पित्तमवयवान्तरमनि-
लेन आपितं तदा तदवयवान्तरस्थं पित्तमागन्तुपित्तसंबन्धेनाधिकमेव जातं, ततो
वृद्धिलक्षणेवेयं वृद्धिर्न दुष्यन्तरम्, अन्यथा दाह एव न स्यात्; नहि स्वमानस्यो
दोषो विकारं जनयतीति । भट्टारहरिचन्द्रस्य लयमभिप्रायः—यद्यप्येवं तथाऽपि
चिकित्साभेदार्थं वृद्धिक्षयव्यतिरिक्तस्थानान्तरगतिरूपो वृद्धिविशेषोऽवश्यमेवेष्टव्यः,
अन्यथा वृद्धं पित्तमिति मत्वा विरेचनं पित्तहासनं वा कार्यं, नच तत्तत्र योग्यं,
किं तु स्वस्थानानयनम् । यद्योक्तं चरकेण,—“क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां
त्रिविधा गतिः”—(च. सू. स्था. अ. १७) इत्यादि, तत् प्रायिकमिति । गतितो यथा-
गतिर्दोषाणां क्षीणवृद्धत्वादयः । यदुक्तं चरके,—“क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां
त्रिविधा गतिः । कर्षं चावश्यं तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधा परा ॥ त्रिविधा चापरा
क्रोष्टास्वामर्मास्यसन्धिषु” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति । अत्र स्थानमिति
समलम् । तत्र क्षयादिलक्षणं यथा,—“दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
क्षीणा जहति स्वं लिङ्गं, समाः स्वं कर्म कुर्वते” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति ।
स्वं लिङ्गमिति कुपितस्य वायो रौक्ष्यादयो धर्माः, कर्माणि च स्वंशलाधीनि । यदाह
चरकपाठसंवादी सुश्रुतस्तेन,—“आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रतोदाः
कण्ठध्वंसावसादौ भ्रमकविलपनं संसृजलप्रमेदाः । पारुष्यं कर्णनादो विषमपरि-
गतिभ्रंशहृष्टिप्रमोहा, वित्पन्दोद्धृष्टानि श्लपनमञ्जयनं ताडनं पीडनं च ॥ नामो-
ज्जामौ विषादो भ्रमपरिपतनं जृम्भणं रोमहर्षो, विक्षेपाक्षेपक्षोपग्रहणशुविरताड्ये-
दनं वेष्टनं च । वर्णः दयावोऽरुणो वा तृडपि च महती स्त्रापविच्छेपसङ्गा, विद्यात्
कर्माण्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्यात् कपायो रसश्च ॥ वित्स्फोटाम्लकधूमकाः प्रलपनं स्नेद-
श्रुतिर्मूर्च्छनं, दौर्गन्ध्यं दरणं मदो विस्तरणं पाकोऽरतिस्तृद्भ्रमौ । ऊष्माऽतृप्तिमः-
प्रवेशदहनं कट्वम्लतिका रसा, वर्णः पाण्डुविवर्जितः कथितता कर्माणि पित्तस्य वै ॥
तृप्तिस्तन्द्रा शुक्ता स्तैमिलं कठिना मलाधिक्यम् । स्नेहापक्त्वुपलेपाः शैलं कण्डूः
अस्तेकश्च ॥ चिरकर्तृत्वं शोथो निद्राधिक्यं रसौ पटुस्वादू । वर्णः श्वेतोऽलसता कर्माणि
कफस्य जानीयात् ॥ द्विदोषलिङ्गः संसर्गः सञ्जिपातजिल्लिङ्गकः”—इति । लिङ्गज्ञानप्र-
योजनं च चिकित्साभेदार्थम् । यदाह सुश्रुतः,—“क्षीणा वर्धयितव्याः, वृद्धा हासयि-
तव्याः, समाः पालयितव्याः” (सु. चि. स्था. अ. ३३)—इति । ऊर्ष्वादिगतिर्यथा-
ऊर्ध्वं रं रक्तपित्तमित्यादि । अस्य प्रयोजनं रक्तपित्तस्योर्ध्वगस्य विरेचनम्, अधोगस्य
वमनम् । यद्योक्तं चरके,—“प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते”—(च. नि. स्था.
अ. २) इति । यस्तु गतिभेदानमिहः सः “विरेकः पित्तहराणां” (च. सू. स्था. अ.
२५) इति वचनादधोगे रक्तपित्ते विरेकं प्रयुञ्जान आतुरस्यानर्थमेवापादयति; ज्वरा-

१ ‘सुदक्षेनः’ इति क. । २ ‘तकमविलपनं’ इति क. । ३ ‘विषमपरिगतिभ्रंश’ इति
क. । ४ ‘वित्पन्दाच्छादनादि’ इति क. । ५ ‘भ्रमपरिसदनं’ इति क. । ६ ‘विशरणं’ इति
क. ख. । ७ ‘प्रतिजोमं’ इति क. ।

दिषु तिर्यग्दोषगतिषु यथोक्तं चिकित्सितमिति । वृद्धा दोषाः कदाचित् कोष्ठं कदाचि-
च्छाखाः कदाचिन्मर्मस्थिसन्धीनाश्रित्य रुजन्ति; मर्मस्थिसन्धिषु गतिः कृच्छ्रसा-
ध्यलापादकलादेकत्वेन निर्दिष्टा । कोष्ठ आमाशयादिः, शाखा रज्जादयो धातवस्त्वक्चेति,
चरककृतैवेता संज्ञाः । कोष्ठायविधानप्रयोजनं चिकित्साभेदार्थम् । यथोक्तं चरके,—
“आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते । रुक्षपूर्वं हितः खेदः श्लेहपूर्वस्तथैव च”
(च. सू. स्था. अ. १४); तथा,—“सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येषुः पिशिताश्रितः”—
(सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादिः; तथा,—“नामिकर्मोपदेष्टव्यं क्षाद्युर्मर्मावेषु च”—
(च. वि. अ. २५) इति । एते च दोषाः सामलनिरामलाभ्यामपि ज्ञातव्याः । यदुक्तं,—
“ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन आनुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
आमेन तेन संयुक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः । सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदु-
द्भवाः ॥ क्षोतरोधवलभ्रंशगौरवानिलमूढताः । आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलमेदारवि-
कृमाः ॥ लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः ।” (वा. सू. स्था. अ. १३) ।
यायुः सामो विबन्धाभिसादतन्मन्त्रकूजनैः ॥ वेदनाशोयनिस्त्रोदैः कमशोऽज्ञानि
पीडयेत् । विचरेद्युगपच्चापि रुक्ताति कुपितो मृगम् । श्लेहाथैर्दृष्टिमाप्नोति सूर्यमेधो-
दये निशि । निरामो विषादो रुक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ॥ विपरीतगुणैः शान्ति
किरधैर्याति विशेषतः । दुर्गन्धं हरितं क्यावं पित्तमम्लं स्थिरं शुक्ल ॥ अम्लिकाकण्ठ-
हृद्वाहकरं सामं विनिर्दिशेत् । आताम्रं पीतमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ॥ पक्वं विगन्धं
विहैयं रुचिपक्वबलप्रदम् । आबिलस्तन्तुलः स्थानः कण्ठदेशोऽवतिष्ठते । सामो बलासो
दुर्गन्धः छुदुद्गारयिषातकुत् ॥ फेनवान् पिण्डितः पाण्डुरनिःसारोऽगन्ध एव च । पक्वः
स एव विहैयश्छेदवान् वक्त्रद्विदुत्”—इति । अस्य प्रयोजनं सामे पाचनं, निरामे
शामनमिति । एते च दोषाः परस्परसंबन्धास्तरतमाविभेदेन द्विपट्टिधा भवन्ति । तदुदा-
हरणानि विस्तरलापत्तेरत्र न लिख्यन्ते, सौश्रुतदोषभेदविकल्पाभ्यामे (उ. तं. अ. ६६)
प्रष्टव्यानि । उक्तहेतुदोषभेदयोः संग्रहश्चोक्तौ—“बलारो व्यभिचारिव्रनिकटप्राधा-
निकत्वात्, पुनस्तेऽसाल्येन्द्रियकार्थयुक्परिणतिप्रज्ञापराधाश्रिधा । रुग्णोपोभयकारणा-
दपि तथा, द्वौ व्यञ्जकोत्पादकौ, बाह्याभ्यन्तरभेदतोऽपि कथिता हेतोः प्रमेवा अमी ॥
दोषस्य च प्राकृतवैकृताभ्यां, भेदोऽनुबन्धादपि चानुबन्धात् । तथा प्रकृत्यप्रकृति-
स्वयोगासथाऽऽशयाकर्षवशाद्गतेष्व”—इति निदानम् ॥—

*प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ ५ ॥

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्याधीनां तद्यथायथम् ॥ ६ ॥

(वा. नि. अ. १.)

* प्राग्रूपलक्षणमाह—प्राग्रूपमिलादि । येन जृम्भालस्यारूपादिना उत्पित्तसुरभूषुरामयो

॥ “यथायथं यथस्य व्यापेज्वरान्यतमस्य आत्मीयमात्मीयम्; अतश्च प्राग्रूपं त्रिधा दृश्यते
किञ्चिच्छारीरं, किञ्चिन्मानसं, किञ्चिच्छारीरमानसं चेति । तत्र शरीरं यथा—ज्वरस्यालस्य-
विरस्यगात्रगौरवजृम्भासालाकुलाकृतैस्त्वेवंप्रायः; मानसं च—“अरतिर्हितोपदेशेष्वक्षान्तिः”
इत्येवंप्रायः; किञ्चिच्छारीरमानसं यथा—“प्रीतिरम्ले पट्टण्ये, देहः स्वादुषु भक्ष्येषु” इत्येवंप्रायः,
शारीरमानसदोषजनिवत्त्वात्” इति वाग्भटटीकायामरुणदत्तः (वा. नि. स्था. अ. २) ॥

निदानानन्तरीयकत्वात् पूर्वरूपादीनां तदनन्तरं प्राग्रूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि ।
 द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति, सामान्यं विशिष्टं च । तत्र सामान्यं येन दोषदूष्यसंमूर्च्छ-
 नावस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते, न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः ।
 यथा,—‘अमोऽरतिर्विवर्णत्वं’—(सु. उ. तं. अ. ३९) ; इत्यादि, तथा गुरुवाक्यबालप्र-
 द्वेपादि; सामान्याभिप्रायेणैव तन्त्रान्तरं,—“व्याधेर्यातिर्बुभूपा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते ।
 भावः किमात्मकत्वं च लक्ष्यते लक्षणेन हि”—इति । तथाऽऽह पराशरः,—“पूर्वरूपं
 नाम येन भाविन्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेषः”—इति । विशिष्टं यथा—उरःक्षतादौ
 लिङ्गान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव—“अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति
 स्मृतम्”—(च. वि. अ. ११) इति । तथा सुश्रुतः,—“सामान्यतो, विशेषात् जृम्भाऽत्यर्थं
 समीरणात् । पित्ताज्जनयोर्दाहः कफादज्ञातचित्तया”—इति (सु. उ. तं. अ. ३९) ।
 ह्यारितोऽप्युक्तं,—“इति पूर्वरूपमद्यनां ज्वराणां सामान्यतः, विशेषतस्तु जृम्भाऽमर्द-
 भूविष्टं हृदयोद्वेगि वातजम्”—इत्यादि । ननु, चात्यर्थं व्यक्तत्वं ततश्च जृम्भादेरपि
 रूपत्वं प्रसज्येत; यद्वक्ष्यति,—“तदेव व्यक्तां यातं रूपमिहभिधीयते”—(वा. नि. अं. १)
 इति । उच्यते, यथा अमादय इतरोगन्यतिरिक्तं भाविज्वरमात्रं बोधयन्ति न तु वातज-
 त्वादिविशेषमित्यतस्तेषामव्यक्तत्वं, तथा पित्तादिज्वरन्यतिरिक्तं भविष्यद्वातज्वरमात्रं
 बोधयन्ति जृम्भादयः, न तु वातस्य रूक्षशीतधातुक्षयावरणादिजन्यत्वरूपविक्षेपं बोध-
 यन्ति; इत्यतोऽव्यक्तत्वात् ज्वरबोधकत्वादव्यक्तत्वमेव जृम्भादीनामिति जेज्जट-वाप्य-
 चन्द्र-माधवकर-कार्तिककुण्डादयो व्याचक्षते । अन्ये लाहुः—अभूताव्यक्तपूर्वरूप-
 सहचरितस्य व्यक्तस्यापि जृम्भादेः पूर्वरूपव्यपदेशः; यथा—भाषराक्षिः; छत्रिणो गच्छ-

ज्वरादिलेख्यते श्रूयते तत् प्राग्रूपं भाविन्याधिवोधकलिङ्गमित्यर्थः । किंभूत आमयः ।
 दोषविशेषेण वातादिना, अनधिष्ठितः अनासादितः । तर्हि वातादिदोषेणानधिष्ठितस्य व्याधे-
 रपित्तुतैव न घटते, कारणाभावात्; न हि वातादीन् विहाय व्याधेः प्रायेणान्यतः संभवः
 संभाव्यते, तथाहि—“सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः”—इति; तस्मादोषविशेषे-
 णानधिष्ठितत्वमुत्पित्तोत्तोरामयस्य यदुच्यते तदव्यक्तरूपदोषापेक्षयाऽवगन्तव्यमिति । तत्
 प्राग्रूपम् । हरिपट्टनां ज्वरादीनामस्यत्वादनासादितवत्त्वत्वादव्यक्तलिङ्गमस्यलक्षणम् ।
 यथायथमिति यथा यस्य व्याधेः ज्वराधन्यतमस्यात्मीयमात्मीयमवगन्तव्यम् । तत्र प्राग्रूपं
 द्विविधं—सामान्यं विशिष्टं च । येन दोषदूष्यधातुसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादि-
 न्याधिमात्रं प्रतीयते, न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः, तत् सामान्यं, यथा ज्वरस्य
 ‘अमोऽरतिर्विवर्णत्वं’ इत्यादि; येन भाविन्याध्यात्मकदोषविह्वलप्रदेशमात्रं प्रतीयते तद्वि-
 शिष्टं, यथा—“जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् । पित्ताज्जनयोर्दाहः, कफादज्ञातचित्तनन्दनम्”—इति ।
 अत्र तु विशिष्टे प्राग्रूपे जृम्भादिरूपं दृष्ट्वा रूपत्वमेव न वक्तव्यं, व्याध्यात्मकदोषमात्र-
 सङ्गमचिह्नरूपत्वात्; तथाहि तुणादिचये पतितेऽधिकेण सङ्गमत्वाद् धूममात्रव्याप्तिं ज्ञात्वा
 कवखादिताडनप्रतीकारैस्तदुपशमः कर्तुं शक्यते, न तु प्रव्वलिते वहौ; तथा—भविष्यद्दोषा-
 रम्भकदोषलक्षणैकमात्रं व्यक्तं विशिष्टं प्राग्रूपं ज्ञात्वा भाविन्याधेरूपशमः कर्तुं पार्यत इति ।
 अतस्तु पूर्वरूपरूपयोर्भेद एव । तद्वयमपि कचिच्छारीरं दृश्यते, कचिन्मानसं च । तत्र
 शारीरं यथा—ज्वरस्य—आलस्यास्यवैरसगात्रगौरवसास्राकुलक्षतेत्यादिकम् । मानसं यथा—
 अरतिर्हितोपदेशेष्वस्मान्तिरित्यादिकम्” (आ० द०) ॥ ५ ॥ ६ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ११

न्येवमादि । न च व्यक्तत्वेन रूपादभेदः; नियमेन पूर्वरूपरूपयोर्भाविवर्तमानव्याधि-
बोधकत्वादिति । तत्र विशिष्टं प्राग्रूपं रूपावस्थायामनुवर्तत एव, तस्यैवामिव्यक्तस्य
रूपत्वात्; न तु दोषद्वयसंमूर्च्छनावस्थांजनितं रोमहर्षशुल्बान्यबालप्रद्वेषादिकं नियमे-
नानुवर्तते, ययनुवर्तते तदा सर्वज्वराणामसाध्यत्वं प्रसज्येत । एतदभिप्रायेण, “पूर्वरू-
पाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया । यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युज्वरपुरःसरः” (च. इ.
स्था. अ. ५) इति चरकवचनमित्याहुः । तदेवं द्विविधे पूर्वरूपे व्यवस्थिते सामान्य-
पूर्वरूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । येन श्रमादिना, उत्पिप्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुः,
आमयो रोगः, दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिना, अनधिष्ठितोऽसंबद्धो,
लक्ष्यते शायते, तत् प्राग्रूपमिति । विशिष्टप्राग्रूपमाह—लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्याधीनां तद्य-
थाययमिति । प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन संबन्धः । लिङ्गं लक्षणम्, अव्यक्तं नात्यभि-
व्यक्तम्, अत्र हेतुरल्पत्वादणुत्वात्, नत्वावरणादियोगादव्यक्तमित्यर्थः; यथायथं यस्य
व्याधेर्यत्रूपं तदेवाव्यक्तं तस्य पूर्वरूपमित्यर्थः । अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः—“स्थान-
संश्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् । दोषाः कुर्वन्ति यत्किञ्च पूर्वरूपं तदुच्यते”—
इति । तच्चातिशुक्लं, राजयक्ष्मणः पूर्वरूपस्य तृणकेशनिपातादेरदृष्टजन्यस्याव्यापक-
त्वात् । यदाह चरकः,—“यस्मिणां घृणकेशानां तृणानां पतनानि च । प्रायोऽन्न-
पाने, केशानां नखानां चातिवर्धनम्”—(च. चि. स्था. अ. ८) इति । न च तदपि
दोषजं, दोषाणां तृणादिभिरसंबन्धात्, असंबद्धस्य च भावस्य कारणत्वेनादृष्टत्वात्,
परम्परया तु संबन्धकल्पनयाऽतिप्रसङ्गात्, सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् । एतद्दोषपरि-
जिहीर्षयैव परमक्रुशलेन घाग्भटेनादृष्टदोषजसकलपूर्वरूपसंप्राहकं येनेतिपदं निबद्ध-
मिति मत्वा तदीयपूर्वरूपलक्षणमेव माधवकरो लिखितवान् । संक्षेपतस्तु लक्षणं
“भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्” इति । एवकारेण निदानोपशययोः संप्राप्तेष्व
दोषेतिकर्तव्यतारूपाया व्यवच्छेदः, तेषां तज्जातीयानामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिबोधक-
त्वात् । तथा हि—निदानं मृद्गलक्षणरूपं भाविपाण्डुरोगमनुपपन्नरूपं च वर्तमान-
विशिष्टव्याधिं बोधयति; उपशयोऽपि पूर्वरूपावस्थांप्रयुक्तो भाविविशिष्टव्याधिं
रूपावस्थांप्रयुक्तश्च वर्तमानविशिष्टव्याधिं ज्ञापयति, संप्राप्तिश्च पूर्वरूपस्य मध्याह्नादा-
नुत्पत्तिप्रकोपाभ्यां भविष्यद्विशिष्टव्याधिं, रूपस्य च मध्याह्नप्रकोपादिना वर्तमान-
विशिष्टव्याधिं ज्ञापयति; इत्येवामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिबोधकत्वम् । ननु, यदा पूर्वरूपै-
विशेषं स्मृत्योत्पन्नव्याधेर्विशेषावधारणं तदा पूर्वरूपमपि वर्तमानव्याधिबोधकं, यथोक्तं
रक्तपित्तप्रमेहरूपसंदेहे चरकेण—“हृदिश्वर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि
पूर्वरूपैः” (च. चि. स्था. अ. ६)—इत्यादि । अत्रोच्यते—किं व्याधिजन्मनः पूर्वं
पूर्वरूपं गृहीतं न वा ? आद्ये भाविव्याधिबोधकत्वमेव; द्वितीये स्मरणोत्पत्तिरेव न
स्यात्, अनुभवभावात् । अथोच्यते—पूर्वरूपं दन्तादीनां मलव्यत्वादिरूपं स्वरूपेणा-
नुभूतमेव, किंतु प्रमेहपूर्वरूपतया न प्रतिभातम्; उत्पन्ने तु व्याधौ तत् स्मृतं प्रमेह-

विशेषमवधारयति । एवं पूर्वरूपस्मरणं तर्हि कारणं न तु पूर्वरूपं, रूपावस्थायां तस्य व्यपगतत्वात् । स्मरणं न प्रमाणमिति चेत्, सत्यं; किंतु पूर्वानुभवजनितसंस्कारोपस्थितस्मरणसहकृतं पूर्वरूपं व्याधिविशेषबोधकं, न तु केवलं स्मरणं; यथा—संस्कारोपस्थापितस्मरणसहकृतं चक्षुः प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टघटावबोधकं—सोऽयं घट इति । एवं स्मरणवदासोपदेशोऽपि वाच्यं, तस्य च लिङ्गपदेन व्युदासः; भाविपदेन रूपस्य; लिङ्गपदेन चक्षुरादेः; तस्य घटज्ञानादिसाधारणत्वेनालिङ्गत्वात्; असाधारणं हि लिङ्गं भवति । एतच्च पूर्वरूपमवियमानस्यापि व्याधेर्लिङ्गं भवत्येव; यथा—विशिष्टमेवोदयो वृष्टेः । इति पूर्वरूपम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

* तदेव व्यक्तां यातं रूपमित्यभिधीयते ।

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ७ ॥

(वा. नि. अ. १)

यद्यपि पूर्वरूपानन्तरं संप्राप्तिर्भवति, तथाऽपि व्याधिस्वरूपज्ञानार्थं रूपमाह—तदेवेत्यादि । तदेव पूर्वरूपमेव । व्यक्तामुद्भूतताम् । ननु व्यक्तत्वं पूर्वरूपस्य किं कात्स्न्येन, एकदेशेन वा ? आद्ये सर्वस्वरूपानामसाध्यत्वं स्यात्, यदुक्तं चरके,—“पूर्वरूपाणि सर्वाणि” (च. इ. स्था. अ. ५)—इत्यादि; द्वितीये हि “जृम्भाऽस्य समीरणात् । पित्ताज्यनयोर्दाहः” (सु. उ. तं. अ. ३९)—इत्यादेरपि पूर्वरूपस्य रूपलक्षणप्रसङ्गः । नैवम्, अनभ्युपगमात् कृत्स्नस्य नाप्येकदेशस्य, किंत्वनिर्धारितकलानेकलविशेषस्य पूर्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं; यथा—तार्णपार्णविशिष्टविरोधेन धूममात्रस्य वह्निबोधकत्वम् । एवं व्यवस्थिते यदा सर्वस्याभिव्यक्तित्वात् न साध्यत्वम्, अन्यथा तु साध्यत्वम् । न च जृम्भादेः रूपत्वप्रसङ्गः; तस्य प्रागेव व्यक्तत्वात्; अव्यक्तं सद्यव्यक्तां यातं तस्य रूपत्वेनाभिधानात्, अपरप्रभूताव्यक्तलिङ्गसहचरितत्वेन पूर्वरूपयोरसमानकालत्वेन च रूपत्वायोगादिति । ईश्वरसैनस्त्वाह—“व्याधेः स्वरूपमव्यक्तं पूर्वरूपं, अव्यक्तं तद्रूपम्”—इति । तत्र, विकल्पासहत्वात् । तथा हि—स्वरूपमिति किं स्वं रूपं स्वरूपम् ? आहोस्वित् स्वीयं रूपं स्वरूपम् ? स्वीयमपि धर्मः कार्यं वा ? । न तावत् स्वरूपं, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्; रूपं हि व्याधिप्रतिपत्तिनिमित्तमुक्तं, तच्चेद् व्याधिसंभाव एव तर्हि व्याधिसंभावादेव व्याधिसंभावः प्रतीयत इति व्यक्तः स्वात्मनि क्रियाविरोधः । नापि धर्मः, चरकोक्तकृष्णत्वद्वयविष्णुघनेत्रत्वादेरशौरूपत्वा-

* ‘संस्थानमित्यादि । संस्थानायाकृत्यन्ताः यद्रूपस्य पर्यायवाचकाः, तथा पूर्वरूपस्यापि; यथा—पूर्वसंस्थानं, पूर्वव्यञ्जनमित्याद्यपरेऽपि’ (आ० द०) ॥ ७ ॥

१ ‘मैवं’ इति क. । २ ‘रूपं’ इति क. ख. । ३ “तदेवेत्येवमन्वयेनैतद् धोतयति—यदेव शरीरं प्राग्रूपं पूर्वोपवर्णितं तदेवेह त्रयीतन्त्रं, स्थायित्वात्; तन्माययानुबन्धि । मानसं शरीरं मानसं वाऽस्यायित्वात्र त्रयीतन्त्रं, तदिदं त्रयमुत्पित्तुव्याधिसमनन्तरं प्रायेण नश्यतीति तदव्यक्ततां न याति । अतः शरीरमेवोत्पित्तुव्याधिप्राग्रूपमिह तदा परात्रष्टं शुक्लम्”—इति वाग्भट्ट-दीक्षाध्यायरुणदत्तः (वा. नि. स्था. अ. १) । ४ ‘सर्वस्वरूपादेः’ इति क. । ५ ‘रूपाभिधानत्वाभ्युपगमात्’ इति क. ।

नुपपत्तेः । नहि कृष्णत्वद्वलविष्णुत्रनेत्रत्वादिकमर्शोऽधर्मः, अतश्चिष्टत्वात्; धर्माणां च धर्मेनिष्ठत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । नापि कार्यम्, उपद्रवदेरपि रूपत्वप्रसङ्गात् । तदपि कृच्छ्रसाध्यासाध्यव्याधेल्लिङ्गमिति चेत् । नैवम्, असाध्यत्वादेरेव तल्लिङ्गं, न तु व्याधेः; तस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वात्, मेदेनोपादानाच्च; तदुक्तं,—“सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो निवध्यते रोगविनिश्चयोऽयम्”—इति । ननु, उपद्रवो न व्याधेः कार्यं किंतु व्याध्या-
रम्भकदोषस्य; यदुक्तं सुश्रुते,—“स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञकः”—इति (सु. सू. स्था. अ. ३५); व्याचक्षते च टीकाकृतः,—“तन्मूलं तदोपहृतं मूलं यस्य स तन्मूलः”—
इति । नैवम्, अपचारेण मूलभूतदोषोपबृंहणलब्धवद्वेद्याधिरुपद्रवं करोति तेन ‘तन्मूल’ इत्युक्तत्वात् । अत एवाह चरकः,—“कथिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्मूला प्रशाम्यति” (च. नि. स्था. अ. ८) इत्यादि । सर्वमेवेतत्स्वरूपशब्दव्याच्यं क्वचित्कि-
चिदिति; तथा सति न व्यभिचार इति केचित् । तदपि व्यवस्थामात्रं स्यात् न लक्ष-
णम्, एकस्य सकलरूपसंग्राहकस्य धर्मस्योभावात्, उपद्रवस्य च व्याधिरूपरूपत्वापत्ते-
श्चेति । तस्मात् ‘उत्पन्नव्याधिवोधकमेव लिङ्गं रूपम्’ इति लक्षणम् । ‘उत्पन्न’ इति
पदं पूर्वरूपव्यवच्छेदार्थम्; एवकारोऽपि निदानसंप्राप्त्युपशयान् व्यवच्छिनति, तथा-
मुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिवोधकत्वात्; तच्च दर्शितमेव; लिङ्गपदेन चक्षुरादेर्व्युदासः; श्रमते
व्याधिजन्मरूपा संग्रासित्वन्मते तस्या लिङ्गपदेन व्यवच्छेदः, न हि सा व्याधिज्ञाने
लिङ्गं, किंतु कारणमात्रम् । शास्त्रे व्यवहारार्थं निदानैवल्लक्षणार्थं च रूपपर्यायानाह—
संस्थानमित्यादि । ननु, रूपेण व्याधिर्ज्ञायते, न च रूपव्यतिरेकेण व्याधिरुपलभ्यते;
यतो मिलिता अरुच्यादय एव ज्वरः, कासाद्येकादशरूपाण्येव राजयक्ष्मा । उच्यते—
नैवं, तथाविधदोषदूष्यसंमूर्च्छनाविशेषो ज्वरादिरूपो व्याधिः, तत्कार्याश्चरुच्यादयः;
किंच अरुच्यादय एव प्रत्येकदो रूपाणि, तत्समुदायो व्याधिः, यतः समुदायि-
भ्योऽन्य एव समुदायः, यथा—खदिरतरूणां वनमिति; अन्ये तु राहोः शिरः, शिला-
पुत्रस्य शरीरमिति वदस्यपि मेदे मेदविवक्षया समर्थयन्ते; नैयायिकास्तु तत्रापि
मेदमापादयन्ति । ननु, “विकारो दुःखमेव च”—इति (च. सू. स्था. अ. ९)
‘चरकवचनाद्दुःखस्यात्मशुणस्य कथमरुच्यादिसमुदायत्वं? नैवं, दुःखयतीति दुःखमिति
व्युत्पत्त्या दुःखहेतोर्वातुवैषम्यादेर्व्याधिरूपत्वोक्तत्वात् । अरुच्यादयस्तु स्वरूपेण विकारा
एव, यदा लक्ष्यप्रतिपादकास्तदा लिङ्गान्येवोच्यन्ते । यदाह चरकः—“ज्ञानार्थं यानि
चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे । व्याधयस्ते तदास्ते तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः”—इति
(च. नि. स्था. अ. ८) । इति रूपलक्षणम् ॥ ७ ॥

१ ‘तस्य कृच्छ्रसाध्यासाध्यस्य पूर्वरूपेणैव ज्ञातत्वात्’ इति क. । २ ‘तदोपरूपं’ इति ख.
पुस्तके न पठ्यते । ३ ‘स्वरूपशब्दव्याच्यं कार्यं क्वचित्किचिदाश्रीयते’ इति क. । ४ ‘धर्मस्या-
भावात्; धर्मस्यान्यव्यतिरेकेण तश्चिष्टत्वात्; उपद्रवस्य च’ इति क. । ५ ‘लक्षणार्थं च
निदानवत्’ इति क. ख. । ६ ‘ननु रूपेण व्याधिर्ज्ञायेत, यदि रूपव्यतिरेकेणान्वो व्याधि-
रुपलभ्येत’ इति क. । ७ अस्याग्रे कपुस्तके ‘एवं कासादिरूपातिरेकेणैव यक्ष्मा, तत्कार्याणि
कासादय इति’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

*हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ८ ॥

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यामिसंज्ञितः ॥ ९ ॥

(वा. नि. अ. १)

उपशयमाह—हेतुव्याधीत्यादि । हेतुर्वाह्य आत्म्यन्तरश्च, व्याधिर्ज्वरादिः, एतयोर्हेतुव्याध्योर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता विपरीताः, एतयोरेव व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्तार्थकारिणो निवानसमानार्थमिणोऽपि प्रभावाद्भोगप्रथमकारिणः, एवंविधा ये औषधान्नविहारा सेपजाहाराचारास्तेषामुपयोगमाचरणं सुखावहं सुखकरमुपशयं विद्यादुपशयाख्यं जादीयाद्याधेः । तस्य पर्यायमाह—स हि सात्म्यमिति स्मृत इति । चरकेऽप्युक्तं, “सात्म्यायौ सुपशयार्थः” इति (च. नि. स्था. अ. १) । हिशब्दः पाद-

* “अथोपशयलक्षणमाह—हेतुव्याधिविपर्यस्तत्वादि । शुभम् । उपशुन्यत इत्युपयोगः । सुखमावहति सम्पन्नमुबन्धेन सुखमुत्पादयतीति सुखावहः । ईदृशो च उपयोगः सुखावहस्तमुपशयं विद्यात् जानीयात् । केषामुपयोगः सुखावहः ? औषधान्नविहाराणाम् । औषधं हरीतक्यादि, अन्नं रक्तशाष्पादि, विहारो वाग्देहमनोनिर्वर्तितबेष्टविशेषो व्यायामजागरणाध्ययनादिरूपः, औषधं च अन्नं च विहारश्च औषधान्नविहाराः, तेषाम् । किंभूतानाम् ? हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधी, तयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता निदानरोगयोर्विपरीताः, तथा विपर्यस्तानामर्थं विपर्यस्तार्थः, तयोर्व्यस्तसमस्तयोरेव विपरीतमर्थं कुर्वन्तीति विपर्यस्तार्थकारिणः, हेतुव्याधिविपर्यस्ताश्च विपर्यस्तार्थकारिणश्च हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणः, तेषाम् । तेषां विपर्यस्तानामर्थं कुर्वन्तीति प्रकृतत्वाद्धेतुव्याधिविपर्यस्तानाम् । तदाऽयमर्थः—निदानरोगयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपरीता अपि कारणरूपा इव भासमाना व्याधिरूपा इव भासमाना हेतुव्याधिविपरीतानामर्थं व्याच्युपशमलक्षणं कुर्वन्तीति । यथा हेतुविपरीतौषधान्नविहारैर्व्याच्युपशमः क्रियते प्रतिपक्षत्वात्, एवं विपर्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः । तथा च हेतुविपरीतानां, व्याधिविपरीतानां, हेतुव्याधिविपरीतानां, हेतुविपरीतार्थकारिणां, व्याधिविपरीतार्थकारिणां, हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणां, औषधान्नविहाराणां यः सुखावह उपयोगः स उपशय इति पिण्डार्थः । अथ क्रमेणोदाहरणानि..... । व्याधिविपरीतो विहारो यथा—उदावर्ते प्रवाहणं; सशब्दं हृत्कण्ठभेदेन वायोरधोऽधो नयनं प्रवाहणम् । हेतुव्याधिविपरीतमन्नं यथा—वातकफग्रहणार्थं तर्कं वातकफहरं ग्रहणीहरं च । हेतुव्याधिविपरीतो विहारो यथा—स्निग्धार्थं दिवास्मज्जायां तन्द्रार्थां तन्द्राविपरीतं स्निग्धताहरं च रात्रौ जागरणमिति । व्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा—छर्धामज्जुष्टोत्पलनादिना वमनम् । वमनविरोकाभ्यां छर्धवीसारयोर्दृढिरेव कर्तुं युक्ता, इह तु शैमनकरणाद्विपरीतार्थकारित्वम् । हिशब्दः पादपूरणे । स उपशयो व्याधेरामयस्य सात्म्यमिति स्मृतः । एवंविधगुणविपरीतो य आहारो विहारश्च स व्याधिसात्म्यः । उक्तं च चरके—“देक्षानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः । सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यश्चाश्रेष्ठितं चाधमेव च” इति । उपशयकथनप्रस्तावादनुपशयोऽपि वाच्य इत्याह—विपरीत इत्यादि । अतो यथानिर्दिष्टलक्षणादुपशमख्याको विपरीतलक्षण औषधान्नविहाराणामुपयोगोऽसुखावहः सोऽनुपशय इत्युच्यते, स एव व्याधेरसात्म्यमिति संज्ञितः आसिगुरुत्वेन संकेतित इति” (आ० द०) ॥८॥९॥

पूरणे । सुखावहमिति सुखं रोगनिवृत्तिलक्षणं; यथा व्यपदिशन्ति लोके—भारापगमे सुखिनः संवृताः स्म इति, तत् सुखमावहति सम्यगायस्याऽनुबन्धेन च करोतीति सुखावहम् । एतेन सदाहृत्पणानवज्वरिणः शीतलजलपानं तदात्सुखकरमपि नोपैशय इति तात्पर्यार्थः । अत्र, औषधान्नविहाराणामित्युपलक्षणं; तेन देशकालवपि बोद्धव्यौ । अत एव वृद्धवाग्भटेन व्याध्यादिविपरीतमभिधाय “एतेन देशकालवपि व्याख्यातौ”—(घृ. वा. नि. स्था. अ. १) इत्याख्यातम् । सुदान्तसेनोऽप्याह—“सुखानुबन्धो यो हेतुव्याध्यादिविपरीतकः । देशादिकथोपशययो हेतोऽनुपशयोऽन्यथा”—इति । संक्षेपतस्तु लक्षणम्—‘औषधादिजनितः सुखानुबन्ध उपशयः’ इति । सक्चन्दनवनितादिजनितसुखनिवृत्त्यर्थमौषधादिपदम्, अनुबन्धशब्दश्चापध्यजनित-तदात्सुखव्यवच्छेदार्थः । एतदप्युदाहरणदर्शनपरं, न तु लक्षणम्; औषधादीनां हेतुविपरीतादीनां च परस्परव्यभिचारेण लक्षणस्वायोगात् । तस्मात् ‘सम्यग्व्याधिजदुःखोपशमहेतुरुपशयः’, ‘साम्बन्धुपशयः’ इति वा लक्षणम्; ‘औषधजनितः सुखानुबन्ध उपशयः’ इति वा लक्षणं; चरके आहाराचारदेशकाललङ्घनादीनां द्रव्याद्रव्यभूतानामौषधत्वेनाभिधानात् । अथैषामुदाहरणानि; तत्र हेतुविपरीतानि । औषधं यथा—शीतज्वरे शुण्ठ्याद्युष्णं मेपजम् । यदुक्तं,—“शीतेनोष्णकृताभोगान् शमयन्ति भिषग्वराः । ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषजितम्”—इति (च. वि. स्था. अ. ३) । अजं यथा—भ्रमानिलजे ज्वरे रसौदनः । विहारो यथा—दिवास्त्रप्रोत्थे कफे रात्रौ जागरणमिति । अथ व्याधिविपरीतानि । औषधं यथा—अतिसारे स्तम्भनं पाठादि, तथा शिरीषो विपं हन्ति, खदिरः कुष्ठं, हरिद्रा प्रमेहमिति; नैते दोषमपेक्षन्ते प्रभावाद्रोगप्रशमकारिणं इति । वाप्यन्वन्दस्त्वाह—“ज्वरादिव्याधिहरं यद्रव्यं तदपि दोषप्रत्यनीकं, किंतु दोषप्रत्यनीकादस्यायं भेदः—यद्दोषप्रत्यनीकं तद्भावस्य व्याधिहरं; यथा—वमनलङ्घने कफहरे न कफगुल्मं हरतः; उक्तं हि—“कफे लङ्घनसाध्ये तु कर्तरे ज्वरगुल्मयोः । तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घनं न च संमतम्”—इति; तथा,—“न वामयेतैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम्”—इति (सु. वि. स्था. अ. ३३); “यत्तु व्याधिहरं तदवश्यं दोषहरं, तथापि क्षमयेतदारम्भकदोषमपि शमयतीति; अन्यथा स रोगो जित एव न स्यात्, कारणस्य तादवस्थ्यात्” इति । तच्चातिसङ्गतमित्यन्ये; यतो दोषस्तत्र समवायी निमित्तं वा; न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन कार्याभावः, किंत्वसमवायिकारणाभाव-प्रयुक्तोऽपि, यथा—कपालमालासंयोगस्यासमवायिकारणस्य विनाशादपि घटाभावः; तथा—रोगेऽपि संप्राप्तिलक्षणस्य संयोगस्य विनाशाद्रोगस्यापि विनाशः, दोषस्तु स्वतः क्रियान्तरेण वा निवर्तते; यदि व्याधिप्रत्यनीकमवश्यं दोषं निवर्तयेदिति स्वीक्रियते, तदोभयप्रत्यनीकाद्भेदो दुरुपपादः स्यादिति । ननु, यदि निमित्तकारणं दोषस्तत्कथं तदारब्धविकारे वमनादिना दोषहरणं विधीयते ? नहि दण्डकुलालद्यु-

१ ‘नोपशयकरं’ इति क. । २ ‘सुदान्तसेनोऽप्याह’ इति क. । ३ ‘हेत्वादिविपरीतानां’ इति क. । ४ ‘रोगप्रशमकारिणः’ इति क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ५ ‘किंतु’ इति क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ६ ‘शमयेतदारम्भकदोषं च’ इति क. । ७ ‘विनाशादपि’ क. ख. ।

च्छेदे घटोच्छेद इति । उच्यते, यत्र यावन्निमित्तकारणस्यापि कार्यं तत्र निमित्तकार-
णोच्छेदादपि कार्यनाशः; यथा—वर्तितैलनाशादपि प्रदीपनाशः; तथाभूताथ दोषाः
प्रायश इति । अन्नं यथा—अतिसारे स्तम्भनं मसूरादि । विहारो यथा—उदावर्ते
प्रवाहणं; मन्त्रौषधिधारणवत्युपहारनियमप्रायश्चित्तहोमगुरुदेवश्रूपादयोऽपि व्याधि-
विपरीता विहारा इति वाप्यचन्द्रः । अथ हेतुव्याधिविपरीतानि ।—औषधं यथा—
वातशोथे दशमूलं वातहरं शोथहरं च । यदुक्तं चरके पद्मिरेचनशताध्रितयेऽध्याये—
“पाटला”—इत्यादि यावत्—“दशेमानी शोथहराणि”—इति (च. सू. स्था. अ. ४) ।
अन्नं यथा—वातकफग्रहण्यां तर्कं, शीतवातोत्थे ज्वरे पेयाः; सा क्षुण्णवीर्यत्वाद्वातं
हन्ति प्रभावाज्ज्वरं च । यदुक्तं चरके,—“ज्वरक्षयो ज्वरसात्म्यत्वात्,—” इति
(च. वि. स्था. अ. ३); सुश्रुतेऽपि,—“ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा
हिता”—इति (सु. उ. त. अ. ४०) । विहारो यथा—लिंगदिवास्त्रप्रज्जातायां तन्द्रायां
रुक्मं तन्द्राविपरीतं रात्रिजागरणमिति । अथ हेतुविपरीतार्थकारीणि ।—औषधं यथा—
पित्तप्रधाने व्रणशोथे पित्तकर उष्ण उपनाहः । अन्नं यथा—पच्यमाने व्रणशोथेऽन्नं
निदाहि । विहारो यथा—वातोन्मादे त्रासनमिति । अथ व्याधिविपरीतार्थकारीणि ।
औषधं यथा—छर्द्या वमनकारकं मदनफलादि । अन्नं यथा—अतिसारे विरेचनं
क्षीरम् । विहारो यथा—छर्द्या वमनार्थं प्रवाहणमिति । अथ हेतुव्याधिविपरीतार्थ-
कारीणि । औषधं यथा—अग्निहृष्टे लण्णोऽगुर्वादिलेपः, विपे वा विपम् । अन्नं
यथा—मद्यपानोत्थे मदात्यये मदकारकं मद्यम् । विहारो यथा—व्यायामजनितसं-
भ्रुवाते जलप्रतरणरूपो व्यायाम इति । ननु, छर्द्या बहुश्लेष्मजायां वैमनयोग्यायां
यदि वमनं न क्रियते तदा विरानुवर्ती रोगोऽनुच्छेद्यो वा स्यात्, ततश्च वमनं प्रयुक्तं
दोषप्रत्यनीकमेव भवति; यदुक्तं सुश्रुते,—“छर्दिषु बहुदोषास्तु वमनं हितमुच्यते”
(सु. उ. त. अ. ४९) इति, तथा आमातिसारे क्षीरस्य विरेकित्वेनाग्निः सरणाद्देतुप्रत्य-
नीकमेव भवति; एवमग्निहृष्टेऽप्युष्णक्रियया रक्तस्य विलयनेन स्थानान्तरगमनाद्देतु-
प्रत्यनीकतैव; अन्यथा दाहप्रकुपितं रक्तं तत्रस्थं पाकमारमेत्; यदुक्तं सुश्रुते,—
“अग्निना कोपितं रक्तं सृष्टं जन्तोः प्रकुप्येति । ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याप्युदी-
र्यते”—इति (सु. सू. स्था. अ. १२); शीतक्रिया च तत्र निषिद्धा, रक्तस्य स्थान-
लहेतुत्वात्; यदाह सुश्रुतः—“प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ।
तस्मात् सुखयति क्षुण्णं ननु शीतं कथंचन”—इति (सु. सू. स्था. अ. १२), स्कन्द-
यति स्थानीकरोति; तथा जङ्गमविषे कर्ष्वगस्वरूपे मौलविषमधोगस्वरूपं हेतुवि-
परीतमेव, यदुक्तं चरके—“विषं विषमसुक्तं यत् प्रभावस्त्रय कारणम् । ऊर्ध्वानुलो-
मिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम्”—इति (च. सू. स्था. अ. २६); अस्यायमर्थः—

१ ‘प्रायशः’ इति क. ख. पुस्तकयोर्न पठ्यते । २ उक्तं हि,—“बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य
न तिष्ठति । पैत्तिको यवतीसारः पयसा तं विरेचयेत्”—इति (च. वि. स्था. अ. १९) ।
३ ‘संशमनायोग्यायां’ इति क. ख. । ४ ‘विरानुवर्त्तिः, रोगानुच्छेदो वा’—इति कः
‘विकारानुवर्त्ता’ दोषो रोगानुच्छेदो वा’ इति ख. । ५ ‘प्रभावति’ इति क. ख. ।

विपत्नाविशेषेऽपि कुतो गतिमेद इत्यत उक्तं—तत् प्रभावप्रभावितमिति; तथा मयकृते मदाख्ये यन्मयं तदपि मातुलङ्गचुकादियुतं सुश्रुतादिभिर्विहितं केवलञ्च द्रव्यान्तर-
संयुक्तमन्यदेव, अथवा चातमदालये रुक्षमाध्वीकादिना जनिते स्निग्धपैष्टिकादिमयं प्रयुज्यमानं हेतुविपरीतमेव; यच्चोक्तं सुश्रुते—“यथा नरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद्भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः । ध्रुवं तथा मयहतस्य देहिनो भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः”—इति (सु. उ. तं. अ. ४७), तन्मयजातीयाभिप्रायेणैव; यच्चोक्तस्मिन् जलप्रतरणं, तत्रापि जलस्य शैत्येन बहिरगच्छन् देहोष्मा कुम्भकारपवनन्यायेनान्तः-
पिण्डतो मेदःश्लेष्माणौ विलाययति, व्यायामश्च तौ शोषयति, ततस्तु निरावरणो वायुः स्वमार्गप्रतिपन्नो भवतीति हेतुप्रत्यनीकतैव; अनेन न्यायेन सर्वमेव तदर्थ-
कारि यथासंभवं हेतुप्रत्यनीकादावेवान्तर्भवतीति । उच्यते—यद्यप्येवं तथाऽप्यवान्तर-
वैधर्म्यप्रतिपादनार्थमाचार्यैः पृथग्दर्शितम् । तथा चरकेऽप्युक्तं—“उपशयः पुन-
र्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां औपधाहारविहारानामुपयोगः सुखानु-
बन्धः”—इति (च. नि. स्था. अ. १) । वैधर्म्यं च हेतुसमानधर्मकत्वेऽपि रोगप्रश-
मकत्वमिति । विपरीतोऽनुपशय इति औपधादीनां दुःखकर उपयोगोऽनुपशय इत्यर्थः ।
तत्पर्यायमाह—व्याध्यसारम्यमिति स्मृत इति । व्याधिग्रहणेन दोषोऽपि बोध्यः । ननु,
अनुपशयः किं व्याधिविशेषं बोधयति नो वा ? नेति चेत्, निदाने तदुपन्यासो
व्यर्थः; प्रतिपादयतीति चेत्, ‘विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्’—इति व्याहन्यते,
तस्य पट्टलापत्तेः । नैवं, प्रतिपादयत्येव; यदाह चरकः,—“गूढलिप्तं व्याधिसुपशयानु-
पशयाभ्यां परीक्षेत”—इति (च. वि. स्था. अ. ४) । किंतु निदाने तस्यान्तर्भावः,
दोषस्य रोगस्य वा धर्मकत्वात् । (इत्यनुपशयस्य निदानेऽन्तर्भावश्च पट्टलापत्तिः,
वक्ष्यति च—“निदानोक्तानुपशयः”—इति ।) इत्युपशयलक्षणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।

निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ १० ॥

(वा. नि. अ. १)

* “अथ संप्राप्तिरक्षणमाह—यथेत्यादि । येन प्रकारेण दुष्टः कुपितो बाताधन्वतमो
दोषो यथादुष्टेन यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता देहमनुषावता सन्निवेशविशेषेण
गच्छन्ना प्रत्यामयं या निर्वृत्तिरुपपत्तिर्निर्दिष्टा सा संप्राप्तिः । सा च जातिरागतिश्च कथ्यते
पर्यायशब्देन । व्याधिजन्म संप्राप्तिरित्येकै । यथा—ज्वरस्य “मलास्तत्र” (वा. नि. अ. २)
इत्यादिलक्षणलक्षिता, अत्र मलानामामाशयप्रवेशेन, तथा चामानुषमनेन, तथा स्तोतोनि-
रोधेन, तथा च पक्षिस्थानाञ्ज्वलननिरसनेन, तथा च तेनैव जाठरेण वह्निना तेषामभिसरणेन,
तथा सकलदेहतापेन सकलं गात्रमत्युष्णं कुर्वता, एवंविधया संप्राप्त्या ज्वरोऽयमिति निश्चीयते ।
एवमदीसारादिष्वप्येवंविधैव चिन्त्या संप्राप्तिः” (आ० द०) ॥ १० ॥

१ अस्याग्निं ‘यथा ज्ञात्यर्थं प्रवृत्तया कुल्यया क्रियमाणं वीजान्तराधानं तन्मान्तर्रीयकं,
तदुभयहेतुत्वं साधर्म्योदाहरणवत्’ इति क. पुस्तकेऽधिकः पाठः । २ ‘औपधादीनां दुःख-
वैधर्म्यं’ इति क. । ३ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

संप्राप्तिमाह—यथेत्यादि । नानाविधा हि दोषाणां दुष्टिः प्राकृती वैकृती वा, अनुबन्धरूपा अनुबन्धरूपा वा, एकशो द्विशो वा समस्ता वा, रौक्ष्यादिभिः सर्वैर्भावैरुपैर्वा, एवमादिदुष्टिदुष्टेन दोषेण या आमयस्य रोगस्य निर्धृतिरुत्पत्तिः सा संप्राप्तिरुच्यते । यथा चानुविसर्पतेति अनेकधा दोषाणां विसर्पणं गतिरुर्ध्वाधस्तिर्यगादिभेदेन, तथा विसर्पता । संप्राप्तिपर्यायावाह शब्दे व्यवहारार्थं लक्षणार्थं च—जातिरागतिरिति ।—जात्यादिभिः शब्दैर्याऽभिधीयते सा संप्राप्तिरिति । “जातिरागतिरिति जन्मापि ज्ञानकारणम्, अजातस्य ज्ञानाभावात्” इत्याह भट्टारहरिचन्द्रः । एतेनैतदुक्तं भवति—नहि निदानादिवद्बोधकत्वेन ज्ञानकारणत्वं, किंतु बोधविषयत्वेन । तत्र—इत्यन्ये, आलोकचक्षुरादेरिव एवंविधसंप्राप्तेश्चिकित्सायामनुपयोगात् । न चास्ति नियमः जातमेव विज्ञायत इति, अजातस्य व्याधेर्निदानपूर्वरूपाभ्यां वृद्ध्यादेरिव मेधादिना ज्ञायमानत्वात् । अथ जातमिति जन्मावच्छिन्नमुच्यते, वृद्ध्यादिकं च भविष्यजन्मावच्छिन्नमेव, यस्य तु कालत्रयेऽपि जन्म नास्ति तत्र ज्ञायत एव; तथाऽपि न व्याधिजन्म संप्राप्तिः, जन्मबदाल्लोकचक्षुरादेरपि बाध्यत्वापत्तेः; तैरपि विना ज्ञानाभावात् । तस्माद्दोषेति कर्तव्यतोपलक्षितं व्याधिजन्म संप्राप्तिः नतु केवलं जन्मेति भट्टारहरिचन्द्राभिप्रायः । चाग्भटेनापि “यथा दुष्टेन”—(वा. नि. स्था. अ. १) इत्यादि वदता विशिष्टमेव व्याधिजन्म संप्राप्तिरुक्ता; तथा च सति क्रियाविशेषो लभ्यते; यथा—ज्वरे आमाशयदूषणाभिहननादिवोषे लङ्घनपाचनस्त्रेदादिकरणमिति । संप्राप्तिश्चैवंविधा यद्यपि दोषाणामवान्तरव्यापारत्वेन दोषग्रहणेनैव प्राप्यते, तथाऽपि चिकित्साविशेषार्थमेव पृथक् क्रियते; यथा—ज्ञापकत्वाविशेषेऽपि पूर्वरूपमेव रूपात् पृथगिति । तस्माद्दोषेति कर्तव्यतोपलक्षितं व्याधिजन्म संप्राप्तिरित्येव लक्षणम् ॥ १० ॥

१ “अत्रैके व्याधिजन्ममात्रमन्वकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः । इयं च संप्राप्तिर्यद्यपि निदानादिव्याधिबोधिका न भवति, तथाऽपि चानुत्पन्नस्य व्याधेरङ्गं भवतीति कृत्वा उत्पत्तेर्व्याध्युपलम्भकत्वं वर्णयन्ति । यतश्चान्ये चानुमन्यन्ते, यतो नैवं सति संप्राप्तिः कश्चिद्विशेषो व्याधेरधिगम्यते । न चायं नियमः—यदुत्पन्न एव परं व्याधिरुपलभ्यते, यतो निदानपूर्वरूपाभ्यामनुत्पन्नोऽपि व्याधिर्भावित्वेनोपलभ्यते; तस्याव्याधिजनकदोषव्यापारविशेषयुक्तं व्याधिजन्मेह संप्राप्तिशब्देन बाध्यम्, अत एव पर्याये ‘आगतिः’ इत्युक्तम् । आगतिर्हि उत्पादककारणस्य व्याधिजनकपर्यन्तं शमनम् । इयं च संप्राप्तिर्व्याधिबोधेन बोधयत्येव, यथा ज्वरे “स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाश्रयश्च”—इत्यारभ्य “तदा ज्वरमभिलिखितं यति”—इत्यन्तेन या संप्राप्तिरुच्यते, तथा ज्वरस्यामाश्रयदूषकत्वाद्भ्युपधातकत्वरसदूषकत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते । नच वाच्यं—दोषाणामयमाश्रयदूषकत्वादिधर्मैः, ततश्च कारणधर्माणां निदानग्रहणेनैव ग्रहणं भवतीति; यतः कारणधर्मोऽप्ययं व्याधिजनकदोषव्यापाररूपः संप्राप्तिशब्देन विशेषबोधनार्थं पृथक्त्वोच्यते; यथा—लिङ्गत्वाविशेषेऽपि भाविन्याधिबोधकत्वविशेषात् पूर्वरूपं पृथगुच्यते । अत एव चाग्भटेनाप्येकमेव संप्राप्तिरुच्यमुक्तं,—“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्धृतिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्गतिरागतिः”—इति चरकटीकायां निदानस्थाने (अ. १.) संप्राप्तिविवरणे चक्रः । २ ‘विषयत्वेन’ इति क. । ३ ‘तथाऽपि न व्याधिजन्मसंप्राप्तिः’ इत्यत्र ‘न’ इत्येव क. ख. पुस्तकयोः पठ्यते । ४ ‘बाध्यत्वापत्तेः’ इति क. । ५ ‘जातमिति विज्ञानाभावात्’ इति क. ।

*संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।

सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यतेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ११ ॥

दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांशकल्पना ।

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १२ ॥

हेत्वादिकात्कार्यावयवैर्बलावलविशेषणम् ।

नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ १३ ॥

(वा. नि. अ. १)

तस्या औपाधिकभेदमाह—संख्येत्यादिना सा भिद्यत इत्यन्तेन । अत्र च प्राधान्योपादानादप्राधान्यं च तत्प्रतियोगितया बोद्धव्यम्, अत एव च विवरणे स्वातन्त्र्य-पारतन्त्र्याभ्यामिति वक्ष्यति । एवं बलेऽपि व्याख्येयम् । संख्यादिकमेव विवृणोति—यथेत्यादि । अष्टौ ज्वरा इति संख्याविवरणम् । अष्टौ च वातादिकारणभेदात्, एकजात्रयो, द्वन्द्वजात्रयः, सन्निपातज एक, आगन्तुजश्चैक इति । यद्यपि वृद्धदोषैः सन्निपातात्रयोदश, यदुक्तं चरकेण,—“श्रुत्वनैकोत्थयैः पद् स्युर्हानमध्याधिकैश्च पद् । समैर्धैको विकारस्ते सन्निपातात्रयोदश”—(च. सू. स्था. अ. १७) इति; तथाऽप्यत्र त्रिदोषजलसामान्यात् सन्निपातिक एकत्वेन गणितः । एवं कामशोकभयाद्यनेककारणजोऽप्यागन्तुज आगन्तुजलसामान्यादेकत्वेन निर्दिष्ट इत्यष्टौ ज्वरा इति ।

* “अथ संप्राप्तिर्भेदानाह—संख्येत्यादि । सा च संप्राप्तिः संख्यादिविशेषेण भिद्यते । संख्या च विकल्पश्च प्राधान्यं च बलं च कालश्च त एवं, तेषां विशेषः संख्याविकल्पप्राधान्यबल-कालविशेषः, तस्मात् संप्राप्तिर्वहुधा भिद्यते । तत्र संख्याविशेषो यथा—इदंवासिन् अन्ये वक्ष्यते—अष्टौ ज्वरा इति, एवं पञ्च कासा इति, पञ्च गुल्मा इत्यादि, एवमादयः संख्याविशेषाः संप्राप्तिभेदाः । संख्यानन्तरं विकल्पं विवृणोति—दोषाणामित्यादि । दोषाणां वातादीनां, समवेतानामेकसिन् व्याधौ संघट्टितानां, यः अंशांशविभागेन कार्यानुमेयेनानु-मानेन निरूपणं स विकल्पः । अंशश्च अंशश्च अंशांशौ, ताभ्यां कल्पना अनेकविधो विशेषो वातादिगतरीक्ष्यादिकः, यथा—किमयं वातः सर्वैर्गुणैः कुपितः किं द्वाभ्यां किं त्रैकेन; किमिदं पित्तं सर्वैर्गुणैः कुपितं किं द्वाभ्यां किमेकेन; किमयं श्लेष्मा सर्वैर्भाविः कुपितः किं द्वाभ्यां किमे-केनेत्याविका कल्पना । दोषाणामिति बहुत्वं प्रथमग्रहणार्थम् । समवेतानामिति द्वन्द्वसन्निपात-योर्ग्रहणम् । अथ प्राधान्यं विवृणोति—स्वातन्त्र्येत्यादि । स्वातन्त्र्यं च पारतन्त्र्यं च ताभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्, ‘अप्राधान्यं च’ इति शेषः । तत्र स्वतन्त्रस्य व्याधेः स्वनिर्दिष्टोपक्रमसाध्यत्वात् प्राधान्यं, यथा ज्वरस्य । अथ बलावलं विवृणोति—हेत्वादीत्यादि । कृत्स्नस्य भावः कात्स्न्यं, कात्स्न्यं च अवयवाश्च कात्स्न्यावयवाः, तैः । बलं च अवलं च बलावलं व्याधिसंबन्धिनी, तयोर्विशेषणं विशिष्टता बलावलविशेषणम् । तद्यथासंख्येन कात्स्न्यावयवैरादिशेत् । आदिशब्देन प्राग्रूपदयो गृह्यन्ते । तेषां साकल्याद् व्याधेर्बलत्वं, तेषामेवावयवैकदेशेना-बलत्वम् । तत्र प्रतिरोधं यन्निदानमुद्दिष्टं तत् किं कात्स्न्येन व्यापेत्पादकमुत्तैकदेशेन ? एवं प्राग्रूपमपि किं समस्तव्यापेर्लक्ष्यते उतावयवेन च ?, तद्यथाऽप्यस्य व्यापेस्तर्पणा-तर्पणरूपः, स किं कात्स्न्येन मुखानुबन्धं करोति उतावयवेन ?; तत्र कात्स्न्येन यथा—रक्तशाल्यादिर्मांसघृतक्षीरदधिवसामज्जातैलादिना, अवयवेन यथा—रक्तशालिना मांसाद्यन्य-तमेकेन वा; एवमन्यदपि चिन्त्यम्” (आ० द०) ॥ ११-१३ ॥

विकल्पं विवृणोति—दोषाणामित्यादि । समवेतानां परस्परसंबद्धानां; तेन द्वन्द्व-
सन्निपातयोर्ग्रहणम् । अंशांशकल्पनेति अंशा वातादिगतरीक्ष्यादयः, तैरेकद्वित्र्यादिभिः
समस्तैर्वा वातादिकोपावधारणकल्पना । यदुक्तं सुश्रुते, —“सर्वैर्भावेभिर्विर्वाऽपि
द्वाभ्यामेकेन वा पुनः । संसर्गे कृपितः कृद्धं दोषं दोषोऽनुधावति—” इति (सु. सू.
स्था. अ. २१) । एवंविधस्य दोषकोपो निदानवैविध्यमुच्यते । तद्यथा—वातस्य
रीक्ष्यशैत्यलाघववैश्यादिगुणस्य एवंगुणः कपायरसः कलायश्च सर्वैर्भावेर्वर्धकः, रीक्ष्य-
शैत्यलाघवैस्तण्डलीयकः, रीक्ष्यशैत्याभ्यां काण्डेष्टुः, रीक्ष्येण सीधुः; तथा पित्तस्य
सर्वैर्भावेर्वर्धकः कटुको रसो मधुं च, हिष्ठ कटुष्णतीक्ष्णलैः, दीप्यकस्तैक्ष्ण्योष्ण्याभ्याम्,
औष्ण्येन तिलाः; तथा श्लेष्मणैः सर्वैर्भावेर्वर्धको मधुरो रसो माहिपं च पयः,
ज्वेहगौरवमाधुर्यं राजादनफलं, कसेरुः शैत्यगौरवाभ्यां, शैत्येन क्षीरिणां फलानीति ।
अपरगुणोदाहरणप्रकारा ज्वेहगौरवाधरवाप्यचन्द्रव्याख्याविशेषाश्च विस्तरत्वा-
पत्तेरत्र न लिखिताः । प्राधान्यं विवृणोति—स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यामिति ।—
अनुग्रहानुबन्धमावेनेत्यर्थः । अत्रापि ‘दोषाणां समवेतानाम्’ इत्यनुवर्तनीयम् ।
‘अप्राधान्यं च’ इति शेषः, गम्यमानस्वाजोपदर्शितम् । तेन स्वातन्त्र्यात् प्राधान्यं,
पारतन्त्र्यादप्राधान्यमिति सिध्यति । बलं विवृणोति—हेलावीत्यादि ।—हेतुपूर्वरूपरू-
पाणां साकल्याध्यायैर्बलवत्त्वं, तेषामवयवेनैकदेशेनावलम्बत्वम् । कालं विवृणोति—
नक्तमित्यादि ।—नक्तं रात्रिः, दिनमहः, ऋतवो वसन्तादयः, भुक्तमाहारः, एपा-
मंशैरेकदेशैः; व्याधिकालो व्याविष्टदिहानिहेतुः कालः । अत्र, ऋतोरंशः कतिपया-
न्यहोरात्राणि, यदाह चाग्भटः—“ऋतोरन्यादिसप्ताहाष्टतुसंधिरिति स्मृतः”—
इति (वा. सू. स्था. अ. ३); संवत्सररूपस्य कालस्य ऋतुरूपोऽंशः ऋत्वंश इत्येवमपि
योज्यं, नैवेकस्य ऋतोर्दिनादिवदादिमध्यान्ता ऋत्वंशाः, ऋतोः समुदितस्य तत्र
कारणत्वेनोक्तत्वात् । यथामलं यथादोषः; तद्यथा—रात्रेरादौ श्लेष्मा, मध्ये पित्तं,
शेषे वायुः; एवं दिनस्य; वसन्ते कफस्य, शरदि पित्तस्य, वर्षाद्यु वायोः; एवं भुक्तादौ
भुक्तमात्रे कफस्य, मध्ये पच्यमानावस्थायां पित्तस्य, अन्ते सम्यक्परिणते भुक्ते वायोः
प्रकोप इति । तदुक्तं चाग्भटेनैव—“ते व्यापिनोऽपि हृत्वाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंध्याः ।
अथोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात्—” इति (वा. सू. स्था. अ. १) ।
अत्र ते इति क्रमेण वातपित्तश्लेष्माणः । ननु, संप्राप्तिमेवे चरकेण संख्यादिवद्वि-
धिरप्युक्ता; यथा—“द्विविधा व्याधयो निजागन्तुमेदेन” (च. नि. अ. १); “त्रिविधं
रक्तपित्तम्” (च. सू. स्था. अ. १९)—इत्यादि; तत् कुतोऽत्र विधिर्नोक्तः ? उच्यते,
संख्याग्रहणेन विधेरवरोधः, तस्यान्यभिचरितसंख्यायोगित्वात् । विधिसंख्ययोर्ध्यायं

१ ‘कटुम्लतीक्ष्णोष्णगुणस्य पित्तस्य’ इत्यातदुदपणे । २ ‘ज्वेहमाधुर्यशैत्यगुणस्य श्लेष्मणः’
इत्यातदुदपणे । ३ ‘शैत्येनैकेन मृणालं’ इति आतदुदपणे । ४ ‘ज्वेहगौरवादीनां ग्रन्थे ज्ञातव्याः ।
‘सर्वैरंशैः कपायश्च कलायो वातवर्धनः । पित्तस्य कटुको दीप्यः, श्लेष्मणो माहिपं पयः’;
विशेषेण ग्रन्थस्य विस्तरत्वापत्तेरत्र न लिखिताः । इति क. । ५ ‘ऋतोरंशः’ इति क. ख. ।
६ ‘ननु ऋतुरूपकालस्यांशा व्याघ्युत्पादका न भवन्ति, विशिष्टस्य व्याधिहेतुत्वात्; ततोऽंश-
शब्दस्य कषयशब्दप्रयोगः ? तत्र, संवत्सररूपस्य च काण्डस्य ऋतुरूपोऽंशः ऋत्वंश
इति योज्यं, नैवेकस्य ऋतोर्दिनानि मध्यान्तापंशाः’ इति क. ।

भेदः—विधिर्हि प्रकारः, स चाभिजजातीयानामेव कस्यचिद्वर्मान्तरस्यान्वयाद्भवति, यथा—रक्तपित्तलाविशेषेऽप्यूष्यैगादिप्रकारो भवति; संख्या तु भिन्नत्वमात्रेऽपि; यथा—चत्वारो घटाः, अष्टौ ज्वरा इति । अत्रैव विधिर्हि प्रकारः, स च भिन्नेषु न युक्तः, अतः संख्यादिभिन्नेषु व्याधिषु कारणधर्मानुगतः प्रकारो युज्यते । तथा च न्यायविदो श्रुयते—“समानेन धर्मेण परिग्रहो भेदानां यत्र क्रियते स विधिः, संख्या तु भेदमात्रम्” इति; वैयाकरणा अपि व्याचक्षते—“अन्वयवान् प्रकारः, निरन्वयो भेदः” इति व्याप्यचन्द्रो लिखितवान् । ननु, यथाऽश्वाश्विकल्पनादिना ज्वरो ज्ञायते न तथा संख्याया । उच्यते—संख्याभेदेन व्याधेर्दोषभेदो ज्ञायते, यतो ज्वरादिकं स्वरूपतो ज्ञात्वा चिकित्सार्थं विशेषो जिज्ञास्यः, कतमोऽयं ज्वरः ? इति; तस्मिन् ज्ञाते विशेषो भवतीति परंपरया कारणत्वं संख्यायाः । तत्र यद्युत्पद्यमान एवासौ दोषभेदाद्भिन्नो जा(श)तस्ततो युक्तमस्य पर्येषणं—कतमोऽयमिति । कुतः ? चिकित्साविशेषार्थम् । इति संप्राप्तिलक्षणम् ॥ ११-१३ ॥

“इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेक्ष्यते ।

(वा. नि. अ. १)

उक्तं निदानपञ्चकमुपसंहरति—इतीत्यादि । इतिशब्दः समाप्तौ । निदानशब्दोऽत्र सामान्यवचनः, अर्थोऽभिधेयः । तन्निदानं संक्षेपेण स्वरूपलक्षणमात्रेणोक्तम्, अधुना व्यासेन विस्तरेणोपदेक्ष्यते कथयिष्यते; सकलेन ग्रन्थेन प्रतिरोगं निदानपूर्वरूपादय एव तत्तद्विशेषैर्वक्तव्या इत्यर्थः ॥—

“सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ १४ ॥

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।

(वा. नि. अ. १)

द्विविधं हि रोगस्य कारणं विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं च; तत्र विप्रकृष्टं विवद्धाहारादि, सन्निकृष्टं वातादि, तस्य वातादेः सर्वरोगेष्वव्यभिचरितकारणत्वमाह—सर्वेषामित्यादि । यदुक्तं सुश्रुते—“नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्”—इति (सु. सू. स्था. अ. ३५) । आगन्तुव्याधिषु

* “इतिशब्दः प्रकारे, अनेन संक्षेपाख्येन प्रकारेण, यथानिर्दिष्टो निदानार्थो निदानाभिधेयः, समाप्तः संक्षेपतः कथितः । निदानशब्दोऽत्र सामान्यः प्राशूपादिषु । च एव निदानार्थः समासेन प्रोक्तस्तमेव व्यासेन विस्तरेण उपदेक्ष्यते कथयिष्यते” इति (आ० ६०) ।—

† “सन्निकृष्टकारणत्वेन वातादीनां सर्वरोगेष्वव्यभिचरितकारणत्वमाह—सर्वेषामित्यादि । कुपितत्वेन हि धातूनां मल्लिनीकरणादोषा एव ‘मला’ इत्युच्यन्ते । कुपिता विकृतिमापन्ना वातपित्तकफाः सर्वेषामपि रोगाणां निदानं कारणम् । तत्प्रकोपस्येति तदित्यनेन वातादयः परामृश्यन्ते; तस्य तु वातादिप्रकोपस्य, निदानं कारणं, विविधं नानाप्रकारम्, अहितसेवनमहितानुष्ठानं, प्रोक्तं कथितमिति” (आ० ६०) ॥ १४ ॥—

१ ‘आहारादि’ इति क. ख. २ अस्यात्र क. पुस्तके ‘ननु, आगन्तुके कथं दोषपूर्वकत्वं ? यतस्तत्प्रकोपकारणमाहारादिकं नास्ति ? उच्यते—अभिचाराभिघातादिना व्यथोत्पद्यते, तेन दोषोत्पत्तिः, तथा च व्याधिरिति; तथाऽभिचारदिनाऽष्टप्रेरितदोषोत्पत्तिः, एवंप्रकारेण दोषपूर्वकत्वम्’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ३ ‘संक्षेपेण’ इति ग. ।

यद्यप्युत्पत्तौ दोषकोपो नास्ति, तथाऽप्युत्पत्त्यनन्तरमवश्यंभावी; उत्पन्नद्रव्ये गुण-
योगवत् । यदुक्तं चरकै—“आगन्तुर्हि व्यथापूर्वसमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां
वैषम्यमापादयति”—इति (च. सू. स्था. अ. २०) । निदानं कारणम् । मला
दोषाः, मलिनीकरणात् । ननु, वातादीनां किमिदं दोषत्वम्? अत्राहुरेके—
स्वातन्त्र्येण दूषकत्वं दोषत्वं; रसादिदूष्यवच्छेदार्थं ‘स्वातन्त्र्येण’ इति पदं, ते हि
वातादिदुष्टाः सन्तो दूष्यान्तरदूषकाः । अत्राहुरन्ये—किमिदं स्वातन्त्र्यं? किं दोषा-
न्तरनिरपेक्षत्वं? हेत्वन्तरनिरपेक्षत्वं वा? आद्ये वातस्यैव दोषत्वं स्यात्, ननु वात-
सापेक्षयोः कफपित्तयोः; यदुक्तं,—“पित्तं पञ्च कफः पञ्चः पञ्चवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्”—इति; द्वितीये वातस्यापि न दोषत्वं,
कफपित्तयोरिव निदानसापेक्षस्यैव तस्य दूषकत्वात्; तस्मात् ‘प्रकृत्यारम्भकत्वे सति
दुष्टिकर्तृत्वं दोषत्वम्’ इति लक्षणम् । रसरक्षादिनिवृत्त्यर्थं ‘प्रकृत्यारम्भकत्वं’ इति
विशेषणम् । नहि वातादिप्रकृतिवच्छात्रे रसरक्षादिप्रकृतिरक्षा; वातादिप्रकृतित्वं च
शरीरस्य वातादिदूषितशुक्रशोणितारब्धत्वम् । यदाह चरकः,—“दोषानुशायिता ह्येषां
देहप्रकृतिरुच्यते”; तथा,—“वातलाघाः सदाऽऽहुराः” इति (च. सू. स्था. अ. ७) ।
सुश्रुतेनापि प्रकृतिलक्षणे “वातप्रकृतिः स्फुटितकरचरणो जागरुकोऽनवस्थितचित्तः—”
(सु. शा. स्था. अ. ४) इत्याद्युक्तम् । प्रकृतिरोगयोश्चायं भेदः—प्रकृति-
रपथ्यसेवया नात्यन्तं बाधते, यदुक्तं—“विपजातो यथा कीटो विषेण न विषयते ।
सद्वत् प्रकृतिभिर्देहस्तज्जातत्वाच्च बाध्यते” (सु. शा. स्था. अ. ४) इति संक्षेपः ।
विस्तरस्तु सुश्रुतश्लोकवार्तिके प्रेशविधानाख्ये टीकास्तु च द्रष्टव्यः । ननु, ‘प्रकृत्या-
रम्भकत्वं दोषत्वम्, इत्येवास्तु । सत्यं, विपक्षाम्नाश्रुतिर्भवत्येव, किंतु दोषस्वरूपं नोक्तं
स्यादिति । सुश्रुतादिभिर्वातादेरिव प्रकोपकाल-प्रकोपण-तिर्हरण-स्थानविशेष-रोगविशेष-
लिङ्गविशेष-चिकित्साविशेषाणामभिधानाद्रक्तस्यापि दोषत्वं पूर्वटीकाकारैरापाढाधर्म-
स्वामिदासादिभिः स्वीकृतं तदप्येतेन व्यवच्छिन्नम्, अधुनातनैरस्वीक्रियमाणत्वात् ।
ननु, दोषाद्येत् कारणं तर्हि तेषां सर्वदादेहे सद्भावात् सर्वदा रोगोत्पादकत्वप्रसङ्ग इत्यत
आह—कुपिता इति, विकृतिमापन्नाः । ननु, तत्प्रकोपः स्वभावात्, कारणान्तराद्वा?
नाद्यः, पूर्ववत्प्रसङ्गात्; अथ कारणान्तरादिति किं तदित्याह—विविधाहितसेवन-
मिति ।—विविधस्य नानाविधस्य, अहितस्य असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-प्रज्ञापराध-परि-
णामरक्षणस्य सेवनमिति ॥ १४ ॥

१ ‘दुष्टिकारणत्वं’ इति क. ख. । २ ‘रसरक्षादिप्रकृतिरक्तः पुरुषः, रक्तदूषितशुक्रा-
देरसाध्यत्वेन देहारम्भकत्वं नास्ति, रक्तस्य देहारम्भकत्वे सत्यपि प्रकृत्यारम्भकत्वं
नास्ति, अनभिधानात्; शास्त्रे न रक्तप्रकृतिरक्तः पुरुषः’ इति क. । ३ अस्याग्रे क.
पुस्तके ‘तत्र वातादिदूषितत्वं नाम शुक्रशोणितसंयोगकाले शुक्रशोणितयोरधिकतरदोषाधि-
करणत्वात्, अन्यथा दुष्टयोस्तयोर्देहारम्भकत्वमेव न स्यात्, उक्तं च,—“वातपित्तकफादिदुष्ट-
रेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः” इति । तन्नोभयोरैकाधिकरणत्वेन एकदोषा प्रकृतिः,
मित्राधिकरणत्वेन द्वन्द्वजा त्रिदोषजा वा । वातादिप्रकृतित्वं शरीरस्य वातादिदूषितशुक्र-
शोणितारब्धत्वात्’ इत्येविकाः पाठ उपलभ्यते । ४ ‘प्रसङ्गसहितनिदानाख्ये’ इति क. ख. ।

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ १५ ॥

*तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोपश्चाप्युपजायते ॥ १६ ॥

ग्रीवाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोथ एव च ।

अशोभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥

(दिवास्वापादिदोषैश्च प्रतिश्यायश्च जायते ।)

प्रतिश्यायादथो कासः कासात् संजायते क्षयः ।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोपस्याप्युपजायते ॥ १८ ॥

(च. अ. नि. ८)

ननु, किमेतदेव निदानम्, उतान्यदप्यस्तीत्यतश्चरकवचनमुपन्यस्यति—निदानार्थकर इत्यादि । अपिवाच्यो भिन्नक्रमः । रोगोऽपि निदानार्थकरो रोगस्य । अस्यायमर्थः—निदानेन योऽर्थः क्रियते व्याख्यातः, स रोगेणापीति । रोगो रोगकर इति वाच्ये यन्निदानार्थकर इत्यकरोत्, तेनैवं गमयति—रोगोऽपि रोगान्तरं कुर्वाणो निदानान्तरोपबृंहितबल एव करोतीति; (एवं रोगो रोगस्य निदानमुपजायत इत्येव योजना) । अत्रैव दृष्टान्तमाह—तद्यथेत्यादि । ताभ्यामिति रक्तपित्तात् ज्वराच्च । दुःखमिति दुःखयतीति दुःखं पीडाकरम् । अयं च दुःखशब्दो लिङ्गविपरिणामेन सर्वेष्वेव ज्वरादिषु योज्य इति चाप्यच्यन्तः । गुल्मश्चाप्युपजायत इति अशोभ्य एव । कासात् संजायते क्षय इति ‘ओजःप्रभृतीनां’ इति शेषः । स च क्षयो रोगस्य हेतुत्वे उपजायते । कस्य रोगस्येत्याह—शोपस्येति, राजयक्ष्मणः । अत्र केचित् हरिचन्द्रादिभिर्म्याख्यातं पाठान्तरं पठन्ति,—“क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोपश्चाप्युपजायते”—इति । अस्यार्थः—क्षयो राजयक्ष्मा, वरोग उरःकर्त, समाहारद्वन्द्वेनैकवचनं, तस्य हेतुत्वे शोपो धातुक्षय उपजायत इति । ननु, चरके सर्वं निदानं त्रैविध्येन संगृहीतं “असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग”-(च.सु.अ. ११) इत्यादिना, ततश्च रोगस्यापि निदानत्वमाचक्षाणः त्रैलोक्यं निदानत्रैविध्यसंग्रहं कथं न विरुणद्धि १; अत्रैके समाधिमभिदधति—त्रिविधं यन्निदानमुक्तं तत् सर्वव्याधिविषयम्, इदं तु प्रतिनियतविषयं, यतो न सर्वे रोगा रोगाज्जायन्ते किं तर्हि कश्चिदेव व्याधिः कुतश्चिद्रोगादिति चतुर्थमेवैतन्निदानं रोगाख्यमिति । अन्ये त्वाहुः—रोगोऽपि रोगस्य निदानं भवन्न्रिविधनिदानव्यतिरेकेण न भवत्येव; यतो यावदयं ज्वरोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभिरुपबृंहितबलो न भवति न तावद्रक्तपित्तमारभते, तस्माद् व्याध्युत्पादे त्रिविध एव हेतुः साक्षात् पारम्पर्येण वेति ॥ १६—१८ ॥

* “कारणभूतात् ज्वरसन्तापात् रक्तपित्तमुदीर्यते उत्पद्यते, कारणभूताद्रक्तपित्ताज्ज्वरः समुपजायते, ताभ्यां रक्तपित्तज्वराभ्यां शोपश्चोपजायते; ग्रीवाभिवृद्ध्या जठरमुदरविकारः, तस्माज्जठरात् शोथः, अशोभ्य एव जठरं गुल्मश्चाप्युपजायते, अथ प्रतिश्यायात् कासो जायते, कासात् क्षयः संजायते, स च क्षयः रोगस्य हेतुत्वे उपजायते, कस्य रोगस्येत्याह—शोपस्येति” (आ० ८०) ॥ १५—१८ ॥

॥ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । २ ‘त्रैविध्यं कथं’ इति क. ।

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेतुत्वर्थकारिणः ।

(च. अ. नि. ८)

ननु, य इमे रोगा रोगान्तरस्य निदानत्वेनोक्तास्ते किमुत्पन्नमात्रा एव रोगं जनयन्ति, उत्तानन्तरकालमिष्यत आह—ते पूर्वमिलादि ।—ते व्याधय उपवृंहक-हेत्वलाभात् प्राक् केवलाः स्वतन्त्राः सन्तो रोगा एव रुजाकर्तृत्वात्, पश्चादुपवृंहकहेतुलाभात्, हेतोर्निदानस्य योऽर्थो यत् प्रयोजनं व्याधिजननाख्यं तत् कुर्वन्ति । यथा ज्वरो रक्तपित्तमिति ॥—

* कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ १९ ॥

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ।

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसंकराः ॥ २० ॥

(च. अ. नि. ८) .

तस्यैव रोगजनकस्य व्याधेर्वैचित्र्यमाह—कश्चिदित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण, व्याधिसंकरा व्याधिनेलकाः, दृश्यन्ते । यथा—प्रतिदयायो न निवर्तते कासश्चोत्पद्यते, अशौ न निवर्तते जठरगुल्मौ भवत इति । कृच्छ्रतमत्वं चैषां बहुविधदुःखजनकत्वात्, प्रायो विरुद्धोपक्रमश्चेति ॥ १९ ॥ २० ॥

तत्समाद्यत्वेन सदैर्घ्यैरिच्छद्भिः सिद्धिमुद्धताम् ।

ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चनिदानलक्षणं समाप्तम् ॥ १ ॥

उक्तनिदानपञ्चकस्य रोगनिश्चितिलक्षणसिद्धिहेतुत्वेनावश्यं ज्ञातव्यतामाह—तस्मादित्यादि । उद्धृतां बहुविषयत्वेन महतीम् । विनिश्चयो निदानमिति । अथ वक्ष्यमाणविकारेषु प्रकृतिसमसमवायविकृतिविषमसमवायादिज्ञानार्थं चरकोका वातादिगुणा लिख्यन्ते,—“रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः । विपरीतगुणैर्ब्रह्मैर्मातुः संप्रशाम्यति ॥ सत्तेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु । विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराह्य प्रशाम्यति ॥ गुरुशीतमृदुक्लिग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः । ज्वेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः”—इति (च. सू. स्था. अ. १) ॥ २१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पञ्चनिदानलक्षणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ ज्वरनिदानम् ।

‡ दक्षापमानसंकुञ्जरुद्रनिःश्वाससंभवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥ १ ॥

* “कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्तेः कथं ? कश्चिद्भोगो रोगान्तरस्य कारणं भूत्वा स्वयं प्रशाम्यति कन्यश्च न प्रशाम्यति” (आ० ६०) ॥ १९ ॥ २० ॥

† “तस्मादित्यादि । तस्मात् कारणात्, उद्धृतां बहुविषयत्वेन महतीं, सिद्धिमिच्छद्भिर्वैद्यैर्योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयो वक्ष्यते कथ्यते स बलेन ज्ञातव्यः” (आ० ६०) ॥ २१ ॥

‡ “बहुविषयमि ज्वरं संक्षेपेणाह—ज्वरोऽष्टवेति । अष्टधात्वं विवृणोति—वातिकं, पित्तिकं, शैम्भिकं, एवं पृथक्त्रयः, वातपैत्तिकं, वातशैम्भिकं, पित्तशैम्भिकं, एवं द्वन्द्वजात्ययः; सान्निपातिकं एकः; आगन्तुव एकः; एवमष्टौ ज्वरा इति” (आ० ६०) ॥ १ ॥

अथ सर्वरोगप्राधान्यात् प्रथमं ज्वरो वाच्यः । प्राधान्यं चास्य सर्वशरीररोगेषु प्रथमोत्पन्नत्वात्, चलवत्त्वात्, देहेन्द्रियमनस्तापित्वात्, जन्मनिघनयोरवश्यंभाविखात्, स्थावरजङ्गमरूपसर्वभूतव्यापित्वाच्च; नैवमन्ये विकाराः । यदुक्तं चरके—“देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगग्रजो बली । ज्वरः प्रधानो रोगाणांस्तुक्तो भगवता पुरा ॥ तस्य प्राणिसपन्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये”—(च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादि यावद् “भगवन् ! वक्तुमर्हसि” (च. चि. स्था. अ. ३)—इति । तथा—“ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चिज्ज तप्यते”—(च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादि । उक्तं च पालकाप्ये—“पाकलः स तु नागानामभितापस्तु बाजिनाम् । गवामीश्वरसंज्ञश्च मानवानां ज्वरो मतः ॥ अजाधीनां प्रलापाख्यः करमे चालसो भवेत् । हारिद्रो महिषीणां हृ मृगारोगो मृगेषु च ॥ पक्षिणामभिघातस्तु मत्सेष्विन्द्रमदो मतः । पक्षपातः पतङ्गानां व्याडेण्वक्षिकसंज्ञितः”—इत्यादि । तथाऽन्यत्र—“जलस्य नीलिका भूमेरुषरो वृक्षस्य कोटरः”—इत्यादि । तस्य प्रागुत्पत्तिमाह—दक्षापमानेत्यादि ।—दक्षापमानेन दक्षप्रयुक्तपरिभवेन क्रुद्धस्य रुद्रस्य निःश्वासात् संभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा । निःश्वासोऽत्र क्रोबलिहत्वेन निर्दिष्टः, अत एव सुश्रुतेन “रुद्रकोपामिसंभूतः” (सु. उ. तं. अ. ३९)—इत्युक्तम् । क्रुद्धेन रुद्रेण ललाटे तृतीयमामेयं चक्षुः सृष्ट्वा ततोऽप्याग्नेयो वाणो निर्मितः । यदाह चरकः—“सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः । बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तममृजत् सत्रनाशनम्” (च. चि. स्था. अ. ३) इति; अत्र सत्रनाशनं बह्वनाशनम् । एषा ज्वरोत्पत्तिकथा चरकचिकित्सिते सविशेषा श्रोतव्या । एतेन रुद्रकोपस्य विप्रकृष्टकारणत्वमुक्तं; यदि हि ततो ज्वरो नोदपत्स्येत तदधुनाऽप्यपचाराभ्युत्पद्येत इति भङ्गारहरिचन्द्रः । एतदभिधानस्य चिकित्सानुपयोगित्वेनान्ये टीकाकृतोऽन्यथा व्याचक्षते—कोपोद्भवत्वेन तेजसलं प्रकाश्यते; क्रोधो ह्यामेयः; यदाह चरकः—“क्रोधात् पित्तं” (च. चि. स्था. अ. ३) इति । तेन सर्वज्वरे पित्ताविरोधिनी क्रिया कार्येति सिध्यति । यदुक्तं चारुभटेनैव,—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम्” (च. चि. स्था. अ. १)—इति । अत एव चरके कट्वम्ललवणान् परित्यज्य तरुणज्वरे पाचकत्वेन तिक्तको रसः पित्तघ्नो निर्दिष्टः । यदाह—“लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्नस्तिकको रसः । पाचनान्यधिपक्वानां दोषाणां तरुणज्वरे” (च. चि. स्था. अ. ३) इति । (कालोऽत्रोष्ण इति) । अन्ये लाहुः—रुद्रकोपसंभवत्वेन देवतात्मकत्वात् पूजाहर्त्वमुपदर्शितम् । यदाह विदेहः—“ज्वरस्तु पूजनैर्वाऽपि सहसैवोपशाम्यति”—इति । हरिवंशेऽपि—“ज्वरस्त्रिपादस्त्रिधिराः पद्मभुजो नवलोचनः । भस्मप्रहरणो

॥ पालकाप्यविरचिते हस्त्यायुर्वेदे महारोगस्थाने नवमाध्यायेऽयं विषयो गद्येन पठ्यते । २ ‘सावशेषा’ इति क. ख. । ३ ‘नोदपतत्’ इति क. । ४ ‘नोदपत्स्यते, उत्पन्नश्च तस्मात्, तसो रुद्रस्ततोपार्थं जपहोमपूजास्त्रिचार्यनादिकं कार्यं, तेन स न पीडयिष्यति’ इति क. । ५ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ६ ‘मूर्तिमान् हरजो ज्येः पापिनां नाशकारकः’ इति क. पुस्तके पाठः । ख. पुस्तके उत्तरार्धे न पठ्यते ।

रौद्रः कालान्तकयमोपमः”-इति मूर्तिमानेवोक्तः । बहुविधमपि ज्वरं संक्षेपेणाह-
ज्वरोऽष्टधेत्यादि । अष्टत्वं विवृणोति-पृथगित्यादि । तच्च संप्राप्तौ विवृतम् ॥ १ ॥

* मिथ्याद्वारविहारभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।

बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २ ॥

संप्राप्तिमाह-मिथ्येत्यादि । आहारस्य मिथ्यात्वं प्रकृत्यादीनामाहारोपयोगहेतूनां
विदग्धत्वेनोपयोगः । यदाह चरकः-“तत्र खत्विमान्वष्टावाहारविधिविशेषा-
तनानि भवन्ति; तद्यथा-प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तृष्टमानि”
(च. वि. स्था. अ. १)-इति । अत्र प्रकृतिर्द्रव्याणां स्वाभाविकगुरुत्वलघुत्वादिगुण-
योगः, यथा मापमुद्रयोः; करणं संस्कारः, यथा-प्रीहेर्गुरोर्लघवो लाजाः;
संयोगः संहतीभावः, यथा-क्षीरमत्स्ययोः; राशिहारद्रव्यस्यावयवेन समुदायेन च परि-
माणं; देशो द्रव्योत्पत्तिप्रचारादिस्थानं; कालो निष्पन्नधावस्थिकश्च; उपयोगसंस्था उप-
योगनियमः, यथा-जीर्णाज एव भुञ्जीत; उपयोगोऽस्य निरूपितात्मप्रकृत्यादिकः पुरुष-
इति । विहारस्य मिथ्यात्वमयथावलमारम्भादि । आमाशयाश्रया इत्यनेनामाशयप्राप्ति-
व्यतिरेकेण दोषा ज्वरं नारम्भन्त इति प्रतिपादयति । आमाशयश्च “नामिस्तनान्तरं
जन्तो रामाशय इति स्मृतः”-(च. वि. स्था. अ. २)-इति चरकैणोक्तः । बहिर्निरस्य
कोष्ठाग्निमिति कोष्ठाग्निरेव दोषोत्पत्तिस्तौ बहिर्निर्गत ऊष्मतया प्रतिभाति । कोष्ठाग्निमिति
धात्वाद्यमिन्निरासाधर्मम् । ज्वरदा ज्वरकारिणः । रसानुगा रससंबद्धाः, अवश्यं रसं
द्रूपयित्वा ज्वरोत्पादका इति । एषा च संप्राप्तिः शारीराणामेव नत्वागन्तूनां, तेषां
व्यथापूर्वकत्वं ततो वाताद्यनुबन्धः, इति जेज्जटः । अत एव सुश्रुते आगन्तुसंप्राप्तिः
पृथगेव पठ्यते । यथा-“श्रमक्षताभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः । पूरयित्वाऽखिलं
देहं ज्वरमापादयेद्भृशम्” (सु. उ. तं अ. ३९)-इति । अत्र न आमाशयगत एव वायुः
किंतूर्वाधत्तिर्यप्रसवाहिलोत्थरः । चरकैऽप्युक्तं-“तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं
प्रद्रूपयन् । सत्यथाशोधवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम्” (च. वि. स्था. अ. ३)-इति ।
ननु, आगन्तुज्वरेऽप्युष्मोपलभ्यते, ऊष्मा च पित्ताहते नास्ति (वा. वि. स्था.
अ. १)-इत्युक्तम्, अत आगन्तुरपि शरीरः स्यात् । नैवम्, उत्तरकालं तदुत्पत्तेः ।
अदुक्तं-“आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो ज्वरोऽष्टमो भवति; स किञ्चित्कालमागन्तुः
केवलो भूत्वा पश्चादोपेरनुबध्यते” (च. नि. स्था. अ. १); तथा-“आगन्तुरन्वेति
विजं विकारं निजस्तथाऽऽगन्तुमतिप्रवृद्धः” (च. सू. स्था. अ. १९)-इति ।

* “ज्वरस्य संप्राप्तिमाह-मिथ्याद्वारेत्यादि । “अकाले चातिमात्रं च ह्यसात्म्यं यच्च भोजन-
नन् । विषमं चापि यद्भुक्तं मिथ्याहारः स उच्यते”-इति, मिथ्याहारो देशकालप्रकृत्यादिविदग्ध-
संयोगविरुद्धश्च क्षीरमत्स्ययोरेव । मिथ्याविहारोऽवधावलमारम्भः । “अशक्तः कुरुते कर्म,
अकिमात्र करोति यः । मिथ्याविहार इत्युक्तं सदा तं परिवर्जयेत्”-इति । ईदृशस्य पुरुषस्य
आमाशयाश्रया दोषा वातपित्तकृष्णमाणः कोष्ठाग्निं बहिर्निरस्य ज्वरदाः स्यूः ज्वरकारिणो
भवेयुः ।” (आ० द०) ॥ २ ॥

१ ‘आहारस्य द्रवाद्रवस्य’ इति सु. । २ ‘आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो जायते, पश्चात्तिजैर्दोषैरनु-
बध्यते’ इति क. ख. । ३ ‘विषमाद्यनं च यच्चोक्तं’ इति ग.

ननु, मिथ्याहारेत्यादिनैकैव संप्राप्तिरुक्ता, एतच्च न युक्तं, यतः संप्राप्तिः संयोगमेदः, संयोगमेदश्च संयोगिमेदनिवन्धनः, संयोगिनश्चात्र वातादयो नानाविधाः, ततश्च संप्राप्तेरपि नानात्वं स्यात्; न हि वातपित्तयोरेव संयोगः स एव कफपित्तयोरिति ।
उच्यते—अनेकैव संप्राप्तिः कित्वेकवातीया, आशयदुष्ट्यादेः सर्वत्राविशेषणाभिधानात्; एवमागन्तुसंप्राप्तिरपि संयोगमेदाद्विज्ञेति ॥ २ ॥

*स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।

युगपद्यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ३९)

ज्वरलक्षणमाह—स्वेदावरोध इत्यादि । स्वेदावरोधो घर्मानिर्गमः । ताप इति शेषे संतापग्रहणाद्देहेन्द्रियमनसां तापं लक्षयति । तदुक्तं चरके—“देहेन्द्रियमनस्तापी—”(च. चि. स्था. अ. ३) इति; “इन्द्रियाणां च वैकृत्यं हेयं संतापलक्षणम्” (च. चि. अ. ३) इति; तथा,—“वैचित्त्यमरतिर्गान्निर्मनःसन्तापलक्षणम्” (च. चि. स्था. अ. ३)—इति । सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गवेदना । युगपदिति मिलितमेतल्लक्षणं, प्रत्येकशो व्यभिचारात्; स्वेदावरोधो हि कुष्ठपूर्वरूपे, तथा संतापो दाहार्थं रोगे, सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गवातरोगे, इति । ननु पैतिके स्वेदागमात्, वातिके विषमारम्भ-विसर्गिलात् सर्वाङ्गग्रहणव्यवस्थितेधाव्यापकं लक्षणमिति । अत्र ज्वरकाले कुण्डादयः समादधुः—उत्सर्गापवादभावेन व्यवस्थेति । तत्र संगतमित्यन्ये; विधौ श्रुत्सर्गापवादभावो न तु लक्षणे, अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्लक्षणदोषात्; तस्मात् स्वेदोऽभिः “स्थितोऽनेन” इति व्युत्पत्त्या; तस्यावरोधो दोषव्याप्तिः । वातज्वरे यद्यपि वायोश्चलत्वे-नारम्भविसर्गयोर्वैषम्यं, तथाऽपि सर्वदेहगतज्वरारम्भकदोषदुष्ट्यनिवृत्तेरनुवृत्तसर्वाङ्ग-ग्रहणस्य विद्यमानत्वेति न व्यभिचारः । चरके तु ज्वरलक्षणं “ज्वरप्रत्यात्मिकं लिप्तं सन्तापो देहमानसः” (च. चि. स्था. अ. ३) इति । ननु, “शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि मानसः” (च. चि. स्था. अ. ३)—इति चरकवचनाद्देहमनसोर-न्योन्यव्यभिचारादलक्षणमिति चेत्; न, सूक्ष्मतरकालव्यवहितस्यान्यतररूपस्यावश्य-माविलात् । यथा—गुणवद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणमिति ॥ ३ ॥

†श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।

इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ ४ ॥

जृम्भाऽङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।

अग्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ ५ ॥

*“ज्वरलक्षणमाह—स्वेदेत्यादि । यत्र यस्मिन् रोगे, युगपदेककाले, ईदृशलक्षणं दृश्यते स ज्वरः कथ्यते । संतापेयत्र संशब्दो देहेन्द्रियमनसां तापं लक्षयति । ‘स्वेदावरोध’ इत्यत्र ‘वेगावरोध’ इत्यन्ये पठन्ति । तत्र वेगावरोधो वातमूत्रपुरीषादीनामनिर्गमनं; तदयुक्तं, पित्तज्वरे पुरीषादीनां निर्गमनेन तत्राव्याप्तेः” (आ० द०) ॥ ३ ॥

†“पूर्वरूपमाह—श्रम इत्यादि । शीतवातातपादिषु विषयेषु इच्छाद्वेषौ अमिलापविद्वेषौ । जृम्भा जृम्भणम् । अङ्गमर्दोऽङ्गमोदनम् । गुरुता गात्राणाम् । रोमहर्षो रोमाश्रवः । अरुचिर्भोज्ये । अग्रहर्षः आनन्दाभावः । शीतमिति शीतादौ । मुहुर्मुहुर्इच्छाद्वेषाविति सिद्धे

१ ‘कर्तव्ये’ इति क. ख. । २ ‘दाहाख्यो रोगः’ इति क. ख. । ३ ‘दोषद्व्यानुवृत्तेः’ इति क. । ४ ‘ज्वरप्रत्यात्मक’ इति क. । ‘ज्वरप्रत्यात्मक’ इति ख. ।

(सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् ।

पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नासुचिर्भवेत् ॥ ६ ॥

रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ।

सर्वलिङ्गसमवायः सर्वदोषप्रकोपजे ॥ ७ ॥)

(सु. उ. तं. अ. ३९)

पूर्वरूपमाह—भ्रम इत्यादि । भ्रमः श्रान्ततमिव । अरतिरनवस्थितचित्तत्वम्, अरतिः क्रोधाभाव इति कार्तिकः । विवर्णत्वं म्लानगात्रत्वम् । यत्तु “दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः”—इत्यारभ्य “स्वकायेषु ज्वरागमम् । जनयन्त्यय वृद्धि च स्ववर्णाथ लग्नादिषु—” (सु. चि. स्था. अ. ३९) इति संग्रासौ वृद्धसुश्रुतवचनं, तद्व्यर्थजृम्भादिवद्विशिष्टपूर्वरूपमिप्रायेण, संग्राह्यवस्थापनदोषजन्यत्वात् पूर्ववत्स्येति । वैरस्यमिति सुखस्य विरुद्धरसता । नयनद्वयोऽश्रुपूर्णनेत्रत्वम् । यदुक्तं चरके—“आलस्यं नयने साक्षे”—(च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादि । आदिशब्दादभ्युज्ज्वलनयोरप्यनिधितेच्छाद्वेष-योर्ग्रहणम् । उक्तं हि चरके—“ज्वलनातपश्चात्पुन्यभक्तिद्वेषावनिधितौ”—(च. चि. स्था. अ. ३) इति । अन्ये तु शैलौण्यसाधर्म्याज्ज्वलनयौ ग्राहयन्ति, आदिशब्देन च शयनादिकम् । तस्य अन्धकारप्रविष्टत्वेनासंविद्धिः । अग्रहर्षः प्रीत्यभावः । ज्वल-नेच्छया शीते लब्धे शीतं चेति वचनं शीतस्य विशेषेण बोधनार्थम् । चकारेण बालवि-द्वेषादिग्रहणमित्याहुः । उत्पत्त्यतीति भविष्यति ज्वरे । उत्पत्त्यतीति आत्मनेपदानिला-त्वेन; तच्च चक्षिण इकारेण “अनुदात्तचित् आत्मनेपदम्” (पा. अ. १।३।१२) इत्या-त्मनेपदे सिद्धे तदर्थं चित्करणेन स्थापितमिति शाब्दिकाः । शब्दाधरस्तु—“उत्पित्तसि”-इति पठित्वा ‘पदं गतौ’ इत्यस्य सञ्ज्ञन्तस्य “सनि नीमाधुर्यमलमशकपतपदाम्” (पा. अ. ७ पा. ४ सू. ५४)—इत्यादिना इति कृते ‘पूर्ववत् सनः’ (पा. अ. १ पा. ३ सू. ६२) इत्यत्र भिन्नवाक्यतया परस्मैपदमिति व्याचष्टे इति ॥ ४-७ ॥

* वैपशुर्विपमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् ।

निद्रानाशः क्षीबस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ८ ॥

शिरोहृद्गात्ररुग्धक्चैरस्यं गाढविद्रुक्ता ।

शूलाध्माने जृम्भणं च भवन्त्यनिलजे ज्वरे ॥ ९ ॥

(सु. उ. तं. अ. ३९)

पुनरपि शीतवचनं विशेषेण शीतप्रादुर्भावदर्शनार्थम् । उत्पत्त्यति भाविनि ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति । अत्र तु माधवेन सामान्यपूर्ववत्क्षणं सुश्रुतोक्तं लिखितं, न तु विशिष्टं पूर्वरूपलक्षणं; तच्चासामिनिर्हव लिख्यते—सामान्यत इत्यादि । सामान्यत इति पूर्वपक्षेन संबध्यते । भाविनि वातिके ज्वरेऽत्यर्थं जृम्भा, पैत्तिके नयनयोर्दाहः, कफजे नात्रामिनन्दन-मिति नात्रामिजापः” (आ० द०) ॥ ४-७ ॥

* “वैपशुः कम्पः । विपमो वेगो ज्वरस्य हीनाधिकभावेन, अग्रेषु चोष्माधनियतत्वम् ।

१ ‘कफान्नामिनन्दन’ इत्यातफुदर्पणसंमतः पाठः । २ ‘द्वयोर्दोषोस्तु रूपेण संसृष्टं द्वन्द्वं विदुः’ इति सुद्रितसुश्रुतपुस्तके पाठः । ३ ‘विरुद्धसुखरसता’ इति क. । ४ ‘यौर्व’ इति क. ख. । ५ ‘इत्यभावे’ इति पा० । ६ ‘धृतः स्तम्भः’ इति दृष्टव्यसंमतः पाठः । ७ ‘शिरोहृद् गात्ररुक्’ इति क. पुस्तके पाठः; ‘शिरसः पृथगुपदानमत्यर्थं शिरसि सा भव-तीति स्थापनार्थम्, अन्यथा गात्ररुमित्यनेनैव तत्प्राप्तेः” इति सुश्रुतटीकायां दृष्टव्यः ।

वातपित्तकफानां यथापूर्वं भूरिदारुणविकारकर्तृत्वेन प्राधान्यं; यदुक्तं चरके—
“अशीतिर्वातविकाराश्चत्वारिंशत्पित्तविकारा विंशतिः श्लेष्मविकाराः” (च. सू. स्था.
अ. २०) इति; तथा दारुणाश्च वातविकारा आक्षेपकपक्षाघातादयः; अतः
प्राधान्यात् प्रथमं वातज्वरलक्षणमाह—वेपथुरित्यादि । एवमन्यत्रापि वातादिक्रमनि-
र्देशे वेदितव्यम् । विपमो वेग इति वेगो ज्वरस्य प्रवृत्तिर्द्विर्वा, तस्य वैषम्यमनियत-
कालत्वम्, अत्रेष्टौ चौण्याद्यनियतत्वम् । क्षवश्चिक्षा, स्तम्भो गात्राणां जडिमा, रौक्ष्य-
मपि गात्राणामेवेति गदाधरादयो व्याचक्षते; तत्त्वानवधानाद्याख्यातमिति लक्ष्यते;
क्षवस्य स्तम्भः क्षवस्तम्भ इत्येकपदताऽत्र युज्यते । यदाह वाग्भट्टः—“हर्षो रोमा-
ज्जदन्तेषु वेपथुः क्षवयोर्ग्रहः । भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विलापश्चानिलज्वरे”—(वा.
नि. स्था. अ. २) इति । चरकेऽपि निदाने “क्षवधूद्वारविनिग्रहः” (च. नि.
स्था. अ. १) इति पठितम् । विनिग्रहशब्दस्तु तत्र तत्र निरोधार्थं एवाचार्येण
निर्दिष्टः; यथा वातशुल्मनिदाने—“रूक्षाशपानं विपमतिमात्रं विचेष्टितं वेगविनि-
ग्रहश्च” (च. वि. स्था. अ. ५) इति; तथाऽन्तर्वेगज्वरलक्षणे “दोषवर्चोविनिग्रहः”—
(च. वि. स्था. अ. ३) इति । एतेन, ज्वरमुक्तिलक्षणे क्षवस्य पाठात् कैथमेतल्लक्ष-
णमिति यदाशङ्कितं कार्तिककुण्डेन तदपि निरस्तम् । आध्मानं वायुना सवेदनमुदर-
पूर्णत्वम् । शिरोहृद्गात्ररुगित्सत्र गात्रग्रहणेन शिरोहृद्ग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषेण
शिरसि हृदि च वेदनायम् । एतानि रूपाणि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि सुश्रुतेन,
तेन चकारेणान्यान्यपि चरकोक्तानि शोद्धव्यानि । तान्येव गद्येनोक्तानि सुखप्रहणार्थं
श्लोकेन मया प्रदर्श्यन्ते—“भवन्ति विविधा वातवेदनाः पादसुप्तता । पिण्डकोद्वेष्टनं
कर्णस्वनो धनकपायता ॥ ऊरुसादो हनुस्तम्भो विषेष्टः संविजानुनोः । शुष्ककासो
वमिलोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥ अरुणं नेत्रमूत्रादि तृदप्रलापोष्णकामिताः” इति ॥८॥९॥

*वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रारूपत्वं तथा वमिः ।

कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १० ॥

प्रलापो वक्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ ११ ॥

(सु. उ. तं. अ. ३९)

तथा क्षवस्तम्भः क्षवः छिक्का तस्याः स्तम्भोऽनिर्गमनम् । केचित्तु ‘क्षवः स्तम्भः’ इति मित्रं पदं
पठन्ति, तन्मते क्षवः छिक्का, स्तम्भो गात्राणामिति व्याख्यानवन्ति; तत्र युक्तम् । रौक्ष्यं
गात्राणामेव । चकारात् कृष्णविण्मूत्रनेत्रत्वं समुच्चीयते । अन्ये तु ‘गात्राणां रौक्ष्यमेव च’ इत्यत्र
स्थाने ‘श्यावाक्षमलमूत्रता’ इति पठन्ति । शिरसि हृदि गात्रेषु रुक् पीडा । वैरस्यं विरसता ।
गाद्विट्कृता बद्धमञ्जता । शूलघ्नानि शूलमुदरशूलम् । जृम्भणं जृम्भावाहुल्यम् । अनिलजे
ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति । एतानि प्रकृतिसमसमवेतानि” (आ० ६०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

*पैत्तिकमाह—वेग इत्यादि । वेगस्तीक्ष्णः तीव्रवेगः । कण्ठौष्ठमुखनासानां पाक इति
सुगमम् । वक्रकटुता मुखसक्तित्वम् । यदुक्तमभिधाने,—“कटुः स्वाद कटुतिक्तयोः”—इति ।
पैत्तिके ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति” (आ० ६०) ॥ १० ॥ ११ ॥

१ ‘कथमत्र लक्षणत्वं’ इति क. ख. । २ ‘शिरोरूग्गात्ररुगित्सत्र गात्रग्रहणेन शिरोग्रहणे
सिद्धे तदभिधानं विशेषेण शिरसि वेदनासूचनार्थम्’ इति क. ।

पित्तज्वरलक्षणमाह—वेगस्तीक्ष्ण इत्यादि । अतिसारः पित्तस्य सरत्वेन सद्रवा प्रवृत्तिर्न क्षतिघार एव, तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । निद्राल्पत्वं खल्पनिद्रात्वम् । उक्तं हि सुश्रुते—“निद्रानाशोऽनिलात् पित्तात्” (सु. शा. स्था. अ. ४) इत्यादि । वमिः पित्तस्य कफस्थानगमनात् । खेदो धर्मागमनं, प्रायेण सामदोषेण स्रोतसां निरोधात् सर्वज्वरेषु घर्मेनिरोधः, अत्र तु पित्तस्य तैक्ष्ण्याज्वरप्रभावाद्वास न भवति । अलपोऽसंचन्द्रभाषणम् । वक्रकटुता मुखतिक्तत्वं, चरके हि पैत्तिकनानात्मजत्वत्तारिंशद्विकारेषु तिक्तास्यतायाः पाठदनुभवाच्च । कार्तिकस्त्वरोचके “कट्वम्लानुष्णं विरसं च भूति पित्तेन विद्याद्भक्षणं च वक्रम्” (च. चि. अ. २६)—इति वचनं दृष्टान्तमुपन्यस्य कटुमुखत्वमपीच्छति । तज्ज, तत्रापि संदेहात् । यदुक्तं,—“कटु स्यात् कटुतिक्तयोः”—इति । तस्मात् “योऽम्लं मृशोष्णं कटुतिक्तवक्रः पीतं सरकं हरितं वमेद्वा । सदाहचोपज्वरवक्रोपं सा पित्तकोपप्रभवा हि छदिः” (सु. उ. तं. अ. ४९)—इति सुश्रुतवचनात् कटुमुखत्वमप्येष्टव्यमिति । मूर्च्छंति मूर्च्छा रूपायविज्ञानं, तमःप्रवेशो विस्मृतिरित्याहुः । मयो मत्तत्वमेव, यथा—पूगकोद्रवधसूरभक्षणयोः । भ्रमश्चकस्थितस्यैव भ्रमवस्तुदर्शनमित्याहुः; अन्ये तु स्वदेहभ्रमणज्ञानम् । ननु, भ्रमस्याधीतिवातविकारपठितस्य वातनानात्मजत्वात् कथं पित्तविकारे पाठः ? उच्यते, “न रोगोऽप्येकदोषजः” इति वचनात् पैत्तिके वातानुबन्धाद्भ्रम इति ज्ञेयः समाधानमुक्तवान् । अथवा दोषद्वयसंमूर्च्छनप्रभावात् कारणादृष्टस्यापि रूपस्य कार्य उपलम्भः; यथा—अरूपवातारब्धातिसारादाविधारणत्वं, हरिद्राचूर्णसंयोगे इव लौहिस्यम् । यत्पूर्वं सुश्रुते—“रजःपित्तानिलाद्भ्रमः” (सु. शा. स्था. अ. ४)—इति, तत्रापि वातानुगतपित्तजत्वमेव बोद्धव्यम्, अन्यथा भ्रमस्य वातिकनानात्मजत्वमेव न स्यादिति । अपरे तु पित्तद्वयितनेत्रत्वेन विपर्यस्तज्ञानं भ्रमः, पीतः शङ्ख इत्यादिवत् । चकारः पूर्ववदनुक्तसमुच्चयार्थः । तद्यथा—तीव्रोष्मता रक्ककोठाः शीतेच्छताऽरुचिरिति ॥ १० ॥ ११ ॥

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।

शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्त्वप्तिरथापि च ॥ १२ ॥

गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।

[स्रोतोरोधो रगल्पत्वं प्रसेको लवणास्यता ।

नात्युष्णगात्रता च्छर्दिर्लोलास्रावोऽविपाकता ॥]

प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ १३ ॥

* “मधुरास्यता मधुरवक्रत्वम् । मूत्रपुरीषयोः श्लेष्मत्वम् । गौरवं गुरुगात्रता । शीतं शीताविर्भावः । उत्क्लेदः श्लेष्मनिघ्नोवनम् । रोमहर्षो रोमाञ्चः । अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायः नासाश्लवणम् । स्रोतोरोधो रसवाहिनां स्रोतसां रोधः । कासः प्रतिद्धः । अविपाकता अत्राविपाकः । कफजे ज्वरे पतानि लक्षणाणि भवन्ति” (आ० द०) ॥१२॥१३॥

१. ‘पठित्वा, तदुपन्यस्य’ इति क. ख. । २ ‘कारणादृष्टदोषस्यापि’ इति क. । ३ ‘यथा’ इति क. ख. पुस्तकयोर्न पठ्यते । ४ ‘संयोगतो यथा’ इति क. ख. । ५ आतद्दर्पणसंम तोऽयं पाठः ।

सधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३१

कफज्वरलक्षणमाह—स्तेमित्यमित्यादि । स्तेमित्यमज्ञानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगो मन्दो वेगः । आलस्यमिति “समर्थस्याप्यनुत्साहः कर्मखालस्यमुच्यते” (सु. शा. स्था. अ. ४)—इत्यालस्यलक्षणमाहुः । स्वप्नः अन्नस्वप्नता । तृप्तिः तृप्त्येवाज्ञानमिलाषः । उत्क्लेदः कण्ठोपस्थितवमनलंघिव । अरुचिरत्र सत्यप्यभिलाषे अभ्यवहारासामर्थ्यमिति भेदः । चकारः पूर्ववत् । तेन “तथाऽङ्गे पीडकाः शीतं प्रसेकश्छदितन्दिने । हृदुपलेप उष्णाभिलाषिता वह्निमार्दवम्—” इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

*तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।

कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥ १४ ॥

पर्वमेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।

(सु. उ. सं. अ. ३९)

वातपित्तज्वरलक्षणमाह—तृप्तेत्यादि । पर्वणि भिद्यन्त इव वेदना पर्वमेदः । एतानि च लिङ्गानि विकृतिविषमसमवायारब्धस्य बोद्धव्यानि । विकृतिविषमसमवायारब्धत्वं तेषां केवलवातिकपैतिकज्वरलक्षणानां मध्ये केषांचिदेव नियमेन पाठात्तदतिरिक्तलक्षणपाठाच्च बोद्धव्यम् । यथा—अत्रैव वातपैतिकेऽरुचिरोमहर्षौ, वक्ष्यमाणवातशैथिल्ये स्वेदः संतापश्च, एवं कफपैतिके अनवस्थितशीतदाहौ, एवं सज्जिपातजे सास्त्रकृष्णादिनेत्रलशिरोलोटनादि । प्रकृतिसमवायारब्धे तु वातजादिज्वरलिङ्गान्येव समस्तानि कतिपयानि वा भवन्ति । अत एव चिकित्सिते चरको विकृतिविषमसमवायारब्धानां द्वन्द्वसज्जिपातज्वराणां लक्षणानि साक्षात् पठित्वा निदानस्थानोक्तवातादिज्वरलिङ्गातिवेशेन प्रकृतिसमसमवेतानां द्वन्द्वसज्जिपातज्वराणां लक्षणमुक्तवान् । यदाह—“निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज्वराकृतिः । संसर्गसज्जिपातानां तथा चोक्तं स्वलक्षणम्” (च. चि. स्था. अ. ३)—इति । एवं वक्ष्यमाणं द्वन्द्वसज्जिपातलक्षणं व्याख्येयम् । प्रकृतिसमसमवायविकृतिविषमसमवाययोश्चायमर्थः—प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्यकारणभावसंबन्धः प्रकृतिसमसमवायः, कारणानुरूपं कार्यमित्यर्थः, यथा—शुक्रतन्तुसमवायारब्धस्य पदस्य शुक्लम् ।

*“तृष्णाद्याः शिरोरुजान्ताः झुगमाः । कण्ठास्यशोषः कण्ठशोषो मुखशोषश्च । वमथुश्छदितमेदः झुगझुगीति लोके । रोमहर्षः रोमाश्रः । अरुचिः प्रसिद्धा । तमः अन्धकारप्रविष्टस्येवार्थासंबित्तिः । पर्वमेदः पर्वणि भिद्यन्त इति संधिपु वेदनाभेदः । द्वन्द्वजेषु साज्जिपातिकेषु च कानिचिद्विकृतिविषमसमवायारब्धानि भवन्ति, कानिचित्प्रकृतिसमसमवायारब्धानि भवन्ति । दोषाणामेव लक्षणानि दृश्यन्ते प्रकृतिसमसमवायारब्धानि, विपरीतानि तु विकृतिविषमसमवायारब्धानि । प्रकृतिसमसमवायो यथा—कफपित्तजे लिप्ततित्तास्यत्वं, वातपित्तयोर्लक्षणेषु अरुचिरोमहर्षौ तु विकृत्यारब्धौ दृश्येते, वातश्लेष्मणोर्लक्षणेषु संतापो नास्ति, साज्जिपातिकज्वरलक्षणे दृश्यते सोऽपि विकृत्यारब्धः, शिरसो लोटनं वातपित्तश्लेष्मणां लक्षणेषु न दृश्यते साज्जिपातिक्वज्वरलक्षणे दृश्यते तदपि विकृत्यारब्धम् । एवं द्वन्द्वसज्जिपातजेषु सर्वेष्वपि रोगेषु बोद्धव्यम्” (आ० द०) ॥ १४ ॥—

१ ‘इति पर्वमेदः पर्ववेदना’ इति क. ख. । २ ‘द्वन्द्वसज्जिपातज्वराणां’ इति क. ख. पुस्तकयोर्न पठ्यते । ३ ‘पृथक्त्वात्’ इति ख. ।

विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणानुरूपः समवायो विकृतिविषमसमवायः, यथा—
हरिद्राचूर्णसंयोगजं लौहिल्वमिति ॥ १४ ॥—

*सैमित्यं पर्वणां मेदो निद्रा गौरवमेव च ॥ १५ ॥

शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः खेदाप्रवर्तनम् ।

संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६ ॥

(सु. उ. तं. अ. ३९)

वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—सैमित्यमित्यादि । खेदाप्रवर्तनं खेदस्य आ समन्ताद-
कारणेन प्रवर्तनं विकृतविषमसमसमवायारब्धत्वादिति कार्तिकः । युक्तं चैतत् ;
यदाह हारीतः—“शिरोग्रहः खेदभवो ज्वरस्य कासश्च लिङ्गं कफवातजस्य”—इति ।
खेदभवः खेदोत्पत्तिः । मध्यवेगो नातितीक्ष्णो नातिमृदुरिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

†लित्ततिकास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृपा ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ॥ १७ ॥

(सु. उ. तं. अ. ३९)

श्लेष्मपित्तज्वरलक्षणमाह—लित्तेत्यादि । श्लेष्मणा लिप्तं पित्तेन तिक्तं च भास्यं सुखं
यस्य, तस्य भाषो लित्ततिकास्यता । तन्द्रा निद्रावैलान्तिः । मोहो मूर्च्छा । एतानि
लिप्तानि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि, तेनान्यान्यपि चरकोक्तानि बोद्धव्यानि । यथा—
“तथा सन्मध्य संखेदः कफपित्तप्रवर्तनम्”—इति ॥ १७ ॥

‡क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।

साक्षात्ते कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ १८ ॥

सखनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १९ ॥

परिवन्धा सरस्पर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परम् ।

घ्रीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २० ॥

शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।

खेदमृत्रपुरीपाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१ ॥

कुशत्वं नातिगात्राणां प्रतर्तं कण्ठकृजनम् ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ २२ ॥

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २३ ॥

(च. चि. अ. ३)

*“सैमित्यमात्रं खाद्यगुणितत्वमिव, अन्ये निश्चलत्वं ज्वरितस्य । पर्वणां मेदो वेदनाविशेषः
संधिषु । निद्रा प्रसिद्धा । गौरवमज्ञानम् । शिरोग्रहः शिरो गृहीतमिव मन्यते । प्रतिश्यायो
नासालावः । खेदाप्रवर्तनम् इदमपि लक्षणं विकृतिविषमसमवायारब्धम् । संतापोऽपि
विकृतिविषमसमवायारब्धः” (आ० द०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

† तन्द्रा निद्रावैलान्तिः । तन्द्रालक्षणमाह—“इन्द्रियार्थेष्वसंविधिर्गौरवं कृमणं कृमः ।
निद्रावैल्वं यत्स्येह तस्य तन्द्रा निनिर्दिशेत्”—इति (आ० द०) ॥ १७ ॥

‡ “रुजाशब्दोऽस्यादिभिः संवध्यते । कर्णौ सखनौ सरुजौ शूकौ पीडान्वितौ

१ ‘लोचनहान्ति’ इति क. ख. । २ ‘लिखितानि’ इति क. ख. ।

साक्षिपातिकज्वरलक्षणमाह—क्षणे दाह इत्यादि । रुजा शूलम्, अस्थ्यादिभिः संवध्यते । साक्षात् साधुणी । क्लृप्ते आविलवर्णे । निर्गतं भ्रमं संकुचितता ययोस्ते निर्भ्रमे, “विस्मरिते इत्यर्थः” इति जेज्जटः; “अन्तःप्रविष्टे”—इत्यन्ये, “अतिकुटिले”—इति चक्रः । शूलैः शूलविम्बि(म्बा)धान्यादेः । परिदग्धा दग्धवत्कृष्णवर्णा । खरस्पर्शा खरो गोजिह्वावत् स्पर्शो यस्यां सा तथा । सस्ताग्रता निःसहावयवता । धीवनं रक्तस्य पित्तस्य वा मुखेन खल्पोद्विरणम् । शिरसो लोटनमितस्तत्स्थालनम् । कृशत्वं नातिगात्राणां दोषपूर्णत्वेन । प्रततं निरन्तरम् । कोठो भालुकितन्त्रे पठितः । तथा—“वरदीदृष्टसंज्ञायाः कण्ठमात्रोद्दिष्टोऽसकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञः”—इति । मूकत्वं मन्दवचनता, अवचनता वा । गुरुत्वमुदरस्य च उदरगौरवम्, चिरात् पाकश्च दोषाणामिति अतिसामतारब्धत्वेन । चकारादन्यान्यपि बोद्धव्यानि । यदाह चाग्भटः—“तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा नैव वा निद्रा महान् स्वेदोऽथवा न वा ॥ गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम्”—(वा. नि. स्था. अ. २) इति । एतच्च लक्षणं त्रयोदशसन्निपातेषु मध्ये स्वमाना-वृद्धैर्दोषस्तुल्यैरारब्धस्य ज्वरस्य चरकेण पठितं; तुल्यवर्णकोल्यणादीनां च द्वादशानां लक्षणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । तथाच काश्मीरपाठे चरकः,—“भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरक्तम् । वातपित्तोत्पन्ने पिपासिह्निं मन्दकफे ज्वरे ॥ शैल्यं फासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहोऽप्यथाः । वातश्लेष्मोत्पन्ने व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ छर्दिः शैल्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिचेदना । मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोत्पन्ने ॥ रान्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः । वातोत्पन्ने स्यादपशुने तृष्णा कण्ठास्य-

भवतः । कण्ठः शूलैर्धान्याप्रतीक्षकण्ठकाकारैः, अन्ये कषिकच्छूणैरिषावृत्तः व्याप्त इव । तन्द्रा प्रसिद्धा, मोहोऽर्चतन्त्रं, प्रलापोऽसंयद्धभाषणम् । भ्रमश्चकारुदस्त्वैव, अन्ये तु विपरीत-पदार्थज्ञानं स्वार्णां पुनःपदानवय । खरस्पर्शा कर्कशा । सस्ताग्रता विकलाङ्गत्वम् । धीवनं मुखेन रक्तपित्तश्लेष्मकफमिश्रितस्योद्विरणम् । तृष्णा पिपासा । स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिरेणात्वयो दशनं चिराय कृतिः । कण्ठकृजनं कण्ठेनाव्यक्तशब्दः । कृशत्वं नाति नातिदुर्बलत्वम् । कोठानां श्वावरक्तानां दशनं शरीरे, मण्डलानां सकलानां च दर्शनम् । स्रोतसां मुखनासा-कर्णादिषु पाकः । चिरात् पाकश्च दोषाणामिति अतिसामतारब्धत्वेन दोषाणामेकश्च मिलितानां चिरकालेन पाको निरामता । प्रकृतिसमसमवाये सन्निपाते पृथग्भातादिज्वरस्यैव लक्षणं श्रेयम् । दीनमप्याधिकक्रमेण सन्निपाताः षट्, गुरुत्वेन त्रयः, एकोत्पन्नेन त्रयः, समत्वेनैकः, एवं त्रयोदशसन्निपाताः प्रकृतौ । अथ तुल्यतस्तु दोषोत्कर्षापर्यवर्तारतन्त्रेन धात्वापावरण-मेदेन च सन्निपातमेदानामानन्त्यात् पृथक्पृथक्लक्षणं नोक्तवान्; किंतु तुल्यकुपितेर्दोषैरेक-मेव सन्निपातलक्षणं पठितवान् । तथा—“नात्युष्णशीत” इत्यादि । अथ भालुकितये तुल्य-वर्णकोल्यणादिलक्षणमन्यथा पठितम् । तथा—“आमो स्याद्वारदोषाश्च प्रथममुपचितो हन्ति वाहिं शरीरे श्लेष्मात्वं याति मुक्तं सकलमपि ततोऽप्यो कफो वायुदुष्टः । स्रोतांस्वापूर्वं रुन्ध्याद-
निलमप्य मरुत् कोपयेत् पित्तमन्तः संमूच्छर्यान्योन्वमेते प्रबलमिति नृणां कुर्वते सन्निपातम्” इति; तथा “वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति” इत्यादि” (आ० सू०) ॥ १८-२३ ॥

शुष्कता ॥ रक्तविष्मूत्रता दाहः खेदस्तृष्णा वलक्षणः । मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ आलस्यारुचिहृद्वसदाहवन्धरतिभ्रमः । कफोत्पन्नं सन्निपातं तन्ना-
कासेन चादिशेत् ॥ प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्नाऽरुच्यभिमादवम् । हीनवाते पित्तमध्ये
लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥ हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः । हीनवाते मध्य-
कफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ शिरोरुग्नेपशुश्वासप्रलपच्छर्द्यरोचकाः । हीनपित्ते
मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ शीतता गौरवं तन्ना प्रलयोऽस्थिशिरोति-
रुक् । हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ॥ वैचौभेदोऽग्निदीर्घत्वं
तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः । कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥ श्वासः
क्रासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् । कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके
मतम्—(च. चि. स्था. अ. ३) इति । विदुतौ नियमो नास्ति; तेन विदुतिविप-
मसमवायादनेकप्रकारा भवन्ति । अतः सुश्रुतेनाप्यन्यादृशं सन्निपातलक्षणं
पठितम्—“नात्युष्णशीतोऽल्पसंशो भ्रान्तप्रेक्षी हतप्रभः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः
खेदविष्मूत्रवर्जितः ॥ साश्रुनिर्मुमनयनो भक्तद्वेषी हतस्वरः । श्वसन्निपातितः शोते
प्रलापोपद्रवान्वितः ॥ अभिन्यासं तु तं प्राहुर्हृत्तोजसमधापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्र-
मसाध्यमपरे जगुः”—(सु. उ. तं. अ. ३९) इति । तथा भालुकिताग्ने सुत्वर्ण-
कोल्वणादिलक्षणमन्यथा पठितम् । तद्यथा,—“वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकु-
प्यति । तस्य ज्वरोऽङ्गमर्दस्तृप्ताल्लक्षोपप्रमीलकाः ॥ आध्मानतन्नारुचयः श्वासकास-
भ्रमश्रमाः । पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ अन्तर्दाहो वह्निः शीतं
तस्य तन्ना च बाधते । तुद्यते दक्षिणं पार्श्वसुरः शीर्षगलग्रहाः ॥ निष्टीवेत् कफपित्तं च
तृष्णा कण्ठश्च जायते । विज्मेदश्चासहिकाश्च बाधन्ते सप्रमीलकाः ॥ विर्मुफलू च
तौ नास्ना सन्निपाताबुदाहता । श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ तस्य
शीतज्वरो निद्रा क्षुत्तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शिरोगौरवमालस्यमन्यास्तन्मप्रमीलकाः ॥
उदरं दह्यते चास्य कटिर्वस्तिश्च दूयते । सन्निपातः स विज्ञेयो भकरीति सुदारुणः ॥
वातोत्पन्नः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति । तस्य तृष्णाज्वरग्लानिपार्श्वरुदृष्टि-
संशयाः ॥ पिण्डकोद्वेष्टनं दाह ऊरुसादो वलक्षणः । सरक्तं चास्य विष्मूत्रं शूलं निद्रा-
विपर्ययः ॥ निर्भिद्यते गुदं चास्य वस्तिश्च परिकृत्यते । आयम्यते भिद्यते च हिकते
विलपत्यपि ॥ मूर्च्छते स्फायते रौति नाम्ना विस्फुरकः स्पृष्टः । पित्तोत्पन्नः सन्नि-
पातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ तस्य दाहो ज्वरो घोरो वह्निरन्तश्च वर्धते । शीतं च
सेवमानस्य कुप्यतः कफमारुतौ ॥ ततश्चैनं प्रधावन्ते हिकाश्चासप्रमीलकाः । विस्-

१ 'पर्वभेदोऽग्निदीर्घत्वं' इति क. ख. । २ अस्याग्रे क. पुस्तके "प्रकृतिसमसमवाये तु सन्निपाते पृथग्वातादिल्वरलक्षणं ज्ञेयं; हीनमध्याधिकक्रमेण सन्निपाता एव पटुः सुत्वणत्वेन त्रयः, एकोत्पणत्वेन त्रयः, समत्वेनैकः, एवं त्रयोदश प्रकृतौ" इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ३ अस्याग्रे क. पुस्तके 'वातः पित्ताधिकोऽयं प्रथममुपचितो इति बहिः शरीरे श्लेष्मत्वं याति मुक्तं सकलमपि ततोऽसौ कफो बाधुदुष्टः । सोतांस्यापूर्वं रुन्ध्यादनिलमथ मरुत् कोपयेत् पित्तमन्तः संमूर्च्छयान्धोन्यमेते प्रबलमिति नृणां कुर्वते सन्निपातम्' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ४ 'विमुः फलपुश्च' इति क. ख. । ५ ख. पुस्तके 'तृष्णेत्यत्र चिन्तेति पाठः' ।

विका पचेमेदः प्रलापो गौरवं क्लमः ॥ नाभिपार्श्वरुजा तस्य स्निग्धस्याशु विवर्धते ।
स्निग्धमानस्य रक्तं च स्रोतोभ्यः संप्रवर्तते ॥ शूलेन पीज्यमानस्य तृष्णा दाहश्च
वर्धते । अराध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ॥ नहि जीवस्यहोरात्रमेतेनावि-
ष्टविग्रहः । कफोत्वणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरस्वप्नगौर-
वालस्यतन्द्रयः । छर्दिमूर्च्छातृपादाहृतृप्यरोचकद्वग्नाः ॥ घ्रीवनं मुखमाधुर्यं श्रोत्रवा-
ग्दृष्टिनिग्रहः । श्लेष्मणो निग्रहं चास्य यदा प्रकुरुते भिषक् ॥ तदा तस्य मृशं पित्तं
कुर्यात् सोपद्रवं ज्वरम् । निगृहीते तु पित्ते च मृशं वायुः प्रकुप्यति ॥ निराहारस्य
सोऽस्त्वर्थं मेदोमज्जास्थि वैधते । अथात्र नाति भुङ्क्ते वा त्रिरात्रं न हि जीवति ॥ मेदो-
गतः सन्निपातः कफफणः स उदाहृतः । कामान्मोहाय लोभाय भयाघायं ग्रप-
यते ॥ मध्यहीनाधिकैर्दोषैः सन्निपातो यदा भवेत् । तस्य रोगास्त एवोक्ताः प्रायो
दोषयत्नाश्रयाः—द्वयं । ननु, वातादयः परस्परं विरुद्धगुणाः; विरुद्धगुणानां
च संभूयैककार्यारम्भफलं नोपपद्यते, परस्परपक्षात्तनुहिनदहनयोरिव; तत् कथं
सन्निपातिकविकारोत्पत्तिरिति^१ । अत्र समाधानमुक्तं दृढयत्नेन; यथा,—“विरुद्धैरपि

१ ‘धावति’ इति क. ख. ।

२ ‘कफणः’ इति क. ख. ।

३ अस्याग्रे क. पुस्तके

‘तपथा—वातस्य शीतरुक्षादिगुणयुक्तस्य उष्णस्निग्धादिगुणयुक्तेन विचेन, तथा कफस्य
गौरवस्निग्धात्मकान्मोभ्यां विरोधः । “तत्र रुधो लघुः शीतः खरः सुक्ष्मश्चलो-
ऽनिलः । पित्तं स्रोतःपृष्णोष्णं लघुं विन्नं सरं द्रवम् । श्लेष्मः शीतो शुक्लमन्दः श्लेष्मो
मृत्नाः स्थिरः कफः ॥ कटुः क्लृण्वणं पित्तं स्वादुः क्लृण्वणः कफः । कषायतिक्तकटुको
वायुर्दृष्टोऽनुमानतः”—इति । किञ्च, मिथ्यादारविहाराभ्यां दोषा युगपदुत्पद्यन्ते आदोशि-
त्कालव्यवधानेन ? आगे समयलत्वेन तारतम्येन वा ? नाथः, सर्वेषां समयलत्वेन परस्पर-
घातकानां युगपदुत्पत्तिर्न स्यात् । अथ भिन्नाश्रयतया साऽगुः तदपि न, कुपितानां सर्व-
देष्टव्यपित्तेन परस्परसंवन्धात् । तदुक्तं,—“व्याप्नोति सहसा देष्टव्यापदतलमस्तकम्”—
इति । किञ्च ज्वरोत्पत्तौ तावत् कुपितानामानाद्यमगतानां रसद्रव्याणां ज्वरोत्पादकत्वं,
तन्मिलितानामेव स्यादवाहुतेनेति । न द्वितीयः, पूर्वदोषाधिकत्वात् । किञ्च तारतम्येनो-
त्पत्तौ मूलकनार्गावशिरोधे प्रागेव तेन प्रयत्नेन दुर्बलाघातः सुकरः; दृश्यते च मात्स्यो
न्यायः । अथ युगपदुत्पादका आहारादयो न भवन्ति; तत्र युगपदुत्पादकद्रव्यमेकमेकं
वा ? तस्य पाञ्चमीतिकत्वेन विरुद्धगुणाधिकार(कारण)स्य त्रिदोषोत्पादकत्वं न स्यात् ।
अगुः वाऽविचारितरमणीयम् । एकमेवान्वयधीयत इति कथम् ? अस्तु वा साधकत्वेन
सहकारिणि द्रव्यान्यवहारे तस्य विरुद्धगुणवत्त्वेन दोषान्तरघातकत्वेनानुत्पत्तिः तदवस्थ-
तथैव जायमानः कैवल्यैकदोषजो न संतर्गसन्निपातजो ज्वर इति । अथादृष्टाधीनत्वेन
सहकारिणो भावे (संभवे) एकान्यवहारे सन्निपातः, तर्हि सर्वेषां समयलत्वेनेत्यत्रोक्तदोषः
स्यात् । अथानेकद्रव्याणामन्यवहारे त्रिदोषप्रकोपणं न संभवति । तत्र तुल्यानामेवान्य-
वहारः कथं ? यतो भिन्नरुचित्वात् । यथारुच्यम्यवहारे तारतम्यसंवन्धात् । तारतम्येनैव
भवति प्रकोपो न युगपदिति प्रतिज्ञाहानिः । अत्राप्यदृष्टाधीनत्वात्तुल्याम्यवहारे प्रतिघात-
कत्वाभावेऽपि योग्यत्वं; तर्हि स एव दोषः । अथ कालव्यवधानेन, तत्र पूर्वमाहुत्तरस्य

२ ‘पूर्वगोपोऽधिकः स्यात्’ इति वा पाठः ।

न त्वेते गुणैर्गन्ति परस्परम् । दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्दोरं विषमहीनिव” —इति (च. चि. स्था. अ. २६) । एतच्चान्ये दूषयन्ति—सहजसात्मादित्यनैकान्तिकं, यतः सहजानपि घातून् दोषा उपगन्ति; सात्म्यत्वादित्यपि साध्याविशिष्टं, यतः सात्म्यत्वमबाधकत्वं, तदेव च दोषाणामिह साध्यम् । अत्रोच्यते—दोषा नोपगन्तीति कोऽयमनुपघातः साध्यते ? विवृतेरकारकत्वं वा, अविनाशकत्वं वा ? नाद्यः, दोषाणां परस्परं विवृतिकर्तृत्वात् । यथोक्तं चरके—“विशोपयेद्वृत्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा । यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विष्वं रोचना गीः”—इति (च. चि. स्था. अ. २६); तथा चोक्तं चाग्भटेन—“सश्लेष्ममेदः पवनः साममल्यर्थ-संचितम् । अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥ सकथ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा स्तब्धाति तेनोरु स्तब्धौ क्षीतावचेतनौ” (वा. नि. स्था. अ. १५) इति^१ । अविनाशकत्वं तु विद्यत एव, घातुदोषयोः परस्परं च दोषाणां सर्व-

भिन्नः कालो भवेत्; समदलो वा न्यूनाधिकदलो वा ? नाद्यः, उपसंजातविरोधित्वेनोत्पत्तमेव न शक्नोति । न द्वितीयः, न्यूनबलत्वेन पूर्वप्रबलेनैव विनाशितत्वात्, अकिञ्चित्करत्वाच्च । न तृतीयः, विचारासहत्वात् । तत्र वक्तव्यमधिकपलत्वमुत्पत्तेः पूर्व पश्चाद्वा ? नाद्यः, अनुत्पन्न-स्याधिक्याभावात् । अधिकत्वं धर्मः, स तु सति धर्मिणि विन्यः । अथ पश्चात् ? तत्र, उत्पत्त्यधिके अधिकैव घातस्योपसंजातविरोधिन उत्पत्तिरेव न, कुतोऽधिकत्वम् । अत्राप्यधिकत्वं न संभवति । तस्माद्भिन्नद्व्यगुणानां संभूय कर्तृत्वं घटघटाभावयोरिव घटघटप्रवर्धसयोरिव सहावस्था-वित्त्वं नास्ति दहनतुहिनवत् । अत्रोच्यते—सर्वे विकल्पा अनङ्गीकारपाशहताः, सन्निपातस्तु स्यादेव, मिथ्याहारादिना कृपिता दोषा नुगपत् कालव्यवधानेन वा समबलत्वेन तारतम्येन वा परस्परविरुद्धा अपि स्वस्मान्नादामाद्यमागत्य रसं दूषयित्वा द्वन्द्वसन्निपातोत्पादका भवन्ति, उक्तं च—मिथ्याहारेत्यादि । कालव्यवधानेनोत्पन्नानामपि कालान्तरेण यौगपद्यमेव भवतीति न कदा(का)न्विदनुपपत्तिः । ननु, कथमादिपश्चाद्भावेनोत्पन्नानां यौगपद्यमिति चेत् ? नञ्, दोषादोषान्तरोत्पत्तेः । तदुक्तं—“एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत् । एकः प्रशमितो दोषः सर्वान् दोषान्निवारयेत्”—इति । तथाच चरकः,—“कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशान्यति”—इति । अत्र नृजाकरत्वादोषोऽपि रोग इति टीकाकृतो व्याचक्षते, ‘विवृतो दोषो रोग’ इति समुदायसमुदायिनोरभेदवादिनां यत् पूर्वमेवोक्तम् । अन्यच्च तथा,—“विवृताविवृता देहं भ्रन्ति ते नर्वयन्ति च”—इति । विवृतानां घातकत्वं रोगरूपेणैव भवति, या विवृतिः स एव रोग इति न दोषरोगयोर्भेदः । अस्तु वा भेदः, मिलितेदोषे रोगः क्रियत इति । कथंचिदपि एकानेकद्रव्याभ्यवहारे सहकारिणो देवात्रयाणां प्रकोपो भवत्येव । उक्तं च,—“वृष्टापरपञ्चः कश्चिच्छ्वित्पूर्वापरपञ्चः । तत्सद्गुराद्भवत्यन्यो न्याधिरेवं त्रिधा सृजतः”—इति । तथा,—“पित्तक्षोमे तिलान्यद्भो रात्रौ च दधिभोजनम् । अनिद्रा मैथुनं यस्य सन्निपातो भवेद्भवम्”—इति । ननु दोषाणां बाध्यबाधकभावेनादिपश्चाद्भावेनोत्पत्तिर्दोषादोषान्तरोत्पत्तिर्वा न संभवतीत्यनुपदमेवोक्तं” इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

१ ‘पित्तादिच’ इति क. । २ अस्त्रात्रि क. पुस्तके—‘न द्वितीयः, दोषादोषान्तरोत्पत्तिर्दोष-
तैवानुपदम् । एकः प्रकुपितो दोष इत्यादिना, अतो दोषस्य देशान्तरविल(ग)ति (?)
कारणत्वादप्य एवानुपघातः’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

थोच्छेदप्रतिपादकागमाभावात्, मरणप्रसङ्गाच्च; दोषाणामपि देहधारकत्वात्; तस्मात् सर्वथोच्छेदनिरासामिप्रायेणैव दृढबलवचनमिह द्रष्टव्यं; ततः कुतोऽनैकान्ति-
कता । न चैवं सति विषस्य विपादकर्तृत्वेन दृष्टान्तविफलं, विषस्य विपादादवान्तर-
व्यापारस्य ग्राणविनाशकत्वात्; न च सर्वात्मना दृष्टान्तो भवतीति । सात्म्यत्वादित्य-
स्यायमर्थः—सात्म्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । दोषाः परस्परं नोपपन्नन्ति, अनुपघातक-
त्वेन प्रतीयमानत्वात्; यद्यया प्रतीयते तत्तथा निर्दिश्यते, यथाऽभिकार्यो धूमोऽभिका-
र्यत्वेनेति, तत् कुतः साध्याविशिष्टत्वमिति । चक्रस्तु सहजसात्म्यत्वादित्येकमेव हेतुं
व्याख्यातवान्—सहजं स्वाभाविकं दोषाणां सात्म्यत्वमिति । दृढबलोकहेतुद्वयास्वरसेन
वायदासस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान्,—“देवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां साक्षिपातिके । विरुद्धैः
स्वगुणैः कश्चिन्नोपघातः परस्परम्”—इति संक्षेपः ॥ १८-२३ ॥

* दोषे विषद्वे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः, कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २४ ॥

(च. वि. अ. ३)

तस्य सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह—दोषे विषद्व इत्यादि । दोषो मलं पित्ता-
दिश्च; ज्वेज्जटस्तु मूत्रमेवाह, विषद्व इति वचनात् । नष्टमित्त्वमाहारापाकगम्यम् ।
यदुक्तं चरके—“अग्निं जरणस्तथा”—(च. वि. स्था. अ. ४)—इति । असाध्यकृ-
च्छ्रसाध्याभिधानेन मुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् । उक्तं हि चरके—“सन्निपातो

* संक्षेपतः सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह—दोषे इत्यादि । सर्वाणि संपूर्णानि लक्षणानि
यस्य स तथा । ईदृशोऽसाध्यः, ततोऽन्यथा विसृष्टः अयिद्वद्वेदोऽप्यलक्षणः कृच्छ्रसाध्यः ।
उक्तं च भालुकिना—“यस्युना सद योद्धव्यं संनिपातं चिकित्सता । यस्तु तत्र भवेज्जेता स
जेताऽऽमयसंकुले ॥ संनिपातान्ने ममं योऽप्युद्धरति मानवम् । क्लेन न कुतो धर्मः क्व व
मूर्जानं सोऽर्हति”—इति । सुश्रुतेऽपि सन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयोरवधिकालो दर्शितः—“सप्तमे
दिनसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रथमं याति हन्ति वा” (सु. उ. तं.
अ. ३९)—इति । भालुकिनाऽप्युक्तं—“सप्तमी दिशुणा यावदशम्येकादशी तथा । यथा त्रिदोष-
मर्यादा-मोक्षाय च वधाय च”—इति । उक्तं च—“पित्तकफानिलवृद्धा दशदिवसद्वादशाहस-
प्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाऽपि त्रिदोषजो धातुमलपाकात्”—इति । बाताधिकाः सप्तमे दिने,
पित्ताधिको दशमे, क्रेष्माधिको द्वादशे, मलपाकादिमुञ्चति, धातुपाकाद्वन्ति । धातुपाकलक्षणं
सप्तान्तरोक्तं—“संवाध्यमानो हृदि नाभिदेशे गौत्रेषु वा पाकरुत्वान्वितेषु । पक्षेषु वा तेषु रुवा-
ज्वरार्तः स धातुपाकी कथितो भिपग्निः”—इति । तत्रान्तरेऽप्युक्तम्—“दशद्वादशसप्ताहैः पित्त-
क्रेष्मानिजाधिकाः । पित्तोष्मणा धातुमलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः”—इति (आ० द०) ॥ २४ ॥

१ अस्याग्रे क. पुस्तके ‘अतः सात्म्यत्वात् सहजत्वादविरोधित्वमिति यदुक्तमनैकान्तिकत्वं
तत्र, उपघातशब्दस्य न्यूनाधिकपर्यायविरोधित्वात् । आहारं दोषा उपपन्नन्तीति द्व्युपसधातु-
रूपकर्त्तृ दोषाणां; तत्र रसदूष्यमक्रूल्यन्यथापादकत्वं नान्यदिति कुतो नाशः । साध्याविशिष्टता
शु निरस्ता स्पष्टतरा’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । २ ‘विपादावान्तरव्यापारस्य’ इति क. ।
३ ‘मलं पुरीषमाह’ इति आ० द० । ४ ‘आहारापाचकत्वम्’ इति क. । ५ ‘नेत्रेषु’ इति ग. ।
६ ‘दग्ध्वोष्मणा’ इति ग. ।

दुष्कितस्यानाम्” (च. सू. स्था. अ. २५) इति । तथा भालुकिः—“यत्पुना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता” इति । सर्वसंपूर्णलक्षण इति सर्वाणि समग्राणि, संपूर्णानि वलीयाति, लक्षणानि यस्य स तथा ॥ २४ ॥

* सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।

शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ २५ ॥

(च. चि. अ. ३)

सन्निपातज्वरोपद्रवमाह—सन्निपातेत्यादि ॥ २५ ॥

† अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापामिपङ्कतः ।

आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ २६ ॥

इयाचास्यता विपङ्कते तयाऽतीसार एव च ।

भक्तादधिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ २७ ॥

ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुक्मधुः श्वः ।

कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राऽऽलस्यमभोजनम् ॥ २८ ॥

हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ।

भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ।

अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ॥ २९ ॥

भूतामिपङ्कादुद्वेगो ह्यास्यरोदनकम्पनम् ।

(सु. उ. तं. अ. ३९)

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि । अभिघातोऽभिहननं काललोष्टमुष्टिलगुडादिभिः; अभिचारः इयेनादियागकृतः, अथवा विपरीतैर्मन्त्रैर्लोहसुचा सर्वपादिहोम इत्याहुः । अभिपङ्कः कामादीनां भूतानां च संबन्धः, यदुक्तं चरके—“कामशोकभय-

* ‘सन्निपातज्वरस्य अन्ते अवसाने सन्निपातक्षपितधरीरस्य पुंसः कर्णमूले कर्णपर्यन्ते सुदारुणः कष्टतमो रागकृत्वादियुक्तः शोफः संप्राप्तिविशेषात् कर्णवैचित्र्यात् संजायते, तेन शोफेन कश्चिदेवातुरो भिमुच्यते, प्रायो मारयवीत्यर्थः’ (आ० ८०) ॥ २५ ॥

† ‘अथागन्तुज्वरलक्षणमाह—अभिघातेत्यादि । अभिघातो लोहसस्त्रकाष्ठादिना । आगन्तुज्वराणां वैचित्र्यमाह—इयाचेत्यादि । विपङ्कः त्रिदोषकर्तृत्वेऽप्यत्यन्तवित्कर्त्तृत्वाच्छयावमुखत्वम् । अतीसारः स्खानविषस्वाभोगत्वात् । तोदो व्यथा । शोषं जुगमम् । तीव्रौषधिगन्धप्राणवे वमधुः छर्दिः, श्वः छिन्ना । चित्तविभ्रंशः क्रिकर्तृव्यतामूढत्वम् । यदुक्तं चारभटे—“कामाक्षमोऽरतिदोहो हीनिद्राधीष्टतिष्ठयः । ध्याननिष्वासवज्जलं लिङ्गं कामज्वरे स्पृष्टम्” इति । शोषं जुवोषम् । भयशोककोपाभिपङ्कज्वरमाह—अयादित्यादि । प्रलापः असंबद्धभाषणम् । वेपथुः कम्पः । अभिचाराभिशापाभ्यां जाते ज्वरे मोहोऽचैतन्यं जायते; अभिचारो मन्त्रादि-भिर्मारणप्रयोगः, अभिशापो ब्रह्मविद्युरस्त्रिद्व्यादीनामभिशापनमाक्रोशः । भूतानां देवादिव्य-णामभि समन्ततो भावेन संगः भूताभिपङ्कः’ (आ० ८०) ॥ २६-२९ ॥—

कोवैरभिषक्तस्य यो ज्वरः । सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः” (च. वि. स्था. अ. ३)—इति । अभिषापो ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानामभिषागमिशपनम् । तं चागन्तु-ज्वरं यथाखं दोषैर्जानीयात् । यदुक्तम्—“कामशोकभयाद्वायुः”—इत्यादि । अयं च दोषसंबन्धः पश्चाद्भावी नलारम्भक इति संग्रास्यवसरे निरूपितम् । श्यावास्यतेत्यादि । श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः; श्यामवर्ण इत्यन्ये । विषकृते स्थावरविषमक्षणा-दिकृते; अतीसारः तद्विषस्याधोगत्नात् । ओषधिगन्धज इति तीम्रौषधिगन्धघ्राणजे, “पुष्पेभ्यो गन्धरजसी ओजैस्त्रिभ्यो यदाऽनिलः” (सु. उ. तं. अ. ३९)—इत्यादिना वृद्धसुश्रुतेन पठितं तृणपुष्पाख्यं ज्वरमत्रैवान्तर्भावयन्ति । कामज इत्यादि अभि-तकामिन्यप्राप्तिनिमित्ते । चित्तविभ्रंशो भ्रमादिः । यदाह वाग्भटः—“कामा-ङ्गमोऽरुचिर्दाहो हानिद्रावीर्यक्षयः” (वा. नि. स्था. अ. २) इति । भयादिति भयाज्जाते ज्वरे । एवं शोकात् कोपादित्येतयोर्वोद्भव्यं; शोकात् प्रलाप इति संबन्धः; प्रलापश्चात्र वातकार्यः, तस्य वातपित्तकार्यत्वात् । (विशेषनिश्चयस्तु निदानात्, निदानमपि लक्षणं भवति ।) उक्तं च,—“कामशोकभयाद्वायुः कोधात् पित्तं त्रयो मलाः” (च. वि. स्था. अ. ३)—इत्यादि । यद्येवं तत् कुतः कोधजे वेपथुः? तस्य वातकार्यत्वात् । उच्यते,—“एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्” इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः, कुद्बन्ध वेपमानो दृश्यत इति न हि दृष्टेरनुपपन्नं नामेति ज्ञेयं । कोधः पित्तमिव वातं च कोपयतीति, तद्युक्तम् । यदाह विदेहः—“कोधशोकौ स्मृतौ वातरक्तपित्तप्रकोपणौ”—इति । कोपाच्चेति चकारेण शिरोरुजं समुच्चिनोति । यदाह वाग्भटः—“कोधात् कम्पः शिरोरुक् च, प्रलापो भयशोकजः” (वा. नि. स्था. अ. २)—इति । मानसत्वाविशेषेऽपि भयजायीनां पृथगुपादानं हेतुमेदात्, हेतुमेदाच्च मेदाभिधानं हेतुप्रसङ्गीकृत्यार्थमिति । अभिचारेत्यादि । तृष्णा चेति चकारेणाभिचारजे दाहादिकं समुच्चिनोति । यदुक्तं हारीतार्थानुवादिना वाग्भटेन—“तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हृत्यमानस्य तप्यते । पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो वित्कोटतृह्यभ्रमैः ॥ सदाहमूच्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः” (वा. नि. अ. २)—इति । भूताभिषङ्गादिति भूता देवग्रहादय उन्मादनिदाने वक्ष्यमाणाः, तेषामभिषङ्गः संबन्धः । उद्वेग उद्धिग्नचित्ता ॥२६-२९॥—

*कामशोकभयाद्वायुः, कोधात्पित्तं, त्रयो मलाः ॥ ३० ॥

भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।

(च. वि. अ. ३)

आगन्तुज्वरेष्वपि प्रतिनियतदोषानुबन्धदर्शनार्थमाह—कामशोकेत्यादि । त्रयो मला भूताभिषङ्गात् कुप्यन्तीति भूतप्रभावात् । यच्च चरकेण निदानस्थाने “अभि-षङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्यां” (च. नि. स्था. अ. १)—इत्युक्तं, तत् प्रायिकं मन्तव्य-

* “कामशोकभयैर्वायुः कुप्यति, कोपेन पित्तं, भूताभिषङ्गात्रयो दोषाः कुप्यन्ति । भूत-सामान्यलक्षणं वक्ष्यमाणे उन्मादनिदाने द्रष्टव्यम्” (आ० द०) ॥ ३० ॥—

१ ‘शाकवर्णः’ इति ख. । २ ‘ओषधिगन्धघ्राणजे’ क. ख. । ३ ‘ओषधीभ्यः’ इति क. ख. । ४ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोः नोपलभ्यते । ५ ‘पित्तमयं च’ इति क. । ६ ‘हेतुमेदाभिधानं च’ इति क. ख. ।

मिति जेज्जटः । चक्रस्तबाह—“अभिपङ्गज इत्यनेन कामाद्यभिपङ्गज उच्यते ननु भूताभिपङ्गजः”—इति । भूतसामान्यलक्षणा इति यस्य भूतस्य देवग्रहादेरभिपङ्गात् कुप्यन्ति तस्य यल्लक्षणं रोदनादि तेन सह सामान्यं लक्षणं चेपां ते तथा, इति व्याचक्षते जेज्जटादयः; दोषलक्षणानि भूतलक्षणानि च भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥—

दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्पद्यस्य वा पुनः ॥ ३१ ॥

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ।

(सु. उ. तं. अ. ३९)

अथ विषमज्वरसंप्राप्तिनाह—दोषोऽल्प इत्यादि । अल्प इत्यनेनावलम्बात् कालविशेषमवाप्य लब्धबलो ज्वरयति, यस्तु बलवान् स निस्वज्वरमेव करोति । अहितसंभूत इति अहिताहारचारौदिसंभूतो वृद्धः । ज्वरोत्पद्यस्य सहसा निवृत्तज्वरस्य । वाशब्देन प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवतीति दर्शयति । बहुलं—“आरम्भाद्विषमो यस्तु”—इत्यादि । धातुमन्यतमं रसरक्तादिकम् । विषमज्वरं तृतीयकादिकम् । विषमज्वरसामान्यलक्षणं च भालुकिना पठितं,—“यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः” इति ॥ ३१ ॥

सन्ततं रसरक्तस्य, सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ ३२ ॥

मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि, त्वस्थिमज्जगतः पुनः ।

कुर्याच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ३३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ३९)

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतबलवान् धातूनाह—सन्ततमित्यादि । सन्ततशब्दः सततस्योपलक्षणः । तेनैतदुक्तं भवति—रसस्थः सन्ततं, रक्तस्थः सततकमिति; यदुक्तं चरके—“रक्तचालाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम्” (च. वि. स्था. अ. ३) इति । (प्रायोऽग्रहणात् सततको रक्तव्यतिरिक्तं रसधातुमाश्रयते ।) रसग्रहणं चात्र विशेषपरं, सर्वज्वरेषु रसस्यावश्यदूष्यत्वात् । अन्ये तु सततग्रहणार्थं ‘सन्ततौ रक्तस्थौ’—इति पठन्ति । तत्रातिशुक्लम्, अत्र हि सन्ततसततशब्दौ संज्ञापरौ, न तु सातत्यवचनौ; तेन सन्ततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमेकशेष इति दोषः । अन्येद्युरिति अन्येद्युक्लम् । घोरं दुःसहम् । अन्तकं यममिव, मारकत्वात् । रोगसंकरम् अनेकरोगसंकुलम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

† ‘ज्वरोत्पद्यस्य पुंसोऽल्पो दोषः पुनरहितसंभूतः सन् अन्यतमं धातुं प्राप्य विषमज्वरं करोति । परे धातुगताः’ (आ० द०) ॥ ३१ ॥—

‡ ‘रसस्यो दोषः संततं कुर्यादित्यन्येन संबन्धः । यो दोषो रक्ताश्रयः स संततं ज्वरं करोति । अन्ये तु संततं सातत्यार्थकं मन्यमानाः ‘संततौ रसरक्तस्यौ’ इति पठन्ति । तत्र शुक्लम् । अत्र हेतुः—संततसततशब्दौ चात्र संज्ञापरौ न तु सातत्यवचनौ, तेन संततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमेकशेषः ? शिञ्जरूपयोः समानार्थबोरेवैकशेषविधानात् । तथा च वार्तिकं,—“विरूपाणामपि समानार्थानाम्”—इति । केचित्तु ‘संततं रसरक्तस्य’ इति पाठं पठित्वा रसरक्तस्यो दोषः संततकं ज्वरं करोतीति । अन्ये त्वत्र सततमिति क्षुप्तं वर्णयित्वा संततं

१ “चारादिजनितः” इति क. ख. । २ ‘उपलक्षणम्’ इति क. ख. । ३ ‘रक्तधात्वाश्रितो दोषः कुर्यात्’ इति क. । ४ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

*सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।

सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ॥ ३४ ॥

अहोरात्रे सततको द्वौ कालानुवर्तते ।

अन्येषुष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्तते ॥ ३५ ॥

तृतीयकस्तृतीयेऽहि, चतुर्थेऽहि चतुर्थकः ।

(सु. उ. तं अ. ३९)

अथैषां लक्षणान्याह—सप्ताहमित्यादि । एते विकल्पा यथाक्रमं वातपित्तकफोल्ब-
णत्वेन ज्ञेयाः । यथोक्तं,—“पित्तकफानिलवृद्ध्या द्वादशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति
विमुञ्चति वाऽऽशु त्रिदोषजो वातुमलपाकात्”—इति । अयं च सन्ततस्त्रिदोषज
एव द्वादशाश्रयत्वेन । यदुक्तं खरकेण—“यथा घातृस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः ।
शुगपश्चात्तुपद्यन्ते नियमात् सन्तते ज्वरे” (च. चि. स्था. अ. ३)—इति ।
सन्तत्या अविच्छेदेन सप्ताहादीन् व्याप्य अविसर्गी अपरित्यागी, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । ननु, यथेवं कथमस्य विषमज्वरे पाठः ? मुक्कानुबन्धित्वं विषमत्वं,
तच्चात्र नास्ति । नैवम्, अस्यापि तथाभावात् । तथा च तद्वक्षणे खरकः—“विसर्गं
द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः । दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते” (च. चि.
स्था. अ. ३)—इति । यत्तुक्तं खरनादेन,—“ज्वराः पञ्च मयोक्ता ये पूर्वं सन्त-
तकादयः । चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः”—इति; तत् सन्तते मुक्का-
नुबन्धित्वस्यैकदाभावित्वेनाल्पत्वाच्च तत्प्रदेशः, एकतण्डुलभ्यवहारेऽनशनशब्दस्य
व्यपदेशवत्, न हि तृतीयकादिषदावृत्त्या मुक्कानुबन्धित्वमस्येत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।

रक्तसः सततं रक्तसः कुर्यादित्याचक्षते । सोऽन्येतिरिति स इति दोषः, विक्षिताभितो मांसाभितः ।
दोषोऽस्त्रिमज्जगतश्चतुर्थेऽहि चातुर्थकं कुर्यात् । घोरं कष्टकारकम् । रोमसंकरं प्रवृत्तरोगोत्पा-
दकं, यतो गम्भीरस्नानत्वाचिरकृशत्वान्न रोगानन्वानप्यावहति’ (आ० द०) ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

* ‘इदानीमेकदोषजनस्य संततज्वरस्य विसर्गकालावधिद्वारेण लक्षणमाह—सप्ताहमित्यादि ।
सतत्या नैरन्तर्येण सप्ताहादीन् व्याप्य अविसर्गी अत्यागशीलः स ज्वरः संततः । अयं मुख-
साध्यः; तदुक्तं तन्त्रान्तरे—“संततज्वर एवान्यः स्वरूपदुर्बलकारणः । एकदोषो द्विदोषो वा मुख-
साध्यः प्रकीर्तितः”—इति । तथा च—“वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः । क्लिप्तिको द्वाद-
शाहेन ज्वरः पौष्टिकः प्रगच्छति”—इति, प्रकृतिसमसमवेतत्वात् । ननु कथमस्य विषमज्वरे पाठः ?
यदुक्तं खरनादेन—“ज्वराः पञ्च मयोक्ता ये पूर्वं संततकादयः । चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेयास्ते
विषमज्वराः”—इति; मुक्कानुबन्धित्वं विषमत्वं, विमुक्कानुबन्धातीति, तच्चात्र नास्ति । नैव,
अस्यापि तथाभावात् । सततकादीनां कालानुवर्तनत्वेन लक्षणमाह—अहोरात्र इत्यादि ।
कालः षट् पूर्वोपमध्याह्नपराह्नप्रदोषार्धरात्रप्रत्युषाः । पूर्वार्धप्रदोषयोः कफस्य कालः, मध्या-
ह्नार्धरात्रयोः पित्तस्य, अपराह्नप्रत्युषयोर्वातस्य । पूर्वार्हादीनां पण्णां कालानां मध्ये कालद्वय-
मनुवर्तते वेगं करोति स संततः, अहि एककालं रात्रावेककालं वा, अहि द्वौ कालौ रात्रौ
द्वौ कालौ वा, एवं द्वौ कालावित्तीक्ष्णो यदुक्तवान् तत्र दोषोत्कर्षोपकर्षाभ्यामधिककालत्वं
हीनकालत्वमपि शतव्यं न तु नियमः । अन्येषुष्को ज्वर एककालमनुवर्तते वेगं करोति अहो-
रात्रादन्यसिन्नहोरात्रे एककालमागच्छतीत्यर्थः । तृतीयकः तृतीयेऽहि एककालमिति संबध्यते ।
चातुर्थकश्चतुर्थेऽहीस्त्रात्रायेकं कालमिति । एते चत्वारो विषमज्वराः । यदुक्तं खरनादेन—

अथाव विषमज्वरोद्धेनेन या चिकित्सोक्ता सा सन्ततज्वरं सततादिषु कार्येति प्रशि-
पादनार्थम् । हरिचन्द्रेणापि किल “कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ”-इति
(च. चि. स्था. अ. ३) चरकवचनाद्विषमज्वरोक्तचिकित्सा तृतीयकचतुर्थकयोरेव,
अन्येषु दोषप्रत्युत्पत्तिकित्सा कार्येण्यभिव्याख्यातम् । अस्यां हरिचन्द्रव्याख्यायां कर्म
साधारणं सर्वत्रैव विषमज्वरे कार्यं, विशेषेण तृतीयकचतुर्थकयोरेति द्रष्टव्यम्; अन्य-
थोक्ततन्त्रान्तरविरोधः । अहोरात्रे सततको द्वौ कालवनुवर्तत इति अहि द्वौ कालौ रात्रौ
कालौ धा; अहि एककालं रात्रावेककालमेवं वा; द्वौ कालौ-इतीशानदेवः, नियमान-
भिधानात्तथा दर्शनाच्च । अनुवर्तते वेगं करोति । तृतीयेऽहि तृतीयक इति वेगदिनापेक्षया
तृतीयेऽहि यो भवति स तृतीयको भवति, एवं चतुर्थकेऽपि वाच्यम् ॥३४॥३५॥—

*केचिद्भूताभिपङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ३६ ॥

(सु. उ. तं अ. ३९)

विषमज्वरस्यैकीयमतेन भूताभिपङ्गजत्वमाह—केचिदित्यादि । परवचनमप्रति-
विद्धमनुमतं सुश्रुतेन; अत एव विषमज्वरे दैवव्यपाश्रयं बलिहोमादि भूतोचितं,
युक्तिव्यपाश्रयं कपायपानादि दोषोचितं च विधीयते । यदाह चरकः—“कर्म साधा-
रणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ । आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे”-इति (च.
चि. स्था. अ. ३) । अत्र साधारणमिति दैवयुक्तिव्यपाश्रयमिति व्याचक्षत इति ॥३६॥

‘ज्वराः पञ्च मयोक्ताः’ इत्यादिना । एषां चोत्पत्तिक्रमो बृहत्सुश्रुतादवगन्तव्यः, स यदाह—
“अहोरात्रादहोरात्रात् स्नानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥
कृद्धानां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणाम् । दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलैरिति ॥
कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि । सततान्येषु कृष्णव्यास्यचतुर्धोस्तप्रलेपकान्” (सु. उ.
तं. अ. ३९)—इति । अस्यामर्थः—आमाशयद्वयकण्ठशिरःसंध्य इति पञ्च कफस्थानानि, येषु
स्थितैर्दोषैर्यथासंख्यमहोरात्रात् स्नानात् स्थानं प्रपद्य आमाशयं गत्वा सततादयः क्रियन्ते ।
तत्रामाशयस्थितेन दोषेण सततः क्रियते परं द्विकालं न च सर्वदा; न चामाशयमास्या सर्व-
दाऽस्य संभवप्रसंगः, अहोरात्रेषु कालेषु प्रकोपकालापेक्षया ज्वरोत्पत्तेः । द्वयस्थितेन दोषे-
णैकस्मिन् दिने आमाशयमागत्याम्येषुः क्रियते, सततारम्भकदोषापेक्षयास्य व्यवहितत्वात् ।
कण्ठस्थितेन दोषेणैकस्मिन् दिने द्वयमागम्यते, अन्यस्मिन् दिने आमाशयमागस्य ज्वर-
आरम्भते तृतीयकः । एवं शिरसि स्थितेन दोषेण कण्ठद्वयमाशयान् त्रिमिदिनेः क्रमेण
प्राप्य चतुर्थेऽहि चातुर्थः क्रियते । पुनः अस्यामगमनं सु दोषाणां कृतवेगत्वेन लावणादि-
गदिन एव भवति । संधिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः, संध्यस्यामाशयेऽपि सन्तीति स सर्वदा
भवति । अविषमोऽप्ययं विषमसहचरितः पठितः, कफस्थानोत्पादानुरोधात् प्रवृत्तं हि
सुश्रुते—“प्रलेपकस्तवविषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणाम्” इति । विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकवि-
पर्यय इति अत्र तत्रान्तरे—“अस्मिन्लोभयगते चातुर्थिकविपर्ययः । मध्येऽहनी ज्वरयति
ह्यादावन्ते च सुब्रति”-इति । आदावेकदिनं न भूत्वा मध्ये दिनद्वयं भूत्वा अन्ते एकदिनं
न भवतीति व्याचक्षते जेज्झादयः । “अस्मिन्लोभयगते चातुर्थिकविपर्ययः । व्यादाद्वयं
ज्वरयति ह्यादावन्ते विमुब्रति”-इति तत्रान्तरम् । (आ० ८०) ॥ ३४ ॥ ३५ ॥—

* ‘परकीयमतमाह—केचिदित्यादि । केचन आचार्या विषमज्वरं भूताभिपङ्गोत्थं कथयन्ति’
(आ० ८०) ॥ ३६ ॥

१ ‘संतते वज्या’ इति क. ख. । २ ‘कार्येण्यभिधाय व्याख्यातम्’ इति क. । ३ ‘तृतीय-
मानानभिधानात्’ इति क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ४३

‘कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।

वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ३७ ॥

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।

जङ्घाभ्यां शैथ्निकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ३८ ॥

(च. चि. अ. ३)

उत्त्वणदोषमेदेन तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणांतरमाह—कफपित्तादित्यादि । त्रिक-
ग्राही वेदनया त्रिकव्यापी, त्रिकस्य वातस्थानत्वेन तद्वतौ पित्तकफावन्यस्थानगतत्वेन
दुर्बलौ तृतीयदिने वेगं कुरुतः, यदि तु स्वस्थानस्थितौ स्यातां तदा सन्ततज्वरमेव
कुर्यातामिति जेज्जटः । एवं शिरसि कफस्थाने, पृष्ठे च पित्तस्थाने बोद्धव्यम् ।
पृष्ठादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पद्यमी, पृष्ठं वेदनया व्याप्येत्यर्थः । न च वाच्यं यदि
त्रिकं वातस्थानं तत् कथं तत्र पित्तकफाविति; प्रकृतिस्थानां दोषाणां स्थाननियमो न तु
प्रकृतिस्थानां, तेषां सर्वदेहगतत्वात् । यदाह सुश्रुतः,—“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे
परिषावताम् । यत्र सङ्गः खवैगुण्याध्याधिसत्रोपजायते”—इति (सु. सू. स्था.
अ. २४) । एवमन्यस्थानगतत्वेन दोषदैर्बल्यादि चतुर्थकेऽपि वाच्यम् । प्रभावं
रुजारूपां शक्तिम् । द्विविधं विवृणोति—जङ्घाभ्यामित्यादि । जङ्घाभ्यां शिरस्त इति
एतच्च पद्यमीद्वयं पूर्ववत् । पूर्वमिति प्रथमं, तत्र भूत्वा निखिलं देहं व्याप्नोति ।
शैथ्निक इति श्लेष्मोत्त्वणः, सन्ततसततकान्येयुष्कतृतीयकचतुर्थकानां पद्मानां साधि-
पातिकत्वात् । यदुक्तं चरके,—“प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पद्यविधो ज्वरः । सन्निपाते
तु यो भूयात् स दोषः परिकीर्तितः”—(च. चि. स्था. अ. ३) इति । अथवा
प्रायोग्रहणादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्ति । अन्ये त्वाहुः—विहृतिविषमसम-
वायारब्धाः सन्ततादयः सन्निपातजाः, तेषामेवोद्भूतदोषेण व्यपदेशः; प्रकृतिसम-
समवायारब्धास्त एकदोषजद्विदोषजा अपि भवन्तीति जेज्जटः । प्रकृतिसमसमवा-
यारब्धचतुर्थकस्तु पित्तेन न क्रियत एव, व्याधिसम्भावात्; पित्तजगलगण्डवत् ।
ननु, अस्ति पैतिकोऽपि चतुर्थकः; तथा च हारीताचार्यो व्याहरति,—“चतुर्थको
नाम गदो दारुणो विषमज्वरः । शोषणः सर्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः ॥ त्रिदोषजो
विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः । कुपितं पित्तमेवं तु कफश्चैवं स्वभावतः ॥ शीत-
दाहकरस्तीव्रस्त्रिकालं चानुवर्तते । सन्निपातसमुद्भूतो विषमो विषमज्वरः ॥ ऊर्ध्वं
कायस्य शूकति यः पूर्वं सोऽनिलात्मकः । पूर्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मचृदश्चतुर्थकः—”
इति । अत्राहुः—अनुवन्धरूपमत्र पित्तं, न त्वारम्भकं; कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्,
स्थानविशेषानभिधानात्; अत एव हारीतेनापि स्थानं नोदाहृतमेव जङ्घादिवदिति

† ‘तृतीयको ज्वरस्त्रिविधो भवति । कफपित्तात्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी, वातक-
फात्मको ज्वरो वेदनया पृष्ठग्राही, वातपित्तात्मको वेदनया शिरोग्राही, एवं त्रैविध्यम् ।
चातुर्थिको द्विप्रकारां शक्तिं दर्शयति—जङ्घाभ्यां शैथ्निकः, अनिलसंभवः शिरसः, वेद-
नयेत्यर्थः । चातुर्थिकः पित्तेन न क्रियते इत्येके, व्याधिसम्भावात् पित्तजगलगण्डवत् ।
हारीतस्तु चातुर्थिकोऽपि पैतिकोऽस्तीति वदति’ (आ० द०) ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

चरकटीकाकृतो व्याचक्षते । किंत्वेषा व्याख्या तदा संगच्छते यदि पित्तलिङ्गं नोद्भूतं दृश्येत, दृश्यते च; तथा कथ्यते—सेहेऽपि पैत्तिकः पठ्यते,—“आमाशयस्थः पवनो ह्यस्थिमज्जगतोऽपि वा । कुपितः कोपयत्याहुः श्लेष्माणं पित्तमेव च”—इति । किंच नागभर्तृतन्त्रे स्थानमप्युक्तमेव,—“ऊर्ध्वकार्यं तु यः पूर्वं गृह्णाति सोऽनिलोत्पन्नः । मध्यकार्यं तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ॥ पूर्वं गृह्णात्यधःकार्यं श्लेष्मकृद्भवतुर्थकः”—इति । तस्मात् प्रायेण कफवाताभ्यां भवतीति पैत्तिकश्चतुर्थकश्चरकादिभिर्नोदाहृतः, नत्वसंभवादिति मन्तव्यम् । एषां चोत्पत्तिक्रमो वृद्धसुश्रुतादवगन्तव्यः । स यदाह—“अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि । सततान्येद्युष्कश्चाख्य-चतुर्थान् सप्रलेपकान्” (सु. उ. तं. अ. ३९)—इति । अस्यायमर्थः—आमाशय-हृदयकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि, एषु स्थितैर्दोषैर्यथासंख्यं सततादयः क्रियन्ते । तत्रामाशयस्थितेन दोषेण सततकः क्रियते द्विकालं न च सर्वदा; न चामा-शयप्राप्तौ सर्वदा प्रसङ्गः, अहोरात्रेषु कालेषु स्वप्रकोपकालापेक्षया ज्वरोत्पत्तेः । हृदय-स्थितेन दोषेणामाशयमागलान्येद्युष्कः क्रियते एककालं, न च सर्वदा, सततारम्भक-दोषापेक्षयाऽस्य व्यवहितत्वात् । कण्ठस्थितेन दोषेणैकस्मिन् दिने हृदयमागम्यते, अपरस्मिन्नामाशयमागम्य ज्वर आरभ्यते तृतीयकः । एवं शिरःस्थितेन दोषेण कण्ठ-हृदयामाशयान् त्रिभिर्दिनैः क्रमेण प्राप्य चतुर्थकः क्रियते । पुनः स्वस्थानगमनं तु दोषाणां हृतवेगत्वेन जाघवाद्वेगदिन एव भवति । सन्धिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः क्रियते, सन्धयश्चामाशयेऽपि सन्तीति स सर्वदा भवति । अयं चाविषमोऽपि विषमसहचरितः पठितः, कफस्थानोत्पादालुरोधात् । उक्तं हि सुश्रुते—“प्रलेपकस्त-विषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणाम्”—इति (सु. उ. तं. अ. ३९) ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

* विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।

स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आदावन्ते च मुञ्चति ॥ ३९ ॥

(च. वि. अ. ३)

चतुर्थकविपर्ययमाह—विषमेत्यादि । अत्र तस्मान्तरम्—“अस्थिमज्जोभयगतौ चतुर्थकविपर्ययः । स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आदावन्ते च मुञ्चति”—इति । आदावेकदिनं मुक्त्वा, मध्ये दिनद्वयं मूला, अन्ते एकदिनं न भवतीति व्याचक्षते जेज्जटादयः ।

* “चतुर्थकविपर्ययोऽन्यो विषमज्वरः । व्याहाह्वयहमिति व्याहाह्वयहं द्विदिने ज्वरयति षडं दिनं विमुञ्चति, एवं तृतीयकविपर्ययो वाच्यः । सुश्रुते विषमज्वराणामुपशान्तवेगा-भामपि देहेऽवस्थानं दर्शितम् । तथा—“स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति । ग्लानिगौरव(वैरस्य)कार्श्येभ्यः स यस्मान्न विमुच्यते ॥ वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । गौरवं शिरसो ग्लानिर्नोतिब्रह्मा च शोवने ॥ माधुर्यमथ वैरस्यं तिक्तत्वमथवा पुनः । वक्रस्य जायते यसात् प्रवेगेऽपि गते सति । तस्मात्तु नियतो जुष्टः शरीरे विषमज्वरः” (सु. उ. तं. अ. ३९)—इति (आ० द०) ॥ ३९ ॥

१ “सर्वेषु कफस्थानेषु व्यवस्थितो दोषः सततं करोतीति धेयं, तत्रान्तरोक्तत्वात्”—इति वृन्दटीकायां श्रीकण्ठदत्तः । २ “व्याहाह्वयहं ज्वरयति” इति आतङ्कदर्पणसंमतः पाठः ।

“अस्थिमज्जोमयगते चतुर्थकविपर्ययः । त्र्यहाद्यहं ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति”-
इति पराशरवचनस्यापि स एवार्थः; त्र्यहादिति त्र्यहस्यादिदिनं विमुञ्चति, दिनद्वयं
ज्वरयति, त्र्यहस्यान्ते चतुर्थदिनं मुञ्चतीति तात्पर्यार्थं व्याचक्षते । हरिचन्द्र-
स्त्वाह—द्वे अहनी निरन्तरं ज्वरयित्वा उपरम्यैकमहः पुनर्ज्वरयतीत्येवं चतुर्थकवि-
पर्यय इति । आदिदिनाभावोत्तरोत्तरपातिदिवसेष्ववधार्यः । चतुर्थकविपर्ययस्योप-
लक्षणत्वेन तृतीयकादिविपर्ययोऽप्यूह्य इत्याहुः । तथा—मध्ये एकदिनं ज्वरयति,
आद्यन्तयोरुभयतीति तृतीयकविपर्ययः; एककालं विमुच्य सर्वमहोरात्रं व्याप्नोतीत्यन्ये-
षुष्कविपर्ययः; (कालद्वये मुञ्चति, सर्वमहोरात्रं ज्वरयतीति सततकविपर्ययः ।)
अत्र दोषविकृतिरेव नानाविधा हेतुरिति । “कफस्थानेषु वा तिष्ठन् दोषो द्वित्रिच-
तुर्षु च । विपर्ययाख्यान् कुरुते विपमान् कृच्छ्रसाधनान्” (सु. च. तं. अ. ३९)
इति वृद्धसुश्रुतवाक्यं व्याचक्षाणो जेज्जटोऽन्येषुष्कतृतीयचतुर्थकमात्रस्य विपर्यय-
मुदाहरति । तथा—आमाशयहृदयस्थदोषेण यथोदाहृत एवान्येषुष्कविपर्ययः; आमा-
शयहृदयकण्ठस्थितेन तृतीयकविपर्ययः; तत्रैकस्मिन् दिने हृदयस्थो दोष आमाशय-
मागल्य तत्स्थेन सह ज्वरयति, तद्दिने कण्ठस्थितश्च हृदयमायाति, अपरदिने सोऽप्या-
माशयमागल्य ज्वरयति, एवं दिनद्वयं भूत्वा पश्चादेकदिनं न भवतीति तृतीयकवि-
पर्ययः; आमाशयहृदयकण्ठशिरःस्थेन दोषेण चतुर्थकविपर्यय इति तत्र यस्मिन् दिने
हृदयस्थो दोष आमाशयमागल्यं ज्वरयति तस्मिन् दिने कण्ठस्थो हृदयं शिरस्थश्च
कण्ठमायाति, अपरदिने हृदयस्थ आमाशयमागल्य ज्वरयति कण्ठस्थितश्च हृदय-
मायाति, अपरदिने हृदिस्थ एवामाशयमागल्य ज्वरयति, एवं दिनत्रये भूत्वा पश्चा-
देकदिनं न भवतीति चतुर्थकविपर्यय इति । एते च सर्वे एव ज्वरा न विरुद्धाः,
सर्वेषामेव मुनिप्रणीतत्वात् । यथोक्तं स्मृतिशास्त्रे—“स्मृतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र
धर्माधुनौ मतौ” (म. स्मृ. अ. २ श्लो. १४) इति । इदमन्ते च नानाविधा एष
विषमज्वराः; एष एष न्यायध्वरकसुश्रुतयोः कुष्ठवैषम्ये व्याप्यचम्प्रेण दर्शितः; न वा
चिकित्साभेदोऽप्येषामुक्तः; यैव तृतीयकादौ चिकित्सा सैव तद्विपर्ययेऽपीति ॥ ३९ ॥

* नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातवलासकी ॥ ४० ॥

(अ. सं. नि. अ. २)

* वातवलासकज्वरमाह—नित्यमित्यादि । कीदृशः? नित्यं मन्दज्वरो मन्दवेगज्वरः
स्तब्धाङ्गश्लेष्मभूयिष्ठ इति स्तब्धाङ्गश्च श्लेष्मभूयिष्ठश्च; तदुक्तं मुञ्चते—“प्रलेपकं वातवलासकं
वा कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः”-इति; अन्यत्र तु वाताधिकत्वेन दर्शितः, तत्कथमत्र
श्लेष्मभूयिष्ठत्वमुक्तम्? अत्रोच्यते—वातेरितसर्वसंधिकफारव्यत्वात् । वातवलासकस्तु यथायै-
आमवातेरितो वलासक आरम्भको यथेति । (आ० ६०) ॥ ४० ॥

१ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । २ अस्याग्रे ग. पुस्तके ‘न च श्लेष्मा रूक्ष
इति पित्तमप्यत्र बोद्धव्यम् । न श्लेष्मणोऽपि पित्तासक्तस्य रूक्षत्वं वातस्य पित्ताभिभूतत्वाद्
न्यायित्वमावाह्य’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

उक्तसंगत्या प्रलेपकादनूपद्रवत्वेन तत्सर्वमिणि वातवलासके वाच्ये प्रतिलोम-
तन्त्रयुक्त्या वातवलासकमेवाह—नित्यमित्यादि । वातवलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्तीति
वातवलासकी नरः, तेन ज्वरेण, शूनकः शोथी, सीदति अवसन्नो भवति; शोधिनः स
उपद्रव इत्यर्थः । ‘शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति’ इति पाठान्तरे ‘तेन’ इति शेषः ।
वातवलासमेके कुम्भाहयपाण्डुरोगविषयमाहुरिति गदाधरः । वातवलासकारब्धला-
द्वातवलासकः; वलासकः श्लेष्मा, पित्तमप्यत्र बोद्धव्यम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—
“वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीयोभौ विधावति । स शिरस्थः शिरःशूलम्”—इत्यादि ।
यच्चोक्तं सुश्रुतेन—“प्रलेपकं वातवलासकं वा कफाधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः”
(सु. उ. तं अ. ३९)—इति, तच्च श्लेष्मणो नित्यानुपक्षेपेनेति जेज्जटः । इदं त्वं
चास्य वातपित्ताभिभूतत्वात् कफक्षेदस्य, व्याधिप्रभावाद्देति ॥ ४० ॥

* प्रलिम्पच्चिच गात्राणि धर्मेण गौरवेण च ।

मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥ ४१ ॥

(अ. सं. नि. अ. २)

प्रलेपकमाह—प्रलिम्पनित्यादि । मन्दज्वरव्यासौ विलेपी चेति मन्दज्वरविलेपी,
विलेपित्वं चास्य यस्माद्धर्मगौरवाभ्यां लिम्पति संवधातीत्यर्थः । अयं च कफपित्तजः ।
यदुक्तं सुश्रुतेन—“प्रलेपकं वातवलासकं च”—(सु. उ. तं अ. ३९) इत्यादि ।
तथा यस्मिणि “ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताक्षस्य चागमः” (सु. उ. तं अ. ४१)—
इत्युक्तं, यस्मिणि चायं भवतीति । अन्ये तु त्रिदोषजयक्ष्मजजित्तलेन त्रिदोषज्
एवायम्, उद्धृतत्वेन तु कफपित्तव्यपदेशः ॥ ४१ ॥

विदग्धेऽञ्जरस्ते देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।

तेनार्धं शीतलं देहमर्धमुष्णं प्रजायते ॥ ४२ ॥

काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।

तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ ४३ ॥

* “विलेपित्वं चास्य धर्मेण आतपेनेव गौरवेण गुरुत्वेनेव लिम्पति संवधाति गात्राणि स्ते
प्रलेपकाख्यो ज्वरः । सशीतः शीतयुक्तः । गात्राणि प्रलिम्पसीवेति प्रलेपकोऽन्वयसंज्ञः”
(आ० द०) ॥ ४१ ॥

† “काये इत्यादि । यदा मध्यकाये पित्तं दुष्टं भवति श्लेष्मा चान्ते दुष्टो व्यवस्थितो भवति
तेन हेतुना गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः शीतत्वम् । विपर्ययेण ज्वरान्तरमाह—काये
इत्यादि । विपरीतत्वं तु पूर्वव्याख्येयम् । अतः परं संवधादीनां शीतदाहपूर्वकत्वेन मेद-
माह—त्वक्खावित्यादि । यदा श्लेष्मानिलौ त्वचि कुपितौ भवतस्तदा ज्वरस्यादौ त्वचि
शीतं जनयतः । दावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ सृष्टौ कथितौ ‘मुनीन्द्रैः’ इति
शेषः । एतौ कौ ? ज्वरे आदौ पूर्वं कफवातौ त्वक्खौ सन्तौ शीतमुत्पादयतः, तयोन्
श्लेष्मानिलयोः प्रशान्तयोः सत्तोरन्ते पित्तं दाहं करोति; तथा तेनैव प्रकारेण आदौ
पित्तं त्वक्खं सददीव दाहं करोति, तस्मिन् पित्ते प्रशान्ते सति इतरी वातकफौ शीतं
कुरुतः । तयोः श्लेष्मानिलयोः प्रशान्तवेगयोः स्वकालापगमात् प्रत्यनीकप्राप्त्या वा

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ४७

काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।
शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ४४ ॥

(अ. सं. वि. अ. २)

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ४५ ॥
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ४६ ॥
द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रासाध्यतमश्च सः ॥ ४७ ॥

(सु. उ. सं. ३९)

विषमज्वरविशेषानाह—विदग्ध इत्यादि । विदग्धेऽक्षरसे दुष्टे आहाररसे तथा दुष्टे श्लेष्मणि पित्ते दुष्टे देहे व्यवस्थिते भवतः, तेन हेतुना देहमर्ब शीतलं कफेनार्ब चोष्णं पित्तेन प्रजायते । अर्बलं चार्बनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा, यथादोषं व्यवस्थानियमहेतोरभावादिति । काय इत्यादि । काये अन्तरमौ, कोष्ठे इति यावत् । अन्ते हस्तपादयोः । उक्तार्थस्य विपर्ययेण ज्वरान्तरमाह—काये श्लेष्मे-
त्यादि । त्वक्स्थानित्यादि ।—त्वक्स्थान्देन त्वक्स्थो रस उच्यते, तस्मिन् तदुपचारे-
णेति गदाधरः, जेज्जटस्तु लचमेवाह । एतदभिप्रायेणैव चरकेण ज्वरेऽभ्यर्था
तैलादीन्यभिधायोक्तं—“तैराद्यु प्रथमं याति वहिर्मार्गगतो ज्वरः”—इति (च. वि.
स्था. अ. ३) । तयोः श्लेष्मानिलयोः । प्रशान्तयोरिति प्रशान्तवेगयोरित्यर्थः;
नहि विषमेषु दोषस्य प्रशान्तिर्भवति, पुनर्वैगागमात् । यदाह सुश्रुतः—“स चापि
विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति । ग्लानिगौरवकाश्चैभ्यः स यस्मान् प्रमुच्यते ॥ वेगे
जु समतिशान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । चात्वन्तरस्यो छिनत्वात् सौक्ष्म्याच्चैवोपल-
भ्यते” (सु. उ. सं. अ. ३९)—इति । इतरौ वातकफौ । दाहशीतादीति एको
दाहादिः, अपरः शीतादिः । ननु, एतयोः संप्राप्तौ त्रिदोषजलमुक्तं; तत् कथं संसर्ग-
जावित्युक्तं, संसर्गो हि द्वयोर्भवति त्रयाणां सन्निपात इति स्थितिः । उच्यते—
संसर्गः संवन्धः, स च द्वयोर्वद्भूनां च भवति, अत्र त्रयाणामुक्तं, न चैवं सर्वत्र;
अथवा संसर्गः सौम्याग्नेयदोषकोटिद्वयमेलनः । तत्र शीतादौ ज्वरे पित्तमनुबन्धः,
दाहादौ वातकफावनुबन्धौ; अनुबन्ध्यश्च प्राधान्येन चिकित्स्योऽनुबन्धाविरोधेनेति

यदा तौ प्रशान्तवेगौ भवतस्तदा पित्तमन्तर्दाहं करोति । चकारान्मूर्च्छादीन् । यदा तु
पित्तं त्वक्स्थं भवति तदा त्वचि अतीव दाहं करोति, त्वन्दाहकारके पित्ते प्रशान्ते यत्-
वेगे सति इतरौ श्लेष्मानिलौ अन्ततः शीतं कुरुतः । आदिशब्दादभ्युत्पन्नादीन् । द्वावेतौ
दाहशीतादौ संसर्गजौ कथितौ, तयोर्दाहशीतपूर्वकयोर्ज्वरयोर्मध्ये दाहपूर्वकः कष्टोऽयन्त-
दुन्मप्रदः, कष्टः कृच्छ्रासाध्यतम इति विशेषणद्वयोपादानादत्यर्थं दुःसाध्यत्वं दर्शितं, शीत-
पूर्वस्य सुक्ष्माध्यत्वं; कुतः ? रोगशक्तेरचिन्त्यत्वात् । अनु उपर्येधश्चाप्राधान्येन चिकित्स्यत
इत्यनुबन्धात्संसर्गजावित्युक्तमिति न विरोध इति” (आ० द०) ॥ ४२-४७ ॥

१ ‘त्रयाणामाहुः’ इति क. । २ ‘संसर्गः सान्न्वा’ इति क. ।

प्रयोजनमेतस्य । तयोर्दाहशीतादिज्वरयोर्मध्ये दाहपूर्वो दाहादिः कष्ट इति दुःखप्रदः । दाहादेः कष्टसाध्यत्वाभिधानेन शीतादेर्यतोऽकष्टत्वमिति । उक्तविषमज्वराणामुपलक्षणत्वादन्येऽपि विषमज्वरा रात्रिज्वरादयो बोद्धव्या इति ज्ञेयः । उक्तं च तन्त्रान्तरे—“समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः । प्रायो रात्रौ ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु”—इति । सर्वेषु च विषमज्वरेष्ववश्यंभावी वायुः । यदाह वृद्ध-
स्तुश्रुतः—“नर्तेऽनिलाद्वै विषमज्वरः समुपजायते । कफपित्ते हि निधेष्टे चेष्टय-
त्यनिलः सदा” (सु. च. तं. अ. ३९)—इति । तथा विदेहेऽपि—“पवनो गति-
वैषम्याद्विषमज्वरकारणम्”—इति । एषां च ज्वराणामृत्वादिहेत्वन्तरलाभादन्यथा-
भावोऽपि दृश्यते । तथा—सन्ततः स्वरूपं लक्षणा सततादीनामन्यतमत्वं प्रतिप-
द्यते, तथा चतुर्थकस्तृतीयकादिरूपत्वम् । यदाह चरकः—“ऋत्वहोरात्रदोषाणां
मनसश्च बलाबलात् । कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते” (च. अ. स्था. वि. ३)
—इति । अस्यार्थः—बलाबलादिति ऋत्वादिसनोन्तेन संबध्यते, बलं चावलं च बला-
बलम् । अर्थशब्दोऽत्र प्राप्तनकर्मवाची । तं तं कालं सततकाद्युक्तं, ज्वरः प्रतिपद्यत
इति योजना । उदाहरणं च ऋत्वहोरात्रबलाबलाद्यथा—यदा निदाघोत्पन्नो वातप्रधान-
श्चतुर्थको वर्षासमयमाप्नोति तदा तेनर्तुनाऽऽप्यायितबलस्तृतीयकान्तानां सततकादी-
नामन्यतमत्वं प्राप्नोत्युत्कर्षात् । एवं वर्षात्समुत्पन्नः सन्ततः शरदं प्राप्यापकृष्टबलः
सततादीनामन्यतमत्वमेत्यपकर्षात् । एवं पित्तकफयोरप्युत्कर्षापकर्षादुत्कृष्टौ व्याख्येयौ ।
अहोरात्रशब्देन कतिपयान्यहोरात्राणि गृह्यन्ते, नद्येकसिखहोरात्रे सततादीना-
मुत्कर्षापकर्षाभ्यामन्यथाभाव उपपद्यते; किंतु कतिपयैरेव । यदा वर्षाशरद्वसन्त-
प्रारम्भे वातादयो ज्वरं चतुर्थकमारभन्ते तदा मथ्यानि कतिपयदिनान्यवाप्य स
एव तृतीयकपूर्वत्वेन विपरिणमते उत्कर्षात्; अपकर्षान्तु यदोऽन्यानि दिनान्याप्नोति
तदा सन्ततो (वातारब्धः प्रारब्धः,) पित्तारब्धः शरदो, वसन्तस्य च श्लेष्मारब्धः,
प्रतनुक्त्वाहोपस्य सततादीनामन्यतमत्वेन विपरिणमत इति । दोषबलाबलाद्यथा—
यदा सततादीनामन्यतमकारी दोषः श्लेष्मा मधुरस्निग्धादीन् दिवास्त्रिपादींश्च हेतु-
नाप्नोति तदा सन्ततकादीन् करोति । एवं वातपित्तयोरप्युद्भूतम् । मनोबलाबला-
द्यथा—यदा सन्ततज्वरी सत्त्वगुणोद्रेकात् प्रहर्षावष्टम्भबहुलो भवति तदा सतता-
दीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति; यदा चतुर्थकज्वरी तमोगुणभूयिष्ठत्वादिषादादिभिर्भूयते
तदा तृतीयकादीनामन्यतमो भवति, “विषादो रोगवर्धनानाम्” (च. सू. स्था.
अ. २५)—इत्यागमात् । अन्ये तु मनःशब्देन बुद्धिं व्याख्यायन्ति, कारणे
कार्योपचारात् । तस्याश्च बलाबलं यथा—यदा चतुर्थकज्वरी प्रज्ञापराधाद्देवादीनभि-
भूयाहिदान्याचरति तदा तृतीयकपूर्वैर्यामन्यतमत्वमाप्नोति; यदा तु शुद्धसत्त्वोत्कर्षा-
द्विवेकिन्या बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकश्च मानि देवताराधनेष्टिवल्युपहारादीन्याचरति तदा
सन्ततज्वरी सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति । अर्थवशाद्यथा—सन्ततज्वरिणोऽपि

१ 'प्रपद्यते' इति क. । २ 'तृतीयकचतुर्थकादिरूपत्व' इति क. ख. । ३ 'तृतीयकादीनाम-
न्यतमत्वं' इति ख. । ४ 'तृतीयकत्वेन' इति क. । ५ 'अन्यानि' इति क. ख. । ६ अर्थ-
पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

यदि चतुर्थकवेदनीयं कर्म स्यात्तदा सन्ततोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते; अथ चतुर्थकज्वराविष्टस्य यदि तत्कालपरिपाकि कर्म बलीयो भवति तदा सन्ततत्वेन परिणमते । एतच्च कर्मवशलसृष्टहोरात्रदोषबलावलेष्वपि बोद्धव्यं, तदनन्तरं तन्निर्देशादिति ॥ ४२-४७ ॥

*गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ ४८ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ४९ ॥
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सुष्टमूत्रपुरीषता ।
ऊष्माऽन्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ५० ॥
भृशं स्वेदस्तृपा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ।
दौर्गन्धारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ५१ ॥
मेदोऽस्त्रां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ।
विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५२ ॥
तमःप्रवेशनं हिका कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ ५३ ॥
मरणं प्रामुयात्तत्र शुक्रस्यानगते ज्वरे ।
शोफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ५४ ॥
(सु. उ. तं अ. ३९)

(रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थस्तु न सिध्यति ॥ १ ॥)
(च. वि. अ. ३)

उक्तवातादिज्वराणां घातुविशेषदूष्यतयाऽधिकलक्षणानि भवन्ति; यदुक्तं—“घात-
पित्तकफोत्थानां ज्वराणां लक्षणं यथा । तथा तेषां भिषग्ब्रूयादसादिष्वपि बुद्धिमान्”
(सु. उ. तं अ. ३९) इति; एतदभिधानं च रसादिघातविरोधेन वातादिचिकित्सा-

* ‘अथ रसादिघातुगतज्वरमाह-गुरुतेत्यादि । गुरुता गात्राणां, सदनमन्नग्लानिः; रसस्थे रसधातुगते ज्वरे । यद्यपि रसैकघातुप्राप्त्या संतत एवायं तथाऽप्यनुक्रमघातुगतकथनार्थमत्र निर्देशः । रक्तं ज्वरमाह-रक्तेत्यादि । मोहो विगतचित्तता । मांसगतमाह-पिण्डिकेत्यादि । अस्थिगते मेदोऽस्त्रामिति मेद इव मेदः, भद्रवत्पीडित्यर्थः । कूजनं कुन्धनं, कुञ्जनिमिति कैचन पठन्ति; तच्च साविध्यादस्त्रामित्यनेन संबध्यते । ननु शुक्रगे ज्वरे मरणमित्युक्तं, तच्च शुक्रं सर्वदेहगं, ततश्च रसादिघातमिषवेऽपि शुक्रप्राप्तेस्तद्वृत्तेऽपि मरणमिति । नैवं-सर्वंशरीरगत-
स्यापि शुक्रस्य कलान्तरितत्वेन क्रमेण त्वचि प्राप्तेः । क्रमेणापि शुक्रं ज्वरेण कथं प्राप्यमिति चेत्, घातान्तरादतिक्रम्य शुक्रगमनादिति । उक्तं च सुष्ठुते-“दग्धेन्धनो यथा वह्निर्धातून् हत्वा यथा विषम् । कृतकृत्यो ब्रजेच्छान्तिं देहं हत्वा तथा ज्वरः”-(सु. उ. तं अ. ३९) इति । ग्रन्थान्तरेऽपि-“रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतस्तथा । अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थाने न जीवति”-इति (आ० द०) ॥ ४८-५४ ॥

करणार्थम् ; अतस्तानाह—गुरुतेत्यादि । हृदयोक्लेशः हृदयस्थितदोषस्योपस्थितवम-
नत्वमिव, रसस्य हृदयस्थत्वात् । रसस्थ इत्यनेन विशेषेणात्र रसो दूष्यः, सर्वेषामेव
ज्वराणां रसानुगतत्वात् । दैन्यं क्लान्तचित्तत्वम् । पिण्डिकेत्यादि । पिण्डिका
जान्वधो जङ्गमांसपिण्डः, तस्या उद्देष्टनं दण्डादिना पीडनेनेव वेदना पिण्डिकोद्देष्टनम् ;
एवमन्यत्रापि । सूष्टमूत्रपुरीषता प्रवर्तमानमूत्रपुरीषता । ऊष्मा वह्निः, एतच्च
विशेषपरं, प्रायः सर्वज्वरेषु तस्याभावात् । ‘ऊष्माऽन्तर्मोहविक्षेपो’ इति पाठान्तरे
ऊष्माऽन्तः अन्तर्दाह इत्यर्थः, विक्षेपो हस्तादिचालनम् । मृशं स्नेह इति घर्मस्य
मेदोमलत्वात् ; तद्विकृत्यैव दौर्गन्ध्यं गात्रे । असहिष्णुता वेदनाया असहत्वं, क्रोधन-
त्वमिति कार्तिकः । मेदोऽस्त्रामिति मेद इव मेदः मज्जवत्पीडित्यर्थः, (परपदार्थेषु
प्रयुज्यमानाः शब्दा वृत्ति(वृत्ति)मन्तरेणापि वृत्त्य(वृत्त्य)र्थ(गमयन्ति-) यथा—
अभिर्माणवकः । एवमन्यत्रापि मेदादौ द्रष्टव्यम् । कूजनं कुन्थनं ; ‘कूजनं’ इति पाठा-
न्तरेऽस्त्रामेव संकोच इत्यर्थः । तमःप्रवेसनम् अन्वकारप्रविष्टस्येवासंविद्धिः । महा-
श्वासः श्वासाधिकारे वक्ष्यमाणलक्षणः । मर्मशब्देन हृदयमुच्यते, प्राधान्यादिति
कार्तिकः ; तस्य छेद इव मर्मच्छेदः । मरणमित्यादि शुक्रगतस्य । तत्रैतेषु रसादि-
धानुगतज्वरेषु मध्ये शुक्रस्थानगते मरणं प्रामुयादिति योज्यम् । शुक्रं च तत्स्थानं
चेति शुक्रस्थानं ; (ननु शुक्रस्य स्थानं शुक्रस्थानं,) शुक्रस्य सर्वदेहगतत्वेन नियतस्था-
नासंभवादिति कार्तिकः । (यदुक्तं,—“यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षुरेते यथा ।
शरीरेषु तथा नृणां शुक्रं विद्याद्विपग्वरः”—(सु. शा. स्था. अ. ४) इति ।) विशेषत
इति पदेन शुक्रस्य बाहुल्येन विसर्गः, अन्यस्यापि रक्षादेरिति वदन्ति ॥ ४८-५४ ॥

* वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ ५५ ॥

(वा. नि. अ. २)

(उक्तवातादिज्वराणां कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्राकृतत्वं वैकृतत्वं चाह—) वर्षेत्यादि ।
वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद्यो ज्वरः स प्राकृतः ; वर्षासु वातिकः, शरदि पैतिकः, वसन्ते
श्लेष्मिकः । अस्मादन्यो वैकृतः, यथा—वर्षासु पैतिक इत्यादि । स इति वैकृतो
दुःसाध्यः, अर्थात् प्राकृतः सुखसाध्यः इति । यदुक्तं,—“प्राकृतः सुखसाध्यस्तु
वसन्तशरदुद्भवः (च. नि. स्था. अ. ३)”—इति । अत्र वाग्मटेन वातजस्य
प्राकृतत्वप्रणयनं यत् कृतं तदन्ये नानुमन्यन्ते, दुःसाध्यत्वेन वैकृतादभिज्ञत्वात् ।
जतूकर्णेनाप्यसौ न पठितः । यदाह—“वसन्तशरदोः प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः”—
इति । अत्रोच्यते—न प्राकृतत्वं सुखसाध्यत्वस्यापनपरा संज्ञा, किंतु कुम्भकारादि-

* ‘अथ कालमेदेन ज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणमाह—वर्षेत्यादि । अनिलोद्भवस्तु प्राकृतो
दुःसाध्यः’ (आ० द०) ॥ ५५ ॥

१ अस्याग्ने ‘रोगप्रभावात्’ इत्यधिकमातङ्गदर्पणे । २ अयं पाठः ख. पुस्तके नोपलभ्यते ।
३ ‘अस्फुटध्वनिः’ इति पा० । ४ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ५ ‘गूढश्चेक्षो
रसो’ इति पा० ।

वद्यौगिकत्वं; यतो ययतुं प्रकुपितो दोषः प्रकृतिरुच्यते, तत उद्धृतं प्राकृतः, तेन प्राकृतत्वेऽपि दोषस्वभावाद्वातिकस्य दुःखसाध्यत्वं वैकृतवदिति दुःखसाध्यत्वेन वैकृत-
साधर्म्याच्चरकजत्कर्णाभ्यां नोकः, न तु प्राकृतत्वाभावादित्यभिप्रायो वाग्भट-
स्येति । अन्यरोगेषु प्राकृतत्वेन दुःसाध्यत्वं, ज्वरस्य तु व्याधिप्रभावात् सुखसाध्य-
त्वम् । तच्चान्तरं हि—“ज्वरे तुल्यतुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तशुल्मे पुराणत्वं
सुखसाध्यस्य लक्षणम्”—इति ॥ ५५ ॥

* वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात् पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ ५६ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशानाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तमपि घातपित्तं भवेदनु ॥ ५७ ॥

(वा. नि. अ. २)

तेषामेव प्राकृतज्वराणां चिकित्साविशेषार्थमुत्पत्तिक्रममाह—वर्षास्त्रिधा हि । बुध
इति कुपितः, ग्रीष्मे संवितत्वात् । पित्तश्लेष्मान्वित इति तत्कालोचितपित्तकफानु-
बन्धः । यदुक्तं—“भूवाप्मान्मेषनिष्यन्दात् पाकादम्लाजलस्य च । वर्षास्त्रिधा हि
क्षीणे कुप्यन्ति पचनादयः”—(च. सू. स्था. अ. ६) इति । कुर्यादिति छेदः । पित्त-
मिल्यादि । पित्तं च शरदि दुष्टं ज्वरं कुर्यादिति पूर्वोक्तेन संबध्यते; एवं कफो वसन्ते
इत्यत्रापि योज्यम् । पित्तदुष्टिश्च शरदि वर्षासु संवितत्वात् । अनुबलोऽनुबन्धः,
तस्य च हेतुर्वापिकलेदानुवृत्तिरेव । तत्प्रकृत्येत्यादि तयोः पित्तश्लेष्माणोः प्रकृत्या स्वभा-
वेन, तत्कृतयोर्ज्वरयोरनशानाल्लक्षणाच्च भयं भवति । यदुक्तं—“कफपित्ते द्रवे घातु
सहेते लङ्घनं महत् । आमक्षयादूर्ध्वमर्तो वायुर्न सहते क्षणम्”—इति । विसर्गाच्च हेतो-
र्नानशानाद्भयम् । वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गः, तत्रोपचितबलः प्राणिनो भवन्ति, सोमस्य
बलवत्त्वात्; शिशिरवसन्तग्रीष्मास्त्वादानं, तत्रापचितबलः प्राणिनः, सूर्यस्य बलवत्त्वा-

* “(यस्य च (वर्षासु संवितस्य शरदि प्रकुपितस्य पित्तस्य) पित्तज्वरं कर्तुमुपतस्य
शरदि अनुबलो अनुबन्धः कफो भवति । अनु बलमिवानुबलं, यथा-स्वतन्त्रस्य कस्यचिद्वाहो
गजरथरुगरपुत्रपादिवलवतो वैरिभिः सह युध्यमानस्य पश्चादन्यबलं तच्छक्तेरनुबृंहणार्थमाग-
च्छति, एवं स्वतन्त्रस्य पित्तस्य ज्वरं कुर्वतो बलोपबृंहणं शरदि कफः करोति । चन्द्रनन्दन-
स्त्वेवं व्याचष्टे—“तत्र शरदि पित्तज्वरेऽनशानाल्लक्षणाद्भयं न भवति, केन कारणेन ? तत्प्रकृत्या,
तयोः पित्तकफज्वरयोर्लङ्घनसाध्यत्वेन; तथा विसर्गाच्च कालस्य विसर्गाख्यभावात्तत्र लङ्घनात्
प्रत्यवायशङ्का मोक्षयते, ज्वरस्यामाश्रयसमुत्पत्तात् । पित्तश्लेष्मणोर्लङ्घनसाध्यत्वे बन्धनं च—
“कफपित्ते द्रवत्वाच्च सहेते लङ्घनं महत् । आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्”—इति ।
अरूणादत्तस्त्वेवं व्याचष्टे—“तत्प्रकृत्येति तच्छब्देन वर्षाशरदुद्भूतो घातज्वरपित्तज्वरी परामृश्येते,
तयोः प्रकृतिस्तत्प्रकृतिस्तथा तत्प्रकृत्या तत्स्वभावेन तत्र प्राकृते ज्वरेऽनशानाद्भयं न भवति”
इति शेषः; विसर्गाच्च वर्षाशरदुपलक्षितो हि कालो विसर्गः सौम्यस्वभावः, अस्माच्च कारणात्त-
स्मिन् काले ज्वरे उत्पन्ने लङ्घनात् प्रत्यवायशङ्का न तथा भवति, यथाऽन्यस्मिन् काले ज्वरे
आदानकालस्वभावाद्वातपित्तानुबलत्वाच्चानशानाद्भयं भवेत्तीत्यर्थः ।) (आ० द०) ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

दिति व्युत्पादितं शास्त्रे । 'तत्प्रकृत्वा विसर्गस्य'—इति पाठान्तरे तत्प्रकृत्वा कफपित्त-
प्रकृत्वा, विसर्गस्य च प्रकृत्वेति योज्यम् । कफ इत्यादि । तं कफमनु वातपित्ते
भवतः, अनुबन्धरूपे भवत इत्यर्थः । हेतुश्चात्र वसन्तस्यादानमध्यत्वेनाग्नेयलक्षत्वेन
वातपित्तप्रकोपकत्वम् । यदुक्तं चरके—“आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु”
(च. वि. स्था. अ. ३)—इति । अत्र कफपित्तप्रकृत्वा लक्षणं युक्तमेव, किंलादान-
मध्यत्वेन न निर्भयं तत् कार्यम् । अत एव 'तत्र नानशनाद्भयम्' इत्येतस्मात् पूर्वमेव
पठितम्, अन्यथा सर्वशेषे पठितं स्यादिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

काले यथासं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।

(वा. नि. अ. २)

कालोऽपि दोषविशेषस्य लक्षणमित्याह—काल इत्यादि । यथासं काले यस्य
वातादेर्यः प्रकोपकालस्तत्र तज्जन्यज्वरस्य प्रवृत्तिरुत्पादो वृद्धिर्वा भवति; अथवा प्रवृ-
त्तिर्नित्यज्वरस्य, वृद्धिर्षिपमज्वरस्येति ॥—

* निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ५८ ॥

(वा. नि. अ. २)

(यथा कालो दोषविशेषस्य लक्षणं) तथोपशयानुपशयावपि लक्षणमित्याह—
निदानेत्यादि । निदानत्वेन ये उक्ता आहाराचारादयस्त्वनुपशयो दुःखं निदानोक्ता-
नुपशयः । विपरीतैर्दोषादिविपरीताहाराचारैरुपशायिता सुखजननशीलसं विपरीतो-
पशायितेति ॥ ५८ ॥

† अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥ ५९ ॥

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ।

संतापो ह्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥ ६० ॥

बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।

(च. वि. अ. ३)

उक्तज्वराणां मध्ये संप्राप्तिवशात् कश्चिदन्तर्वेगो भवति कश्चिद्बहिर्वेगस्तयोर्लक्षण-
माह—अन्तर्दाह इत्यादि । श्वसनं श्वासः; 'सदनं' इति पाठान्तरे, तत्र युक्तमिति
जेज्जटः; यतोऽन्तर्वेग एव सुश्रुते गम्भीराख्यया पठितः, तत्र च श्वास एव पठित
इति । विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः । संताप इत्यादि । तृष्णादीनामित्यादिशब्देनोक्तप्रलापादीनां

* "निदानेत्यादि । निदानत्वेनोक्तेनाहाराचारादिना दोषजनकेत्वेनानुपशयो, विपरीतेन
त्वाहाराचारादिना दोषानुत्पादकत्वाद्दुपशय इति पिण्डार्थः" (आ० ६०) ॥ ५८ ॥

† "अन्तरित्यादि । एतेलिङ्गैरन्तर्वेगं ज्वरं लक्षयेत् । दोषस्य वर्णोर्वर्चसः पुरीपस्य च
विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः । बहिर्वेगस्य लक्षणमाह—सन्ताप इत्यादि । एतेलिङ्गैर्बहिर्वेगं लक्षयेत् ।"
(आ० ६०) ॥ ५९ ॥ ६० ॥—

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ५३

ग्रहणम् । मार्दवं स्वल्पम् । अस्य सुखसाध्यतामिधानेनान्तर्वेगस्य कृच्छ्रसाध्यतां सूचयति, असाध्यतां वा, “गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्” (सु.उ.तं.३९) इति सुश्रुतवचनादिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥—

*लालाप्रसेको हृत्तासहृदयाशुच्चरोचकाः ॥ ६१ ॥

तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ।

क्षुब्धशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवाञ्ज्वरः ॥ ६२ ॥

आमज्वरस्य लिङ्गानि, न दद्यात्तत्र मेपजम् ।

मेपजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ६३ ॥

(शोधनं, शमनीयं च करोति विपमज्वरम्)

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

मलप्रवृत्तिरुत्थेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥

क्षुत् क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।

दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६५ ॥

(च. चि. अ. ३)

चिकित्साविशेषार्थमामपच्यमाननिरामलक्षणान्याह—ललेत्यादि । ननु, न दद्यात्तत्र मेपजमिति विदग्धं, द्विविधं हि मेपजमुक्तं चरकेण द्रव्यभूतमद्रव्यभूतं चेति; तत्र द्रव्यभूतं कपायादि, अद्रव्यभूतं लहूनखेदादि, अत्र लहूनादिकं पञ्चार्थश्रुतं च प्रयुज्यते । उच्यते—मेपजशब्देनात्राजपानसाधनव्यतिरिक्तं कल्पनोच्यते, न तु सामान्येनौपधमात्रं; कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्, तरुणज्वरे मेपजपाननिषेधेऽपि मेपजविधानदर्शनात् । एवं पच्यमानेऽपि बोद्धव्यं, तत्रापि सामतायाः सद्भावात् । क्षुदित्यादि ।—असमासकरणात् क्षुदादयो व्यस्तसमस्ता अष्टादश पैकलक्षणमिति ज्ञेयः । हरिचन्द्रस्साह—असत्यप्यष्टाहे क्षुदादिभिर्निरामलं दोषप्रवृत्त्या वा क्षुदाद्यभावेऽप्यष्टाहेनैव शिष्यहितैपितया कालं लक्षणं च निर्दिष्टवानिति । द्विविधा हि सामता—

* “लालेत्यादि । लालाप्रसेको लालासावः, हृत्तास उपस्थितवमनत्वमिव, हृदयाशुद्धिः हृदयं पूर्णमिव, शुक्ल इत्येव परे । क्षुब्धशः छिकाया अमिःसरणं, अथवा क्षुत् क्षुधा तस्या नाशः । एतानि लक्षणानि आमज्वरे भवन्ति, तत्र मेपजं पाचनानि न देयं, यदि दत्तं मेपजं तदा भूयो ज्वरवर्धयति शोधनं यत्, यच्च शमनीयं तच्च विपमज्वरं कुर्यात् । पच्यमानज्वरलक्षणमाह—ज्वरेत्यादि । ज्वरवेगोऽधिको भवति, यथा निर्वाणानस्थायां दीपः प्रज्वलति तद्वत्पच्यमानावस्थायां ज्वरस्य वेगाधिक्यं भवति, मलप्रवृत्तिश्च भवतीति पच्यमानस्य दोषस्य लक्षणं जानीयात् । अथ निरामज्वरलक्षणमाह—क्षुदित्यादि । क्षुच्छिक्ता तस्याः प्रादुर्भावः । अन्ये क्षुत् क्षुधा । क्षामता कुशलं, ज्वरमार्दवं ज्वराल्पत्वं, दोषप्रवृत्तिः बायोः प्रवर्तनं ‘गुदेन’ इति शेषः । ‘उत्साह’ इत्यत्र ‘अष्टाह’ इति पठन्ति, अष्टदिनेभ्यः परतः । एतन्निरामज्वरलक्षणं, तत्रौपधं देयम्” (आ० ६०) ॥ ६१-६५ ॥

१ आतङ्कदर्पणसंमतोऽयं पाठः । २ ‘दोषप्रवृत्तिरुत्साह’ इत्यातङ्कदर्पणसंमतः पाठः ।

३ ‘लक्षणमिति’ इति क. ख. ।

एषा रमणा, एषया दोषस्यः रमणात्वात् तु सुप्तं रमणमित्यत्र, दोषरमणा नमनस्य-
न्या, सादृष्टादेर्नकारात् । अथ च हरिचन्द्रेण हेतुकः—(“सप्तद्वयेन पच्यन्ते
गन्धमायुजा मन्त्राः । निरामयात्मनः प्रोक्षो ज्वरः प्रसोऽप्यमेऽहनि”—इति ।) गमानां
भक्त्या भक्त्या गन्धमायुजा मन्त्रादेर्न निरामय इति । रमणात्वात् सादृष्टान्
परतोऽप्यनुवर्तते । एतन्मते सप्तद्वयोऽप्येवमिति, सप्तैव द्विगुणं नमस्तुभुन्दीभ्यां—
“सप्तया गान्धमायुजा मन्त्राः, रमणात्वात् तु परतोऽप्यनुवर्तते”—इति । एतन्मतेन
च सप्तगान्धमायुजा मन्त्रादेर्न नोऽप्यनुवर्तते, रमणात्वात् तु पाननं दीयते । अथ गृह्य-
चरकः—“पित्तं पच्येऽतीते नमस्तुभुनिभोजितम् । पाननं शमनीयं वा कर्तव्यं
पाययेत्तु गम्”—(च. वि. स्या. अ. ३) इति । गम्, “मूर्द्धा ज्वरे स्पर्शं कौं प्रपद्येत्तु
मर्शितम् । पच्येऽतीते भिज्जानीमाज्वरे देयं मूर्द्धा गम्”—(सु. उ. तं. अ. ३९)—इति भिज्ज-
नापि गम् सुश्रुतेनोक्तं—“सप्तद्वयान् परं पचिन्नमन्त्रैः देयमीदृशम् । सप्तद्वयान्
परं पचिन्नमन्त्रैः भिज्जितैः”—(सु. उ. तं. अ. ३९)—इति, तैर्न भिज्जयति—सप्तद्वय-
कां तु पच्यन्मपि न दीयते इति कार्तिककुण्डोऽपि व्याख्ययति । अतः, “पित्तं
पच्येऽहनि”—(च. वि. स्या. अ. ३)—इति चरकवचनस्य “सप्तद्वयान् परं”—(सु.
उ. तं. अ. ३९)—इत्यत्र तुभुनपचनेन विरोधः, यतः पच्येऽहनि गन्धमायु-
जा मन्त्राः, न च कर्तव्यं भिज्जितं इति । इत्यन्ते—पच्येऽहनि गन्धमायुजा मन्त्रादेर्न भिज्ज-
मन्त्रेण कर्तव्यं कर्तव्यं देयं सप्तद्वयोपायोगेन सप्तद्वयान् इति चरकः, “नेपजं
गामदोषस्य भूयो ज्वरमिति चरम्”—(च. वि. स्या. अ. ३)—इति दोषधुने-
रुक्तमुपायविरोधः । अत्रास्मिन्नेव गन्धमायुजा मन्त्रादेर्न कार्तिककुण्डोऽप्यत्र, सप्तद्वयान्—पच्येऽ-
हनि इति ज्वरोऽसादृशं परित्यज्य गन्धमायुजा मन्त्रादेर्न भिज्जयति परित्याग्यते-
गन्धमायुजा । एवं “पाययेत्तु गम्”—इत्यत्रापि पाननं व्याख्येयम् । अष्टारहरिचन्द्रेणापि गन्धमायुजा
गन्धमायुजा मन्त्रादेर्न गन्धमायुजा मन्त्रादेर्न भिज्जयति, सुश्रुतसिद्धिरोपायः । अष्टारहरि-
कारेणापि व्याख्ययति,—“अक्षिरोने दिनगुण्यज्वरस्य सप्तद्वयं गन्धमायुजा, सप्त
न पाननं न वा शमनशीलम्”—इति । नतु पेयायनन्तरं हारीतेनोक्तम्—“एतां
क्रियां प्रयुजीत पट्टां गन्धमायुजा । पियेन् कषायसंयोगाज्वरमात्रं नापुनारिष्यात्”—
इति; तथा—“इति पट्टाविकः प्रोक्षो नमस्तुभुनिभोजितं भिज्जितं । अतः परं पाननीयं शमनं
वा ज्वरे दिनम्”—इति खरनाद्यननं च पूर्ववदद्यादप्रतिपादकं द्रष्टव्यम् । अथवा
पित्तज्वरानि प्रायेणैतद्वचनद्वयम् । यदाह सुश्रुतः—“सप्तद्वयान् परम्”—इत्यत्र-
न, गान्धमायुजा मन्त्रादेर्न वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थितम् । अचिरज्वरस्तस्यापि नेपजं दोष-
युक्तः”—(सु. उ. तं. अ. ३९)—इति । सप्तद्वयोर्न गन्धमायुजा मन्त्रादेर्न पाननमुक्तं

१ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । २ ‘पट्टोपाय’ इति क. ख. । ३ ‘वस्ति-
कालपरिहारेण कालगणनावत्’ इति क. । ‘वस्तिकालपरिभावेन परिहारकालगणनावत्’
इति ख. । ‘यथा मुकुतोक्तवदपरिहारकाल एव वस्तिदानदिने लक्ष्वा चरकेण द्विगुणः
परिहारकाल उक्तः’ इति पुन्दरीकायां श्रीकण्ठदत्तः । ४ ‘दोषपाचनम्’ इति क. ख. ।
५ ‘सप्तद्वयं परतोऽपि’ इति क. ख. ।

तत्रात्युद्भूतसामतायां द्रष्टव्यम् । यदाह वाग्भटः—“सप्ताहार्दोषधं केन्निदाहुरन्ये दशा-
हतः । केचिल्लघ्वजमुक्तस्य योज्यसामोत्वणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो
यतः । दोषेऽयवाऽतिनिचिते तन्नास्त्वैमिल्यकारिणि ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो
ज्वलयति ज्वरम्” (वा. चि. स्था. अ. १)—इति । “अयमर्थोऽभियुक्तैश्च कैश्चिदुक्त-
श्चिकित्सकैः । सप्ताहात् परतोऽस्तव्ये सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ॥ निरामे शमनं,
स्तव्ये सामे नौपधमाचरेत्”—इति संक्षेपः । विस्तरस्तु कषायनिर्णयप्रकरणे द्रष्टव्यः ।
पक्वज्वरलक्षणेन जीर्णज्वरलक्षणमपि चिकित्सोचितं बोद्धव्यम् । यदुक्तं तन्मान्तरे—
“आसप्त रात्रं”—इत्यादि । अतूकर्णेनाप्युक्तं,—“जीर्णत्रयोदशदिवसः”—इति ।
“त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुतां गतः । झीहामिसादं कुरुते स जीर्णज्वर
उच्यते”—इति तु तन्मान्तरमतिपुराणाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ॥ ६१-६५ ॥

बलवत्सल्लपदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

(च. चि. अ. ३) ।

ज्वरस्य साध्यलक्षणमाह—बलवत्सल्लादि । बलवत्सु पुरुषेषु साध्यः, यदुक्तं—
“बलाधिष्ठानमारोग्यम्” (च. चि. स्था. अ. ३) इति । अल्पदोषेषु नातिप्रबलदोषेषु ।
अनुपद्रव इति ज्वरस्योपद्रवाः कासादयः । यदुक्तं तन्मान्तरे—“कासो मूर्च्छाऽरुचि-
च्छर्दिस्तृष्णातीसारविह्वलाः । हिकाश्वासाद्भेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश”—इति ॥—

हेतुभिर्विदुर्भिर्जातो वलिभिर्विदुर्लक्षणः ॥ ६६ ॥

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दीर्घरात्रिकः ॥ ६७ ॥

असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्वरः ।

(च. चि. अ. ३) ।

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन मृष्णया ॥ ६८ ॥

आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च ।

(शु. उ. तं. अ. ३९) ।

आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दीर्घरात्रिकः ॥ ६९ ॥

क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम् ।

विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ॥ ७० ॥

शीतादितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ।

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ॥ ७१ ॥

* “यो ज्वरो वलिभिः प्रवर्तते हेतुभिः कारणैर्जातोऽत एव बहुलक्षणः संपूर्णलक्षण इत्यर्थः,
स त्वसाध्यः, यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनो भवति सोऽपि ज्वरः प्राणान्तकृत् मारक इत्यर्थः ।
अपरमसाध्यलक्षणमाह—शूनस्य शोथयुक्तस्य पुरुषस्य, क्षीणस्य ज्वरेण । मुश्रुतोक्तं साध्यगम्भी-
रज्वरलक्षणमाह—गम्भीरसल्लादि । आनद्धत्वेनेति दोषपुरीषविवन्धेन । अपरमसाध्यलक्षण-
माह—आरम्भादित्यादि । लक्षणान्तरमाह—इत्यादि । गम्भीरोऽन्तर्वेगः, तीक्ष्णोऽतिदुःसहो बहिः

वक्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ।

द्विक्वाश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ॥ ७२ ॥

सन्ततोच्छसिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ।

“हृतप्रमेन्द्रियं क्षीणमरोचकनिपीडितम् ॥ ७३ ॥

गम्भीरतीक्ष्णवेगार्ते ज्वरितं परिवर्जयेत् ।”

(सु. उ. तं. अ. ३९) ।

ज्वरस्यासाध्यलक्षणान्याह—हेतुमिरित्यादि । ननु, यो हेतुभिर्वलिभिर्वहुभि-
धोपजायते स बहुलक्षण एव भवति, तत् किं बहुलक्षणवचनेन? उच्यते—यथा-
स्वहेतुकुपिता दोषाः सर्वस्यैव रोगस्य हेतवो भवन्ति, प्राक्तनकर्मापेक्षया तु यदा
विशिष्टां सामग्रीं संप्राप्तिलक्षणाभासादयन्ति तदा ज्वरमापादयन्ति, तथा दूष्या-
दिसहकारिकारणसाक्षिभ्यासाक्षिभ्याभ्यां बहुलक्षणतामल्पलक्षणतां च कुर्वन्ति ।
तथा हि तन्त्रान्तरं—“एकं द्वौ त्रीन् बहून् वाऽपि देहे धात्वादियोगतः । दर्शयन्ति
विकारांस्ते कुपिताः पवनादयः”—इति । अथवा विकृतिविषमसमवायाद्बहु-
हेतुरप्यल्पलक्षणोऽल्पहेतुरपि बहुलक्षण इति । प्राणान्तकृदिति छेदः । क्षीण-
मिन्द्रियनाशन इति उत्पन्नमात्र एव चिकित्समानोऽपीन्द्रियशक्तिं रूपादिग्रहण-
लक्षणामुपहन्ति सोऽप्यसाध्यो नतूपेक्षया; अन्येऽपि रोगा उपेक्ष्यमाणा इन्द्रिय-
शक्तिमुपगन्ति असाध्यतां चाधिरोहन्ति । एवं बहुलक्षणोऽप्यादावेव चिकित्स-
मान एव बोद्धव्यः । इन्द्रियाणि चैकादश बोद्धव्यानि सांख्यसिद्धान्तेन, तथा-
चरकसुश्रुतनिर्दिष्टत्वात्; चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनं चेति बुद्धीन्द्रियाणि, हस्त-
पादगुदोपस्थजिह्वाः कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः; एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्येव परमसाध्यलक्षणम् । गम्भीरो दैर्घरात्रिक इति गम्भीरो-
ऽन्तर्घातुस्थः; अथवा गम्भीर इव गम्भीरः, यत्र वातादीनां निष्यवो न शक्यते
कर्तुम्; अन्ये साहुः—गम्भीरोऽन्तर्वेगः । दैर्घरात्रिक इति “दीर्घरात्रातुबन्धी”—
इति जैज्जटः, “दीर्घा मरणरूपा रात्रिमनुवर्तते इति दैर्घरात्रिकः”—इति चक्रः,
असाध्य इत्यर्थः । अत्र पक्षे दैर्घरात्रिक इति पूर्वेण संबध्यते, असाध्य इति
परेण । केशसीमन्तकृदिति अकस्मात् केनेषु सीमन्तात् यः करोति । उक्तं हि
तन्त्रान्तरे,—“केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ । छेदन्ति चाक्षिपक्ष्माणि
सोऽचिराद्याति मृत्सवे”—इति । गम्भीरार्था ये जैज्जटादिभिर्व्याख्यातास्तेषु मध्ये-
ऽत्र गम्भीरोऽन्तर्वेग इत्यवमर्षो माधवकरस्याभिमतः, अत एवासी तदनन्तरं
रन्तश्च, तान्यामन्योन्यमार्तं पीडितं, क्षामं क्षीणमित्यंभूतं ज्वरितं स्वावैविध्यायशोहानिभयाद-
साध्यत्वात् परिवर्जयेत् । एषामसाध्यलक्षणानामुपलक्षणत्वादन्वाभ्यपि तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्यानि ।
तद्यथा—“आविलासं प्रताम्यन्तं निद्राशुक्तमतीव च । क्षीणशोणितमांसं च नरं क्षपयति ज्वरः ॥
यस्ताम्यति स्वपिति शीतलग्नान्नयष्टिरन्तर्विदाहसहितः सरणादधेतः । सोऽप्युसवान् कुपितरो-
मचयः सशूलस्तं वर्जयेद्भिषगिह ज्वरितं विषितः”—इति (आ० द०) ॥ ६६-७३ ॥—

सौश्रुतं गम्भीरलक्षणं लिखति—गम्भीर इत्यादि । य एव चरकैऽन्तर्वेगः स एव सुश्रुते गम्भीरः पठितः; तुल्यलक्षणत्वात्, पृथक्पाठमावाचेति । आनद्धत्वेन चेति बद्धदोषत्वेन । आरम्भादित्यादि । आरम्भादुत्पादात् प्रसृति यस्य विषमज्वरः सोऽसाध्यः, यस्य तु नित्यज्वरिणो ज्वरोत्सृष्टस्य वाऽपचारादिना विषमः स साध्य एव । एतच्च विषमत्वं सततादिरूपं बोद्धव्यं, नतु विषमत्वमात्रेण, वातिकज्वरेऽपि प्रसङ्गादिति । दैर्घरात्रिको व्याहृत एव; न चास्य पुनरुक्तत्वं, तन्त्रान्तरीयवाक्यत्वादधिकार्यप्रतिपादनार्थं बुद्ध्वाऽपि लिखितम्; एवं गम्भीरेऽपि वाच्यम् । ‘अतिरूक्षस्य’ इत्यत्र ‘अनिमेषस्य’ इति पाठान्तरे सदा स्फारितनेत्रस्येत्यर्थः । विस्मयः विह्वलः, ताम्यसे मुह्यति । शोर्ते निपतित इति शयितो निपतित एवास्ते न बोध्यातुं समर्थः । शीतार्दितोऽन्तरण्येति शीतार्दितो बहिः, अन्तरण्योऽन्तर्दाहवान् । हृष्टरोमा रोमाश्रितगात्रः । हृदि संचातशूलवानिति संचातरूपेण वस्तुना अष्टीलिकादिनाऽऽक्रान्तमिव हृदयं मन्यते यः स तथा; अन्ये लाडुः—नानाप्रकारकशूलवानिति । वक्षेण चैवोच्छ्वसितोत्प्रेषणकारेण नासिकां व्यवच्छिनन्ति व्याधितास्यप्रतिपादनार्थं, खरश्वास इत्यर्थः । हिकेत्यादि । हिकादिभिर्मिलितैरेकेनापि बलवताऽसाध्यत्वम् । मूर्धं मोहयुक्तम् । विभ्रान्तलोचनं भ्रान्तप्रेक्षणं, चलितनेत्रं वा । सन्ततोच्छ्वासिनं निरन्तरखरश्वासयुक्तम् । हतेत्यादि । हतप्रभाणि हतशक्तीनि स्वविषयाप्राप्तीणि चक्षुरादीनि यस्य स तथा; अथवा हता प्रभा वीतिरिन्द्रियाणि च यस्य स तथा । ‘अरोचकनिपीडितम्’ इत्यत्र ज्ञेयजटः पाठान्तरद्वयं पठति—‘दुरात्मानमुपहृतम्’ इति, व्याचष्टे च—दुरात्मानं दुष्टान्तःकरणम्, उपहृतमिति श्वासादिभिरुपद्रवैः; ‘दुरात्मभिरुपहृतम्’ इति पाठान्तरे तु राक्षसादिभिर्जुष्टमित्यर्थः । एषामसाध्यलक्षणानामुपलक्षणत्वादप्यन्यपि तन्त्रान्तरेषु ब्रह्मव्यानि । तद्यथा—‘प्रेतैः सह पितृन्मर्त्यं स्तोत्रे यः कृष्यते शुना । सुषोर् ज्वरमासाद्य स जीवमपसृज्यते ॥ ज्वरः पौर्वहिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः । बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ज्वरो यस्यापराहे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः । बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः । विक्षेपणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ गोर्सेर्गे वदनाद्यस्य खेदः प्रच्यवते मृशम् । लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छिलत्वाच्छीतस्य जन्तोः परितः सरत्वात् । खेदो ललाटे हिमवचरस्य शीतार्दितस्यासिमुपिच्छिलश्च ॥ कण्ठे स्थितो यस्य न याति वक्षो नूनं यमस्येति गृहं स मर्त्यः ॥ सुतखेदो ललाटाद्यः श्लथसन्धानवन्धनः । सुखेदुत्थाप्यमानस्तु स स्थूलोऽपि न जीवति ॥ यस्य खेदोऽतिवहुलः पिच्छिलो याति सर्वतः । रोगिणः शीतगात्रस्य तदा मरणमादिशेत्”—इति । “आधानजन्मनिधने प्रत्येकस्थे विपत्करे । नक्षत्रे व्याधिरुपपन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादग्निनीषु निवर्तते”—(वृ. वा. नि. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन नक्षत्रमेवेन ज्वरस्य साध्यत्वासाध्यत्वं यदभिहितं, तद्वरीतवृद्धवाग्भटयोर्दृष्ट-

१ ‘विबद्धमलत्वेन’ इति पा० । २ ‘निरन्तरोच्छ्वासिनम्’ इति क. ख. । ३ ‘न जीवेन्न च मुच्यते’ इति क. ख. । ४ गोर्सेर्गे प्रत्युपे । ५ ‘निधनं जन्मतः सप्तमं, प्रत्यरं पञ्चमं, विपत्करं तृतीयम्’ इत्यादिग्रन्थसंग्रहव्याख्यायाभिन्दुः ।

व्यम्, इह तु विस्तरमयात्र लिखितम् । सन्निपातासाध्यप्रकरणं यथा—“पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुबति वाऽऽशु त्रिदोषजो धातुमलपाकात्”—इति । सप्ताहाद्वाताधिकः, दशाहात्पित्ताधिकः, द्वादशाहात्कफाधिकः, पित्ताधिकवद्वातपित्ताधिकः, कफाधिकवद्वातकफाधिकः, योगवाहिलाद्वायोः । (यदाह चरकः—“योगवाही परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृतेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात्”—इति (च. वि. स्था. अ. ३)) । धातुपाकादन्ति, मलपाकाद्विमुबतीति व्यवस्थितविकल्पः; धातुमलपाकविकल्पे च दैवमेव हेतुः । उत्तरोत्तरोगशृङ्खलहानिभ्यां शुक्रादिधातुसहितमूत्रादिना च धातुपाको ज्ञेयः, अन्यथा तु मलपाकः; यदुक्तं—“निद्रामाशो हृदि स्वप्नो विष्टम्नो गौरवारची । अरतिर्वलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥ दोषप्रकृतिवैकल्यं लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम्”—इति । ननु, तरतमभावाद् स्थिरशीघ्रमध्यमशक्तिलाहोषाणां कथं सप्ताहादनियम इति चेत् । न, तथास्यभावाद्याधैः, विवित्रा हि प्रतिरोगं स्वभावाः; यथाऽभिरोहिणी सप्ताहेन हन्ति न तथाऽप्येविकारा इति । तत्र “सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च” (वा. नि. स्था. अ. २)—इति हारीतवचनसंवादार्थमेवं व्याचक्षते—दशमीप्रत्यासत्त्या नवमी, द्वादशीप्रत्यासत्त्या एकादशी च गृह्यते; ततो वृद्धेति पदमावर्त्य सर्वत्र द्वैगुण्यं कार्यम् । एवं, “सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्धोऽरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा” (सु. स. तं अ. ३९) इत्यत्र सुश्रुतवाक्ये पुनःशब्देन द्वैगुण्यमिति कार्तिककुण्डो व्याख्यातवान् । एवं “दशद्वादशसप्ताहैः पित्तलेष्मानिलाधिकः । द्रव्योष्मणा धातुमलान् हन्ति मुबति वा ज्वरः” (वा. नि. स्था. अ. २)—इत्यत्राधिकशब्दमावर्त्य क्रियाविशेषणं कृत्वा द्वैगुण्यं व्याख्यातम् । तथा, “धातुपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरात् । प्रायोऽनुयाति मर्यादा मोक्षाय च वधाय च” (वा. नि. स्था. अ. २)—इत्यत्राश्विवेशमते प्रायोऽग्रहणेन द्वैगुण्यमिति । ननु, सप्तमीत्यादौ कथं तर्हि दशविंशतिद्वादशचतुर्विंशतीनां ग्रहणमिति चेत् । उच्यते—एकादशीत्यत्र एकेति, पदमावर्तनीयं, तेन नवमी एकेति दशमी लभ्यते, एकादशी एकेति द्वादशी लभ्यते, ततः सर्वत्र द्वैगुण्यम् । तथाशब्दः समुच्चये, तेन सप्तमी गृह्यते सा द्विगुणा च; एवं नवम्यादिषु योज्यम् । चतुर्विंशत्यधिकस्तु मर्यादादिवसो नास्ति, तत्प्रतिपादकाममादर्धनात् ॥ ६६-७३ ॥—

* दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञता ।

कूजनं चास्यवैगन्ध्यमाकृतिज्वरमोक्षणे ॥ ७४ ॥

ज्वरविमुक्तिपूर्वरूपमाह—दाह इत्यादि । विड्भिदिति विड्मेदः; संपदादिपाठात्,

* “ज्वरमुक्तस्य पूर्वरूपमाह—दाह इत्यादि । ज्वरमोक्षकाले यदावृश्याकृतिर्लक्षणं भवति इति शेषः ।” (भा० द०) ॥ ७४ ॥

१ अर्थ पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । २ ‘धातुमलपाकमेव’ इति क. ख. । ३ ‘तरतमादिभावव्यवस्थितशीघ्रमध्यमन्दशक्तित्वात्’ इति पा० । ४ ‘तत्र’ इति क. ।

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ५९

भावे विप्र । असंज्ञता संज्ञानाशः । कूजनं कून्थनम् । यदुक्तं—“ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजेद्वमति चेष्टते” (च. वि. अ. ३)—इति । चाग्भटोऽप्याह—“धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले बलीयते । ततो नरः श्वसन् खिद्यन् कूजन् वमति चेष्टते”—(वा. नि. स्था. अ. २) इति । चैगन्ध्यं दुर्गन्धता गात्रे । ज्वरमोक्षणे भविष्यति आकृतिर्लक्षणं ‘भवति’ इति शेषः । ननु, दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः, क्षीणश्च दोषः कथमेवंविधं लक्षणं कुर्यात् ? उच्यते—कश्चिद्भावः क्षीणोऽपि विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति, यथा—निर्वाणावस्थो दीपो विशेषात् प्रज्वलति, अथवा दोषाभिभूतानां धातूनां दोषापगमे क्षोभाद्वाहादयः तरलतरवानरपरिहीयमानतरुणतरुवल्लरीशिखरकम्पवदिति ॥ ७४ ॥

* स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।

क्ष्वशुश्चात्रलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ७५ ॥

(सु. उ. तं. अ. १९)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ज्वरनिदानं समाप्तम् ॥ २ ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणमाह—स्वेद इत्यादि । स्वेदो वर्माणमनं, स्रोतसां स्फुटत्वात् । लघुत्वं गात्रस्य । शिरसः कण्डूरिति सर्वो हि ज्वरस्तैजसः, विरोधिष्यपगमात् सौम्यः श्लेष्मा लब्धवलः सञ्चिरसि स्वस्थानेऽसाधारणात्मलक्षणं कण्डूं करोति, व्याधिमहिम्ना नान्यत्र कफस्थाने इति वदन्ति । पाको मुखस्येति ज्वरोष्मकोपितपित्तात्, यत्तु पूर्वं नृकौर्षादन्यत्र वा तदपि व्याधिमहिम्नैव । एतच्च दाहमारभ्य लक्षणं त्रिदोषजेऽन्तर्वेगे ज्वरे भवति, ननु सर्वत्र । तथाचेतदनन्तरं भालुकिः आह—“त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे । लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्मस्मिन् स्वेददर्शनम्”—इति । ननु, ज्वरस्य प्रत्यक्षत्वात्स्यामावोऽपि प्रत्यक्षः, तच्च किं तल्लक्षणपाठेन ? तथाऽपि वा पठितव्यं, तर्हि सर्वविकारेषु पठ्यताम् ? उच्यते—विषमज्वरशङ्कानिरासार्थं, विषमज्वरो निवृत्तोऽपि पुनरायाति, दोषाणां धातुलीनत्वात् ; एतल्लक्षणे तु निःशेषदोषनिवृत्त्या न पुनरागमः । यत्र चैवंविधा शङ्का तत्रैव लक्षणं पठति न सर्वत्र, यथा प्रमेहातीसारादिष्विति सर्वं सुस्थम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां ज्वरनिदानं समाप्तम् ॥ २ ॥

* “ज्वरमुक्तस्य पुरुषस्यैवंविधं लक्षणं भवति । क्ष्वशुः श्लेष्मा । परमते—“देहो लघुर्वपगत-
क्रममोहतापः पाको मुखे करणसौष्ठवमन्ययत्नम् । स्वेदः क्ष्वः प्रकृतियोषि मनोऽत्रलिप्सा
कण्डूश्च भूर्ध्वं विगतज्वरलक्षणाति” (वा. नि. अ. २)—इति (भा० द०) ॥ ७५ ॥

अथातीसारनिदानम् ।

* गुर्वितिस्त्रिग्विरुद्धोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥

जेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैः ।

शोकादुष्णम्बुमद्यातिपानैः सात्त्व्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥

जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य चक्ष्यते ॥ ३ ॥

(सु. उ. त. ४०)

पित्तज्वरेऽतीसारपाठाज्वरातीसारयोरन्योन्योपद्रवत्वाच्च ज्वरानन्तरमतीसारमाह—
गुर्वित्यादि । गुरुशब्देन मात्रागुरु गृह्यते, यथाऽतिमात्रोपयुक्तो रक्ताल्यादिः; तथा—
स्वभावगुरु च भाषादि; अथवा गुणतः पाकतश्च । अतिशब्दः स्थूलान्तैः सह संब-
ध्यते । स्थूलं संहतावयवं, यथा—लङ्गुकपिष्टकादि । शीतलं स्पर्शाद्वीर्याच्च । विरुद्धमिति
संयोगदेशकालमात्राविभिर्विरुद्धं, यथा—क्षीरमत्स्यादि; तच्च बहुप्रकारं सुश्रुते हिताहि-
तीयेऽध्याये (सु. सू. स्या. अ. २०.), चरके चात्रेयभद्रकृष्णयाध्याये (च. सू. स्या.
अ. २६) द्रष्टव्यम् । अध्यक्षानं पूर्वदिनाहारेऽजीर्णं भोजनम् । उक्तं हि चरके—
“भुक्तं पूर्वाक्षेपे तु पुनरप्यशनं मतम्” (च. चि. स्या. अ. १५)—इति । एवं
सर्वत्र । अजीर्णम् अपक्वमन्नम् । विषमम् अकालादिभोजनम् । उक्तं हि सुश्रुते—
“बहु स्तोमकाले वा तज्ज्ञेयं विषमाशनम्” (सु. सू. स्या. अ. ४६) इति । एवं
सर्वत्र । ‘विषमैः’ इत्यत्र स्थाने ‘असात्त्व्यैः’ इति पाठान्तरम् । भोजनैरिति विरुद्धादिभिः
सर्वैः संबध्यते । जेहाद्यैरिति जेहः जेहपानं, जेह आद्यो येषां ते जेहाद्याः स्वेदबमन-
विरेचनानुवासनिरुद्धाः, तैरतियुक्तैरिति अतियोगयुक्तैः । एतच्च यथायोग्यं बोध्यं,
बमनातियोगस्यातिसारकारणत्वायोगात् । मिथ्यायुक्तैरिति हीनयोगयुक्तैः, बमना-
दिकर्मेणां मिथ्यायोगाभावात्, हीनयोगानु ते दोषानुल्लेख्यातीसाराय स्युः ।
ननु, कदाचिद्वमनं प्रयुक्तं विरेकं करोति, विरेकश्च वमनमिति दर्शनात्तेषां
मिथ्यायोगः संभवत्येव । न, सोऽप्ययोग एवेति सिद्धान्तः । यदुक्तं चरके—
“योगः सम्यक् प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् । अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं
वा प्रवर्तनम्” (च. सि. स्या. अ. ६)—इति । विषमत्र स्थावरमुच्यते, अधोगत्वात्;
कार्तिकस्ताह—विषं दूषीविषं, तल्लक्षणेष्वातीसारपाठात् । दुष्टाम्बुमद्यातिपानै-
रिति दुष्टं व्यापजं, दुष्टयोरम्बुमद्ययोः पानात्, अदुष्टयोरप्यतिपानात् । यदा

* “गुर्वित्यादि । अजीर्णमपक्वन्नं चर्वणादि, अन्येऽजीर्णमामविदग्धादि । शोको बन्धु-
वियोगादिना । दुष्टान्ध व्यापन्नबलं, भवं प्रसिद्धं, तयोरतिपानम् । जलाभिरमणैः पानीयाति-
क्रीडनैः । वेगविघातैरिति मूत्रपुरीषादीनां वेगविरोधनैः ।” (आ० द०) ॥ १-३ ॥

१ ‘मदकालीयाध्याये’ इति क. ख. । २ पूर्वाक्षेपे’ इति क. ख. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विंशिष्टांशेन च सहितम् । ६१

चरकः—“द्वैष्टमवपानीयातिपानात्”—(च. वि. स्था. अ. १९) इति । सात्म्यर्तु-
पर्यवैरिति सात्म्यविपर्ययेऋतुविपर्ययैश्च, सात्म्यविपर्ययोऽसात्म्यम् । नच पूर्वोक्तेन
‘असात्म्यैः’ इत्यनेन पौनरुच्यम्, उक्तं हि चरके आत्रेयमद्रकाप्यीये—“द्विविधं हि
सात्म्यं प्रकृतिसात्म्यमभ्याससात्म्यम् च” (च. सू. स्था. अ. २६) इति; आहारा-
चारमेदादन्नपानमेदाद्वा न-पौनरुच्यमित्यन्ये । जलाभिरमणैरिति जलकीडादिभिः ।
वेगविघातैरिति मूत्रपुरीषादीनाम् । किमिदोषत इति किमिभिः पक्वामाशयदूषणात्,
किमिजनितवातादिकोपाद्वा । एतानि च निदानानि यथासंभवं वातादीनां बोद्धव्यानि,
दोषव्याधिहेतुलक्षणपनार्थं पठितानि । एवमन्यत्रापि निदानविशेषपाठे प्रायो
ब्रह्मव्यमिति ॥ १-३ ॥

“संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः शर्कृन्मिथो वायुनाऽधः प्रणुजः ।

सरत्पृथ्वीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं धोरं पद्धिधं तं वदन्ति ॥

एकैकशः सर्वशब्दापि दोषैः शोकेनाम्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ४०)

सर्वातीसारसाधारणीं संप्राप्तिमाह-संशम्येत्यादि । संशम्य क्षमयित्वा; अत्रा-
न्तर्भावितोष्यर्थं इति शब्दाधरः, अग्निं मन्दीकृत्येत्यर्थः । प्रवृद्धः प्रवृष्टः । अपां
धातुरित्यसमासकरणेन रसजलमूत्रस्वेदमेदःकफपित्तरक्तादयो ग्राह्याः । चरकेऽ-
प्युक्तं—“क्षोणितादीन् धातून् दूषयन्त” (च. वि. स्था. अ. १९) —इति । अयः
प्रणुजः प्रेरितः, सरति गच्छत्यतीवेत्यनेन निरुक्तिमुक्तवान्; गुदेन बहुव्रजसरणमति-
सार इत्यर्थः । निरुक्तिरपि लक्षणं भवति, एतेनाधोव्रजसरणत्वाविशेषेऽपि ग्रहण्यादीनां
व्यवच्छेदः; वातातीसारे स्त्वपत्वं कफपित्तातीसारापेक्षया, ननु ग्रहण्यापेक्षयेति ।
उक्तपद्धिविधत्वं विभजते—एकैकश इत्यादि । ननु चरकादौ दोषैरेकैकशम्यः,
संज्ञिपातेनैकः, भयशोकजौ द्वौ, एवं पद्धिविधः, अत्र लभ्ययेति कोऽभिप्रायः ?
उच्यते—चरके भयशोकजौ लक्षणसंज्ञाकार्यमेदाद्विधाबुक्तौ, आमजस्त्वजाजीर्ण-
कुपितत्रिदोषजत्वेन संज्ञिपातेनावरुद्ध इति न संख्यातिरेकः, सुश्रुते तु हेतु-
प्रत्यनीकचिकित्सार्थं शोकजामजौ पठितौ वातजलसंज्ञिपातजत्वाभेदेऽपि, यथा
वातादिजत्वाभेदेऽपि भृत्तिकाजः पाण्डुरोग इति; एवं भयशोकजावपि चरके

* “संशम्येत्यादि । यस्याद्वायुनाऽधः प्रणुजः प्रेरितः; अपां धातुः कफरसमूत्रस्वेदमेदः पित्तर-
क्तादिकः, प्रवृद्धो वृष्टः, अन्तरग्निं संशम्य मन्दीकृत्य, वचोमिश्रः पुरीषयुक्तः, अतीवाधः
सरति, आचार्या धोरं तं व्याधिमतीसारमाहुः, तं पुनः षट्प्रकारं वदन्ति । उक्तपद्धिवत्त्वं
विभजन्नाह-वातेन पित्तेन स्लेष्मणा त्रयः, संज्ञिपातेन चतुर्थः, शोकेन पञ्चमः, आमेन षष्ठः,
एवं षड्तीसाराः । संख्येयानिर्देशादेव संख्यायां लब्धावां पद्धिः संख्याकरणं नियमार्थः;
तेन द्वन्द्वजा अतीसारा न भवन्ति व्याधिस्वभावादिति सूचितम् । नन्वत्र भयशोकाभ्यां
वायुः प्रकुप्यति तर्हि द्वयोर्वातजे निरोधः, पृथगग्रहणं किमर्थं कृतम् ? उच्यते—सुश्रुतेन हेतुप्रत्य-
नीकचिकित्सार्थं पृथक् पठितम्” ॥ ४ ॥ (आ० ८०)

१ ‘प्रवृष्टमवपानीयपानादतिमवपानीयपानात्’ इति न्तमानचरकपुस्तके पाठः । २ ‘वचो-
मिश्रो’ क. । ३ ‘पट्’ क. । ४ ‘लक्षणसंज्ञाकार्य’ इति क. ख. । ५ ‘भृत्तिकायाः’ इति क. ख. ।
६ सा० नि०

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं पठितौ, सुश्रुते भयजः केवलवातिकेऽवरुद्धः मानसत्वावि-
शेषोद्वा शोकजेऽवरुद्ध इति ज्ञेयः । ननु, पठ आमेन चोक्त इति पृथक्करण-
मसंगतं; यतः सर्वपामेवातीसारणां प्राग्वस्था आमश्चन्दवाच्या, जीर्णवस्था पक्व-
श्चन्दवाच्या; अत एव सर्वातीसारगोचरमुदाहरन्ति,—“आमपक्वकमं हिला नाति-
सारं क्रिया हिता । अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम्” (सु. उ. तं. अ. ४०)
—इति । नैवम्, आमेनैवारभ्यत इति आमजः, दोषास्तु संसर्गिणः प्रेरयितारथ,
नत्वारम्भकाः । आमश्च द्रुघ्राक्षकार्यो दोषघातुमलव्यतिरेको वातादिसंसर्गो वाता-
दिप्रेरितो वा रक्तादिवद्याप्यारम्भक इति । इन्द्रजालस्त्वतीसाराः प्रकृतिसमसमवाया-
रवधत्वात् पृथक्केताः; विकृतिविषमसमवायारब्धास्तु न संभवन्त्येव, व्याधिस्त्वभा-
वात् । शैली चेत्यमाचार्याणां प्रायः प्रकृतिसमसमवायारब्धान् इन्द्रान् सन्निपातार्थं
नै गणयन्ति, विकृतिविषमसमवायारब्धान्वावश्यं लिखन्ति । यथा चरके—
“पञ्च गुल्मा” (च. सू. अ. १९)—इत्यभिधाय, “संसृष्टरूपानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीना-
दिशेदौषधकल्पनार्थम् ।” (च. वि. स्था. अ. ५)—इत्युक्तं; तथा सुश्रुते—“पड-
र्शासि” इत्यभिधाय, “अर्क्षःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः । संसर्गं तं विजा-
नीयात् संसर्गः पञ्चविधश्च सः ॥”—(सु. नि. स्था. अ. २) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

“हन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।

विद्रसङ्ग आभ्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥५॥
(सु. उ. अ. ४०)

सर्वातीसारपूर्वरूपमाह—हन्नाभीत्यादि । तोदः सर्वैर्हृदादिभिः संवध्यते । अत्र
कुक्षिश्च उदरैकदेशवाची, तेन न पौनरुक्त्यम् । अनिलसन्निरोध इति वाता-
प्रवृत्तिः । विद्रसङ्गः पुरीषाप्रवृत्तिः; एतच्च दोषद्वयसंमूर्च्छनावस्थाप्रतिनियतं पूर्वरूपं,
तेन रूपावस्थायां नानुवर्तते, (यद्यनुवर्तते तदा तत्र व्याधिरैव नोत्पद्येत, विद्र-
सङ्गातिप्रतिषेधार्थं) । अविपाकोऽवस्थ । पुरःसराणि पूर्वरूपाणीति ॥ ५ ॥

† अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।

शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ६ ॥

वातिकमाह—अरुणमित्यादि । अरुणमिति वायोररूपस्यापि दोषद्वयसंमूर्च्छ-
नाद्रवति, एवमन्यत्रापि । फेनिलं सफेनं; फेनादिलब्धं । शकृत् पुरीषम् । सरुक्शब्द-
मिति सशूलं सशब्दं चेति ॥ ६ ॥

‡ पिच्छात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपन्नम् ।

(सु. उ. अ. ४०)

* “हन्नाभीत्यादि । भविष्यतो आविनोऽतीसारस्य हृत्तोदादीनि पुरःसराणि पूर्वरूपाणि
भवन्ति । तोदो हृदयादिषु व्यथा एव । गात्रावसादो देहग्लानिः” (आ० द०) ॥ ५ ॥

† “वातातीसारलक्षणमाह—अरुणमित्यादि । मारुतेन वायुना अरुणादियुक्तं शकृत् पुरीष-
मतिसार्यते । रुक्षं निःशेहम्, अल्पमल्पं स्तोकं, मुहुर्मुहुर्वारिवारम्, आममपरिपक्वम्” (आ० द०) ६

‡ “पिच्छातिसारलक्षणमाह—पिच्छादित्यादि । पीतं पीतवर्णं, नीलं नीलवर्णम्, मालोहित-
नीपलोहितम् । तृष्णेत्यादि मूर्च्छां प्रसिद्धा” (आ० द०) ॥

१ ‘गणयन्ति’ इति कं. ख. । २. अर्धं पाठः कं. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

मधुकोशन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ६३

पैत्तिकमोहं—पित्तादित्यादि । दाहपाकोपपन्नमिति दाहः सर्वोद्देहः, पाको शुद्ध एव ।
उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाबुध्नसन्तापपाकपरीतः” इति; बुध्नो शुद्धः ।
अत्राप्यतिसार्यते शकृदित्यनुवर्तते; एवं श्लैष्मिकेऽपि ॥—

*शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥ ७ ॥
(सु. उ. अ. ४०)

श्लैष्मिकमाह—शुक्लमित्यादि । शुक्लमिलादिना हृष्टरोमा इत्यन्तेन श्लैष्मिकः ।
विस्रमामगन्धि ॥ ७ ॥

वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्वरूपिणम् ।

कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्यादोषत्रयोद्भवम् ॥ ८ ॥

साक्षिपातिकमाह—वराहेत्यादि । वराहस्नेहः शकरस्य मेदो मज्जा वा, मांसाम्बु
मांसप्रक्षालनोदकं, तैः सदृशम् । सर्वरूपिणमिति उक्तवातायतीसारत्रयलक्षणयुक्तम् ।
एवंविधमतीसारं दोषत्रयोद्भवं विधातुं; तं च कृच्छ्रसाध्यं, त्रिदोषजलादेव ॥ ८ ॥

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य

वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।

कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं

तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम् ॥ ९ ॥

निर्गच्छेद्दे विद्विमिश्रं ह्यविद्धा

निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः ।

शोकोत्पन्नो दुःखिकित्स्योऽतिमात्रं

रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥ १० ॥

(सु. उ. अ. ४०)

शोकजमाह—तैस्तैरित्यादि । तैस्तैर्भावैर्धनवन्धुनासादिभिः । शोचतः शोकं
कुर्वतः । अल्पाशनस्य शोकादेवाल्पं भुजानस्य; एतेन धातुक्षयोऽप्यस्य स्यादित्युक्तम् ।
वाष्पोऽत्युद्गतनेत्रनासागलादिगतं जलं, तत्सहितं कम्पा शोकजं देहतेजो वाष्पोष्मा; स
कोष्ठं गत्वा, वह्निमाविश्य व्याकुलीकृत्य, क्षोभयेत्तस्य रक्तम् ऊष्मत्प्रवृत्त्याभ्यां समानगुण-
त्वात्; तच्च रक्तं काकणन्तीप्रकाशं गुह्याफलसंकाशम्, अधस्तात्निर्गच्छेत् । पक्तिमावि-
श्येति पाठान्तरे स एवार्थः । गदाधरस्तु वह्निशब्देन पित्तमाह । तच्च रक्तं विद्विमिश्रं
निर्गच्छेत्; अविद्धा अल्पविद्ध, अल्पाशनत्वात् । निर्गन्धं गन्धवदेति विकल्पोऽविद्ध-
सविद्भ्यामितिकार्तिकः; अन्ये तु पित्तस्य पूतित्वात् अवलगन्धवत्ता, तस्य नातिदुष्ट्या

*“श्लेष्मातिसारमाह—शुक्लमित्यादि । हृष्टरोमा मनुष्यः कण्टकितदेहः पुमान्, शुक्लादि-
गुणयुक्तं पुरीषमविसार्यते । शुक्लं श्वेतवर्णं, सान्द्रं घनं, श्लेष्मसहितं, विस्रम् आमगन्धि, शीतं
शीतलमिति” ॥ ७ ॥ (आ० ६०)

† “तैस्तैर्भावैरित्यादि । तस्य एवंविधस्य जन्तोः । तच्च रक्तं निर्गन्धं गन्धवदेति विकल्पः;
पित्तस्य दूषितत्वादतिगन्धवत्ता, तस्य नातिदुष्ट्या निर्गन्धत्वमिति । एष शोकोत्पन्नोऽतिसारो
विकारो वैद्यैः कष्टो दारुणः प्रदिष्टः” (आ० ६०) ॥ ९ ॥ १० ॥

निर्गन्धत्वमिति; गन्धश्च विस्त्र इत्याहुः । क्षोभयेतस्य रक्तमित्यत्र 'क्षोपयेतस्य भुक्तम्'—
इति पाठान्तरमयुक्तं, काकणन्तीप्रकाशत्ये हेत्वन्तरमावात्; तस्मादाद्य एव पाठो
ज्यायान्, व्याख्यातश्च जेज्जटादिभिः सर्वैरेव । अयं वातपित्तज उक्तः । दुग्धकि-
त्स्योऽतिमात्रमिति शोकापनोदं विना केवलेन भेषजेनानुपशमात् । अत एवाह—कष्ट
एव प्रदिष्ट इति । वैद्यैर्ब्रह्मादिभिः । गदाध्वरस्त्वाह—'एष' इत्यनेनैवंसंप्राप्तिक एव
कष्टो नत्वन्यः शोकज इति ॥ ९ ॥ १० ॥

*अञ्जाजीर्णात् प्रवृत्ताः क्षोभयन्तः

कोष्ठं दोषा धातुसंधान्मलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

शूलोपेतं पृष्ठमेनं वदन्ति ॥ ११ ॥

(सु. उ. अ. ४०)

आमासीसारमाह—अञ्जाजीर्णादित्यादि । अजं च तदजीर्णं चेति अञ्जाजीर्णम् ।
अत एवाह क्षारपाणिः—“यथाभुक्तमशनमुपविशति”—इति । प्रवृत्ता विमार्गगाः ।
क्षोभयन्तो दूषयन्तः । धातुसंधान् रक्तादीन् । मलान् पुरीषादीन् । नैकशो बहुशः ॥ ११ ॥

†संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।

पुरीषं शृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंक्षितम् ॥ १२ ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥

(सु. उ. अ. ४०)

सर्वातिसाराणां चिकित्सोपयोगित्वेनामलक्षणं पक्वलक्षणं चाह—संसृष्टमित्यादि ।
संसृष्टं संवद्धम्, एभिर्दोषैर्दुष्टिभिरुक्ताताद्यतीसारलिङ्गैः । दुष्टयश्चात्र यथासंभवं
व्यक्ताः समस्ताश्च बोद्धव्याः; तेन सर्वातिसाराणां न साक्षिपातिकत्वप्रसङ्गः ।
न्यस्तमप्सु जले क्षितम्; अवसीदति निमज्जति, आमस्य गौरवात् । शृशशब्दः
पिच्छिलेनापि संबध्यते । दुर्गन्धि विस्त्रम् । पिच्छिलमामसंवन्धात् । एतानीति

* 'अज्ञेत्यादि । अजं च तदजीर्णं चेति अञ्जाजीर्णं, तस्मात् प्रवृत्ता उदीरिता दोषाः, कोष्ठं
क्षोभयन्तो दूषयन्तः, कोष्ठशब्देन समस्तमुदरमध्यमुच्यते, तत्र गता इत्यर्थः । ते नानावर्णं
सारयन्ति । 'शूयसा' इति पाठान्तरे बहुवेगत्वं सूचितम् । शूलोपेतं शूलयुक्तम् । अत्र पुनः पृष्ठ
इति संख्यावचनं निवमार्थं, तेन भवलेहाजीर्णविसृष्टिकाशौजीर्णादिनिमित्ता अतीसारा न पृथ-
ग्वर्णनीयाः; यतस्तै दोषजेष्वेवान्तर्भूताः । प्रसंगादामलक्षणं लिख्यते—“आहारस्य रसः शेषो
यो न पक्वोऽभिलाषवात् । स हेतुः सर्वरोगाणामाम इत्यभिधीयते”—इति (आ० द०) ॥ ११ ॥

† 'अथामलक्षणमाह—संसृष्टमित्यादि । एभिः पूर्वनिर्दिष्टैः । पक्वलक्षणमाह—एतानि जलनि-
मज्जनादीनि यस्य पुरीषस्य विपरीतानि जले पुवनं, गन्धरहितत्वम्, अपिच्छिलत्वमित्यर्थः ।
यस्येति मनुष्यस्येति केचिद् व्याख्यानयन्ति । चकारात् कफदुष्टं पुरीषं समुचीयते । यदुक्तम्—
“मज्जत्यामा शुरुत्वाद्विद् पक्वा तुल्यवते जले । विनाऽतिद्रवसंधाताच्छ्लेष्मशंस्यप्रदूषणात्”
इति । ननु, कफसंसृष्टं पक्वमपि जले निमज्जति तत् कथं पक्वकफातीसारज्ञानम् । उच्यते,
तदितरलक्षणैरेव (आ० द०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

मधुकोशत्र्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ६५

जलनिमज्जनादीनि । लाघवं कोष्ठस्य शरीरस्य च, चकारेण कफशैत्यदुष्टादिकं विनाऽ-
प्यम्बुनिमज्जनं लक्षणमिति समुचीयते । यदुक्तं—“मज्जलामा गुरुलाद्विद पक्वा गुरु-
यते जले । विनाऽतिद्रवसंघाताच्छ्लेष्मशैत्यप्रदूषणात्”—इति । अथवा आमलिङ्गवैपरी-
त्येनैव लाघवे सिद्धे पुनर्लाघवकरणं तत् कफदुष्टादिव्यतिरेकं बोधयतीति ॥ १२ ॥ १३ ॥

* पक्वजाम्बवसंकाशं यकृतस्फिण्डनिभं तनु ।

घृततैलवसामज्जवेशवारपयोदधि—॥ १४ ॥

मांसधावनतोयामं कृष्णं नीलारुणप्रभम् ।

मेचकं स्निग्धकर्बूरं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ १५ ॥

कुणपं मस्तुलुङ्गामं सुगन्धिं कुथितं यदु ।

तृष्णादाहृतैर्मःश्वासहिक्रापाश्वासिशूलिनम् ॥ १६ ॥

संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदम् ।

प्रलापयुक्तं च म्रियग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ १७ ॥

“असंघृतगुदं क्षीणं दूराध्मातमुपहृतम् ।

गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारैकिणं त्यजेत् ॥ १८ ॥”

(सु. उ. अ. ४०)

“श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।

विशेषेण नरं बृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ १९ ॥”

(सु. सू. अ. ३३)

‘शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां कासं श्वासमरोचकम् ।

छर्दि मूर्च्छां च हिकां च दृष्ट्वातीसारिणं त्यजेत् ॥

असाध्यलक्षणान्याह—पक्वेत्यादि । पक्वजाम्बवसंकाशं पक्वजम्बूफलसदृशवर्णं
‘किरधकृष्णमित्यर्थः । यकृतस्फिण्डनिभं कृष्णलोहितम् । तनु खच्छ(ल्प)म् । घृतादीनां
मांसधावनतोयान्तानामिवाभाः प्रतिभासो यस्य तत्तथा । वेशवारो “निरस्थिपिशितं

* पक्वेत्यादि । म्रियक् पक्वजाम्बवसंकाशादिपुरीषं तथा तृष्णादियुक्तमतिसारिणं पुरुषं च
वर्जयेदिति संबन्धः । यकृतस्फिण्डनिभं कालकृष्णसदृशं कृष्णलोहितमित्यर्थः । वेशवारमिध-
मस्यु तत्तदृशम् । मेचकं मृत्रं मुखप्रलेपनपिण्डवदीपकं कृष्णरसम् । स्निग्धं चिकणं, धातु-
लोहयोगात् । घनं भात्ववयवमिश्रत्वात् । कुणपं श्वगन्धिः, क्षीरघृतकगन्धमित्यर्थः । सुगन्धं गन्ध-
युक्तम् । यदु माश्राधिकत्वात् । यादृशमतिसारिणं त्यजेत्तादृशमाह—उपहृतं अतीसारोपद्रवैः ।
यदाहुः—“तृष्णा दाहोऽश्चिः शोथः पार्श्वशूलोऽरतिर्वमिः । गुदपाकः प्रलापश्च ह्याध्मानं श्वास-
कासकौ ॥ मूर्च्छां हिर्क्षां मदः शूलं बहुवेगो ज्वरस्तथा । एतैरुपद्रवैर्जुष्टैर्मतिसारिणमुत्सृजेत्”—
इति । अन्यच्च—“इतपादाद्रुलेः संधिप्रपाको मूत्रनिग्रहः । पुरीषमोष्णता चैव मरणायाति-
सारिणाम्”—इति । अत्र श्लोकद्वयं कैचन पठन्ति—“श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
विशेषेण नरं बृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ बाले बृद्धे त्वसाध्वोऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः । अपि यूनाम-
साध्यः स्वादतिदुष्टेषु धातुषु”—इति । एतच्च माधवेन संग्रहीतत्वान्मधुकोशकृता च स्पष्टीकृतम् ।
† अतीसारोपद्रवानाह—शोथमित्यादि । सुकरन्याख्यानम् (अ० द०) ॥ १४—१९ ॥

१ ‘यकृतस्फिण्डनिभं’ इति ग. । २ ‘दुर्गन्धं’ इति क. । ३ ‘दाहरचि’ इति क. ।
‘दाह-भ्रम’ इति ग. । ४ ‘अतिमारिणमुत्सृजेत्’ इति ग. । ५ आतङ्कदर्पणसम्मतोयं पाठः ।
६ ‘रोधो’ इति ग. । ७ ‘युक्तं’ इति ग. ।

पिष्टं दधिंक्षीरसमन्वितम् ॥ एलमरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतम्” —इत्यादिपरि-
भाषितमांसप्रकारः । कृष्णमज्जनप्रस्थम् । एतच्च कृष्णत्वादिकं पित्तातिसारवर्ज्यं
बोद्धव्यं, तत्र रूपत्वेन पठितत्वात् । नीलारुणं चापपक्षवर्णम् । मेचकं मर्दनाज्जन-
पिण्डवदीवकृष्णरुक्षम् । कर्बूरं नानावर्णं, तच्च स्निग्धं श्लेहद्रवधातुयोगात् । चन्द्र-
कोपगतं मयूरपिच्छचन्द्रकैरेव धातुश्लेहैरुपगतम् । उक्तं हि करवीराचार्येण,—
“चन्द्रकैः शिखिपिच्छभैर्नीलपीतादिराजिमिः । आवृतं वेशवाराभ्युमज्जक्षीरोपमं
स्यजेत्” —इति । तदेव घनं धालन्तरव्यामिश्रत्वात् । कुण्ठं श्वदुर्गन्धि । मसुल्ल-
जाभं मसुल्लङ्गं मसकाभ्यन्तरश्लेहः घृतकेति ख्यातं, तत्सदृशम् । कुयितं पूति ।
तृष्णेत्यादि । —तृष्णादीनां पार्श्वस्थिशूलान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा मलथय्य इनिः, तृष्णादि-
युक्तमित्यर्थः । अत्र संमूर्च्छा मनोमोहः, संमोह इन्द्रियमोहः, इत्यपौनरुक्त्यम् । चका-
राच्चरकोक्तः (च. वि. अ. १९) । सहसोपरतातीसारश्चासाध्यो बोद्धव्यः
पक्ववलीगुदं पक्वा वलयो गुदे यस्य तं पक्ववलीगुदम् । असंघृतगुदं गुदसंवरणाकमम् ।
तमेव क्षीणं वलोपचयरहितम् । दूराध्मात् मृषामाध्मानयुक्तं, तस्य विरेकसाध्यत्वेना-
तिसारविरुद्धोपक्रमत्वात् ; दूरात्मानमिति पाठान्तरे दुष्टान्तःकरणम्, अजितेन्द्रियमिति
जेज्जटः, उपहृतमतीसारोपद्रवैः शोथादिभिर्युक्तम् । यदुक्तं,—“शोथं शूलं च्वरं
तृष्णां चासं कासमरोचकम् । छर्दिं मूर्च्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं स्यजेत्” —
इति । गुदे पक्वे गतोऽध्मानमिति गुदे पाकारम्मकपित्ते वर्तमानेऽपि गतोऽध्मानं शीतगान्नं
नष्टमि वा । अतिसारकिणम् अतिसारयुक्तम् । “वातातीसारभ्यां कुक् च” (पा. अ.
अ. ५ पा. २ सू. १२९) —इति कुक्, चादिनिः । विशेषेणेति वचनाद्वालस्याप्यति-
सारोऽसाध्य इति बोधयति । यदाह सुश्रुतश्चिकित्सायां—“कुच्छ्रमायं बालदृढेष्वा-
साध्यः” —(सु. उ. तं. अ. ४०) —इति । एतच्चाबलत्वे सति बोद्धव्यम् ॥ १४-१९ ॥

पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ॥

तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥ २० ॥

ननु, रक्तजोऽप्यतिसारोऽस्ति तस्य सप्तमत्वापत्तेरुक्तं पदत्वं विरुध्यते, इत्याशङ्क्य
पैत्तिकस्यायमवस्थाविशेष इत्याह—पित्तेत्यादि । पैत्तिकेऽतीसारे विद्यमाने भविष्यति
वा पित्तकृन्ति पित्तकारकाणि द्रव्याण्यत्यर्थं ग्रभूतमभीक्ष्णं निरन्तरमश्नाति तदा रक्ता-
तीसार उल्बणो महाउपजायत इति संबन्धः । अत्र चारुणकृष्णपाण्डुत्वादिना वाता-
दयो रूपका बोद्धव्याः । यदुक्तं—“दोषलिङ्गेन भतिमान् संसर्गं तत्र लक्षयेत्” —
इति । एवं श्लेहाजीर्णविसृचिक्रविपार्श्वः क्रिमिप्रभृतिबन्धेष्वतीसारेषु पट्कातिरिक्तत्वं
प्रतिक्षितं बोद्धव्यम्, अव्यभिचरितदोषलिङ्गत्वादिति जेज्जटः ॥ २० ॥

***वायुः प्रवृद्धो निश्चितं वलासं नुदत्यघस्तादहिताशनस्य ।**

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाकं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥

(सु. उ. अ. ४०)

*दुष्टो वायुरहिताशनस्य संचितं वलासं श्लेष्माणं मलाकं पुरीषसहितमघस्तादुदति
गुदेन पातयति । मलाकं बहुशो धारवारम् । अल्पं स्तोकं, प्रवाहतः प्रवाहणं कुर्वतः । वलास-
मित्युपलक्षणं, तेन पित्तं रक्तं वा निश्चितं ज्ञेयम् । (भा० द०) ॥ २१ ॥

अथ द्रवसरणादामपक्वलक्षणयोगात् प्रवाहिकातीसारयोः साधर्म्यम्, अतोऽतीसार-
धिकारे प्रवाहिकासंप्राप्तिमाह—वायुरित्यादि । अतीसारे नानाविधद्रवधातुसरणं, प्रवा-
हिकायां तु कफमात्रसरणमिति भेदः । निश्चितं बलासमहिताशनस्य संचितं कफं,
मलकं पुरीपसहितं, वायुर्वातः, अवस्थानुवृत्तिं गुदेन पातयति । प्रवाहतः प्रवाहणं
कुर्वतः । भोजादौ लियं विस्सीति नाम्ना पठ्यते, पराशरे संन्तर्ग्रन्थिरिति, हारी-
त्तस्तु निश्चयकारक्यामेतां पठति । यदाह—“प्रवाहिकेति सा ज्ञेया कैश्चिन्निश्चारकस्तु-
तः” इति ॥ २१ ॥

* प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च ।

संशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ।

तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चामविपकतां च ॥ २२ ॥

(सु. व. अ. ४०)

† तस्या वातादिभेदेन रूपमाह—प्रवाहिकेत्यादि । ननु, वायुः प्रवृद्धो निश्चितं बलास-
मित्युक्तं तत् कथं वातकृतेति ? उच्यते, आधिक्येन व्यपदेशात् । ननु, तथाऽपि पित्तरक्त-
संभवा कृतः ? उच्यते, अहिताशनस्येत्युक्तम्, आहारो हि विरुद्धस्तस्यामवस्थायां पित्तं
रक्तं च कोपयति, ते च पश्चाद्वातस्यानुबले खलिङ्गं यदा वर्धयतस्तदा साभ्यां व्यप-
देशः । स्नेहरूक्षप्रभवा इति स्नेहप्रभवा कफजा, रूक्षप्रभवा वातजा; तुशब्दाच्च
तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च । लिङ्गं वातादिभेदेन लक्षणम् । क्रममामपक्वभेदेन
चिकित्साक्रममिति ॥ २२ ॥

† यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।

दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २३ ॥

(सु. उ. अ. ४०)

(ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।

तत्स्याज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽतीसारनिदानं समाप्तम् ॥ ३ ॥

† वातविष्टम्बादुदावर्ताद्वा मलाप्रवृत्तावतीसारनिवृत्तिरिति शङ्कानिरासार्थमतीसारनिवृ-
त्तिलक्षणमाह—यस्येत्यादि । उच्चारं विना यस्य मूत्रं प्रवर्तते, सम्यगिति सम्यग्वायु-
न हीनयोगेनेत्यर्थः । वायुश्च गच्छति, ‘गुदेन’ इति शेषः । स्थितो निवृत्तिं गतः । उदरा-
मयोऽतीसारः, प्रकरणात् । एतेन संप्राप्तिमङ्ग उक्तः । अतीसारे हि संप्राप्तिरियं—

* ‘वातकृता सशूला भवति, पित्तजा दाहयुक्ता, कफजा कफयुक्ता । संशोणिता सरुधिरा
शोणितात्, तज्जातत्वात् । तासां हेतुमाह—स्नेहेत्यादि । तासां चतसृणां अतीसारवदादिशेषः
वातादिभेदेन लिङ्गं लक्षणम्, आमपक्वभेदेन क्रमं चिकित्साक्रममित्यर्थः’ (आ० द०) ॥ २२ ॥

† ‘यस्यातीसारिण उच्चारं पुरीषं विना मूत्रं प्रवर्तते, वायुश्च गच्छति सरति ‘गुदेन’ इति
शेषः । दीप्ताग्नेः प्रवृद्धगठरानलस्य, अतः सम्यक्पाकात् लघुकोष्ठस्य, अतीसारप्रकरणत्वाच्च
उदरामयोऽतीसारः, स्थितो गतः, निवृत्ति इत्यर्थः’ (आ० द०) ॥ २३ ॥

१ ‘अन्नग्रन्थिरिति’ इति पा० । २ ‘निःसारकाख्यां’ इति पा० । ३ ‘निःसारकस्तु’
इति पा० । ४ ‘तीक्ष्णाम्बु’ इति क. । ५ ‘नातिप्रवृत्त्या’ इति पा० ।

यन्मूत्रोन्नितोऽपि द्रवधातुर्गुदेनैव प्रवर्तते, सर्वस्वैवाब्धातोर्गुदप्रवृत्तत्वात्; यदा तु मूत्रमाग्रेण प्रवर्तते, तदाऽपि पुरीषप्रवृत्तिसमकालमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामतीसारनिदानं समाप्तम् ॥३॥

अथ ग्रहणीरोगनिदानम् ।

*अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ।

भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

(सु. उ. अ. ४०)

द्रवसरणसाधर्म्यात् परस्परानुबन्धित्वाच्चातीसारानन्तरं ग्रहणी, तस्याः संप्राप्तिमाह—अतीसार इत्यादि । अपिशब्दादजातातिसारस्यापि स्वहेतोर्ग्रहणीरोगः स्यादिति बोधयति । अन्ये त्वपिशब्दादनिवृत्तेऽप्यतीसार इति व्याचक्षते । मन्दाग्नेरित्यनेन बीसाग्नेरहिताग्निमपि न विकारकरीति बोधयति । उक्तं हि सुश्रुते—“बीसामोर्विदं वितथं भवेत्” (सु. सू. स्था. अ. २०)—इति । भूय इति पुनरुक्त्यर्थं वा, संदूषितः पूर्वमतीसारेऽपि दूषितत्वात्, अभिदूषयेत् समन्तादूषयेत् । एतेन निवृत्तातीसारेणाहिताहारपरिहारः करणीयः, आवहिवललाभादित्युक्तं भवति । अत एवाह सुश्रुतः—“तस्मात् कार्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् । यावच्च प्रकृतिस्थः स्यादोषतः प्राणतस्तथा ॥” (सु. उ. तं. अ. ४०)—इति ॥ १ ॥

†एकैकशः सर्वैशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ २ ॥

पक्वं वा सखजं पूति मुहुर्वदं मुहुर्द्रवम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वदविदो जनाः ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ४०)

तस्याः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—एकैकश इत्यादि । मूर्च्छितैरतिदुर्गं ‘मूर्च्छा मोहसमुच्छ्रययोः’—इति शब्दार्थात् । ‘उच्छ्रितैः’ इति पाठान्तरे एवार्थः । सा ग्रहणी दोषैर्दुष्टा सति भुक्तमाहारमामपक्वमेव पक्वं वा विमुञ्चति । वाशब्दश्चाप्ये, एवकारः समुच्चयमानावधारणे, यथा—“नरं च नारायणमेव चोभौ स्वतःसुतौ संजनयावभूवतुः”—इति । अथवा एवकारो विकल्पार्थः, निपातानामनेकार्थत्वादिति । सखजं सखलम्, पूति दुर्गन्धिः । वातेन मुहुर्वदं, पित्तेन मुहुर्द्रवम् । ग्रहणीरोगमिति ग्रहण्या रोगो ग्रहणीरोगः । ग्रहणी चाग्न्यधिष्ठानम् ।

“अतीसार इत्यादि । केयं ग्रहणी नाम ? “मांसाऽसृग्मेदसां तिस्रो यद्वह्नीहोश्चतुर्थिका । पञ्चमी च तथात्राणां षष्ठी चाग्निपरा मता ॥ रेतोपरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ॥” (शा० प्र० खं० अ० ५) । उक्तं च सुश्रुते—“षष्ठी पित्तपरा नाम वा कला परिकीर्तिता । पक्वमाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥” (सु० उ० तं० अ० ४०)—इति । अपिशब्दादजातातीसारस्यापि स्वहेतोर्ग्रहणीरोगः स्यादिति बोधयति । (आ० द०) ॥ २ ॥

† ‘भिपजस्तं ग्रहणीरोगमाहुः । बहुशः बहून् वारान् विमुञ्चति । पित्तेनापि दूष्यते तप्तजलेनैव वह्निः, अतो दोषैरिति बहुवचनमुक्तम् । पित्तेन मुहुर्वदं कफेन मुहुर्वदं च’ (आ० द०) ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ६९

यदाह चरकः—“अयमधिष्ठानमक्षस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता । नामेरुपहि सा ह्यग्निबलो-
पस्तम्भवृंहिता ॥ अपक्वं चारयत्यक्षं पक्वं सृजति चाप्यधः” (च. वि. स्था. अ. १५)
—इति । सुश्रुतेऽप्येतदुक्तं—“षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वामा-
शयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥” (सु. उ. तं. अ. ४०)—इति । कला घाला-
शयान्तरमर्यादा, पक्वामाशयमध्यस्था पच्यमानाशयरूपैत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

*पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः ।

विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥ ४ ॥

(च. वि. अ. १५)

पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमित्यादि । तृष्णा पिपासा । विदाहोऽन्नस्य अग्निमान्येनाहा-
रस्य विदग्धत्वं, अत एव चिरात् पाकश्चात्रस्यैव । कायस्य गौरवं सामत्तादिति ॥ ४ ॥

कटुतिक्तकषायातिरुक्षसंदुष्टभोजनैः ।

प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ५ ॥

मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।

तस्याक्षं पच्यते दुःखं शुक्रपाकं खराङ्गता ॥ ६ ॥

कण्ठास्यशोषोऽक्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।

पार्श्वोरुवङ्कणघ्नीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥ ७ ॥

हृत्पीडाकार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।

शुद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ८ ॥

जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।

स वातशुष्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ९ ॥

चिरादुःखं ब्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।

पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासावितोऽनिलात् ॥ १० ॥

(च. वि. अ. १५)

वातिकग्रहण्या विदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—कटुतिक्तेत्यादि । संदुष्टभोजनं संयो-
गादिविरुद्धभोजनम् । ‘संदुष्टभोजनैः’ इत्यत्र ‘क्षीतादिभोजनैः’ इति पाठान्तरम् । प्रमि-
तमल्पभोजनं, प्रमृतेति, पाठान्तरे अतीतकालभोजनं बोद्धव्यम् । अनशानमुपवासः ।
एतैः कारणैः कुपितो मारुतः, वह्निं संछाद्य संवृष्य, गदान् रोगान् करोति । कान्
गदान् करोतीत्याह—तस्यान्नमित्यादि । शुक्रपाकम् अम्लपाकम्, एतन्नाग्निमान्यजनि-
तान्नविदाहाद्भवति । खराङ्गता कर्कशशरीरत्वं, वातेन खरगतस्त्रेहशोषात् । तिमिरं
मन्ददृष्टिः । रुद्ध पीडा, सा च पार्श्वदिभिः संवध्यते । विसूचिका ऊर्ध्वमध-

* ‘आलस्यं शुक्तावप्यनुत्साहः’ (आ० द०) ॥ ४ ॥

† ‘अतिशब्दः कटुतिक्तकषावैः सह संबध्यते । अत्यध्वा अतिमार्गगमनम् । वेगनिग्रहः
मूलपुरीषादीनाम् । कण्ठास्ययोः शोषः । अक्षुत्वं क्षुधाया अभावः । वङ्कणः सक्थ्यूर्ध्वः संधिः ।
वैरस्यं विरसास्या । मनसः सदनं अनोरगानिः । आहारे भुक्ते भोजने कृते सति क्षणं स्वास्थ्यं
शुद्धं समश्रुते स्वस्वतां प्राप्नोति । चिरात् कदाचिद् ब्रवं, कदाचिच्छुष्कं, शब्दफेनसहितं,
वातादीदृशं वर्चः पुरीषं पुनः पुनः वारंवारं श्वासकासोपद्रवपीडितः सृजेत् मुखैः पुरुषः
इति शेषः’ (आ० द०) ॥ ५-१० ॥

१ ‘संवाह’ इति ग. ।

श्वामात्रप्रवृत्तिः । वैरस्य विरुद्धरसास्यता । परिकर्तिका गुदे कर्तनवत्पीडा । गृद्धिः काष्ठा, सर्वरसानां मधुरादीनां, कर्मणि पट्टी; एतच्च वातदूषितान्तःकरणत्वेन, व्याधिमहिम्ना वा । मनसः सदनमवसादः । आध्मानं जीर्णं जीर्यति च 'अज्ज' इति शेषः । स वातगुल्महृद्रोगघ्नीहाद्यद्वाति वातगुल्मादिवत्पीडायुक्तत्वात्तच्छब्दे । द्वं शुष्कं कदाचिद्भवं, कदाचिच्छुष्कम् । तनु अल्पमिति ॥ ५-१० ॥

*कट्वजीर्णविदाहाम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्लक्षणम् ।

आप्लावयद्जन्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ ११ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीतामः सार्यते द्रवम् ।

पैत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुच्चित्कर्दितः ॥ १२ ॥

(च. वि. अ. १५)

पैतिकग्रहण्या निदानचंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—कट्वित्यादि । विदाहि विदाहजनकं वंशकरीरादि । क्षारोऽपामार्गादिकृतः, तथा क्षारो यवक्षारादि, तथा सक्षारं च द्रव्यं; क्षारोदकसाधितं हि व्यञ्जनमश्नन्ति कामरूपादी । आद्यग्रहणाद्भ्रमणतीक्ष्णोष्णानां ग्रहणं, तैर्बुद्धं पित्तमनलमाप्लावयद्भिभवत्तं हन्ति । ननु, पित्तमात्रेयमग्निरेव वा, ततश्च बुद्धिमेवाप्नोति, कथं हन्त्यत आह—जलं तप्तमिवानलमिति । यद्योष्णगुण-युक्तमपि जलमनलं हन्ति, तथा द्रवाग्नेन परिबुद्धं पित्तमूष्मरूपमग्निं हन्त्येवेति । स पीतामः पुरुषः सार्यते, 'वचैः' इत्यनुवर्तते ॥ ११ ॥ १२ ॥

गुर्वेतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।

भुक्तमात्रस्य च स्वप्नादन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १३ ॥

तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्तासच्छर्द्यरोचकाः ।

आस्योपदेहमाधुर्यं कासप्लीवनपीनसाः ॥ १४ ॥

हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ।

दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १५ ॥

मिन्नामश्लेष्मसंस्पृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।

अकृशस्यापि दीर्घव्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १६ ॥

(च. वि. अ. १५)

श्लैष्मिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं रूपमाह—गुर्वित्यादि ।—आदिशब्दात् पिच्छि-लमधुरादीनां ग्रहणम् । अतिभोजनात् अतिमात्रभोजनात् । ननु, भुक्तमात्रस्य च स्वप्ना-दन्त्यग्निमिति विरुद्धं ? स्वप्नोऽत्र दिवास्वप्नो ग्राह्यः, रात्रिस्वापस्य स्वास्थ्यहेतु-त्वात्; दिवास्वापस्य स्रोतःसंमीलनेन जठरानलं सन्धुक्ष्यति, अत एवाह—“अती-सारिणामजीर्णिनां च दिवास्वापो विहितः”—इति । उच्यते—भुक्तवतां दिवास्वापोऽ-

* 'स पीतामः पीतवर्णः पुरुषोऽजीर्णमपकं नीलपीतामं सार्यते 'वचैः' इत्यनुवर्तनीयम् । पैत्यम्लोद्गारः सधूमोद्गारः । हृत्कण्ठदाह इति हृदाहः कण्ठदाहश्च' (आ० ८०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

† 'इदानीं सनिदानं श्लेष्मग्रहणीलक्षणमाह—गुर्वित्यादि । तस्य पुरुषस्यान्नं कटेन पाकं गच्छति । तस्य हृत्तासादीनि स्निग्धानि स्युः । उदरे जठरे, गुरु गौरवयुक्तं मन्यते । सदनम-ज्ञानम् । मित्रं विदीर्णं, गुरु ईषद्बुद्धं वचैः, तस्य प्रवर्तनम् । अकृशस्यापि दीर्घव्यमसामर्थ्य-मित्यर्थः । कफात्मके कफग्रहणीमदे' (आ० ८०) ॥ १३-१६ ॥

१ 'ऊर्ध्वमधश्चाममलप्रवृत्तिः' इति पा० । २ 'धूत्रान्लो' इति. ख. । ३ 'हृत्तासच्छर्द्यरोच-काऽपद्रवैरपद्रुतम्' इति ग.

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ७१

त्यन्तकफवृद्ध्याऽग्निं हन्ति, अमुक्त्वतां तु संघुक्षयति । यदुक्तं—“नराशिरशान्तां कामं दिवा स्थापयेत्—”इति । आस्योपदेहमाधुर्यमिति मुखस्य स्निग्धं मधुरत्वं च श्लेष्मणैव । स्थानं घनद्रवापूरितमिव । स्तिमितं विबद्धमुदरमिति, निबलमित्यर्थः; स्तिमितं स्तब्धं वा । गुरु जडम् । दुष्टो विकृतः । मधुरः मधुरत्वेनोपलक्षित उद्गारः । सदनम् अत्रिसादः । स्त्रीध्वहर्षणं स्त्रीरिरंसाया अभावः । मित्रं च तदामश्लेष्मभ्यां संसृष्टं चेति समासार्थः । दौर्बल्यम् असामर्थ्यमिति ॥ १३-१६ ॥

*पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।

त्रिदोषं निर्दिशेदेवं, तेषां वक्ष्यामि मेषजम् ॥ १७ ॥

(च. वि. अ. १५)

(अशकृजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं तथा ।

अत्रं शीतं घनं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ १ ॥

आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्षान्मासाद्दशाद्वाह्या नित्यं वाऽप्यथ मुञ्चति ॥ २ ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं ब्रजेष्ट सा ।

दुर्विज्ञेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी ॥ ३ ॥

सा भवेदामघातेन संग्रहग्रहणी मता ।

स्वपतः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटीध्वनिः ।

तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ ४ ॥)

शिष्यहितैषितया प्रकृतिसमसमवेतत्वेन सुगमया जपि त्रिदोषजग्रहण्या अतिदेशेन लक्षणमाह—पृथगित्यादि । संपूर्णश्लोकानुरोधात् ‘तेषां वक्ष्यामि मेषजम्—’ इति लिखितम् । ग्रहणीदुष्ट्या ग्रहण्याश्रितवहेरपि दुष्टेरभिमान्यादयोऽपि ग्रहणीविकारा उच्यन्ते । यदुक्तं चरके—“यथाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः । तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रवक्ष्यामि ॥” (च. वि. स्था. अ. १५)—इति । अन्यत्रापि “विभागेऽस्य चोक्ता ये विषमायास्त्रयोऽमयः ॥ तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु सास्यकारणम् ॥” इति ॥ १७ ॥

‘दोषं सामं निरामं च विद्याद्वातिसारवत् ॥ १८ ॥

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।

वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनुं नैव निवर्तते च ॥ १९ ॥

१/वालके ग्रहणी साध्या यूनि कृच्छ्रा समीरिता ।

बुद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

यथाऽतीसारं जलनिमज्जनादिना आमं, तद्विपरीतेन निरामं शायते, तथाऽत्रापि ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

यैर्लिङ्गैरतीसारगदो न सिध्येतैर्लिङ्गैर्ग्रहणीविकारोऽसाध्यः, अतीसारस्य यान्यसाध्यलिङ्गानि ग्रहण्या अपि तानि ॥ १९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

* सन्निपातग्रहणीलक्षणमाह—पृथगित्यादि । पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गानां समागमे संयोगे सति त्रिदोषग्रहणीगदं लक्ष्येतः ‘मेषजं’ इति शेषः (आ० द०) ॥ १७ ॥

† ‘ग्रहण्यामामपकलक्षणमाह—दोषमित्यादि’ । (आ० द०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ ‘लक्ष्ये’ इति ग. । २ ‘युक्ते निदानलक्षणमेलके’ इति ग. ।

अथाशोनिदानम् ।

“पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च ।

अशोसि पट्प्रकाराणि विद्याद्दवलित्रये ॥ १ ॥

अतीसारग्रहण्यर्शां परस्परानुबन्धित्वादतीसारग्रहण्यन्तरमर्श उच्यते—पृथगित्यादि । अरिषत् प्राणान् शृणाति हिनस्तीत्यर्थ इति पृपोदरादिपाठानिरुक्तिमाहुः । सहजानीति सह शरीरेण आतानि, गुदवत्सारम्भकवीजभागस्य श्रूयितत्वात् । अत्र द्वन्द्वजानि प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वाच्च पृथग्गणितानि । उक्तं हि सुश्रुते—“अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः । संसर्गं तं विजानीयात् संसर्गः पद्विधश्च सः” (सु. नि. स्था. अ. २)—इति । पद्विधत्वं चात्र संसर्गस्य वातादिभिर्गुणैस्तयः संसर्गः, तैरेव रक्तयोगादपरे त्रय इति । सन्निपातजं त्रैकिकदोषोपेज्वदृष्टस्यासाध्यत्वस्य योगाद्विकृतिविपमसमवायारब्धमिति संख्यया पृथग्गणितम् । गुदवलित्रय इति अर्धपञ्चाङ्गुलमानं गुदं, तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलय उपर्युपरि व्यवस्थिताः शङ्खावर्तनिभाः प्रबाहुणीविसर्जनीसंवरणीनामिकाः; तत्र गुदौष्ठमर्धाङ्गुलं, तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलिः सुश्रुतेन (सु. नि. स्था. अ. २) निर्दिष्टा, भोजेऽप्युक्तं—“रोमान्तेभ्यो यैवाप्यर्धं गुदौष्ठं परिचक्षते । गुदौष्टादङ्गुलं चैकं प्रथमां तां वलीं विदुः ॥ सार्धैकाङ्गुलमानेन तदन्येऽपि प्रकीर्तते—” इति । सार्धैकाङ्गुलमाना द्वितीया तृतीया चेति ॥ १ ॥

‘दोपास्त्वद्विज्ञासमेदांसि संदृष्य विविधाकृतीन् ।

मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यशोसि ताक्षगुः ॥ २ ॥

(वा. नि. अ. ७)

संप्राप्तिपूर्वकमर्शःस्वरूपमाह—दोपा इत्यादि । लज्जासंप्रहणेन लज्जासाश्रितं रक्तमपि गृह्यते, चिकित्सायां रक्तसावणोपदेशात् । अपानं गुदम्, आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम् । कायचिकित्सकास्तु गुदजस्येवार्शस्त्वमिच्छन्ति नासादिजानां लधिर्मासलं, ‘तेषु ‘पञ्चात्मा मासतः’ इत्यादिसंप्राप्तेरभावात्, विष्टम्भ इत्यादिपूर्वरूपस्य चासंभवात् । यदाह चरकः—“क्षिप्र”-इत्यारभ्य यावत् “अधिमांसे व्यपदेश एव” (च. वि. स्था. अ. १४)—इति । सुश्रुतेन तु मांसाङ्कुरत्वसाधर्म्यात्

* ‘अशोसि पट्प्रकाराणि भवन्ति—पृथग्दोषैर्वातादिभिस्त्रीणि, समस्तैर्दोषैरेकं, शोणितेन चैकम्, एकं सहजमिलेवं पट्टशोसि । तत्र सहजानि कुलनानीत्यर्थः । त्रिदोषेण तु विकृतिविपमसमवायारब्धत्वेनासाध्यत्वात्संख्यया पृथग्गणितम् । तत्र गुदौष्ठमर्धाङ्गुलं, तदूर्ध्वमङ्गुलद्वयप्रमाणा प्रथमा वलिः, द्वितीया सार्धैकाङ्गुला, तृतीयाऽपि सार्धैकाङ्गुला, एवं सार्धपञ्चाङ्गुलं गुदं सुश्रुतेन निर्दिष्टम् ।’ (आ० द०) ॥ २ ॥

† ‘दोपा वातादयस्त्वज्ञासमेदांसि संदृष्य अपानादौ यान् मांसाङ्कुरान् कुर्वन्ति विपजस्तान्मांसाङ्कुरानशोसि बगुः कथयन्ति । आदिशब्देन नासिकाश्रवणबहुमैदनाभिप्रसृतयो गृह्यन्ते । एषां लक्षणानि सुश्रुते पठितानि ।’ (आ० द०) ॥ २ ॥

१ ‘एकदोषवनितनिर्दिष्टस्य साध्यत्वस्यायोगात्’ इति ख. । २ अर्धपञ्चममङ्गुलं यस्मिन् तत्तथा; एतेन सार्धचतुरङ्गुलप्रमाणं गुदमित्यर्थः ॥ ३ यवाप्यर्धं सार्धयवं, अर्धाङ्गुलप्रमाणमित्यर्थः; अङ्गुलस्य त्रियवप्रमाणत्वात् ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ७३

शस्त्रक्षाराग्निसाध्यत्वाच्च तेष्वर्शःशब्दप्रयोगः कृतः, सर्षपादिस्नेहे तैलव्यपदेशवत् ; सुश्रुताशुवादिनो वारमटस्याप्ययमेवाभिप्राय इति ॥ २ ॥

* कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥

(च. वि. अ. १४)

वातार्शसो निदानमाह—कषायेत्यादि । प्रमितम् अल्पतमम्, अल्पं मात्राहीनमशनं, जैज्जटस्त्वाह—“प्रमितमतीतकालभोजनम्” । ‘प्रमृत’ इति पाठे तु नष्टशक्तिकं धान्यादिकमाहुः । ‘प्रमिताशनमेकरसाभ्यासः’ इत्यन्ये । तत्रातिथुक्तम् ; एकरसाभ्यासः किं वातप्रकोपकस्य कट्वादेः, कफप्रकोपकस्य मधुरादेर्वा ? नाथः, कट्वादेरत्रैवोपासत्वात् ; द्वितीये मधुरादीनां लभ्यासो वातशामक एव, एकरसाभ्यासाच्च दौर्बल्यमुक्तं नतु वातवृद्धिरिति चिन्त्यमेतत् । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं, पैष्टिकादिमृदुमद्यस्य वातप्रशमकत्वात् । शीतो देश आनूपः, कालो हेमन्तादिः । आतप उष्णम्, आतपस्योष्णगुणस्याप्युद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपकत्वमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

† कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामादयातपप्रभाः ।

देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥

विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नमेषजम् ।

पित्तोत्त्वणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥

(च. वि. अ. १४)

पित्तार्शोनिदानमाह—कट्वम्लेत्यादि । देशकालावशिशिरामिति उष्णो देशो मरुः, उष्णः कालः शरद् ग्रीष्मश्च । असूयनं परसंपत्तौ द्वेषः, स क्रोधविशेष एव । पित्तोत्त्वणानामित्यनेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषबलम्, अधिकेन तु व्यपदेश इति दर्शितं स्वरकेण । यदाह स एव—“अर्शासि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः । दोषैर्दोषविशेषान्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसाम्” (च. वि. स्था. अ. १४)—इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

‡ मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरुणि च ।

अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥

* “कषायेत्यादि । एतत्सर्वं वातार्शसां हेतुः कारणम् । प्रमितम् अल्पतमम्, अन्ये प्रमितस्थाने ‘अतीतम्’ इति पठन्ति, तत्रातीतकालभोजनम् ।” (आ० द०) ॥ ३ ॥ ४ ॥

† ‘कट्वित्यादि । कट्वम्लेत्यादिको हेतुर्ज्ञेयः । अश्वेरातपस्य च सेवनम् । विदाहि वंशकरीरादि ।’ (आ० द०) ॥ ५ ॥ ६ ॥

‡ ‘मधुरेत्यादि । स्नेहोत्कथ्यनामर्शसां समुत्पत्तावेतन्मधुरस्निग्धेत्यादि कारणमुक्तम् ।’ (आ० द०) ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ “तिक्ताति” इति क. । २ “अमाः” इति क. ख. ।

७ मा० नि०

प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।

श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

(च. वि. अ. १४)

श्लेष्माशोनिदानमाह—मधुरेत्यादि । श्रय्यासनसुखे रतिरिति सुखशय्यासने रतिरासक्तिः । प्राग्वातसेवा पुरोवातसेवनम् । अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ ७ ॥ ८ ॥

“हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वन्द्वोत्वणानि च ।

द्वन्द्वजाशोनिदानादिकमाह—हेत्वित्यादि । हेतुलक्षणसंसर्गादिति दोषद्वयस्य निदानमेलकेन लक्षणमेलकेन च द्वन्द्वोत्वणानि द्वन्द्वजानि विधात् ॥—

सर्वो हेतुल्लिखोपाणां सहजैर्लक्षणं समम् ॥ ९ ॥”

(च. वि. अ. १४)

त्रिदोषजाशोनिदानमाह—सर्वे इत्यादि । सर्वो हेतुरिति एकैकशो वाताद्यर्शसां यो हेतुल्लिखः स त्रिदोषजानां भवति, त्रयो दोषा जनकत्वेनैषां सन्तीति त्रिदोषजानि । सहजैर्लक्षणं सममिति तेषां लक्षणं सहजैर्लक्षणैः सह समं सहसं, सहजानां यल्लक्षणं तत्रिदोषजानामित्यर्थः । ‘सहजैर्लक्षणं समम्’ इति पाठान्तरे तु सहजैः सहजाशोभैर्लक्षणैः समं सह सर्वो हेतुल्लिखोपाणामिति योज्यम् । सहजाशोर्लक्षणं चात्र संग्रहे नोक्तं तन्त्रान्तरादनुसर्तव्यं; यदाह सुश्रुतः—“बुर्दर्शनानि परुषारुणपाण्डूनि दाहणान्तर्मुखाणि, तैरुपद्रुतः कुशोऽल्पभुक् तिरासन्ततयात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाभिर्ग्राणशिरोऽक्षिग्रवणरोगवान्, सततमञ्जकूजनाटोपहृदयोपलेपा रोचकप्रसृतिभिः पीड्यते—(सु. नि. स्था. अ. २)” इति; स्वरकै च—“कानिचिदणूनि—”(च. वि. स्था. अ. १४) इत्यादिना प्रभूततरं लक्षणमुक्तम् । ननु, त्रिदोषजानीति विशेषाभिधानमनुपपन्नं, सर्वेषामेव रोगाणां त्रिदोषजत्वात् । यदुक्तं—“द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः । योऽधिकस्तेन निर्देशः क्रियते रसदोषयोः”—इति । नैवं; “सर्वदेहचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः” (च. सु. स्था. अ. २०) इति वचनादेकस्मिन् धात्वादौ दोषेण दूषिते सति तद्वतेतरदोषेऽप्यवश्यं भाविनी काचिदुष्टिः, दुष्टदोषसंबन्धात् । किंच स्वकारणाद्बुद्धो वायुः शैत्याच्छीतस्य श्लेष्मणो बलमादधाति, लघवातेजोरूपस्य पित्तस्य; पित्तं च कटुत्वाद्वातस्य, प्रवृत्त्याच्छ्लेष्मणः; कफश्च शैलाद्वायोः, द्रवत्वात् पित्तसेति । अत एवोक्तं—“न रोगोऽप्येकदोषजः”—इति । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं—“एकैः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्”—इति । यत्र तु स्वकारणाद्वयोऽपि कुपितास्तत्र त्रिदोषव्यपदेश इति सिद्धान्तः; एवं सर्वत्र ॥ ९ ॥

* ‘दोषाणां हेतुलक्षणैरेव द्वन्द्वोत्वणमाह—हेत्वित्यादि । दोषद्वयस्य निदानमेलके लक्षणमेलके च द्वन्द्वोत्वणानि द्वन्द्वजानि विधात् जानीवात्’ (भा० ६०)—

॥ ‘श्लेष्मोत्वणानां’ इति क. ख. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ७५

*गुदाङ्कुरा वह्ननिलाः शुष्काश्चिमचिमान्विताः ।

म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥ १० ॥

सिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।

विम्बीखर्जूरकर्कन्धूकार्पासीफलसन्निभाः ॥ ११ ॥

केचित् कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।

शिरःपार्श्वोसकट्यूरुवङ्गणाद्यधिकव्यथाः ॥ १२ ॥

क्षवधूद्वारविष्टम्बहृद्ग्रहोरोचकप्रदाः ।

कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १३ ॥

तैरातो ग्रथितं स्तोके सशब्दं सप्रवाहिकम् ।

रुक्फेनपिच्छानुगतं विवदमुपवेक्ष्यते ॥ १४ ॥

कृष्णत्वङ्मलविण्मूत्रनेत्रवक्रश्च जायते ।

शुल्मग्रीहोदराष्ट्रीलासंभवस्तत एव च ॥ १५ ॥

(वा. नि. स्था. अ. ७)

पूर्वं निदानमुक्तं, संप्रति वातादिभेदेनार्शसां लक्षणान्युच्यन्ते, तत्र प्रथमं वाताशौ-
लक्षणमाह—शुदेत्यादि । गुदाङ्कुरा शुदे अङ्कुराकारा मांसप्ररोहाः, त एव अर्शासि ।
वह्ननिला वातोल्बणाः । शुष्काः सावरहिताः । चिमचिमा वेदनाविशेषः । म्लाना
अनुपचिताः । स्तब्धाः कठिन्यात् । विशदा अपिच्छिलाः, धूलिस्पर्शवत् । परुषाः
कर्कशाः, गोजिह्वास्पर्शवत् । खराः कर्कोटफलवत्सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । एषु विक-
ल्पेषु वक्ष्यमाणं केचिदिति पदं संबन्धनीयम् । सिथो विसदृशाः परस्परभिन्नरूपाः ।
वक्रा धनुःकाष्ठादिवत् । तीक्ष्णाः सूक्ष्माग्राः । फलसन्निभा इति विम्ब्यादिभिः संब-
ध्यते, विम्ब्यादिसन्निभत्वं चाकृत्वा ज्ञेयम् । विम्बी ओष्ठोपमफला, 'तेलाङ्कुरा' इति
लोके ख्याता, कार्पासी वनकार्पासी, कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः ।
सिद्धार्थकोपमाः सूक्ष्मपिडकारूपाः । हृदयं गृहीतमिवेति वेदना हृद्ग्रहः । ग्रथितं
ग्रन्थितं पाषाणवत् । रुक् शूलम् । पिच्छा पिच्छिलो द्रवमाणः । उपवेक्ष्यते वर्च-
स्त्याज्यते । कृष्णशब्दस्त्वगादिभिर्वकान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । अस्योपद्रवमाह—
शुल्मेत्यादि । अष्ट्रीला वातरोगविशेषः ॥ १०-१५ ॥

* 'चिमचिमा वेदनाविशेषस्तोनान्विताः, सर्पपकल्पलिप्ता इवेति यावत् । श्यावारुणा
वर्णतः । स्तब्धाः कठिनाः कीलवत् । विपमा इति पाठे विपमा निम्नोन्नताः । वक्रा
धनुर्वत्कुटिकाः । तीक्ष्णा दर्भाङ्कुरवत्सूक्ष्माग्राः । विस्फुटिताननाः केसरादिवदाननं
'वेपा' ते विदीर्णमुखा इत्यर्थः । विम्ब्यादिफलवत्सदृशत्वमाकृत्वा, कर्कन्धुः कोलवदरी ।
केचिदिति केचित्कदम्बपुष्पाभाः स्थूलाः, केचित्सिद्धार्थकोपमाः सर्पपवत्सूक्ष्माः । शिरःप्रभृ-
तीनामव्यधिकव्यथा अतिवेदना । क्षवश्चित् क्षवशुः छिन्ना । विष्टम्बो मलस्य ग्रहः । तैरिति
तैर्गुदाङ्कुरैर्गोभिः पीडितः पुरुषः, स्तोके अल्पं, सप्रवाहिकं वातप्रवाहिकालक्षणोपेतं; रुक्

*पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।

तन्वस्त्रसाविणो विस्त्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १६ ॥

शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्रसंनिभाः ।

दाहपाकज्वरस्वेदतृणमूर्च्छांरुचिमोहदाः ॥ १७ ॥

सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।

यवमध्या हरिपीतहारिद्रत्वङ्गुखादयः ॥ १८ ॥

(वा. नि. स्था. अ. ७)

पित्ताशौलक्षणमाह—पित्तोत्तरा इत्यादि । नीलमुखा नीलाग्रः । तनु अधनम्, अन्नं रक्तं स्रवन्तीति तन्वस्त्रसाविणः । विस्त्रा आमगन्धिनः । तनवः स्त्रयाः । मृदवः कोमलाः । श्लथा लम्बनशीलाः । यवमध्याः यववन्मध्ये स्थूलाः । हरित् पत्रवर्णं, पीतं हरितालभं, हारिद्रं हरिप्रवर्णम् ; आदिशब्दाद्विण्मूत्रनेत्रवक्त्राणां ग्रहणम् ॥ १६-१८ ॥

†श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।

उत्सन्नोपचितस्निग्धस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ १९ ॥

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ठ्वाद्याः स्पर्शनप्रियाः ।

करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २० ॥

वङ्गणानाहिनः पार्थुवस्तिनामिविकर्पिणः ।

सम्भासकासदृष्टासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २१ ॥

मेदकृच्छ्रशिरोजाड्यक्षिशिरज्वरकारिणः ।

कैश्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ २२ ॥

शूलं, पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागस्तेनानुगतन्, ईदृशवर्चः उपवेश्यते त्याज्यते, गुदेनेति शेषः । सतो वाताशौभ्य उपद्रवरूपाणामेषां संभव उत्पत्तिः । अष्टीला नामैरधोभागे पाषाणपिण्ड-कावदातरोगविशेषः' (आ० ६०) ॥ १०-१५ ॥

*पैत्तिकान्याह—पित्तोत्तरा इत्यादि । पित्तोत्तराः पित्तोल्बणा गुदाङ्कुरा ईदृशा हेमाः । विस्त्रा विसर्गपिताः, अन्ये 'मृदुलम्बिन' इति पठन्ति तत्र लम्बिनो लम्बनशीलाः । आकृत्या च शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोमुखसन्निभाः सदृशाः । उपद्रवानाह—दाहेत्यादि । दाहादिमोहान्तोपद्रवदायिनः । सोष्माणः उष्णस्पर्शाः । द्रवं नीलन् सर्पणं पीतरक्तन्, आमम् अपक्वं वर्चं उपवेशयन्ति । यवमध्येति यववन्मध्ये स्थूलाः प्रान्ते सूक्ष्माः । हरितादिवत् त्वगादि शेषां ते वर्णसदृशत्वङ्गुखादयो भवन्ति । आदिशब्दाच्च वक्त्रनेत्रादयो गृह्यन्ते' (आ० ६०) ॥ १६-२८ ॥

† 'श्लेष्मिकान्याह—श्लेष्मोल्बणा इत्यादि । मन्दरुजः स्वल्पपीडाः । सिताः शुक्लवर्णाः । उत्सन्ना इत्यत्र 'उच्छ्राना' इति पाठे श्वयुमन्तः । उपचिताः परिणाहेन वर्तुलाः सिरा निक्षलाः । पिच्छिला अविशदाः । स्तिमिता मन्दाः । वस्तिः मूत्रकोष्ठः । उपद्रवानाह—सम्भा-सेत्यादि । दृष्टासः उपस्थितवमनत्वमिव, सप्रवाहिकाः श्लेष्मिकप्रवाहयुक्ताः । पाण्डुस्निग्धा-स्त्वगादयः त्वद्वनखनयनवदनानि यत्र पुरुषाणां भवन्ति' (आ० ६०) ॥ १९-२३ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ७७

वसामसकफप्रायपुरीपाः सप्रवाहिकाः ।

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २३ ॥

(वा. नि. स्था. अ. ७)

श्लेष्माशौलक्षणमाह—श्लेष्मोत्वणा इत्यादि । अत्र गुदाङ्कुरा इत्यनुवर्तते । महा-
मूला दूरवास्त्वगाहिनः । घना निविडावयवाः । उत्सन्ना दैर्घ्येणोद्गताः, उपचिताः
परिणाहेन स्थूलाः, स्रग्धा अनघाः, वृत्ताः परिणाहेन वर्तुलाः, गुरवो गुरुद्रव्या-
क्रान्तमिव गुदं कुर्वन्ते, स्थिरा अचञ्चलाः । श्लक्ष्णा मणिवन्मसृणाः । कण्ठ्वाद्याः
कण्ठ्वहुलाः; कण्ठ्व्यपगमार्थं स्पृश्यमानाः प्रीणयन्त्यर्शसमिति स्पर्शनप्रियाः ।
करीरो मरुजद्रुमः, पनसः कण्टकीफलं, तयोरस्थ्याभाः; अथवा करीरो वंशाङ्कुरः;
तेन करीराभाः, पनसास्थ्याभाथेत्यर्थः । तथा गोस्तनसज्जिभाः गोस्तनसदृशा
इत्यर्थः । बह्वङ्गौ आनाहितुमावदुमिव शीलं येषां ते तथा, गुदप्रत्यासत्त्याः
बह्वङ्गयोः प्रेरणाद्यसामर्थ्यकारिण इत्यर्थः । पायुवस्तिनाभिविकर्पिण इति पाय्वा-
दिप्राकर्पवत्पीडाकारिणः । प्रसेफो मुखस्य गुदस्य वा; कृच्छं मूत्रकृच्छं,
शिरोजाड्यं शिरःस्तिमितता, शिशिरज्वरकारिणः शीतज्वरकारिणः । क्लेब्यं स्त्रीप्व-
नुत्साहः, अग्निमार्दवं घट्टिमन्थं, छर्दिर्वमिः । आमप्रायविकारवाः आमबहुला ये
रोगा अतीसारग्रहण्यादयस्तत्प्रदाः । प्रायःस्थाने 'प्राज्य' इति पाठान्तरे स एवार्थः
प्रायःप्राज्यशब्दयोः प्रचुरार्थत्वात् । वसामं च सकर्फं च प्राज्यं च पुरीपं येषां ते
तथा । न स्रवन्ति 'क्लेदरक्कादिकम्' इति शेषः । न भिद्यन्ते गाढविद्रूपपीडिता अपि
न विदीर्यन्ते इति ॥ १९-२३ ॥

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ।

सन्निपातार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणमाह—सर्वैरित्यादि ।—सर्वैर्वार्तजाद्यशौभवै-
र्लक्षणैः, सर्वात्मकानि त्रिदोषजानि; तथा तैरेव लक्षणैः सहजान्यप्याहुः, तेषामपि
त्रिदोषजत्वात् ॥—

*रक्तोत्वणा गुदंकीलाः पिच्छाकृतिसमन्विताः ॥ २४ ॥

वटप्ररोहसदृशा गुभाविद्रुमसज्जिभाः ।

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविद्रुमपीडिताः ॥ २५ ॥

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।

मेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः ॥ २६ ॥

हीनवर्णचलोत्साहो हतौजाः कलुपेन्द्रियः ।

(वा. नि. स्था. अ. ७)

* 'रक्तजान्याह—रक्तोत्वणा इत्यादि । आकृता च शुष्ना रक्तगुजा, विद्रुमः
प्रवालमणिस्तत्सदृशलोडिता इत्यर्थः । अत्यर्थम् अतिशयेन दुष्टम् । सहसा अकसात् ।'
(भा० द०) ॥ २४-२६ ॥—

१ 'दूरवास्त्वगाहिनः' इति क. ।

रक्ताशौलक्षणमाह—रक्तोत्वणा इत्यादि । गुदेकीलाः कीलवत् कीलाः अर्शासि,
“हृलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्”—(पा. अ. ६. पा. ३ सू. ९) इत्यलुक्समासः ।
पित्ताकृतिसमन्विताः पैत्तिकशौलक्षणयुक्ताः । विद्रुमसन्निभाः प्रवालमणिवद्बोहिता
इत्यर्थः । ते ग्राहवित्प्रपीडिताः कठिनपुरीषयन्त्रिताः, दुष्टम् आविलम्, उष्णं च रक्तं
स्यन्ति । तस्येति रक्तस्य, अतिप्रवृत्तितः अतिक्षयात्, मेकामः प्रावृषेण्यर्पाभ्यामः
पीतच्छविः, ‘पुरुषः’ इति शेषः । दुःखैः रोगैः । शोणितस्यसंभवैरेति “लक्ष्पारुण्या-
म्लशीतप्रार्थनासिराशैथिल्यैः” (सु. सू. स्था. अ. १५) सुश्रुतोक्तैः । बलं स्थौल्यम्,
उत्साहो हर्षः । हतौजाः हतशक्तिः । कलुपेन्द्रिय आविलचक्षुः, व्याकुलसर्वे-
न्द्रियो वा ॥ २४-२६ ॥—

(तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ।)

विद् श्यावं कठिनं रुक्षमर्धोवायुर्न वर्तते ॥ २७ ॥

*तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।

कट्यूरुगुदशूलं च दौर्वल्यं यदि चाधिकम् ॥ २८ ॥

तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ।

शिथिलं श्वेतपीतं च विद् स्निग्धं गुरु शीतलम् ॥ २९ ॥

यद्यर्शसा घनं चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ।

गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।

श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३० ॥

(च. वि. स्था. अ. १४)

इदानीं तस्यैव रक्तार्शसो निदानस्य रक्तस्य वातादिभेदेन लक्षणमाह—विडित्यादि ।
विद् श्यावमिति विदश्चन्दो नपुंसकोऽप्यस्ति, एतन्निर्देशादेव । काश्मीरास्तु चरके,
—“विद् श्यावा कठिना रुक्षा” (च. वि. अ. १४)—इत्येव पठन्ति । अधोवायुर्न
वर्तते गुदेन प्रतिलोमगलात् । तन्वित्यादि । तत्रानुबन्धो वातस्येति वातादिदुष्टस्यैव
रक्तसारम्मकत्वाज्जु केवलस्य, दोषत्वाभावात् । शिथिलमित्यादिना कफानुबन्धस्य ।
ननु, पित्तानुबन्धः कुतो नोक्तः ? इति, उच्यते—रक्तपित्तयोः श्रायः समानलिङ्गत्वात् ।
उक्तं च पूर्वं ‘रक्तोत्वणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः’ इति ॥ २७-३० ॥

* ‘रक्तोत्वणानामर्शसामसुन्मदीदृशं भवति—तनु अल्पं, कट्यादिषु शूलम्, अधिकं च
दौर्वल्यं, तत्र रक्तार्शसि वातस्यानुबन्धो ज्ञेयः । यदि च रुक्षणं रुक्षद्रव्यादि हेतुः
कारणम् । श्लेष्मानुबन्धलक्षणमाह—रक्तोत्वणानामर्शसां यदि स्निग्धं श्वेतपीतं च विद्
प्रवर्तते, यदि च स्निग्धं गुरु शीतलं तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलं चासृक्प्रवर्तते, तन्तुमत् सृज्जा-
कारं, गुदमपि पिच्छिलम् आर्द्रं, स्तिमितं विश्रलं च भवति, तस्मिन् रक्तार्शसि श्लेष्मानुबन्धो
विज्ञेयः । गुरु स्निग्धं च तत्र कारणं हेतुः । इति’ (भा० द०) ॥ २७-३० ॥

मधुकोशन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ७९

विष्टम्भोऽज्ञस्य दौर्वल्यं कुक्षेराटोप एव च ।

कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कृता ॥ ३१ ॥

ग्रहणीदोषपाण्डुरोऽरशङ्काचोदरस्य च ।

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ३२ ॥

(च. नि. स्था. अ. १४)

पूर्वरूपमाह—विष्टम्भ इत्यादि । विष्टम्भोऽज्ञस्येति विष्टम्भ्याज्ञस्य जीर्णतागमनम् ; आहारो विष्टब्ध आमाशय एवावतिष्ठते, वातवैगुण्यात् । दौर्वल्यं हीनशक्तिता । 'विष्टम्भोऽज्ञस्य' इति पाठान्तरे विष्टम्भो मलस्य, अज्ञस्य दौर्वल्यम् । यद्यपि निदानान्तरे पूर्वरूपं वक्तव्यं भवति, तथाऽपि निदानलक्षणानन्तरमत्र पूर्वरूपं; निदानलिङ्गयोश्चिकित्साव्रतमत्प्रतिपादनार्थं तयोः पूर्वमभिधानम् ; अथवाऽवश्यवक्तव्यानां कामचारादभिधानमिति । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् । कुक्षेराटोपो 'गुडगुडाशब्दः' इति चक्रः, 'तनतनी' इति गुणाकरः; 'रुजापूर्वकः शोभः' इति गदाधरः, पुरीषवृद्धिलक्षणे च "आटोपम् आध्मानम्" इति विवृतवान् ; एतच्च न, सर्वत्र गुल्मपूर्वरूपे आटोपाध्मानयोरुभयोरपि पाठत् । उद्गारबाहुल्यमधोनिरुद्धस्य वायो-रुर्ध्वगमनात् । सक्थिसादो जन्नावसादः । ग्रहणीदोषपाण्डुरोऽरशङ्काचोदरस्य उदरस्य चाद्याद्वा, तेषां लक्षणदर्शनात् । 'ग्रहणीदोषपाण्डुरोऽरशङ्काचोदरस्य' इति पाठान्तरे ग्रहणीदोषस्य पाण्डोः पाण्डुरोगस्य चार्तिः पीडा स्यात् । अभिवृद्धये उत्पत्त्यर्थमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।

सर्वे एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ३३ ॥

तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याचिकराणि च ।

सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कुञ्जतमानि च ॥ ३४ ॥

(च. नि. अ. १४)

* 'विष्टम्भोऽज्ञस्येत्यादि । पुरीषवृद्धिलक्षणे आटोपः आध्मानमिति साधवः । अल्पविट्कृता अल्पपुरीषत्वम् (भा० द०) ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

† पञ्चात्मेत्यादि । गुदजानां समुद्भवे संभवे एते सर्वे एवोक्तस्वरूपा वातादयः प्रकुप्यन्ति । एवं पञ्चात्मा बाहुः कथ्यते । "योऽनिळो वक्रसंचारी स प्राणो नाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्नं प्राणश्चैवावलम्बते । कुपितः क्रुते चापि हिक्काश्वासादिकान् गद्गान् ॥ उदानो नाम यस्तुर्ध्वमुपैति पवनोत्तमः । तेन आपितगीतादिविशेषश्चाभिवर्तते । कर्ध्वजगुगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ॥ आमपकाशयचरः समानोऽभिसहायवान् । अन्नं पचति तज्ज्वंश विकारान् प्रत्यनक्ति सः । गुल्माशिसादावीसारान्प्रदुष्टश्च करोति सः ॥ पकाशयाश्रयोऽपानः काले कर्षति चाप्यधः । वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रगर्भातवानि च । रुद्धश्च क्रुते रोगान् घोरान्बस्तिगुदाश्रयान् ॥ सर्वदेहसरो व्यानो रससर्वहनोद्यतः ।

१ 'अज्ञस्य' इति. ग. २ 'रोग' इति. ख. ।

ननु, गुददेशदुष्ट्या गुदवैस्योत्पादात् कथं सर्वदेहे कृशतलकृष्णत्वादिरूपा दुष्टिरित्यत आह—पद्मात्मेत्यादि । पद्मात्मा पद्मस्वरूपः, प्राणपानसमानोदानव्यानमेदात् ; “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥ उदानः कण्ठदेशे स्याद्यानः सर्वशरीरगः ॥” इति तेषां स्थानानि । एवं लिङ्गविपरिणामात् पद्मात्मकत्वं पित्तेऽपि योज्यं, पित्तं ह्यालोचकरञ्जकसाधकपाचकप्राजकमेदाद्रिभम् । आलोचकं नेत्रयोः, रञ्जकं बहु-
 र्हीनोः, साधकं हृदि, पाचकं पक्वमाशययोर्मध्ये, प्राजकं तच्चीति । एवं कफोऽपि पद्मात्मा हृदयानाशयजिह्वाशिरःसन्धिषु क्रमेणावलम्बकल्लेदकवोचकर्तर्पकश्लेष्मकमे-
 दात् । यदाह गौतमः—“श्लेष्मा पद्मविबोरःस्थः श्लेष्मकादिस्त्वकर्मणा । कफघात्रां च सर्वेषां यत् करोत्यवलम्बनम् ॥ अतोऽवलम्बकः, श्लेष्मा यस्त्वानाशयसंश्रितः ।
 ल्लेदकः सोऽन्नचंघातल्लेदनाद्, रसवोचनात् ॥ वोचको रसनास्यस्तु, शिरःसंस्थोऽङ्ग-
 तर्पणात् । तर्पकः, श्लेष्मकः सम्यक् श्लेपणात् सन्धिषु स्थितः”—इति । गुदवलित्रयस्य च प्रकोपो विकृतत्वं, प्रवाहणादिस्वकार्यकर्तृत्वं च । “गुदवलित्रये” इति पाठान्तरं न युक्तं, तत्र प्राणोदानयोः सन्निधानस्याप्यभावात्, वलिदुष्टेरप्राप्तेः । सर्व एवेति उक्त-
 नास्तादय एवेति । तस्मादित्यादि, बहुव्याधिकरणणीति जठराग्निमान्वाद्युपद्रवकराणि । प्रायः कृच्छ्रतमानीति प्रायोग्रहणादसाध्यानि सुखसाध्यान्यपि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जेदात्कृत्तावणश्चापि पञ्चषा वैष्टयत्यपि ॥ कृद्भक्ष कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् । शुक्रदोषाः प्रनेहाश्च व्यानापानप्रकोपजाः । युगपद कुपिताश्वामी देहं भिन्दुत्संशयम्” (सु. नि. सा. अ. १)—इति पञ्चात्मा वायुः । “रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रज्जो कृद्बुधलः” इति । एवं पञ्चात्मकत्वं पित्ते योज्यं, आलोचकरञ्जकसाधकपाचकप्राजकमेदात् ; “पाचकं प्राजकं चैव रज्ज्जालोचके तथा । साधकं चेति पद्मैव पित्तानामन्यनुक्रमात् ॥” “साधये-
 पाचकं पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् । प्राजकं कान्तिर्दं यत्तु लेपान्यद्वादि पाचकम् ॥ रञ्जकं तु यकृष्णीहोस्तद्वर्त्तं शोणितं नयेत् । आलोचकं स्थितं नेत्रे रूपदर्शनकारि तत् ॥ साधकं हृदये तिष्ठेन्नेषाप्रझाकरं च तत् । पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं तत्स्वगुणोत्तरम् ॥ कृद्-
 विकारसं हेयं विदग्धं चान्धतां व्रजेत्” (सु. चक्र. सा. अ. २१)—इति । इति एवं कफोऽपि पञ्चात्मा, “उरःकण्ठःशिरःसंधिपर्याग्यामाशयो रसः । वेदो ब्राह्मं च जिह्वा च कफस्यानमुरो
 नृश्चम्”—इति । एवं दोषत्रयाणां पञ्चात्मकत्वं सिद्धम् । पञ्चात्मानो दोषास्तयः गुदवलित्रयं च गुदबानां समुद्भवे सर्व एव प्रकुप्यन्ति । अन्ये तु “गुदवलित्रये” इति पठन्ति व्याख्यान-
 यन्ति—गुदवलित्रये गुदबानां समुद्भवे उत्पत्तौ सति सर्व एव दोषाः प्रकुप्यन्तीति । तस्माद-
 शंसिदुःखप्रदानि बहुव्याधिकरणत्वात् जठराग्निमान्वाद्युपद्रवकराणि अतः सर्वशरीरतापीनि । प्रायः कृच्छ्रतमानीति प्रायोग्रहणादसाध्यानि । उक्तञ्च—“अर्शसां प्रशमे यत् नाशु कुर्वन्ति
 शुद्धिमान् । तान्याशु हि गुदं वच्चा कुर्युर्वद्गुदोदरम् ।” सुश्रुतस्तु—“सर्चाः स्युर्वलयो येषां
 दुर्नानभिरुपद्रुताः । तामिस्तु प्रदिवो वायुरपानः सन्निवर्तते ॥ ततो व्यानेन संगम्य
 स्योतिर्गृहाति देहिनाम्” (सु. नि. सा. अ. २)—इति (आ० ८०) ॥ ३३-३४ ॥

१ ‘गुदं स्यात्, गुदस्योत्पादनात्कथं’-इति पाठान्तरम् । २ ‘व्यानेनापि च संगम्य’ इति पाठान्तरम् ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ८१

* बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।

अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ।

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३६ ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।

जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ३७ ॥

(च. वि. स्था. अ. १४)

उक्तवातायर्शसां साध्यत्वादिकमाह—बाह्यायामित्यादि । न चिरोत्पतितानीति अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । परिसंवत्सराणीति परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरो यैस्तानि तथा । यानि तु बाह्यवलिजातानि द्विदोषोल्बणानि तानि कृच्छ्राणि, त्रिदोषजानि याप्यानीत्युक्तम् ; एवं द्वितीयायामेकदोषोल्बणानि कृच्छ्राणि, द्विदोषोल्बणानि याप्यानि, त्रिदोषोल्बणान्यसाध्यानि ; एवं तृतीयायामेकदोषोल्बणानि याप्यानि, शेषाण्यसाध्यानि । यथाप्यं प्रत्याख्येयं वा तद्दोषवलिमेदेऽप्यसाध्यमेव, यदुक्तं चरकैण—“नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्” (च. नि. स्था. अ. ८)—इति ॥ ३५-३७ ॥

शेषत्वादायुपस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।

याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ३८ ॥

(च. वि. स्था. अ. १४)

असाध्यो हि द्विविधो याप्यप्रत्याख्येयमेदात्, तत्र यथायुःशेषोऽस्ति चतुष्पाद-संपत्तिश्च तदा याप्यत्वमन्यथा प्रत्याख्येयत्वमित्याह—शेषत्वादित्यादि । चतुष्पाद-समन्विते ‘अर्शोरोमणि’ इति शेषः । समन्वित इति भावे कः, सेन “चतुष्पाद-समन्वये सति” इति चक्रः ॥ ३८ ॥

* ‘सुखसाध्याभ्याह—बाह्यायामित्यादि । कृच्छ्रसाध्याभ्याह—द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्यर्शांसि कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः । कृच्छ्रसाध्यानि याप्यानीत्यर्थः । असाध्याभ्याह—सहजानीत्यादि । यानि सहजानि तान्यसाध्यानि, तथा त्रिदोषबान्युत्तरकालान्यपि, ‘यान्य-भ्यन्तरां वलिं संश्रित्य जायन्त’ इत्यन्वयः । (आ० द०) ॥ ३५-३७ ॥

† ‘असाध्यस्य याप्यप्रत्याख्येयमेदेन द्वैविध्यमाह—शेषत्वादित्यादि । यथायुपः शेषोऽस्ति तदा चतुष्पादसमन्विते तान्यर्शांसि याप्यन्ते ‘रोमणि’ इति शेषः । कीदृशे रोमणि ? दीप्तकायाग्नौ, पुनः कीदृशे ? चतुष्पादसमन्विते, अतोऽन्यथा विपरीतानि प्रत्याख्येयानि असाध्यानि । पादचतुष्टयं यथा-रोगी भिषक् परिचारक औषधं च । यदा रोगी भिष-क्वाक्यक्रदाह्यो विजितेन्द्रियः, वैद्यः, शास्त्रे कर्मणि कुशलो तिलोमः सत्यधर्मपरश्च, परि-चारकः, भातः कुलीनोऽनलस आतुरच्छन्दानुवर्ती च, औषधं, नवं रसवीर्यादिसंपन्नं च ।

१ ‘त्रिदोषं तृतीयवली त्वसाध्यमेव’ इति क. ।

“*हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।

शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥ ३९ ॥

हृत्पार्श्वशूलं संमोहदृष्टिर्दृक्स्थस्य रुग्णः ।

तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्त्युर्गुदजातुरम् ॥ ४० ॥”

(च. वि. स्था. अ. १४)

“तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम् ।

शोथातिसारसंयुक्तमर्शासि क्षपयन्ति हि ॥ ४१ ॥”

(सु. सू. स्था. अ. ३३)

उपद्रवादसाध्यत्वमाह—हस्त इत्यादि ।—हस्तपादादिशोथो मिलितोऽसाध्यलक्षणम् ।

अत्र हृत्पार्श्वशूलसंमोहादि व्यस्तं समस्तं वा ॥ ३९-४१ ॥

‘मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्त्रं, नाभिजानि च ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४२ ॥

(वा. वि. स्था. अ. ७)

अथ मेढ्रादीनां स्वरूपमाह—मेढ्रादिष्वित्यादि । मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्त्रं-मिस्यन्तेन छेदः । तेन ‘नासार्ष’ इत्यादिव्यपदेशः । गण्डूपदास्यरूपाणि किञ्चुलक-मुखसदृशानि ॥ ४२ ॥

तदुक्तं—“वैथो व्याध्युपसृष्टश्च मेपजं परिचारकः । एते पादाक्षिकित्सायाः कर्मसाधन-हेतवः ॥ तत्त्वभिगतशास्त्रार्थो वृष्टकर्मा स्वयंकृती । रुग्णहस्तः शुचिः शूरः सञ्जोपस्कर-मेपजः ॥ प्रत्युत्पन्नमस्तिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः । सत्वपर्वरो यश्च स भिषकपाद-उच्यते ॥ आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि । उच्यते व्याधितः पादो वैथ-वाक्यकृदास्तिकः ॥ प्रशस्तदेशसंभूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् । अक्षमात्रं महापीर्यं गन्ध-वर्णीरसान्वितम् ॥ दोषत्रयमलानिकरमविकारि विपर्यये । समीक्ष्य काले दत्तं च मेपजं पाद-उच्यते ॥ क्षिण्योऽलुगुप्युर्वलवान् युक्तो व्याभितरक्षणे । वैथवाक्यकृदग्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः” (सु. सू. स्था. अ. ३४)—इति । एषा चतुष्पादसंपत्तिः । सा चायुषः शेषत्वावष्टे’ (आ० द०) ॥ ३८ ॥

* ‘अथोपद्रवादसाध्यत्वमाह—हस्त इत्यादि । यस्य हस्तपादादिषु श्वययुः स्यात् हृत्पार्श्व-शूलं च स अर्शसोऽर्शोरीयो असाध्यः । असाध्यस्य लक्षणमाह—हृदित्यादि । हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्च; तथा हृत्पार्श्वशूलादि समस्तं व्यस्तं च, अद्वय रुक् पीडा, गुदमुष्कयोः पाकश्च, गुदजानि अर्शासि, तं नरं व्रन्तीत्यर्थः । रक्ताशोऽसाध्यत्वमाह—तृष्णेत्यादि । अतिप्रसृतशोणितं तृष्णारोचकाद्युपद्रवयुक्तं पुरुषमर्शासि क्षपयन्ति नाशयन्ति, हि पादपूरणे’ (आ० द०) ॥ ३९-४१ ॥

† ‘स्थानान्तरेष्वन्यान्यप्यर्शास्माह—मेढ्रादिष्वित्यादि । मांसान्तरत्वादिपामर्शस्त्वेन व्यप-देशः, सर्पपादिलेहेतु तैलव्यपदेशवत् । मेढः शोफः आदिशब्दाश्चछुर्नासादीनि । यथास्त्रं यथास्थानम् । नाभिजानि तु गण्डूपदास्यरूपाणि किञ्चुलमुखसदृशानि आकृतेत्यर्थः । तानि पिच्छिलानि मृदूनि च भवन्ति’ (आ० द०) ॥ ४२ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ८३

*व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वह्निः ।

कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तद्विदुः ॥ ४३ ॥

(वा. नि. स्था. अ. ७)

चर्मकीलसंप्राप्तिमाह—व्यान इत्यादि । व्यानो वायुः, “एतच्च शुदीष्टदेश एव नान्यत्र” इति कार्तिककुण्डादयः ॥ ४३ ॥

वातेन तोदपारुष्यं पिप्तादसितवक्रता ।

श्लेष्मणा स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ४४ ॥

(वा. नि. स्था. अ. ७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽर्शोनिदानं समाप्तम् ॥ ५ ॥

तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह—वातेनेत्यादि । सवर्णता गात्रसवर्णता ॥ ४४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामर्शोनिदानं समाप्तम् ॥ ५ ॥

* व्यानो वायुः, कर्णं गृहीत्वा संगृह्य, त्वचो वह्निः कीलतद्वत्समर्थः कुर्यात्, स्थिरं निश्चलं, तं चर्मकीलं प्राहुः । त्वचो वह्निरिति शुदीष्टं परित्यज्येत्यर्थः, तत्र त्वर्शतामेव संभवत्वात् (आ० ८०) ॥ ४३ ॥

, † तस्यैव वातादिलक्षणमाह—वातेनेत्यादि । वातेन तोदः पीडाविशेषः, पारुष्यं पक्वपता; पिप्ताद् असितं किञ्चित्कृष्णं वक्रं; श्लेष्मणा स्निग्धता, ग्रन्थितादृश्यं, सवर्णता गात्रसमानवर्णता । दोषाः प्रकुपिता भेदभासशोणिते प्रदूष्य कण्डूः कुर्वन्ति, ततः कण्डूयतां हतम् । “तस्मिन् क्षते प्ररोहाः स्युर्मांसजा रुधिरस्रवाः । विनाशयन्ति शोफं ते भ्रन्ति पुंस्त्वं च सत्वरम्”—इति । शोफो मेढू, पुंस्त्वं शुक्रम् । “तथा योनी च ते दृष्टा गण्डू-पदमुखाकृतीन् । दुर्गन्धान्युक्तुमारंश्च पिच्छिलान् जनयन्ति हि”—इति । मांसाङ्कुरानिति शेषः । चकाराद्योनेरातवं च भ्रन्ति । “तरेवोर्ध्वगतैर्दोषैः कर्णवार्जस्तु जायते । वार्धिर्यं शूलमत्युग्रं सततं कर्णपूतिता ॥ नेत्रजेषु जलसानो वेदना चाप्यदर्शनम् । अश्रूणां जायते वर्त्माऽवरोधोऽर्शस्तु संततम् ॥ घ्राणजेषु प्रतिश्वायः कुच्छोच्छ्वासः क्षिरोन्मथा । क्षवशुः पूतिवक्रं च वाक्थं स्यादनुनासिकम् ॥ मुखार्शस्तु च कण्ठौष्ठतालुमध्येकजन्मसु । स्याद्विगद्गदवाक्यत्वं रसाश्चान् मुखामयाः—” इति (आ० ८०) ॥ ४४ ॥

१ “रक्ता” इति क. ख. ।

अथाग्निमान्द्याजीर्णविसूचिकालसक- विलम्बिकानिदानम् ।

*मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विपमः समश्चेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

अर्थः कार्यत्वादग्निमान्द्यादीनां तान्याह—मन्द इत्यादि । मन्दस्य दुर्जयत्वात् प्राग्निधानम् । कफपित्तानिलाधिक्यादिति यथाक्रमं मन्दादिषु योज्यम् । तत्साम्यादिति तेषां कफादीनां साम्यात् । समः अविकृतः, धातुसाम्यहेतुरित्यर्थः । एतस्याविकारस्यापि विकारप्रस्तावेऽग्निधानं प्रकृतिज्ञानानन्तरीयकं विकृतिज्ञानमिति बोधनार्थम् । जाठर इति धात्वग्निभूताग्निव्यवच्छेदार्थम् ॥ १ ॥

†विपमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसंभवान् ॥ २ ॥

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।

स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विपमाग्नेस्तु वेहिनः ॥ ३ ॥

कदाचित् पच्यते सम्यक्कदाचिन्न विपच्यते ।

मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ।

तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्, समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४ ॥

प्रतिलोमतत्प्रयुक्त्या तेषां रूपमाह—विपम इत्यादि । वातजान् रोगानिति वातनां नात्मजानामशीतेरन्यतमान्, सामान्यजांश्च ज्वरातीसारानीन्, एवं पित्तनानात्मजानामोषचोषादीनां चत्वारिंशतोऽन्यतमान्, एवं कफनानात्मजानां विंशतेरालस्यादीनामन्यतमान् । एते च विकाराश्चरके महारोगाध्याय (च. सू. स्था. अ. २०) एव द्रष्टव्याः । समेत्यादि ।—समा उचिता, मात्रा आहारस्य, सम्यग्यस्य विपच्यते स समाग्निः । तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यादिति छेदः । मात्राऽतिमात्रेत्युपलक्षणं, तेनाजीर्णगुरुभोजनादिकमपि लक्षणीयम् । यदुक्तमन्यत्र—“अतिमात्रमजीर्णेऽपि गुरु चाग्रमथाश्रतः । दिवाऽपि स्वपतो यस्य पच्यते सोऽग्निरुत्तमः”—इति । तीक्ष्ण-

* ‘अशोभ्योऽग्निमान्यस्य संभवस्ततोऽशोऽनन्तरमग्निमान्यादिकान् रोगानाह—मन्द इत्यादि । अनलो वह्निश्चतुर्विधो भवति—मन्दः, तीक्ष्णो, विपमः, समश्चेति ।’ (आ० द०) ॥१॥

† ‘तेषां स्वरूपमाह—विपम इत्यादि । तेषां लक्षणमाह—समेत्यादि । मन्दाग्नेः मन्दबहेः पुरुषस्य स्वल्पाऽपि मात्रा अशिता सम्यक् नैव विपच्यते । विपमाग्नेस्तु पुरुषस्य कदाचित्सम्यक् पाकं गच्छति कदाचिन्न गच्छति, वायोविपमगतित्वात् । तीक्ष्णाग्निरिति जानीयात् । तेषु मध्ये समाग्निरुत्तमः’ (आ० द०) ॥ २-४ ॥

१ ‘सुखं यस्य विपच्यते’ इति स्व. । २ ये वातादिभिर्दोषान्तरासंश्लेषैर्जन्यन्ते ते नानात्मजाः ।

ग्रहणेन मंसकस्यावरोधः, अत्यन्ततीक्ष्णामिरेव 'मंसक' इत्युच्यते । यदुक्तं चरके-
 "नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् । खोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥
 तदा लब्धबलो देहं विरुजेत् साबिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाश्च सुहु-
 र्मुहुः ॥ पक्त्वाऽन्नं स ततो घातुरं शोषितादीन् पचत्यपि । ततो दौर्बल्यमातङ्कान्
 मृत्युं चोपनयेन्नरम् ॥ भुक्तेऽन्ने लभते क्षान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति । तृदकासदाह-
 मूर्च्छाया व्याधयोऽल्यमिसंभवाः ॥ (च. चि. स्था. अ. १५)"—इति ॥ २-४ ॥

॥ "आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ५ ॥"

(सु. सू. स्था. अ. ४६)

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ६ ॥

अभिमान्धाजीर्णयोः परस्परकारणत्वादजीर्णान्याह—आममित्यादि । त्रिभिरिति
 कफादिभिरैकैकशो यथासंख्येन । रसशेषत इति रसाय शेषो रसशेषः, प्रकृति-
 विकृतिभावे चतुर्थी, यथा—यूपाय दारु यूषदारु; अथवा "रसशब्देन रसवानाहा-
 रोऽभिप्रेतो लक्षणया, तेन रसशब्देन रसवानाहारोऽभिधीयते, तस्य शेषोऽपरि-
 णतिलक्षणो रसशेष" इति जैस्त्रयः । ननु, यथेवं तदा आमविदग्धविष्टब्धानामन्यतम-
 रूपस्यावश्यमावित्वाण तेभ्यो भेदः; किंच तद्विज्ञेयस्त्रोद्गारादिभिर्मवितव्यं, तथाच
 संत्युद्गारशब्दे रसशेषाजीर्णलक्षणस्यानुदयप्रसङ्गः । उक्तं हि सुश्रुते—“उद्गार-
 शब्दावपि भक्ताङ्गा न जायते हृद्गुह्यता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थ-
 मेतत्प्रवदन्त्यजीर्णम्”—इति (सु. सू. स्था. अ. ४६) । आरोग्यमजर्जरा नागार्जुनोऽ-
 प्याह—“उद्गारेऽपि विशुद्धतामुपगते कङ्गा न भक्तादिषु स्निग्धत्वं वैदनस्य सन्धिषु
 रुजा कृत्वा शिरोगौरवम् । मन्दाजीर्णरसे तु लक्षणमिदं तत्रातिवृद्धे पुनर्हृत्तासज्वर-
 मूर्च्छनादि च भवेत् सर्वाभयसोभणम्”—इति । नैवं, अवश्यमाविषविषादिरूपस्या-
 प्याहारशेषस्याल्पत्वेन न तदनुरजितोद्गारोदयप्रसङ्गः, अकालबुभुक्षायामिव ।
 यदाह सुश्रुतः—“खल्पं यदा दोषविषद्वयमात्रं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्य-
 जीर्णोऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति” (सु. सू. स्था. अ. ४६)—
 इति । तस्मान्तरैऽप्याहारापाकजरसशेषलक्षणमुक्तम्—“आमं विदग्धं विष्टब्धं रसशेष-
 मयापि च । चतुर्विधमजीर्णं स्यादाहारापरिपाकतः”—इति । आदाघरत्वाह—
 “रसे शेषो रसशेषः, आहारजनिते रसे शेष आहारपचयवोऽनुप्रविष्टोऽलक्ष्यमाणः
 क्षीरे नीरमिव रसशेषः” इति । ननु, आमाजीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः ?
 उच्यते, आमादित्रयमजर्जरा, रसशेषस्त्वाहाररसजः; वातिकादिव्यपदेशश्चात्र न कृतः,
 अल्पत्वाद्वातादिलिङ्गानां; हेतुलक्षणचिकित्साभेदाच्चास्य भेद इति । अजीर्णमिति

* 'आहारस्यैव अपक्व वद्धरितो रसो रसशेषस्ततः । मतान्तरमाह—अजीर्णमित्यादि ।'
 (आन्द०) ॥ ५-६ ॥

१ 'रुक्षयेत्' इति क. ख. । २ 'बुदरस' इति क. ।

८ मा० नि०

तद्विरोधे नञ्, जीर्णं पक्वं तद्विषद्वमजीर्णं; यथा—‘अस्तिम्’ । सर्वमजीर्णं त्रिदो-
षजम्, एकदोषव्यपदेशस्तत्कटकदोषलिङ्गत्वेनोक्त इति व्याख्यानयन्ति; यत्सैवो-
षिकमेवाजीर्णकारणमुक्तम्, “अल्यम्बुपानात्” इत्यादि । अजीर्णादपि दोषत्रयकोपो
भवति । यदुक्तं सुश्रुते—“अजीर्णात् पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्” (सु.
सू. स्था. अ. ४६)—इति । अजीर्णं पञ्चमं केचिदित्यादि । निर्दोषम् आध्मानादिदुष्टे-
रकारकम् । दिनपाकि चेत्यहोरात्रेणाहारः पच्यत इत्युत्सर्गः, यत्र तु मात्राकाल-
सात्म्यादिदोषादपरदिने पच्यते तद्दिनपाकि । कालव्यतिक्रमेण पच्यमानमप्याध्मा-
नादिकं न करोतीति पूर्वभ्यो भेदः । एतदभिधानस्य तु प्रयोजनं पाककालप्रतीक्षणं,
नैशाजीर्णे भोजननिषेधात् । प्राकृतं प्रतिवासरमिति प्राकृतमवैकारिकं, प्रतिवासरं
प्रतिदिनं क्रियमाणम् । अयमभिसन्धिः—अथैव भुक्तमन्नं किं जीर्णमजीर्णं वा ? न
तावज्जीर्णं, क्षुत्पिपासामलोत्सर्गादेर्जीर्णलक्षणस्यानुदयात्; तस्मादजीर्णं, तच्चाध्माना-
दिकं न करोतीति पूर्वभ्यो भिन्नम् । तस्य चाभिधानप्रयोजनं—पाकार्यं वामपार्श्व-
शयनाद्याचारसेवा । उक्तं हि सुश्रुते—“भुक्त्वा पादघृतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ।
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाच्च मनसः प्रियाञ्च ॥ भुक्त्वाशुपसेवेत तेनार्धं साधु तिष्ठति”
(सु. सू. स्था. अ. ४६)—इति । न चात्राहारस्य निषेधः, तस्य शास्त्रेण विहित-
त्वात् । अरक्ते तु—“तस्य लिङ्गमजीर्णस्य”—इत्यादिवा “घोरमन्नविषं च” (च. वि.
स्था. अ. १५)—इत्यन्तेनान्नविषाख्यमजीर्णं पठितं; तच्च पित्तादिसंसृष्टरसशेषाजीर्णमे-
वेति व्याचक्षते; तेन रसशेष एव तस्यान्तर्भाव इति न पृथक् पठितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

* अल्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वमविपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ७ ॥

ईर्ष्याभयक्रोधपरिहृतेन लुब्धेन रुद्ध्यैव्यनिपीडितेन ।

प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति ॥ ८ ॥

(सु. सू. अ. ४६)

मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चाक्षं न जीर्यति ।

चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ९ ॥

(च. वि. अ. ९)

अजीर्णकारणमाह—अल्यम्बुपानादित्यादि । संधारणादिति वेगानाम् । स्वमविपर्य-
यात् दिवास्वप्नादेः । लघु चापीत्यपि चन्देन क्षिब्धोष्णादिगुणयुक्तमपि बोध्यम् ।
केचित् ‘ईर्ष्याभयक्रोधपरिहृतेन’—इत्यादिश्लोकं पठन्ति; स च मानसदोषाजीर्णविषयो
बोद्धव्य इति ॥ ७-९ ॥

* ‘अजीर्णस्य कारणमाह—अल्यम्बुपानादित्यादि । विषमाशनं “बहु स्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं
विषमाशनम्”—(सु. सू. अ. ४६) इति । क्षुब्धत्वात्पुरीषादिवेगानां संधारणं, रात्रिजागरणं

१ ‘नैषामजीर्णे’ इति क. । २ एतदनन्तरं ‘परं प्रकृतत्वादविकारित्वमस्य’ इति आतङ्कदर्प-
णेऽधिकं पठ्यते ।

*तत्रामे शुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।

उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ १० ॥

विदग्धे भ्रमतृणमूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ।

उद्गारश्च सधूमांशुः खेदो दाहश्च जायते ॥ ११ ॥

विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।

मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ १२ ॥

रसशेषेऽन्नविष्टेपो हृदयाशुद्धिगौरवे ।

उद्दिष्टानामजीर्णादीनां लक्षणमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति तेषु मध्ये । गण्डः कपोलः, अक्षिकूटश्चक्षुर्गोलकः, तद्गतः शोथो भवति प्रभावात् । उद्गारश्च यथाभुक्तमिति मधुरा-
दिरूपः । अविदग्धोऽनम्लः, द्वितीयपाके ह्याहारस्याम्लता दर्शिता । विदग्ध इत्यादि ।
-पित्ताच्च विविधा रुज इति ओषधोपादयः । सधूमांशु इति धूमोद्गारोऽम्लोद्गारश्च ।
विष्टब्ध इत्यादि । विविधा वातवेदना तोदमेदादिरूपा । अङ्गपीडनं सामवातवेद-
नादि ॥ १०-१२ ॥

†मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ १३ ॥

(सु. सू. अ. ४६)

उपद्रवानाह—मूर्च्छेत्यादि । अतिप्रवृद्धाजीर्णे तु मरणमपि ॥ १३ ॥

दिवास्वापः स्वप्नविपर्ययः । कायिकं कारणमभिभाव मानसं रजस्तमोदोषकारणमाह—ईर्ष्य-
त्यादि । ईर्ष्या परस्परचेरसहिष्णुता, भयं परसाक्षात्, क्रोधः पराभिद्रोहलक्षणः, तैः परिहृ-
तेन परिभूतेन, हृन्नेन कोभसहितेन, रुदैन्यनिपीडितेन शोकैर्न्यव्याप्तेन, दैन्यं निर्गतित्वं,
प्रद्वेपो मात्सर्यमिति' (आ० द०) ॥ ७-९ ॥

* 'आमे अजीर्णे शुरुतादिचिह्नं भवति । शुरुता उदराङ्गयोगौरवम् । उत्क्लेद उपस्मितव-
मनत्वमिव । अविदग्धोऽनम्लः, एतस्य लक्षणं सुश्रुते उक्तं—“माधुर्यमन्नं गतमामसंशम्—”
(सु. सू. अ. ४६) इति । तदेतत् कफदूषिताम्लमावकथनमात्रम् । कफकार्याणि गौरवलोह-
कण्डूप्रभृतीनि द्रष्टव्यानि । विदग्धलक्षणमाह—विदग्धं किंचिद्विषकमम्लभावगतम् । उक्तं च
सुश्रुते—“विदग्धसंशं गतमम्लभावम्—” (सु. सू. अ. ४६) इति । तेषु मध्ये विदग्धे भ्रमश्च-
क्रारुढसेव । विष्टब्धलक्षणमाह—विष्टब्ध इत्यादि । आनद्धवातं विष्टब्धं कथ्यते । उक्तं च
सुश्रुते—“किंचिद्विषकं नृशत्रोदशूलं विष्टब्धमानद्विरुद्धवातम्—” (सु. सू. अ. ४६) इति ।
तत्र तेषु मध्ये विष्टब्धेऽजीर्णे विविधवातवेदनास्तोदमेदादिरूपाः । जृम्भाद्गर्भदक्षिरोरजादीन्यपि
द्रष्टव्यानि । पुरीषवातयोरप्रवर्तनम् । स्तम्भोऽज्ञानम् । मोहो विगतचित्ता । रसशेषलक्षण-
माह—रसशेष इत्यादि । हृदयाशुद्धिरिति अशुद्धिः । प्रसेकादिसहितं गौरवमिति । उक्तं च
सुश्रुते “उद्गारशुद्धावपि मलकाह्वा न जायते हृद्भ्रुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं
चतुर्थमेतद् प्रवदन्त्यजीर्णम्” (सु. सू. अ. ४६) (आ० द०) ॥ १०-१२ ॥—

† 'अजीर्णसोपद्रवानाह—मूर्च्छेत्यादि । मूर्च्छा चेतनाच्युतिः, प्रलापोऽसंबद्धभाषणं,
वमथुः छर्दिः, सदनमङ्गलानि, अन्ये तु स्फुटनमिवाज्ञानमिति वदन्ति, भ्रमश्चक्रारुढसेव'
(आ० द०) ॥ १३ ॥

*अनात्मवन्तः पशुवद्भूते येऽप्रमाणतः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ १४ ॥

उक्ताजीर्णकारणेभ्योऽतिमात्रभोजनस्य विशेषकारणत्वमाह—अनात्मवन्त इत्यादि । अनात्मवन्तो दुष्टमनोबुक्ताः, लोलपत्नेन तदालस्यखाकाङ्क्षिण इति । अत एवोक्तं पशुवदिति । रोगानीकस्य रोगसमूहस्य विसृज्यादेः, मूलं कारणम् ॥ १४ ॥

†अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ।

विसृज्यलसकौ तस्माद्भवेद्यापि विलम्बिका ॥ १५ ॥

(सु. उ. अ. ५६)

अजीर्णसंभवत्वाद्विसृज्यादीनामजीर्णानन्तरं विसृज्यादीनाह—अजीर्णमित्यादि । “आमविष्टब्धविदग्धेषु त्रिषु विसृज्यलसकविलम्बिका ययासंख्यं भवन्ति”—इति कार्तिककुण्डः । ‘तज्ज’—इति चकुलकरः । ययासंख्ये हि विलम्बिका विदग्धात् प्राप्नोति, तां च कफवाताभ्यां पठिष्यति, तस्मान्निविधाजीर्णाययासंभवं विसृज्यादीनामुत्पाद इति युक्तम् । उक्तं हि—“अजीर्णात्पचनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्”—इति ॥ १५ ॥

‡सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः ।

यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥ १६ ॥

न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।

मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १७ ॥

(सु. उ. अ. ५६)

विसृज्या निरुक्तिमाह—सूचीभिरित्यादि । (‘बौद्धल्याद्वायुः सूचीभिरिव तुदन्’ इति विसूचिनिरुक्तिः । पाण्डुरोगवत्सूचीभिरिव तोदन् विहायान्येऽपि वेदनाभेदा विविधा भवन्त्येव । यदुक्तं तस्मान्तरं—“विविधैर्वेदनाभेदैर्वाय्वादेर्मृशकोपतः । सूचीभिरिव गात्राणि भिनत्तीति विसूचिका”—इति ।) विदितागमा विदितायुर्वेदाः । मूढाः तज्ज्ञानानभिज्ञाः । अजितात्मानः अजितेन्द्रियाः । अशनलोलुपाः पशुवदप्रमाणभोजिनः ॥ १६-१७ ॥

* ‘ये नरा अप्रमाणतः पशुवद्भूते, तेऽजीर्णं प्राप्नुवन्ति’ (आ० ६०) ॥ १४ ॥

† ‘अजीर्णसंभवा विसृज्यादय इत्यजीर्णानन्तरं विसृज्यादीनाह—अजीर्णमित्यादि । यदामदिभेदेनाजीर्णमुक्तं तस्मान्निविधाजीर्णाद्विसृज्यलसकौ सार्ता तथा विलम्बिकाऽपि भवेत् ; यदत्र चतुर्यस्याजीर्णस्य रसशेषलोपादानं न कृतं तदपरिणाममात्रत्वेन तस्य विसृज्याचारम्भकत्वाभावादेफीयमतत्वेनोक्तत्वाच्च’ (आ० ६०) ॥ १५ ॥

‡ ‘यस्या विसूचिकायामनिलः सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन् तिष्ठते वैद्यैरादिवैद्यैर्जीर्णात्सा विसूचीति कथ्यते । नेत्यादि । एवंविधाः पुरुषास्तां विसूचिकां न प्राप्नुवन्ति, मुह्यन्तीति मूढाः भक्ष्याभक्ष्यानभिज्ञाः, पुरुषास्तां भजन्ते । अजितात्मानोऽजितेन्द्रियाः ‘कलुषाशयाः’ इत्यन्ये पठन्ति, कलुषो दुष्ट आमाशयो येषां ते कलुषाशयाः ; आमाशयदृष्टिश्च दुष्टाज्ञसंपर्कात्, वातादिकोपाच्च’ (आ० ६०) ॥ १६-१७ ॥

१ ‘अपि कारणत्वमाह’ इति क. ख. । २ ‘आर्षं हि’ इति क. ख. । ३ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते. । ४ ‘लभन्ते’ इत्यत्र ‘भजन्ते’ इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यायां आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ८९

*मूर्च्छाऽतिसारौ वमथुः पिपासा शूलो भ्रमोद्वेष्टनजुम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च मेदः ॥ १८ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५६)

विसृच्या लक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि । वमथुः वान्तिः । शिरसश्च मेदः शिरःशूलम् ।
अत्र वमनातीसारौ मिलितौ लक्षणमिति; सुश्रुते—स्वधोगाया आमातीसारेण ग्रहणं,
ऊर्ध्वगायाश्च छर्द्या । चरके तु पठ्यते,—“ऊर्ध्व नाथश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां
विसृचीं विधातु” (च. वि. स्था. अ. २)—इति । अत ऊर्ध्वगा विसृची भवति, तथा-
ऽधोगाऽपि, चरके आमातीसारस्यापठितत्वात्; चकारादुभयमार्गगाऽपीति व्याचक्षते,
ऊर्ध्वगायाश्चापक्ताहारवमनेन त्रिदोषच्छर्दिभ्यो मेद इति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

†कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षाद्युपरि धावति ॥ १९ ॥
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे दृष्णोद्गारौ च यस्य तु ॥ २० ॥
(सु. उ. तं. अ. ५६)

अलसकमाह—कुक्षिरित्यादि । आनह्यते आध्मायते, मलविष्टम्भस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । प्रताम्येत् मुह्यति पुरुषः, परिकूजति आर्तनादं करोति । निरुद्ध इत्यजीर्ण-
नाथः प्रतिरुद्धगतिः कुक्षौ वा, तेनोपरि धावति ऊर्ध्वं हृदयकण्ठादिकं गच्छति । “अल-
सक” इति दोषस्थिरत्वनिमित्ता संज्ञा । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—“प्रयाति नोर्ध्वं नाथस्तादा-
हारो न विपच्यते । आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः”—इति ॥ १९-२० ॥

‡दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तां शृशुद्धिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः २१
(सु. उ. तं. अ. ५६)

विलम्बिकामाह—दुष्टमित्यादि । भुक्तमन्नं कफमारुताभ्यां दुष्टमिति संबन्धः ।
शृशं दुद्धिकित्स्याम् अत्यर्थं दुद्धिकित्स्यां, प्रत्याख्यायैर्वा वर्जनीयमित्यर्थः । ननु, अल-
सकविलम्बिकयोरुभयोरपि वातकफप्रवलयोरूर्ध्वोऽधोऽप्रवर्तनशीलयोस्तुल्यत्वात् को
मेदः ? उच्यते, अलसके तीव्राः शूलदयो भवन्ति, यदुक्तं,—“पीडितं मारुतेनाहं

* ‘उद्वेष्टनं हस्तपादयोर्मोदनं जह्वादीनां, खलीति लोके । तस्यां विसृच्यां; अत्र “वमना-
तीसारौ मिलितौ लक्षणमिति” सुश्रुतः । सा च द्विविधा अथोगा ऊर्ध्वगा च । आमातिसारे-
णाधोगा छर्ध्वगा चेति सौष्ठवाः, इत्युभयगा ।’ (आ० द०) ॥ १८ ॥

† ‘अलसकलिङ्गमाह—कुक्षिरित्यादि । कुक्षिः उदरम् । तस्य पुरुषस्यालसकनामानं रोगमा-
चष्टे कथयति’ (आ० द०) ॥ १९-२० ॥

‡ ‘यस्य पुरुषस्य भुक्तमन्नं कफमारुताभ्यां दुष्टं सद्ूर्ध्वमधश्च न प्रवर्तते, पुराणाः शास्त्र-
विदस्तां विलम्बिकामाहुः; शृशं दुद्धिकित्स्यां प्रत्याख्यायोपचरणीयमित्यर्थः । दुष्टमित्यत्र
लीनमिति केचित्पठन्ति । इयमेव विलम्बिका तन्त्रान्तरे दण्डकालसक इति नाम्ना पठ्यते ।

१ ‘दोषज’ इति ख. । २ ‘कण्ठादीन्’ इति ख. ।

श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा । अलसं क्षोभितं दोषैः शैत्यत्वेनैव संस्थितम् ॥ शूलघ्नीकुर्वते
तीव्रादृष्ट्यर्षवीसारवर्जितान्”—इति ॥ २१ ॥

*यत्रस्थमामं विरुलेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २२ ॥

(सु. उ. सं. अ. ५६)

अर्जार्णजातान् विस्च्यादीनभिद्यायार्जार्णजन्यस्यामस्य कार्यान्तरमाह—यत्रस्थमि-
त्यादि । आमं कर्तुं, यत्रस्थं तमेव देशं विशेषेण रुलेत् ; एतेनान्यदेशेऽपि किञ्चि-
द्वृजं करोतीति बोधयति । यत्रेति सर्वनामधात्वेन कुपितवातादीनामिबानियतमेव
स्थानमानस्येति दर्शितम् । कै रुलेदित्याह—विकारजातैर्विकारसमूहैः । किंभूतारि-
त्याह—दोषेण येन स्वकारणकुपितेन वातादिनाऽवततं व्याप्तं शरीरं, तल्लक्षणैः तल्लि-
ङ्गैस्तोददाहगौरवादिभिः, न केवलं तैरामसमुद्भवैश्च विकारजातैरपैकालसकादिभिरपि ।-
अनेनैव श्लोकेन तन्म्रान्तरोक्तमानवाताख्यं रोगं गृहीतवान् सुश्रुतः तस्य लक्षणस्य
समानत्वादित्याहुः ॥ २२ ॥

†यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽरूपसंज्ञो वस्यदितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥ २३ ॥

(सु. उ. सं. अ. ५६)

विस्च्यालसकचोरसाध्यलक्षणमाह—य इत्यादि । “विलम्बिकायास्तु स्वरूपेणैवा-
साध्यत्वम्” इति जेज्जटः । अल्पसंज्ञो मोहयुक्तः । अभ्यन्तरयातनेत्रः कोटरान्तः-
प्रविष्टाक्षिगोलकः । सर्वविमुक्तसन्धिः कथीभूतसर्वपक्षास्थिसन्धिः । अपुनरागमाय
भरणाय ॥ २३ ॥

तथाक्—“दृष्ट्वा शूलसके दोषादृष्ट्यर्षवीसारवर्जिताः । कारकास्तीक्ष्णशूलदेः क्षोतसां संनिरो-
धकाः ॥ निजयोगात्तनुं सर्वा दण्डवत्स्तन्मयन्ति च । स दण्डालसकः शीघ्रं नरदेहविनाश-
कृत्”—इति (आ० ६०) ॥ २१ ॥

* आननसन्धिर्यपरिपठं, तथाक्—“अविपकनसंयुक्तं दुर्गन्धं बहु पिच्छिलम् । सादनं सर्व-
गात्राणानाममिलमिषीयते”—इति । यत् आमं कर्तुं, यत्रस्थं वायुभ्रैरणाकर्षणत्वा (स्य) वैरुण्या-
द्यत्र व्यवस्थितं तमेव देशं विशेषेण रुलेत् पीडयेत्, एतावता वातुभूताभीमां मान्द्यत्वेनाम-
संभवत्वात् शोषव्रणविद्व्यादिरोगाणां तल्लन्यत्वमुक्तं भवति । यदुक्तं,—“धातूनां सप्त
क्षानां भूतानां पञ्च पावैकाः । त्रयोदश भवन्त्येवं सह जाठरबहिर्ना”—इति । यत्र धातु-
प्रदेशे बहिर्नेन्द्री भवति तत्रैवानसंभवात्तिष्ठकाष्टुत्पत्तिः स्यात् । (आ० ६०) ॥ २२ ॥

† यः पुरुषः श्यावदन्तादिलक्षणयुक्तः स्यात्, श्यावदन्तो दन्तादिभिः प्रलेकं संगृह्यते,
क्षामस्वरः क्षीयध्वनिः, सर्वविमुक्तसन्धिश्च, स नरोऽपुनरागमाय अपुनरावृत्तये भरणाय
यायादृष्टेत् । अत्रान्ये—निद्रानाशादिभिर्लक्षणान्तरं पठन्ति । परंतु “निद्रानाशोऽरतिः कस्यो
मृदाघातो विस्किता । अमी ह्यपद्रवा घोरा विस्च्याः पञ्च दाक्षणाः”—इति नाषवेन संगृही-
तत्वात्पञ्च लिखितम् (आ० ६०) ॥ २३ ॥

१ ‘स्तन्धत्वेनैव’ इति क. । ‘स्तन्धत्वेन च’ इति ख. । २ ‘आमवातादिभिः’ इति क. ।
‘रपाकजातैरामवातादिभिः’ इति ख. । ३ ‘पाचकाः’ इति ग. ।

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ९१

* उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ २४ ॥

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।

अमी ह्युपद्रवा घोरा विसूच्यां पञ्च दारुणाः ॥ २५ ॥

प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।

तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ २६ ॥

श्लानिगौरवविष्टस्मभ्रममारुतमूढताः ।

विवन्धो वा प्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽग्निमान्धाजीर्णविसूचिकालसक-

विलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अजीर्णप्रतियोगितया जीर्णाहारलक्षणमाह—उद्गारेत्यादि । उद्गारशुद्धिरुत्साहो-
रहितत्वम् । उत्साहः शरीरमनसोर्वलम् । उत्सर्गो मलमूत्रप्रवृत्तिः, वेगसहित उत्सर्गो
वेगोत्सर्गः । यथोचित उपयुक्ताहारानुरूपः । लघुता देहस्य, विशेषेण कोष्ठस्येति
॥ २४-२७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामग्निमान्धाजीर्णविसूचिकालसक-

विलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ किमिनिदानम् ।

† किमयञ्च द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।

बहिर्मलकफासृग्विज्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।

(वा. नि. स्या. अ. १४)

अजीर्णात् किमसंभव इत्यतोऽजीर्णान्तरं किमिनिदानमाह—किमय इत्यादि ।
तत्र बाह्याः खगुपलैपकवाह्यमलसंभवाः, आभ्यन्तरा आमाशयादिसंभवाः, ते देश-
भेदेन द्वैविध्येनोक्ताः कारणभेदाच्चतुर्धा भवन्तीत्याह—बहिर्मलेत्यादि । बहिर्मलो

* 'जीर्णाहारस्य पुंस एतलक्षणं' (आ० ६०) ॥ २४-२७ ॥

† एते बाह्याः केशवस्त्रादिना यूकालिक्षादयः, अन्ये आभ्यन्तराः । आभ्यन्तरा आमादि-
संभवाः । केचिद्वहिर्मलजन्मानः, तथा केचित्कफजन्मानः, केचिद्वक्त्रजन्मानः, केचित्पुरीष-
जन्मानश्चेति चतुर्धा । त एव चतुर्विधा नामतो नामभेदेन वक्ष्यमाणाभिः संज्ञाविंशतिविधा
भवन्ति तान्नाह—नामत इत्यादि । नामतो विंशतिविधा विंशतिसंख्याका नामत इत्यर्थः । एते
'च नामविशेषाः केचित्सामान्याः केचिजिरन्वयाः व्यवहारार्थं पूर्वाचार्यैः प्रणीताः । तेषां नामानि
यूका लिप्ता बहिर्मलोक्त्यै द्वे, एतवोराश्रयः केशवस्त्राणि; कफजा-अघ्रादान्, उदरावेष्टाः,
हृदयादान्, महाशुदाः, सुरवः, दर्भकुसुमाः, सुगन्धाः, एवं सप्त, एषामाश्रय आमाश्रयः
रक्तजाः-केशादाः, लोमविष्वंसाः, रोमक्षीपाः, वटुम्बराः, सौरसाः, मातरः, एवं षट्, एषां
स्थानं रक्तवाहिसिराः, पुरीषोत्थाः पञ्च-कफेष्वाः, मकेरुकाः सौशुरादाः, सशूलाः, लेलिहाः,
एषामाश्रयः पकाश्रयः एवं विंशतिः' (आ० ६०) ॥ १ ॥—

गात्रोपलेपी खेदादिरुक्तः, एवं वह्निर्मलादिषु चतुर्षु जन्म वह्निर्मलादिजन्म तद्भेदात् । त एव चतुर्विधा नामभेदेन विंशतिविधा भवन्ति, विंशत्यतिरिक्ताश्चातिसूक्ष्माः क्रिमयः सहजाश्चरकेणोक्ताः, ते चावैकारिकत्वेन रोगाधिकारे नोच्यन्ते, विंशतिविधास्तु क्रिमयो दोषप्रकोपणद्वारेण ज्वरशूलदीन जनयन्तीति रोगा उच्यन्ते ॥ १ ॥—

* तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिखाश्च नामतः ।

द्विधा ते कोठपिडकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥

(वा. नि. स्था. अ. १४)

उक्तान् बाह्यान् विष्टुणोति—बाह्या इत्यादि । तिलनामिव प्रमाणं परिमाणं संस्थानमाकृतिवर्णश्च श्वेतः कृष्णो वा येषां यूकादिरूपाणां ते तथा । केशाम्बराश्रया इति अम्बरं वस्त्रम् । बहुपादा इति यूकाः, सूक्ष्मा इति लिखाः ॥ २ ॥ ३ ॥

† अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।

व्यायामवर्जो च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते किर्मस्तु ॥४॥

तेषां निदानमाह—अजीर्णेत्यादि ।—अजीर्णं भोजनशीलोऽजीर्णभोजी । मधुराम्लनित्यः सततमधुराम्लभोजी । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि ॥ ४ ॥

‡ मापपिष्टाम्ललवणगुडशकैः पुरीषजाः ।

मांसमर्तस्यगुडक्षीरदधिशुक्लैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।

(सु. उ. तं. अ. ५४)

क्रिमिविशेषे निदानविशेषमाह—मापेत्यादि ॥ ५ ॥—

¶ ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सर्वेनं भ्रमः ॥ ६ ॥

भक्तदेवोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम् ।

(सु. उ. तं. अ. ५४)

आभ्यन्तरक्रिमिलक्षणमाह—ज्वर इत्यादि ॥ ६ ॥—

* 'तत्र तेषु चतुर्षु, बाह्या बाह्यमलोद्भवाः, केशाम्बराश्रया इति—केशाः कचाः अम्बरं वस्त्रं च आश्रयो येषाम् । ते के कृमयो भवन्तीति तानाह—बहुपादा इत्यादि । यूकाः केशविद्धाः, बहुपादाः बहुचरणाः, लिखा सूक्ष्मा अणवः । ते द्विधा यं रोगं कुर्वन्ति तमाह । कोठेत्यादि कोठं रुद्धं मेदः, पिडिका प्रसिद्धा, कण्डूः खर्जः, गण्डः पिडिकाकारः कठिनः ।' (आ० द०) ॥१॥३॥

† 'ना पुरुषः कृमिन् लभते, कथंभूतः? अजीर्णं पिष्टं गोघ्नमचूर्णकृतं पूपादि' (आ० द०) ॥४॥

‡ 'पुरीषजानां निदानमाह—मापेत्यादि । पतैः कारणैः पुरीषजा जायन्ते, 'पकाशये' इति शेषः । कफोद्भवनिदानमाह—असित्यादि । शुक्तं क्षुरसः कालान्तरेणाप्तीभूतः । पते आमशये । शोणितवानां कारणमाह—विरुद्धेत्यादि । शाकम् अपक्वहरितचणकादिशाकभक्षणम्' (आ० द०) ॥ ५ ॥—

¶ 'विवर्णता शरीरे व्याप्यता, शूलम् आमशये पकाशये च, हृद्रोगो हृदयविकारो हृत्तासादिः, भ्रमः चक्रारुदसेव, भक्तदेवो भोजनविद्वेषः' (आ० द०) ॥ ६ ॥—

॥ अयं पाठः ख. पुस्तके नास्ति । २ 'पिष्टाव' इति ख. । ३ "माप" इति क. ख. । ४ 'छर्दनम्' इति क. ग. ।

*कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥

पृथुग्रन्थिभाः केचित् केचिद्गण्डप्रदोपमाः ।

रूढघान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ॥ ८ ॥

श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।

अन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥ ९ ॥

चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ।

हृत्तासमास्यस्त्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥

मूर्च्छाच्छर्दिज्वरौनाहकार्यक्षैवथुपीनसान् ।

(वा. नि. स्था. अ. १४)

कफजानाह—कफादित्यादि । कफनिमित्ताः किमयो ये क्षामाशये जायन्ते, ते च वृद्धाः सन्तः सर्वतः ऊर्ध्वमधश्च सर्पन्ति; एवं पुरीषजादिषु द्रष्टव्यम् । ग्रन्थः चर्मलता, त्रिभीति लोके, रूढं प्ररूढम् । तनवः परिणाहेन, दीर्घा आयामेन, अणवः उभाभ्यामपि खल्पाः । ते इति कफजाः । सप्त नामानि विवृणोति—अन्नादा इत्यादि । एते च नामविशेषाः केचित्सान्वयाः केचिभिरन्वया व्यवहारार्थं पूर्वाचार्यैः प्रणीताः; एवं वक्ष्यमाणेष्वपि बोध्यमिति ॥ ७-१० ॥—

†रक्तवाहिसिरास्थानरक्तजां जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥

अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ।

केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ।

पद् ते कुष्ठैककर्माणः सहस्रौरसमातरः ॥ १२ ॥

(वा. नि. स्था. अ. १४)

रक्तजानाह—रक्त्यादि । रक्तवाहिसिरास्थानाश्च ते रक्तजाश्चेति रक्तवाहिसिरास्थानरक्तजाः; अथवा रक्तवाहिसिरास्थानं यद्रूपं तज्जाः । नाममेदासे पदं, तत्र केशादादयश्चाचारः, सह सौरसनाम मातृनामभ्यां किमभ्यां वर्तन्त इति सहस्रौरसमातरः, एवं पद् भवन्ति । कुष्ठैककर्माण इति कुष्ठमेवैकं कार्यं येषां ते तथा, कुष्ठजनका

* 'कफजानां स्वरूपमाह—कफादित्यादि । आमाशये नामरूढं, आकारेण पृथुग्रन्थिभाः विस्तीर्णचर्मकदेशाकाराः, केचित्कमयो गण्डप्रदोपमाः भूमिलताकाराः, केचिद्गण्डान्याङ्कुराकारास्तादाकृतयो भवन्ति, रूढं प्ररूढमद्गुरितमिति यावत् । श्वेताः शुक्लाः, ताम्रावभासाः ताम्रवर्णाः, केचिदिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । नामतस्तु ते कफजाः सप्तधा इति । ते कुपिता यान् रोगान् कुर्वते सानाह—हृत्तासमित्यादि । हृत्तास उपस्त्रितवमनत्वमिव, आस्यस्त्रवणं कालाज्ञावः, आनाह उदरे निश्चलाटोपः' (आ० द०) ॥ ७-१० ॥—

† 'रक्तजानां स्वरूपमाह—रक्त्यादि । रक्तजा जन्तवः क्रिमयः, रक्तवाहस्य सिरास्य स्थानं येषां ते तथा । वृद्धाः सन्तः सर्वतः प्रसरन्तीत्यत्रापि योज्यम् । अपादाः पादरहिताः, वृत्ता वर्तुलाः, वर्णतस्ताम्राः, ते सौक्ष्म्यात् अणुरूपत्वात् केचिददृश्याः । नामतः पदं—केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः सहस्रौरसमातरः, एवं पद् भवन्ति । ते कुष्ठैककर्माण इति कुष्ठैकफलदा इत्यर्थः । अथवा कुष्ठेन सहैकं समानं कर्म हर्षकण्डूतोदादिकं केशश्मश्रुलोमविध्वंसादिकं त्वक्सिरास्त्राद्युमांसतरुणास्त्रिमक्ष्णं च येषां त एवम्' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ 'महावजः' इति क. ख. । २ 'तृपा' इति क. ख. ३ 'नयथु' इति क. ख. ।

इति यावत् । उक्तं हि सुश्रुते, “सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि चोपदिश्यन्ते”-इति (सु. नि. स्था. अ. ५) ॥ ११ ॥ १२ ॥

*पक्षाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।

प्रवृद्धाः स्युर्मवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ १३ ॥

तदाऽऽस्योद्गारनिःश्वासा विद्मगन्धानुविधायिनः ।

पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ १४ ॥

ते पञ्च नाम्ना किमयः ककेरुकमकेरुकाः ।

सौसुरादाः संशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि ॥ १५ ॥

विद्ममेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुण्यपाण्डुताः ।

रोमहर्पाग्निसदनं शुक्कण्डूर्विमार्गगाः ॥ १६ ॥

(वा. नि. स्था. अ. १४)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने किमिनिदानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

पुरीषजानाह—पक्षाशय इत्यादि । अधोविसर्पिण इति विसर्पणं गतिः, शुवनिःसर-
णशीलाः, ते यदाऽतिवृद्धाः सन्त आमाशयोन्मुखा भवेयुस्तदाऽस्य रोगिण उद्गारनिः-
श्वासा विद्मगन्धानुविधायिनः पुरीषगन्धयुक्ता भवन्तीति शोध्यम् । शोपं सुबोधम्
॥ १३-१६ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां किमिनिदानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानम् ।

†पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

(च. वि. स्था. अ. १६)

पुरीषजाः किमयः सूक्ष्माः पाण्डुतां जनयन्ति, अतः किमेरनन्तरं पाण्डुरोषु
माह—पाण्डुरोगा इत्यादि । पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः । “स्वरके अष्टोद-
रीयाध्याये “पञ्च पाण्डुरोगाः” (च. सू. स्था. अ. १९)—इत्यभिधायामि “पाण्डुरोगाः
स्मृताः पञ्च” (च. वि. स्था. अ. १६)—इति यदेतत्पुनश्चरकवचनं तत् पञ्चानामपि

* ‘पुरीषोत्थाः किमयः पक्षाशय एव जायन्ते, पुरीषस्य पक्षाशयस्थितत्वात् । ते चाधोविस-
र्पिणः स्युर्नोर्ध्वगाः, पृथ्वो दीर्घाः, वृत्ता वर्तुलाः, तनवः अल्पाः, स्थूला उत्तन्नाः ‘आकारेण’
इति शेषः । वर्णतः श्यावाः ईषत् पीतश्वेताः, असिताः कुष्णाः । नामतः पञ्चधा ककेरुकमके-
रुकाः, सौसुरादामलनेलाख्यानाम येषां ते तथा लेलिहाः । ते पञ्च यान् रोगान् जनयन्ति
तानाह—विद्ममेदेत्यादि । विद्ममेदः सान्द्रमलप्रवृत्तिः, शूलं पक्षाशये, विष्टम्भो मलस्य, पारुण्यं
कर्कशाङ्गत्वं, अग्निसदनं वह्निग्लानिः, विमार्गगा विमार्गप्रवृत्तयः’ (आ० ६०) ॥ १३-१६ ॥

† ‘पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः । स च पञ्चविधः—वातपित्तकफैस्त्रयः, सन्निपाते-
नैकः, सूक्ष्मभक्षणदेकः, एवं पञ्च’ (आ० ६०) ॥ १ ॥

साध्यत्वं बोधयति, ननु पद्मोन्मादेष्विव सात्रिपातिकस्यासाध्यत्वम्” इति—जेज्जटः;
“न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्” इति—चक्रः । ननु, सुश्रुते हि मृत्तिकाजो न
पठितः; मृत्तिकाऽपि दोषप्रकोपद्वारेणैव पाण्डुरोगं जनयतीति; यदुक्तं—“कपाया
मारुतं पित्तमपरा मधुरा कफम्” (च. चि. स्था. अ. १६)—इति; निदानमेदाश्च
रोगमेदे रोगानन्त्यप्रसङ्गः, वातजस्यापि रुक्षशीताद्यनेकवातनिदानरूपितवातजन्य-
त्वात् । उच्यते, दोषजत्वाविशेषेऽपि विशिष्टरूपचिकित्साप्रतिपादनार्थं पृथगभिधानं,
मूत्राश्लिष्टदिवत्; सुश्रुतेन तु पराधिकारेषु न वित्तारोकिरित्यभिप्रायेण न पृथक्कृतः ।
चिकित्सा तु दोषचिकित्साऽपि भवतीति ॥ १ ॥

* व्यायाममम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।

निषेधमाणस्य प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४४)

संप्राप्तिमाह—व्यायाममित्यादि । रक्तमित्युपलक्षणं, तेन “लव्यांसनपि” दूष्यत्वेन
दृढवलेन पठितं, हारीतेन “रसोऽपि” इति ॥ २ ॥

त्वक्स्फोटनघ्नीचनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।

विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४४)

पूर्वरूपमाह—त्वगित्यादि । त्वक्स्फोटनं त्वचः किञ्चिद्विदरणम् । मृद्भक्षणं मृद्-
भ्रूणेच्छा । प्रेक्षणकूटशोथो अक्षिगोलकशोथः । अविपाक आहारस्य । पुरःसराणि
पूर्वरूपाणि ॥ ३ ॥

त्वक्छूत्रनयनादीनां रुक्षकृष्णारुणाभताः ।

वातपाण्डुतामये तोदकम्पानाद्भ्रमादयः ॥ ४ ॥

वातिकलक्षणमाह—लग्नित्यादि । अत्र कृष्णारुणाभता न पाण्डुतामतिक्रामति,
अन्यथा पाण्डुरोगत्वाभावः । उक्तं च सुश्रुते—“सर्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो यतोऽ-
धिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः” (सु. उ. तं. अ. ४४)—इति । भ्रमादय इति आदि-
शब्देन मेदश्लादीनां ग्रहणम् ॥ ४ ॥

* ‘पाण्डुरोगनिदानमाह—व्यायाममित्यादि । व्यायामादीनि अतीव अतिशयेन निषेधमाणस्य
पुंसो दुष्टा दोषा रक्तं विदूष्य त्वचि पाण्डुभावं कुर्वन्तीति पिण्डार्थः । रक्तमित्युपलक्षणं; “त्वचं
मांसमपि दूषयन्ति” इति दृढवलेन पठितं, हारीतेन तयोक्तत्वात् । न्यवायः स्त्रीसेवा, अन्ये
‘व्यायामं’ इति पठन्ति । लवणानीति बहुवचनेन क्षाराण्यपि बोद्धव्यानि । मृदं मृत्तिकां ।
तीक्ष्णं राजिकादि’ (भा० द०) ॥ २ ॥

† ‘अन्ये ‘त्वक्छूत्रनिघ्नीचनगात्रसादाः’ इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । निघ्नीचनं मुखेन,
‘शुग्धुगीति लोके । तस्य भाविनः भवन्ति’ (भा० द०) ॥ २ ॥

‡ ‘तोदः पीटाभेदः, आनाह उदरादोषः, अमश्वकारुदस्येव’ (भा० द०) ॥ ४ ॥

१ ‘दोषचिकित्सायामन्तर्यवति’ इति क. ख. । २ ‘न्यवाय’ इति क. ग. ३ ‘समेत्य रक्तं
कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावं’ इति ग. पुस्तके पाठान्तरम् । ४ ‘भ्रमप्रभाः’ इति ग. ।
५ ‘व्यायाममम्लं’ इति पाठाभिप्रायेण ।

* पीतमूत्रशङ्खनेत्रो दाहवृष्णाज्वरान्वितः ।

भिन्नविद्रोऽतिपीतामः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥ ५ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—पीतेत्यादि । ननु, पित्तपाण्ड्वामयीति न युक्तं, पाण्डुरोगस्य पित्तकार्यत्वादेव । उच्यते, इतरदोषासंश्लिष्टप्रबलपित्तजन्यत्वेन पैत्तिकाभिधानं, यथा—पैत्तिकरूपितमिति ॥ ५ ॥

† कफप्रसेकध्वयशुतन्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ ६ ॥

श्लेष्मिकलक्षणमाह—कफप्रसेकेत्यादि । कफाद्यः पाण्डुरोगी स शुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैरुपलक्षित इति योज्यम् ॥ ६ ॥

‡ ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दिदृष्णाकृमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हृतेन्द्रियः ॥ ७ ॥

साक्षिपातिकस्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वेन उक्तवातजादिलक्षणैरेव बोद्धव्यः । उक्तं हि चरके—“सर्वाजसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् । त्रिलिङ्गं संप्रकुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःतहम्” (च. वि. स्था. अ. १६)—इति । तस्यैव सोपद्रवस्यासाध्यत्वमाह—ज्वरारोचकेत्यादि । हृतेन्द्रियः स्वापयप्राहकेन्द्रियः ॥ ७ ॥

§ मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कपाया मारुतं पित्तमूपरा मधुरा कफम् ॥ ८ ॥

कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रुक्षयेत् ।

पूरयत्यपिपकैश्च क्षोतांसि निरुणज्यपि ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १० ॥

(च. वि. स्था. अ. १६)

मृज्वसंप्राप्तिमाह—मृत्तिकेत्यादि । अन्यतमो मलो वातादिः । कपरा सक्षारा रसादीन् रुक्षयेत्, भुक्तं च रुक्षयेदिति योज्यम् । रौक्ष्यात् प्राकृतिकोद्भूतरौक्ष्यगुणात् । अपिपकैश्च कोष्ठवात्वभिभिः पाकं न गत्वैव, क्षोतांसि रसवहादीनि, पूरयति रुणद्धि च । इन्द्रियाणां बलं स्वापयग्रहणशक्तिम् । “तेजो वीर्यः” इति जेज्जटः “ऊष्मा” इति चक्रः ।

* ‘भिन्नविद्रोः सद्रवमलः, अतिपीतामः अतिशयेन पीतः’ (आ० द०) ॥ ५ ॥

† ‘कफप्रसेकः कफस्तावः’ (आ० द०) ॥ ६ ॥

‡ ‘त्रिदोषवः पाण्डुरोग इत्येवमर्थव्युत्पत्त्याज्वः असाध्य इत्यर्थः’ (आ० द०) ॥ ७ ॥

§ ‘मृत्तिकावनितपाण्डुरोगमाह—मृत्तिकेत्यादि । मृत्तिकाभक्षणशीलस्य पुरुषस्य अन्यतमो मलो दोषो वातादिः कोपं गच्छति । मृत्तिकायास्त्रिदोषप्रकोपणे हेतुं दर्शयति कपादेत्यादि ।—कपाया मृत्तिका मारुतं प्रकोपयेत्, कपरा सक्षारा पित्तं, मधुरा कफं, रौक्ष्याच्च रसादीन् यातुं रुक्षयेत् भुक्तं च रुक्षयेत्, तस्याः स्वभावोद्भूतरुक्ष्यगुणत्वात् । अपिपकैवेत्यादि न कोष्ठवात्वभिभिः पाकं गच्छति नित्यपकैव रसवहादीनि क्षोतांसि पूरयति निरुणद्धि च । बलवर्णाग्निनाशनमित्यत्र बलं शरीरे सामर्थ्यम्’ (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१ ‘प्रकृतिसमवायारव्यत्वेन’ इति ख. । २ ‘प्रोद्भूतरौक्ष्यगुणात्’ इति ख. ।

मधुकोश्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ९७

वीर्य शक्तिः । “ओजः सर्वपातुसारभूतं हृदयस्थम्” इति पराशरः, “परा-
भिभवेच्छेति” जेज्जटः ॥ ८-१० ॥

*शूनाक्षिकूटगण्डभूः शूनपात्राभिमेहनः ।

किमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ ११ ॥

(च. चि. स्था. अ. १६)

मृजस्य लक्षणमाह—शूनेत्यादि । “सर्वपाण्डुरोगेषु किमिकोष्ठता यदा स्यात्तदेत-
द्वक्षणम्” इति जेज्जटः, सृष्टिकान्तन्तरपठितत्वेन तस्यैव लक्षणमिलन्ये । विदेहे
—तु पठ्यते,—“मृजस्यणाद्रवेत् पाण्डुस्तन्नालस्यनिपीडितः । सन्धासकासशोषार्शः-
सादारुचितमन्वितः ॥ शूनपादाननकरः कृशाङ्गः कृशपावकः”—इति ॥ ११ ॥

†पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥ १२ ॥

यद्वाल्पविद् सहरितं सकफं योऽतिसार्येत ।

दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातृडर्दितः ॥ १३ ॥

स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।

(च. चि. स्था. अ. १६)

पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।

पाण्डुसंघातदर्शो च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १४ ॥

(सु. सु. स्था. अ. ३३)

अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम् ।

गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंशकल्पम् ।

विवर्जयेत्पाण्डुकिं यशोऽर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ १५ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४४)

असाध्यलक्षणमाह—पाण्डुरोग इत्यादि पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः कालप्रकर्षात् खरी-
भूतो जठरतां गतो न सिध्यति, अचिरोत्पन्नोऽपि शूनानां मध्ये यो वा पीतानि
पश्यति स पाण्डुरोगी न सिध्यतीत्यपरमसाध्यलक्षणमिति जेज्जटस्य योजना । चक्र-
स्नाह, “चिरोत्पन्नः खरीभूतोत्यर्थरुक्षितसर्वपातुर्न सिध्यति, तथा कालप्रकर्षादि-
स्यादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम्”—इति । अत्र शूनानां शोषवतां मध्ये यो वा पीतानि

* ‘शूननितस्पोपद्रवमाह—शूनेत्यादि । अक्षिकूटोऽक्षिगोलकः, गण्डः कपोलः, परोषु
श्वययुः । तथा शूनपात्राभिमेहनः शूनक्षरणौ नामिमेहनं च यस्य स तथा । तथा च क्रुमि-
कोष्ठः पुरुषः, सरुपिरं सकफं च पुरीषमतिसार्येत । इति’ (भा० द०) ॥ १२ ॥

† हरितं हरितशकवर्णम् । अत्रैवापरम्यसाध्यलक्षणमाह—असृक्क्षयाद्यः पाण्डुरोगी
श्वेतत्वमाप्नुयात्तोऽप्यसाध्यः । नयनरदियसदचरितं वह्निर्निर्गतं पित्तं तथोगादखिलमपि प्लु-
षीतवर्णमिषिष्ठं पश्यति । मध्यदेहः शूनः श्वययुक्तो यस्य स ताड्यस्तम् । अपरमसाध्यलक्ष-
णमाह—गुदे शेफसि मुष्कयोश्च शूनं शोषयुक्तं, प्रताम्यन्तं मोहमुपगच्छन्तं मूर्च्छन्तमित्यर्थः
(भा० द०) ॥ १२-१५ ॥

१ “च्छूनान्नो” इति ग. । २ “चक्रत्वन्वयाह” इति ख. ।

९ मा० नि०

पश्यति स न सिध्यतीति । 'शूलो ना' इति पाठान्तरे ना पुरुषः । 'शूनाद्गो यो वा पीतानि पश्यति' इति पाठान्तरं सुगमम् । अपरमसाध्यलक्षणमाह—वदेत्यादि । अत्र सकफत्वेऽपि वद्धत्वाल्पत्वहरितत्वानि व्याधिप्रभावात्, वद्धत्वाल्पस्थाने बहुलमिति पाठान्तरम् । विदशब्दो नपुंसकोऽप्यस्त्रीत्येतज्जिदंशादेवोच्यमित्याहुः । अपरमसाध्यलक्षणमाह—दीन इत्यादि । दीनः ग्लानः । श्वेतातिदिग्धाह इति श्वेतवर्णलिप्ताह इवेत्यर्थः । स नास्ति नष्ट इव असाध्य इत्यर्थः । अपरमाह—असुमित्यादि । अपरमसाध्यलक्षणमाह—पाण्डुदन्तेत्यादि । पाण्डुसंघातदर्शी नयनरश्मिसहचरितं वह्निर्निर्गतं पित्तं संपिण्डितं पश्यति । अपरमसाध्यलक्षणमाह—अन्तेष्वित्यादि ।—अन्तेषु बाहुजङ्घाशिरःसु, शूलं शोथयुक्तम् । परिहीणमप्यं दुर्बलमप्यदेहम् । एतद्विपरीतेनापरमसाध्यलक्षणमाह—ग्लानमित्यादि । ग्लानं दुर्बलम् । असंज्ञकल्पं मृतप्रायम् । एवंविधं पाण्डुकिं पाण्डुरोगिणं यद्योर्थो वैद्यो निवर्जयेदिति । अत्र सौश्रुतश्लोके "पाण्डुकिं" इत्यत्र "पालकिं" इति पाठान्तरं, युक्तं चैतत् ; एवं हि पठ्यमाने पाण्डुरोगावस्थाविशेषस्य पालकिनो लक्षणमपि कृतं स्यात् । उक्तं हि सुश्रुते—“सकामलापालकिपाण्डुरोगः कुम्भाद्वयो लौघघ्नोऽलसाख्यः” (सु. उ. तं. अ. ४४)—इति । अनेनैवाभिप्रायेण कश्चिदभियुक्तो लिखितवान्, “अन्ते शूलः कुशो मध्येऽन्यथा च गुदशेषसि । शूलो ज्वरातिसारातौ मृतकल्पस्तु पालकी”—इति ॥ १२-१५ ॥

*पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेधते ।

तस्य पित्तमसृज्वांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १६ ॥

हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्ग्लाननः ।

रक्तपीतशङ्कुर्मैत्रो मेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥ १७ ॥

दाहाविपाकदौर्वल्यसदनारुचिकर्षितः ।

कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ १८ ॥

(च. वि. स्था. अ. १६)

पाण्डुरोगावस्थया कामलामाह—पाण्डुरोगीत्यादि । दग्ध्वा संदृष्य । रोगाय कामलारूपाय । मेकवर्णः प्रावृषेण्यमेकवर्णः । कोष्ठशाखाश्रयेति एका कोष्ठाश्रयाः, अपरा शाखाश्रयाः, शाखा रक्तादयो धातवः । स्वतन्त्राऽपि कामला भवति, यथा राजयक्षा स्वतन्त्र उपेक्षितेष्वपि कासेषु भवतीत्याहुः ॥ १६-१८ ॥

कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ।

(च. वि. स्था. अ. १६)

* 'यः पाण्डुरोगी पित्तजनकानि अत्यर्थं सेवते तस्य रोगिणः पित्तं दोषः असृज्वांसं दग्ध्वा संदृष्य रोगाय कल्पते कामलारूपाय जायते । तस्य च रक्तं पीतं शङ्कुर्मैत्रं, 'रक्तपीतशङ्कुर्मैत्रे' इति वा पाठः । हृतेन्द्रियः हृतेन्द्रियशक्तिः । यतश्चोपद्रवैर्दाहादिभिः कर्षितः पीडितः, अविपाक आहारस्य, सदनम् अङ्गलानि । बहुपित्ता येषां कामला । उपेक्षितः पाण्डुरोगः कामलायै भवति' (आ० ६०) ॥ १६-१८ ॥

† 'कालान्तरात् खरीभूता कठिनतां गता, (आ० ६०) ॥—

१ 'पातकिं' क. 'पालकिं' इति ख. । २ 'पाण्डुरकः' इति ख. । ३ 'नैत्रो' इति ग. ।

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १९

तस्या अवस्थान्तरं कुम्भकामलमाह—कालान्तरादित्यादि । खरीभूतेति पूर्वव-
द्याख्येयम् । कृच्छ्रा च कृच्छ्रसाध्या । कुम्भः कोष्ठः, अन्तःशुषिरसाधर्म्यात् ;
तद्वता कामला कुम्भकामल, कोष्ठाश्रयेत्यर्थः ॥—

*कृष्णपीतशङ्खमूर्त्रो मृशं शूलश्च मानवः ॥ १९ ॥
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिबिष्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहाराचितुडानाहृतन्द्रामोहसमन्वितः ॥ २० ॥
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विषद्यते ।

(च. वि. स्था. अ. १६)

कामलाया असाध्यलक्षणमाह—कृष्णेत्यादि । कृष्णेत्यादिना ताम्यतीत्यन्तेनैकम-
साध्यलक्षणम् । ताम्यति म्रियति । दाहेत्यादिना विषद्यत इत्यन्तेनापरमसाध्यलक्षण-
मिति जेजटः ॥ १९ ॥ २० ॥—

†छर्द्यरोचकहृत्साज्वरकुम्भनिपीडितः ॥ २१ ॥
नश्यति श्वासकासारतो बिड्मेदी कुम्भकामली ।

कुम्भकामलिनोऽसाध्यलक्षणमाह—छर्द्येत्यादि ॥ २१ ॥—

‡यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितः श्यावपीतकः ॥ २२ ॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ।
क्षीण्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ।
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ २३ ॥
(सैन्तापो भिन्नवर्चस्त्वंबहिरन्तश्च पीतता ।
पाण्डुता नेत्रयोर्यस्यपानकीलक्षणं भवेत् ॥)

(च. वि. स्था. अ. १६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामला-
हलीमकनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह—यदेत्यादि । यदा ॥ पाण्डोः पाण्डुरोगिणः हरि-
त्सादिवर्णयुक्तस्यैते उपद्रवा भवन्ति तदा तस्य वातपित्तकोपजं हलीमकं जानीयात् ।
हरितः शाकवर्णः । श्यावो नीलवर्णः । बलोत्साहक्षयो बलोत्साहयोःक्षीणता क्षीण्व-
हर्षः क्षीरिरंसाया अभावः । अङ्गमर्दोऽङ्गमोटनम् । लाघवकालसकादीनां पाण्डुरो-
गावस्थाविशेषाणां लक्षणं सुश्रुतादिष्वनुसर्तव्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामला-
हलीमकनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

१ * 'छर्दिरिति छर्दिरपि रक्ता । नष्टोऽग्निः संज्ञा चेतना च यस्य स तथा' (आ० द०)
॥ १९ ॥ २० ॥—

† 'कुम्भ । आयासेन विनैव श्रमः बिड्मेदः सद्रवमलप्रवृत्तिः । एतैरुपद्रवैः कुम्भकामली
ल्याज्यः' (आ० द०) ॥ २१ ॥—

‡ 'बलोत्साहक्षय इति बलोत्साहयोर्नाशः' (आ० द०) ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ 'नेत्रोऽस्ति वा. । २ क. सम्मतः पाठः ।

अथ रक्तपित्तनिदानम् ।

*धर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

“पित्तं विदग्धं खगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।

ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाघो द्विधाऽपि वा ॥ २ ॥”

(सु. उ. तं. अ. ४५)

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मह्योनिशुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥

पाण्डुरोगवद्रक्तपित्तस्यापि पित्तजन्यत्वात्तदनन्तरं रक्तपित्तनिदानमाह—धर्मैत्यादि । धर्म आतपः । तीक्ष्णं तीक्ष्णवीर्यं मरिचादि, उष्णोऽग्नितापः, क्षारो यवक्षारादि, घण्टापाटल्यादिकृतश्च; विदग्धं कुपितम् । खगुणैरिति ‘पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति’ इत्यादिभिः, विदहति कोपयति खगुणैरेव, ‘विदाहश्चास्य पित्तवत्’ (सु. सू. स्या. अ. २१) इत्युक्तेः । ततः प्रवर्तते निःसरति, पित्तं रक्तं च धातुरूपं; ननु केवलं रक्तं, रक्तपित्तमिति व्यपदेशानुपपत्तेः । अथ पित्तेन दुष्टं रक्तं रक्तपित्तमित्युच्यते, तदा पित्तरक्तमिति व्यपदेशः प्रसज्येत, एतेन “रक्तं च पित्तं चेति द्वन्द्वसमासाक्षिरक्षिका” —सुश्रुतेन । ननु, चरके—“रागपरिप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तम्” इत्युक्तं, तेन रक्तं च तत् पित्तं चेति कर्मधारयसमासेन निरुक्षिरक्षा । अत्र च कारणत्रयमुक्तं । यदाह—“संयोगादुपणात्तत्तु सामान्याद्रन्ध्रवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः” (च. वि. स्या. अ. ४)—इति, तत्कर्त्तव्यं न विरोधः ? नैवं, अत्रापि रक्तप्रवृत्तेः, दुष्टं हि रक्तं पित्ते रागमादघत्तत्संमि रक्तं स्वयमपि प्रवर्तत इति पूर्वं एवार्थः । तेन रक्तं च पित्तं चेति रक्तपित्तं, रक्तं च तत् पित्तं चेत्युभयथाऽपि निरुक्तवदोषः ॥ १-३ ॥

†सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वसिः ।

लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४५)

* ‘यतैः स्वकारणगुणैर्विदग्धं दुष्टं पित्तं शोणितं विदहति कोपयति । अध्वा पन्थाः । व्यवायो मैथुनं उष्णः अश्रितसोऽयवोष्णगुणद्रव्यं, क्षारो यवक्षारादिरपामार्गादिकृतश्च । ततो रक्तं प्रवर्तते ऊर्ध्वमधो वा, द्विधा वा, एककालमूर्ध्वाघो वा, “रक्तं च पित्तं” चेति द्वन्द्वसमासाक्षिरक्षिः सुश्रुतेनोक्त । चरके तु,—“रागपरिप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तम्” उच्यते । तत्र रक्तं च तत्पित्तं चेति कर्मधारयसमासः । यदुक्तं चरकेण कारणत्रयं—संयोगादित्यादि । इत्युभयत्रापि न कश्चिदोषः । केसु मार्गेषु प्रवर्तते तानाह—ऊर्ध्वमित्यादि, कुपितं तत्पित्तं नासादिभिर्रूध्वं, मेढ्रादिमिरधः, अतिकुपितं मार्गद्वयैरूर्ध्वाधोभिः समस्तरोमच्छिद्रैश्च’ (आ० द०) ॥ १-३ ॥

† ‘पूर्वरूपमाह—सदनमित्यादि । सदनम् अज्ञानां, शीतकामित्वं शीतेऽभिलाषः, लोहगन्धिः ध्मायमानलोहस्यैव आसे गन्धः’ (आ० द०) ॥ ४ ॥

१ ‘च० वि० स्या० चतुर्थेऽध्याये दृश्यतेऽस्य पथस्य आचार्यनोपकानित्रीणि पद्यानि १५=१६-१७ संख्याकानि’ । २ ‘रक्तपित्तप्रवृत्तेः’ इति. क । ३ ‘धूमायित्वं’ इति अ.

मधुकोशव्याख्यया आवद्धदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १०६

पूर्वरूपमाह—सदनमित्यादि । कण्ठधूमायनं कण्ठाद्गमनिर्गम इव प्रतीतिः ॥ ४ ॥

सान्द्रं सपाण्ड सखेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।

(च. चि. स्था. अ. ४)

शैष्मिकमाह—सान्द्रमित्यादि । सान्द्रं घनं, सपाण्ड सखेहमिति ईषत्पाण्डुलेहम्—

श्यावारुणं सफेनं च तनु रुक्षं च वातिकम् ॥ ५ ॥

(च. चि. स्था. अ. ४)

वातिकमाह—श्यावेत्यादि । तनु अघनम् ॥ ५ ॥

*रक्तपित्तं कपायामं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।

(च. नि. अ. ४)

मेचकागारधूमाभमज्जनामं च पैत्तिकम् ॥ ६ ॥

(च. चि. अ. ४)

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं साक्षिपातिकम् ।

(च. चि. स्था. अ. ४)

पैत्तिकमाह—रक्तेत्यादि । कषायामं षटादिकायवर्णम् । मेचकागारधूमाभमिति मेचकागारधूमयोरिवाभा यस्य तत्तथा; मेचकामम्, अगारधूमाभं च । मसृणीकृत-
कृष्णमणिवर्णसेव वर्णो मेचक इति जेजटादयः प्राहुः, चिकणकृष्ण इत्यर्थः । अज्जनाभं
श्रीवीराजन्वर्णमम् । ननु, सर्वमेव रक्तपित्तं दुष्टेन पितेनारभ्यते तत्कथं पैत्तिकं रक्त-
पित्तमिति ? उच्यते—सत्यं, किन्तु यदा स्वस्थानस्थं पित्तं रक्तपित्तारम्भकं स्थानान्त-
रावस्थितेन पित्तेन संयुज्यते, किंवा दोषान्तरासंश्लिष्टं केवलं पित्तमारम्भकं तदा पैत्ति-
कमिति व्यपदेश इति । ननु, केवलपैत्तिकं न संभवत्येव, यद्वस्यति,—“ऊर्ध्वगं कफ-
संसृष्टमधोगं पवनानुगम्”—इति; नच तस्य निर्दिष्टो मार्गः । उच्यते, यदा खकार-
णोद्भूतेन कफेन वातेन वा खलक्षणकारिणा संसृष्टं भवति, तदा शैष्मिकादिव्यपदेशः
ननु मार्गसंबन्धानुगतेन कफवातसंबन्धेन । ऊर्ध्वगं हि मार्गसंबन्धमहिम्नाऽवश्यं
कफेन, अधोगं चावश्यं वातेन, अनुवध्यते । न च तत्र कफवातौ खलक्षणं कुतः,
यथा शरदि ज्वरकरं पित्तं कालमहिम्नाऽनुगतेन कफेनानुबध्यते तथाऽपि पैत्तिक
एवासौ प्राकृतो ज्वरः । यदुक्तं,—“कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः”
(च. चि. स्था. अ. ३)—इति । तेन यदैकदोषलिङ्गयुक्तं भवति तदैकदोषानुगं,
एवं द्विदोषलिङ्गं त्रिदोषलिङ्गं च बोध्यम् । तेनोर्ध्वगमधोगं चैकद्वित्रिलिङ्गं भवति ।
एतेन पैत्तिकस्य मार्गो न दर्शित इति यदुक्तं तन्निरस्तमिति ॥ ६ ॥—

* मेचकामं कृष्णराजिरञ्जितमणिमसृणीकृतकृष्णवस्त्रवर्णं इव वर्णो मेचक इति जेजटा-
दयः, चिकणकृष्ण इत्यर्थः । संसर्गसंनिपातेनापि रक्तपित्तान्याह—संसृष्टेत्यादि । यदा द्विदोष-
लिङ्गैरुपलक्षितं भवति तदा द्विदोषजं, यदा च त्रिदोषलिङ्गैः संसृष्टं मिलितं भवति तदा
साक्षिपातिकम् (आ० द०) ॥ ६ ॥

॥ ‘ससारमलमणिक्वादिमसृणीकृतकृष्णवर्णवस्त्रवर्ण’ इति क. ।

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम् ।

(च. वि. अ. ४.)

द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ॥ ७ ॥

(च. वि. स्था. अ. ४)

संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह—ऊर्ध्वगमित्यादि ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ४५)

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्रतम् ।

(सु. उ. तं अ. ४५)

नार्गभेदेन साध्यत्वादिकमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । ऊर्ध्वं साध्यमिति, ऊर्ध्वगस्य कफ-
पित्तसंश्लिष्टत्वेन कपायतिकौ रसौ कफपित्तहरौ योग्यौ, पित्तहरणे प्रधानं विरेचनं
च योग्यम् । अधोगे त्वेक एव मधुरो वातपित्तप्रशमनः, वमनं च प्रतिमार्गत्वेन
वेगमात्रविरोधि, न तु पित्तहरणम् । उभयमार्गं च विरुद्धोपक्रमत्वादेवासाध्यम् ।
यदुक्तं चरके,—“साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते । विरेचनस्य योग्यत्वाद्बहुसा-
द्भेदजनस्य च ॥ विरेचनं हि पित्तस्य जयाय परमौषधम्” (च. नि. स्था. अ. २)—
इत्यादि ॥—

एकमार्गं बलवत्तो नातिवेगं नवोत्थितम् ॥ ८ ॥

रक्तपित्तं मुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।

(च. वि. स्था. अ. ४)

साध्यत्वे हेतुमाह—एकमार्गमित्यादि । एकमार्गमत्रोर्ध्वगमभिप्रेतम्, अधोगस्य
याप्यत्वात् । नवोत्थितम् अचिरजम् । मुखे काले हेमन्तशिशिरयोः । निरुपद्रवं
वक्ष्यमाणदीर्घल्याद्युपद्रवरहितम् ॥ ८ ॥—

एकदोपानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ ९ ॥

यत्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानक्षतश्च यत् ॥ १० ॥

(च. वि. स्था. अ. ४)

* ‘दोषमिश्रितत्वेन मार्गमाह—ऊर्ध्वगमित्यादि । यदा कफानुगतं रक्तपित्तं भवेत्तदोर्ध्व-
मार्गेषु प्रवर्तते, यदि च वातानुगं तदाऽधोमार्गेषु, यदि तूभाभ्यां कफवाताभ्यां संसृष्टं भवति
तदा मार्गद्वयेषु प्रवर्तते । एतेन पित्तकस्य मार्गो न दक्षितः, रोगस्य रक्तपित्तप्राधान्य-
तयैव’ (आ० द०) ॥ ७ ॥

† ‘मार्गप्रवृत्त्या तस्य साध्यासाध्यत्वमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । युगपद्रतमेककालं मार्गद्वये
प्रवृत्तम्’ (आ० द०)—

‡ ‘एकमार्गमिति ऊर्ध्वमार्गप्रवृत्तं, बलवत्तस्य पुंसः, नातिवेगं मन्दवेगं’ (आ० द०) ॥ ८ ॥

¶ ‘पुनरपि दोपानुसंसृष्टत्वेन साध्यासाध्यत्वमाह—एकदोपानुगमित्यादि । याप्यमप्रतिक्रियं
त्रयो दोषाः प्रकोपहेतवो यस्य तत्रिदोषं रक्तपित्तमिति ।’ (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १० ३

दोषभेदेन साध्यत्वादिकमाह—एकदोषानुगमिलादि । मार्गभेददोषभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्वविरोधेऽर्शः स्वभिहितदोषभेदवह्निभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्वव्याख्ये-
यम् । मन्दाग्नेस्तथा व्याधिभिः क्षीणदेहस्य यदतिवेगवत्तदसाध्यम् । अनश्रुतः अरु-
च्यादिना, अज्ञाभावाद्वा ॥ ९ ॥ १० ॥

*दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा,
शुक्ले घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं,
भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ११ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४५)

उपद्रवानाह—दौर्बल्येत्यादि । दौर्बल्यं 'शक्त्युपचययोरभाव' इति—गयदासः ।
शुक्ले इति 'वर्णस्य सप्तमी' इति कार्तिकः । हृद्यतुल्येति, हृदि अतुल्या असहणी पीडा ।
कोष्ठस्य भेदः । तपनं तापः । 'प्रविततशिरस' इति पाठान्तरे प्रविततं विस्तीर्यमाण-
मिव; 'प्रवितता विस्तीर्णा' वेदना शिरसि यस्य स तथा' इति ।—कार्तिकः । 'प्रवि-
ततशिरसा' इति पाठान्तरे शिराभ्यासगात्रता । अविपाक आहारस्य । विकृतिरपि
भवेद्रक्तपित्तोपसर्गा इति, एते रक्तपित्तस्य उपसर्गा उपद्रवाः; तथा तस्य विकृतिरपि
भवेदिति योज्यम् । सा च वक्ष्यमाणमांसप्रक्षालनाभित्यादिरूपा । 'रक्तपित्तोपस-
र्गात्' इति पाठान्तरे भ्रुगमम् ॥ ११ ॥

†मांसप्रक्षालनाभं कुथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा,
भेदः पूयास्त्रकल्पं यद्वदिव यदि वा पक्वजम्बूफलभम् ।
यत्कुण्ठं यच्च नीलं भृशमतिकुण्ठं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिघनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४५)

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियद्यापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १३ ॥
(च. नि. अ. २)

* वमथुः छर्दिः, मदः वस्तूरादिफलभक्षणवत् ॥ आ समन्ततः पाण्डुता । दाहः सर्वाङ्ग-
गतः । मूर्च्छा चेतनान्युतिः । शुक्ले घोरो विदाह इति शुक्लसाधारस्य दारुणो विदाहः, पूति-
निष्ठीवनत्वं पित्तमयोरित्यर्थः (आ० ६०) ॥ ११ ॥

† तस्य विकृतिरूपत्वेनासाध्यत्वमाह—मांसेत्यादि । भृशमिति अत्यर्थम्; नीलम् । अति-
कुण्ठं शवगन्धिः । यत्र चोक्ता विकाराः श्वासकासादय उपद्रवाः; 'भवन्ति' इति शेषः ।
एभिः पूर्वोक्तैरुपद्रवैर्युक्तं विकृतैर्वर्णैश्च रक्तपित्तं त्याज्यम् । असाध्यलक्षणान्तरमाह—येने-
त्यादि । येन रक्तपित्तेनोपहतो मनुष्यो दृश्यं घटपटादिकं वियच्चादृश्यं पश्यति स नश्यति ।
अन्ये 'पश्येद्रक्तं वियद्यापि' इति पठन्ति । लक्षणान्तरमाह—लोहितमित्यादि । यो बहुशो
रक्तं छर्दयेत्, रक्तनयनश्च' (आ० ६०) ॥ १२-१४ ॥

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।

लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १४ ॥

(सु. सू. अ. ३३)

इति श्रीभाध्वकरविरचिते भाध्वनिदाने रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ९ ॥

असाध्यलक्षणमाह—मांसेत्यादि । कुथितमिव पूतितां गतमिव । कर्दमम् आविलमिवाम्भः कर्दमाम्भः, अथवा कर्दमनिमग्नमोनिर्गमं च । तथा मेदःपूयात्तत्त्वमिति “कल्पशब्दो मेदःप्रभृतिभिस्त्रिभिः संबध्यत” इति गैयदासः । यकृदिव यकृत्खण्डमिव । पक्वजम्बूफलामं स्निग्धकृष्णम् । कृष्णम् अजनामम् । नीलं चाप-पक्षप्रतिमम् । ननु, पैत्तिके कृष्णत्वं पठितं नच तदसार्थं ? नैवं, अतिशब्देनात्र विशेषितत्वात्, “तेन तत्र मनाकृष्णत्वं बोध्यम्” इति जैज्जटः, अथवा जम्बूफ-लामं यत् कृष्णं तदिति योज्यम् । उक्ता विकाराः श्वासकषादयः । दुरपतिधनुषा-मुल्यं नानावर्णम् । येनेत्यादि । येन रक्तपित्तेनेति योज्यम् । पश्येद्दृश्यं वियञ्चापि अदृश्यमपि वियद्दृश्यमिव पश्यतीति योज्यं रक्तपित्तोपहतनेत्रत्वादिति; अथवा दृश्यं घटपटादि, वियच्च रक्तं पश्यतीति । अपरमसाध्यलक्षणमाह—लोहितमित्यादि । यो बहुशो छर्दयेदिति संबन्धः । लोहितोद्गारदर्शीति लोहितोद्गारो लोहितदर्शी च, उद्गारोऽपि लोहितः प्रवर्तत इत्यर्थः, अथवा लोहितमुद्गारं पश्यतीति लोहितोद्गार-दर्शीति ॥ १२-१४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मञ्जुकोशव्याख्यायां रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानम् ।

* वैगरोधात् क्षयाच्चैव साहस्राद्विषमाशनात् ।

त्रिदोषो जायते यस्मा गदो हेतुश्चतुष्टयात् ॥ १ ॥

राजयक्ष्मरूपेषु पित्ताद्रक्तस्य चाग्नौ इति वचनाद्रक्तपित्तान्तरं यक्ष्मनिदानम् चिकित्सोपयोगिविप्रकृष्टकारणं चतुर्विधमाह—वैगरोधादित्यादि । वैगोऽत्र वातमूत्र-पुरीषाणां, ननु न वेगान्धारणीयोक्तानां जृम्भादीनां सर्वेषाम् । यदुक्तं चरके,—“हीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् । वातमूत्रपुरीषाणां निरुह्याति गदा नरः” (च. चि. स्था. अ. ८)—इत्यादि । क्षयादिति क्षीयते अनेनेति क्षयः, तेना-तिव्यवायानशनेर्ष्याविषादादयो घातुक्षयहेतवो गृह्यन्ते । साहसादिति, साहसं बल-

* ‘क्षयो घातुक्षयः । स च व्यवायानशनात्तृत्त्वावोपवासादिभिरनेककारणैर्जायते । विष-माशनादिति “बहुत्तोक्तमक्रान्ते वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम्”—इति । तत्रान्तरेऽपि कारणचतुष्टय-मुक्तम्—“अथथाबलमारम्भो वेगर्तधारणं क्षयः । यक्ष्मणः कारणं विषाच्चतुर्थं विषमाशनम्” इति (आ० द०) ॥ १ ॥

१ ‘गदाघरः’ इति क. । २ ‘रक्तं पश्यति’ इति क. । ३ ‘तज्ज्ञेयं विषमाशनम्’ इति पाठान्तरम् ।

वद्विग्रहादिरुरःक्षतहेतुत्वेन कारणम् । विषमाशनादिति, 'सुश्रुतोक्त्वा दंशाशनप्रविचारय्यतिरेकेणोपयोगः, तस्य शीघ्रं स्रोतरोधकत्वात् । उक्तं हि चरके,—“विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्रताम् । जनयन्त्यामयान् घोरान् विषमा मारुतादयः ॥ रुद्धा स्रोतांसि घातूनां वैषम्याद्विषमं गताः । दोषा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति न च घातवः” (च. वि. स्था. अ. ८) इति । त्रिदोषः, इति मिलितत्रिदोषज एक एव, ननु कारणमेवादनेकः । यदाह सुश्रुतः,—“एक एव मतः शोषः संनिपातात्मको यतः । उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि” (सु. उ. सं. अ. ४१)—इति । ननु, वेगरोधादयो वातं प्रकोपयन्ति, तज्जनितो यक्ष्मा कथं त्रिदोषज इति चेत् ? उच्यते, वातप्रकोपादेवाग्निदुष्टस्य कफपित्तयोरपि प्रकोप इत्याहुः । हेतुचतुष्टयादित्यनेनासंख्येया अपि हेतव उक्तचतुष्टयेऽन्तर्भवन्तीति दर्शयति । शोषादिनामाशब्दवाच्यत्वेन चास्य सुश्रुतोऽन्वयमकार्षात् । यथा,—“संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते । क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः ॥ राजश्चन्द्रमसो यस्माद्भूदेव क्लामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मन्त्रीपिणः” (सु. उ. सं. अ. ४१)—इति । वाग्मटे तु—“यक्ष्मणां राजा राजयक्ष्मा”—इत्युक्तम् । “राजदन्तादिषु परम्”—इति उपसर्जनस्य यक्ष्मशब्दस्य परनिपातः ॥ १ ॥

* कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।

अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ।

क्षीयन्ते घातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ २ ॥

न केवलं घातुकथमात्रादेव यक्ष्मा भवति, अपि तु रसादिवैहस्रोतोनिवहनिरोधादिभिरपीति दर्शयितुं विशिष्टां संप्राप्तिमाह—कफेत्यादि । यदा त्वं न स्यात्, तदा घातुकथ एव रोगो ननु यक्ष्मा । कफः प्रधानं येषामनिलादीनां दोषाणां ते तथा । ननु, दोषैरित्यनेन दोषत्रयमुच्यते, कफस्य विशेषणत्वेनोपात्तत्वात्, कथं तस्यैवान्यपदार्थवाच्यता ? उच्यते, स्वावयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः, यथा—बहुबुक्त्वं वनमिति; समाधानविस्तरस्तु सुश्रुते जेज्जटे द्रष्टव्यः । कफप्रधानता च वेगरोधादिकु-

* 'ननु दोषैरिति बहुत्वेन दोषत्रयमुच्यते, तत्कथं कफस्य प्रधानता, उच्यते—तस्य प्रधानता-वेगरोधादिभिरुपनिषत्वात्विष्णुताग्रिमन्यादिना बोद्धव्या । अथेदमत्र सूचितं—यन्मागं वेगरोधाद्भूदयसो रसो विदधते, स तत्रैवावस्थितो विकृतिबहुलपिच्छिलविह्वलरितपीतश्वेतः कास-मेनेन मुखमार्गेण निस्सरति । अतिव्यवायिनोऽस्यार्थं ग्राम्यवर्त्मसेविनः । ननु, रसवर्त्मरोधाद्रसो न रक्तस्य वृंहणयाचं रक्तापचयान्मांसस्थापचय इत्यादिपूर्वपूर्वधातुक्षीणतया शुक्रक्षयो युक्तः कार्यभूतशुक्रक्षये पूर्वधातूनां कथं क्षयः ? उच्यते, शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति; स वायुः सान्निध्यान्मज्जानं शोषयति एवं पूर्वपूर्वधातून् । इदं च प्रत्यासन्नतया कार्यजनकत्वं यथा महाजलाधारपरिक्षये तत्र प्रविशतां जलाशयानां परिक्षयः (आ० द०) ॥ २ ॥

१ 'संज्ञां स्वयमेवाकार्षात् सुश्रुतः' इति पा० । २ वाग्मटे तु “नक्षत्राणां द्विजानां च राशोऽभूत्पदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः” इति पश्यते (वा. भि. स्था. अ. ५) । ३ 'बहुस्रोतरोधादिभिः' इति कं. । ४ 'दोषैरिति बहुत्वेन' (आ० द०) ।

पितृवातविजृम्भिताग्निमान्वादिना बोद्धव्या । रसवर्त्मसु रसबह्वधमनीषु, अत्रादिशब्दो
 लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तेन रक्तादिवहस्रोतोरोधोऽपि बोध्यः । अथवा रसकारणतया
 रक्तादीनां रसदुष्ट्यैव रक्तादिदुष्टिरिति कार्तिकः । इदमत्र सूचितं,—यन्मार्गरोधाद्-
 दयस्थो रसस्तत्रैवावस्थितो विकृतो मुखेन निःसरति । यदाह चरकः—“रसः
 स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते । स कर्ष्य कसवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते” (च.
 वि. स्था. अ. ८)—इति । एतेनाल्लोमक्षयो दर्शितः, कारणभूतरसधातुक्षये सति
 रक्तादीनां रसकार्याणां पोषकाभावेन क्षीयमाणत्वात् । प्रतिलोमक्षयं दर्शयितुमाह—
 अतिव्यवायिनो वेत्यादिः, रेतसि क्षीणे सत्यनन्तराः समीपगा धातवः क्षीयन्ते,
 तथा—शुके क्षीणे मज्जा क्षीयते, मज्जनि क्षीणेऽस्थि, एवं पूर्वं पूर्वम् । ननु, कार्य-
 भूतस्य शुक्रस्य क्षयात् कथं कारणभूतानां धातूनां क्षय इति चेत् ? उच्यते, शुक्रक्ष-
 याद्वायुः प्रकुप्यति । यशुर्कं,—“वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च” (च. वि.
 स्था. अ. २८)—इति । स वायुः सान्निध्यान्मज्जनं शोषयति, एवं पूर्वंपूर्वधातून् ।
 दृष्टं च प्रत्यासत्त्याऽपि कार्यजननं, यथा—अभिसन्तप्तायोगोलकसन्निधानाद्वाद्रभू-
 भागस्यापि शोषः । तथाच रससंचारपक्षे सुश्रुतवचनं,—“पूर्वं पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्ध-
 येद्धि परं परम् । तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां हासनं हितम्” (सु. सू. स्था. अ.
 १५)—इति ॥ २ ॥

*आसाङ्गमर्दकफसंस्त्रवतालुशोष-

वम्यशिसादमदपीनसकासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः

शुक्लेशणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

स्वमेपु काकशुकशलकिनीलकण्ठा

शृङ्गास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।

तं बाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-

च्छुष्कांस्तरूपवनधूमदवादितांश्च ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

पूर्वरूपमाह—शालेत्यादि । संस्त्रवः घ्रीवनम् । पीनसः प्रतिश्यायः । मांसपरो
 मांसमोजनेच्छुः । रिरंसुः क्षियं रन्तुमिच्छुः; एतच्च व्याधिमहिम्ना मनोदोषात् ।

* ‘भविव्यति उत्पद्यमाने शोषे आसादयो भवन्तीति संस्त्रवः । अङ्गसादोऽङ्गग्लानिः ।
 कफसंस्त्रवः कफघ्रीवनं, मदो वधूरफलमक्षणादिव मनोमोहः, पीनसः प्रतिश्यायः, ‘कास-
 हिका’ इति स्थानेऽप्ये ‘पाण्डुनिद्रा’ इति पठन्ति, तत्र पाण्डुः पाण्डुदेहच्छविः । स च
 पुरुषः शुक्लनयनो भवति । शलकी गोषालुकारी वज्रशकली ‘सेलक’ इति विख्यातः; कृक-
 लासः सरटः ‘गिरगिट’ इति पूर्वदेशीया मापन्ते; एते तं बाहनीभूय वहन्ति । पवनो वायुः,
 अर्दितान् अभिभूतान् (भा० ८०) ॥ ३ ॥ ४ ॥

३ अस्याये यदि स्त्रीभ्यो न निवर्तते तदा’ इत्यातङ्कदर्पणेऽधिकं पठ्यते ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १०७

तथा स्वप्नेषु काकादिवाहनं च पूर्वरूपमेव । शलकी 'शरार' इति ख्याता, नीलकण्ठो मयूरः । विजला निर्जलाः । दबो वनाग्निः । अर्दितान् अभिमूतान् । चकारातृणके-
शानिपातादयो द्रष्टव्याः । यदुक्तं चरके,—“पूर्वरूपं प्रतिश्रयायो दौर्बल्यं दौषद-
र्शनम् । अदोषेष्वपि भावेषु कार्यं वीमत्सदर्शनम् ॥ घृणितमश्वतथापि बलमांसप-
रिक्षयः क्षीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ मक्षिकापुण्णकेशानां तृणानां पत-
नानि च । प्रायोऽजपाने, केशानां नखानां चातिवर्धनम् ॥ पतत्रिभिः पतत्रैश्च श्वाप-
दैश्चाभिषर्षणम्” (च. वि. स्था. अ. ८)—इति । तत्र श्वापदा व्याघ्रादयः ॥ ३-४॥

अंसपार्श्वामितापश्च संतापः करपादयोः ।

ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥

(च. वि. अ. ८)

त्रिरूपसंपन्नमाह—अंसेत्यादि ।—अंसपार्श्वयोरमितापः पीडा, अंसो भुजस्योपरि-
भागः, अमितापत्वेनैकं रूपं, एवं संतापेऽपि चाख्यम् । करपादयोरित्यत्र प्राण्यङ्गत्वा-
देकवद्भावं मन्यमानाः कादमीराः—‘तापः पादकरस्य च’—इति पठन्ति, ‘करपादिकः’
इति च पाठान्तरम् । एतद्वयं प्रायोमाबिलेन चरकेणोक्तं, तेनैकादशरूपेषु मध्येऽन्य-
दपि त्रयं बोध्यम् । तथाच भोजः—“कासो ज्वरो रक्तपित्तं त्रिरूपे राजयक्ष्मणि”—
इति । अन्ये ज्ञाहुः,—‘राजयक्ष्मणि यो ज्वरस्तस्यैतल्लक्षणमिति; ज्वरस्तस्य त्रिरूपसंप-
त्तिमेव व्याख्यातवान् ॥ ५ ॥

*(भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।

स्वरमेदश्च जायेत पटुपं राजयक्ष्मणि ॥)

†स्वरमेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।

कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

राजयक्ष्मणस्त्रेदोपिकस्यैकादशरूपाणि विभज्य व्याधिप्रभावाज्जायन्ते, नतु सजि-
पातज्वरलिङ्गवत्सर्वदोषैः सर्वाणीत्याह—स्वरमेदोऽनिलादित्यादि । शूलमंसपार्श्वयोरेव,

* ‘इदानीं तस्यैव पटुपाणि दर्शयितुमाह—भक्त्यादि’ (भा० द०)

† दोषमेदेनैकादशरूपाणि दर्शयन्त्याह—स्वरेत्यादि । अंसपार्श्वयोः संकोच इत्यत्रापरे
‘संलोच’ इति पठन्ति, तत्र संलोचो छद्भितमिव अंसयोः पार्श्वयोश्च, तेनैवं त्रीणि; ज्वरादीनि

१ ‘भोजने ग्राह्या’ इति (भा० द०) २ एतदनन्तरं ‘स्वरे केशाखिराशीनां भस्मनाश्वा-
धिरोहणम् ॥ जलाश्रयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि । शुभ्यतां क्षीयमाणानां पततां
चापि दर्शनम् ॥ प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः’ इत्यातङ्कदर्पणेऽधिकं यज्यते ।

अंशपार्श्वयोः संकोच एक एव गणनीयः । अमक्तच्छन्दो भक्तचर्चिः । कण्ठस्योद्धृतः
कण्ठमेदः 'उत्कासिक' इति कर्तिकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

*एकादशभिरेभिर्वा पद्मभिर्वाऽपि समन्वितम् ।

कासातीसारपार्श्वार्तिस्वरमेदारुचिज्वरैः ॥ ८ ॥

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः कासश्वासासृगामयैः ।

जह्याच्छोपादितं जन्तुमिच्छन् सुविमलं यशः ॥ ९ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

सर्वैरधैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।

युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १० ॥

महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।

शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

शुक्लाक्षमक्षद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ।

कुच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १२ ॥

असाध्यलक्षणमाह—एकादशभिरित्यादि । एकादशभिरेभिरिति स्वरमेदादिभिः
कण्ठोद्धृतान्तैः । पद्मभिरिति सुश्रुतेन पद्मरूपाणि पठितानि,—“भक्तद्वेपो ज्वरः
श्वासः कासः शोणितदर्शनम् । स्वरमेदश्च जायेत पद्मरूपं राजयक्ष्मणि” (सु. उ.
तं. अ. ४१)—इति । ‘कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरमेदारुचिज्वरैः’—इति तु कस्यचित्-

चत्वारि पित्तैः शिरसः परिपूर्णं कफेनेति शेषः, अमक्तच्छन्दो भोजने अग्रद्धा एवं चत्वारि
कफेन; एवमेकादश रूपाणि; एवं पद्मरूपाण्यपि वातादिमेदेन ज्ञेयानि’ (आ०८०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

* ‘बहुरूपो राजयक्ष्माऽसाध्यलक्षणमाह—एकादशभिरित्यादि । यैरिति स्वरमेदोऽनिका-
च्छूलमित्यादिकैरेकादशभिः । पद्मभिर्वाऽपीति भक्तद्वेपो ज्वर इत्यादिभिः पद्मभिः, अपिचन्द्रात्
त्रिभिर्वा अंशपार्श्वभिन्नापक्षेलादिकैः, समन्वितं जह्यात् लजेत् । शोषान्वितं पुरुषं यक्ष्मण-
मिति । बद्धिमांसबलक्षये सतीति बोध्यम् । असाध्यलक्षणमाह—सर्वैरिति सर्वैरेकादशभिः ।
यतैर्लिङ्गैर्मांसबलक्षयेयुक्तो वर्ज्य इति संबन्धः । मांसबलयोः क्षयलिङ्गानि मुक्षुतेनोक्तानि ।
तद्यथा—‘मांसक्षयेऽस्यगण्डोपस्योरुवक्षःकक्षापिण्डकोदरग्रीवाशुष्कता रुक्षता सादो घात्राणां
धमनीशैथिल्यं च’ इति । वलं ओजः—‘सूच्छां मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव । पूर्वोक्तानि
च लिङ्गानि मरणं च बलक्षये’—इति । अपरे ‘मांसबलक्षये’ इति पठन्ति, तत्र मांसबलक्षये
सतीति बोध्यम् । अतोऽन्यथेति मांसबलक्षयेऽसतीति । एतेन बलमांसाभिमुक्तः प्रत्याख्येयः
न चिकित्स्यः सर्वरूपोऽपि । अपरमसाध्यलक्षणमाह—महाशनमिति ।—महाशनं बहुशनमपि
क्षीयमाणं मांसबलान्यां क्षीणमस्तिष्ठात् । अतीसारनिपीडितमतीसारयुक्तम् । उक्तं च “मला-
यत्तं वलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् । तस्यायत्नेन संरक्षेयक्षिणो मरुतेश्च” इति; शूनमु-
ष्कोदरं शोफयुक्तं मुष्कमुदरं च यस्य तं । अपरमपि वर्ज्यमाह—शुक्लाक्षमित्यादि । कुच्छ्रेण बहु-
मेहन्तमिति कटेन बहुतरे मेहन्तं ‘भलं’ इति शेषः । एतेनाहारस्य मलभावः कथितः । यस्य
चातिशयो मलो निष्पद्यते तस्य मांसरक्तक्षयो भवति स पुनरसाध्यः स्यात् । इत्थंभूतं नरं
शुक्लाक्षत्वाद्युपद्रवसहितं यक्ष्मा हन्तीति संबन्धः । इहेत्यस्मिन् शब्दे’ (आ०८०) ॥ ८—१२ ॥

१ ‘ज्वर कासा’ इति क. २ ‘पद्मभिर्वा’ इत्यत्र—‘यतैर्वा’ इति पाठाशयेन । ३ ‘शोषान्वितं’
इति पाठान्भिप्रायेण ।

त्रस्य षड्रूपाणि माधवचक्रेण लिखितानीति । एतानि चैकादश पञ्चा त्रिरूपाणि वा प्रायोभावित्वादुक्तानि, अन्यतरूपपरिहारात्, रूपान्तरयोगेऽप्येकादशलं षट्त्वं च स्यादेव, तथाहि चरको निदाने एकादशरूपाणि पठित्वा चिकित्सितेऽपि वेगरोधादि-कारणचतुष्टयजे प्रतिकारणं चतुर्धा एकादशरूपाणि पठितवान् । यथा,—“कासोऽस-तापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वसिरोक्त्वा । छर्दनं रक्तकफयोः श्वासो वचोऽग्रहोऽरुचिः ॥ रूपान्येकादशैतानि, यक्ष्मणि षडिमानि च । कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवचोऽग्रहो-ऽरुचिः” (च. वि. स्था. अ. ८)—इति । एकादशवचनेनैवं बोधयति—संपूर्णं यक्ष्म-प्येकादशैव रूपाणि भवेन्तीति । जह्यादिति ‘बलमांसक्षये सति’ इति शेषः । तथाच चरकः,—“वातव्याधिरपस्सारी कुष्ठी प्राग्नी चिरज्वरी । गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥ अचिकित्स्या भवन्त्येते अलमांसपरिक्षयात् । खल्वेज्वपि विकारेषु भिपगेतान् विवर्जयेत्—(च. इ. स्था. अ. ९)” इति । सर्वैरित्यादि । ननु, सर्वरूपाप्ये-कादश, एकादशानामर्थं सार्धपञ्च भवन्ति, तत्र कतमस्य रूपस्यार्थं किंभूतं वा भवति ? उच्यते, एकस्य रूपस्यार्थलाभमवे षट्पञ्चरूपयोरर्धयोस्तत्कृत्वात् पदरूप एवाधोऽर्थो प्राह्यः । लिङ्गैर्युक्त इति संबन्धः । अतोऽन्येति बलमांसक्षयामावे सति । महाशानं क्षीयमाणमित्येकमाध्यलक्षणम् अरिष्टरूपत्वात्; अतीसारपीडितमिति द्वितीयं, यक्ष्मणो मलायसृज्जीवितस्योपफलात्; शून्यमुष्कोदरमिति तृतीयं, मुष्कशोथस्य विरेकसाध्यत्वेन विरुद्धोपक्रमत्वात् । शुक्लेत्यादि । शुक्लाक्षलादय एकैकशोऽसाध्यलक्षणानि ॥ ८-१२ ॥

ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।

उपक्रमेदात्मघन्तं दीप्ताग्निमकुशं नरम् ॥ १३ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

चिकित्सालमाह—ज्वरेत्यादि । उपक्रमेत् चिकित्सेत् । अकृशमित्यनेन वय-स्योऽपि प्रत्याख्यायोपक्रम्यत इति सूच्यते । यदुक्तमन्वत्र,—“परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः । सुमिषमिरुपक्रान्तस्तरुणः क्षोषपीडितः”—इति ॥ १३ ॥

*व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।

व्रणोरःक्षतसंक्षौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥ १४ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

व्यवायादिजनितघातुक्षोषणमात्रेण राज्यक्षमत्वं निरस्य चाह—व्यवायेत्यादि । यदुक्तं सुश्रुते,—“केवांचिदेवं क्षोपो हि कारणैर्भेदमागतः । न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥ क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं घातुसंक्षयात्” (सु. उ. सं. अ. ४१)—इति । “वृद्धस्य भावो वार्धक्यमिति स्वार्थे क्य(व्य)ञ्” इति कार्तिकः ॥ १४ ॥

* व्यवायः स्त्रीसेवा, शोकः पुत्रादिवियोगेन चित्तोद्वेगः, वार्धक्यं वृद्धत्वं, व्यायामः शरीरायासजननं, अध्वा दीर्घमागोटनं, व्रणः क्षतं, उरश्चतुर्मुहोन्तराभिघातजनितव्रणः । यक्ष्मणो लक्षणैरिति तल्लिङ्गं, न तु यक्ष्मभवैः (आ० द०) ॥ १४ ॥

१ “वचोभिदे” इति क. । २ “अर्धोनाति पद” इति क. । ३ एतच्च ‘यक्ष्मणो लक्षणैः शृणु’ इति पाठाभिप्रायेण ।

*व्यवायशोपी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपहृतः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य घातवः ॥ १५ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

व्यवायशोपिणो लक्षणमाह—व्यवायेत्यादि । शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरिति सुश्रुतोक्तैः । तद्यथा,—“शुक्रक्षये मेढ्रपणवेदना, अशक्तिर्नैशुने, विराद्धा प्रसेकः, प्रसेके चाल्पम् रक्तशुक्रदर्शनम्” (सु. सू. स्था. अ. १५)—इति ॥ १५ ॥

†प्रध्यानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।

(सु. उ. अ. ४१)

शोकशोपिणो लक्षणमाह—प्रध्यानेत्यादिना । शोकशोष्यपि तादृश इति शुक्रस्य क्षयलक्षणव्यतिरिक्तोऽपि शुक्रशोपलिङ्गेन युक्तः, यदुक्तं सुश्रुते,—“विना शुक्रक्षयकृतैर्वि-
कारैरुपलक्षितः” (सु. उ. त्तं. अ. ४१)—इति ॥—

‡जराशोपी हृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः ॥ १६ ॥

कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ।

घृषति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः ॥ १७ ॥

संप्रक्षुतास्यनासाक्षिः शुष्करूक्षमलच्छविः ।

(सु. उ. अ. ४१)

वार्धक्यशोपिणो लक्षणमाह—जरेत्यादि । कम्पनः कम्पयुक्तः । भिन्नस्य स्फुटि-
तस्य कांस्यपात्रस्य हृतस्य दण्डादिनेव स्वरः यस्य स तथा । घृषति श्लेष्मणा हीनमिति
श्लेष्महरणाय धैर्ये कृतेऽपि न श्लेष्मनिःसरणम् । शुष्करूक्षमलच्छविरिति शुष्करूक्षो
यथाकर्म मलच्छवी यस्य स तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥—

§अध्वशोपी च सस्ताङ्गः संभृष्टपुरुषच्छविः ॥ १८ ॥

प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कलोमगलाननः ।

(सु. उ. अ. ४१)

* ‘यथापूर्वं घातवः क्षीयन्ते; तत्र शुक्रस्य पूर्वं मज्जा, मज्जोऽस्ति, अस्मो मेदः, मेदसो
मांसं, मांसस्य रक्तमित्येवं, परं यदि स्त्रीभ्यो न विवर्तते’ (आ० ६०) ॥ १५ ॥

† ‘शोकशोपमाह—प्रध्यानशीलः चिन्तापरः, सस्ताङ्गः अवसन्नगात्रः’ ॥—

‡ ‘जराशोपिणमाह—जरेत्यादि । मन्दशब्दो वीर्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । वीर्यं शक्तिः,
बलमोजो हृदि स्थितं सप्तधातूनां धाम । अर्हचिपीडित इति पुनर्रोचकग्रहणमत्यन्तमरो-
चकताख्यापनार्थम् । संप्रक्षुतशब्द आस्यादिभिः संबध्यते । आस्यं मुखकुहरं, अक्षि लोचनम्’
(आ० ६०) ॥ १६-१७ ॥—

§ ‘सस्ताङ्ग इति सस्ताङ्ग क्षिणिलगात्रः । प्रसुप्तगात्रावयव इति प्रसुप्तः स्पर्शानभिज्ञो-
ऽकर्मण्यः शरीरप्रदेशो यस्य तथोक्तः । शुष्कशब्दः लोमादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । यद्यपि
यथोद्देशं जराशोष्यनन्तरं व्यायामशोपी चाच्यो नाध्वशोपी, तथाऽप्यध्वशोपिणो लक्षणानां
व्यायामशोपिण्यतिदेशात् पूर्वमत्राध्वशोपी निर्दिष्टः । यथेवं तर्हि व्यायामशोपिलक्षणान्येव

१ ‘गौरवारचिपीडित’ इति क. । २ ‘बले’ इति (आ० ६०) । ३ अस्यात्रे क.
पुस्तके ‘पुनरुचिग्रहणमत्यन्तारोचकख्यापनार्थम्’ इत्यधिकं पठ्यते । ४ एतच्च ‘गौरवार-
चिपीडित’ इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशन्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १११

अध्वशोषिणो लक्षणमाह—अध्वेत्यादि । संयुष्टेयव मर्जितसेव छविः वर्णो यस्य स तथा । प्रसुप्तः स्पर्शानिमित्तः । क्रोम पिपासास्थानं हृदये, क्रोमस्थाने ताल्विति पाशान्तरम् ॥ १८ ॥—

*व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।

लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ १९ ॥

(सु. उ. अ. ४१)

व्यायामशोषिणो लक्षणमाह—व्यायामेत्यादि । एभिरेति सस्त्राज्ञतादिभिरध्वशोषलक्षणैः, अध्वनो व्यायाममात्रसामान्यात् । भूयिष्ठम् असत्यम् । अध्वशोषेऽल्पानि लक्षणानि व्यायामजे तु महान्तीत्यर्थः । तथा ‘उरःक्षतकृतैर्लिङ्गैः संयुक्तः क्षतवर्जितैः’ इति सुगमः पाठः । गदाधरस्तु,—“लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना—” इति पठति, व्याचष्टे च—उरःक्षतेन व्यायामभाराध्ययनवृत्तयानादिहेतुना यः क्षतः शोषः सोऽप्येभिरेवाध्वशोषलिङ्गैर्भूयिष्ठं संयुक्तः, क्षतं क्षतकार्यं विना । क्षतकार्यं तु सुश्रुते यथा—“तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति—” इत्यारभ्य “मिश्रवर्णस्वरो नरः” (सु. उ. तं अ. ४१)—इत्यन्तमेतान्येव लक्षणानि क्षतेऽधिकानि, उरःक्षतकारणव्यायामभारादिकृतशोषस्य लक्षणमेव भूयिष्ठं यत्तदेवोरःक्षतकारणमात्रसाध्वनोऽपीत्यर्थः । अथवा क्षतं विना ग्रणं विना, उरःक्षतनिसितभाराध्ययनादिनाऽतिमात्रेण यः क्षतः शोषः सोऽप्येभिरेवात्यर्थाध्वशोषलिङ्गैः समन्वित इति प्रकृतेन संबन्धः, सव्रणस्य तु वक्ष्यमाणमेव लक्षणमिति ॥ १९ ॥

रक्तक्षयाग्नेदनाभिस्तथैवाहारयज्जणात् ।

व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २० ॥

(सु. उ. अ. ४१)

कारणत्रयेण जणशोषिणमाह—रक्तक्षयादित्यादि । वेदना जणवेदनाः, तामिर्मय-श्लोकवन्मनःशोभाद्वातप्रकोपादेव शोषः । स चासाध्यतम इति स्वार्थिकस्त्वमप्यु-पस्था—“युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणां”—इति । अत्रेष्टनैवातिशायिकप्रत्ययेन प्रशस्ततमस्य प्रतिपादितत्वात् अथवा याप्यापेक्षयाऽसाध्यतमशब्देन प्रत्याख्येय उच्यते, याप्यस्याप्यसाध्यरूपत्वात् । ननु, एवं सति “कृशानां व्रणशोषिणाम् । वृंहणीयो विधिः कार्यः (सु. चि. स्था. अ. १)”—इति सुश्रुतेनैवोक्तं चिकित्सितस्थाने विरु-ध्यते ? उच्यते, प्रवलशोषे प्रत्याख्येयत्वं, नातिप्रवले तु चिकित्साविधानमिति समर्थ-

कुतोऽध्वशोषिणि नातिदिश्यन्ते । सत्यं. उरःक्षतलिङ्गानामधिकानां व्यायामशोषिणि सङ्गा-त्वात् । अयोदश पञ्चाध्वशोषी कस्मान्नादावुक्त इति चेत्—छन्दोनुरोधात् ॥ २८ ॥

* ‘एभिरेति सस्त्राज्ञतादिभिरनन्तरोक्तैरेवाध्वप्रशोषिलक्षणैः, ‘स यजोर्ःक्षतकृतैः संयु-क्त’ इति सुगमः पाठः । “कासमानश्छर्दवेक्ष पीतरक्तसितारुणम् ॥ संतप्तवक्त्रः सोऽत्यर्थं दूयनात्परितान्यति । दुर्गन्धोऽन्धसवदनो मिश्रवर्णस्वरो नरः”—इति (आ० ८०) ॥ २९ ॥

† ‘व्रणशोषिणमाह—रक्तेत्यादि । रक्तक्षयात् रक्तानि घृतेः’ ॥ २० ॥

नीयम् । चन्द्रिकाकारस्तु 'स चासाध्यतमः स्मृतः' इत्यस्य स्थाने 'याप्यासाध्यत-
मस्तु सः' इति पठति, चिकित्सायां वृंहणविधेरभिधानादिति ॥ २० ॥

* धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्धहतो गुरुम् ।

युध्यमानस्य बलिभिः पतंतो विपमोच्चतः ॥ २१ ॥

वृषं हन्यं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृह्यतः ।

शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २२ ॥

अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा ब्रजतो द्रुतम् ।

महानदीर्वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ २३ ॥

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं वाऽपि प्रनृत्यतः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ २४ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ २५ ॥

उरो विभज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विरज्यते ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुन्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ २६ ॥

क्रमाद्धीर्यं बलं वर्णो रुचिरश्च हीयते ।

ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विद्वभेदाग्निवधावपि ॥ २७ ॥

दुष्टः क्षयावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।

कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्तते ॥ २८ ॥

स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुकौजसोः क्षयात् ।

(च. वि. अ. १६)

शोषनिदानेनैव साहसादिना उरःक्षतस्य संगत्वात्, उरःक्षतेनापि शोषसंभवात्,
शोषाधिकारे सनिदानमुरःक्षतमाह—धनुषेत्यादि । आयस्यत इति आयासं कुर्वतो
'तरस्य' इति शेषः, 'आयम्यतः' इति पाठान्तरे विस्तीर्यमाणहृदयस्य । दम्यं दमनाहं
वृषादिकमेव बलवन्तमित्यर्थः । अन्यं वा गजोष्ठादिकं, निगृह्यतः विधारयतः । शिला
क्षीर्षशिला, अश्मा तैदितरप्रस्तरखण्डः, निर्घातोऽस्त्रविशेषः, किंवा निर्घातः शिलादीनां
घ्रेरणविशेषोऽतिबलसंपादितः । निघ्नतः परान् धातून् ताडयतः । अधीयानस्य पठतः ।
महानदीस्तरत इति, 'बाहुभ्यां' इति शेषः । तूर्णं क्षीघ्रम् । तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्मै-

* 'अधीयानस्य उच्चैः पठतः । दूरं वा ब्रजतो द्रुतमिति शीघ्रं दूरं गच्छतः । तूर्णं क्षीघ्रमति-
नृत्यतः । विक्षते विदारिते, वक्षसि हृदि । बलवान् समुदीर्यते उत्कट उत्पद्यते । उरःक्षत-
क्षीणत्वेऽपरमपि कारणमाह—स्त्रीष्वित्यादि । रूक्षं चणकादि, अल्पं स्तोकं, प्रमितमकाल-
भोजनम् । उरो भिद्यत इव शूलेन, विभज्यते द्विधा क्रियत इव, 'विद्वह्यते' इति पाठान्तरम् ।
वर्णो गौरादिः, व्यथा अङ्गानां, मनोदैन्यम् मनोग्लानिः, अग्निवधोऽप्यभावः, कफः सास्रैः
प्रवर्तते इति रुधिरयुक्तं कफं धीवते, 'सास्र' इत्यत्र 'सान्द्र' इति पाठान्तरं, तत्र सान्द्रो
घनः, एभिः कारणैः, सक्षतः क्षतवान्, 'स तत' इति पाठे स पुरुषः, तत उरःक्षतात्,
अत्यर्थं क्षीयते धातुशोषमाप्नोतीत्यर्थः । (आ० द०) ॥ २१-२८ ॥—

१ 'पर्वतादिप्रस्तरखण्डः' इति क. । २ यतश्च 'सास्र' इति पाठमिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्या आतङ्कदर्पणस्य निशिष्टांशेन च सहितम् । ११३

लघुदादिभिरभ्याहतस्य, क्रूरैरित्यत्र शूरैरिति शत्रुभिरित्यन्ये । एषां कारणानां मध्ये किञ्चिन्निखिलदेहस्यायासकर्तुं, किञ्चिदुरस एवेति बोद्धव्यम् । व्याधिरिति उरःक्षत-
लक्षणः, अथवा व्याधिर्वायुः, 'दोषा अपि व्याधिशब्दं लभन्त' इत्यांगमादिति ज्ञेयः । उरो विभज्यते मज्जत इव, मिथ्यते विदार्यते द्विधा कियत इव, विदह्यत इति पाठान्तरमसंगतं, कारणभावात् टीकाकारैरव्याख्यातत्वाच्च । वीर्यं शक्तिः । वलं मांसोपचयः । 'विद्मेदोऽग्निवधात्' अपीति पाठान्तरे अग्निवधादेतोर्विद्मेदो भवतीत्यर्थः; अपिशब्दात् व्याधिमहिम्ना विनाऽप्यग्निवधाद्विद्मेदो भवतीत्याहुः । 'दुष्टो व्यापकः; तदेव विवृणोति—इयाव इत्यादि । विप्रथितो विशेषेण ग्रन्थिलः, "विवद्ध" इति ज्ञेयः । स पुरुषः, क्षती उरःक्षतवान्, क्षीयते धातुशोषमाप्नोति । न केवलं क्षतादेव क्षीयते, किं तर्हि क्षीसेवादिना शुक्रौजसोः क्षयादपीत्याह—तथे-
त्यादि ॥ २९-२८ ॥—

*अन्यत्वं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ २९ ॥

पूर्वरूपमाह—अन्यत्वं इत्यादि ॥ २९ ॥

†उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ३० ॥

(च. वि. अ. १६)

क्षतक्षीणयोरसाधारणलक्षणमाह—उरोरुगित्यादि । वैशेषिको विविष्टः कासः; स च विशेष उक्तो दुष्टदयाबादिकफसंयुक्तत्वं; किंवा वैशेषिक उद्धृतः । क्षत इति छेदः । क्षीण इति क्षय इत्यर्थः । सरक्तमूत्रत्वम् आलोहितमूत्रता ॥ ३० ॥

‡अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।

परिस्वत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

(च. वि. अ. १६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानं समाप्तम् ।

तयोः साध्यलक्षणमाह—अल्पेत्यादि ॥ ३१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानं

समाप्तम् ॥ १० ॥

* तस्य क्षतस्य, लक्षणमन्यत्त्वमप्रकटम्. (आ० २०) ॥ २९ ॥

† 'क्षते उरःक्षते । वैशेषिकः क्षीणकासापेक्षया अधिक इत्यर्थः । शुक्रौजसोः क्षये तु सरक्त-
मूत्रादिरुपपन्नः । वैशेषिको विविष्टः कास इत्यस्मिन् लक्षणे संनध्यते' (आ० २०) ॥ ३० ॥

‡ 'उरःक्षते साध्ययाप्यासाध्यत्वमाह—अल्पेत्यादि । अल्पलिङ्गस्य अल्पलक्षणस्य' (आ० २०) ॥ ३१ ॥

अथ कासनिदानम् ।

*धूमोपघाताद्भ्रसतस्तथैव व्यायामरूक्षाच्चनिपेवणाच्च ।

विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥

प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः स मित्रकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।

निरेति वक्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

(सु. उ. अ. ५२)

क्षयरूपे कासपाठात् कासोपेक्षया च क्षयोत्पत्तेस्सदनन्तरं कासनिदानमाह—धूमोप-
घातादित्यादि ।—धूमेन मुखनासाप्रविष्टेनोपघातो धूमोपघातः । रसत इति वातेनोर्ध्वं
नीतादामरसात्, रजस इति पाठान्तरे मुखनासाप्रविष्टधूलेरित्यर्थः । विमार्गगत्वं च
हि भोजनस्यातिदृष्टाभ्यवहारादिना, चक्षब्धः समुच्चये, हि पादपूरणे । वेगावरोधादिति
पुरीषादेः, तेन हि वायुरुर्ध्वगः स्यात् । क्षवथोस्तथैवेति वेगावरोधादिति संबन्धः ।
प्राणो वायुरुदानेन दुष्टेनानुगतो वक्राग्निरिति । स वायुः, मित्रकांस्यपात्रस्वनः हतस्वनः
कास इति प्रदिष्टः । सदोषः सकफपित्तः, वातिकपैतिकादिभेदभिज्ञ इति वा ।
एतेनैव समानस्थाननिदानाभ्यां हिक्काश्वासाभ्यामस्य भेदः, न हि तत्र वातिकपैति-
कादिभेदेन व्यपदेश इति गदाधरः । कसति शिरःकण्ठादूर्ध्वं गच्छति वायुरिति कासः,
'कस' गतौ इत्यस्मात्; 'कसनात् कासः' (च. वि. स्था. अ. १८)—इति चरकै-
पाठः, कासनं कास इति वा, "मित्रस्वरः कासति शुष्कमेव" (सु. उ. तं. ५२)—
इति सुश्रुतदर्शनात् ॥ १ ॥ २ ॥

†पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

(अ. ह. नि. अ. ३)

संख्यामाह—पञ्चेत्यादि । पञ्च कासा इति संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धव्याः ।
पञ्चग्रहणं जराकासस्य दोषजेष्वन्तर्भूतस्याधिकत्वनिरासार्थं, पञ्चानामपि वा क्षयकारण-
त्वप्रतिपादनार्थमिति । क्षयाय वातुक्षयाय ॥ ३ ॥

* 'रजसेति रजसा मुखनासाप्रविष्टेन, 'रसतः' इति पाठान्तरे, तत्र रसो जलं; व्यायाम
आयासः, रूक्षाञ्च चणकादि । तस्य संप्राप्तिमाह—प्राण इत्यादि । प्राणो वायुर्दुष्टः उदानेन
दुष्टेनानुयातो वक्राग्निरिति गच्छति, स दोषो रोगः कास इति प्रदिष्टः । कार्ये कारणोप-
चारादोषो रोग इति संज्ञा । किमिच्छिष्टः स दोषः ? मित्रकांस्यपात्रस्वनः, 'मित्रकांस्यपात्रस्वनः'
स वातपित्तकफभेदैर्मित्र इति तस्य निरुक्तिः । कास इति 'कास' दीप्तौ, इत्यस्मादातोः ।
अप्रत्ययान्तः, अनेकार्थत्वात्प्राप्त्यर्थः । अथवा कासनं कास इति ध्वनः; 'कसनात्' कास इति
'चरकपाठात्' (आ० ८०) ॥ १ ॥ २ ॥

† 'उपेक्षितास्ते अप्रतिक्रियमाणाः क्षयाय वातुक्षयाय भवन्ति; उत्तरोत्तरमिति वातात्यैस्तिकः,
पैत्तिकात् श्लेष्मिका, तस्मात्सुतजो बली, तस्मात् क्षयजः' (आ० ८०) ॥ ३ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ११५.

*पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

(च. वि. अ. २२)

पूर्वरूपमाह—पूर्वेत्यादि । भोज्यानामवरोध इत्यन्विरभ्यवहारासामर्थ्यं वा ॥ ४ ॥

†हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणवलस्वरौजाः ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. ५२)

वातिककासरूपमाह—हृदित्यादि । शङ्खो ललाटेकदेशः । क्षामाननः शुष्कमुखः, वातेन शोषणात् । प्रसक्तवेगः सततकासवेगः । शुष्कमिति श्लेष्मादिनिष्ठीवन-रहितम् ॥ ५ ॥

‡शिरोविदाहध्वरघक्रशोपैरभ्यर्दितस्तिकमुखस्तृपार्तः ।

पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ५२)

पैतिककासमाह—उर इत्यादि । अभ्यर्दितः पीडितः ॥ ६ ॥

§प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।

अभक्तरुगौरवकण्डूयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ५२)

कफजकासमाह—प्रलिप्यमानेनेत्यादि । प्रलिप्यमानेन श्लेष्मलितेन मुखेनोप-लक्षितः, सीदन् अज्ञावसादयुक्तः । अभक्तरुगरुचिः ॥ ७ ॥

§अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।

रुक्षस्योरक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमाचरेत् ॥ ८ ॥

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः घ्रीवेत्सशोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुणेनेव चोरसा ॥ ९ ॥

* 'शूको धान्याग्रे सहमकण्टकाकारः' (आ० द०) ॥ ४ ॥

† 'क्षीणवलस्वरौजा इति क्षीणं वलं स्वर औजस्य यस्य स तत्रा । भिन्नस्वरः द्विषाकृतस्वर इव' (आ० द०) ॥ ५ ॥

‡ 'पित्तरूपद्रवैः पीतानि वमेत् पित्तं कफसंसृष्टं निष्ठीवति; उक्तं च तद्वान्तरे—'श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिकम्' इति । पाण्डुना सह वर्तत इति सपाण्डुः, द्यतेन नयनादीनामपि पाण्डुत्वमुक्तम् । परिदह्यमानो दाहपरिप्लुतः' (आ० द०) ॥ ६ ॥

§ 'कफपूर्णदेहत्वाद्गौरवं, कण्डूः कण्ठस्यैव, सान्द्रकफो घनश्लेष्मा' (आ० द०) ॥ ७ ॥

§ 'पित्ते कारणै रुक्षस्य पुरुषस्य उरक्षतं गृहीत्वा वायुः कासमाचरेत् करोति । शुद्धं मल्लयुद्धादिकम् । अत्यर्थं रुजता पीडाशुक्लेन' (आ० द०) ॥ ८-११ ॥

१ पतच्च 'कासमाचरेत्' इति पाठाभिप्रायेण ।

सूचीभिरिव तीक्ष्णामिस्तुब्धमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन मेदपीडाभितापिना ॥ १० ॥

पर्वमेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥

(सु. उ. अ. ५२)

क्षतकासमाह—अतिव्यवायेत्यादि । विग्रहो विधारणं युद्धस्योपात्तत्वात् ; विग्रह इति पाठे स एवार्थः । ततः घृतेन सशोणितमिति कासाभिधातेन हृदयस्य विदारणात् । कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया, एवमुरसेति । विरुणेनेव मग्नेनेव, सूचीभिरिव तुष्टमानेन, शूलिना दुःखस्पर्शेन चोरसेति संबन्धः, दुःखस्पर्शत्वं स्पर्शासहत्वम् । शूलिनोपलक्षितः, तच्च पार्श्वार्धौ बोध्यम् । वाग्भटेनापि पठ्यते,—“पार्श्वशूली” (वा. नि. स्या. अ. ३)—इति । मेदपीडाभितापिनेति शूलविशेषणम् । पारावत इव कूजन्, भवतीति शेषः ॥ ८-११ ॥

*विपमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ ज्ञयो मलाः ।

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ १२ ॥

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ।

शुष्यन्विनिष्टीयति दुर्वलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।

तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितत्वाः क्षयजं वदन्ति ॥ १३ ॥

(सु. उ. अ. ५२)

क्षयजकासमाह—विषमेत्यादि । घृणिनां शोचतां चाहाराभावात्कुपितेन वायुनाऽग्नेरुपल्लावाद्दोषत्रयप्रकोप इति । क्षयजमिति शुक्रादिधातुक्षयजं, न तु राजयक्ष्मजम् । त्रिदोषलेऽपि राजयक्ष्मणि कासः कफेनैव कियते । यदुक्तं,—“कासः कण्ठस्य चोद्धंसो विज्ञेयः कफकोपतः”—इति; क्षयजकासस्तु त्रिदोषज इति । ननु, कासादेव क्षयो जायते तत्कथं क्षयजः कास इति ? उक्तं हि—“कासात्संजायते क्षयः”—इति । उच्यते, दृष्टो हि परस्परं व्यकिमेदेन कार्यकारणभावो बहुधा, यथाऽऽतीसाराशौभिमान्धादविति । स गात्रशूलस्यादिश्लोकार्घस्य क्षयजकासमध्ये पाठोऽयुक्तः प्रतिभाति, सुश्रुते क्षतजकासे पठितत्वात् ; क्षयकासश्चात्र चरकसुश्रुतवाक्ये मेलयित्वा माधवकरेण लिखितः; उच्यते, स गात्रशूलस्याधनन्तरं क्षयकासः सुश्रुतेन पठितः; तेन स गात्रशूलस्यादिश्लोकार्घस्य परेण संबन्धात् क्षयकासलिङ्गमिति माधवकरस्याभिप्रायः; एतच्चान्ये नाजुमन्यन्ते, यतः क्षतकासस्यावस्थायामसाध्यलक्ष्यापनपरमेतद्व्याख्यातं जेजटेन, गयदासेनापि क्षतजकासरूपत्वेनेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

*‘क्षयजमिति रक्तादिक्षयजम् । अस्योपद्रवानाह—शुष्यन्निति प्रतिदिनं शुष्यमाणः, दुर्वलः उपचयरहितः, प्रक्षीणमांसरक्तगसिमूतः, सर्वलिङ्गमिति त्रिदोषलिङ्गत्वादसाध्यम् (आ० द०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ११७

*इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

साध्यो बलवतां वा साद्याप्यस्त्वेव क्षतोत्थितः ॥ १४ ॥

नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।

स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ।

ग्रीन् पूर्वान्साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यास्तु यापयेत् ॥ १५ ॥

(सु. उ. अ. ५२)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कासनिदानं समाप्तम् ॥

असाध्यत्वादिलक्षणमाह—इतीत्यादि । पादगुणान्वितां विति वैधादिचतुष्पादसंपन्नौ ।
स्थविराणां वृद्धानां; स्थविराणामित्युक्तेऽपि जराशब्दोपादानं जरानिमित्तधातुक्षयज
एव कासो याप्यः, अपचारजनितदोषजस्तु साध्य इति बोधनार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कासनिदानं समाप्तम् ॥

अथ हिक्काश्वासनिदानम् ।

†विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षामिष्यन्दिभोजनैः ।

शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः ॥ १ ॥

व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।

हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

(सु. उ. अ. ५०)

समाननिदानलात्कासानन्तरं हिक्काश्वासी । ननु, एतेषां प्रायस्तुल्यनिदानचिकित्सि-
तत्वेनैकाधिकारे कथमनभिधानं ? उच्यते; यद्यपि कासश्वासहिक्कानां निदानं समानं,
तथापि कासस्य दोषभेदाद्भेदः, यथा—वातिकः पैतिकः श्लेष्मिक इत्यादि; हिक्काश्वासी
तु कफवातात्मकावेव, यदाह वृद्धवल्लः,—“कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ”
(च. चि. स्था. अ. १७)—इति । सुश्रुतोऽप्याह,—“वायुः कफेनानुगतः पञ्च

* ‘बलवतां कदाचित्साध्यो वा साद्याप्यश्च, एवं क्षतजः कदाचित्साध्यो याप्यो वा । पुनः
साध्यत्वमाह—नवावित्यादि । अन्त्रितोऽथ क्षतक्षयजो द्वौ पादगुणान्वितौ वैधादिचतुष्पाद-
संपत्तिपुत्तौ कदाचित् सिध्येतां साध्यौ भवत इत्यर्थः । याप्यत्वमाह—स्थविराणामिति । एतस्य
दोषजेष्वन्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तम् । पञ्चानामपि चिकित्साद्वारेण साध्ययाप्यत्वमाह—ग्रीनिति ।—
वातपित्तश्लेष्मजान् पथ्यैः साधयेत्, एतेन त्रयः कासाः साध्या उक्ताः; अपरान् पथ्यैर्यापयेत्
याप्यतां जयेत् । जराकासा इति बहुवचनान्तराकास उपेक्षितोऽसाध्यो भवतीति दर्शयति ।
“पूयाममरुणं श्यावं हरितं पीतनीलकम् । तिष्ठिवेष्ट्वासकासास्तौ न जीवति हतस्वरः ॥ कास-
श्वासश्चच्छर्दिस्वरभेदादयो गदाः । भवन्त्युपेक्षयाऽसाध्यास्तस्मात्तान् त्वरया जयेत्”—इति
(आ० द०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

† ‘विदाहीनि यात्रिकेश्वरसमथमरिचादीनि विदहन्शीलानि, गुरुणि गुणतः पाकतश्च’
विष्टम्भीनि चणकादीनि, अमिष्यन्दीनि अमिषुष्येन सन्दिशन्तुं शीलं येषां ताम्पमिष्यन्दन,
शीलानि फाणितमापमत्सदीरादीनि’ (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

१ एतच्च ‘जराकासाः सर्वे याप्याः प्रकीर्तिताः’ इति पाठाभिप्रायेण ।

हिक्काः करोति हि" (सु. उ. त. अ. ५१)—इति; मेदस्त्वनयोः संप्राप्तिमेदाद्वेग-
क्रियादिना च, ननु कासचक्षोपमेदेन; द्यासकासाभ्यां हिक्कायाः स्वनतोऽपि मेदः ।
पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं सुश्रुतमते क्षुद्रां न प्राप्नोति, सा हि जन्तुमूलात्प्र-
धावितेति पठ्यते; चरकमते तु व्यपेतां न प्राप्नोति, साऽपि जन्तुमूलादसन्ततेति
पठ्यते; तस्मात् पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन
बोध्यम् । शीतशब्दः पानादिभिस्त्रिभिः संबध्यते । रजो घृलिः, सा च घूमवन्नासादि-
प्रवेशात् कारणम् । व्यायामकर्म धनुराकर्षणादिव्यापारः, वेगाघातो मलादिवेग-
विधारणं, अपतर्पणमनशनादि । कासश्चोष्णोऽप्येकनिदानलक्षणप्रतिपादनार्थं पुनरभिहित
इति ॥ १ ॥ २ ॥

*मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्स्निहान्त्राणि मुख्यादिवाक्षिपन् ।

स घोषवानाशु हिनस्त्यसूत्रं यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ५०)

हिक्कानां स्वरूपं निरुक्तिं चाह—मुहुर्मुहुरित्यादि । वायुरत्र सोदानः प्राण इत्याहुः ।
उदेति ऊर्ध्वं गच्छति । सस्वन इति हिगितिशब्दवान् । ऊर्ध्वगमनमेव विशिनष्टि,—
यकृदित्यादि । अत्र हिहेति हस्वेकारश्छन्दोऽनुरोधात् । मुख्यादिति ल्यब्लोपे कर्मणि
पञ्चमी, तेन यकृत्स्नीहान्त्राणि मुखमानीय, आक्षिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः । स इति
वायुः । 'हिनस्त्यसूत्रं' इति हिक्केति निरुक्तिः, प्रपोदरादिना रूपविधिः । 'हिगिति
कुला कायति शब्दायते, इति हिक्का' इति शान्दिकः ॥ ३ ॥

†अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।

वायुः कफेनानुगतां पञ्च हिक्काः करोति हि ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ५०)

तासां मेदं संप्राप्तिं चाह—अन्नजामित्यादि । यमलैव चरकै व्यपेतेति नाम्ना
पठिता, अन्नपाने व्यपेते परिणते जायत इत्यतो हेतोः; अस्यां चानुक्तमपि यमलवेगलं
सुश्रुतदर्शनाद्विशेष्यम् । अन्नजायाः साध्यत्वेन आद्यत्वात्पूर्वमभिधानम् ॥ ४ ॥

‡कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कपायता ।

हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ५ ॥

(च. नि. अ. २१)

* 'संप्राप्तिमाह—मुहुर्मुहुरित्यादि । मुहुर्मुहुर्निरवारं, यकृत्स्नीहान्त्राणि मुख्यादिवेलन मुख-
शब्देन प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि भण्यन्ते, उक्तं च तज्जान्तरे—“प्राणोदकान्नवाहीनि
स्रोतांसि विकृतोऽनिरुः । हिक्काः करोति संबध्य तासां स्निग्धं पृथक्कृतुं”—इति । हिक्का-
शब्दोऽत्र द्विवाच्यतयितव्यः; तेन हिक्केति हिक्कास्वरूपकथनं स्यात्, स घोषवानित्यादिना
हिक्कानिरुक्तिकथनमिति । सस्वन इत्यनेन गतत्वात् सघोषवानित्यभिधानं निरुक्तिप्रदर्शनार्थम् ।
(आ० द०.) ॥ ३ ॥

† 'अन्नजेल्यादीनि तासां नामानि' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'कुक्षेरुदरस्य, आटोपः पूर्णत्वमिव' (आ० द०) ॥ ५ ॥

१ 'अन्नजादीनां' इति क. ।

नञ्चुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ११९

पूर्वरूपमाह—कण्ठोरसोरित्यादि । वदनस्य कषायता वातात्, नतु कफान्माधुर्यं,
व्याधिप्रभावात् ॥ ५ ॥

*पानाच्चैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्रयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां म्रिपक् ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ५०)

अन्नजायां लक्षणमाह—पानाच्चैरित्यादि । हिक्रयति हिकां करोति ॥ ६ ॥

†चिरेण यमलैर्वैगैर्या हिका संप्रवर्तते ।

कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ५०)

यमलमाह—चिरेणेत्यादि । कम्पयन्ती शिरोग्रीवमित्युपलक्षणं, तेन चरकोक्त-
प्रलापमूर्च्छावसितृष्णावैचित्त्यञ्जम्भाविह्वताक्षत्वमुल्लसोपा बोध्या इति गयदासः ॥ ७ ॥

‡प्रकृष्टकालैर्या वैगैर्मन्दैः सप्रवर्तते ।

धुम्रिका नाम सा हिका जञ्जुमूलात्प्रधाविता ॥ ८ ॥

(सु. उ. अ. ५०)

धुम्रमाह—प्रकृष्टेत्यादि । प्रकृष्टकालैश्चिरेण । जञ्जु कण्ठोरसोः सन्धिरिति जेज्जटः,
जञ्जु ग्रीवामूलं, तद्ग्रहणेनैव हृदयक्लोमकण्ठग्रहणमिति गयदासः ॥ ८ ॥

§नाभिप्रवृत्ता या हिका घोरा गम्भीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ९ ॥

(सु. उ. अ. ५०)

गम्भीरामाह—नाभीत्यादि । नाभिप्रवृत्तेति नाभितः प्रवृत्ति संजाता, अस एवास्या
गम्भीरत्वम् । अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता ॥ ९ ॥

॥मर्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।

महाहिकेति सा श्रेया सर्वगात्रविकम्पिनी ॥ १० ॥

(सु. उ. अ. ५०)

महतीमाह—मर्माणीत्यादि । मर्माणीति प्रधानानि वैस्त्रिहृदयक्षिरांसि ॥ १० ॥

* 'शीतेरिति शेषः । अतिसंयुक्तेरिति उपर्युपर्यत्युपयुक्तैः । सहसा पीडितोऽनिलो हृदिसः
प्राणो वायुरुर्ध्वगतित्वाहिक्रयति हिकां करोति, सा हिका अन्नजेति कथ्यते' (भा० द०) ॥ ६ ॥

† 'या हिका यमलैर्वैगैर्युग्मैरपक्रमैः शिरोग्रीवं कम्पयति चिरकालेन प्रवर्तते तां नामतो
यमलामाहुः' (भा० द०) ॥ ७ ॥

‡ 'विकृष्टकालैरित्यादि । विकृष्टकालैश्चिरकालैः, मन्दवैगैः । इयं नामतो धुम्रिका'
' (भा० द०) ॥ ८ ॥

§ 'इयं नामतो गम्भीरा' (भा० द०) ॥ ९ ॥

§ 'इयं नामतो महाहिका' (भा० द०) ॥ १० ॥

१ 'प्रवृत्ता' इति क. । २ 'प्राधान्येन नाभिवस्त्रिहृदयक्षिरांसि' इति क. ।

आयम्यते हिक्रतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं नाम्यते यस्य नित्यम् ।
क्षीणोऽन्नद्विद् द्यौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्विक्रमानौ ॥
(सु. उ. अ. ५०)

* अतिसंचितदोषस्य मक्कच्छेदकशस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवर्धिनः ॥ १२ ॥

आसां या सा समुत्पन्ना हिक्रा हन्त्याशु जीवितम् ।

यमिका च प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥ १३ ॥

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरात्विन्द्रियश्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

(च. वि. अ. २१)

अवस्थायामसाध्यत्वमाह—आयम्यत इत्यादि । आयम्यते विस्तार्यत इव । दृष्टिः
ओर्ध्वं भवतीति शेषः । नाम्यते आकुक्ष्यते देह इति संवन्ध इति जेज्जटगयदासी ।
ताम्यतीति पाठान्तरे मुह्यति हिक्री । द्यौति हिक्रति । तौ द्वाविति आयम्यत
इत्यादिना नित्यमित्यन्तेनैकवस्थो हिक्री, क्षीणत्वादिनाऽतिमात्रान्तेनापरः; साध्या-
नामपि मध्ये एवंविधौ वर्जयेदित्यर्थः । गम्भीरमहत्सोः स्वभावादेवासाध्यत्वमिति
तद्युक्तौ हिक्रमानावन्त्यौ शेषपठितावसाध्यौ; पाठान्तराणि व्याख्याविशेषाच्च विस्तर-
मयाच लिखिताः । आसां या सेति आसां साध्यहिक्रानां मध्ये याऽतिसंचितदोषादे-
र्भवति सा हन्तीति योज्यं, अथवा आसामिति पञ्चविधानामेव । तेन महतीप्रवृत्तीर्वा
स्वरूपेण यदसाध्यत्वमुक्तं तत्प्रायिकम् । यदाह जतूकर्णः,—“आद्या दुःसाध्या;
यमिका मोहतृष्णावतः सद्यःप्राणहृत्”—इति । यमिकेत्यादि । यमिका चेत्यनेन चका-
रात् क्षुद्रा अजजा वा या साध्यत्वेनोक्ता सा यमलैर्वर्जयमाना हन्तीति योज्यम् ।
सैवाक्षीणादेः साध्या भवतीत्याह—अक्षीण इत्यादि । अक्षीणो बलवान् । अरीनः
प्रसजमनाः । अन्ये तु अजजां यमलामित्यादिसुश्रुतग्रन्थपठितां यमलं यमिकाशब्देन
व्याचक्षते । तत्र, यमिका च प्रलापार्तीत्यादिश्लोकश्रवणे पठितः, अत्र यमला यमि-
कानाम्ना न पठितैव हिक्रेति । यमिकाशब्देनैवार्थगत्या व्यपेतोच्येतेति चेत्; न, तर्हि
व्यपेता च प्रलापार्तीत्येवमभिदध्यात् ॥ ११-१४ ॥

महोर्ध्वच्छिन्नतमकश्चुद्रमेदैस्तु पञ्चधा ।

मिथ्यते स महाव्यधिः श्वास एको विशेषतः ॥ १५ ॥

(सु. उ. अ. ५१)

* ‘यस्य क्षीणोऽन्नदोषो, अतिक्रीति हिक्रति, चां हिक्रां वर्जयेत्, द्वौ चान्त्यौ वर्जयेत् ।
अन्त्याविति गम्भीरा महती चेति । साध्यानामप्यवस्थाविशेषेणमसाध्यत्वमाह—अतिसंचित-
दोषेत्यादि । पुनरवस्थाविशेषेणासाध्यत्वमाह—यमिकेत्यादि । अजजा क्षुद्रा च साध्यैव
यमलवेगवतोऽसाध्येत्युच्यते; न तु यमला, चरकोक्तत्वात् । स्थिरात्विन्द्रिय इति स्थिराणि
धात्विन्द्रियाणि यस्य स तथा; अन्यथा पतद्भिपरीत इति’ (आ० द०) ॥ ११-१४ ॥

† ‘हिक्राश्वासयोरेकहेतुत्वाद्धिक्रानन्तरं आसमाह—महेत्यादि । स महाव्याधिः आसत्वे
नैक एव सन् विशेषं हेतुल्लिङ्गमेदं प्राप्य महोर्ध्वादिमेदैः पञ्चधा मिथ्यते । तत्रान्तरे पञ्चाना-

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १२१

(वाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोद्धवः ।

कफवाताधिकश्चैव संसृष्टश्छिन्नसंज्ञकः ।

श्वासो मारुतसंसृष्टो महानूर्ध्वस्ततो मतः ॥ १२ ॥)

(सु. उ. अ. ५१)

श्वासानाह,—महोर्ध्वेत्यादि । एको विशेषत इति श्वासत्वेनैक एव सन् विशेषं हेतुलिङ्गमेदं प्राप्य पञ्चधा भिद्यते, पञ्चसु श्वासत्वं वेगवदूर्ध्ववातत्वं; यदुक्तमन्यैः,—
“श्वासस्तु भक्षिकाभ्मानसमवातोर्ध्वगमिता”—इति । संख्येयनिर्देशादेव पञ्चप्रकारत्वे सिद्धे पञ्चवचनं तमकमेदस्य प्रतमकस्य पृथक्त्वसंख्यानिरासार्थम् ॥ १५ ॥

*प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाभ्मानमेव च ।

आनाहो वक्रवैरस्यं शङ्कनिस्तोद एव च ॥ १६ ॥

†यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।

विष्वग्जति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ १७ ॥

(सु. उ. अ. ५१)

संप्राप्तिमाह—यदेत्यादि । स्रोतांसीति ह्रिकानिर्विष्टप्राणोदानवहानि । कफः पूर्वं प्रधानं यस्य स तथा, तेनैव कफेन रुद्धो विमार्गेगतिर्विमार्गेगत्वेन, विष्वग्जति विष्व-
गद्यतीति, विष्वक् सर्वत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

‡उद्धूयमानवातो यः शब्दः बहुः खितो नरः ।

उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्पभ इवानिशम् ॥ १८ ॥

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

विवृताध्याननो वद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ १९ ॥

दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ २० ॥

(च. वि. अ. २१)

मपि दोषोक्तत्वमुक्तम्,—“वातेन क्षुद्रकः क्लेषगृयिष्ठस्तमकः स्मृतः । छिन्नः पित्तप्रधानः स्यादन्यौ मारुतकोपनौ”—इति (आ० ८०) ॥ २५ ॥

* ‘तस्य पूर्वरूपमाह—प्राग्रूपमिलादि । शूलमुदरे, अभ्मानमाटोपः, आनाह आर्भ शङ्कदा विगुणानिलेन निबद्धमयथावत्प्रवृत्तम् । शङ्कनिस्तोदः शङ्कयोर्म्यथा’ (आ० ८०) ॥ २६ ॥

† ‘तस्य संप्राप्तिमाह—यदेत्यादि । यदा कफपूर्वकः कफप्रधानो वायुः, तेनैव कफेन संरुद्धगतिर्विमार्गेगः, प्राणोदकात्रवाहीनि स्रोतांसि संरुध्य, विष्वग्जति सर्वत्र प्रसरति, तदा श्वासान् करोति’ (आ० ८०) ॥ २७ ॥

‡ ‘उद्धूयितो दुःखयुक्तः, अनिश्चयनवरतं, क इव? संरुद्धो मत्तर्पभ इव मत्तमहोक्ष इव, विवृते स्तब्धे अक्षिणी नयने आननं च यस्य स तथा । अस्य च श्वासवतः श्वसितमत्यर्थं दूरादेव श्रूयते । अनेन महाश्वासेनोपसृष्टो युक्तः शीघ्रमेव विनश्यति’ (आ० ८०) ॥ २८-२० ॥

महाश्वासलक्षणमाह—उद्ध्वमानेत्यादि । उद्ध्वमानवात इति उक्त्वा ऊर्ध्वं धूयमानो नीयमानो वातो यस्य स तथा । शब्दवत् सशब्दं चया भवति, उच्चैर्दीर्घम् । संरुद्धो मत्तर्पभ इवेति स्वरविशेषज्ञापनार्थमयं दृष्टान्तः । ज्ञानं शास्त्रं विज्ञानं तदर्थनिधयः । विभ्रान्तलोचनश्चक्षुर्लनेत्रः । विवृते स्तब्धे अक्ष्यान्वे यस्य स तथा, नेत्रस्य विभ्रान्त-स्तब्धत्वे कालमेवादिति जेज्जटः । विशीर्णवाक् वक्त्रमक्षयः, मन्दवचनो वा । दीनः क्लान्तमनाः, हीनमिति पाठान्तरमप्युक्तं, दुरादिज्ञायते सूत्रमिल्यनुपपत्तेरित्याहुः १८-२६

*ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृतमुखस्रोताः कुक्षगन्धवहार्दितः ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।

प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुक्लास्योऽरतिपीडितः ॥ २२ ॥

ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।

मुह्यतस्तान्म्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ २३ ॥

(च. वि. अ. २१)

ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह—ऊर्ध्वमित्यादिना । ऊर्ध्वमिति विशेषपरं, सर्वश्वासानां तथाविधत्वात् । दीर्घमिति दीर्घकालम् । नच प्रत्याहरत्यधः इति न श्वासमधः-करोति दीर्घकालमित्यर्थः । श्लेष्मावृतमुखस्रोता इति श्लेष्मणा आवृतानि मुखं स्रोतांसि च यस्य स तथा । कुक्षगन्धवहार्दितः कुपितवातपीडितः, समस्तपाठे तु श्लेष्मावृत-मुखस्रोतस्त्वेन कुद्धो यो गन्धवहस्त्वेनार्दितः । विपश्यन् इतस्तत इति इतस्तत्वे विवृतिं पश्यन् । 'ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः' इति यदुक्तं तत्र हेतुमाह—ऊर्ध्वश्वास इत्यादि । निरुध्यत इति हृदय एवातिस्त्वम्भितः स्यात्, अथवा श्वासो वातः सोऽधो न वर्तते; ऊर्ध्वं श्वास ऊर्ध्वश्वासः । तान्म्यतो ग्लायतो मुह्यत-श्वासून् प्राणान् हन्ति, नान्मयेति ॥ २१—२३ ॥

†यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।

न वा श्वसिति दुःस्वार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥ २४ ॥

आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन वस्तिना ।

विभ्रुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ २५ ॥

* 'ऊर्ध्वश्वासे पुमान् दीर्घकालमूर्ध्वं श्वसिति, सर्वश्वासानामूर्ध्वंगत्वादूर्ध्वमिति विशेष-परम् । श्लेष्मावृतानि मुखसंवन्धीनि स्रोतांसि यस्तु स तथा । ऊर्ध्वं दृष्टिर्दर्शनं यस्य स ऊर्ध्व-दृष्टिः । विभ्रान्ताक्षः परिक्षिप्तनेत्रः, प्रमुह्यन् मोहमुपगच्छन्, शुक्लास्यः शुष्कमुखः, अरतिः क्लिप्तमणि विषये न विरावस्थितिः । मुह्यतस्तमसि मज्जत इव, अथवा निश्चेष्टानतः, तस्यैवं विषयपुरषस्य' (आ० ६०) ॥ २१-२२ ॥

† 'अथ छिन्नं लक्षयति—य इत्यादि । विच्छिन्नमिव विच्छिन्नमन्तराऽन्तरा विच्छिद्यमान-मनुवर्तते सान्तरायमित्यर्थः । सर्वप्राणेन समस्तया ज्वत्वा, दुःस्वार्तेः सन्, न वा श्वसिति मर्मच्छेदरुगर्दित इति मर्माणि हृदयवस्तिशिरांसि तेषां छेदनेनेव पीडितः' । (आ० ६०) ॥ २४-२६ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १२३

विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।

छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसूनु ॥ २६ ॥

(च. वि. अ. २१)

छिन्नश्वासलक्षणमाह—यस्त्वित्यादि । विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राणेन यावद्बलेन । न वा श्वसिति श्वासं न लभते । अयच्छेदस्फादित इति हृदयच्छेदवेदनयेव पीडितः । दह्यमानेन वस्तिनोपलक्षितः, एतेन वातस्य पित्तानुबन्धो दर्शितः । विद्रुताक्षश्चक्षुर्लनेत्रोऽश्रुपूर्णचक्षुर्वा । न वा श्वसिति न वा श्वासं लभते । रक्तकलोचनत्वं व्याधिप्रभावात्, दोषास्तु द्वयोरपि स्यात् । विचेता उद्विग्नचित्तः । विच्छिन्नो विमोक्षितसन्धिः, पीडित इत्यन्ये, 'विहृतः' इति पाठान्तरम् ॥ २४—२६ ॥

* प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।

ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ २७ ॥

करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।

अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ २८ ॥

प्रताम्यति स वेगेन तृप्यते सन्निरुध्यते ।

प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ २९ ॥

श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।

तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ ३० ॥

तथाऽस्योदंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।

न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥ ३१ ॥

पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।

आसीनो लभते सौख्यमुर्ण्यं चैवाभिनन्दति ॥ ३२ ॥

उच्छ्रिताक्षो ललाटेन सिद्यता भृशमार्तिमान् ।

विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ३३ ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।

स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ ३४ ॥

(च. वि. अ. २१)

तमकश्वासलक्षणमाह—प्रतिलोममित्यादि । श्लेष्माणं समुदीर्य चेत्यनेन सामान्य-संप्राप्तिलब्धस्यापि श्लेष्मणः पुनरभिधानादिह विशेषेण कारणत्वं बोधयति । तेन रुद्धः कफेनावृतः । घुर्घुरकं कण्ठे घुर्घुरशब्दम् । प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानहृदयस्य

* यदि वायुः प्रतिलोमं वैपरीत्येन स्रोतांसि प्रतिपद्यते प्राप्नोति, तदा स वायुः श्लेष्माणं समुदीर्य कर्णप्रेरणया, ग्रीवां शिरश्च संगृह्य समन्ताद्बद्धीत्वा, पीनसं करोति, पश्चाद्देनैवावृतः कण्ठे घुरघुरशब्दं करोति, तेन श्वासवेगेन । असुच्यमानेन कफेनातीव दुःखितो भवति । तस्यैव श्लेष्माणो विमोक्षान्ते मुहूर्तं सुखं प्राप्नोतीति । तथेति पार्श्वेऽवगृह्णाति पीडयति परं शयानस्य, आसीनः सन् सुखं लभते । (आ० ६०) ॥ २७—३४ ॥

पीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव । सन्निरुध्यते निषेधो भवतीति चक्रः,
जेज्जटस्तु सन्निरुध्यते 'श्वासः' इतिः' शेषमाह । तस्यैवेति श्लेष्मणः । सुखं सुखमिव ।
उद्धंसते कण्ठ्यते । पार्श्वे इति कर्मपदं, अवगृह्णाति पीडयति । उष्णमभिनन्दति,
वातकफारब्धत्वात् । उच्छ्रितास्य उच्छ्वननेत्रः । ललाटेनेत्युपलक्षणे तृतीया । अवधम्यते
गजारूढस्येव सर्वगात्रं चाल्यते ॥ २७—३४ ॥

* ज्वरमूर्च्छांपरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् ।

उदावर्तेरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ ३५ ॥

तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।

मज्जतस्तमसीचास्य विद्यात्संतमकं तु तम् ॥ ३६ ॥

(च. वि. अ. २१)

तमकस्यैव पितानुबन्धत्वाज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह—ज्वरेत्यादि । ज्वर-
मूर्च्छाभ्यां परीतो ज्वरमूर्च्छांपरीतः, ज्वरेण मूर्च्छां ज्वरमूर्च्छेति जेज्जटः । एतस्यै-
वापरकारणं लक्षणं आह—उदावर्तेत्यादि । उदावर्तो रोगः, रजो धूलिः, अजीर्णमामादि,
क्लिन्नं विदग्धं, काये वेगानां निरोधः कायनिरोधः; अथवा क्लिन्नकायो वृद्धनर इत्याहुः,
निरोधो वेगनिरोधः; अथवा कुयोगिनां कुम्भकादिरूपवातनिरोध इति जेज्जटः ।
तमसा अन्धकारेण, मानसदोषेण वा; अत्यर्थमिति इतरकारणापेक्षया विशेषेण;
वातकफारब्धोऽपि पित्तसंबन्धाच्छीतेरुपशाम्यतीत्याहुः । संतमकः प्रतमक एवेति ।
अन्ये तूदावर्तेत्यादिना प्रतमकस्योपसर्गमाहुरिति जेज्जटः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।

क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ ३७ ॥

हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।

न च भोजनपानानां निवृण्वद्भुविर्ता गतिम् ॥ ३८ ॥

नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादयेद्भुजम् ।

स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ३९ ॥

(च. वि. अ. २१)

* 'एतस्यैवापरलक्षणं—निरोधो वेगनिरोधः । तमसा अन्धकारेण, मानसतमोगुणादि-
दोषेण वा । तमस्यन्धकारे मज्जत इवास्य पुरुषस्य तं प्रतमकमाहुः' ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

† 'आयासो व्यायामः, तल्लनितः । क्षुद्र इति क्षुद्रश्वासः, अल्पनिदानलित्वात् क्षुद्रः ।
कोष्ठे वातं प्रकोपयन् क्षुद्रश्वासं करोति । स क्षुद्रश्वासो दुःखेन नाङ्गप्रवाधको भवति । किञ्च
स गात्राणि न हिनस्ति मारणात्मको न भवति । न च दुःखकारी यथेतरे चत्वारः । इन्द्रि-
याणां व्यथां नापादयेत् । काञ्चिदपि रुजं रोगं नापादयेत् । सर्वेषां साध्यत्वमाह—स इत्यादि ।
स क्षुद्रश्वासो बलिनः पुरुषस्य साध्यः । साध्यासाध्यानाह—क्षुद्र इत्यादि । तेषां आसानां क्षुद्रः
साध्यतमः, तमको व्याप्यः, महोर्ध्वच्छिन्नाखयः संपूर्णलक्षणा असाध्या, दुर्बलस्य तमकोऽ-
साध्यः' (भा० द०) ॥ ३७—४० ॥

१ एतच्च 'क्षुद्रो वातमुदीरयन्' इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशन्याख्या आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १२५

क्षुद्रः साध्यो मतस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।

त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ ४० ॥

(सु. उ. अ. ५१)

क्षुद्रश्वासमाह—रुक्षेत्यादि । रुक्षमन्नपानम् । क्षुद्रोऽल्पनिदानलिङ्गः । उदीरयन् कर्ष्यं गच्छन् । इतरे ऊर्ध्वश्वासादयः । स साध्य उक्त इति छेदः । सर्वे महाश्वासादयोऽप्यकलक्षणाः सन्तः साध्या इति योज्यम् । त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति महोर्ध्वच्छिन्नाः संपूर्णलक्षणाः ॥ ३७-४० ॥

*कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।

यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु च ॥ ४१ ॥

(च. वि. अ. २१)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने हिक्काश्वासनिदानं समाप्तम् ॥ ३२ ॥

उपेक्षणासम्यगुपक्रमाभ्यां हिक्काश्वासयोः शीघ्रावश्यमारकत्वमाह—काममित्यादि ।

काममनुमतौ, प्राणहराः सन्निपातज्वरादयः । शेषं सुबोधमिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशन्याख्यायां हिक्काश्वासनिदानं समाप्तम् ॥ १२ ॥

अथ खरभेदनिदानम् ।

†अत्युच्चभाषणविपाध्ययनाभिघात-

संदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।

स्रोतःसु ते खरवहेषु गताः प्रतिष्ठां

हन्तुः खरं भवति चापि हि पङ्क्तिः सः ॥ १ ॥

(सु. उ. अ. ५३)

(वातादिभिः पृथक् सर्वैर्मंदसा च क्षयेण च ।)

प्राणोदानदुष्टिसाधर्म्यात् श्वासे च खरभेदो भवतीति श्वासानन्तरं खरभेदमाह—

अत्युच्चभाषणेत्यादि । अध्ययनमुच्चैर्वेदादिपाठः, अभिघातः कण्ठादिवेशे लगुडादिभि-
राघातः, एतैः संदूषणैरन्यैश्च यथास्वं वातादिकोपनैः, विषं तु सर्वदोषप्रकोपणमेव ।

स्रोतःसु खरवहेषु चतुर्षु, यदुक्तं सुश्रुते,—“द्वाभ्यां भाषते, द्वाभ्यां बोधं करोति”—

(सु. शा. स्या. अ. ९) इति; भाषणघोषणयोरल्पत्वमहत्त्वाभ्यां भेदः । प्रतिष्ठां

स्थितिं वृद्धि वा । स इति खरभेदः; पङ्क्तिर्वा तातपित्तकफसंनिपातक्षयभेदो जभेदात् ॥१॥

*“हिक्काश्वासयोः शीघ्रावश्यमारकत्वमाह—काममित्यादि । प्राणहराः सन्निपातादयो रोगा बहवः सन्ति, ते तथा प्राणहरा न भवन्ति, यथा श्वासश्च हिक्का चैतौ रोगावाशु शीघ्रं प्राणाशु हरतः” (आ० ८०) ॥ ४१ ॥

†“हिक्काश्वासां प्राणोदानदुष्टसाधर्म्यात् श्वासानन्तरं खरभेदमाह—अत्युच्चैः श्वासादि । अभिघातो बलेन छर्दिजनितः, अध्ययनोऽप्युच्चैः कठिनमोज्यजनितः । विषतस्तु निदोषप्रकोपः । एतैः संदूषणैरन्यैश्च यथास्वं वातादिकोपनैर्दुष्टा दोषास्तेषु स्रोतःसु प्रतिष्ठां स्थितिं वृद्धि वा गताः खरं हन्तुः स खरभेदः” (आ० ८०) ॥ १ ॥

१ ‘खरवहेषु स्रोतसु शब्दवाहिनीषु’ इति डल्हणः ।

*वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा

मित्रं शनैर्वदति गर्दभवत् खरं च ।

(सु. उ. अ. ५३)

वातिकमाह—वातेनेत्यादि । कृष्णत्वं मूत्रादिषु खरभेदारम्भकदोषस्य सर्वाङ्ग-
व्यापकत्वात्, अशौवत् । मित्रं मित्रखरं, तदेवाह—गर्दभवत् खरमिति, खरं निष्ठुरं-
संज्ञेजकमिति यावत् ॥—

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा

ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ॥ २ ॥

(सु. उ. अ. ५३)

पैतिकमाह—पित्तेनेत्यादि । गलेनेति विशेष्योपदर्शनं, दाहसमन्वितेनेति विशेष-
णस्य विशेष्याधीनप्रतीतत्वात्; गलः सदाहो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

†ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः

खर्यं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ।

(सु. उ. अ. ५३)

श्लैष्मिकमाह—ब्रूयादित्यादि । दिवा विशेषादिति दिने सूर्यरश्मिभिः कफस्य मन्दी-
भावाद्विशेषाद्विशिष्टं वदतीत्यर्थः । 'दिवा विशेषेण' इति पाठान्तरे स एवार्थः ॥—

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसं-

पत्तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ५३)

साक्षिपातिकमाह—सर्वात्मक इत्यादि । सर्वविकारसंपदिति उक्तवातादिस्वरभेद-
लिङ्गयोगः । तं चाप्यसाध्यमिति अपिशब्दो मित्रकमे, असाध्यमपि; तेन "सर्वज्ञे
क्षयजे चापि प्रत्याख्यायान्वरेत् क्रियाम्"—(सु. उ. तं. अ. ५३) इति सुश्रुतवचन-
मुपपन्नं भवतीति ॥ ३ ॥

‡धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च

वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

(सु. उ. अ. ५३)

क्षयजमाह—धूप्येतेत्यादि । धूप्येत वागिति सधूमेव निर्गच्छन्ती वैदनयाऽनुभूयते ।
क्षयकृत इति घातुक्षयकृते स्वरभेदे । क्षयमाप्नुयाच्च वागिति पदच्छेदः । एष च यदा
हतवाग्भवति ओजः क्षयाद्वचनाक्षमस्तदा न साध्यः, अन्यथा तु साध्यः; तेन

* 'अन्ये गर्दभवत्स्वरमित्यत्र गर्दभवत्स्वरमिति पठन्ति, गर्दमस्य वचनाभावात्; 'कण्ठेन
इति शेषः' (आ० ६०) ॥—

† 'ब्रूयादित्यत्र कृष्णदिति केचित्पठन्ति' (आ० ६०) ॥—

‡ 'धूप्येत वागित्यत्र 'धूमावते' इति पाठान्तरे स एवार्थः । वचनं क्षयमाप्नुयात् 'वातात्'
इति शेषः' (आ० ६०) ॥—

१ 'सर्वेषु' इति क. ।

मंघुकोशव्याख्यायां आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १२७

प्रेत्याख्यायं क्रियाकरणमुपपन्नं भवति । एषु चापीति । पाठे वातादिस्वरभेदेषु मध्ये हतवांगसाध्यः, किलयं पाठ्यीक्यकारैर्न व्याख्यातः ॥—

*अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण

भेदोऽन्वयाद्भवति दिग्घगलस्तृपातः ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ५३)

भेदोजलक्षणमाह—अन्तर्गतेत्यादिना । अन्तर्गतस्वरमिति क्रियाविशेषणं, 'अन्तर्गतं स्वरं' इति पाठे तु कण्ठस्थान्तर्गतं यथा भवति तर्था स्वरं वचनं वदतीति योज्यं; 'अन्तर्गलं' इति पाठान्तरे गलस्थान्तरेति अन्तर्गलं स्वरं वदतीत्यर्थः । दिग्घगल इति श्लेषमणा भेदसा या लिप्तगल इत्यर्थः । तृपातं च भेदोरुद्धस्रोतस्त्वात् ॥ ४ ॥

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वाऽपि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।

भेदस्त्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वराभयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. ५३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्वरभेदनिदानं समाप्तम्

उक्तवातादिजानामेवायस्यायामसाध्यत्वमाह—क्षीणस्येत्यादिना सहोपजात इत्यन्तेन । क्षीणस्य क्षीणमांसस्य । कृशस्य अवलस्य । सहोपजातो जन्मप्रभृतिवद्भः 'काकस्वर' इति लोके । 'सहोपजात' इत्यत्र 'भेदोपजात' इति पाठान्तरं, भेदो रोगविशेषः । भेदस्त्विनोऽतिस्थूलस्य भेदसाऽऽवृत्तस्रोतस्त्वेन यो जातः; अमेदस्त्विनस्तु भेदोद्गुण्या यो जातः स साध्यः पूर्वमुक्त इति न विरोधः । सर्वसमुद्भवस्यावगाहः संपूर्णलितो वाऽसाध्यो द्रष्टव्य इति ॥ ५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मंघुकोशव्याख्यायां स्वरभेदनिदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथारोचकनिदानम् ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।

अरोचकाः स्युः,

(न. वि. अ. २६)

ऊर्ध्वगधिकारसाध्यार्थोदरोचकमाह—वातादिभिरित्यादि । एकैकशो वातादिभिर्लभ्यः,

* भेदोऽन्वयान्नेदःसर्वव्यात् । 'भेदश्चयात्' इति केचित्पाठान्तरं पठन्ति, भेदश्चयान्नेदोऽवृत्तेरिति; 'भेदःश्चयात्' इति पाठान्तरं, अत्र स्वरशब्दो सुप्तो मध्येऽस्तिदिष्टो द्रष्टव्यः, तेन भेदसा स्वरक्षयादित्यर्थः (आ० द०) ॥ ४ ॥—

† 'असाध्यमाह—क्षीणस्येत्यादि । क्षीणस्य अवलस्य, कृशस्य क्षीणमांसस्य' (आ० द०) ॥ ५ ॥

‡ 'शोकभयादिनाऽऽगन्तुरेक एव गणनीयः, तन्प्राप्तरेऽपि—'अरोचको भवेदोपैरेको हृदयसंश्रयः । सन्निपातेन मनसः संतापेन च पक्षमः'—इति । एतैर्हस्तुभिररोचका भवन्ति । मनोघ्नाशनमुच्छिष्टकृमिच्छिन्नादि, रूपं शरीरव्ययुगतं, गन्धः पृथिः, तीः' (आ० द०) —

२ 'तद्भूतं' इति पा० ।

सन्निपातेनैकः, शोकादिनां गन्धान्तेनागन्तुरेक एव गणनीयः, यतः पञ्चानामेकं लक्षणं वक्ष्यति; सुश्रुते चोक्तं,—“भक्षोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति—” (सु. उ. तं. अ. ५७) इति । शोकादिजस्तु यद्यपि वातादिजः, तथाऽपि हेतुप्रसङ्गीकचिकित्साकरणार्थं पृथगुक्तः । अतिलोभोऽत्राहितस्य सततोपयोगहेतुतया दोषप्रकोपक इति दर्शयति ।^१
अरोचकाः स्युरिति छेदः ॥—

*परिहृष्टदन्तः कषायवक्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १ ॥

(च. वि. अ. २६)

वातिकलक्षणमाह—परीत्यादि । परिहृष्टदन्त इति अस्मन्लक्षणेनेव ॥ १ ॥

†कद्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्यात्

(च. वि. अ. २६)

पैतिकलक्षणमाह—कद्वित्यादि । कदुशब्दोऽत्र तिक्तावाची । यदाह विवेहः,—^२
“पित्तेन तिक्तास्यविदाहकृत् स्यात्, खाद्यास्यदृष्टासकरः कफेन”—इति—

‡लवणं च वक्रम् ।

माधुर्यपैच्छित्यगुरुत्वशैत्यवियद्वसंयद्युतं कफेन ॥ २ ॥

(च. वि. अ. २६)

शैष्मिकलक्षणमाह—लवणमित्यादि । लवणं वक्रमिति विदग्धस्य श्लेष्मणो लवण-
रसत्वात् । उक्तं हि सुश्रुते—“श्लेष्मा विदग्धो लवणः स्मृतः, पित्तं विदग्धमम्लम्”—
(सु. उ. स्था. अ. ४०) इति । विदग्धसंयद्युतमिति विवर्द्धं च तत् संयद्युतं
चेति विदग्धसंयद्युतम् । अत्र विवर्द्धं वदमिव, भक्षणाद्यसामर्थ्यात्; संयद्युतं
‘कफस्य’ इति शेषः, भावे कः, कफलिप्तमित्यर्थः । ‘विदग्धसंयद्युतं’ इति पाठान्तरं
सुगमम् । ‘विदग्धसंयद्युतं’ इति पाठे विवर्द्धः सन्नद्धः स च प्रकृतत्वात् कफस्य,
सन्नद्धो वद्धः, ‘गृह’ वन्धने इत्यस्माद्धातोः पूर्ववत् ऋदि । ‘विदग्धसंयद्युतं’
इति काश्मीराः ॥ २ ॥

‡अरोचकैः शोकप्रयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।

स्वामाविकं चास्यमथारुचिश्च

(च. वि. अ. २६)

* ‘कषायवक्र इति लोप्रचर्चितसेव’ (आ० द०) ॥ १ ॥—

† ‘विरसमिति रोगस्वभावात्, अन्यथा वातेन विरसास्यता । पित्तेन पूति दुर्गन्धं जानी-
यात् । लवणं च वक्रमिति कफवल्गुणे पठनीयं, यतो विदग्धः श्लेष्मा लवणभावमुपैति’
(आ० द०) ॥—

‡ ‘कफेन लवणं च वक्रमिति योज्यं, माधुर्यादियुतमिति वक्रमेव’ (आ० द०) ॥ २ ॥

§ ‘अशुचिरच्छिष्टं, स्वामाविकं चास्यमिति अविज्ञतमुखरसत्वं न तु वातादिवक्त्रकषाय-
त्वादिर्कं, अथारुचिरिति विशेषत्वम्’ (आ० द०) ॥—

१ ‘शोकादीनामागन्तुत्वेन’ इति क. । २ ‘वातवः’ इति क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १२९

आगन्तुजमाह—अरोचक इत्यादि । अह्वयगन्धो घ्राणोद्वेजको गन्धः । स्वाभाविकं चास्यमिति अविकृतमुखरसत्वं, न तु वातादिवत् कषायत्वादिति ॥—

*त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

(च. वि. अ. २६)

त्रिदोषजमाह—त्रिदोषज इत्यादि । त्रिदोषजे नैकरसमिति वातजाद्युक्तकषायाद्य-
नैकरसम् ॥ ३ ॥

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन, पिच्छा-

चृद्वाहचोषबहुलं, सकफप्रसेकम् ।

श्लेष्मात्मकं, बहुरुजं बहुमिच्छ विद्या-

वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं च ॥ ४ ॥

(च. वि. अ. २६)

इति श्रीमाधवकरनिरविते माधवनिदानेऽरोचकनिदानं समाप्तम् ॥ १४ ॥

वातजादिभेदेन मुखविकृतिमभिधायान्यदेवविकृतिमाह,—हृच्छूलेत्यादि—। इति
श्लेष्म पीडनं हृच्छूलपीडनम् । चोषक्षूषणवत् पीडा । बहुमिरिति त्रिदोषैः । वैगुण्य-
मोहजडताभिरथापरमित्युपलक्षणे सृतीया, वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वम् । अपरमिति
त्रिदोषजादन्यमागन्तुजमित्यर्थः । सत्यामपि वृभुक्षायामभ्यवहारसामर्थ्यमरुचिः, अभि-
लषितमप्यक्षं दीयमानं नाभ्यवहरतीत्यज्ञानभिनन्दनं अज्ञस्य भ्रवणस्मरणदर्शनगन्ध-
स्पर्शनैर्यत्रोद्विजते स भक्तद्वेषः; एवं त्रिविधोऽपि रोगश्चरकसुश्रुताभ्यामरोचक-
शब्देन संगृहीतः । उक्तं हि बृद्धभोजेन,—“प्रक्षितं तु मुखे चार्धं जन्तोरने स्वदते
मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो, भक्तद्वेषमतः श्रेण ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा
श्रुत्वाऽपि भोजनम् । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ कुपितस्य भयार्तस्य
अभिचारहतस्य च । यस्य नात्र भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते”—इति ॥ ४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामरोचकनिदानं समाप्तम् ॥ १४ ॥

* ‘नैकरसमिति अनेकरसमासमित्यर्थः’ (आ० द०) ॥ ३ ॥

† ‘विद्यादिति अरोचकमिति शेषः । श्लेष्मात्मकं सकफप्रसेकं विद्यात् । बहुरुजमनेकपीडा-
करम् ।’ (आ० द०) ॥ ४ ॥

१ ‘घ्राणोद्वेजकः’ इत्यातङ्कदर्पणे पाठः ।

अथ छर्दिनिदानम् ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्वाभत्सालोचनादिभिः ।

छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तांसां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

अतिद्वैरतिस्निग्धैरहचैर्लवणैरति ।

अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥

अमाङ्गयात्तथोद्वेगादजीर्णात् किमिदोपतः ।

नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः ॥ ३ ॥

वीमत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्रेशितो बलात् ।

छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गमङ्गनैः ।

निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्तुं प्रधावितः ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ४९)

छर्द्यामप्यरुचेर्भावात्तथाऽरोचकवर्त्तपञ्चविधत्वादरोचकानन्तरं छर्दिः, तस्या निदानं निरुक्तिं चाह—दुष्टैरित्यादि । वीमत्सालोचनं विकृतिदर्शनं, आविग्रहणेनानिष्टगन्ध-
भक्षणादीनां ग्रहणम् । नार्याश्चापन्नसत्त्वाया इति गर्भिण्याः, तस्या गर्भोत्पीडनेन
वातवैगुण्याच्छर्दिः । छादयन्नाननमिति वेगैर्मुखं छादयन् पूरयन्, अर्दयन् पीडयन्,
अङ्गमङ्गनैरङ्गमेदैः । छादयति मुखं, अर्दयति चाज्ञानीति छर्दिः; 'छद् अपघारणे'
'अर्द हिंसायां' अनयोः पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः ॥ १-४ ॥

हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।

द्वेषोऽन्नपाने च भृशं घृमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. ४९)

पूर्वरूपमाह—हृल्लासेत्यादि । उद्गाररोध उद्गाराप्रवृत्तिः । प्रसेकी मुखप्रसेकः, तस्य
लवणत्वं प्रभावात्, आमाशयोत्क्रेशमवत्त्वेन कफविदाहाद्वा; तनुरघ्नोऽल्पो वा ॥ ५ ॥

हृत्पाश्वर्षपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासखरमेदतोदैः ।

उद्गारशब्दप्रवलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।

कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ६ ॥

(च. वि. अ. २३)

* 'एतैः कारणैर्वक्ष्यमाणैर्दुष्टैर्दोषैश्छर्दयः पञ्च भवन्ति । वातादिमिषयः, त्रिदोषेणैका,
वीमत्सादिमिरैका, एवं पञ्च । निदानपूर्वां संप्राप्तिमाह—अतीत्यादि । वीमत्सैर्हेतुभिश्चान्यैरिति
पूयामेष्ट्यादिदर्शनगन्धास्वादनैर्घृणाकारिभिः । वेगैर्मुखं प्रति प्रधावितो दोष उदात्तो वायुश्छर्दिं
कुर्यादित्यर्थः' (आ० द०) ॥ १-४ ॥

† 'छर्दीनामिदं पूर्वरूपम्' (आ० द०) ॥ ५ ॥

‡ 'वाताक्षरश्छर्दयतीति बोध्यम् । कृच्छ्रेण कटेन, अल्पं स्त्रोकं, महता वेगेन'
(आ० द०) ॥ ६ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १३१

वातजाया लक्षणमाह—हृत्पाथैत्यादि । शीर्षनाभ्यतिः मस्तके नामौ च शूलं, तोदैरित्यनन्तरं 'शुक' इति शेषः, उपलक्षणे वा तृतीया । आर्तो नरच्छर्दयतीति योज्यम् । किंभूतं छर्दयतीत्याह—उद्गारेत्यादि । उद्गारशब्दाभ्यां प्रबलमुद्गारशब्द-
प्रबलम् । विच्छिन्नं सान्तरवेगमल्पद्रवं वा, वातस्य स्वतो द्रवत्वाभावात् । तनुकमघ-
नम् । कपायं कपायरश्च, कपायस्य वातकृतत्वात् ॥ ६ ॥

* मूर्च्छापिपासामुखशोपमूर्धताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्तः ।

पीतं भ्रूशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ ७ ॥
(च. वि. अ. २३)

पित्तजामाह—मूर्च्छंत्यादि । तमोऽन्धकारदर्शनमिव । धूम्रं कृष्णलोहितवर्णम् ॥ ७ ॥

† तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोपनिद्रारुचिगौरवार्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्सु ॥ ८ ॥
(च. वि. अ. २३)

कफजामाह—तन्द्रेत्यादि । आस्यमाधुर्यं मुखस्य मधुररसत्वम् । सन्तोप इति सन्तोप इव सन्तोपः, अज्ञानभिलाप इत्यर्थः; तमो हि नात्रमभिलपति । अरुचि-
रन्ध्रद्वारासान्ध्यम् । स्वादु मधुरम् । विशुद्धमतिशुभ्रं, सुश्रुते 'शुद्धं हिमं सान्द्रकफं कफेन' (सु. उ. तं. अ. ४९) इति पाठ्यम् ॥ ८ ॥

‡ शूलाविपाकारुचिदाहृत्पणाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ ९ ॥
(च. वि. अ. २३)

त्रिदोषजामाह—शूलेत्यादि । शूलादिभिः प्रमोहान्तैः प्रबला शूलादिप्रबला । प्रसक्तं निरन्तरम् । त्रिदोषादित्यत्र 'त्रिदोषा' इति पाठ्यन्तरे त्रिदोषजैत्यर्थः ॥ ९ ॥

§ विद्वस्वेदमूत्राम्बुबह्वानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १० ॥

विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तृद्भासहिकार्तियुतं प्रसक्तम् ।

प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात्तयाऽर्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ ११ ॥

(च. वि. अ. २३)

* 'भूभिः शिरसि ताल्वह्णोश्च संतापवान् । अमश्वकारुदसेव, पदार्थस्यान्यथाज्ञानं वा, वेदार्तः । कीदृशं वनेदित्याह—पीतमित्यादि । भ्रूशोष्णमत्सुष्णं, हरितं श्याक्वर्णं, पित्तेनेति योज्यम्' (आ० ८०) ॥ ७ ॥

† 'यैस्वरूपद्रवैरार्तः स्निग्धादिकं वमेत् । सुश्रुते—'शुद्धं हिमं सान्द्रकफं कफेन'—इति । अल्परुजमिति कफस्य द्रवरूपत्वात् सुखेन निःसरणमित्यर्थः' ॥ ८ ॥

‡ 'त्रिदोषाया छर्दिस्तया वमतां नृणामित्यर्थः' (आ० ८०) ॥ ९ ॥

§ 'वायुः कोष्ठादुद्भूय ऊर्ध्वं नीत्वेति । विद् दोषान् स्वेदादिकान् पातुमलान् वा स्वस्थानात् संचाल्योर्ध्वमेत्यागच्छति' (आ० ८०) ॥ १० ॥ ११ ॥

असाध्यामाह—विडित्यादि । उत्सजदोषस्य उद्भूतदोषस्य । दोषमिति पित्तं कफं वा, खेदादिकान् वा तद्गुष्ठान् वातुमलान् । तदिति यस्माद्विडादिवाहिस्रोतोदुष्टिस्ततो हेतोर्विण्मूत्रयोः समगन्धर्व छर्दयतीति योज्यम् । इयं तु छर्दिर्विकृतिविषमसमवा-
यारब्धा त्रिदोषजेति केचित्, अन्ये लाहुः,—सर्वा एव छर्दयः प्रबला एवंविधाः
सत्योऽसाध्याः स्युरिति ॥ १० ॥ ११ ॥

*वीभत्सजा दौर्हृदजाऽऽमजा च ह्यसात्म्यजा च किमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी तां च विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥ १२ ॥
(सु. उ. अ. ४९)

आगन्तुजामाह—वीभत्सजेत्यादि । दौर्हृदजा दौर्हृदालम्बजा, आमजा अजीर्णजा,
असात्म्यजा असात्म्यभक्षणादिसंभूता, किमिजा कोष्ठकिमिसंभवा; वीभत्सजेत्यादिना
किमिजान्तेनैकत्वेनैव गणनीया, आगन्तुजत्वसामान्यात्; आगन्तुज्वरवत् । सा पञ्च-
मीति त्रिदोषजापेक्षया; यदि तु वीभत्सजापेक्षया किमिजा पञ्चमीति गण्यते, तदा तां
च विभावयेद्दोषोच्छ्रयेणैवेत्यनेन किमिजाया एव दोषसंबन्धः स्यात्, ततश्च वीभत्स-
जादीनां चिकित्सोपयोगी दोषसंबन्धो न लभ्यते । अन्ये तु तद्दोषपरिहारार्थं 'सा
पञ्चमी ताश्च' इति बहुवचनान्तं पठन्ति, एवं सत्यन्तर्गणनया न प्रयोजनमित्यन्त-
र्गणनां नाद्रियन्ते । कथमत्र दोषोच्छ्रयो विभावनीय इत्याह—यथोक्तमादाविति ।—
आदौ वातादिलक्षण इत्यर्थः ॥ १२ ॥

शूलहृल्लासघहुला किमिजा च विशेषतः ।

किमिहद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १३ ॥

(सु. उ. अ. ४९)

किमिजाया लक्षणमाह—शूलेत्यादि । किमिहद्रोगतुल्येन लक्षणेन लक्षितेति
किमिहद्रोगे किमिलक्षणात् (णं) यत् पीडादिकं तदस्यां भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां, साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च ॥ १४ ॥
(च. चि. अ. २३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने छर्दिनिदानं समाप्तम् ॥ १५ ॥

असाध्यलक्षणमाह—क्षीणसेत्यादि । सचन्द्रिकामिति मेघः प्रमृतिधातूनां मेघः
प्रवर्तमानो मयूरपिच्छचन्द्रिकावत् प्रतिभाति निरुपद्रवामिति । कासाद्युपद्रवरहिताम् ।

* 'वीभत्सजा पूयमेध्वादिदर्शनगन्धस्तादजा, आपञ्चसत्त्वायाः स्त्रिया दौर्हृदालम्बजा,
यनामागन्तुजां दोषोच्छ्रयेणैव जानीयात् । आदाविति पूर्वोक्तेन' (आ० द०) ॥ १२ ॥

† 'किमिजाया विशेषलक्षणमाह—शूलेत्यादि । किमिजाया अयं विशेषः—हृल्लासघहुलाधिका ।
किमिहद्रोगतुल्यलक्षणेन च लक्षितेति; यथा—'उत्तेदः धीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तप्तः
अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च किमिजे भवेत्'—इति' (आ० द०) ॥ १३ ॥

‡ 'असाध्यां साध्यां चाह—अतिप्रसक्ता अतिशयेन निरन्तरा, सोपद्रवा वक्ष्यमाणोपद्र-
वयुक्ता । इत्थं पञ्चविधामपि छर्दिमसाध्यां प्रवदेत् वर्जयेदित्यर्थः । निरुपद्रवां चिकित्सेद्
'मिषक्' इति शेषः' (आ० द०) ॥ १४ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणसं विशिष्टांशेन च सहितम् । १३३

तदुक्तं,—“कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च” हृद्रोगस्तमकश्चैव
ज्ञेयाश्छर्दरूपद्वाः” इति ॥ १४ ॥

“(कासश्वासीऽज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च ।

हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्दरूपद्वाः ॥ १५ ॥)

(च. वि. अ. ३३१)

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां छर्दिनिदानं समाप्तम् ॥ १५ ॥

अथ तृष्णानिदानम् ।

‘भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा कर्ष्यं चित्तं पित्तविवर्धनैश्च ।

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ।

श्वेतस्वर्षावाहिषु दूषितेषु दोषैश्च रुद्रः संभवतीह जन्तोः ॥ १ ॥

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च ।

भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वैश्चास्तु ॥ २ ॥

(सु. उ. अ. ४८)

छर्दस्तृष्णोपद्रवत्वान्छर्धनन्तरं तृष्णानिदानं, तस्याः ‘संप्राप्तिमाह—भयेत्यादि ।
‘पित्तविवर्धनैरिति’ कट्टम्लोणादिभिः कीधोपवासादिभिश्च स्वस्थान एव संचितं कुपितं
च पित्तं, वातश्च भयश्रमबलकषयैः कुपितः, कर्ष्यं प्रसरत् पिपासां जनयति । ताल्वि-
स्तुपलक्षणं, तेन श्लोमाद्यपि शोध्यं, तस्य पिपासास्थानत्वेनोक्तत्वात् । अत्रकेऽस्युक्तं—
“रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलताल्वक्लेशः ॥ संशोष्य तृष्णां देहे कुरतस्तृप्यमति-
प्रलौलीतु” (अ. स्था. अ. २२) इति । अत्रकफामजानां संप्राप्तिमाह—
श्वेतः स्त्रियादि । ननु, अपावाहिविविध-बहुवचनं विरुद्धं, ‘द्वे उदकवहे’ (सु. शा.
स्था. अ. ९) इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । नैवं, तयोरेवानेकप्रतानयोगादिति । दोषै-
रिति अत्रकफामैः, दुष्टिकर्तृत्वाद्दोषसंबन्धाद्वाऽध्यामयोरपि दोषत्वमिति । वायु-
र्धोरः । तिस्र इति वातादिभिः प्रत्येकम् । क्षतजैति क्षतनिमित्ता ग्रथिता या भवति ।
चतुर्थीत्यनेनोक्तानां चतसृणां मुखसाध्यत्वं बोधयति, अन्यासां तु कष्टसाध्य-
त्वम् ॥ १ ॥ २ ॥

* ‘तस्या उपद्रवमाह—कास श्वादि । वैचित्त्यं विमत्तचित्ता’ (आ० ६०) ॥ १५ ॥

† ‘स्वस्थाने रुदि संचितं, तालुप्रपन्नमिति सवातं, पित्तं तालुगतमित्यर्थः । क्षयादन्या
मम्रमी, आमसमुद्भवा तृष्णी, भक्तोद्भवा सप्तमिकेति, क्रमेण तासां लक्षणानि जानीहि’
(आ० ६०) ॥ १ ॥ २ ॥

१. ताल्वोष्ठकण्ठास्यविशेषोपदाहसंतापमोहभ्रमविप्रलपाः ।

पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकाले तु विशेषतो हि ॥

२. ‘गयदासः’ इति क. ।

१२ भा० नि०

*क्षामास्यता मारुतसंभवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।

स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ४८)

वातजामाह—क्षामास्यतेत्यादि । क्षामास्यता शुष्कदीनमुखत्वम् । स्रोतोनिरोध इति रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः । शीताभिरद्भिरित्यनेन वायोः शीतस्य शीताम्बुना वृद्धिरित्यनुपचायनिदर्शनम् । अकाराच्चरकोकनिद्रानाशस्य ग्रहणम् । यदाह चरकः,—“निद्रानाशः शिरसो अमस्तथा शुष्कगलताहः” (च. वि. स्था. अ. २२) इति ॥ ३ ॥

†मूर्च्छाश्चविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूयनं च ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ४८)

पित्तजामाह—मूर्च्छंत्यादिना । विलापोऽत्र प्रलापः । प्रततश्च शोषोऽतीव महती तृष्णा । शीताभिनन्दा शीतेच्छा, ‘शुरोव हलः’—इत्यकारप्रत्ययः । परिदूयनमुप-
तापः, ‘परिधूम(प)नं’ इति पाठेऽन्तःक्षोभणं, धूमनिर्गम इव वा । अकारात् पीत-
विण्मूत्रनेत्रत्वादयो ग्राह्याः ॥ ४ ॥

‡वाष्पावरोधात्कफसंवृत्तेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु ।

निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. ४८)

श्लेष्मजामाह—वाष्पेत्यादि । स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्ठादाच्छादितेऽन्तरमौ कफावरुद्धवाष्पेण पावक्रोष्मणाऽधोगतेनाम्बुवहस्रोतःशोषणात् कफजा तृष्णा भवति । ननु, कफजा तृष्णाऽनुपपन्ना ? कफस्य वृद्धस्य केवलद्रवस्य पिपासाकर्तृत्वायोगात्, वातपित्तयोरेव तृष्णाकर्तृत्वेनोक्तत्वात् । यदुक्तं,—“पित्तं सघातं कुपितं नराणां”—
इत्यादि । चरकेऽप्युक्तं,—“नाभेर्विना तर्पः पयनाद्वा, तौ हि शोषणे हेतू”—(च. वि. स्था. अ. २२) इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं,—“मद्यस्याभेयवायव्यगुणावम्बुवहानि तु । स्रोतांसि शोषयेयातां ततस्तृष्णा प्रजायते” (सु. उ. तं. अ. ४७)—इति । अत आह—तथेति । उक्तप्रकारेण कफाभेर्वाष्पावरोधादिना, ननु स्वगुणेन; अत एव चरके कफजा तृष्णा न पठितैव, सुश्रुतेन तु चिकित्साभेदार्थं पठिता, हारीते-
नापि सपित्तेनैव श्लेष्मणा तृष्णा पठिता न तु केवलेन । यदाह,—“स्वाद्वस्त्ववणा-

* ‘क्षामास्यता शुष्कदीनमुखत्वं, वक्रं चर्वितुं वाऽसामभ्यमिलेके । शङ्खशिरःस्त्विति शङ्खयोः शिरसि वा, तोदो व्ययाविशेषः, शङ्खयोर्दित्वेन बहुवचनत्वम् । स्रोतोनिरोधः शब्दाश्रवण-
मिति’ (आ० द०) ॥ ३ ॥

† ‘विलापो विविधप्रकारेण माषणं, रक्तेक्षणत्वं रक्तनेत्रत्वं, परिदूयनमित्यत्र ‘परिधूपनं’ इति पाठान्तरं, तत्रान्तःक्षोभणं धूमस्योद्गिरणमिव वा’ (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ ‘तथा तृष्णया पीडितो मनुष्योऽतिवरां कुशो भवति, घातूनामनुपचयात्’ (आ० द०) ॥ ५ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १३५

जीर्णैः क्रुद्धः श्लेष्मा सहोष्मणा । प्रपद्याम्बुवहं स्रोतस्तृष्णां संजनयेन्नृणाम् ॥ शिरसो गौरवं तन्द्रा माधुर्यं वदनस्य च । भक्तद्वेषः प्रसेकश्च निद्राधिक्यं तथैव च ॥ एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात्तृष्णां कफसमुद्भवाम्”-इति ॥ ५ ॥

*क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।

(सु. उ. अ. ४८)

क्षतजामाह—क्षतस्येत्यादि ।-सन्नादिक्षतयुक्तस्य ॥—

रिसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तथाऽभिभूतश्च निशादिनेषु ॥ ६ ॥

पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति कैचिदाहुः ।

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिन्नगव्यवसेत् ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ४८)

क्षयशब्दस्यानेकविधत्वात् क्षयजां विशेषयन्माह—रसक्षयादित्यादि । पेपीयते पुनः पुनः पिबति; एतच्च विशेषपरं, सर्वतृष्णासु तथाभूतत्वात् । यदाह सुश्रुतः,—“सततं यः पिबेद्वाहि न मृत्तिमधिगच्छति । पुनः क्लृप्तं तोयं च तं तृष्णादित्मादिशेत्”-(सु. उ. तं. अ. ५८) इति । रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि सुश्रुतोक्तानि । तथा, —“रसक्षये हृत्पीडा कम्पः श्लोषः शून्यता तृष्णा च”-(सु. सू. स्था. अ. १५) इति । तस्यां क्षयजायां, अशेषेण कालस्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥

त्रिदोषलिङ्गाऽऽमसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्टीवनसादकर्त्री ।

(सु. उ. अ. ४८)

आमजामाह—त्रिदोषेत्यादि । त्रिदोषलिङ्गा त्रिदोषलिङ्गयुक्ता । आमादजीर्णाग्निदोषकोपः स्यादिति ॥—

क्षिगंधं तथाऽम्लं लवणं च भुक्तं शुर्वन्नमेवाशु तृपां करोति ॥ ८ ॥

(सु. उ. अ. ४८)

मुक्तोद्भवामाह—क्षिगन्धमित्यादि । चक्षरात् कटु च, ननु तिक्तकषायमधुराणीत्यर्थः । गुरुशब्देन मात्रागुरु द्रव्यगुरु च गृह्यते । दृढवलेन तु पक्वं तृष्णाः पठिताः, वातपित्तक्षयामोषसर्गजा (च. वि. स्था. अ. २२) इति; तत्र, कफजा आमजायामेवावरुद्धा; क्षतजा वातजायां; भक्तजा च वातजायां, भक्तावरणेन वातप्रकोपात्, पित्तजायां वा, विदाहेन पित्तप्रकोपात् । सुश्रुते चोपसर्गजा यथास्थं दोषजासु । ननु, मद्यजाऽपि सुश्रुतेन मदालये (सु. उ. तं. अ. ४७) पठिता, तत् कथं सत्संयुच्यते? सत्त्वं, तस्या वातपित्तजायामवरोधः, एवं दृढवलयमतेऽपि ॥ ८ ॥

* ‘क्षतस्येति शलादिक्षतयुक्तस्य नरस्य रुक्शीडनाच्छोणितस्त्रावाच्च तृष्णा जायते । सा क्षतसंभवा चतुर्थी’ (आ० द०) ॥—

† ‘रसक्षयात्तृष्णा भवति, सा क्षयजा येया तथा व्याप्तः पुमान् जलं पेपीयते पुनः पुनः पिबति, परं सुखं न लभते, जलेन तृप्तो न भवतीत्यर्थः । तां केचन सन्निपातात्कथयन्ति । अशेषेणेति समस्तान्यपि भवन्ति’ (आ० द०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

‡ ‘सादोऽज्ञानान् । एतानुपद्रवान् करोति । आमे हजीर्णाग्निदोषकोपः स्यादिति । उक्तं च सुश्रुते—“अजीर्णात्पचनादीनां विग्रहो बलवान्भवेत्”-इति ॥—

* दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनः संशुष्कवक्त्रगलतालुः ।

भवति खलु योपसर्गाचृष्णा सा शोषिणी कष्ट ॥ ९ ॥

(च. वि. अ. २४)

तत्रोपसर्गजानाह—दीनेत्यादि । दीनस्वरः क्षामनवनः, प्रताम्यन् मुखम्, दीनः क्लान्तः । उपसर्गादित्युपद्रवाद्रोगात्, उपद्रवशब्दश्च सामान्येन रोगमात्रेऽपि वर्तते, यथा—“निरुद्धोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः” (सु. वि. स्वा. अ. ३८) इत्यत्र । कष्टा कष्टसाध्या, व्याभिकर्षितदेहत्वात् ॥ ९ ॥

ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥

(च. वि. अ. २४)

तानेवोपसर्गजानाह—ज्वरेत्यादि । आदिशब्देनातीसारदीनां ग्रहणम् ॥—

सर्वास्त्वातिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रयुक्तानाम् ।

धोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विधेयाः ॥ १० ॥

(सु. उ. अ. ४८)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥ ३४ ॥

अस्याध्नीनां लक्षणमाह—सर्वास्तित्यादि । सर्वा वतजादयः, अतिप्रसक्ता अतिप्रवृद्धाः । धोरोपद्रवयुक्ता मुतस्रोभादिभिर्बलवद्विरुपद्रवैः समन्विता इति जेज्जटः ॥ १० ॥

इति श्रीविजयरचितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

अथ मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यासनिदानम् ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।

वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥

करणायतनेपृथा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।

निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥

* ‘शोषिणी धातुशोषणात्मिका’ (आ० ६०) ॥ ९ ॥

† ‘एतैर्व्याधिभिर्मृहीतदेहानां नृणां, अत्र पूर्वलक्षणानुरोधः’ (आ० ६०) ॥—

‡ ‘वमिप्रसक्तानामिति शरीररुग्णशोषनाय वमनक्षीणानां, ता मरणाय विधेया इति ता मरणकारिका इत्यर्थः’ (आ० ६०) ॥ १० ॥

§ ‘क्षीणस्येति । पुरुषस्य । विरुद्धाहारसेविनः विरुद्ध आहारः क्षीरमत्स्यादिः । तमो मनो-युणोऽज्ञानहेतुः, तस्यावरणात्मकत्वात् । सुखदुःखयोर्व्यपोहस्तिरस्कारस्तयोरसंविच्चिरित्यर्थः, अथवा सुखं सत्त्वं, दुःखं रजः, तयोर्व्यपोहकृत्; तमसा तयोरावृतत्वात्; अतः काष्ठवन्निपत-तीत्यर्थः । मोहो मूर्च्छेति तस्याः पर्यायो; सत्त्वं चाभिधानान्तरे—‘संशोषधावे मूर्च्छायो मूर्च्छा संशोमूर्च्छनं तथा । कश्चिन्मूर्च्छं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु बहुोपमः’ इति । सा च मूर्च्छा पट्टिषा पट्टप्रकारा भवति । बातादिभिः शोणितमयविषैश्च तिस्रः, एवं पट्टिष्वल्पमाह—बातादिमिरिति । प्रमुह्येनेति बातादिष्वपि व्यापकत्वेन भिन्नमेवावतिष्ठते’ (आ० ६०) ॥ १-५ ॥

१ एतच्च ‘वमिप्रसक्तानां’ इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १३७

संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्त्रिल्लादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति स्रष्टुः सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छंति ताम्राहुः पङ्क्तिधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
वातादिभिः शोणितेन मयेन च विप्रेण च ।
पद्मस्वयेतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. ४६)

तृष्णायां मोहो भवतीति तृष्णानन्तरं मूर्च्छा, उक्तं हि—‘तृपितो मोहमायाति’
इति । निदानं संप्राप्तिं चाह—हीणस्येत्यादि । बहुदोषस्येति विपुलदोषस्य न
स्नेकदोषस्य; तथा सत्येकदोषजायाः संप्राप्तिर्नोक्ता स्यात् । वैष्णवाद्यानामसादिवैष्ण-
धारणात् । अभिधाताङ्गुडादेः । हीनसत्त्वस्य हीनसत्त्वगुणस्य । करणं मनः,
तस्यावतनानि बाह्यानि चक्षुरादीनि, अभ्यन्तराणि मनोबह्वानि स्रोतांसि, वैराग्यस्य
मनश्चक्षुरादीन्यभितिष्ठति; अथवा बाह्यानि कर्मेन्द्रियाणि, अभ्यन्तराणि धीन्द्रियाणि;
तेषु यदा उपा दोषा निविशन्ते तदा मूर्च्छन्तीति योज्यम् । पुनः कथं संप्राप्त्या
इत्यत आह—संज्ञावहास्त्रिल्लादि । संज्ञावहनाडीशब्देन सिराधमनीस्रोतसां ग्रहण-
मित्याहुः, यतस्तैर्मेन इन्द्रियदर्शं प्राप्नोति । पिहितासु आकृतासु । तमो मनोगुणोऽ-
ज्ञानहेतुः, अभ्युपैति बर्धते, स्रष्टुः शटिति । अन्येषु तमोबहुलेषु रोगेषु भदास्रया-
दिषु सत्त्वरजसी न तथा लीयेते, यथा मूर्च्छायामित्यत आह—सुखदुःखव्यपोहकृ-
दिति ।—सुखदुःखयोरसंवित्तिरकरम् । एतच्च प्रायिक्रवेनोक्तं, (त्रिविधं ज्ञानं भवति
हेयोपादेयोपेक्षणीयमेदात्,) तेनोपेक्षणीयज्ञानाभावो ज्ञेयः । व्यवहारार्थं तत्पर्याया-
वाह—मोहो मूर्च्छंति । वातादिभिस्त्रिभिः, शोणितमण्डविषैश्च तिस्रः, एवं पद्म । प्रभु-
त्वेनेति व्यापकत्वेन, तेन वातजादिष्वपि ऊर्ध्वरवद्वेगमहिम्नाऽवश्यं पित्तसंयन्धः, अत
एव वक्ष्यति,—मूर्च्छां पित्ततमःप्राया” इति; चिकित्सायां च शीतक्रियाविधान-
मिति ॥ १-५ ॥

*इत्पीडा जुम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।

सर्वासां पूर्वरूपाणि, यथास्वं ता विभावयेत् ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ४६)

तस्माः पूर्वरूपमाह—इत्पीडेत्यादि । संज्ञादौर्बल्यमसम्यग्ज्ञानता । सर्वासां पूर्वं-
रूपाणीति छेदः । यथास्वं विभावयेदिति ता मूर्च्छां वातादिभेदेन जानीयात् । यिच्छ-
रूपावस्थायां, ननु पूर्वरूपावस्थायामिति ज्ञेयतः ॥ ६ ॥

†नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।

पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥

*‘पूर्वरूपाणीति पञ्चप्रभेण छेदः’ (भा० ६०) ॥ ६ ॥

† ‘इदं गगनं च पश्यन् तमः प्रविशति’ (भा० ६०) ॥ ७ ॥ ८ ॥

वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।

कार्श्यं श्यावाऽरुणाच्छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ८ ॥

ता एवाह (वातजामाह) — नीलमित्यादि । नीलं त्रिभङ्गकृष्णं कृष्णं रूक्षकृष्णं, अरुणनीपल्लोहितम् । तमः प्रविशत्यन्धकारमिव प्रविशति मूर्च्छंतीत्यर्थः । शीघ्रं च प्रतिबुध्यत इति वायोः शीघ्रकारित्वात् । कार्श्यं श्यावाऽरुणा च्छाया, 'गात्रे' इति शेषः । मूर्च्छाशब्दो मूर्च्छापर्यायः ॥ ७ ॥ ८ ॥

* रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।

पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥

(सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।)

(जातमात्रे पतति च शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ।)

संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ १० ॥

पित्तजमूर्च्छायामाह — रक्तमित्यादि । वियदाकाशम् । अत्र "सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः" — इति कचिदधिकः पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥

† मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।

पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥

शुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथैवाद्र्देण चर्मणा ।

सप्रसेकः सहृष्टासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ १२ ॥

कफजमूर्च्छायामाह — मेघेत्यादि । तमोघनैरिति तमोभिर्घनैश्च; तमोऽन्धकारः, घनोऽत्र मेघवाची ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡ सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्सार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना वीमत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥

(अ. ह. नि. अ. ६)

* 'वियदाकाशं, रक्तं, हरितवर्णं शाक्वर्णं, पीतं वा पश्यन् तमः प्रविशतीति मूर्च्छंतीत्यर्थः । यदा प्रबुध्यते तदा खेदो भवति, सपिपासस्तृष्णान्वितः, संतापवांश्च भवति । रक्ते पीते आकुले वस्ते इव ईक्षणे लोचने यस्य स तथा । 'अन्ये रक्तपित्ताकुलेक्षणः' इति पठन्ति । तत्र रक्तपित्तो विकारः । (जातमात्रे उत्पन्नमात्रे, पतति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ।) पीताभः पीतशरीरच्छविः' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

† 'आद्र्देण चर्मणा इव प्रावृत्तैर्वेष्टिरङ्गैरुपलक्षितः । प्रसेको मुखस्त्रावः, हृष्टास उपस्थितवमनत्वमिव' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡ 'अपस्सार इवागत इति आगतस्यापस्सारस्य वेगवत् सा मूर्च्छा जन्तुं प्राणिनं शीघ्रं पातयति चिराच्च प्रतिबुध्यते, विना वीमत्सचेष्टितैरिति अपसारे फेलागमनदन्तावधट्टनाक्षिवैकृतसत्त्वादिदर्शनमस्ति, त्रिदोषजायां मूर्च्छायां तु न तथा, अयमेव भेदः; अत एव विना वीमत्सचेष्टितैरिति' (आ० द०) ॥ १३ ॥

१ एतस्मादे 'यथा चत्वारोऽपसारा वातेन पित्तेन श्लेष्मणा सन्निपातेन, तदन्मूर्च्छा अपीत्यर्थः' इत्यधिकमातङ्गदर्पणे ।

सोऽभिपातिकमाह—सर्वेत्यादि । ननु, सर्वाकृतिरिति विरुद्धं, उद्देशे 'पद्धिधा सा प्रकीर्तिता' इत्यभिहितत्वात्; सभिपातजया च सह सप्त प्रसज्येरन् ? उच्यते, उद्देशः सुश्रुतग्रन्थेन, चरकग्रन्थेन च विवरणम् । चरके द्वेकजास्त्रिदोषजा चैकेति चतस्रः पठ्यन्ते । यदुक्तमष्टोदरीये,—“चलारो मूर्च्छाया इत्यपस्मारेर्व्याख्याताः” (च. सू. स्था. अ. १८) इति । रक्तमद्यविपजानां यथादोषमेतास्त्वन्तर्भावः; सुश्रुते चैता रकादिजा लक्षणविकृतिस्मादेदख्यापनार्थं साक्षात् पठिताः, त्रिदोषजाया दोषजा-स्त्वन्तर्भावः इत्यभिप्रायेण मेद आचार्ययोः; संप्रहे चात्र सर्वतन्त्रस्त्रीकारादुभयमपि लिखितमित्यदोषः । अपस्मार इवेति यथाऽपस्मारी महताऽभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । अपस्मारे फेनवामिलदन्तघट्टनास्त्रिवैकृतादिकमविकमिति मेदः । बीभ-त्सचेष्टितरिति फेनवामिल्लादिभिरेव ॥ १३ ॥

* पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।

तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुविमानवाः ॥ १४ ॥

द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुख्यतीति ।

(सु. उ. अ. ४६)

रक्तजमूर्च्छासंप्राप्तिमाह—पृथिव्याप इत्यादि । पृथिव्यापश्चैतद्वयं तमोरूपं तमो-बहुलं, उक्तं हि,—“तमोबहुला पृथिवी, सत्त्वतमोबहुला आपः (सु. शा. स्था. अ. १)” इति । ‘पृथिव्यम्भः’ इति पाठेऽयमेवार्थः । तदन्वयः पृथिव्यम्भोऽन्वयः, ‘तन्मयः’ इति पाठे पृथिवीजलमयः, प्रकृतिविकारभावे मयद् । तस्मादिति यस्मात् पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तदन्वयः, मूर्च्छा च तमःप्राया, तस्मादित्यर्थः । भुवि-मानवा इति प्रायभौतिकत्वेऽपि शरीरस्योद्भूतभूमिगुणा ये ते भुविमानवाः पार्थिवाः, तामसा इत्यर्थः; ननु राजसाः सात्त्विका वा । ननु चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रस-ज्येत ? तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात्, पृथिव्याश्च तमोरूपत्वादित्यत आह—द्रव्यस्व-भाव इत्यादि । रक्तस्यार्थं स्वभावः, तेन तद्गत एव गन्धो मूर्च्छयतीति । स्वभावमेव ब्रूयति—दृष्ट्वा यदभिमुख्यतीति । ‘यद्य दृष्ट्वाऽपि मुख्यति’ इति पाठान्तरम् । अन्ये तु गन्धासंबन्धेऽपि दर्शनमात्रान्मूर्च्छोपलम्भादनैकान्तिकत्वं गन्धस्य मन्यमानाः स्वभावमेव हेतुन्तरमाहुः; एतेन गन्धस्य प्रायिकत्वमुक्तम् । अन्ये तु गन्धस्य हेतुलमपास्य दर्शनस्यैव हेतुलं मन्यन्ते; तच्च, यदाह भोजः,—“स्तब्धाह्नदृष्टिर्भवति

* ‘तदन्वयः’ इत्यत्र ‘तन्मयः’ इति पाठे तन्मय इति पृथिवीजलमयः, तदन्वयाद्गन्धेऽपि तमस्त्वं सिद्धं, मूर्च्छा च तमप्राया, तस्मादित्यर्थः । अन्ये ‘पृथिव्यम्भः’ इति पठन्ति । तत्र ‘पृथिवी चाम्भश्च पृथिव्यम्भसी तयोः संबन्धि यत्तमस्त्वद्रूपं तद्बहुललक्षणं रक्तमिति, रूप-शब्दोऽत्र बाहुल्ये स्वरूपे वा वर्तते, यतः सत्त्वरजस्तमसां परमं रूपं दृष्टिपथं नोपगच्छति किंतु विशेषेणैवमिष्यन्त्येते, सर्व एव विशेषास्तमोमया इत्युक्तत्वात् । ये मानवास्तामसा भवन्ति त एव रक्तगन्धेन मूर्च्छन्ति, न तु राजसाः सात्त्विका वा रक्तगन्धेन मूर्च्छन्तीति भावः । यत् ‘रक्तं’ इति शेषः’ (आ० द०) ॥ १४ ॥

गूढोच्छ्वासस्तथैव च । दर्शनादसृजस्तज्जाद्रन्वाचैव प्रमुह्यति”-इति । “पृथिव्या यत्तमोरूपम्”-इति पाठान्तरं सुगमम् । “पृथिव्यम्मस्तमोरूपं रक्तगन्धेन तत्रयम्”-इति पाठान्तरस्य जेज्जटल्लिखितस्यायमर्थः,—रक्तगन्धेन तु यदुक्तमव्यभिचरितं प्रकृति-
विकारयोस्तादर्थ्यात् किं तत्रयमित्यत उक्तं—पृथिव्यम्मस्तमोरूपमिति; पृथिव्यम्म-
स्तमसां रूपमित्यर्थः, शेषं पूर्ववत् । हृष्टेति रक्तमिति शेषः ॥ १४ ॥—

* गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ॥ १५ ॥

स एव तस्मात्ताभ्यां तु मोहो स्यातां यथेरितौ ।

(छ. उ. अ. ४६)

विषमद्येने प्राह—गुणा इत्यादि । गुणा दश; यदुक्तं बृहवलेन,—“लघु कृशमाश्रु विशदं व्यबाधि तीक्ष्णं विकशि सुक्ष्मं च । उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्जैः” (च. वि. स्था. अ. २३)-इति । ते तैलादौ व्यस्तास्तीव्राः सन्ति, विष-
मद्ययोस्तु तीव्रतराः, अतस्तैलादिभिर्न मोहः, किंतु विषमद्याभ्यामिति । त एवेति
गुणा लघुत्वाद्यः । यथेरिताविति विषजो मोहो न स्वयं निवर्तते विषस्यापाकित्वात्,
मद्यकस्तु मद्यपरिणामादेव शाम्यति, अयं च भेदो विषमद्ययोः प्रभावात् । उक्तं हि
तन्त्रान्तरे,—“ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सन्निपातप्रकोपनाः । स एव मद्ये हस्मान्ते
विषे तु बलवत्तरः”-इति ॥ १५ ॥—

† स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १६ ॥

मद्येन विरूप्यते नष्टविभ्रान्तमानसः ।

शास्त्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १७ ॥

त्रैपथुस्त्रिमदृग्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।

वेदितव्यं तीव्रतरं यथासं विपलक्षणैः ॥ १८ ॥

(छ. उ. अ. ४६)

रक्तजदिमूर्च्छात्रयस्य रूपाण्याह,—स्तब्धाङ्गत्वादि मूर्च्छित इत्यन्तं रक्तजावाः
गूढोच्छ्वासश्चास्पष्टोच्छ्वासः । ‘मूढ’ इति पाठे संनिपद इत्यर्थ इति जेज्जटः । मद्येन-

* ‘तीव्रतरत्वेन तत्रापि भेदः—विषे तीव्रतमाः, मद्ये तीव्रतराः, तैलादिषु तीव्रा व्यस्ताश्च ।
यथेरिताविति ताभ्यां विषमाद्यभ्यां यथेरितौ तरतमादिभेदेन ययोक्तौ मोहो स्याताम् ।
विषेण तीव्रतमः, मद्येन तीव्रतर इत्यर्थः’ (आ० ६०) ॥ १५ ॥—

† ‘गूढोच्छ्वास इत्यत्र मूढेति पाठे सन्निरुद्धोच्छ्वासः । विरूपन् प्रलपन् । नष्टविभ्रान्त-
मानस इति नष्टं स्मृतिरहितं विभ्रान्तं विक्षिप्तं मानसं चित्तं यस्य स तथा । जरां यावन्न
याति तदिति यावज्जरां परिपार्कं न गच्छति तावद्शास्त्राणि भूमौ निक्षिपन् तालयन्
मूर्च्छितस्तिष्ठतीत्यर्थः । त्रैपथुः कम्पः, क्षणो निद्रा । तमोऽन्वकारप्रविष्टलेनार्थोसंविद्धिः ।
यथासं विपलक्षणैरेति विपलं मूलकन्दपत्रक्षीरादिभेदेन यद्वक्ष्यं सुशुते कल्पस्थाने उक्तं
तेषां लक्षणैरेव तीव्रतरत्वेन युक्ता मूर्च्छा भवतीत्यर्थः’ (आ० ६०) ॥ १६-१८ ॥

मधुकोशान्वयस्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १४६

त्यादि तर्हित्यन्तं मश्यायाः ॥ नष्टविश्रान्तमानस इत्यत्र "निष्ठान् आन्तमानसः" इति पाठान्तरे निष्ठान् शब्दं कर्तव्यम् । वैष्यवादिना विपजायाः ॥ यथासां विपलस्यैरिति विपस्य मूलपत्रादीरादिभेदेन प्रातिखिकं यलक्षणमुक्तं सौश्रुतकल्पस्थाने (इ. क. स्था. अ. २) तलक्षणयुक्ता मूर्च्छा भवतीत्यर्थः ॥ १६-१८ ॥

* मूर्च्छा पित्ततमः प्रत्या रजःपित्तानिलात्मकः ।

तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ १९ ॥

(चक्रवर्जमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ।

अमरोग इति शेषो रजःपित्तानिलात्मकः ॥ १९ ॥)

संज्ञानाशसाधर्म्येऽपि मूर्च्छादीनां को मेव ? इत्याह—मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेत्यादि । तमोवातकफादिति समाहारद्वन्द्वः । निद्रातन्द्रयोश्चेतानि कारणानि व्यसंसमस्तानि, तेन सुश्रुतेन यदतिलक्षितलक्षणे निद्रातन्द्रे पठिते ते^१ विनैव कफात्, अतिलक्षनस्य श्लेष्मस्यहेतुत्वात् ॥ १९ ॥

† इन्द्रियार्थेष्वसंविच्छिगौरवं जृम्भणं क्रमः ।

निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

तन्द्रालक्षणमाह—इन्द्रियार्थेष्वित्यादि । निद्राप्रमयोस्तु लक्षणं नोक्तमिह, अतिप्र-
सिद्धत्वात् । निद्रा हि विद्रुतमनसः सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयनिवृत्तिः । यदाह चरकः—
“यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः” (च. सू. स्था. अ. २१)—इति । अत्र कर्मात्मान इन्द्रियाणि, निरिन्द्रिय-

* ‘संज्ञानाशसाधर्म्यान्मूर्च्छाया भेदानाह—तत्र मूर्च्छाहेतुमाह—मूर्च्छा पित्ततमः प्रायाः तमोगुणयुक्तेन पित्तेन मूर्च्छा भवति । अमहेतुमाह—रज इत्यादि । रजोगुणेन पित्ता-
निलान्धा युक्तेन अमो भवति, तत्र अमः स्थाणी पुरुषज्ञानं, पुरुषे विपरीतसर्वज्ञाना-
धिकं, अन्ये चक्रसित्तस्यैव संभ्रमद्वस्तुदर्शनमिति । तन्द्राहेतुमाह—तम इत्यादि । तमोगुणेन
युक्ताभ्यां वातकफान्धां तन्द्रा भवति, समाहारद्वन्द्वेनैकवचनम् । निद्राहेतुमाह—श्लेष्मणा
मिलितेन तमोगुणेन निद्रा भवति, तस्या लक्षणं—अस्तिविद्रुतमनसः सर्वेन्द्रियाणां स्ववि-
षयनिवृत्तिः । चरकेऽपि “यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो
निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः”—इति । अत्र कर्मात्मान इन्द्रियाणि, निरिन्द्रियप्रदेशे
मनसोऽवस्थितिर्निर्द्वेषः” (आ० द०) ॥ १९ ॥

† इन्द्रियार्थेषु विषयेषु असंप्राप्तिरग्रहणम् । गौरवमज्ञानम् । निद्रार्तस्येवोत्पन्ननिद्रास्येव ।
अस्याग्रे क्लमलक्षणं पठन्ति—य इत्यादि । यः शरीरे आयासवर्जितः अमः प्रवृद्धो भवति परं
आसवर्जितः स क्रम इति कथितः । इन्द्रियार्थप्रवाधकः निषयग्रहेऽसमर्थः । अर्थं पाठो
माधवेन न लिखितः” (आ० द०) ॥ २० ॥

१ ‘तेनैव कफात्’ इति क. ।

२ योऽनायासः अमो देहे प्रवृद्धः आसवर्जितः । क्रमः स इति विषये इन्द्रियार्थ-
प्रवाधकः ॥

अदेशे मनसोऽवस्थितिर्निद्रेति मतेऽप्ययमेवार्थः । निद्रातन्द्रयोस्तूक्तकारणभेदाद्भेदः-
चक्षुतज्जम्भादेश्चानुभवसिद्धत्वादिति; तथा निद्रायामिन्द्रियमनोमोहः, तन्द्रायामिन्द्रिय-
मोहः । अमलक्षणं तु चक्रस्थितस्येव अमद्वस्तुदर्शनमिति ॥ २० ॥

*दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवैरेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौपधैर्विना ॥ २१ ॥

(अ. ह. नि. अ. ६)

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदमाह—दोषेष्वित्यादि ॥ २१ ॥

†वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २२ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥ २३ ॥

(अ. ह. नि. अ. ६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूर्च्छा-

अमनिद्रातन्द्रासंन्यासनिदानं समाप्तम् ।

तल्लक्षणमाह—वागित्यादि । अतिबला इत्यनेन मूर्च्छायाः प्रारम्भकदोषेभ्योऽधि-
कत्वेन प्रवृद्धा दोषास्तमयेति बोधयति । संन्यस्यन्ति मोहयन्ति । स ना पुरुषः,
संन्याससंन्यस्तः संन्यासपीडितः, काष्ठीभूत इति अत्यन्तनिष्क्रियत्वेन अकाष्ठं एव
काष्ठवद्भूतः । अत एव मृतोपम इति । मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियामिति सूचीव्यथनाज-
नावपीडशूकशिम्बीफलावधर्पणादिरूपा क्रिया यदि क्रियते यदा प्राणैर्विमुच्यते, अन्यथा
तु जीवतीति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूर्च्छा-

अमनिद्रातन्द्रासंन्यासनिदानं समाप्तम् ।

* 'आदिशब्दोऽत्र कुतो द्रष्टव्यः । आविष्टवेगेषु दोषेषु या मदादिभिर्मूर्च्छा भवति सोप-
शान्तवेगेषु स्वयमेवोपशमं याति, मिषकप्रतीकारं विनेत्यर्थः; संन्यासस्तु चिकित्सकजनसानु-
भवौषधैर्विना न शान्त्यतीत्यर्थः' (आ० द०) ॥ २१ ॥

† 'प्राणायतनं चेतनास्थानं हृदयमाश्रितः, वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्य विनाश्य,
अबलं हीनसत्त्वं पुरुषं, संन्यस्यन्ति । मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियामिति सद्यः फलं यस्यास्तां क्रियां
त्यक्त्वेत्यर्थः' (आ० द०) ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ 'निद्राऽतिविद्रुतमनसः' इति क. । २ 'तन्द्रायां मनोमोहः' इति क. ।

३ कृतवेगेष्विति वेगं कृत्वा क्षीणबलेषु, वेगो हि दोषाणां बलक्षयकारणं भवति । यदुक्तं
विषमज्वरे,—'कृत्वा वेगं गतबलाः'—इत्यादि । कृतवेगेष्विति पाठान्तरम् ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १४३

अथ पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानम् ।

*ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मध्ये प्रतिष्ठिताः ।

तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः ॥ १ ॥

‘मूर्च्छा मद्येन च विषेण च’-इति वचनान्मूर्च्छानन्तरं मद्यविकारान् मदात्यया-
दीनाह । ननु, कथं मद्यं मोहयतीत्याह—ये विषस्येत्यादि । ते च विषगुणा मूर्च्छा-
व्याये निदर्शिताः । मिथ्योपयुक्तेनेति अयथाविधिपीतेन, विविधायां तर्थायां,—कुसु-
मितलतोपगूढैः प्रलुब्धनिरन्तरनवाङ्कुरनिकररोमाश्चैर्मधुकरमधुरसङ्कारसीत्कारैर्मुक्तकण्ठ-
कलकण्ठकूजितैर्दक्षिणसमीरणसमुल्लसितपल्लवकरप्रचारैस्तद्वत्तदभिरुपक्रान्तलतामिर-
तिशोभनेषु पुषारकरकिरणराजिपराजिताशेषतापदोषेषु प्रदेशेषु शृङ्गाररससमुचिता-
श्रुतिरूपमनीयकामिनीसेवितं ललितललनोपनीयमानं सुरमिवचिररूपसोपदंशं कं
नाम परमितं परार्थमधुपानं न सुखयति ? चरके तु विस्तरेणैतदुक्तम् ॥ १ ॥

किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवाज्ञं तथा स्मृतम् ।

अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽस्मृतम् ॥ २ ॥

प्राणाः प्राणभृतामज्ञं तदयुक्त्या हिनस्त्यसून् ।

विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥

(च. वि. अ. १२)

ननु, विषस्य ये गुणास्ते चेन्मद्येऽपि सन्ति, तर्हि विषवन्मद्यमनुपयोज्यं प्रसज्येत ?
अत आह—किंलिखादि । यथैवाज्ञमिति देहधारणस्वभावं तदेवायुक्तियुक्तमविधियुक्तं
रोगाय; तस्मादहितमपि विशिष्टविधिनापयुक्तं हितं, हितमप्यविधिनापयुक्तमनर्थाय
भवतीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—प्राणा इत्यादि । तदयुक्त्येति अविमात्रत्वादिना विष-
व्यादिकं कृत्वा मारयतीत्यर्थः । युक्तियुक्तमिति यथा चरकरसायनप्रयोगे उक्तं,—
‘द्वौ यथावन्न द्वेनस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च (च. वि. स्था. अ. १)’-इति । अत्र
तिलमिति तिलप्रमाणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः, ते गुणा मद्येऽपि कीर्तिताः, तेन मद्येन’ (आ० द०) ॥ १ ॥

† ‘मद्यं स्वभावेन प्रकृत्वाऽत्रैव त्रैयं देहधारणस्वभावं, तदेवाज्ञं मद्यं वाऽयुक्तियुक्तमवि-
धिप्रयुक्तं रोगाय भवति, युक्तियुक्तमस्मृतवद्भवतीत्यर्थः । अद्यं प्राणभृतां शरीरिणां प्राणाः,
शरीरधारणात्मकत्वात् । प्राणहरमपि तद्वदिषं युक्तियुक्तं रसायनं भवति, शरीरे धारयतीत्यर्थः
(आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

१ अस्याये कपुस्तके ‘शुद्धकायः पिवेत्प्रातः सोपदंशं पलद्वयम् । मध्याह्ने द्वियुगं तच्च
स्निग्धाहारेण पाययेत् । प्रदोषेऽष्टपलं तदन्मात्रा मधुरसायने ॥ वामे रामा रमणकुशला
दक्षिणे पानपात्रं चात्रे भृत्वा मरिचलवणैर्दध्यगलं मृष्टमांसम् । वीणानादैः परशृतकृतैः काक-
लीनीतयुक्तैः सोऽयं भण्यः पिवति मदिरां भैरवो यस्य तुष्टः’-इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।
२ ‘प्रदोषेषु’ इति क. ।

*विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथावलम्बम् ।

प्रहृष्टो यः पिवेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥

(न. ति. अ. १२)

स्निग्धैस्तद्वच्चैर्मलैश्च मध्वैश्च सह सेवितम् ।

भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥

काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च ।

विधिवत्सेव्यमात्रेण मद्ये संनिहिता गुणाः ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ४७)

विधिनोपयुक्तस्य फलमाह—विधिनेत्यादि । काल इति नित्येण आवस्यिके च; तथा—प्रीप्ते शीतमध्वरे माध्वीकादि, स्निग्धे चण्णसीक्ष्णे गौडिकपैष्टिकादि, तथा प्राप्ते स्निग्धादि, एवं वयस्युदाहार्यम् । हितैरन्नैरिति वक्ष्यमाणस्निग्धादिभिर्मद्यविपरीतगुणैः । स्निग्धैरित्युपलक्षणं, तेनान्यैरपि मद्यविपरीतगुणैरिति बोद्धव्यम् । यदुक्तं सुश्रुतेन, “मद्यमम्लं तथा सीक्ष्णं सूक्ष्मं विषादमेव च । रुक्षमाशुकरं चैवं व्ययायि च विक्रांति च—” (सु. उ. त. अ. ४७) इति । अम्लरसलं चास्रोद्भूतरसत्वेनोक्तं; यदुक्तमन्यत्र,—“सर्वेयामम्लजातीनां मद्यं सूक्ष्मं व्यवस्थितम्”—इति । सूक्ष्मं व्यवस्थितमुक्तम् । अन्येऽप्यत्र रसाः सन्ति । यद्वाह भोजः,—“मैरेयं मदिरा सीधु चतुर्थं मधु चोच्यते । एकैकं पदसं तत्र रसतो मद्यमीरितम्”—इति । अन्नमक्षयशब्दयोरुपादानेन प्रायो लेखं द्रवान्तरपानं च मद्यपानोचितं न भवतीति दर्शयति । अन्नमक्षयाभ्यां लब्धेऽपि मांसे, मांसग्रहणं विशेषेण हितत्वोपदर्शनायम् । बलं शक्तिः, उपचयः स्वीत्यम् । अपरमपि विधिसेवागुणमाह—काम्यतेत्यादि । काम्यता कमनीयमूर्तिता, मनसस्तुष्टिः सन्तोषः । काम्यता मनस इति कमनीयवस्तुनि मनोवृत्तिः, तुष्टिश्च मनस एवेति बोध्यम् । तेज उत्साहः । विक्रमः पराभिभवार्थं बलवती शरीरचेष्टा ॥ ४-६ ॥

* विधिः पूर्वोक्तः, तत्रान्तरोक्तश्च,—“शुद्धकायः पिवेत्प्रातः सोपदर्शं पलद्वयम् । मध्याह्ने द्विगुणं तच्च स्निग्धादारेण वै पिवेत् ॥ प्रदोषेऽष्टपलं तदन्मात्रा मधरसायने । आरोग्यं धातुसाम्यं च वदिकान्तिबलप्रदम् ॥ अनेन विधिना सेव्यं मद्यं नित्यमर्तन्द्रितैः”—इति; अन्ये, “युष्मादयो गुणा बाबदुहसन्ति निरलयाः । मात्रेयं विहिता मद्यपाने रोगाय आपराः”—इति । काल इति तत्र कालो द्विविधो नित्यगः, आवस्यिकश्च; तत्र नित्ये ऋतुसंवन्धिनि, आवस्यिके काले—वाते स्निग्धादि, यथाबलं—स्वक्षत्तया । एवं हृष्टोऽर्पयुक्तो यो मद्यं पिवेत्तस्यामृतोपमं स्यात् । कैः सह पीतं बलायोपचयाय भवति तानाह—स्निग्धैरित्यादि । एतैर्वस्तुभिः सेव्यमानं मद्यमायुःप्रकर्षाय भवति तत्रा बलवर्धकमिति । स्निग्धैरित्युपलक्षणं, तेनान्यैर्मद्यविपरीतगुणैरिति बोद्धव्यं, तेन सीक्ष्णादिद्रव्यगुणविपरीतैर्दृढादिगुणैः सह मद्यं सेव्यमिति । अन्येऽप्यत्र रसाः सन्ति । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—“मद्यस्याम्लं स्वभावस्य चत्वारोऽनुस्वाः स्मृताः । मधुरश्च कषायश्च कटुकस्तिस्रस्तथा च”—इति । यद्वाह भोजः—“मदिराया रसा व्यक्ता मधुरोपणक्तिकाः । कषयाण्यलकपायाश्च त्रयः सुक्ष्मतराः स्मृताः ॥ विषयैरेतदेवं मैरेये कथिता रसाः । माध्वीके सीधुसंज्ञे च व्यक्ती चान्लकद् रसौ । व्यक्ता हि क्षेपाश्वत्वारो रसा मोजेन कीर्तिता”—इति । अत्रैरिति गोधूमादिभिः (आ० ६०) ॥ ४-६ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १४५

*बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानाजनिद्वारतिवर्धनश्च ।

संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ ७ ॥

१ उक्तविधिविपर्ययेण सेव्यमानं मयं मदाख्याय संपद्यते, स च त्रिविधो भवति—
पूर्वो मध्यमोऽन्तिमश्चेति; तेषां क्रमेण लक्षणमाह—बुद्धीत्यादि । बुद्धिरनुभवः, स्मृति-
रनुभूतार्थानुसन्धानम् । पानाजनिद्वारतिवर्धनश्चेति पानादिषु रतिरनुरागस्तद्वर्धनः ।
संपाठः सम्यक् पाठः । गयदासस्तु 'संपाठ्य'—इति पठित्वा गीतवृत्तवाद्यानि
मिलितानि संपाठ्यमुच्यते, गीतं तु केवलमेवेति व्याचष्टे । स्वरो ध्वनिः । प्रोक्तोऽति-
रम्य इति (ननु मनोविकारकारित्वात्कथमस्यातिरम्यता ? उच्यते—) मनोविकार-
कारित्वेऽपि तदालेन दुःखोपहृत्वाद्, अत एव सुश्रुतेन मानसविकारेषु हर्षः
पठितः ॥ ७ ॥

†अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोऽन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः ।

आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ८ ॥

द्वितीयमदमाह—अव्यक्तत्वादि । विचेष्टो विरुद्धचेष्टः । उन्मत्तस्य लीलाकृतिभ्यां
सह वर्तत इति सोऽन्मत्तलीलाकृतिः, उन्मत्तप्राय इत्यर्थः । अप्रशान्तः प्रचण्डः ॥ ८ ॥

‡गच्छेद्गम्यान् शुरुंश्च मन्येत् खादेद्भक्ष्याणि च नृपसंज्ञः ।

ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः ॥ ९ ॥

तृतीयमदमाह—गच्छेदित्यादि । ननु चरके द्वितीयतृतीययोर्मध्ये मदान्तरं
पठितं, यदाह,—“मध्यमं मदमुत्कृत्य मदमप्राप्य चोत्तमम् । न किञ्चिदशुभं कुर्युर्नरा
राजसत्तामसाः ॥ को मर्दं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव आपरम् (च. वि. स्था.
अ. २४)”—इति; तत् कुतोऽत्र न पठितं ? उच्यते,—द्वितीयमदान्ते तृतीयमदस्य
पूर्वावस्थैवातिनिन्दनीया, सुतरां तृतीयो मद इति प्रतिपादनार्थं तत्पठितं, न तु तयोः
‘परमार्थतोऽन्तराले पृथग्दान्तरमस्ति,—यथा, “कुम्भमीनर्क्षयोर्मध्ये यदा चरति
चन्द्रमाः । नाहरेत्पृष्ठाणि न गच्छेदक्षिणां दिशम्”—इति । अत्र हि कुम्भस्य
शोपांशो मीनस्य प्रथमांश एतद्वयं मध्यशब्देनोच्यत इत्याहुर्जेज्जटादयः, हरिचन्द्र-
व्याख्यानं तु विस्तरत्वाच्च लिखितम् । अगम्यान् शुरुदारादीन् दुष्टयानादींश्च ।

* ‘प्रीतिः परेण मैत्री । सुख इति शोकापसरणेन मनसः प्रसादादनुपहृतेन्द्रियवृत्ति-
त्वात् । गीतं गानं, स्वरो ध्वनिः’ (आ० ६०) ॥ ७ ॥

† ‘मुहुर्वारंवारं, आलस्यनिद्राभ्यामभिहतः पीडितः, स चैवंविधोऽत्यनुपहृतेन्द्रिय-
वृत्तित्वात्’ (आ० ६०) ॥ ८ ॥

‡ ‘शुरुन् ज्येष्ठान्, न मन्येतावगणवेदित्वर्थः । भक्ष्याणि शास्त्रनिषिद्धानि, चकाराहुष्ट-
पानादींश्च । स चैवंविधोऽतीवोपहृतेन्द्रियत्वाद्भवति’ (आ० ६०) ॥ ९ ॥

नष्टसंज्ञ इति संज्ञा नामोल्लेखेन ज्ञानं, तन्नष्टं यस्य स तथा । गुह्यानि गोप्यानि ।
अखतत्रो मदपरवशः ॥ ९ ॥

*चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदाविंश निष्क्रियः ।

कार्याकार्यविभागश्चो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १० ॥

को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम् ।

बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ ११ ॥

चतुर्थमदमाह—चतुर्थेत्यादि । कार्याकार्यविभागज्ञः कार्यमकार्यमिति बुद्ध्या
जानाति । ‘कार्याकार्यविभागज्ञः’ इति पाठे कार्याकार्यविभागयोरज्ञ इत्यर्थः । मृताद-
प्यपरो मृत इति मृतमपेक्ष्यापरोऽयं मृत इव, अत्यन्ताज्ञानसाधर्म्यात् । ‘अवरः’
इति पाठान्तरे मृतादप्यधम इत्यर्थः, तथाविधावस्थायाः स्वयं कृतज्ञात् । क इत्यादि ।
—कः कृती कुशलः, सुकृती वा, कृतकृत्यो वा; स्ववशोऽपराधीनः, तादृशमुक्तप्रकारेण
निन्दितं मदं, गच्छेत् प्राप्नुयात्; न कश्चिदेवंविधं प्राप्नुयादित्यर्थः । कमिवेत्याह—
बहुदोषमिवामूढः कान्तारमिति बहुदोषं हिंसादियुक्तं, कान्तारं दूरस्थमभ्वानम् ।
यदुक्तं चरके,—“गच्छेदभ्वानमखन्तं बहुदोषमिवाऽप्यधः” (च. वि. स्था. अ. २४)
इति, एवं विदेहेऽपि । पठितमिति । अत्राखन्तमशोभमानमनिष्टफलत्वेन ।
ननु, चरकविदेहवाग्मटादिभिश्चतुर्थो मदो न पठितस्तत्कथं सुश्रुतेन ।
पठितः ? उच्यते, चरके वा द्वितीयतृतीययोरन्तरालावस्था पठिता, सैव सुश्रुतेन
तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः, यस्तु चरके तृतीयः स च सुश्रुते चतुर्थः पठित
इत्यविरोधः । वस्तुगत्या तु त्रय एव मदा इत्युपपादितम् । ननु, किं कारणमेतन्नैविध्य-
मिति चेत् ? उच्यते, मद्यं हि बहुदुत्पन्नं, यथा ह्यग्निः सुवर्णानामुत्तममध्यमाधमानाम-
भिव्यञ्जकस्तथा मद्यमपि प्राणिनां सत्त्वरजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेणाभिव्यञ्जकमिति ।
तथाहि चरकः,—“प्रधानाधममध्यानां रक्ताणां व्यक्तिदर्शकः । यथाऽग्निरेवं
सत्त्वाधीनं प्रकृतिदर्शकम्”—इति (च. वि. स्था. अ. २४) । तस्मात् प्रथमद्वि-
तीयतृतीयमदाः सत्त्वरजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।

आपादयेत्कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ १२ ॥

(सु. उ. अ. ४०)

* ‘चतुर्थे मदे पुरुषो मूढोऽहः, भग्नदाविंश निष्क्रियो भवति भग्नपृष्ठ इव क्रियारहितः,
को मूढो गच्छेदपि तु न कोऽपि । ननु चरकविदेहवाग्मटादिभिश्चतुर्थो मदो न पठितः, तत्कथं
न विरोधः ? उच्यते, चरके वा द्वितीयतृतीययोरन्तरालावस्था पठिता, सैव सुश्रुतेन तृतीयो
मद इति कृत्वा पठितः । कैयमन्तरालावस्था ? यथोक्तं ज्योतिष्शास्त्रे—“कुम्भमीनर्क्षयोर्षध्वे
यदा चरति चन्द्रमाः । नादरेष्टृणकाष्ठानि न गच्छेदक्षिणां दिशम्”—इति । अत्र कुम्भस्य
शेषांशो मीनस्य प्रथमांश एतद्वयं मध्यशब्देनोच्यते इति सैवान्तरालावस्था’ (आ० द०)
॥ १० ॥ ११ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १४७

अविधिमद्यपानस्य विकारान्तरहेतुत्वमाह—निर्मकमित्यादि । ननु, अयमर्थः स्निग्धैस्तदग्नैरित्यादिना यदुक्तं तद्विपर्ययेणैव लब्धः, तत्कथं पुनरुच्यते? नैवं, पूर्वं मद्यपानगुणाभिधानार्थमुक्तं, इदं तु कुच्छतमव्याधिकर्तृत्वमिधानार्थमिति मेदः । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यभिप्रायः । कष्टतमान्विकारानिति वक्ष्यमाणपानालया-
धीन् । मेदं विनाशं शरीरस्य ॥ १२ ॥

*कुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकामितप्तेन वृमुक्षितेन ।
व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधामिहतेन चापि ॥ १३ ॥
अत्यम्बुभक्षवततोदरेण साजीर्णमुक्तेन तथाऽवलेन ।
उष्णामितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥ १४ ॥
(सु. उ. अ. ४७)

अक्षसहितस्यापि मद्यस्य कुद्धत्वादिकारणसहितस्य विकारकारित्वप्रदर्शनार्थमाह—
कुद्धेनेत्यादि । परिक्षतेन क्षीणेन । अवततं व्याप्तम् । विविधान् विकारान् पानालया-
धीनिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

†पानालयं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।
पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५ ॥
(सु. उ. अ. ४७)

तानेव विवृणोति—पानालयमित्यादि । ननु, अयमर्थः ‘आपादयेत्कष्टतमान्विका-
रान्’—इत्यनेनैवोक्तत्वात् कथं पुनरुक्तः? उच्यते, पूर्वेण कष्टतमविकारकारित्वमुक्तं,
अनेन तु नानाविधविकारकारित्वमिति मेदः ॥ १५ ॥

‡हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याद्वहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १६ ॥
तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ १७ ॥
छर्द्यरोचकहृत्तासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।

* ‘व्यायामभाराध्वमिः परिक्षतेन क्षीणेन, वेगावरोधामिहतेन भूजादीनां वेगामिधातपी-
क्षितेन । अत्यम्बुभक्षवततोदरेण व्याप्तोदरेण । साजीर्णमुक्तेन साजीर्णं मुक्तं यस्य स तथा
तेन । अवलेन वलरहितेन, वलमोजः । उष्णामितप्तेन धर्मसंतप्तेन । ईदृशेन पुरुषेण सेव्यमानं
विविधान् नानाविधान्, विकारान् पानालयादीन् करोति’ (आ० ६०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

† ‘पानालयमित्येको विकारः, पानाजीर्णमित्यन्यः, पानविभ्रममित्यपरः । तेषां क्रमेण
लक्षणं वक्ष्यामि’ (आ० ६०) ॥ १५ ॥

‡ ‘तत्र वातिकमदात्ययमाह—हिक्केत्यादि । सर्वे मदालयास्त्रिदोषजाः, औद्धत्येन
व्यपदेशाः । पित्तिकमाह—तृष्णेत्यादि । विभ्रमो वस्तुविपरीतज्ञानम् । हरितवर्णस्य पुरुषस्येति
हरितवर्णता पित्तलक्षणं, ज्ञेयं युगमम् । स्तेष्मिकमाह—छर्द्यात्यादि । स्तैमित्यं निश्चलता ।
शीतपरीतस्य शीतयुक्तस्य । त्रिदोषजमाह—ज्ञेय इत्यादि । सर्वलिङ्गैः सर्वदोषलक्षणैः
(आ० ६०) ॥ १६-१८ ॥

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ।

ह्येखिदोपजञ्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ १८ ॥

(च. वि. अ. १२)

तेपासुद्दिष्टानां लक्षणमाह—हिक्केत्यादि । प्रजागरो निद्राविच्छेदः । वातप्रायमित्यनेन सर्वे मदात्ययाखिदोपजा द्यूतत्वेन व्यपदेश इति चरके दर्शितम् । यदाह,—“ये विपत्य गुणाः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपनाः”—इत्यारभ्य, यावत् “सर्वे मदात्ययं विद्यात्रिदोषं” (च. वि. स्या. अ. २४)—इति । एवं चरकसंवादात्सुश्रुतेऽपि बोध्यम् । विब्रमो भ्रमः । हरितवर्णसेखनेन हरितवर्णताऽपि लक्षणम् ॥ १६-१८ ॥

*श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गुलरुता विरसास्यता च

विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्मिररोचकश्च ।

लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-

स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि मेदः ॥ १९ ॥

(सु. उ. अ. ४७)

परमदमाह—श्लेष्मोच्छ्रय इत्यादि । श्लेष्मोच्छ्रयश्चात्र नासास्त्रादिना ह्येयः । सक्तिः सङ्गः, अप्रवृत्तिरिति यावत् । तन्द्मिस्तन्द्रा । परस्य मदस्येति परमदस्य; छन्दोनुरोधादसमासनिर्देशः ॥ १९ ॥

आध्मानमुग्रमथ चोद्विरणं विदाहः

पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि ।

(सु. उ. अ. ४७)

पानाजीर्णमाह—आध्मानमित्यादि । उद्विरणं वान्तिः, चङ्गारो वा । पाने मधे, अजीर्णमुपगच्छति अपक्वलेनुपगच्छतीति पानाजीर्णविकार इत्यर्थः ॥—

हृद्गात्रतोदकफसंस्त्रवकण्ठधूमा

मूर्च्छावसिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः ॥ २० ॥

द्वेषः सुरात्रविकृतेष्वपि तेषु तेषु

तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ।

(सु. उ. अ. ४७)

पानविभ्रममाह—हृदित्यादि । कण्ठधूमः कण्ठादूननिर्गमवत्पीडा । शिरोरुजनं शिरःशूलम् । सुरात्रविकृतेष्विति सुरात्रविकृतेष्वत्रविकृतेषु च, यावे कः । तेषु तेष्विति नानाविकारेषु सुरामैरेयपिष्टकलटुकादिषु । उच्यन्ति इच्छन्ति । एते च परमदादयश्च यत्र न चरके पठिताः, सन्निपातजेऽन्तर्भूतत्वात्; सुश्रुतेन तूक्तत्रिदोषजमदात्ययात्पृथगेते पठिताः, विकृता पूर्वलक्षणवैलक्षण्यमिधानार्थमित्याहुः ॥ २० ॥

*‘अङ्गुलरुता शरीरगौरवम् । विरसास्यता मुखस्य वैरस्यम् । विण्मूत्रसक्तिर्विण्मूत्रयोरप्रवृत्तिः । शिरसि रुजा पीडा, सन्धिषु मेदः स्फुटनमिव’ (आ० द०) ॥ १९ ॥

मधुकोशन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १४९

*हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं
तैलप्रभास्यमपि पानहतं त्यजेत् ॥ २१ ॥
जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवाऽपि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रमे वा ।

(सु. उ. अ. ४७)

असाध्यलक्षणमाह—हीनेत्यादि । हीनोत्तरौष्ठं प्रलम्बमानोपरितनौष्ठम् । अतिशीतं च हिः, अमन्ददाहमभ्यन्तरे, तैलप्रभास्यं तैलपक्षुसमिव ॥ २१ ॥—

हिकाज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते ॥ २२ ॥

(सु. उ. अ. ४७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पानाख्यपरमदपानाजीर्णपान-
विभ्रमनिदानं समाप्तम् ॥

उपद्रवानाह—हिकेत्यादि । एतैः कृच्छ्रसाध्यं भवति नलसाध्यं; असाध्यलक्ष-
णेभ्यः पृथक्पाठादिति ज्ञेयः । ध्वंसकविक्षेपकारुण्यौ मणविकारौ चरके पृथक्
पठितौ; तथा—“विच्छिन्नमणः सहसा योऽतिमयं निवेवते । ध्वंसो विक्षेपकध्वं
रोगस्तस्योपजायते ॥ श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता । तन्प्राणिनाभियो-
गश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ हृत्कण्ठरोधः संमोहश्छर्दिरक्लृप्ता ज्वराः । तृष्णा कासः
शिरःशूलमेतद्विक्षेपलक्षणम् (च. वि. स्था. अ. २४)”-इति; तौ च सुश्रुतेन
“विच्छिन्नमणः सहसा योऽतिमयं निवेवते । तस्य पानाख्ययोर्दिष्टा विकाराः संभवन्ति
हि” (सु. उ. त. अ. ४७)-इत्यनेन संगृहीतौ बोद्धव्यौ । न वा चिकित्साभेदस्तयो-
रुक्तः, यतश्चरक एवोक्तवान्—“तयोः कर्म चिकित्सा च वातिके यन्मदाख्ये”
(च. वि. स्था. अ. २४)-इति ॥ २२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पानाख्यपरमदपाना-
जीर्णपानविभ्रमनिदानं समाप्तम् ॥

दाहनिदानम् ।

त्वचं प्रातः स पानोष्मा पित्तवृत्ताभिर्मूर्च्छितः ।

दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवृत्तत्र मेघजम् ॥ १ ॥

(सु. उ. अ. ४७)

* ‘अतिशीतममन्ददाहमिति निवृत्त्येन प्रत्येतन्मं, एकदैकत्र विरुद्धधर्मेद्वयासंगत्वात्;
कदान्विदतिशीतं, कदान्वितीनदाहम्’ (भा० द०) ॥ २१ ॥

† ‘उपद्रवानाह—हिकेत्यादि । एते उपद्रवाः पानहतान् पुरुषान् भजन्ते । अतितं कृष्णं,
अथवा नीलं चापपद्मप्रतिमम् । रुधिरप्रमे अतीव रक्ते’ (भा० द०) ॥ २२ ॥

मदात्ययेऽपि दाहो भवत्यतः सप्तप्रकारं दाहमाह, तत्र मद्यजमाह—स्वच-
मित्यादि । पानोष्मा मद्यपानकुपितपित्तस्यौष्ण्यं; समानोष्मेति पाठान्तरमयुक्तं, सुश्रुते
पानात्यये श्लोकस्यास्य पाठतः । पित्तजोऽप्ययं हेतुमेदात्पृथक् पठितः ॥ १ ॥

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिकं दहति ध्रुवम् ।

स उष्यते तृष्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ २ ॥

लोहगन्धाद्भवदनो वह्निनेवावकीर्यते ।

(सु. उ. अ. ४७)

रक्तजमाह—कृत्स्नेत्यादि । स उष्यते समीपस्थेनेव वह्निना तप्यते, संधूप्यत
इति पाठान्तरे संधूपनवद्देदनामनुभवति । ताम्राभ इति मात्रे । लोहगन्धाद्भवदन
इति लोहस्येव गन्धोऽङ्गे वदने च यस्य स तथा ॥ २ ॥

पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ४७)

पित्तजमाह—पित्तेत्यादि । पित्तज्वरसमः पित्तज्वरलिङ्गयुक्तः, पित्तज्वरे लामा-
शयदुष्ट्यादयोऽधिका इति मेदः । स चाप्यस्य विधिरिति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ ३ ॥

*तृष्णानिरोधादध्यातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम् ।

सवाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ॥ ४ ॥

संशुष्कगलतास्त्रोष्ठो जिह्वा निष्कृष्य वेपते ।

(सु. उ. अ. ४७)

तृष्णानिरोधजमाह—तृष्णेत्यादि । तेजः समुद्धतं पित्तोष्मा वृद्ध इत्यर्थः
निष्कृष्य निःसार्य ॥ ४ ॥—

असृजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुःसहः ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. ४७)

अवगाढशस्त्रप्रहारजमितरक्तपूर्णकोष्ठजमाह—असृज इत्यादि । न चोत्तरक्त-
जेनास्य पौनरुत्थं, कृत्स्नदेहानुगमिति वचनात् कारणमेदाच्च । असृजः पूर्णकोष्ठ-
स्येति “पूर्णगुणकुहितार्यं—” इत्यादिना शापकेन कर्तरि पष्ठी, रक्तेन पूरितकोष्ठस्ये-
त्यर्थः । कोष्ठशब्देन हृदयादयो गृह्यन्ते । यदाह सुश्रुतः,—“स्थानान्यामाभिपक्षानां
मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः कुण्डुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” (सू. चि. स्था.
अ. २)—इति ॥ ५ ॥

धातुक्षयोत्यो यो दाहस्तेन मूर्च्छावृद्धिर्दितः ।

क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ४७)

* ‘तृष्णानिधारणादध्यातौ रसे क्षीणे सति, तेजः संमुत्थितं पित्तोष्मा वृद्ध इत्यर्थः । सवा-
ह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेत् । मन्दचेतसो विसंज्ञस्य । निष्कृष्य निःसार्य कल्पते’ (भा० द०)
॥ ४ ॥ ५ ॥—

† ‘धातवो रसादयः, तेषां क्षयेण यो दाहो भवति तेन धातुक्षयजदाहेन, क्षामस्वरो
दुर्बलस्वरः’ (भा० द०) ॥ ६ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १५१

(क्षतजोऽनश्नतश्चाक्षं शोचतोवाप्यनेकधा ।

तेनान्तर्दह्यतेत्यर्थं तृष्णा मूर्च्छा प्रलापवान् ॥)

(इति क.)

धातुक्षयजमाह—धातुव्यादि । धातवो रसादयः । क्रियाहीनो निषेधः; किंवा मृशपीडितो दाहेन क्रियाहीनधिक्रित्याहीनो यदि भवेत्तदा सीदिन्निग्रयेत इत्यर्थः ॥६॥

*मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।

सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगान्नस्य देहिनः ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ४७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने दाहनिदानं समाप्तम् ॥ १९ ॥

क्षतजमाह क्षतज इत्यादि मर्माभिघातजमाह—मर्मेल्यादि । मर्माणि शिरोद्वय-
वेत्यादीनि । ज्ञेयजस्तु सप्तत्वमन्यथा गणयति,—‘लवचं प्राप्त’ इत्यादिना प्रथमः,
‘कृत्स्नदेहाशुगं रक्तं’ इत्यत्र रक्तस्थाने पित्तं पठित्वा एतदादिना ‘स चाप्यस्य विधिः
स्मृतः’ इत्यन्तेन पैंतिको द्वितीयः तृष्णानिरोधजस्तृतीयः, ‘असृजः पूर्णकोष्ठस्य’
इति चतुर्थः, धातुक्षयजः पञ्चमः, पष्ठस्य तु क्षतजस्य लक्षणं पठति,—“क्षतजोऽनश्न-
तश्चाक्षं शोचतवाप्यनेकधा । तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णादाहप्रलापवान्” इति, मर्मा-
भिघातजस्तु सप्तम इति ॥ ७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां दाहनिदानं समाप्तम् ॥ १९ ॥

अथोन्मादनिदानम् ।

‘मदयन्त्युद्वता शोषा यस्मादुन्मार्गमागताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद् इति कीर्तितः ॥ १ ॥

(सु. उ. अ. ६२)

मदालये ‘उन्मादमिव चापरम्’ इत्यनेनोन्मादसंकीर्तनमुन्मादसादृश्यं शोकं,
तथा मदालयेऽपि दाहो भवतीति स्वल्पवक्ष्यतया दाहमभिधायोन्मादारम्भः, तस्य

* ‘क्षतलेनाश्नतश्चाक्षं शोचतो वाऽप्यनेकधा । तेनाक्षं दह्यतेत्यर्थं तृष्णादाहप्रलापवान्’-
इति । अस्वार्थः—पूर्वमसृजः पूर्णकोष्ठस्येत्यादिना कोष्ठस्थेन रक्तेन दाहमभिधायेदानीं प्रका-
रान्तरेणाह—क्षतलेन, रक्तेन, अश्नतो भोजनं कुर्वतः, शोकं कुर्वतो वाऽपि नरस्यान्यो दाहो
रक्तेन भवतीति संवन्धः, तेन दाहेनाम्वन्तरं दह्यते, तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान् ‘नरो भवति’
इति शेषः । मर्माभिघातजस्तु सप्तमः । सर्वेषामपि दाहानामवस्थार्या वर्जनीयत्वमाह—सर्व
इति । सर्व एव हि ‘दाहा’ इति शेषः । शेषं सुगमम् (भा० ६०) ॥ ७ ॥

† ‘यस्मादोषा मदयन्ति मनोविभ्रमं कुर्वन्ति, अतोऽयं मानसो व्याधिरुन्माद् इति कीर्तयत
इति संवन्धः । अथवा ऊर्ध्वं हृदयं गताः’ (भा० ६०) ॥ १ ॥

१ ‘उन्मार्गमागिताः’ इति क. ।

निरुक्तिमाह—मदयन्तीत्यादि । मदयन्ति मनोविभ्रमं कुर्वन्ति, उन्मार्गमागता विमार्गमागता मनोबह्वधमनीरनुप्राप्ताः । उद्भूता वृद्धाः, अथबोर्ध्वं हृदयं गताः, एतेनोत्पूर्वैरेव दोषाणां वृद्धत्वं विमार्गगतत्वं च दर्शितम् ॥ १ ॥

* एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविधो मतः ॥ २ ॥

विपाद्भवति पण्ड्य यथास्वं तत्र भेषजम् ।

स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्ति च ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ६२)

प्रकारभेदमाह—एकैकश इत्यादि । मानसेन च दुःखेनेति शोकादिना । स चेति पञ्चविधोऽपि । अप्रवृद्धपदमुपादायापि तरुणपदप्रयोगं कुर्वता सुश्रुतेन स्वतन्त्रोऽपि दोषजनितो मदो भवतीति दर्शितम् । अत एव चरके विधिशोणितकीयाध्याये (अ. सू. स्था. अ. २४) उन्मादात्पृथगेव पठितः सनिदानचिकित्सित इति ॥ २ ॥ ३ ॥

† विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रघर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्मयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विपमाश्च चेटाः ॥ ४ ॥

(च. चि. अ. १४)

सामान्यहेतुमाह—विरुद्धेत्यादि । दुष्टं गरसहितमन्नादि । प्रघर्षणं 'शृणु' प्रघर्षणे, इत्यस्मात् प्रघर्षणमभिभवः । भयहर्षपूर्वो मनोभिघात इति भयहर्षाभ्यां मनसोऽभिभवः, भयहर्षपूर्व इति भयं हर्षो द्वौ वा पूर्व यस्य स तथा, पूर्वशब्दोऽत्र कारणवाची; चकारोऽत्र ह्यतनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन कामक्रोधलोभादयोऽपि कारणमिति ज्ञेयः । अन्ये त्राहुः—कोषादिभिरपि भयहर्षपूर्वक एव भवतीति, तेन तौ निर्दिष्टौ । विपमाश्च चेटा इति विपमाह्न्यासवलवद्विग्रहादय उन्मादहेतव इति योज्यम् ॥ ४ ॥

‡ तैरुपसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

(च. चि. अ. १४)

* 'तस्य संख्यामाह—एकैकश इत्यादि । वातेन पितेन श्लेष्मणा, सर्वश इति सन्निपातेन अत्यर्थमूर्च्छितैरिति प्रवृद्धैः, विपात् पण्ड्यो भवति । स चाप्रवृद्ध इति स च विकारः, यावत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो न भवति, यावच्च तरुणत्वावन्मद इति संज्ञां विभर्ति मद इति कथ्यत इत्यर्थः' (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

† 'दुष्टं गरदुष्टमन्नादि, अशुचिभोजनं चाण्डालादित्युष्टं, प्रघर्षणं निन्दायभिभवः' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'संप्राप्तिमाह—तैरित्यादि । उपसत्त्वस्य नरस्य मला वातादयः प्रदुष्टाः सन्तो बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य मनोवहानि स्रोतांस्यधिष्ठाय व्याप्याशु चेतः प्रमोहयन्ति' (आ० द०) ॥ ५ ॥

१ 'तेन ततः पूर्वैरेव' इति क. ।

मधुकोशस्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १५३

संप्राप्तिमाह—तैरित्यादि । तैरुक्तेहेतुभिः । अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणसेति चक्रः;
जैज्जटस्त्वाह—सत्त्वं मनः, तस्य चाल्पत्वं रजस्तमोभ्यामावृतत्वेनाल्पज्ञानजनकत्वात् ।
मला वातादयः । बुद्धेर्निवासं हृदयमित्यनेन हृदयस्याध्ययस्य दुष्टत्वा 'तदाश्रितज्ञानस्यापि
'दुष्टिर्भवतीति दर्शयति । सोतांसि मनोवहानीति हृदयाश्रिता दश धमन्यः; एतच्च
विशेषेण बोध्यं, निश्चिदेहस्रोतसामेव मनोऽधिष्ठानत्वेन चरके दर्शितत्वात् ।
अधिष्ठाय व्याप्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

* धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अथद्वयाकृत्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥
(च. वि. अ. १४)

सामान्यरूपमाह—धीविभ्रम इत्यादि । एतत् सामान्यं पूर्वरूपमिति जैज्जटः,
सामान्यरूपमिति चक्रः । धीविभ्रमो भ्रान्तज्ञानसम् । सत्त्वपरिप्लवो मनसश्चञ्चलसम्
अधीरता कातरसम् । अथद्वयाकृतमसंयद्वचनसम् । लिङ्गयतेऽनेनेति लिङ्गं, तेन
पूर्वरूपं रूपं चेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिबुद्धः ।

चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥

अस्थानद्वाससितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।

पारुष्यकादर्यारुणवर्णताञ्च जीर्णं बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥
(च. वि. अ. १४)

वातजमाह—रूक्षेत्यादि । विरेकशब्देनात्र बान्तिरप्यभिधीयते, विरेचयति देहा-
न्मलं पृथक्करोतीति व्युत्पत्त्या । अस्थानद्वासेत्यादि अस्थानेऽविषये हासोऽस्थानहासः;
एवमस्थानशब्दः स्मितादिषु प्रयोज्यः । सितमीपद्वासः । अङ्गविक्षेपो विरुद्धचेष्टा ।
जीर्णं बलमिति जीर्णं आहारे व्याघेर्बलं भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥

† अजीर्णकङ्कम्लविदाह्यशीतैर्भांज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥

अमर्षसंरम्भविनम्रभावाः सन्तर्जनातिद्रवणौष्ण्यचोपाः ।

प्रच्छाद्यशीतान्नजलामिलापः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् १०
(च. वि. अ. १४)

* 'पर्याकुला दृष्टिरिति आकुलावलोकनम् । अन्ये तु हृदयं शून्यमित्यन्तं धीविभ्रमत्वादि
सामान्यलक्षणमेवाहुः' (आ० २०) ॥ ६ ॥

† 'पतद्वातिकोन्मादलक्षणम् । रूक्षाल्पशीतान्नैर्भांज्यैः । धातुक्षयो रसादिधातुक्षयः, यतैर्दुष्टो
, वायुचिन्ताशोकादिदुष्टं हृदयं मनः प्रविश्य बुद्धिं स्मृतिं च शीघ्रमुपहन्ति । अनुभूतार्थसरणं
स्मृतिः । पारुष्यं रौद्र्यं, कादर्यं क्रुशता, अरुणवर्णता ईषद्वक्तवर्णता' (आ० २०) ॥ ७ ॥ ८ ॥

‡ 'अजीर्णादिमिक्षितं संचयतां गतमुदीर्णवेगं पित्तं पूर्ववच्चिन्तादिदुष्टहृदयस्य दुष्टादिक-
मुपहन्ति । अजीर्णमविदग्धं, संरंभ आरमटी, हस्तपादादिविक्षेपणमित्यन्ये । विनम्रभावो बला-
दित्यागः, सन्तर्जनं परित्रासनं मर्त्सनमपरस्तेत्यर्थः । चोषो दाहविक्षेपः । पीता च भाः
पीतवर्णता' (आ० २०) ॥ ९ ॥ १० ॥

पित्तजमाह—अजीर्णेत्यादि । अशीतैरिति उच्यते । उन्मादमत्युग्रमिति अत्युग्रं तीव्र-
वेगं, 'उन्मादयत्युग्रं' इति पाठान्तरे उग्रं यथा भवति तथोन्मादं जनयति । अनात्म-
कस्य अनात्मवतः । पूर्ववदिति चिन्तादिदुष्टद्वयस्य बुद्ध्यादिकमुपहृत्वेत्यादिसंप्राप्त्या ।
कुर्यादिति वक्ष्यमाणं लिङ्गमिति शेषः । अत्र पक्षे किं तल्लिङ्गमित्याह—अमर्षेत्यादि ।
—अमर्षोऽसहिष्णुत्वं, न तु रोषः; तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संरम्भ आरभटी; विनम्र-
भावो नम्रत्वम् । संतर्जनं परित्रासनं, अतिप्रवर्णं पलायनं, औघ्यं शात्रस्य; औघ्य-
मिति पाठान्तरे विरुतौष्ठत्वम् । प्रच्छाद्यशीताञ्जल्यमिलाप इति छायायां शीतयो-
रञ्जलयोश्चाभिलाषः ॥ ९ ॥ १० ॥

*संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि संप्रदुष्टः ।

बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकञ्च नारीविविक्तप्रियताऽतिनिद्रा ।

छर्दिश्च लाला च घलं च भुक्ते नखादिशौक्ल्यं च कफात्मके स्यात् ॥

(च. वि. अ. १४)

कफजमाह—संपूरणैरित्यादि । मन्दविचेष्टितस्य आयासशून्यस्य । संपूरणैर्भोजना-
विभिः, कफो दुष्ट इति संबन्धः । सोष्मा सपित्तः । कफेनापि क्रियमाण उन्मादोऽ-
वश्यं सपित्तेन क्रियते व्याधिमहिम्ना, यथा मूर्च्छा । अन्ये त्वाहुः—केवलकफेनापि
क्रियते, सोष्मपदेन तु द्वन्द्वजोऽपि भवतीति सूच्यते । अन्ये त्वाहुः—ऊष्मशब्देन
शक्तिरुच्यते, तेनोत्कृष्टशक्तिकः कफ इत्यर्थः । मर्मणीति हृदये । विकारमुन्मादं-
वाग्लिखी नारीविविक्तप्रियतेति नारीप्रियता विजनप्रियता च । घलं च भुक्ते इति
'व्याधेः' इति शेषः । नखादीत्यादिशब्देन त्वङ्मूत्रनेत्रादीनां ग्रहणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

†यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।

सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृग्विरुद्धमैषज्यविधिर्विषज्यं ॥ १३ ॥

(च. वि. अ. १४)

सन्निपातिकमाह—य इत्यादि । सर्वैः समस्तैरिति सर्वैरिति कृत्वाऽपि यत् समस्तै-
रिति करोति तेनैवं बोधयति,—वातादयोऽनेकैः स्तनिदानैः कुपिता उन्मादं जन-
यन्ति, नतु प्रत्येकमेकनिदानकुपिताः । विरुद्धमैषज्यविधिर्विषज्यं इति । अयमभि-
सन्धिः—त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका क्रिया कार्या, सा च परस्परविरोधिनी,
त्रिदोषहरं च किञ्चिदेव द्रव्यमामलक्यादि, तत्तु नात्र यौगिकं, 'न हि सर्वाणि सर्वत्र

* 'चित्तं प्रमोहयन् बुद्धिं स्मृतिं चोपहत्योन्मादं करोति वाक्चेष्टितं मन्दमर्षं, निद्रा-
वाहुल्यं, छर्दिः, लालास्रावः, नखनेत्रादीनां शौक्ल्यं च' (भा० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

† 'सन्निपातग्रहणेनैव सर्वात्मकत्वं लब्धं पुनः सर्वैरिति यद्ग्रहणं कृतं तद्भजस्तमोग्रहणार्थं,
तेन रजस्तमोमिलितैरित्यर्थः; तेन वातादयो रजस्तमोमिर्वनोदोपैर्मिलिताः समस्तैश्च निदानैः
कुपिता उन्मादं जनयन्ति । सर्वाणि रूपाणि सर्वदोषलक्षणाणि विभर्ति । तादृगिति
तादृशः । कोऽप्येष त्रिदोषसंप्राप्तिविशेषो रोगविशेषो वा, येनायं विरुद्धमैषज्यविधिर्विषज्यः'
(भा० द०) ॥ १३ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १५५

यौगिकानि भवन्ति' इति-वचनात् । ननु, यद्येवं तदा सर्वे एव हि त्रिदोषजविकारा असाध्या भवेयुरित्यत उक्तं—तादृशिति । कोऽप्ययं संप्राप्तिविशेषो रोगविशेषो वा, येनायं विरुद्धमैपज्यविधिर्न तु सर्वं इत्यर्थः । अन्ये ताहुः—सर्वैः समस्तैर्हेतुभिर्यः कृतः स एवासाध्यः, न लल्पहेतुकृत इति ॥ १३ ॥

* चोरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथाऽन्यै-

र्वित्रासितस्य घनवान्धवसंक्षयाद्वा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-

र्जायेत चोत्कटतमो मनसो विकारः ॥ १४ ॥

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो

गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ।

(सु. उ. अ. ६२)

श्लोकादिजमाह—चोरैरित्यादि । क्षते उपहृते, प्रियया रिरंसोः कामुकस्य, अप्राप्तया प्रियया क्षते मनसीति संवन्धः । तस्य लक्षणमाह—चित्रमित्यादि । चित्रं विविधम् । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंज्ञो विपरीतज्ञानः, अत एव मूढः ॥ १४ ॥

रक्तेक्षणो हतवलेन्द्रियभाः सुदीनः

इयावाननो विपकृतेऽथ भवेद्विसंज्ञः ॥ १५ ॥

(सु. उ. अ. ६२)

विपजमाह—रक्तेक्षण इत्यादि । हतवलेन्द्रियभा इति हतं बलमिन्द्रियाणि भाव्य यस्य स तथा । भा वीतिः ॥ १५ ॥

अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।

जागरूको ह्यसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

(सु. सू. अ. ३४)

साध्यलक्षणमाह—अवाङ्मीत्यादि । अवाङ्मी अघोमुखः, उदङ्मी ऊर्ध्वमुखः, अत एवान्ये 'अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा' इति पठन्ति । जागरूकोऽनिद्रः ॥ १६ ॥

अमर्त्यवान्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १७ ॥

(च. वि. अ. १४)

* 'मनोदुःखजमाह—चोरैरित्यादि । नरेन्द्रपुरुषैर्नृपाधिकारिभिः, अरिभिः, अन्यैरिति सिंह-गवादिभिः, वित्रासितस्य ज्योषश्छादिभिः; द्रव्यविनाशात् पुत्रादिभरणाद्वा गाढं क्षते मनसीति संवन्धः' (आ० द०) ॥ १४ ॥—

† 'इयावाननः कृष्णमुखो विपबनितोन्मादेन' (आ० द०) ॥ १५ ॥

‡ 'क्षीणं मांसं बलमोजश्च यस्य स तथा' (आ० द०) ॥ १६ ॥

॥ 'अनियत इति कदाचिन्मध्याह्ने कदाचिच्छयदोषे, न तु वातादिज्वरादहारणीर्णादिकाल-नियमः; तं भूतोत्थमुन्मादं कथयेत्' (आ० द०) ॥ १७ ॥

१ 'अवाङ्मीनाप्युदङ्मीना' इति पाठः ।

भौतिकोन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह—अमर्त्यवानित्यादि । अमर्त्या अमनुष्या अनुचिता वा वागादयो यस्य स तथा । विक्रमः पराक्रमः, वीर्यं शक्तिः, चेष्टा शारीरिकी क्रिया । ज्ञानादिविज्ञानबलमिदमित्युपलक्षणे तृतीया । ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, विज्ञानं शिल्पादिज्ञानं; किंवा ज्ञानं शास्त्रज्ञानं, विज्ञानं तदर्थनिश्चयः; आदिशब्देन स्मृत्यादीनां ग्रहणं, तेषां बलम् । अनियत इति न वातजादिवदाहारजीर्णादिकालवत् कालनियमः । नियत इति पाठे तु वक्ष्यमाणानियततिथ्यादीनां ग्रहणं, देवग्रहाः पौर्णमास्यामित्यादि । भूतशब्देनात्र सर्व एव वक्ष्यमाणा देवादयोऽभिधीयन्ते ॥ १७ ॥

*संतुष्टः शुचिरिति दिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्नीरवितथसंस्कृतप्रभापी ।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ १८ ॥
(सु. उ. अ. ६०)

देवजुष्टमाह—संतुष्ट इत्यादि । अतिदिव्यमाल्यगन्ध इति अतिमात्रो दिव्यमाल्य-
स्येव गन्धो यस्य स तथा । निस्तन्द्नीरनिद्रः । अवितथं सत्यम् । विदेहेऽपि,—
“निःस्वप्नं सत्यसंस्कृतभाषिणम्”—इति पठितम् । ब्रह्मण्यो ब्राह्मणानुरक्तः । देवजुष्टो
देवग्रहपीडितः । देवग्रहणेन गणमातृकादयोऽपि प्राह्याः । विदेहेऽपि पठ्यते,—
“क्रोधनः स्रस्तसर्वाङ्गो लालफेनाविलाननः । निद्रालुः कम्पनो मूर्खो गणमातृभिर-
दितः—” इति ॥ १८ ॥

†संखेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
संतुष्टो न भवति चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥ १९ ॥
(सु. उ. अ. ६०)

देवशत्रुजुष्टमाह—संखेदीत्यादि ॥ १९ ॥

‡दुष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन्वै प्रहसति चारु चालपशब्दं
गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २० ॥
(सु. उ. अ. ६०)

*‘संतुष्टः संतोषवान्, शुचिः स्नानाचमनादिना । अवितथं सत्यं संस्कृतं च प्रभापत इति । तेजस्वी तेजोयुक्तः, स्थिरनयनो निषेवरहितः, वरदाता, यतो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणानुरक्तः (आ० द०) ॥ १८ ॥

†‘अश्रुजुष्टमाह—संखेदीत्यादि । यः संखेदी खेदवान्, ब्राह्मणगुरुदेवानां निन्दकः, जिह्वाक्षः कुटिलदृष्टिः, विमार्गदृष्टिः क्षुत्तिषर्षनिन्दकः अन्नं चालिमांसादि, पानं क्षीरम-
द्यादि, तेः संतुष्टो न भवति । दुष्टात्मा पापबुद्धिः । एवंविधो देवशत्रुजुष्टो भवति’ (आ० द०) ॥ १९ ॥

‡‘दुष्टात्मा चिन्तादिरहितः संतुष्टात्मा । पुलिनं नद्यादितटं, वनमुद्यानं, तयोरन्तरं मध्यं, तद्विशेषात्सेवत इति’ (आ० द०) ॥ २० ॥

भधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १५७

गन्धर्वाविष्टमाह—हृष्टेत्यादि । पुलिनं तोयोज्झितं तटं, अन्तरं मध्यं, विशेषो वा ।
स्वाचारोऽनिन्दिताचारः । प्रियेत्यादि प्रियाणि परि सर्वतो गीतगन्धमाल्यानि यस्य
सं तथा । नृत्यवित्यादि चार (यथा भवति तथा) नृत्यवल्परुचिर्वा यथा, भवति तथा
प्रहसतीति योज्यम् ॥ २० ॥

*ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तचक्रधारी

गम्भीरो हुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।

तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै

यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २१ ॥

(सु. उ. अ. ६०)

यक्षाविष्टमाह—ताम्राक्ष इत्यादि । प्रियेत्यादि प्रियं शोभनं, तनु सूक्ष्मं, रक्तं च
वर्णं धर्तुं शीलं यस्य सं तथा ॥ २१ ॥

†प्रेतानां च दिशति संस्तरेषु पिण्डान्

शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवक्रः ।

मांसेष्पुस्तिलगुडपायसाभिकाम-

स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहामिजुष्टः ॥ २२ ॥

(सु. उ. अ. ६०)

पितृजुष्टमाह—प्रेतानामित्यादि । प्रेतानां मृतपितृणां. संबन्धमात्रविवक्षया न
प्रतुर्थी । दिशति ददाति । संस्तरेषु कुशपत्रादिरचितास्तरेणेषु । अपसव्यवक्रो वामो-
त्तरीयः । मांसेष्पुस्तिलेति । एतदभिधानप्रयोजनं यस्मिन् यत्सेव्या भवति तस्य तेनैव
वलिर्दातव्यः, एमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तद्भक्तः पितृभक्तः ॥ २२ ॥

‡यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत्कदाचित्

सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव ।

क्रोधाद्गुण्डमधुदुग्धपायसेष्पु-

र्ज्ञातव्यो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ २३ ॥

(सु. उ. अ. ६०)

नागाविष्टमाह—यस्त्वित्यादि । प्रसरति सर्पवदिति वरसा गच्छति । सृक्कण्यौ
वोष्टप्रान्तौ । सृक्कणीशब्द ईकारान्तोऽप्यस्त्रीत्युज्ज्वलम् ॥ २३ ॥

* 'ताम्राक्षो रक्तनेत्रः । गम्भीरोऽनाकुलितान्तःकरणः, हुतगतिरुत्तालगतः, अल्पवागुल्ब-
भापी, सहिष्णुः सहनशीलः । कस्मै किं ददामीत्येवं वदति' (भा० द०) ॥ २१ ॥

† 'पिण्डान्नमयान्, शान्तात्मा शान्तस्वभावः, जलमपि चेति न परं दर्शयत्संस्तरेषु
पिण्डान् ददाति किंतु जलमपि चेत्यर्थः । 'अपसव्यवक्रः' इति पाठे दक्षिणवक्रः । पायसः
क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः, अभिकामोऽभिलाषुकः, तद्भक्तः पितृभक्तः, तद्भक्तः विलादिभोजन इति
चक्षुषः' (भा० द०) ॥ २२ ॥

‡ 'सर्पग्रहजुष्टमाह—य इत्यादि । तूर्व्यां भूमौ सर्पवद्वरसा गच्छति, सृक्कण्यौवोष्टप्रान्तौ
जिह्वया विलिहति । क्रोधाद्गुण्डः कोपनः, गुडादिप्रियः, भुजङ्गमग्रहेण जुष्टो भवेत्' (भा० द०) ॥ २३ ॥

*मांसाद्यग्विविधसुराविकारलिप्सु-

निर्लेजो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।

क्रोधाद्बुविपुलवलो निशाविहारी

शौचद्विह भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ २४ ॥

(सु. उ. अ. ६०)

राक्षसाविष्टमाह—मांसेत्यादि । निशाविहारी निशायामेव भ्रमणशीलः । राक्षस-
शब्देन ब्रह्मराक्षसादयोऽपि ग्राह्याः । तथा राक्षसानन्तरं विदेहेऽपि पठति,—
“दिवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः । आत्मपीडाकरो हासी ब्रह्मराक्षससेवितः”—
इति ॥ २४ ॥

†उद्धस्तः कृशपरुषोऽऽचिरप्रलापी

दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽतिलोलः ।

बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी

व्याचेष्टन् भ्रमति यदन् पिशाचजुष्टः ॥ २५ ॥

(सु. उ. अ. ६०)

पिशाचाविष्टमाह—उद्धस्त इत्यादि । उद्धस्त ऊर्ध्वबाहुः; उद्धत इति पाठान्तरं
न्याय्यं, विदेहेऽपि दिग्गम्बरपाठात्; उद्धतो नमः । परुषो रुक्षः । लोलः सर्व-
स्मिन्नपे पाने च सट्पणः । लोलुरिति पाठान्तरे स एवार्थः । व्याचेष्टन्निति विरुद्धमा-
चेष्टन् ॥ २५ ॥

‡स्थूलाक्षो हुतमटनः स फेनलेही

निद्रालुः पतति च कम्पते च यो हि ।

यश्चाद्रिधिरदनगादिविच्युतः स्यात्

सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशान्दे ॥ २६ ॥

(सु. उ. अ. ६०)

* ‘विविधसुराविकाराः पैटीप्रभृतयः, भृशमतिशयेन लज्जारहितः, अतिनिष्ठुरो दयारहितः,
विपुलवलोऽन्नादिनाऽपि प्रभूतवल्’ (भा० ६०) ॥ २४ ॥

† ‘कृशो निर्मासः, विरुद्धलापी विरुद्धभापी, ‘अचिरप्रलापी’ इति पाठान्तरम् । दुर्गन्धः
‘अतिलोलः’ इत्यत्र अतिचपल-इत्यनेः; ‘अतिलोलः’ इति पाठान्तरे अशनलोद्धप इत्यर्थः;
बह्वाशी प्रचुरभोक्ता । विजनं निर्जनस्थानं, हिमालये शीताम्बु, तयोः सेवी, रात्रेः सेवी रात्रि-
विचारीत्यर्थः । ‘निजनवनान्तरोपसेवी’ इति पाठान्तरम् । व्याचेष्टन् विविधं चेष्टन्; ‘व्याचेष्टं
इति पाठान्तरे विरुद्धचेष्टं यथा भवति तथा भ्रमति’ (भा० ६०) ॥ २५ ॥

‡ ‘त्रिविधं हि हिंसाम्रीकापूजायै ब्रह्मा गृहन्ति । यदुक्तं “अशुचि मित्रमर्यादं क्षतं वा यदि
वाऽक्षतम् । हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च”—इति । अस्वार्थं—मित्रमर्यादं क्षतिस्थ-
त्युदितकर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तं, अभयतागम्यादिंसादिप्रवृत्तत्वात् । क्षतं सत्रणं, मांसशोणित-
मियत्वात् । अक्षतमपि शौचादिरहितम् । अत्र विहारशब्देन रतिरभिधीयते । सत्कारः

१ ‘राक्षसान्तरं’ इति क. । २ पतन् ‘विजनहिमालुपविसेवी’ इति पाठाभिप्रायेण ॥

त्रिविधं हि हिंसाक्रीडापूजार्थं ग्रहा गृह्णन्ति । यदुक्तम्,—“अंशुर्वि भिन्नमर्यादं
क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्युहिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च” (सु. उ. तं. अ.
६०)—इति । तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति, तस्य श्लोकार्थद्वयेन लक्षणमाह—
स्थूलाक्ष इत्यादि । स्थूलाक्षो विकृतनेत्र इति जेज्जटः, द्रुतमदनो द्रुतगतिः, अत
एव खरितगतिरिति जेज्जटेन पठितम् । यथेत्यादि ।—पर्वतादिपतितः सन् यो
गृह्यते सोऽप्यसाध्यः, नगो वृक्षः । स सर्व एवोन्मांसी त्रयोदशेऽब्दे देवतागृहीतो-
ऽप्यसाध्यः । विदेहेऽधिकमप्यसाध्यलक्षणं पठ्यते,—“भेदप्रवृत्तः कृतजः साक्षाक्षः
वृत्तनास्तिकः । रुद्रजिह्वः प्रीतिगमो हतवागतिदुर्बलः”—इत्यादि ॥ २६ ॥

* देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥ २७ ॥

पित्र्याः कृष्णक्षये हिंस्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।

रक्षांसि रात्रौ पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ २८ ॥

(सु. उ. अ. ६०)

देवादीनां ग्रहणकालमाह—देवग्रहा इत्यादि । पौर्णमास्यां पूर्णिमायाम् । कृष्ण-
क्षयेऽप्मावास्यायाम् । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं तत्तिथौ
बलिदानार्थं च ॥ २७ ॥ २८ ॥

† दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहं च देहघृक् ।

विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः ॥ २९ ॥

(सु. उ. अ. ६०)

ननु, यदि ग्रहाविद्यानां पुंसामुन्मादः स्यात्, तदा विशन्तो ग्रहाः कुतो न लक्ष्यन्ते ?
इत्यत आह—दर्पणादीनित्यादि । अस्मदादिदर्शनायोग्यत्वाच्च दृश्यन्त इत्यर्थः । आदि-

पूजा । तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति । तस्य लक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि । यक्षातिकम्पते
सोऽसाध्यः । यक्षैवेभ्यः पतितः स्यात् सोऽप्यसाध्यः । अग्निः पर्वतः, द्विरदो गजः, आदिग्रह
णात्तत्प्राप्तादादयो गृह्यन्ते । एतेभ्यः पतितः स्यादित्यर्थः (भा० द०) ॥ २६ ॥

* ‘विशन्ति अनुप्रवेशं कुर्वन्ति । असुरा असुरग्रहाः । सन्ध्ययोरपीत्यभिज्ञान्दः पादपूरणे;
अन्येऽभिज्ञान्दात् पौर्णमास्यामपि गृह्णन्तीति वर्णयन्ति । प्रायशोऽष्टम्यामिति प्रायःशब्दात्सं-
ध्ययोरपि गन्धर्वा विशन्तीति लभ्यते । पित्र्याः पितृग्रहाः । पञ्चम्यामपीत्यभिज्ञान्दात्कृष्ण-
क्षयेऽपि । चरगा नागग्रहाः । तिथ्यभिधानप्रयोजनं तेषां तिथौ बलिदानार्थः तथा चोक्तं-
‘ग्रहा गृह्णन्ति ये तेषु तेषु विशेषतः । दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः’—इति
(भा० द०) ॥ २७ ॥ २८ ॥

† ‘ननु भूतैः शरीरेऽनुप्रवेशः कियते न तु शरीरिणि, तत्कथं शरीरिण इत्यभिधानं न
विरुध्यते ? उच्यते—शरीरिण्येनात्र शरीरमभिहितं, स्थानिनि स्थानोपचारात्, यथा-
मन्त्राः क्रोशन्तीति । यथा छायाशीतोष्णादयो दर्पणप्राणिग्रहणीन् विशन्तो न दृश्यन्ते
तद्वद्ग्रहा इत्यर्थः’ (भा० द०) ॥ २९ ॥ ३० ॥

शब्देन प्रकारवाचिना जल्लैलादीनां ग्रहणम् । छाया प्रतिकृतिः, शीतोष्णमिति कर्तृ-
पदं, प्राणिन इति कर्मपदम् । स्वमणिमिति सूर्यकान्तम् । देहघृतात्मा, मन इति
जेज्जटः । अनेकद्वयान्तप्रयोजनं जेज्जटलिखितं तच्चानुपयुक्तेन विस्तारभयाच्च
न लिखितम् । देवशब्देन चात्र देवस्थानुचरा देवसधर्माणो गृह्यन्ते, देवानां मनुष्य-
शरीरेणाशुचिना संबन्धामावात् । यदाह सुश्रुतः, “न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति
न ते मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये लाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषया-
दपेताः (सु. उ. तं. अ. ६०)—” इति ॥ २० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुन्मादनिदानं समाप्तम् ॥ २० ॥

*प्रविश्याशु शरीरं हि पीडां कुर्वन्ति दुःखदाम् ॥ ३० ॥

(तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् ।
शुणास्तथाऽष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥ ३१ ॥
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥ ३२ ॥
तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः ।
अस्त्वंवसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तथाऽऽविशन्ति ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उन्मादनिदानं समाप्तम् ॥ २० ॥

* ‘इदानीं ग्रहाणां तीव्रतपादियमादियुक्तां प्रभाववत्तां सुश्रुतोक्तिन कोकत्रयेण दर्शयितु-
माह-तपांसीत्यादि । तपस्तपनलक्षणमुपवासादि, व्रतानि शास्त्रोदितविधिना भोजनादि-
नियमनानि, कर्म कायवाक्यानसां सुचरितम् । शुणास्तथाष्टावपि अणिमा १, महिमा
२, लविमा ३, प्राकाम्यं ४, प्राकार्यं ५, ईक्षित्वं ६, वक्षित्वं ७, कामावसायित्वं
८, चेति । अन्ये तु—“आवेश्येतसो ज्ञानमर्थानां शब्दनक्रिया । दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः
कान्तिरिष्टतत्त्वप्यदर्शनम्” इत्यष्टविधमैश्वर्यमाहुः । तेषु ग्रहेष्वेते शुणा नित्याः, न कदा-
चित्काः, व्यस्ता द्वित्रिचत्वार इत्यादि, समस्ताः सर्वैः यो यस्य प्रभाव इति यथाप्रभावः
तत्र व्यस्ता शुणा असुरादिग्रहाणां, समस्ता देवग्रहाणाम् । अथ तै नियमादियुक्तावेत्य-
मशुचिं देहमाविशन्ति, न कथंचन, अत एवाह-नेत्यादि । ते देवादयो मनुष्यैः सह न
विशन्ति नैकीभवन्तीत्यर्थः । न वा मनुष्यान् मानुषदेहान् । क्वचिदप्यनुप्रविशन्तीत्यर्थः ।
ये पुनर्वेद्या ‘आविशन्ति’ इति मोहादज्ञानात्प्रवदन्ति, ते वैद्या भूतविद्याविषयात्तज्ज्ञानाद-
पोह्या अपसारणीयास्त्वाज्या इत्यर्थः । के तर्हि गृह्णीतीत्याह-तेषां देवादीनां परिचारकाः
प्रेष्याः, कर्मकरा इत्यर्थः । कोट्यः शतलक्षप्रमाणाः, अयुतं दशसहस्रं, एतेन कोटिर्द्वं
शतलक्षप्रमाणयुगितं यद् सहस्रं तादृशैर्दशभिः सहस्रैरायुतं बोद्धव्यं; तेषां पद्मं, पद्मं
चतुर्दशभिर्द्वकं, तदेव संख्या तेषां ते तथा । सुभीमा अत्यर्थं भयानकाः । निशाविहारा रात्रौ
अमणशीलाः’ (भा० द०) ॥ ३०-३३ ॥

पूर्वरूपमाह—हृत्कम्प इत्यादि । शून्यता हृदयस्यैव । ध्यानं जिज्ञास्यनम् । अत्र मूर्च्छा मनोमोहः, प्रमूढता इन्द्रियमोहः ॥ २ ॥

*कम्पते प्रदशेदन्तान् फेनोद्गामी श्वसित्यपि ।

परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ६१)

वातिकलक्षणमाह—कम्पत इत्यादि । श्वसिति खरश्वासो भवति । रूपाणीति प्राणिनः, 'नीलो मामनुधावति'—इति सुश्रुतवचनात्, एवं पेटिके 'पीतो मामनुधावति'—इति, एवं श्लैष्मिके 'श्वेतो मामनुधावति'—इति ॥ ३ ॥

पीतफेनाङ्गवक्राक्षः पीतासृग्पददर्शनः ।

सत्पण्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ६१)

पैत्तिकलक्षणमाह—पीतेत्यादि । पीतासृग्पददर्शक इति पीतलोहितवर्णसमस्तवस्तु-दर्शी । सत्पण्णेत्यादि सत्पण्णश्चासावुणश्चेति सत्पण्णोष्णः, सत्पण्णोष्णश्चासावनलव्याप्त-लोकदर्शी चेति समासः ॥ ४ ॥

शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।

पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ५ ॥

(च. वि. अ. १५)

श्लैष्मिकलक्षणमाह—शुक्लेत्यादि । हृष्टाङ्गजो हृष्टरोमा । चिरादित्यनेन वातपित्त-योरचिरेण वेगनोक्ष इति सूचयति ॥ ५ ॥

सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयलिदोषजः ।

अपसारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ ६ ॥

प्रतिस्फुरन्तं बहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपसारो विनाशयेत् ॥ ७ ॥

(च. वि. अ. १५)

साक्षिपातिकलक्षणमाह—सर्वैरेत्यादि । स चेति स साक्षिपातिकः । क्षीणस्यैक-दोषजोऽप्यसाध्यः । एवमनवश्च बोध्यः । प्रस्फुरन्तं प्रकम्पन्तम् । नेत्राभ्यां च । विकुर्वाणमिति नेत्राभ्यां विकृतिमासादयन्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

* 'वनिलात् दन्तान् दशति, तथा फेनमुद्गमति, परुषारुणकृष्णानि रूपाणि पश्येत्' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† 'पैत्तिकः पित्तापसारयुक्तः पुरुषः पीतफेनाङ्गवक्राक्षो भवति' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'श्लैष्मिको नरः शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षो भवति । शीतहृष्टाङ्ग इति शीतः शीतगात्रः । कृष्ण-पीतशुक्लदर्शनं वातादीनां प्रभावः, न तु पैशाचादिकं रूपमभिप्रेतम्' (आ० द०) ॥ ५ ॥

§ 'एतैः सर्वैस्त्रिभिः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयलिदोषजः साक्षिपातिको ज्ञेयः 'बहुशोऽपसरन्तं तु' इति पाठान्तरं; बहुशो बहुवारानपसरन्तमपसारवेगवन्तं, क्षीणं पुरुषमिति शेषः । इत्थंभूतं पुरुष-मपसारवेगाप्युपद्रवसहितमपसारो विनाशयेदिति संबन्धः' (आ० द०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतद्भूतदर्पणस्य विस्त्रिष्टांशेन च सहितम् । १६३

*पक्षाद्वा द्वादशाह्वाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदयान्तरम् ॥ ८ ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।

शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः ॥ ९ ॥

(सु. च. अ. ६१)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽपस्मारनिदानं समाप्तम् ॥ २१ ॥

अपस्मारप्रकोपकालमाह—पक्षादित्यादि । पक्षात् पैतिकः, द्वादशाह्वात्पैतिकः, मासाच्छैथिकः । द्वादशाहानन्तरं पक्षे वक्तव्ये तत्पूर्वं पक्षाभिधानं, तेनात्राऽधिककालेनापि वेगं करोतीत्याहुः । किञ्चिदयान्तरमिति उक्तकालेभ्योऽर्वागपि दोषतारतम्यादिति । ननु, वेगं कृत्वाऽपस्माररम्भको दोषोऽस्त्येव तत् कृतः सर्वदा वेगं न कुरुते ? द्वादशाह्वादिवेव कुरुत इत्याह—देवे वर्षतीत्यादि । अयमभिसन्धिः—तेजो-बन्नीपयनपर्यःसमायं विद्यमानमपि बीजं कालविशेष एवागुरं जनयति, कालविशेषस्य सङ्गकारित्वात् ; तथा गतस्याप्यपस्मारस्य पुनरुद्भवः संभवति । शरदीति तत्कालोचित-बीजाभिप्रायेण, तेन कानिचिद्बीजानि वर्षासपि भवन्तीति । अयं च व्यायध्यातुर्धिक-पञ्चरादिवपि बोध्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामपस्मारनिदानं समाप्तम् ॥ २१ ॥

अथ वातव्याधिनिदानम् ।

रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।

विपमादुपचाराच्च दोषासङ्गस्रवणादपि ॥ १ ॥

य * 'वातादिजनितापसारवेगदिननियमरक्षणमाह—पक्षादित्यादि । मला वातादयः कुपिताः सन्तोऽपस्माराय पक्षादयवा द्वादशाहान्मासाद्वा वेगं कुर्वन्ति । अयमभिसन्धिः । अयं दृष्टान्ताभिप्रायः—यथा वर्षत्यपि देवे भूमौ वृक्षानि कानिचिद्बीजानि शरदेव प्रविरोहन्ति, तथा सर्वरोग-बीजानां वातादीनां कदाचित् कस्यचिदपस्मारादिव्याधिविशेषस्य निदानादिसंगमेऽपि दृष्ट्या-दिसमुदायेनैव समुद्भवो भवतीत्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यायन्ति—ननु, संवदादिकमे-षोपयोगो दोषाणां तदा पुनः कथमस्यैव कालेन तद्विकारोद्भवः स्यादित्यत्राह—देवेऽवर्षती-त्यादि । अनर्थमपि देवे यथा शरत्काले भूमौ स्तिमितत्वात्कानिचिद्बीजानि प्ररोहन्त्येव, तथाऽ-स्त्येनापि कालेन शरीरस्यादोषाः किञ्चिदुपचित्वा विकारं जनयन्तीति' (आ० ८०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

† 'सुष्ठुते दोषाणां वात एव प्रधानः । उक्तं च—'पित्तं षड् कफः पृष्ठः पश्चो मल-वातवः । वायुना यत्र नीवन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत्'—इति । अतो वातव्याध्यभिधान-म् । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं निदानमाह—रूक्षेत्यादि । अल्पं स्त्रोत्रं, लघ्वजं पुरातनं पथिकादि, व्यवायो भैमुनं, प्रजागरौ रात्रिजागरणम् । विपमादुपचारादिति अग्राप्ते क्रियाकाले

१ 'प्रथमं' इति क. ।

लङ्घनं पुर्वनालं ध्वव्यायामादिविचेष्टितैः ।

धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकोरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥

वेगसंधारणादामादमिधातादमोजनात् ।

मर्माबाधाद्गोष्ठाश्वशीघ्रयानापतंसनात् ॥ ३ ॥

देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥

(च. वि. अ. २८)

अपस्सारवद्वातविकाराणामप्याक्षेपकावीनां वेगकर्तृत्वादपस्सारानन्तरं, वातव्याध्या-
रम्भः । ननु, वातव्याधिरिति कोऽर्थः ? किं वात एव व्याधिर्वातव्याधिः, उत वातेन
जनितो व्याधिर्वातव्याधिः ? आद्ये स्वस्थेष्वपि प्रसङ्गः, द्वितीये ज्वरादिषु । उच्यते,
व्याधिपदसामानाधिकरण्याद्विद्धतो दुःखकारी वातो वातव्याधिः । उक्तं हि सुश्रुते,
“पक्षांशस्थोऽब्रह्मकृजं दालंढोपौ करोति च” (इ. नि. स्था. अ. १) — इति । वात-
जनितोऽसंधारणव्याधिर्वातव्याधिरिति विशेषणीयं, तेनोभयत्राप्रसङ्गः । यद्योक्तं,
“कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः । कुर्यादाक्षेपकम्” इत्यादि; तत्रारम्भको
वायुरेव, पित्तकफौ लज्जन्वाविति न विरोधः स्यात् । चरके हि द्विविधा व्याधयं
उक्ताः सामान्यजा नानात्मजाश्चेति, तत्र सामान्यजा ये वातादिभिः समसौर्व्यस्तेषां
जन्मन्ते, यथा—ज्वरादयः, नानात्मजा ये नियतैकदोषजन्याः, यथा—आक्षेपकादयो
ये वातेनैव जन्मन्ते, न स्वतन्त्रेण पित्तेन कफेन वा; तथौषचोपादयः पित्तेनैव, न
वातेन कफेन च; तथा तृत्यादयः कफेनैव, न वातेन, न तु पित्तेन; एवं व्यवस्थिते
वातव्याधिवत् पित्तकफव्याधी कस्मादोषैः ? उच्यते,—वायोरतिवज्जत्वेनाशुकारित्वेन
च गरीयस्त्वात्तद्विकाराणां दुःसाध्यत्वादाश्वेवात्ययकरत्वाद्विशिष्टचिकित्सात्वाद्वातव्या-
ध्यमिधानं, ननु कफपित्तव्याध्यमिधानम् । अत एव चरकसुश्रुतादिष्वपि वातरो-
गाध्याय एव निर्दिष्टो; ननु पित्तकफरोगाध्यायः । चन्द्रिकाकारस्तबाह,—पित्तक-
फयो रूपरसादियोगाद्बुध्यविशेषयोगाद्वा हरिश्चर्यपूर्णसंयोगवदत्यन्तविसदृशा रसादिमन्तरे
विकाराः पृथङ्नामानो जायन्ते, वायोस्तु रूपरसाद्यसाबाहूव्यनिरपेक्षा आक्षेपकादयो
धातादनतिमिथरूपा नानात्मजाः, तेन वातविकाराः पृथगुच्यन्ते, ननु पित्तकफविकारा
इति । एतच्च वक्तुलकरप्रभृतयो नानुमन्यन्ते, चरकविरोधात् । चरके हि
पित्तकफयोरपि नानात्मजा उक्ताः, यथा,—“अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्त-
विकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः” (च. सू. स्था. अ. २०) — इति । सुश्रुतेन तु

त्रित्याक्रमः । दोषासृक्साधनादपि वमननिरेकस्यां दोषसातिरेकाद्विरस्रवणाच्च ।
अमिधातो रुग्णवादिभिः । अमोजनादुपवासात् । मर्माबाधान्मर्माभिधातात् । एतैः
कारणैः कुपितो बली वायु रिक्तानि स्रोतांसि पूरयित्वा सर्वाङ्गैकाङ्गवान् व्याधीन् करोति,
(आ० द०) ॥ १-४ ॥

१ ‘सामान्यजा इति वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैश्च ये जन्मन्ते, नानात्मजा इति वे-
वातादिभिर्दोषान्तरासंपृक्तैर्बन्धन्ते’ चक्रः ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १६५

शल्याध्यायिना पित्तकफनानात्मजा न दर्शिताः, पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिरित्यभि-
प्रायेणेति । लघुनमुत्पतनं, उपवासस्थानशनशब्देन वमनादेव दोषस्रवणशब्देन वक्ष्य-
माणत्वात् । छ्वनं वाहुभ्यां जलप्रतरणम् । आमादिति आमरसात्, तस्य कारणत्वं
मार्गावरणद्वारेण नतु स्वरूपेण; आयासादिति पाठान्तरमयुक्तं, तस्य व्यायामशब्दे-
नोक्तत्वात् । मर्मावाधान्मर्माभिघातात् । अपतंसनं, गञ्जादिभ्यः क्षीघ्रयानेन पतनं,
उच्छ्वासावरोधो वा; घातुर्कर्मणि स्वरनादः ॥ १-४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।

आत्मरूपं तु यद्यकमपायो लघुता पुनः ॥ ५ ॥

(च. वि. अ. २८)

पूर्वरूपादिकमाह—अव्यक्तमित्यादि । अव्यक्तमिति वक्ष्यमाणानां वातविकाराणां
रूपमेवाव्यक्तं पूर्वरूपं, नतु उचरादिचक्षिशिष्टमन्यत् । आत्मरूपमित्यादि तदेव व्यक्तमा-
त्मरूपं दोषादिभेदेन सम्यक् प्रकाशितं स्वलक्षणमित्यर्थः । अपाय इति वायोश्चलत्वेन
स्तम्भसंकोचकम्पादीनां कदाचिदभावात्, यदुक्तं,—“गते वेगे भवेत्, स्वास्थ्यं सर्व-
प्राक्षेपकादिषु”—इति । लघुतेति शरीरस्य, वायुना सर्वघातुशोषणात् । अथवा अपायो
लघुता इति सर्ववातविकाराणामपायोऽभावः, किं तदित्याह—लघुतेति ।—यातलि-
ङ्गानां लघुताऽत्यल्पत्वेनावस्थानं, नतु निःशेषनिवृत्तिः; यथा—वहिरायामनिवृत्तावपि
न रुक्षत्वादिनिवृत्तिरित्याहुः ॥ ५ ॥

*संकोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्त्रां पर्वणामपि ।

रोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥ ६ ॥

आङ्ग्यपाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोथोऽङ्गानामनिद्रता ।

गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुखता ॥ ७ ॥

शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।

मेदस्तोदोऽर्तिराक्षेपो मुहुश्चायास एव च ॥ ८ ॥

(च. वि. अ. २८)

करोति विविधान् व्याधीनिति यदुक्तं तस्याकरोति—संकोच इत्यादि । स्तम्भः
पर्वणामेव । पाङ्गुल्यं पङ्गुता । शोथोऽङ्गानामिति वाहुमुखादीनाम् । अनिद्रतेत्यनेना-
ल्पनिद्रतेत्याहुः । गर्भशुक्ररजोनाश इति गर्भशय्याया वाताधिष्ठितत्वेन गर्भाग्रहणं
मिति जेत्यटः; गर्मादिमिहृतिरप्यत्र द्रष्टव्या । स्पन्दनं कम्पनम् । हुण्डनं शिरः-
प्रभृतीनामन्तःप्रवेशो वक्तुं वा, घातनामनेकार्थत्वात् । अन्ये त्वाहुः,—शिरोहुण्डनं
केशभूमिस्फुटनं शङ्खलल्यटमेदश्च, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षिहुण्डनमक्षिव्युदासः
जत्रुहुण्डनं वक्षोपरोधः ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः । मेद इति ओष्ठदन्तधोष्णीवी-

*‘संकोचः पर्वणां, अस्त्रां भङ्गः स्फुटनं, तथा पर्वणां पाण्यादीनां ग्रहः स्तम्भ इव ।
आङ्ग्यं खजता, तोदः शूलं पीडाभेदः’ (भा० द०) ॥ ६-८ ॥

१ ‘श्रोत्रादीनां’ इति क. ।

नाम् । तोदः शूलम् । अतिः पीडा, सा च पादपार्श्वश्रोत्राक्षिवक्षसामिति जेज्जटः ।
आक्षेपश्च आक्षेपकादिषु वक्ष्यमाणः । आयासः श्रमः ॥ ६-८ ॥

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।

हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ ९ ॥

(च. चि. अ. २८)

हेत्वित्यादि । हेतुविशेष आवरणादिः, यथा—छेष्मावृतो मन्यास्तम्भकारी;
स्थानविशेषः कोष्ठादिः,—यथा—पकाशयस्थोऽन्नकूजमित्यादि ॥ ९ ॥

*तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।

ब्रध्नद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च मारुते ॥ १० ॥

सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणमञ्जनम् ।

वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥ ११ ॥

(च. चि. अ. २८)

एतदेव विवृणोति (कोष्ठाश्रितवातलक्षणमाह)—तत्रेत्यादि । कोष्ठशब्देनाविशेषात्
सर्वे आमाशयादयो गृह्यन्ते, आमाशयादिर्गं तु प्रयगपि वक्ष्यति । निग्रहोऽप्रवृत्तिः ।
ब्रध्नः कोशवह्णसन्धिः ॥ १० ॥ ११ ॥

†ग्रहो विष्णुमूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।

जह्नोऽत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषौ शुदे स्थिते ॥ १२ ॥

रक्तं पार्श्वोदरहृत्तामेस्तृष्णोद्गारविसृचिकाः ।

कासः काण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ १३ ॥

(च. चि. अ. २८)

शुदस्थितवातलक्षणमाह—ग्रह इत्यादि । अस्मा अश्मरी । रोगो रजा । शुद इत्युत-
रशुदे पकाशय इत्यर्थः, नतु शुदमात्रे; तथा सत्यश्मरीकर्तृत्वानुपपत्तेः ॥ १२ ॥ १३ ॥

‡पकाशयस्थोऽन्नकूजं शूलाटोपौ करोति च ।

छच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥

श्रोत्रादिष्विन्द्रियबन्धं कुर्यादुष्टसमीरणः ।

(च. चि. अ. २८)

*‘स्थानविशेषमाह—तत्रेत्यादि । तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये कोष्ठाश्रिते वाते दुष्टे सति मूत्र-
वर्चसोर्निग्रहस्तथा ब्रध्नादयो रोगा भवन्ति । कोष्ठशब्देनाव आमाशयादयः सर्वे गृह्यन्ते ।
यदुक्तम्—‘स्थानान्यामाशपिकानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हतुण्डुकः कुप्फुसश्च कोष्ठ इत्य-
भिधीयते’—इति । सर्वाङ्गकुपितलक्षणमाह—सर्वाङ्गेत्यादि । मञ्जनं मद्भवत्पीडित्यर्थः । सन्धयो
वेदनया परीता युताः स्फुटन्तीव’ (आ० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

†‘पकाशयकुपितमाह—ग्रह इत्यादि । ग्रहोऽप्रवृत्तिः, पाचरणम्, शुष्टरोगाः स्तम्भादयः,
रोगो रजाविशेषः, तथा शोफश्च । आमाशयकुपितमाह—रुधिरादि । शुगमम्’ (आ० द०)
॥ १२ ॥ १३ ॥

‡‘सुष्ठुतोक्तं पकाशयगतवातलक्षणमाह—पकेत्यादि । अन्नकूजं अत्रेऽन्यत्रशब्दं करोति ।
आदयो रजापूर्वकक्षोभः । त्रिकः स्फिजोरुपरि सन्धिः’ ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १६७

पक्वाशयस्थवातलक्षणमाह—पक्वाशयस्य इत्यादि । ननु पक्वाशयस्य इति पुनश्चिः, गुदे स्थित इत्यनेनैवोक्तत्वात् । उच्यते, गुदे स्थित इति दृढचलस्य लक्षणं पक्वाशयस्य इति सुश्रुतस्य; उभयलिङ्गोपन्यासस्तु सकललिङ्गप्रदर्शनार्थमिलविरोधः ॥ १४ ॥

॥ त्वग्रक्षा स्फुटिता सुप्ता रुशा कृष्णा च तुद्यते ।

आतन्यते सरागा च पर्वरक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १५ ॥

(च. चि. अ. २८)

त्वग्गतवातलक्षणमाह—त्वगित्यादि । आतन्यते विस्तार्यत एव । त्वग्गत इति उपधातुरूपां त्वचं प्राप्ते; चन्द्रिकाकारस्तु त्वकृशब्देन रसमाह, तेन रसगत इत्यर्थः । दृढयस्थस्य च रसस्यामाशयसामीप्यादामाशयगतवातलक्षणेनैव तदधिगते रसगत-स्थानमिधानमेति कार्तिकः ॥ १५ ॥

॥ रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।

गात्रे चारुंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥

(च. चि. अ. २८)

असृग्गतवातलक्षणमाह—रुज इत्यादि । अरुंषि त्रणाः । भुक्तस्य स्तम्भो भुक्त-वतो गात्रस्तम्भः, सन्तर्पणेन रक्तस्य घृहेः । अन्ये त्वसृग्गतवातलक्षणं न पठन्ति, वातरक्तेन सद्यमेवात्; तज, अत्र दुष्टे वायू रक्तेनाधृतः कृप्यति, वातरक्ते तु सकार-रणादुभावपि हस्त्यादिगमनकुपितौ विशिष्टसंप्राप्त्या हस्तपादगतावेव वातरक्ताख्यं विकारं जनयत इति ॥ १६ ॥

॥ गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा ।

सरक् श्रमितामत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १७ ॥

भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसवलक्षयः ।

अस्वप्नः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १८ ॥

(च. चि. अ. २८)

‘ओत्रादिगतलक्षणमाह—ओत्रादिष्वित्यादि । ओत्रादिषु गते ओत्रत्वमचक्षुर्माणरसनै-न्द्रियाणां विनाशः स्वस्वविषयग्रहणेऽशक्तता’ (आ० द०) ॥ १४ ॥

* ‘सांप्रतं धातुकुपितस्य लक्षणम् । तत्र रसकुपितमाह—त्वगित्यादि । स्फुटित्वा, रौक्ष्यादि-शुक्ता ग्रपते; त्वकृशब्देनात्र रसोऽभिप्रेतः, तदाधारत्वात् । पर्वरक् सर्वत्वग्व्यथा’ (आ० द०) ॥ १५ ॥

† ‘रक्तकुपितमाह—रुज इत्यादि । वैवर्ण्यं विच्छाद्यता, गात्रे शरीरे’ (आ० द०) ॥ १६ ॥

‡ ‘अनिले मांसमेदोगते सत्यङ्गं शरीरं, गुरु भारिकं, सत्त्वं निश्चलं, दण्डमुष्टिम्यां हतमिव सरक् पीटायुक्तं, सुश्रुते चात्र विशेष उक्तः—‘कर्कशांसोदवहुलान् अन्वीन्यांससमाश्रितः । वायुर्मेदोगतः कुर्वीद्वन्वीन्मन्दरुजोऽत्रणान्’-इति । तथा मज्जास्थिकुपितस्यापि वातस्य विशेष उक्तः—‘अस्थिशोषं च भेदं च कुर्वीद्वन्मूलं च तत्स्थितः । तथा मज्जागते रुक् च न कदान्नि-शाम्यति’-इति । भेद इत्यादि । भुगमन्’ (आ० द०) ॥ १७ ॥ १८ ॥

मांसमेदोगतवातलक्षणमाह—शुर्वित्यादि । अमृतं श्रान्तं निःसहमित्यर्थः । मांस-
मेदोगतवायोरेकलिङ्गत्वं, अदूरान्तरेण प्रत्यासत्तेराश्रयामेदात् । एवं मज्जास्थिकुपिते-
ऽपि वाच्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

*क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।

विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्यः कुपितोऽनिलः ॥ १९ ॥

(च. चि. अ. २८)

शुक्रस्थवातलक्षणमाह—क्षिप्रमित्यादि । गर्भमिति दुष्टशुक्रारब्धत्वाद्गर्भस्य । विकृति
मिति गर्भस्य शुक्रस्य च ॥ १९ ॥

†कुर्यात्सिरागतः शूलं सिराकुञ्चनपूरणम् ।

(सु. ति. अ. १)

स्र बाह्याभ्यन्तरायामं खलीं कौब्यमथापि वा ॥ २० ॥

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतोऽनिलः ।

(च. चि. अ. २८)

‘सिरागतवातलक्षणमाह—कुर्यादित्यादि । आकुञ्चनं संकोचः । पूरणं स्थूलत्वं,
शुक्रं गर्भमन्यत्र,—“शुभास्तान्यो बृहत्सो” वा सिरा वाते सिरागते”—इति । खलीं
वक्ष्यमाणाम् ॥ २० ॥—

‡हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलादोषौ करोति च ॥ २१ ॥

सन्धिगतवातलक्षणमाह—हन्तीत्यादि । हन्ति सन्धिगतः सन्धीनिति सन्धिधि-
शेषं स्तम्भादिकं वा करोति ॥ २१ ॥

§(प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।

स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥)

प्राणे पित्तावृते छर्दिर्वाहश्चैवोपजायते ।

दौर्बल्यं सदनं तन्ना वरैरस्यं च कफावृते ॥ २२ ॥

* ‘अनिलः शुक्रस्यः कुपितः सन् शुक्रं क्षिप्रं शीघ्रं मुञ्चति बध्नाति च, तथा गर्भमपि क्षिप्रं
मुञ्चति बध्नाति च’ (आ० द०) ॥ १९ ॥

† ‘सिरागतो वायुः शूलं सिराऽऽकुञ्चनपूरणं च, तथा बाह्याभ्यन्तरमायामं तथा खलीं
वक्ष्यमाणां कौब्यं च कुर्यात् । स्नायुगतोऽनिलः सर्वाङ्गरोगानेकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् । सुश्रुतेना-
भ्युक्तं—“स्नायुप्राप्तः स्तम्भकम्पौ शूलमाक्षेपणं तथा”—इति । चारभटेनोक्तं—“तथा स्नाय्वाश्रितः
कुर्यात्प्राणस्यायामकुञ्चनताम्”—इति’ (आ० द०) ॥ २० ॥—

‡ संधिगतो वायुः सन्धीन् हन्ति, तथा शूलोषौ करोति, संधिध्विति शेषः एतेनाकुञ्चनं
प्रसारणयोरभाव उक्तः’ (आ० द०) ॥ २१ ॥

§ [अत्र पञ्चविधस्य वायोर्नामान्याह—प्राणेत्यादि । स्थानस्था इति स्थानशब्देनान्नं साम्य-
मुच्यते । यापयन्ति धारयन्ति] सदनमङ्गलानिः । कुमोऽनायासः श्रमः, हर्षो रोमहर्षः,
‘शीतस्तम्बी’ इति पाठान्तरेण । कफेन संवृते समाने विण्मूत्रयोः स्रवः, “कफाधिकं च
विण्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते” इति पाठान्तरेण । कफाधिकं क्लेबमवदुलं विष्टामूत्रमिति । अपान

२ ‘प्रत्यासत्तेराश्रयामेदात्’ इति पाठान्तरेण ।

उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।
अस्वेदहर्षो मन्दोऽग्निः शीतता च कफावृते ॥ २३ ॥
स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंवृते ।
कफेन सक्ते विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २४ ॥
अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।
अधःकाये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते ॥ २५ ॥

(सु. नि. अ. १)

व्याने पिच्छावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।
स्तम्भनो दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफावृते ॥ २६ ॥

यित्तकफावृतानां प्राणादीनामर्धांशोकेन लिङ्गान्याह—प्राण इत्यादि । गात्रहर्षो रोमाशः । दण्डको दण्डवत् स्तम्भः । परस्परं च प्राणादीनामावरणानि विशतिभिर्जनन्ति । यदुक्तं चरके,—“भारतानां हि पद्मानामन्योन्यावरणं गृणु” (च. नि. स्था. अ. २८)—इत्यादि । एषां च क्लृप्तं चरक एव प्रष्टव्यम् । विक्षेहे चैक एव वायुः स्थानकर्ममेदात् । पथेत्याहुः, संसर्गिद्रव्यत्वेनैकप्रकाये जलवत्पृथगवस्थानानुपपत्तेः । ईशानोऽप्याह,—यथैको देवदत्तः स्थानमेदात् गृहस्थो वानप्रस्थः कर्ममेदात् कुम्भकारो मालाकार इत्युच्यते, तथा वायुरपीति ॥ २२-२६ ॥

इति घृगमन् । न्वान इति । वानभटोक्तं द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं लिख्यते—“वायोरावरणं ज्ञातो बद्धमेदं प्रवक्ष्यते । लिङ्गं पिच्छावृते दारस्त्व्या शूलं भ्रमस्तम्भः । कट्वीश्वान्मूलवर्णैर्विदाहः शीतकामिता । शैलगीरवश्लानि कट्वीयुपशयोऽधिकम् ॥ लङ्घनायासरुक्षोष्णकामिता च कफावृते । रक्तावृते सदाहातिस्तर्मासान्तरयोर्भृशम् ॥ भवेत्तरायः श्वययुर्जायन्ते मण्डलानि च । मासेन कठिनः शोफो विवर्णः पिठिकास्तथा ॥ हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव जायते । चलः क्षिणो भृशः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ आढ्यवात इति धेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते । स्वर्गमस्थावृतेऽस्युष्णं पीडनं चाग्निनन्दति ॥ सूच्येव घुचतेऽल्पधर्मज्ञं सीदति शूलयते । मज्जावृते विनम्रं कृष्णं परिवेष्टनम् ॥ शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् । शुक्रावृतेऽतिवेगो वा नवा निष्कलताऽपि वा ॥ मुक्ते कुक्षी रुजा जीर्णे शाम्भ्यस्रवावृतेऽनिके । मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्ती मूत्रावृते भवेत् ॥ विडावृते विवन्धोऽधः स्वस्थाने परिक्रान्ति । व्रजत्याशु नरां सेहो मुक्ते चानघाते नरः ॥ शूलत्पीडितमग्नेन दुःखं शुष्कं भिरात्स्वजे । सर्वपात्वावृते वायी श्रोणीवक्षणपृष्ठरक्तं ॥ विलोमो मास्तोऽस्वस्वं हृदयं पीड्यतेऽपि च । भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ विदग्धेऽन्ते च वमनमुदानेऽपि भ्रमादयः । दाहोऽन्तर्ह्वात्रंशश्च, दाहो न्वानेन सर्वगः ॥ क्लमोऽन्तर्ह्वात्रसंगश्च ससंतापः सवेदनः । समान कम्पोपहितरित्स्वेदोऽरतिः सत्तृ ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता । रुजोऽतिवृद्धिः स्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ केष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्राऽरुचिर्विभिः । धीवनक्षयवृद्धारः निःश्वासोच्छ्वाससंश्रयः ॥ उदाने शुष्कात्रत्वमरुचिर्वाङ्मुखग्रहः । बलवर्णप्रणाशश्च, न्वानेः पर्वोत्थिवाग्रहाः ॥ श्रुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्थितिं च गतीं भृशम् । समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवह्निता ॥ अपाने सकर्क मूत्रसकृतः स्यात्प्रवर्तनम् । इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यावृण्वन्ति यथाक्रमम् । सर्वेऽपि विशतिविधं विषादावरणं च तत् ॥ निःश्वासोच्छ्वाससंश्रयः प्रतिय्यायः क्षिरोग्रहः । हृद्भोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥ उदानेनावृते प्राणे वर्णाजोवल्संक्षयः । दिशाऽनवा च विमत्रेत्सर्वमावरणं भिपक्” इति (भा. ६०) ॥ २२-२६ ॥

*यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।

तदाऽऽक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ॥ २७ ॥

मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः ।

आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमाह—यदा खिलादि । सर्वा इति ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गाः । आक्षिपति देहं हस्त्यारूढपुरुषस्येव गार्त्रं चालयति । मुहुश्चर इति हेतुगर्भविशेषणम् । 'बहिश्चर' इति पाठान्तरे कोष्ठाद्वहिः चास्त्रायतश्चरणाक्षेपकं करोतीत्यर्थः । चन्द्रिकाकारस्तत्वेतज्ज्ञानुमन्यते, स्थानगाम्भीर्यादाक्षेपकस्य तदारम्भकशयोर्वहिशरत्वायुक्तत्वात् ॥ २७ ॥—

†कुक्षः सैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ २८ ॥

(घृ. नि. अ. १)

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।

धनुर्वज्रमयेद्वात्राप्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा ॥ २९ ॥

स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ।

कपोत इव कूजेच्च निःसंशः सोऽपतन्नकः ॥ ३० ॥

दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

हृदि मुके नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ ३१ ॥

वायुना दादणं प्राहुरेके तदपतानकम् ।

(वा. नि. अ. १५)

असौबाधस्थविशेषापतन्नकपतानकावाह—कुक्ष इत्यारभ्य एके तदपतानकमित्यन्तेन । सैः कोपनैरित्यनेन रुश्रादिकुपितः स्वतन्त्रो नृत्वावरणकुपित इति ईशानः निमीलिताक्षः स्तब्धाक्षो वा भवतीत्यर्थः । आक्षेपकश्चतुर्विधो भवति, दण्डापतानकोऽभ्यन्तरायामो बहिरायामोऽभिषातज्ज्वेति । हृदयलेन यद्यप्याक्षेपकात् पूर्वमन्तरायामवहिरायामौ पठितौ, तथाऽप्याक्षेपकविशेषावेतौ भन्तव्यौ, सुश्रुतदर्शनात् ॥ २८-३१ ॥—

* 'मुहुर्मुहुर्देहमाक्षिपति हस्त्यारूढस्येव गार्त्रं चालयति । मुहुश्चर इति हेतुगर्भविशेषणम् । वारंवारं संचरणशीलः, आक्षेपणात् खलनात्' (भा० द०) ॥ २७ ॥—

† 'स्थानात् पक्षाशयात् । ऊर्ध्वं क्षिरसि वहिश्य । पीडयन् रुजन् । हृदयं ततः शिरः शङ्खौ च पीडयेत् । आक्षिपेच्छायेत् । मोहयेदिन्द्रियाणि । कण्ठेनोच्छ्वासं मुञ्चति । निमीलको निमीलिताक्षः स्तब्धाक्षो वा भवतीत्यर्थः । कपोत इव कूजेच्च, निःसंशः संशारहितः, सोऽपतन्नकः, दृष्टिं रूपग्रहणयोग्यां, संस्तब्ध्याच्छाद्य, संज्ञां ज्ञानविषयिणीं बुद्धिं, विनाश्य । वायुना मुके हृदि मुखं लभते । वृते मूर्च्छिते । तमेवापतन्नमेके स्वपतानकमाहुः । तत्रान्तरेऽपतन्नकं लक्षणं पठितम् । तद्यथा—'कुक्षः सैः कोपनैर्वायुरपानो नाभिसंभ्रयः । संक्षुब्ध हृदयस्य च मनो व्याकुलयेत्ततः ॥ पीडयन् हृदयं प्राप्य शिरः शङ्खौ च पीडयेत् । आक्षिप्य चाखिलं देहं मोहयेच्च पुनः पुनः ॥ स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्वेदसैलवुतो बहिः । स निद्रां लभते नीरं प्राप्य चाशु प्रवृध्यते ॥ असते कम्पते भूयो निःसंशः सोऽपतन्नकः । प्रलापो वक्रकटतां जमो मूर्च्छां डरुविस्तृषा ॥ तस्मिन्पित्तान्त्रिते स्वेदः पीताभः शीतकामिता । क्षितोऽङ्गीरवं रुजतिः शीतद्विद मन्दवेदनः । कफान्विते च सदनं शैत्यं च हृदयग्रहः ॥ नातोल्बयेऽङ्गस्फुरणं शितोमेन्याकटि-
व्यथा । धैर्यादिविप्लवो दैन्यं विकल्पेनवसितिः' (भा० द०) ॥ २८-३१ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १७१

*कफान्वितो मृशं वायुस्तास्त्रेव यदि तिष्ठति ॥ ३२ ॥

(वा. नि. अ. १५)

दण्डवत्स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः ।

(सु. नि. अ. १)

एषां लक्षणमाह—कफान्वित इत्यादि । मृशं कफान्वित इत्यनेन पित्तमपि न वार्यत इत्याहुः । चरके त्वस्यासाध्यत्वं केवलवातजत्वेन द्रष्टव्यम् । यदाह,—“पाणि-
पादधिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्राति मास्तः । दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः”
(च. वि. स्था. अ. २८)—इति । तांस्त्रिति सर्वधमनीषु ॥ ३२ ॥—

धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंशकः ॥ ३३ ॥

अन्तरायामवहिरायामयोः साधारणं रूपमाह—धनुस्तुल्यमित्यादि ॥ ३३ ॥

अङ्गुलीगुल्फजटारहृक्षोगलसंश्रितः ।

ज्ञायुप्रतानमनिलो यदाऽऽक्षिपति वेगवान् ॥ ३४ ॥

विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ।

अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवम् ॥ ३५ ॥

तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मास्तो बली ।

बाह्याज्ञायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥ ३६ ॥

तमसाध्यं बुधाः प्राङ्मुख्यैः कट्यूरुभजनम् ।

(सु. नि. अ. १)

विशेषलक्षणमाह—अङ्गुलीत्यादि । वक्षो बाहुद्वयान्तरम् । हृदयं तदभ्यन्तरं बाहु-
लम् । ज्ञायुप्रतानं कृतावदनैकप्ररोहं ज्ञायुजालं ; ज्ञायुरित्युपलक्षणं, तेन सिराकण्डर-
योरपि ग्रहणम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—“महाहेतुर्वर्त्तनी वायुः सिराः सज्ञायुकण्डराः ।
‘मन्यापृष्ठाश्रिता वाह्याः संशोष्यायामयेद्देहिः’—इत्यादि । अभ्यन्तरायामं कोष्ठे नतं,
बाह्यायामं पृष्ठे नतम् । अन्तरायामवहिरायामाभ्यां तन्त्रान्तरोक्तकुञ्जस्यावरोधः ।
‘यदुक्तं,—“हृदयं यदि वा पृष्ठमुजतं क्रमशः सरक् । कुब्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं
कुञ्जमादिशेत्”—इति ॥ ३४-३६ ॥—

ॐ कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ॥ ३७ ॥

कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ।

(सु. नि. अ. १)

* ‘तांस्त्रिति सर्वधमनीषु’ (आ० द०) ॥ ३२ ॥—

† ‘स्तम्भः सामान्यः धनुःस्तम्भोऽस्यैव मेदः । धनुस्तुल्यमिति धनुस्तुल्यं कोष्ठेन नमस्त्रि-
ष्ठिति, दण्डापतानकस्तु शुष्ककाष्ठदण्डवत्’ (आ० द०) ॥ ३३ ॥

‡ ‘बली वायुः क्रुपितो गुल्फौ चरणवृट्टिके, अन्तर्ज्ञायुप्रतानं धनुरिव नामयेत् । हनुः
कण्ठकपोलसन्धिः । वहिरायामलक्षणमाह—बाह्येत्यादि । पूर्ववद्बाह्याज्ञायुप्रतानं धनुर्वदानमेत् ।
बाह्यायामं पृष्ठे नतं वक्षःकट्यूरुभजनम् । तमसाध्यमाहुः’ (आ० द०) ॥ ३४-३६ ॥—

§ ‘केवलः स्वतन्त्रः’ (आ० द०) ॥ ३७ ॥—

उक्तानामाक्षेपकप्रकाराणां कफपित्तानुबन्धमाह—कफपित्तान्वित इत्यादि । एतच्च दण्डापतानकलक्षणमेव ज्ञेज्जटेन व्याख्यातम् । पित्तकफानुबन्धव्यात्र शैत्यशोथगुरु-
त्तानीत्यादिनोकलक्षण एव बोध्यः । चतुर्थमभिघातजमिति दण्डापतानकादित्रितया,
पेक्षया चतुर्थत्वं, अभिघातजं दण्डाद्यभिघातकुपितवातजं, अस्य च लक्षणं—“यदा
तु घमनीः सर्वाः” इत्यादिनोक्तसामान्यलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ३७-॥

*गर्भपातनिमित्तञ्च शोणितातिस्त्रवाच्च यः ॥ ३८ ॥

अभिघातनिमित्तञ्च न सिद्ध्यत्यपतानकः ।

(सु. नि. अ. १, १)

असाध्यत्वमाह—गर्भपातेत्यादि । गदाधरत्वाह—कफपित्तान्वित इत्यादिना
निमित्तमेवेनाक्षेपकश्चतुर्थेति, तद्यथा—एकः कफान्वितेन वातेन, द्वितीयः पित्तान्वि-
तेन, तृतीयः केवलेन, चतुर्थोऽभिघातेनेति । अत्र पक्षे गर्भपातशोणितातिस्त्रावजौ
केवलवातेन ग्राह्यौ, एतेषां च सुहृत्सुहृदाक्षेपणं बोध्यं, आक्षेपकविशेषत्वात् ॥ ३८ ॥

†गृहीत्वाऽर्धं तनोर्वायुः सिराः क्षायूर्विशोष्य च ॥ ३९ ॥

(सु. नि. अ. १)

पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान्विमोक्षयन् ।

कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ४० ॥

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।

सर्वाङ्गरोगस्तद्वच्च सर्वकायाधितेऽनिले ॥ ४१ ॥

(वा. नि. अ. १५)

पक्षवधमाह—गृहीत्वेत्यादि । अर्धमिति अर्धमर्यादयाऽर्धनारीश्वरवत् । पक्षं बाहु-
कफपार्श्वदिभागं, अन्यतरमिति वामं दक्षिणं वा । सन्धिवन्धान् कफसहितज्वायुभि-
र्गृह्णन् मोक्षयमिति गदाधरः; अत एव सिराः क्षायूर्विशोष्येत्युक्तम् । अर्धकाय इत्यु-
क्तोऽपि कृत्स्नग्रहणं युगपत् सर्वाङ्गान्व्याप्यर्थम् । अकर्मण्य ईष्येष्टाक्षमः । विचेतनो-
ऽल्पचेतनः, ईष्यत्पक्षादिज्ञानवानित्यर्थः । तद्वच्चैत्यनेन सिराः क्षायूर्विशोष्य ज्ञेयादि-
संभ्राप्तिं लक्षणं चातिदिशति ॥ ३९-४१ ॥

‡दाहस्तपमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।

शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ॥ ४२ ॥

* ‘असाध्यमाह—गर्भेत्यादि । अत्रापतानकेत्युपलक्षणं, तेन चतुष्टयमपि गृह्यते
(आ० द०) ॥ ३८ ॥

† ‘वायुल्लानोः शरीरसार्धं गृहीत्वा, सिराः क्षायूर्विशोष्य शोषयित्वा, अन्यतरं पक्षं
हन्ति निरीहं करोति । पक्षमिति शरीरार्धं । किं कुर्वन्? संधीनां बन्धान् सन्धिवन्धान्
विमोक्षयन्निति गदाधरः । ‘तस्य तथाविधस्य पुंसः, कृत्स्नो निःशेष अर्धकायोऽकर्मण्यो विचे-
तनः स्यात् । केचिदाचार्यास्तं व्याधिमैकाङ्गरोगं विदुः, अन्ये पक्षवधं विदुः । सर्वकायाधिते
समस्तदेहगते वाते तद्वत्सर्वाङ्गरोगमित्याहुः’ (आ० द०) ॥ ३९-४१ ॥

‡ ‘पक्षाघातस्य साध्यासाध्यत्वं दर्शयन्माह—शुद्धेत्यादि । कृच्छ्राख्यं कष्टसाध्यं
(आ० द०) ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतद्दुर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १७३

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ४३ ॥

(सु. नि. अ. १)

तस्यैव साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह—दाहेत्यादि । एतच्च लक्षणमन्यत्रापि वातरोगे
द्रष्टव्यं, अत एव सामान्येन वायाविति कृतवान् । शुद्धः केवलः । अन्येनेति कफेन
पित्तेन वा । क्षयहेतुकमिति घातुक्षयकुपितशुद्धवातजमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

(गर्भिणी सूतिकावालवृद्धक्षीणेऽप्यसृक्श्रुते ।
पक्षाघातं परिहरेत् वेदना रहितो यदि ॥) (इति अ.)

*उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि वा ।
हस्ततो जुम्भतो वाऽपि भारद्विपमशायिनः ॥ ४४ ॥

शिरोनासाप्लुचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः ।
अर्दयत्यनिलो वक्रमर्दितं जनयत्यतः ।

वक्त्रीभवति वक्रार्थं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ॥ ४५ ॥

शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनां च वैकृतम् ।

ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे च वेदना ॥ ४६ ॥

(यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नैत्रमाविलम् ।

वायुरूर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)

तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधि व्याधिविचक्षणाः ।

(सु. नि. अ. १)

अर्दितमाह—उच्चैरित्यादि । अर्दयति पीडयति । अपवर्तते वक्त्रीभवति । चलति
कम्पते । वाक्सङ्गोऽनिर्गमो वचनस्य । आदिशब्देन भ्रूयण्ढादीनां ग्रहणम् । वैकृतं
वेदनास्फुरणवक्रत्वादिकम् । ग्रीवेत्यादि, यस्मिन् पार्श्वेऽर्दितं तस्मिन् ग्रीवादीनां वेदनेति
योज्यम् । तत्रान्तरे तु मुखार्धवच्छरीरार्धव्यापकोऽप्यर्दितः पठितः । यदाह दृढ-
दुलः,—“अर्थे तस्मिन् मुखार्धे वा केवले स्यात्तदार्दितम्” (च. वि. स्या. अ. २८)—
इति ननु, यद्येवं तदाऽर्दितार्धाङ्गवातयोः को भेदः ? उच्यते, येनित्वेनार्दिते कदाचि-
द्देदना भवति, अर्धाङ्गवाते तु सर्वदेवेति भेदः; अथवा यथोक्तः सर्वलिङ्गोऽर्दितस्त-
द्विपरीतस्त्वर्धाङ्गवात इत्याहुः । सुश्रुतेन तु मुखमात्र एवार्दितः पठितः, अर्धशरीर-
स्यार्धाङ्गवातेन लब्धत्वात् । स एवात्र माधवेन लिखितः ॥ ४४-४६ ॥—

†क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्तान्यक्तभाषिणः ॥ ४७ ॥

न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ।

(सु. नि. अ. १)

* ‘अर्दितस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह—उच्चैरित्यादि । उच्चैर्मापणं, कठिनानि पूगफलादीनि
खादतः, विपमाच्छयनात् ग्रीवादिवैपरीत्यशयनात्, ग्रीवां व्याप्य अपवर्तते वक्त्रीभवति, आदि-
शब्देन ‘गण्डनासादीनां ग्रहणं, त्रिवर्षं मुखकुहरस्यावोभागः’ (आ० द०) ॥ ४४-४६ ॥

† ‘प्रसक्तेति प्रकर्षेण सक्तं लक्ष्यमववृत्तं कण्ठतात्वादिवर्णोच्चारणस्यानेपु, वेपनस्य कम्पन-
शीलस्य’ (आ० द०) ॥ ४७ ॥—

तस्यासाध्यलक्षणमाह—क्षीणसेत्यादि । अनिमिषांक्षयं निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तान्यक्तभाषिण इति प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्तमप्रवृत्तं, अव्यक्तं प्रपीडितवर्णपदं भाषितुं शीलं यस्य स तथा । अन्ये ॥ प्रसक्तं निरन्तरमाहुः; तत्र, चरके “दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता काले सञ्जति चास्य वाक्” (च. चि. स्था. अं. २८)—इति वचनात् । त्रिवर्षमिति अतीतवर्षत्रयं; अथवा त्रयाणां मुखनासाचक्षुषां वर्षः स्रवणं यत्र तत्तथे-
त्याहुः ॥ ४७ ॥—

गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षेपकादिषु ॥ ४८ ॥

(वा. नि. अ. १५)

आक्षेपकादीनामर्दितान्तानां वेगिलमाह—गत इत्यादि । स्वास्थ्यं पीडालाघवं, मारापगमे सुखित्वव्यपदेशवत् ॥ ४८ ॥

* जिह्वानिलैस्त्रिणाच्छुष्कमक्षणादभिघाततः ।

कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ ४९ ॥

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुग्रहः स तेन स्यात्कुच्छ्राववर्णभाषणम् ॥ ५० ॥

(वा. नि. अ. १५)

हनुग्रहमाह—जिह्वेत्यादि । हनुमूलस्थः कपोलमूलस्थः । हनुं संसयित्वाऽधः कृत्वा । विवृतास्यत्वमास्यविवृतिः, संवृतास्यत्वमास्यसंवृतिः; सा च वायोरनियतकारि-
त्वात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

(; दिवास्वप्नासमस्थानविवृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ।

मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणाऽऽवृतः ॥ ५१ ॥

(सु. नि. अ. १)

मन्यास्तम्भमाह—दिवास्वप्नेत्यादि । स एवेति वातः ॥ ५१ ॥

वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।

जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ५२ ॥

(वा. नि. अ. १५)

जिह्वास्तम्भमाह—वागित्यादि । वाग्वाहिनीसिरासंस्थ इति वाग्वाहिनी या सिरा तत्र संस्थ इति योज्यं, समस्तपक्षे “पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु—”इत्यनेन पुंव-
न्नावप्रतिः । अन्नपानवाक्येष्वनीशतेति अन्नपानाभ्यवहारवचनेष्वसामर्थ्यम् ॥ ५२ ॥

* जिह्वानिलैस्त्रिणाच्छुष्कमक्षणादभिघाततः, जिह्वानिलैस्त्रिणाच्छुष्कमक्षणादभिघाततः स्थाब्धनात् । विवृतास्यत्वं प्रसारितवदनत्वं, संवृतास्यत्वं संकुचितमुखताम्; अत्र संवृति-
विवृतिर्वा वायोरनियतकारित्वात् । स एव वातः कुपित इत्यर्थः । तेन कुच्छ्राववर्णं भाषणं च
स्यात् (आ० ८०) ॥ ४९ ॥ ५० ॥

† ‘आसनमुपवेशः, स्थानमूर्ध्वमवनं, विवृतोर्ध्वनिरीक्षणं वक्रमार्गावलोकनम् । स एवेति
वातो दिवास्वप्नादिभिः कुपितः सन्, श्लेष्मणाऽऽवृतो मन्यास्तम्भं प्रकुरुते, मन्यास्तम्भं केचि-
दुपतानकपूर्वरूपं मन्यन्ते’ (आ० ८०) ॥ ५१ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १७५

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ।

रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ॥ ५३ ॥

(वा. नि. अ. १५)

सिराग्रहमाह—रक्तमित्यादि । मूर्धधरा इति ग्रीवागताः, तासां रुक्षत्वं वेदनावत्त्वं कृष्णत्वं च कुर्यात् । सोऽसाध्य इति स्वरूपेणैव, काकणकुष्ठवत् । शिरोग्रह इति पाठान्तरे शिरोधारकसिराहुष्या शिरोवेदनाकारित्वात् 'शिरोग्रह' इति व्यपदेशः, लक्षणं तु तदेव ॥ ५३ ॥

*स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५४ ॥

वाताह्रातकफासन्द्रागौरवारोचकान्विता । (च. वि. अ. २८)

†[घातजायां भवेत्तोदो वेदस्यापि प्रवक्रता ।

जानुकट्यूरसंधीनां स्फुरणं स्तब्धता श्वासम् ॥ ५५ ॥

वातश्लेष्मोद्भवायां तु निमित्तं वह्निमार्दवम् ।

तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तश्लेपस्तथैव च ॥ ५६ ॥]

गृध्रसीमाह—स्फिक्पूर्वत्यादि । स्फिक् पूर्वा प्रथमतो ग्राह्या स्तम्भरुक्तोदैर्यस्याः सा स्फिक्पूर्वा; ईशानस्तु पूर्वा प्रथमा गृध्रसी वातादिति योजयति, एषा च व्याख्या स्फिक्शब्दस्य नपुंसकत्वेन 'पूर्वा स्फिक्कटीपृष्ठ'—इत्यादिपाठेन बोधयति नान्यथा । *'स्फिक्पूर्व' इति पाठान्तरं जानुजङ्घापदमिलनेन योज्यम् । क्रमादिति न युगपत् । वातादिति छेदः । वातकफारब्धा गृध्रसी, सौकजातलक्षणयुक्ताऽपि तन्द्रागौरवादिद्युषा भवतीति गृध्रसीद्वयमुक्तम् ॥ ५४ ॥ ५६ ॥

‡तलं त्र्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ॥ ५७ ॥

बाहोः कर्मक्षयकरी विश्वाची चेति सोच्यते ।

(सु. नि. अ. १)

विश्वाचीमाह—तलमित्यादि । तलं हस्तस्योपरिभागः, तलशब्दोऽत्रोपरिवचनः, यथा—भूतलमिति गयदासः । तेनागमर्थः—बाहोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं, तत् आरभ्य हस्त-तलं लक्ष्यकृत्याङ्गुलीनां याः कण्डराः संपृक्त्य बाहोः कर्मक्षयकरी या सा विश्वाची; बाहोः कर्मग्रहणाकुशनादि, द्विलं चात्र संभवपरं, तेनैकवाहावपि भवति वातरक्तवत् । विश्वाची चेति चकारेण गृध्रसीविश्वाच्योः खल्लिसंज्ञां दर्शयति, तयोरपि करमूलावमोट-नकारित्वात्; यदुक्तं हारीते,—“विश्वाची गृध्रसी चोष्ण खल्ली तीव्ररुजान्विता”—इति गयादासः । चक्रस्ताह चरके—“खल्ली तु पादजह्वोरकरमूलावमोटनी” (च. वि.

* 'गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैः क्रमात् कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं गृह्णाति, तथा मुहुः स्पन्दते, सा वातजा घेया, कथंभूता गृध्रसी, स्फिक्पूर्वा । गृध्रसी रद्विनीति लोके (आ० ८०) ॥ ५४ ॥

† 'गृध्रसीः पुनरपि विशेषलक्षणमाह—वातनायामित्यादि । युगमम्' (आ० ३०) ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

‡ कण्डरा महाकायः' (आ० ८०) ॥ ५७ ॥

स्था. अ. २८)—इत्यनेन विधाच्याः पृथगेव खली पठिता, सुश्रुतेन तु खली न पठितैव; नहि तेन तच्चान्तरोक्तसर्वविकाराः पठ्यन्ते, चरकोक्तपरस्परवातावरणलक्षणमेवं न पठितं, हारीतेन तु तीव्ररुजायोगाद्गुप्सुविधाच्योः खलीं पठितं, भवति हि धर्मान्तरयोगात्, कस्यचिद्विकारस्य रोगान्तरत्वं, तथा—अष्टीलैव प्रत्यष्टील, अश्रमेव शर्करा, पाण्डुरोग एव कामलेत्यादि ॥ ५७ ॥—

* वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ॥ ५८ ॥

क्षेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ।

(सु. नि. अ. १)

क्रोष्टुकशीर्षमाह—वातेत्यादि । वातशोणितज इति वातरक्तस्यविकारजः, चिकित्साभेदार्थं पृथक् पठित इति गयदासः । वातशोणिताभ्यां जात इति जैजटः । इदमेव शयं वातरक्तस्यतिरेकेणापि, जानुदेशनियतत्वेन विशिष्टलक्षणत्वेन चैतरवातरक्तशोथोद्भेद इति । क्रोष्टुकशीर्षवत् शुगालमस्तकवत् स्थूलः ॥ ५८ ॥—

† वायुः कट्याश्रितः सक्थः कण्ठरामाक्षिवेद्यदा ॥ ५९ ॥

खजस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सक्थोर्दयोर्वेद्यदात् ।

(सु. नि. अ. १)

खलमाह—वायुरित्यादि । सक्थ ऊर्ध्वजङ्घायाः, कण्ठरामाक्षिवेद्यदा ईपत् क्षिपेत्, किंचिन्नतिमत्त्वादिति गयदासः । सक्थोरिति द्विवचनेनैव द्वित्वे लक्षणे द्वयोरिति पदेन नियमयति, सक्थिद्वयस्यैव वधात् पङ्क्तुः, एकसक्थिवधात् खज इति; वचनान्न गमनादिक्रियानाशः ॥ ५९ ॥—

‡ प्रकामन् वेपते यस्तु खजनिव च गच्छति ॥ ६० ॥

कलायखजं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ।

(सु. नि. अ. १)

खजविशेषमाह—प्रकामञ्जित्यादि । प्रकामञ्जिति गमनमारम्भानो वेपते । प्रशब्दोऽयमादिकर्मणि । खजनिव गच्छति विकलयनिव गच्छति, गमनारम्भे न वेपते तेन खजादस्य भेदः । मुक्तसन्धिप्रबन्धनमिति शिथिलीकृतसन्धिबन्धनम् । कलायखज इति शास्त्रे कदा संज्ञा; अयमेवान्यत्र खजवात इत्युक्तः ॥ ६० ॥—

रुक् पादे विपमन्यस्ते भ्रमाद्वा जायते यदा ॥ ६१ ॥

वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ।

(वा. नि. अ. १५)

* वातशोणिताभ्यां जातो वातशोणितजः, न पुनर्वातरक्तं व्याधिना जनितः । जानु फ्रक्चुयोः सन्धिः, सौम्येन आकुला च क्रोष्टुकशीर्षवत् (आ० ६०) ॥ ५८ ॥

† खजपङ्क्तुवातावाह—वायुरित्यादि । यदा कट्यां स्थितो वायुः सक्थः कण्ठरामाक्षिवेद्यदा जन्तुः खजो भवति । पङ्क्तुः सक्थोर्दयोर्वेद्यदिति सर्वथा गतिविधातात् पङ्क्तुरित्यर्थः (आ० ६०) ॥ ५९ ॥

‡ कलायखजमाह—प्रकामञ्जित्यादि । प्रकामन् पादविशेषं कुर्वन्, वेपते कम्पते (आ० ६०) ॥ ६० ॥

१. मधुकोशव्याख्यया वातकृद्दर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १७४

वातकण्टकमाह—रुगित्वादि । यदा विषमपादव्यासङ्गपितः असङ्गपितो वा वारुण्युक्ते वेदनां जनयति, तं वातकण्टकमित्याहुः, अयमेवान्यत्र 'खुडकावात' इत्युक्तः ॥ ६१ ॥—

*पादयोः कुरुते दाहं पिच्छासृक्सहितोऽनिलः ॥ ६२ ॥

विशेषतश्चक्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ।

(सु. नि. अ. १)

पाददाहमाह—पादयोरित्यादि । विशेषतश्चक्रमत इत्यनेन स्थितस्य मन्दो दाह इति दर्शयति । वैवर्ण्यदेरभावाद्वातरचादस्य भेदः ॥ ६२ ॥—

हृष्यतेऽचरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ ॥ ६३ ॥

पादहर्षः स विहेयः कफवातप्रकोपतः ।

(सु. नि. अ. १)

पादहर्षमाह—हृष्यते इत्यादि । हृष्यते हर्षयुक्तौ, भवतः, हर्षश्च रोमाश्चप्रायोऽन्तः-शीतो क्षिणिक्षिणिवद्देवनाविशेष इत्याहुः, क्षिणिक्षिणि तु न विरानुबन्धिनी केवलवा-तजेति भेदः ॥ ६३ ॥—

अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसवन्धनम् ॥ ६४ ॥

(सु. नि. अ. १)

अंसेत्यादि । अंसेत्यादिनां श्लोकार्धेनांसशोषः केवलवातज उच्यते । अंसवन्ध-कारकः स्वेप्मा अंसवन्धनः, एतदनन्तरं 'अंसशोषं जनयेत्' इति शेष इति कार्तिकः ॥ ६४ ॥

सिराश्चाकुक्ष्य तत्रस्थो जनयेदववाहुकम् ।

(सु. नि. अ. १)

अववाहुकमाह—सिराश्चेत्यादिना अववाहुकः । तत्रस्थोऽंसदेशस्थः, सिरा आकु-क्ष्याववाहुकं जनयेत् । अयं वातकफजः । अन्ये तु मिलित्वाऽववाहुकलक्षणमाहुः तच्च, यतः सुश्रुतेनोक्तम्,—“अंसशोषाववाहुकयोर्वाहुमध्ये सिराव्यधः” (सु. शा. स्था. अ. ८)—इति । एतदनन्तरं सुश्रुतेन बाधिर्यं पठितं,—“यदा शब्दवहं वायुः” (सु. नि. स्था. अ. १)—इत्यादिना, माघवेन तु प्रकरणानुरोधं मन्यमानेन कर्णरोग एव तत् पठितं, किंतु सुश्रुतेन वातव्याधौ बाधिर्यं पठित्वाऽपि बाधिर्यकर्णशूलौ शालाक्येऽपि पठितौ, पुनरुक्तमिति चेत् ; न, संप्राप्तिभेदभिन्नत्वात् ; वातव्याधौ शब्दवहमित्यनेन कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नभेदेन सक्तः, शालाक्ये च शब्दवहः सिरा इत्युक्तम् । माघवेन तु कर्णरोगे शब्दाथवणलाविशेषादेतदेव तत्र पठितमित्यविरोधः ॥—

* 'विशेषतश्चक्रमतः विशेषेण गच्छतः' (आ० द०) ॥ ६२ ॥

† 'अर्थश्लोकेनांसशोषलक्षणमाह—अंसेत्यादि । अंसशब्देनांससमीपोपलक्षितदेशोऽंसदेशः । अंसो बाहुक्षिरः, तत्र स्थितो व्यवस्थितः । अंसवन्धनमिति अंसवन्धनकारकः स्वेप्मा अंस-वन्धनः, तत्रांसवन्धनं स्वेप्माणं शोषयित्वा' (आ० द०) ॥ ६४ ॥

‡ 'अयं कफवातजः । 'अत्रांसशोषमववाहुकमिति रोगद्वयसङ्गवान्' (आ० द०) ॥—

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १७९

त्वेन प्रत्यासत्त्या पार्श्वहृदययोरपि वेदनावाङ्मानि एसायमाह—विमुक्त्यादि । तदेवेत्य-
नेन साटोपादितमतिदिशति । कफाभ्याकुलितानिलं कफावृतवातम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥—

* नामेरधस्तात्संजातः संचारी यदि वाऽचलः ॥ ७० ॥

अष्टीलाचद्धनो ग्रन्थिरूर्ध्वमायत उन्नतः ।

वाताष्टीलां विजानीयाद्बहिर्माग्वरोधिनीम् ॥ ७१ ॥

एतामेव रुजोपेतां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।

प्रत्यष्टीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ ७२ ॥

(सु. नि. अ. १)

अष्टीलामाह—नामेरित्यादि । अष्टीला उत्तरापथे वर्तुलः पापाणविशेष इति
जेज्जटमतानुवाची कार्तिकः, कर्मकारणां वर्तुल दीर्घा लौहमाण्डीति गयदासः ।
ऊर्ध्वमायत उपरिरीर्यः । उन्नतस्तिर्यगुन्नतः । वातकृता अष्टीला वाताष्टीलेति स्वरूपपरं,
व्यावृत्त्यभावात् । बहिर्माग्वरोधिनीं वातमूत्रपुरीषावरोधिनीम् । एतामित्यादि सैव
जठरे तिर्यगुत्थिता तिर्यगायता प्रत्यष्टीलेति भेदः । वातविण्मूत्ररोधिनीमिति विशेष-
परम् ॥ ७०—७२ ॥

† मासुतेऽनुगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ।

विकारा विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ ७३ ॥

(सु. नि. अ. १)

अष्टीलाव्यतिरिक्तमपि वातविकृतिं मूत्ररोधिनीमाह—मासुत इत्यादि । अनुगुणेऽ-
नुलोमे, प्रतिलोमे मासुत इति संबन्धः । विकारा अस्मरीमूत्रकृच्छ्रादयः ॥ ७३ ॥

‡ सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ।

वेपथुवातविकारमाह—सर्वेत्यादि । शिरसः कम्प इति संबन्धः, शिर इत्यवयवोप-
लक्षणं, तेन हस्तादेरपि कम्पो वेपथुरित्यर्थः ॥—

§ खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥ ७४ ॥

(च. वि. अ. २०)

(४अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मासुतेन च ।

करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातः स उच्यते ॥ ७५ ॥)

खल्लीत्यादि । खल्ली सिरावमोटन इति लोके । “अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा
मासुतेन च । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातं प्रचक्षते” इत्यत्राधिकं केचित् पठन्ति
॥ ७४ ॥ ७५ ॥

* अष्टीलावत् अष्टीलासदृशं ग्रन्थिवाताष्टीलां विजानीयात् । धनं संज्ञावयवम् ।
(आ० द०) ॥ ७०—७२ ॥

† अनुगुणेऽनुलोमे मासुत इत्यर्थः (आ० द०) ॥ ७३ ॥

‡ सर्वाङ्गकम्पवातमाह—सर्वेत्यादि । सर्वाङ्गस्य शिरसश्च कम्प इति संबन्धः,
(आ० द०) ॥—

§ खल्लीमाह—खल्लीत्यादि । मोटनीति परिवर्तनशील (आ० द०) ॥ ७४ ॥

॥ ऊर्ध्ववातमाह—अध इति (आ० द०) ॥ ७५ ॥

*स्थानानामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत् ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ७६ ॥

हनुस्तम्भादिताक्षेपपक्षाघातापतनकाः । (च. वि. अ. २८),

कालेन महता वाता यत्नात्सिध्यन्ति वा नवा ॥ ७७ ॥

नरान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ।

अनुकवातरोगसंप्रहार्यमाह—स्थानेत्यादि । स्थानानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा—कुक्षिशूलं, नख-
मेद इत्यादि । नामानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा—शूलमित्युक्ते क्रीलनिखातवहेदनाविशेष एवोच्यते,
तथा मेदतोदादिभिरपि पीढाविशेष एव गम्यते । वाता इति वातविकाराः, कार्यका-
रणयोरमेदोपचारात्, वातादिति पाठे तु वाताद्यैः पक्षवधादयः इति योज्यम्
॥ ७६ ॥ ७७ ॥—

†विसर्पवाहरुषसङ्गमूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ॥ ७८ ॥

क्षीणमांसबलं वाता गन्ति पक्षवधादयः ।

शूनं सुसत्वचं भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् ।

रुजार्तिमन्तं च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

(सु. सू. अ. ३३)

वातोपद्रवानाह—विसर्पेत्यादि । वाता इति वातविकाराः, कार्यकारणयोरमेदोप-
चारात् । वातादिति पाठे तु वाताद्यैः पक्षवधादयः इति योज्यम् । शूनमित्यादि शूनं
सशोथम् । सुसत्त्वचं स्पर्शानभिज्ञत्वादिन्द्रियम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।

वायुः स्यात्स्योऽधिकं जीवेद्धीतरोगः समाः शतम् ॥ ८० ॥

इति श्रीभाषकरविरचिते भाषवनिदाने वातव्याधिनिदानं समाप्तम् ॥ २२ ॥

इदानीं पञ्चविधस्यापि प्रकृतिस्थस्य वायोर्लिङ्गं कार्यं चाह—अव्याहतेत्यादि ।
यस्येति पुरुषस्य, अव्याहतगतिरनवरुद्धमार्गः, स्थानस्थः स्वाश्रयव्यवस्थितः, प्रकृति-
स्थितोऽक्षीणश्चाप्रवृद्धः, एतद्विशेषणत्रयं हेतुहेतुमद्भावेन योज्यम् । वीतरोगो नीरोगः
कफपित्तदुष्टेरपि श्रेयस्वातेनान्तरीयकत्वात् । अधिकं समाः शतमिति पञ्च दिनाधिकं
सर्विधं वर्षशतम् । यदाह धराह वायुर्निरूपणे,—“समाः षष्टिर्दिग्वा मनुजकरिणां पञ्च
च निशाः”—इत्यादि ॥ ८० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वातव्याधिनिदानं समाप्तम् ॥ २९ ॥

* ‘पित्ताद्यैरिति पित्तकेष्मरुचिरेः संसर्गं द्विदोषं सन्निपातं च लक्षयेत् । उक्तरोमाणां
कृच्छ्राभ्यत्वमाह—हन्वित्यादि । एतेष्वेकः कश्चिन्मुच्यत इत्यर्थः । परं कः सिध्यति ? यस्तर्हणो
भवति । तथा निरुपद्रवान् उपद्रवरहितान् (आ० द०) ॥ ७६ ॥ ७७ ॥—

† ‘सज्ञो मूत्रपुरीषवाताप्रवृत्तिः । क्षीणं मांसबलं यस्य स तथा । भग्नं भग्नास्ति । रुजार्ति-
मन्तमतीव पीढयाऽऽर्तम् (आ० द०) ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

१ एतच्च ‘नरास्तु तरुणानेतान्’ इति पाठमिग्रावेण !

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १८१

अथ वातरक्तनिदानम् ।

* लवणाम्लकटुक्षारस्त्रिघोष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलत्थमापनिष्पावशाकादिपल्लेष्टुभिः ।

दध्यारनालसौवीरशुक्तकसुरासवैः ॥ २ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः । (च. नि. अ. २९)

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां सुखिनां चापि कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥

(सु. वि. अ. १)

वातव्याधिविशेषत्वात्तदनन्तरं वातरक्तमाह । ननु, सुश्रुते वातरोगाध्याय एव वात-
रक्तं पठितं तत् कुतोऽत्र संग्रहे पृथक् पाठः ? उच्यते, सत्यपि वातरोगस्य निदान-
वैशिष्ट्याद्विशिष्टदोषवृत्त्यापनार्थं हस्तादिदेश एव संप्राप्तिकथनार्थं क्रियाविशेषव्या-
पनार्थं च पृथक्करणम् । अत एव चरकेऽपि वातव्याध्यनन्तरं पृथक्वातरक्ताधि-
कारः । ननु, रजस्तीक्षाः संसृतापा इत्यादिना रक्तगतस्य वातस्य लक्षणं वातव्याधावे-
द्योक्तं, ततश्च वातरक्तमिषानं पुनरुक्तं स्यात्; नैवं, वातरक्तं हि दुष्टेन वातेन दुष्टेन
रक्तेन च विशिष्टसंप्राप्तिकं विकारान्तरमेव । उक्तं हि चरके,—“वायुः प्रवृद्धो वृद्धेन
रक्तेनावारितः पथि । क्रुद्धः संक्षयेदुक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम्” (च. वि. स्या.
अ. २९)—इति । रक्तगतवासे तु वात एव दुष्टो रक्तमवुष्टमेव गच्छतीति भेदः ।
लवणाम्लेस्यादि, क्लिन्नशुष्कशब्दौ मासेन संबध्यते । पिण्याकस्तिलकल्कः । निष्पावः
किम्बिः, पल्लं मांसम् । प्रायश इत्यादि, सुकुमारा मृदुदेहावयवाः, तेषामल्पचेष्ट-
त्वाल्लवणादिभी रक्तं कटुतिक्तप्रजागरादिभिश्च वातः कुप्यति इति ईशानः ॥ १-३ ॥

हिस्त्यश्वोर्ध्वैर्गच्छतश्चाश्रतश्च विदाह्यश्च स विदाहोऽशनस्य ।

कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च कृत्स्नं दुष्टं पादयोध्वीयते तु ।

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ४ ॥

(सु. नि. अ. १)

* तस्य निदानमाह-लवणेत्यादि । लवणादिभिर्भोजनैः, तथा क्लिन्नशुष्काम्बुजादिभिः,
तथा कुलत्थादिभिः, तथा दध्यादिभिः, तथा विरुद्धादिभिः, तथा प्रायशः सुकुमाराणां
पुंसां, तथा मिथ्याहारविहारिणां स्थूलानां सुखिनां च वातरक्तं प्रकुप्यति । क्लिन्नं शक्तिः,
अम्बुजा मत्स्यादयः, आरनालादयः काशिकमेदाः, सुरा पिष्टकृता, आसनो मर्च, विरुद्धं
क्षीरमत्स्यादि, अध्यशनं भुक्तोपरिगोचनं, स्थूला भेदखिनः, सुखिनश्च सम्प्रवृत्त्यादि-
वर्जिताः (आ० द०) ॥ १-३ ॥

† विदाहि विरुद्धादिकम् । अश्वतो मुक्तवतः, कृत्स्नशरीरगत रक्तमाशु विदहति, इत्या-
दिगमनं तथा विषमपादेनापि गमनं हेतुः । तद्वत्पिचमिति दुष्टं पित्तमित्यर्थः दूषितेनासृजाऽऽ-
कृमिति दूषितेन रक्तेन मिश्रं, तथा दुष्टः श्लेष्मा दूषितेन रक्तेनाक्तो मिश्रः (आ० द०) ॥ ४ ॥

१ वातरक्तं प्रकुप्यति इति ख ।

१६ भा० नि०

संप्राप्तिमाह—हस्त्यधेत्यादि । हस्त्यादिगमनं वातवृद्धौ विशेषेण रक्तस्य प्रवस्था-
घोगमनेऽपि हेतुः, विदाह्यत्र च शोणितवृद्धौ । हस्त्यादिगमनं विशेषेण, पादेनापि
गमनं हेतुरेव । तद्वक्तव्यम् । संपृक्तं वायुना दूषितेन खहेतुवृद्धेन । तत्प्रावल्यादिति द्वयोर्दु-
ष्टत्वेऽपि घातस्य प्रावल्यादौषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तव्यपदेशः, ननु रक्तवात इति ॥४॥

*खेदोऽत्यर्थं न वा काण्ण्यं स्पर्शाहृतत्वं क्षतेऽतिरक्तम् ।

सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ ५ ॥

जानुजङ्घोरुकर्णसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं मेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ६ ॥

कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।

वैवर्ण्यमण्डलोत्पत्तिर्चातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥

(च. वि. अ. २९)

पूर्वरूपमाह—खेदेत्यादि । खेदोऽत्यर्थं नवेति घर्मागमनमस्यर्थं भवति सर्वथा वा
न भवति, एतच्च व्याधिमहिम्ना कृष्टवत् । क्षतेऽतिरगिति यदि कारणान्तरात् क्षतं
स्यात्तदाऽतिवार्थं रक्षा स्यात्, तद्देशस्य दुष्टत्वात् ॥ ५-७ ॥

†घातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणमञ्जनम् ।

शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावतावृद्धिहानयः ॥ ८ ॥

धमन्यङ्गुलिसन्धीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरक्तम् ।

शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ ९ ॥

रक्ते शोथोऽतिरक्ततोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।

क्षिग्धरुक्षैः शर्म नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १० ॥

पित्ते विदाहः संमोहः खेदो मूर्च्छा मदःसंतृष्टः ।

स्पर्शासहृत्वं रुग्नागः शोथः पाको भृशोष्मता ॥ ११ ॥

(च. वि. अ. २९)

कफे सैमित्यगुरुतासुप्तिक्षिग्धत्वशीतताः ।

कण्डूर्मेन्दा च रुग्द्वन्द्वं सर्वलिङ्गं च संकरात् ॥ १२ ॥

(सु. नि. अ. १)

वातरक्तस्य दोषान्तरसंसर्गेण लक्षणमाह—घातेऽधिक इत्यादि । वृद्धिहानय इति
वातरक्तलक्षणानाम् । रक्त इत्यादि । रक्त इत्यत्र 'अधिक' इत्यनुवर्तनीयं, एवं वक्ष्य-
माणपित्तादिषु । एतच्चारम्भकरकादन्यद्रक्तान्तरं बोध्यं, रक्तमपि रक्तान्तरदूषकं भवति ।
यदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणे,—“पित्तवद्वेकेनातिकृष्णं च (सु. सु. स्था. अ. १४)—”इति ।

* 'काण्ण्यमञ्जनम् । सदनमञ्जनम् । पिडिकाप्रादुर्भावो ज्वान्वादिषु, निस्तोदः पीडा-
विशेषः, सुप्तिस्त्वचः, वैवर्ण्यं विच्छाद्यता, यत्पूर्वरूपं वातरक्तस्य' (आ० द०) ॥ ५-७ ॥

† 'तत्र जानुजङ्घादिस्थानेषु शूलदिकं ज्वेयं, तथा शोथस्य रौक्ष्यादिकं वृद्धिहानयश्च
विशेषाः, धमन्यादीनां संकोचः । शीतद्वेषः, अनुपशवः शीतेन रोगवृद्धिः । रक्ताधिक-

सधुकोशान्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १८३

शमं नैति शान्तिं न याति । कफ इत्यादि । द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च संकरादिति संकरात् द्विदोषत्रिदोषमेकत्वात् द्वन्द्वलिङ्गं सर्वलिङ्गं च क्रमाद्वातरक्तं भवति ॥ ८-१२ ॥

*पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ।

आखोर्विपमिव क्रुद्धं तदेहमुपसर्पति ॥ १३ ॥ (सु.नि.अ. १)

पादयोरजातमप्रतिक्रियमाणं देशान्तरं व्याप्नोति, पादवद्वस्तयोरपि भवतीति दर्शयन्नाह—पादयोरित्यादि । आखोर्विपमित्यनेन मन्दविसर्पितां दर्शितवान्; एतद्वातरक्तं चरकेण द्विविधमुक्तम् । यदाह—“उत्तानमय गम्भीरं द्विविधं वातशोणितम् । लब्धांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं लन्तराश्रयम्” (च. वि. स्था. अ. २९)—इति । सुश्रुतेन तु क्रुद्धवदुत्पत्तौ उत्तानस्योत्तरकालं गम्भीरलक्ष्यमिति मतमेव एव ॥ १३ ॥

आंजानु स्फुटितं यच्च प्रमिश्रं प्रच्युतं च यत् ।

उपद्रवैश्च यक्षुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥ १४ ॥

वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् । (सु.नि.अ. १)

अस्मारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ॥ १५ ॥

संमूर्च्छामदकृच्छ्राञ्ज्वरमोहप्रवेपकाः ।

हिक्कापाकृत्यबीसर्पपाकतोद्भ्रमक्लृमाः ॥ १६ ॥

अङ्गुलीचक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहावुदाः ।

एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वाऽपि यत् ॥ १७ ॥

अकृत्स्नोपद्रवं थाप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।

यफदोपानुगं साध्यं नवं थाप्यं द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्थिरुपद्रवाः ॥ १८ ॥

(च. वि. अ. २९)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातरक्तनिदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

असाध्यत्वादिकमाह—आंजानु इत्यादि । आंजानु जानुपर्यन्तं गतमसाध्यम् । तथा स्फुटितादिकं स्फुटितं दलितलङ्घ, प्रमिश्रं विदीर्णलङ्घ, उपद्रवैरित्यादौ आविशब्देन वक्ष्यमाणानामस्त्रांशानां ग्रहणम् । साध्यं संवत्सरोत्थितमित्यनेन संवत्सरादर्भात् साध्यं, यदि स्फुटितलगादयो न भवेयुरित्याहुः । अस्त्रेत्यादि । पाकृत्यं पङ्कता । मोहेनैकेनेति वचनात् पूर्वोक्तैः समसैर्द्वित्रादिभिर्वेति ज्ञापयतीति ॥ १४-१८ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशान्याख्यायां वातरक्तनिदानं समाप्तम् ॥ २३ ॥

*लक्षणमाह—रक्त इत्यादि । कण्डूकुट्टेद्यौ शमं न यात, कुट्टेद्यौ द्रवत्वम् । पिप्ताधिकमाह—पित्त इत्यादि । शूश्रोष्मता संतापाधिक्यम् । कफाधिकमाह—कफ इत्यादि । कफापिके स्तैमित्यमात्रता, मन्दा अदारुणा, रक्तं पीडा । द्वन्द्वसंज्ञिपातिकावाह—द्वन्द्वमित्यादि (आ० ६०) ॥ ८-१२ ॥

*‘कदाचिदिति अप्रतिक्रियमाणम् । वस्तयोरपीति मूलमास्थाय’ (आ० ६०) ॥ १३ ॥

† ‘प्रच्युतं स्त्रावयुक्तम् । उपद्रवैरिति प्राणमांसक्षयादिभिः, उपद्रवानाह—अस्त्रेत्यादि ।

अथोरुस्तम्भनिदानम् ।

*शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्त्रिगधैर्निपेतैः ।

जीर्णाजीर्णे तथाऽऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ १ ॥

सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसंचितम् ।

अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

सषथ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।

तदा स्तभ्राति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।

ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥

संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोच्चरणसुप्तिभिः ।

तमूरुस्तम्भमित्याहुराख्यवातमथापरे ॥ ५ ॥

(वा. नि. अ. १५)

वातव्याधिविशेषत्वादूरुस्तम्भमाह—शीतोष्णेत्यादि । शीतोष्णग्रहणमनुकपरस्पर-
विरोधिद्वन्द्वोपलक्षणार्थं, तेन गुरुस्त्रिगधैर्ग्रहणं बोध्यमिति जैज्जटः ।
संशुष्कं कठिनं, द्रवविरोधित्वात् । जीर्णाजीर्णं इति प्रभूतं जीर्णं, स्तोकमजीर्णमित्याहुः,
तस्मिन्; 'भोजने' इति शेषः । अत एव दृढचलेन,—“जीर्णाजीर्णे समश्नतः”
(च. नि. स्था. अ. २७)—इति पठितम् । एते च यथासंभवं श्लेष्मादीनां हेतवः ।
सश्लेष्ममेदःपवन इति सश्लेष्ममेदश्चासौ पवनश्चेति सश्लेष्ममेदःपवन इति विग्रहः ।
इतरं दोषं पित्तम् । अस्यां संप्राप्तौ वातस्य प्राधान्यमुक्तं, अत एव सुश्रुतेन महा-
वातव्याधायकं रोगः पठितः । चरके तु कफस्य प्राधान्यमुक्तम् । यदाह,—“ऊरु
श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तोऽभिभूय तु” (च. नि. स्था. अ. २७)—इत्यादि । तत्र
चरके आवरकस्य श्लेष्मणः प्राकृत्विकित्स्यत्वेन प्राधान्यं, आरम्भकत्वेन तु सुश्रुते
पवनस्येति न विरोधः । परकीयाविवेकवेनोत्क्षेपणमनादिव्वप्रभुत्वं दर्शयति ।
ध्यानादिभिर्ज्वरान्तरूपलक्षितः ‘पुरुष’ इति शेषः ॥ १-५ ॥

मांसकोयो मांसगलनम् । मूर्च्छांशो मूर्च्छा । अमन्दश्च पीडाबाहुल्यम् । मोह इन्द्रियार्थ-
ानाम् । पुनश्च साध्यासाध्यत्वमाह—अकृतस्तेत्यादि । वस्य च सर्वे उपद्रवा भवेयुः सोऽप्यसाध्यः ।
'अकृतलोपद्रवम्' इत्यादिकं माधवेन न गृहीतं, पुस्तकान्तरेषु दृष्टत्वाहिसितमिति' (आ० ८०)
॥ १४-१८ ॥

*ऊरुस्तम्भस्य निदानपूर्वी संप्राप्तिमाह—शीतेत्यादि । आयासो व्यायामः । स्वप्नं दिवा,
जागरणं निशि । अल्पसंचितमितरं दोषं पित्तम् । स्तिमितेन मन्देन, स्तभ्राति स्तम्भयति,
अचेतनौ स्पर्शज्ञानरहितौ । ऊरुस्तम्भमपरे आख्यवातमाहुः' (आ० ८०) ॥ १-५ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १८५

*ग्राग्रूपं तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्बोः सदनं तथा ॥ ६ ॥
घातशङ्किभिरञ्जानात्तस्य स्यात्केहनात्पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ ७ ॥
जङ्घोरुगलानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने ।
पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यस्येष हि संभ्रमावूरु पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
यिदा दाहार्तितोदातो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

(च. वि. अ. १७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ऊरुस्तम्भनिदानं समाप्तम् ॥ २४ ॥

अनुपशयमाह—वातेत्यादि । घातशङ्किभिरिति सुप्तिसंकोचकम्पादिघातरोगसदश-
लिङ्गदर्शनात्तच्छङ्किभिः । अञ्जानादनिश्चयात्, मोहादि इति ईशानः । तत्रोपशयानुप-
शयज्ञानार्थं जेहनं, यदुक्तं चरके,—“गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परी-
क्षेत” (च. वि. स्था. अ. ४)—इति; ततः जेहनादनुपशयो भवतीत्याह—पादयोर्दि-
त्यादि । उद्धरणम् ऊर्ध्वचालनम् । आदाहवेदने इति आह ईषदर्थे; अन्ये स्त्रीषदर्थे
एव नभमाहुः, उद्धृतदाहस्यासाध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । ‘आनाहवेप(द)ने’ इति
पाठान्तरमयुक्तं, चरकटीकाकारैः सर्वैरव्याख्यातत्वात् । व्याधिसंभवादादयं चोद-
स्तम्भ एक एव त्रिदोषारब्धः, नतु घातादिमेदादनेकविधः । उक्तं हि चरके
व्याधिसंख्यायाम्,—“एक एवोदस्तम्भः” (च. सु. स्था. अ. १९)—इति ।
संभ्रमाविति संभ्रमाविव संभ्रमौ ॥ ७-१० ॥

इति श्रीनिजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामूरुस्तम्भनिदानं समाप्तम् ॥ २४ ॥

* ‘अज्ञानात् वातरोगोऽयमिति अमात्, केहनादभ्यङ्गादे’ (आ० द०) ॥ ६ ॥ ९ ॥

† ‘असाध्यत्वमाह—यदेत्यादि । अन्ययेति पूर्वोक्तैरुपद्रवै रहितं चोत्पन्नमात्रमेव
(आ० द०) ॥ १० ॥

अथामवातनिदानम् ।

* विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।

क्षिग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तदा ॥ १ ॥

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।

त्तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

चातपित्तकफैर्मूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।

स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥

जनयत्याशु दीर्घत्वं गौरवं हृदयस्य च ।

व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥

युगपत्कुपिताधन्तलिकसन्धिप्रवेशकौ ।

स्तब्धं च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ५ ॥

ऊरुस्त्वन्मे वायुः साम इत्युक्तं, अतस्त्वनन्तरमामवातनिदानमाह—विरुद्धेत्यादि ।
विरुद्धाहारः संयोगादिविरुद्धः, विरुद्धा च चेष्टा यथा—अजीर्णे व्यायामव्यायामजल-
प्रतरणादि । क्षिग्धं भुक्तवतो व्यायामं कुर्वत इति मिलितो हेतुः, न पृथक्त्वेन ।
“श्लेष्मस्थानमामाशयसन्ध्यादि । तेन वातेन विदग्धो दूषितोऽसाधामो धमनीः प्रति-
पद्यते, ‘धमनीभिः प्रपद्यते’ इति पाठान्तरे श्लेष्मस्थानमिति योज्यम् । सोऽन्नजो रस इति आमः, अन्नरसस्यैवापकस्य तन्मान्तरे आमव्यपदेशात् । यदुक्तं,—“ऊष्म-
णोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते” (वा. सू. १३) —इत्यादि । अन्यैरप्युक्तं,—“आमाशयस्थः कश्चामेदौर्वल्यादवि-
पाचितः । आष आहारधातुर्यः स आम इति कीर्तितः”—इति । अपरे ब्राह्मः,—
“अविपक्वमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहु पिच्छिलम् । सदनं सर्वरोगाणामाम इत्यभिधी-
यते”—इति । अन्ये ब्राह्मः,—“आहारस्य रसः शेषो यो न पकोऽमिलाचवात् ।
स मूर्धं सर्वरोगाणामाम इत्यभिधीयते”—इति । तथाचपरे,—“आममन्नरसं
कैचिद्, केचित्तु मलसंयमम् । प्रथमां दोषदुष्टिं च केचिदामं प्रचक्षते”—इति ।
नानावर्णं इति वातादिदूषितत्वाद्बहुवर्णः । युगपदित्यादि, वातकफौ युगपत्कुपिता-

* विरुद्धाहारचेष्टस्य तथा मन्दाग्नेरेवंविधस्य पुरुषस्य, निश्चलस्य ज्वापाररहितस्य, विरुद्धा-
हारः क्षीरमत्स्यादिः संयोगादिविरुद्धः, अन्ये व्यायामं वाऽप्यकुर्वत इति पठन्ति । तत्राति-
युक्तं, निश्चलस्येत्यनेनैव लब्धत्वात् । श्लेष्मस्थानं प्रधावतीति श्लेष्मस्थानान्यामाशयोरः शिरः-
कण्ठसंघय इति । श्लेष्मस्थाननिमित्तेन वातेन विदग्धो दूषितो आमो धमनीः शिरः प्रतिपद्यते ।
“अठरानलदीर्घल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वरोगप्रकोपकः”—इति ।
त्रिभिर्दोषैरतिशयदूषितोऽन्नरसः स्रोतांस्यभिष्यन्दयति क्षिप्ति, अतिपिच्छिलत्वात् । बह्वे-
र्मेन्दत्वं जनयति । हृदये गौरवं भवति, तस्य स्थानत्वात् । सर्वेषां रोगाणामयमेव कारणीभूत
आमसंज्ञकः । तस्यैव रूपमाह—युगपदित्यादि । युगपदेकवारमेव (त्रिके कृदिभ्यां सत्तन्वी
सत्र, तथा संधिषु प्रविश्य) स आमवातः कथ्यते (भा० द०) ॥ ५ ॥

संयुक्तोऽन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् ॥ १८७

वन्तः कोष्ठे त्रिकसन्धिप्रवेशकौ भवतः, अथवा मात्रं स्वर्णं कुरुतः, त्रिकसन्धिषु प्रवेशस्तद्वत्वेदनया बोध्यः ॥ १-५ ॥

* अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः ।

अपाकः शूनताऽङ्गनाममवातस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥

आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह—अङ्गमर्द इत्यादि ॥ ६ ॥

† स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥ ७ ॥

करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।

स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ ८ ॥

जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिर्गौरवम् ।

उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ ९ ॥

कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।

तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विद्विष्यताम् ।

जाड्यान्मूत्रकृजमानाहं कर्षाश्चान्पानुपद्रवान् ॥ १० ॥

तस्यैवातिवृद्धस्य लक्षणमाह—स इत्यादि । वृश्चिकैः सविषकीटविशेषैः । स इति आमवातः । जाड्यमकर्मण्यत्वम् । अन्यानुपद्रवान् संकोचलज्जलादीन् ॥ ७-१० ॥

‡ पित्तात्सदाहरागं च सशूलं पवनानुगम् ।

स्तिमितं गुरुकण्डं च कफदुष्टं तमादिशेत् ॥ ११ ॥

तस्य विशेषलक्षणान्याह—पित्तादित्यादि ॥ ११ ॥

* आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह—अङ्गमर्द इत्यादि । अङ्गमर्दोऽङ्गमङ्गः । अरुचिस्तृष्णा प्रसिद्धे । आलस्ययुक्तमङ्गगौरवं ज्वरश्च । अपाक आहारस्य । अङ्गानां शूनत्वम् । पतदा-मवातस्य स्वरूपकथनम् (आ० ८०) ॥ ६ ॥

† आमवातो यदा कुपितो भवति तदा सर्वरोगाणां मध्ये कष्टतमः कृच्छ्रसाध्यः स्यादित्यर्थः । हस्तपादादीनां सन्धिषु सरुजं श्वश्रुं कुर्यात् । सन्धिमन्ये पृथग्व्याख्यानयन्ति । गुल्फौ चरणोपरिग्रह्यौ, त्रिकं त्रिकशृङ्गसन्धिः, कर्णद्वारादेशः । स देशो वृश्चिकैः सविषकीटविशेषैर्न्यायिहो दष्ट इत्यादि रुज्यते तुच्यते । उपद्रवानाह—जनयेदित्यादि ।—अग्निमान्वादीन् जनयेत्, प्रसेको छालास्रावः, अरुचिर्गौरवे प्रसिद्धे, उत्साहहानिं कर्माक्षमत्वं, वैरस्यादयः प्रसिद्धाः । कुक्षौ कठिन्यं, शूलं कुक्षुविष, निद्राविपर्ययो निद्रानाशः, रुद्धादयः प्रसिद्धाः, विद्विष्यता विद्वग्ग्रहः, जाड्यमङ्गनामकर्मण्यता, अन्ये जाड्यं कर्कशात्मनिल्लाडुः । आनाह कर्षापोभागनिरोपिता । अन्यानुपद्रवानिति वातव्याधिनिदानोक्तम् (आ० ८०) ॥ ७-१० ॥

‡ पित्तादियुक्तस्य विशेषलक्षणमाह—पित्तादित्यादि । यदा पित्तेन मिलितो भवति, तदा दाहरागवान् भवति, यदि तु वातानुगस्तदा सशूलं सन्ध्यं जानीयात् । यद्यप्यामो वातेन नीयमानस्तथाऽपि—प्रदेशस्थितेन मिलितत्वात्तैवानुगतत्वमिति । स्तिमितं जडं, गुरुं गौरवयुक्तं, कण्डूमन्त्रं च कफोत्तरं जानीयात् (आ० ८०) ॥ ११ ॥

* एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।

सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने अमवातनिदानं समाप्तम् ॥ २५ ॥

तस्य साध्यत्वादिकमाह—एकेत्यादि ॥ १२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायाममवातनिदानं समाप्तम् ॥ २५ ॥

अथ शूलपरिणामशूलान्नद्रवशूलनिदानम् ।

दोषैः पृथक् समस्तामहन्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

आमवातेऽपि शूलं भवतीत्यतस्तदनन्तरं शूलनिदानम् । ज्वरादिवच्छूलस्यापि प्रागुत्पत्तिरस्ति । यदाह द्वारीतः,—“अनङ्गनाथाय हरश्चिशूलं मुनोच कोपान्मकर-
चञ्चलम् । तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य मर्यादितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥ स विष्णुहृद्धार-
विमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः । स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रक्षययत्स
हि पूर्वच्छिष्टः”—इति । एतेन शूल(लि)संभवत्वादस्य शूलमिति संज्ञा, शूलनिष्ठातयदे-
नाजनकत्वाच्च । तदाह बृहत्सुश्रुतः,—“सङ्कल्पोऽनवतस्य यस्मात्तीना हि वेदना ।
शूलसकलस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते” (सु. च. तं अ. ४२)—इति । कफ-
पित्तादिशूलेष्ववश्यंभावी वायुरित्याह—सर्वेष्वित्यादि । प्रभुः कर्ता ॥ १ ॥

न्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।

कलायमुद्गाढकिंकोरद्रूपादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥

कषायतिकातिविरुद्धजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् ।

विद्वशुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपघासादतिहास्यभाष्यात् ॥ ३ ॥

वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ।

जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥

मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपी विद्वत्संस्तम्भनतोदमेदैः ।

संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥ ५ ॥

* ‘साध्यासाध्यत्वमाह—एकदोषानुग इत्यादि । सुगमम्’ (भा० द०) ॥ १२ ॥

† ‘न्यायामो मध्ययुद्धादिः, यानं तुरगरवादि, मैथुनं स्त्रीसेवा, प्रजागरं रात्री, यशमति-
योगात्; कलायस्त्रिपुटः, अत्यर्थरूक्षादन्यसेवा, अध्यञ्जनं शुष्कस्वरोपरि भोजनं, अभिघातो
छोटादिभिः, कषायतिक्तससेवा, शुष्कश्चाकं प्रसिद्धम् । शोको बन्धुवियोगात्, उपघातो-

१ ‘वायोः प्राधान्यं’ (भा० द०) ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १८९

वातिकमाह—व्यायामेत्यादि । शीतजल्यतिपानाच्छीतलज्जलस्य प्रभूतपानात्
आढी तुषरी, कोरद्वः कोद्वः, विरुजजात्रमकुरितचान्यकृतमत्रं, विरुद्धं क्षीरम-
त्स्यादिकं, वलूरं शुष्कमांसम् । यद्यपि सर्वैरेव वातकोपनैर्वातशूलं स्यात्तथाऽपि
व्यायामादिपाठेनैतद्वर्जयति,—व्यायामादयो यथा वातहेतवस्तथा शूलहेतवोऽपीति;
दोषव्याधिहेतव इत्यर्थः । एवं पित्तशूलदिषु द्रष्टव्यम् । जीर्णे इत्याहारे । घनागमे
वर्षासु, मेघोदये च । मुहुर्मुहुरपशमप्रकोपो वायोश्चलत्वेन ॥ २-५ ॥

*क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्ययूचैः ।

कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ ६ ॥

ग्राम्यातियोगादज्ञानैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।

तृणमोहदाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्लेदमूर्च्छाभ्रमघोषयुक्तम् ॥ ७ ॥

—मध्यन्दिने कुप्यति आर्धरात्रे विदाहकाले जलदास्ये च ।

शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ ८ ॥

पेत्तिकमाह—क्षारेत्यादि । क्षारो यवक्षारादिः मुष्ककादिकृतक्षारप्रभं च,
सीष्णोष्णं मरिचराजिकादि, विदाहि वंशकरीरादि, तैलं तिलविहृतिः, निष्पावः
शिम्बिः, पिण्याको निःशेहः सपेपादिकल्का, कुलत्ययूषोऽत्र कुलत्याजपानोपलक्षणः ।
सौवीरं सन्धानविशेषः । रविप्रतापो रौद्रः । ग्राम्यातियोगो मैथुनातिसेवा । विदा-
हीति पूर्वं पठित्वाऽपि अज्ञानैर्विदग्धैरिखनेनाविदाहिवस्तुनोऽपि दोषवशेन विदाहिलं
वर्णितम् । यदाह सुश्रुतः,—स्रोतस्यभवहे पित्तमभौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि
युक्तमन्यद्वा तस्याप्यजं विदहाते” (सु. सू. स्था. अ. ४६)—इति । विदाहकाल
इत्याहारस्य । जलदास्ये शरदि ॥ ६-८ ॥

इभोजनं, अतिशयोक्त्याहवासः, अतिभाष्यं बहुप्रकरणं, एतैः कारणैर्बुद्धो वायुः शूलं कुर्यात् ।
स्थानसंभ्रमाह—इत् इदं, पार्श्वं, पृष्ठं, त्रिकं स्फिककटिसंविर्वायोः स्थानत्वाद, वस्त्रभूजा
होयः । प्रदोषे संध्यासमये, शीते शीतकाले, एतेष्वधिकं प्रकोपं प्रयाति । मुहुर्मुहुर्वारंवार
प्रकोपोपशमी भवतः । विदवातसंस्तम्भनतोदमेदैरिति पुरीषादीनां यदा स्तम्भस्तदा प्रकोपः,
यदा च तेषां मृत्तिसिद्धोपशमः, मेदोऽभिधात इव, एतदुपलक्षणम् । यदा तोदमेदो
तदा प्रकोपः । उपशयमाह—संस्लेदनादिभिः क्षमं शान्तिं प्रयाति क्षिणोष्णभोजनैश्च
(आ० ६०) ॥ ५ ॥

*कटुः कटुकरः, अम्लश्चः सौवीरं क्षालिकं, सुराविकारः शालिषष्टिकपिटैः कृतं मयं सुरा
सस्या विकारः, पुनर्नवाशालिपिटैः कृता येतसुरा, विगीतकवक्शालितण्डुलपिटैस्तु वैसीतिक्ती
सुरेत्यादि । क्रोधः कोपः, अनलो वह्नितेवा, आयासः अमकान्नि कर्म; रविप्रतापोऽतिवर्मः ।
एभिः कारणैर्बुद्धं पित्तं शूलं जनयेत् । तृष् तृषा, मोहो नष्टचिन्ता, दाहः प्रसिद्धः । नाभ्यां
पित्तशूलस्य स्थानत्वात् । स्वेदादयः प्रसिद्धाः, चोष्यत इव वेदनाविशेषः, एतैर्बुक्तम् ।
मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च कोपं याति । विदाहकाल आहारस्य पाकावस्थिकः, 'निदाहकाले'
इति पाठान्तरम् । शीते शीतनीचैः सुखादुशीतैर्मुरशीतभोजनैश्च शान्तिं गच्छति
(आ० ६०) ॥ ६-८ ॥

कटुतिकोपशान्तं च तच्च क्षेयं कफात्मकम् ।
संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् ॥ २० ॥
त्रिदोषजमसाध्यं तु क्षीणमांसवलानलम् ।

तस्य वातादिभेदेन लक्षणान्याह—आध्मानेत्यादि । तृष्णादाहारतिस्वेदा मत्र सन्ति तत्तृष्णादाहारतिस्वेदम् । कटुम्ललवणोत्तरं कटुम्ललवणैर्गृह्यम् । शीतशमश्रावं शीतलोपशम(य)बहुलम् । छर्दिहृत्प्रसंसंमोहलिङ्गानि यस्मिन् सन्ति तच्छर्दिहृत्प्रसंसंमोहम् वीर्यसन्ततीति चिरानुबन्धि ॥ १७-२० ॥—

*जीर्णे जीर्यस्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते ॥ २१ ॥

पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च ।

न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ २२ ॥

(अन्नद्रवात्यशूलेषु न तावत्स्वास्थ्यमश्नुते ।

वास्तमात्रे जरतिपचं शूलमाशु व्यपोहति ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूलपरिणामशूलान्नद्रव-
शूलनिदानं समाप्तम् ॥ २६ ॥

त्रिदोषविकृतिविशेषमन्नद्रव्याख्यं शूलमाह—जीर्ण इत्यादि । जीर्णे 'आहारै' इ। शोयः, एवं जीर्यस्यजीर्णे वेल्लन्नः सर्वदेत्यर्थः । न शमं याति नोपशेत् इत्यर्थः; न ससाध्यं, चिकित्साविधानादिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शूलनिदानं समाप्तम् ॥ २६ ॥

अथोदावर्तानाहनिदानम् ।

वातविण्मूत्रजृम्भास्रक्षवोद्गारवमीन्द्रियाः ।

धृत्सृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसंभवः ॥ १ ॥

(सु. उ. अ. ५५)

उदावर्तेऽपि शूलं भवतीति शूलानन्तरमुदावर्तमाह—वातेत्यादि । असमशु, इन्द्रियशब्देनात्र शूलं, धृत्युत्सृष्टा । धृत्या वेगविधारणेन । एते वातादयन्नवोदथ नियमार्याः, तेनान्येषां क्रोधादीनां वेगविधारणं न तदेतुः, स्वास्थ्यहेतुत्वात् । यदाह चरकः,—“लोभशोकमयक्रोधमानवेगान् विधारयेत्” (च. सु. स्था. अ. ७)—इत्यादि । सर्वोदावर्तेषु च वायुरेव कारणम् । यदाह सुश्रुतः,—“सर्वेष्वेतेषु विधि-

* जीर्यति पच्यमाने, पच्येऽपि भुक्ति न क्षान्ति गच्छति । प्रायेण, त्रिदोषजविकृतित्वाद्-
साध्यम् (भा० ६०) ॥ २१ ॥ २२ ॥

† एतेषां धृत्या वेगविधारणेन । अथु चक्षुर्वर्जं, श्रवणदृष्टिम् (भा० ६०) ॥ १ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १९३

चतुर्दावर्तेषु कृत्तरशः । वायोः क्रिया विघातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये” (सु. उ. तं. अ. ५५)—इत्यादि । उद्धृतेन वेगविधारणेनावृतस्य वायोवर्तनमित्युदावर्तनिरुक्तिः; अन्ये तु वायोरूर्ध्वमावर्तो गमनमित्युदावर्तमाहुः; तत्र, अश्रुसावादेरव्यापकत्वात्; छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन वा समर्थनीयम् ॥ १ ॥

* वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं कृमो रुजा ।

जटरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥

(च. सू. अ. ७)

आटोपशूलौ परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।

पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहृते नरस्य ॥ ३ ॥

(सु. उ. अं. ५५)

यस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।

विनामो वङ्गणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

(च. सू. अ. ७)

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मकाः स्युः ।

तथाऽक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

* ‘अपानवातस्य धारणात्, आध्मानं ध्मातमिवोदरे, सङ्गोऽप्रवृत्तिः, कृमोऽनायासश्रमः, रुजा उदरे, पुरीषावरोधजमाह—आटोपेत्यादि । पुरीषवेगे धारिते सत्याटोपः सरङ्ग गुडगुडा-
श्चन्द्रः । शूलमिति पक्षाशये, परिकर्तिका कर्तनवद्भवत्या, सङ्गः पुरीषस्याप्रवृत्तिः, कर्ध्ववात
सङ्घारबाहुल्यं, अथवा मुखस्युरीषनिर्गमनमूर्ध्ववातादेव । मूत्रनिग्रहजमाह—वस्तीत्यादि ।
मूत्रनिग्रहे मूत्रविधारणे सति, वस्ती मूत्राशये, मेहने मेद्रे, व्यथा, मूत्रकृच्छ्रमरुपमत्वं कष्टेन
मूत्रप्रवर्तनं, वङ्गणयोरुत्सर्गयोः, आनाहः पूर्णत्वम् । जृम्भाघातजमाह—मन्येत्यादि । शूलं,
मन्याकण्ठयोः स्तम्भः, शिरोरोगाः पवनजाः, तथाऽक्षिनासादीनां पवनजा रोगाः स्युः, तीव्रा
दारुणाः, तथा कर्णरोगाः स्युर्जृम्भाविधारणात् । अश्रुदावर्तमाह—आनन्दजमित्यादि । नेत्रोद-
कमानन्दजनितं शोफजं वा द्विविधमपि लोचनजलं, शिरोगुक्त्वादयो रोगाः पीनसेन सह
तीव्रा जायन्ते । शिक्रोदावर्तमाह—मन्येत्यादि । क्षवधोश्छिन्नायाः, इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां
ग्रहणे दीर्घत्वं श्रवणनयननासानामयथार्थं विपर्ययग्रहणम् । उद्गारोदावर्तमाह—कण्ठेत्यादि ।
उद्गारे विधारिते सति कण्ठमुखयोः पूर्णत्वमाहारेण, अतीव सोदो हृषामाशये वाऽतिव्यथा,
छर्द्यदावर्तमाह—कोठो वरदीदृशस्थानः, व्यङ्गं मुखलान्छनं, शोफादयः प्रसिद्धाः । शुक्रोदा-
वर्तमाह—मूत्राशय इत्यादि । भैद्युनप्रवृत्तौ शुक्रविधारणात् । मूत्राशये वस्ती, अन्ये ‘मूत्रायने’
इति पठन्ति, तत्र मूत्रमार्गे गुदमुष्णयोश्च अयश्च, तेष्वेव पीडा । मूत्रनिग्रहो मूत्राघातः,
शुक्रादमरीरोगः, ते विकारा इति वातकुण्डल्यादयः । छुददावर्तलक्षणमाह—तन्त्रेत्यादि । तन्त्रा
निद्रामेदः, अद्रमेदोऽन्नभङ्गः, अमः कर्मेन्द्रियाणामसामर्थ्यं, दृष्टेः कृशता मान्द्यं, चकारात्
कार्यदौर्बल्यादयस्तन्त्रान्तरीक्षा अस्याः । चतुर्दावर्तलक्षणमाह—कण्ठेत्यादि । अघातारोधः
‘शब्दस्याग्रहणमनुलिपिहित इव । आसोदावर्तलक्षणमाह—आन्तस्य धावनादिना
खिन्नस्य, तिःआसविनिग्रहेण हृद्रोगादयो भवन्ति । हृद्रोगो हृदयविकारः, मोहो मूर्च्छा, शुष्म-
स्यापि संभवः । निद्रोदावर्तमाह—वृम्भेत्यादि । अक्ष्योः शिरसि च जाह्नवं गौरवम् । अन्ये
जृम्भाऽङ्गमर्दोऽक्षिशिरोभिनाल्यम्’ इति पठन्ति । तत्र शिरस्वतिगौरवम्’ (आ० २०) ॥ २-१२ ॥

१ एतच्च—‘शोषपाण्डुमबल्वर’ इति पाठान्निप्रायेण ।

१७ मा० लि०

आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।

शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ५५)

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धवमेदकौ ।

इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवयोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

(च. सू. अ. ७)

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः ।

उद्गारवेगोऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ८ ॥

(सु. उ. अ. ५५)

कण्ठकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामथज्वराः ।

कुष्ठवीसर्पहृल्लासादृष्टिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥

(च. सू. अ. ७)

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।

शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्ले ॥ १० ॥

तन्द्राङ्गमर्वावसचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात्कृशता च दृष्टेः ।

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृण्णाविघाताद्धृदये व्यथा च ॥ ११ ॥

श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवाऽपि गुल्मः ।

जृम्भाऽङ्गमर्दोऽक्षिशिरोतिजाढ्यं निद्राभिघातादथवाऽपि तन्द्रा ॥ १२ ॥

(सु. उ. अ. ५५)

उक्तावातशुदावर्तानां क्रमेण लक्षणमाह—वातेत्यादि । अन्ये इति तोदशृङ्गादयः । मेहर्न शोफः । विनाम आनाहपीडया (बन्धनवत्पीडया) नतगात्रत्वम् । बहुषणयोरा-
नाहो बन्धनवत्पीडा । नेत्रोदकमश्रु, प्राप्तमागतममुञ्चतो 'नरस्य' इति शेषः । चका-
रातन्त्रान्तरोक्षप्रतिश्रयायहृद्रोगारुचिप्रभृतीनां ग्रहणम् । अर्धवमेदोऽर्धेशिरःशूलम् ।
कूजोऽव्यक्तमापणमिति कार्तिकः । वायोरप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधः । घोरा विकारो-
पवनजा हिकादयः । मूत्राशये वस्तौ, 'मूत्रायन' इति पाठे स एवार्थः । वैशब्दः
पादपूरणे । तत्स्रवणं शुक्लस्य स्रवणम् । अतिजाढ्यं गौरवम् । "शिरोगात्राक्षिगौरवं—"
इति तन्त्रान्तरे पाठः ॥ २-१२ ॥

*वायुः कोष्ठानुगो रुक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।

भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति हि ॥ १३ ॥

*कोष्ठानुगः कोष्ठशब्देन समस्तमुदरमध्यमुच्यते, रुक्षादिभिश्चणकराजमाषादिसिः, तथा-
कषायादिमी रसैः कुपितः । तस्य संप्राप्तिमाह—वातेत्यादि । ततः स्त्रैः कारणैः कुपितो वायु-
र्वातमूत्रादीनां स्रोतांस्युदावर्तयेत्युच्यते माशृणोति पुरीषं चातिवर्तयेत् । हृद्रस्तिशूलैस्तथा हृल्ला-
सादिसिः पीडितः कुच्छेन कटेन वातमूत्रपुरीषाणि लभते, वैद्यप्रयत्नात्प्राप्नोतीत्यर्थः । आसादी-
नन्यांश्च वातप्रकोपजान् गदान् लभते । मनोविग्रमः साणी पुरुषज्ञानमित्यादि, श्रवणविग्रमो
विपरीतश्रवणम् (आ० द०) ॥ १३-१६ ॥

वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै ।

स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् ॥ १४ ॥

ततो हृद्वस्तिशूलार्तो हृल्लासारतिपीडितः ।

चातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ १५ ॥

श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहदृषाज्वरान् ।

धमिद्विक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ।

बह्वनन्याश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ॥ १६ ॥

(सु. उ. अ. ५५)

वैगनिरोधजानुदावर्तानभिधाव रुक्काविकृपितवातजमाह—वायुरित्यादि । उदा-
वर्तयत्याहणोति । अतिवर्तयेच्छोषयेत् । कृच्छ्रेण लभत इति कष्टेन प्रवर्तयति । अत्र
केचित् सुश्रुतोक्तमसाध्यलक्षणं पठन्ति,—“तृष्णादितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरपहृतम् ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत्” (सु. उ. तं. अ. ५५)—इति ॥ १३-१६ ॥

*आमं शकृद्वा निश्चितं क्रमेण भूयो विवद्वं विगुणामिलेन ।

प्रवर्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १७ ॥

तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।

आमाशये शूलमथोः गुरुत्वं हस्तम्भ उद्गारविघातनं च ॥ १८ ॥

स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतश्च छर्दिः ।

श्वासश्च पकाशयजे भवन्ति तथाऽलसोक्तानि च लक्षणानि ॥ १९ ॥

(सु. उ. अ. ५६)

तृष्णादितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरमिहृतम् ।

शकृद्वमन्तं मतिमान् उदावर्तिनमुत्सृजेत् ॥ २० ॥

(सु. उ. अ. ५५)

इति श्रीमाधवफरविरचिते माधवनिदाने उदावर्तानाहनिदानं समाप्तम् ।

१ इदानीं विगुणानिलजत्वेन समानविकृतिस्त्वैनानाहमाह—आममित्यादि । नेति
पूर्वेण संबध्यते । छर्दिरित्येक एव छकारश्छन्दोऽसुरोधात् । स्तम्भशब्दः कब्धादेः
स्तब्धतावाची, मूत्रपुरीषयोश्चाप्रवृत्तिवाची । अलसोक्तमीति आभ्यामवातनिरो-
धादीनि ॥ १७-२० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुदावर्तानाहनिदानं समाप्तम् ॥

* ‘प्रवर्तमानं नेति पूर्वेण संबध्यते, तेनाप्रवर्तमानमित्यर्थः । यथास्वं स्वं मार्गमित्यर्थः ।
१. प्रवर्तमानं निश्चितं विगुणानिलेन विवद्वं सन्तं स्वमार्गे च प्रवर्तमानं शकृदैवभूतमानाहविकार-
मुदाहरन्तीति पिण्डार्थः । आमजमानाहमाह—तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नाहमे आमसमुद्भवे
तृष्णा संजितामनाता, गुरुत्वमामाशये एव, उद्गारविघातनमुद्गाराप्रवृत्तिः, शेषं सुगमम् ।
शकृत्संभवजमाह—स्तम्भ इति । शूलोऽत्र कब्धादित्येव । पकाशयजे पकाशयोत्पन्नाह इति
व्याख्यायन्ति, ते च पकाशयोद्भव आनाहः पुरीषाद्भवतीतीच्छन्ति, तथापि च पूर्वोक्त एव
परिफलितोऽर्थः’ (आ० द०) ॥ १७-२० ॥

अथ गुल्मनिदानम् ।

* दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं सिध्याहारविहारतः ।

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्यन्थिरूपिणम् ।

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहन्नाभिवस्तयः ॥ १ ॥

गुल्मेऽप्यानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्ममाह—दुष्टा इत्यादि । पञ्चधेति वात-
पित्तकफसन्निपातरक्तजाः । द्वन्द्वजास्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वाच्च पृथग्गण्यन्ते, अशौरो-
गवत् । कोष्ठान्तरामाशयादिमध्ये, ग्रन्थिरूपिणं गुडकाकारम् । तस्येत्यादि । एतदेव
विवृणोति—पार्श्वेत्यादि । पार्श्वे द्वे गणनीये, अन्यथा पञ्चत्वानुपपत्तिः, अत एव
'पार्श्वे' इति द्विवचनान्तमेव क्वचित् पठ्यते ॥ १ ॥

† हन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाऽचलः ।

वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः ॥ २ ॥

(सु. उ. अ. ४२,)

सामान्यगुल्मरूपमाह—हृदित्यादि । नाभिशब्देन वस्तिर्बोध्यः, सामीप्यात्; यथा
गङ्गायां घोष इत्याहुः; वस्तेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् । अत एव 'हृदस्त्वोरन्तरे'
इति पाठान्तरम् । अन्ये त्वाहुः—यस्मै विद्रधिरेव स्यान्नतु गुल्म इति । तत्र, वस्ते-
रपि गुल्मस्थानत्वात्; तथा च चरके—'पञ्चस्थानानि गुल्मस्य पार्श्वहन्नाभिवस्तयः'
इति । एतत् पञ्चस्थानकथनं दोषजामिप्रायेण, रक्तजस्य तु गर्माशयः स्थानं, अथवा
पार्श्वस्थितत्वाद्गर्माशयस्य पार्श्वग्रहणेनैव ग्रहणम् । कृतो वर्तुलः । चयापचयवानिति
कदाचिदुपनीयते, कदापिदुपनीयते; एतच्च सामान्योक्तमपि वातिके व्यवतिष्ठते,
तत्क्षणे तदभिधानादिति जेजुटः; गयदासस्तु (इति क) सामान्यलक्षणमाह, सर्व-
गुल्मानां वातमूलत्वात् । 'चयोपचयवान्' इति पाठान्तरे दोषस्य चयेनोपचयवानिति
वृद्धिर्नामित्यर्थः । गुल्म इति लतादिपिहितसंस्थानविशेषादौ गुल्मव्यपदेशो लोके,
तत्सादृश्यात् संचितपरिपिण्डितदोषेऽपि गुल्मसंज्ञेत्याहुः, चाप्यचन्तृत्वाह—
संपिण्डितदोषो गुडकेन मीयत इति निरुक्तिः ॥ २ ॥

‡ स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।

पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ४२)

* 'गुल्मस्य संप्राप्तिमाह—दुष्टा इत्यादि । दुष्टाः स्वकारणैर्मिथ्याहाराध्यशनादिभिः, मिथ्या-
विहारो बलवद्विग्रहादिः । तेषां स्थानान्याह—तस्येत्यादि' (आ० द०) ॥ १ ॥

† 'हृद हृदयं वस्तिर्गुहाशयः । संचारी चलनशीलः, अथवाऽचलः स्थिरः' (आ० द०) ॥ २ ॥

‡ 'तस्य संख्यामाह—स इत्यादि । स गुल्मो व्यस्तैर्वातमितलेष्मभिः, उच्छ्रितैः प्रकुपितै-
रिमिरभि जायते पुरुषाणाम्' (आ० द०) ॥ ३ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १९७

पूर्वोक्तं पञ्चविधत्वं विवृणोति—स इत्यादि । व्यसैरिखनेनैकजो द्वन्द्वजोऽपि ग्राह्यः । पञ्चधा गुल्म इत्यनेन विरोध इति चेत् । न, नहि तत्रावधारणं कृतं, पञ्च-
धैवेति । अत एव सूत्रस्थाने चरकेण “पञ्च गुल्मा” (च. सू. स्था. अ.) इत्यभि-
धायपि “संयुक्तलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौपधकल्पनार्थम्” (च. वि. स्था. अ.
५) इत्युक्तं, समानविकित्स्थत्वेन तत्रान्तर्भावात् । रक्तेन चापर इति स्त्रीणामेव ।
वक्ष्यति हि,—“स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मः” (च. वि. स्था. अ. ५) इति ।
रक्तं चात्रार्तवम् न घातुरूपं, घातुरूपरक्तजस्तु गुल्मो यद्यप्यन्योऽस्ति तथाऽपि नैतत्सं-
प्राप्तिको भवतीति पृथगुपदिश्यते । पृथग्ज्ञानानभिधानं तु पित्तगुल्मसमाननिदानवि-
कित्स्थत्वेन तत्रान्तर्भावात्, सुश्रुते रक्तासीसारवत् । विशेषलक्षणं च यदाह चरकः,—
“तृणाज्वरपरीदाहशूलखेदामिमादेवैः । गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तेनैवावसेचयेत्—”
(च. वि. स्था. अ. ५) इति । घातुरूपरक्तजः स्त्रीणां पुंसां च भवतीति भट्टार-
क्षरिचन्द्रः । तथाच क्षारपाणिः,—“स्त्रीणामार्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वद्यग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जायते”—इति । चाप्यचन्द्रस्त्याह,—
वातादिदोषजस्यैवापचारग्रके दुष्टे रक्तजव्यपदेशः, यथा चरके कफपित्तमेहानाम-
तिकर्षणादुत्तरकालं वातसंसर्गे सति वातमेहत्वमुक्तम् । यदुक्तं,—“या वातमेहान्
प्रति पूर्वमुष्ण वातोल्बणानां मिहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितेषु
कृप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता—(च. वि. स्था. अ. ६)” इति । क्षारपाणे-
रप्येवमेवामिप्रायः । यदि तु पृथक् स्यात्तदा तमपि नवमं लिङ्गस्थानादिभिरभिधा-
स्यत्, नै चोक्तः । जैज्जटगयदासाभ्यां तु हरिचन्द्रमतमेवानुमतमिति । सर्व-
गुल्मेषु वातकारणत्वं हेयम् । यदुक्तं चरके,—“गुल्मिनामनिश्वसन्तिरुपायैः सर्वशो
विधिवद्वाचरितव्या । मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णे दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात्—”
(च. वि. स्था. अ. ५) इति; सुश्रुतेऽप्युक्तं,—“कृपितानिलमूलत्वात्संश्लितत्वा-
न्मलस्य च । तुल्यत्वाद्वा विशालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते”—(सु. उ. तं. अ. ४२) इति ।
न चैतावता नानात्मजत्वप्रसङ्गः, वातस्यानुबन्धरूपत्वात्, ज्वरे पित्तवत् । ननु वाता-
न्यभिचाराद्विदोषजोऽपि वा गुल्मः स्यान्न केवलं कफजः पित्तजो वेति, ततश्च
पञ्चवेति विरोधः । नैतत्, अनुबन्धरूपेण वातजव्यपदेशो, नत्वनुबन्धरूपेणेति ॥३॥

* उद्गारवाहल्यपुरीषबन्धोत्पत्त्यक्षमत्वाच्चविकूजनानि ।

आटोप आध्मानमपक्विक्षकिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥४॥

(वा. नि. अ. ११)

पूर्वरूपमाह—उद्गारेत्यादि । पुरीषबन्धो विह्वन्धः । तृप्तिरनजाभिलाषः । सुश्रु-
तेऽपि हि “द्वेपोऽजे”—(सु. उ. तं. अ. ४२) इति पठितम् । असमत्वमसामर्थ्यम् ।

* उद्गारवद्गुलता, तृप्यक्षमत्वं सौहृत्वासहिष्णुतेति केचित् । अन्नविकूजनमत्राणामन्यक्
शब्दानुकरणम् । आध्मानमुपान्तयोरध्मानमिव, अपक्विक्षकिर्मांसित्वादाहारस्वापाकः
(आ० द०) ॥ ४ ॥

१ ‘तच्च नोक्तम्’ इति पा० ।

आटोपोऽत्र रुजापूर्वकः क्षोभः, तनतनं वा; ननु शुडशुडाशब्दः, तस्यान्त्रकृजनेनैव
 गृहीतत्वात्; नाप्याध्मानं, तस्योपात्तत्वात् । अपक्षिशक्तिर्मन्दाभिता; 'अपक्षशक्तिः'
 इति पाठे स एवार्थः ॥ ४ ॥

*अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकृजनम् ।

आनाहश्चोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ५ ॥

गुल्मसाधारणरूपमाह—अरुचिरित्यादि ॥ ५ ॥

†रूक्षान्नपानं विपमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।

शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥६॥

यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं विद्वातसङ्गं मलवक्रशोपम् ।

इथावारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपार्श्वोसशिरोरुजं च ॥७॥

करोति जीर्णं त्वधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।

वातात्स गुल्मो नच तत्र रुक्षं कपायतिकं कटु चोपशेते ॥ ८ ॥

(च. वि. अ. ५)

वातिकमाह—रूक्षेत्यादि । विपमातिमात्रमित्यन्नपानविशेषणम् । विचेष्टनं विरुद्ध-
 चेष्टाः बलबद्धिप्रहादि । अतिमलक्षयो विरेकादिना । निरन्नता निराहारता । विकल्प-
 शब्दः स्थानादिभिः प्रत्येकं योज्यः । स्थानविकल्पो यथा—कदाचिन्नाभौ, कदाचित्पा-
 र्श्वयोः, कदाचिद्वक्त्रावित्थादिस्थानान्तरगमनम् । संस्थानविकल्पो यथा—कदाचिदल्पः,
 कदाचिन्महान्, वृत्तो, दीर्घो वेति । रुजाविकल्पो यथा—कदाचिदल्पा, कदाचिन्म-
 हती, तोवरूपा, मेदरूपा, अनेकरूपा वेति । नच तत्रोपशेते न मुख्ययति ॥६—८॥

‡कृच्छ्रमलतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥९॥

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महजीर्यति भोजने च ।

स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥१०॥

(च. वि. अ. ५)

*'कृच्छ्रविण्मूत्रवातता कटेन विण्मूत्रवातप्रवर्तनम् । अप्रविकृजनं शुडशुडाशब्दः, आनाह
 कर्ध्वयोर्वातनिरोधः, कर्ध्ववातत्वमुद्गारवाहुत्वम्' (आ० द०) ॥ ५ ॥

† 'वातगुल्मस्य हेतुपूर्वकं लक्षणमाह—रूक्षेत्यादि । विपमं बहु स्तोकमकालभोजनं, एवं
 जलपानमपि, अतिमात्रं मात्राधिकं, एवं जलस्यापि । य इत्यादि । विदवातसङ्गं विदवाता-
 प्रवृत्तिः, कण्ठवक्रयोः शोषः, इथावारुणत्वं शरीरस्य, शीतज्वरः, हृत्कुक्ष्यादीनां पीडा,
 अंसो मुखयोरुपरिभागः । जीर्णं आहारे प्रकुप्यति, भुक्ते च शान्तिं गच्छति, स वातिको
 गुल्मः । रूक्ष आहारः कपायतिककटुका रसान्, तत्र तस्मिन्वातगुल्मे नोपशेते न मुख्ययति,
 वातकारणत्वात्' (आ० द०) ॥ ६—८ ॥

‡ 'विदाहि वंशकरीरादि, अतिशब्दो मयादिषु योज्यः । एते पैत्तिकगुल्मस्य हेतवः ।
 तस्य लक्षणमाह—ज्वर इत्यादि । ज्वरः प्रसिद्धः, पिपासा पातुमिच्छा, वदनाङ्गरागो मुखे
 शरीरे चारुणता, आहारे जीर्यति पच्यमाने महच्छूलं भवति, एतत्पित्तगुल्मरूपम्'
 (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

मधुकोशव्याख्या आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १९९

पैतिकमाह—कट्टिलादि । आमाभिघात इति विदग्धाजीर्णजनितदुष्टरसेनाभिमवः;
अन्ये तु 'आमाभिघातो' इति पठन्ति, तत्राम उक्तरूपः, अभिघातो लघुडादे रक्तद्रूपको
ज्ञेयः । जीर्यतीति सप्तम्यन्तम् । अणवत् स्पर्शासह इति योज्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

* शीतं शुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रखपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ ११ ॥

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।

शीत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १२ ॥

(च. वि. अ. ५)

शैथिल्यमाह—शीतमित्यादि । संपूरणं वृत्तिभोजनम् । सर्वं इति वातजाद्युक्तः ।
निचयात्मकस्य सन्निपातजस्य । कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥

- निमित्तरूपाण्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषवलावलं च ।

व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदोषधकल्पनार्थम् ॥ १३ ॥

(च. वि. अ. ५)

व्यात्मकेषु त्रिवेकजहेतुलक्षणातिदेशार्थमाह—निमित्तेत्यादि । निमित्तानि च
रूपाणि चेति द्वन्द्वः । दोषवलावलं चेत्यनेन समद्विदोषद्वन्द्वजत्रयेणैकोल्यणादिद्विदो-
षजोऽपि ग्राह्य इति दर्शयति, अन्यथा बहुत्वापत्तेः । औषधकल्पनार्थमित्येकदोषजा-
भिहितविक्रित्सामेलकेन तांश्चित्तेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

* महारुजं दाहपरीतमश्मबद्धनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १४ ॥

(च. वि. अ. ५)

सांनिपातिकमाह—महारुजमित्यादि । अश्मबद्धनोन्नतं पापाणवत् कठिनमुन्नतं
च । मन इत्यादि मनोऽपहारिणं मनोवैकल्यकारिणं, शरीरापहारिणं कृशाश्ववैवर्ष्यकरं,
अग्न्यपहारिणमग्निप्रेष्यकरं, बलापहारिणमसामर्थ्यकरम् । ननु, असाध्यमिति विरुद्धं,
* सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषजो विधिर्हितः"—(सु. उ. तं. अ. ४२) इति सुश्रुत-

* 'शीतादिभिर्द्रव्यैः, अचेष्टनमन्यायामः । संपूरणमित्याहारादिना कोष्ठस्य वृत्तिरिव,
एतत् सर्वं कफगुल्मस्य हेतुः । एतस्यैव श्लोकपादेन सांनिपातिकस्य हेतुमाह—सर्वं इति ।
निचयात्मकस्य सांनिपातिकस्य गुल्मस्य वातजाद्युक्तहेतुः कारणं, तथा सर्वदोषोक्तलक्षणानि
च भवन्ति । पुनः शैथिल्यस्यैव लक्षणमाह—स्तैमित्यं निश्चलत्वं, शीतज्वरादयः सुबोध्याः,
शीलं शीतगात्रता' (आ० ८०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

† 'लिङ्गाणि लक्षणानि, द्विदोषजे गुल्मे दोषाणां बलावलं धात्वा व्यामिश्रलिङ्गान् मिलित-
'लिङ्गान् परांस्त्रीन् गुल्मानौषधकल्पनार्थमादिशेत्' (आ० ८०) ॥ १३ ॥

‡ 'त्रिदोषजस्यासाध्यत्वमाह—महारुजमित्यादि । महारुजं तीव्रपीडाकरं, दाहपरीतदेहं
संतापेन व्यासाखिलदेहं, शीघ्रेण विदाहकरं, दारुणं मारणात्मकं, एतद्वृक्षं विकृतिविपमसम-
चेतस्य' (आ० ८०) ॥ १४ ॥

१ एतच्च 'निमित्तलिङ्गानि' इति पाठमिप्रायेण ।

वचनात् । नैवं, अयं च विवृतिविषमसमवेतोऽसाध्यः, प्रवृत्तिसमसमवेतस्तु साध्य इत्याहुः । ननु, सोऽप्यसाध्यः, यदाह सुश्रुतः,—“सर्वात्मके सर्वहजोपपत्तिं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” (सु. उ. तं. अ. ४२)—इति । उच्यते, तं चापील-
पिशब्दादचिरोत्थितः साध्यो विद्यामित्रसंवादादिति गयदासः ॥ १४ ॥

“नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदतौ वा ।

वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सख्यं सदाहम् ।

पैतस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध ॥ १५ ॥

(सु. उ. अ. ४२)

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सख्यलः समगर्भलिङ्गः ।

स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः १६

(च. चि. अ. ५)

रक्तगुल्ममाह—नवेत्यादि । आगमर्भं विसृजेदिति नवममासादर्वाहं प्रसूतेः कृता-
वार्तवप्रवृत्तिकाले, अहितभोजनेति संबन्धः । एतद्योपलक्षणार्थं, तेनाहारान्नादिषं
ज्ञेयम् । यदाह चरकः—“श्रुतावनाहारतया भवेन विरक्षणैर्वेगविधारणैश्च । संत-
म्भनोहेत्वनयोनिर्दोषगुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति” (च. चि. स्था. अ. ५)—
इति । पैतस्य पैतिकगुल्मस्य । विशेषणं पैतिकगुल्माद्विशेषलक्षणम् । पिण्डितः समु-
दितः । एवकारोऽत्रावधारणे । एतदेव स्फुटयति—नाङ्गैर्नावयवैश्चिरात् स्पन्दते इति
संबन्धः । समगर्भलिङ्ग इति आर्तवादर्शनमुखस्रवणस्वनमुखकृष्णत्वदोहदादिगर्भलङ्घ-
नयुक्तः, एतच्च व्याधिप्रभावात् ; यथा—अयार्शसोः स्त्रीरिर्साकृष्णत्वद्वन्त्रादयः । अन्ये
तु समगर्भलिङ्गोऽविकृतगर्भलिङ्ग इत्याहुः । उक्तविशेषणैरेव स्त्रीभवत्वे लब्धे स्त्रीग्रह-
णेन कुमारीमतिशुद्धां च निषेधयति, अनुद्भूतक्षीणरजस्कृतातयोः । व्यतीतेऽतिक्रान्ते ।
गर्भसमानलिङ्गत्वेन संशयः—गर्भो वा, रक्तगुल्मो वा, इति ; तच्छ्रान्निरासार्थं दशमे
मासे व्यतीते इत्युक्तं ; नवमदशमयोः प्रसवकालत्वादित्येके । तत्र, ‘यः स्पन्दते
पिण्डित एव नाङ्गः’ इत्यादिनैव विशेषदर्शनेन संशयस्य निवर्तितत्वात् । गर्भो हि
निरन्तरं प्रसङ्गैर्निःशुलं स्पन्दते, गुल्मस्त्वेतद्विपरीतेन । किंच नवमे दशमे प्रसूते
इत्युत्सर्गः, ननु नियमः, तदधिककालेऽपि प्रसवदर्शनात्, आगमाच्च । उक्तं हि
चरके,—“तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्णगणैरपि स्यात्” (च. शा. स्था.
अ. २)—इति ; तस्मान्नेदं दशममासव्यतिक्रमे चिकित्साविधानस्य प्रयोजनं, किंतु
व्याधिनिहिता तावत्तैव कालेन तस्य चिकित्सया जुखोच्छेदनमिति । यथा ज्वरे पुराण
एव क्षीरपानविवेचने । उक्तं हि तस्मान्तरे—“रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य

* ‘क्षीणां रक्तगुल्मस्य संप्राप्तिमाह—नवेत्यादि । या स्त्री नवप्रसूता सत्यहितभोजना
भवति, कृतावार्तवप्रवृत्तिकालेऽहितभोजनेति संबन्धः । तस्य लक्षणमाह—पैतस्येत्यादि । पैति-
कगुल्मस्यास्यैवपरं विशेषणं, तदेव स्फुटयति—निरात् पिण्डीमूत्र इव स्पन्दते इत्युपादादिभिः-
त्यर्थः । सख्यलः पीडायुक्तः स स्त्रीभव एव रक्तजो गुल्मो दशमे मासे व्यतीते सति चिकित्स्यः
स्यात् । रौधिर इत्यनेन विशेषणेनार्तवावयुक्तां कुमारीमतिशुद्धां च निषेधयति, अनुद्भूतक्षीण-
रजस्कृतातयोः’ (भा० द०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

मधुकोशंन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २०१

लक्षणम्”—इति । पुराणता चास्य दशममासव्यतिक्रमेणैव भवति । जैज्जटेनाप्युक्तं,—
यद्यर्वाप्रक्तमेदनं क्रियते तदा गर्भशय्यां क्षिणोति, तद्धीनत्वाद्रक्तस्य; एकादशमासेऽनु
परिपिण्डतगुल्मे जेहादिनोपस्कृतदेहाया न गर्भशय्याया विकृतिमादधाति रक्तमेदन-
मिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

*संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।

कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोत्थितः ॥ १७ ॥

दौर्बल्यारुचिहृष्टासकासच्छर्धरतिज्वरैः ।

तृष्णातन्द्राप्रतिशयायैर्युज्यते स न सिध्यति ॥ १८ ॥

गृहीत्वा सञ्चरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम् ।

हृजामिहस्तपादेषु शोथः कर्पति गुल्मिनम् ॥ १९ ॥

(च. चि. अ. ५)

श्वासः शूलं पिपासाऽक्षविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।

जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ २० ॥

(सु. सु. अ. ३१)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गुल्मनिदानं समाप्तम् ॥ २८ ॥

चिरजस्यावस्थायामसाध्यत्वमाह—संचित इत्यादि । महावास्तुपरिग्रहः सफलोदर-
ध्यापी । कृतमूलो घातन्तरावगाही । सिरानद्धः सिराजालवान् । गृहीत्वेत्यादि । हृद-
यादौ गृहीत्वा शोथो गुल्मिनं कर्पति, ‘मरणाय’ इति शेषः श्वासेत्यादि ग्रन्थिमूढता
ग्रन्थिरूपस्य गुल्मस्याकस्माद्विलयनमिति । ननु च, अन्तर्विद्रधिगुल्मयोः को मेदः,
समानस्थानसंभवत्वात् । उच्यते, विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते, निराश्रयत्वात् ।
यदाह सुश्रुतः,—“न नियन्धोऽस्ति गुल्मस्य विद्रधिः सनिबन्धनः । गुल्मस्त्रिष्टति
दोषे स्ते विद्रधिर्मासशोणिते ॥ विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मः कापि न पच्यते” (सु.
नि. स्या. अ. ९)—इति । ननु, गुल्मोऽपि पच्यत एव । यदाह चरकः,—“विदाह-
शूलसंक्षोभस्यप्रणाशारतिज्वरैः । विदग्धमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत्” (च. चि.
स्था. अ. ५). इति । उच्यते—गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात्; यदा तु कारणवशादा-
श्रयं मांसादिकमासादयति, यातोपशमनार्थं कृतसेदादिभिर्वा रक्तदुष्टिर्भवति तदा पच्य-
मानो विदाहनिमित्तकं विद्रधित्वमाप्नोति । उक्तं हि,—“स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधी-

* ‘संचित इत्यनुपक्रान्तत्वाच्चिरकालानुबन्धित्वात्, क्रमशः क्रमेण, संचितो वृद्धि गतो,
गुल्मो यदा कूर्मवदुन्नतः स्यात्, दौर्बल्यादिभिरुपद्रवैर्युक्तो भवति, तदा न सिध्यतीत्यर्थः ।
पुनरसाध्यलक्षणमाह—गृहीत्वेत्यादि । गुल्मिनं गुल्मयुक्तं रोगिणं, कर्पति मारयतीत्यर्थः ।
सञ्चरश्वासं ज्वरश्वासाभ्यामुपद्रवम् । पुनश्वासाध्यलक्षणमाह—श्वासेत्यादि । श्वासादय
उपद्रवा गुल्मिनो मरणाय भवन्ति’ (आ० द०) ॥ १७-२० ॥

त्यभिधीयते" (च. सू. स्था. अ.)—इति । न । हि यस्मात् विकाराद्यदुत्पद्यते विकारान्तरं तत् स एव भवतीति; माभूत् झीहैवोदरं, अश्मर्येव शर्करा, इत्यादि शास्त्रोक्तविरोधविस्तरः । तस्माद्विद्वद्भिः पच्यते, गुल्मो न पच्यत इति सिद्धान्तो निरपवादः । ये लान्तर्विद्वद्भि न पठन्ति तेषामयमभिप्रायः,—गुल्मे पक्वे विद्वद्भि च पाटनशोवनरोपणादेः, अपक्वे च विरेकलेपविम्लापनादेश्चिकित्सितस्य प्रायो विशेषाभावाद्दं पृथग्विकारस्वीकारेणेति ॥ १७-२० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां गुल्मनिदानं समाप्तम् ॥ २८ ॥

अथ हृद्रोगनिदानम् ।

* अत्युष्णगुर्वन्नकपायतिकथ्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।

संचिन्तनैर्वैगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तं, अतो हृदयसंकीर्तनाद्भ्रोगारम्भः । प्रसङ्गः सातलेख सेवा, अत्युष्णादयो यथायोग्यं वातादीनां किमेव निदानमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।

हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥

(सु. उ. अ. ४३)

तस्य संप्राप्तिं सामान्यलक्षणं चाह—दूषयित्वेत्यादि । दूषयित्वा रसमिति रसस्य हृदयाश्रयत्वात् । विगुणाः कुपिताः । हृद्रोगमिति बाधे यद्वाधाग्रहणं, तद्दोषमेवेन बाधावैचित्र्यज्ञापनार्थः; बाधाशब्देन चात्र नानाविधा पीडेति जैज्जटः, भ्रूवदपीडेति गयदासः । हृद्रोगमिति 'वा शोकप्यग्रोरोगेषु—' इति रोगे परे हृदयस्य हृद्भावाः, अथवा हृदो रोगो हृद्रोगः ॥ २ ॥

आयम्यते मारुतजे हृद्रोगं तुद्यते तथा ।

निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाठ्यतेऽपि च ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ४३)

वातिकहृद्रोगलक्षणमाह—आयम्यत इत्यादि । आयम्यते आकृष्यत इव । तुद्यते सूच्येव । निर्मथ्यते दण्डनेव । दीर्यते द्विषेव क्रियते । स्फोट्यते आरयेव । पाठ्यते कुठारेणेव ॥ ३ ॥

* 'गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तमतो गुल्मानन्तरं हृद्रोगारम्भः । तस्य हेतुमाह—अतीत्यादि । उष्णादिभिरतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । उष्णादयोऽतिसेविता वातजादीनां हृदाभ्यानां किमिजस्य च हेतवो भवन्ति, अग्रे धनुःकर्षणादिः, अभिघातो ह्येव, संचिन्तनं नृपतिभयादिकं; स च पञ्चप्रकारः—वातादिभिस्त्रयः; सन्निपातेन, किमिभिश्च' (आ० द०) ॥१॥

† 'विगुणाः कुपिता दोषा रसं दूषयित्वा हृदयं गताः, हृदि रोगो हृद्रोग इति निरुक्तिः' (आ० द०) ॥ २ ॥

मधुकोशन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २०३

*तृष्णोष्मादाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयकृमः ।

धूमायनं च मूर्च्छा च खेदः शोषो मुखस्य च ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ४३)

पैत्तिकमाह—तृष्णेत्यादि । ऊष्मा किञ्चिदाहः । हृदयकृमो हृदयाकुल्लं,
ग्लानिरिति यावत् ॥ ४ ॥

†गौरवं कफसंज्ञावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।

माधुर्यमपि चास्यस्य बलासाधतते हृदि ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. ४३)

शैथिलिकमाह—गौरवमित्यादि । बलासाधतते कुपितकफव्याप्ते, “क्षोषा दुष्टा
दूषयितारो भवन्ति”—इत्यागमात् ॥ ५ ॥

‡विद्यात्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्तितोदं किमिजं सकण्डम् ।

(च. वि. अ. २६)

उल्केदः घ्रीवनं तोदः शूलं दृष्टासकस्तमः ।

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च किमिजे भवेत् ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ४३)

साक्षिपातिकमाह—विद्यादित्यादि । सर्वलिङ्गमित्यनेन प्रकृतिसमसमवायारब्धल-
मुक्तं, तेन चिकित्साऽप्यस्य प्रत्येकं वातादिजस्य या सा मिलितैव कार्या । अपचारा-
ज्ज्ञेह ग्रन्थितपथते ततः किमिजंभवः । उक्तं हि चरकेण,—“त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो
दुरात्मा निषेवते । तिलक्षीरगुडावीवि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥ मर्मैकदेशे संक्षेदं रसश्चा-
स्योपगच्छति । संक्षेदात् किमयश्वास्य भवन्त्युपहृतात्मनः” (च. सू. स्या. अ. १७)—
इति । तस्यैवेदं लक्षणमाह,—तीव्रार्तितोदं किमिजं सकण्डमिति । उल्केद इत्यादिना
तमोन्तं त्रिदोषजहृद्रोगलक्षणं; तत्र तोदश्चले वातात्, उल्केदहृत्सासौ कफात्, तसः
पित्तात्, घ्रीवनं कफपित्तात्; अरुचिरित्यादिना किमिजस्येति ज्ञेयजटः । गयदास-
स्त्राह—श्यावनेत्रलपर्यन्तेन त्रिदोषजलक्षणमिति । स्यादेतत्, त्रिदोषजपदं न ताव-
द्यत्र सुश्रुतेन पठितं; अतः सर्वमेवोल्केदादि शोथान्तं किमिजलक्षणं भविष्यति ।

* ‘ऊष्मा प्रादेशिको दाहः, हृदि किञ्चिदाह इत्यर्थः । दाहः सार्वत्रिकः; चोषश्चप्यत
इव, धूमायनं धूमोद्गिरणमिव, खेदः किञ्चिदुर्गन्धः सटित इव, मुखस्यैव शोषश्च’ (आ० द०) ॥४॥

† ‘गौरवं हृदयस्य; स्तम्भो जडता, मार्दवं जलघृतमिव, माधुर्यं मुखे’ (आ० द०) ॥ ५ ॥

‡ ‘त्रिदोषजकुमियोरिमिलितमेव लक्षणमाह—विद्यादित्यादि । विद्यात्रिदोषमित्यादि दृढ-
चलोक्तलक्षणं, उल्केद इत्यादिकमेकपदं सुश्रुतोक्तं; तीव्रार्तितोदमिति भिन्नतन्त्रीयत्वात्पौन-
रुक्त्यं न वाच्यम् । त्रिदोषजे सर्वदोषाणां लिङ्गानि भवन्ति । कुमवो जायन्तेऽसिञ्जिति
किमिज इति निरुक्तिः । तोदो व्यथानिषेधः, उल्केदोऽपक्वदोषाणां स्वांशोदयाच्चयुतिः,
दृष्टासो हृदयादीपदम्बुनिर्गमः; तमोऽन्वकारप्रविष्टस्येव; एतत्रिदोषलक्षणम् । अरुचिरित्यादिना
कुमिजेत्येति । एतत्सुगमम्’ (आ० द०) ॥ ६ ॥

१ एतच्च—‘खेदः शोषो मुखस्य च’ इति पाठाभिप्रायेण । २ लक्षणमिति शेषः ।

नैवं, “विद्यात्रिदोषं त्वपि सर्वैलिङ्गं तीव्रार्तितोदं किमिजं सकण्डम्” (च. वि. स्था. अ. २६) इति दृढवलयस्य वाक्यात् । उद्वेद इत्यादिस्त्वैक एव श्लोकः सुश्रुतेन पठितः, ननु पृथक् सञ्जिपातलक्षणं, ततस्त्रिदोषजस्थानभिधाने सुश्रुते न्यूनत्वं स्यात् । त्रिदोषादमरीवत्तस्यासंभव एवेति चेत् ? नैवं, तन्त्रान्तरेषु पठितत्वात् । तथाच द्वारीतः, “सर्वाणि रूपाणि च सञ्जिपाताच्चिरोत्थितं चापि वदन्त्यसाध्यम्” इति । चरकेऽप्युक्तं, “हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सञ्जिपातिकः” (च. सू. स्था. अ. १७) इति; तथा, “त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो हुरात्मा निवेवते” (च. सू. स्था. अ. १७) इत्यादि । कण्ठरवेण तु त्रिदोषजपदं यच्च पठितं सुश्रुतेन, तत् किमिजस्यापि त्रिदोषजत्वख्यापनार्थमित्याचक्षते । ननु, दोषजावान्तरावस्थाविशेषत्वात् किमिजोऽपि दोषज एव, तत् कथं हृदामयः पञ्चविध इति ? नैवं, रोगजस्यापि रोगस्य पृथक्त्वदर्शनात् । यदुक्तं, “निदानार्थकर” इत्यादि । द्विदोषजस्त्वनुक्तोऽपि प्रकृतिसमवायत्वाद्बोध्यः ॥ ६ ॥

कृमः सादो भ्रमः शोषो ह्येयास्तेषामुपद्रवाः ।

किमिजे किमिजातीनां शैष्मिकाणां च ये मताः ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने हृद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥ २९ ॥

सर्वेषामुपद्रवानाह—कृम इत्यादि । शैष्मिकाणां कृमीणां च उपद्रवास्ते किमिज-हृद्रोगेऽपि स्युः । ते च हृत्सास्यस्रवणानिपाकादयः ॥ ७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां हृद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥ २९ ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

* व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाऽष्टौ ॥ १ ॥

पृथक्प्रलाः स्यैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥

(च. वि. अ. २६)

* ‘सतोत्तरे मर्नश्चते त्रीणि मर्माणि क्षिरोहृदयवस्तयः प्रधानानि, हृदयस्य प्रधानमर्थ-त्वात्प्राग् हृद्रोगानभिधाय वस्तेरपि मर्मेत्वाद्दृद्रोगानन्तरं वस्तिव्यापित्वान्मूत्रकृच्छ्रारम्भः । तस्य हेतुमाह—व्यायामेत्यादि । तीक्ष्णौषधं राजिकादियुक्तं, मद्यप्रसङ्गोऽतिमद्यसेवा । नृत्ये-त्यादि, पृष्ठयानात्, जम्बादिपृष्ठयानात् अन्ये-नित्यद्रुतपृष्ठयानादिति पठन्ति । नित्यं शीघ्रं तुरपादिगमनात् । अनूपाः सजलप्रदेशचारिणो भस्त्रादयः, अच्छशनं भुक्तस्योपरि भोज-नम् । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—पृथगिति । पृथक् मित्राः, अथ सर्वैः सैर्हेतुभिः कुपि-तास्ततो वस्तौ मूत्राशये कोपं प्राप्य यदा मूत्रमार्गं सेदं परिपीडयन्ति, तदा नरः कष्टेन मूत्रयतीत्यर्थः (आ० ६०) ॥ १ ॥ २ ॥

१ पतञ्ज-‘नृत्यद्रुतपृष्ठयानात्’ इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २०५

सप्तोत्तरे मर्मशते त्रीणि मर्माणि शिरोहृदयवस्तयः प्रधानानि । तत्र हृदयगत-
विकारानभिधाय वस्तिगतविकारानाह—व्यायामेत्यादि । मूत्रकृच्छ्राणीति मूत्रस्य
कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तिः । अद्यविति दोषैः पृथक् त्रीणि, सन्निपातेनैकं, शल्य-
जपुरीषजशुकजाश्मरीजानीत्येकैकानि । ननु, शर्कराजं मूत्रकृच्छ्रं सुश्रुतेन पठितं;
तथात्र संग्रहेऽपि पठितं, 'अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणे'—इत्यादिना तत्
कथमष्टौ? नव प्राप्नुवन्ति । उच्यते, शर्करा अश्मरीमेद एव । यदाह दृढबलः,
“एषाश्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः स्याच्छर्करा मूत्रपथात् सरन्ती” (च. वि. स्था.
अ. २६) इति । अतोऽश्मरीजेनैव शर्कराजग्रहणमिति मन्यमानो दृढबलोऽष्टा-
वित्यपठत् ॥ १ ॥ २ ॥

* तीव्रार्तिरुग्बद्धणवस्तिमेद्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।

पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोयौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥४॥

(च. वि. अ. २६)

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा ।

मूत्रकृच्छ्रे तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ॥ ५ ॥

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।

शरुतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विशुण्णतां गतः ॥ ६ ॥

आध्मानं वातशूलं च मूत्रसङ्गं करोति च ।

अश्मरीहेतु तत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ५९)

शुके दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते ।

सशुकं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्वस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

* तीव्रा मारणात्मिका, बद्धणे ऊरुवृषणमेदाणामन्तरालसंधौ, स्वल्पं स्तोकं, मुहुर्वारं-
वारं, वातात् कृच्छ्रम् । पित्तिकमाह—पीतमित्यादि । इह पित्तात् कृच्छ्रे पीतादिलिङ्गं मूत्रं
मुहुर्मूत्रयति, 'नर' इति शेषः । पीतं सरक्तं चेति वर्णद्वयं न्यूनाधिकपित्तप्रकोपात् । क्लेशिक-
माह—वस्तेरित्यादि । वस्तेः सलिङ्गस्य मेहनशुक्तस्य वस्तेर्गुरुत्वशोयौ भवतः । त्रिदोषज-
साह—सर्वाणीत्यादि । सर्वाणि सर्वदोषलिङ्गानि, तत् कृच्छ्रं त्रिदोषजं कृच्छ्रतमं कष्टसाध्यम् ।
शल्यजमाह—मूत्रेत्यादि । मूत्रवहस्रोतःसु शल्येन क्षतेषु सत्त्वयवाश्मिहतेषु पीक्षितेषु तदा-
घाताद्भृशं दारुणं, तीव्रं मारणात्मकम् । पुरीषजमाह—शरुत इत्यादि । पुरीषस्य प्रतीघाताद्-
वरोधाद्विशुषीभूतो दूषितो वायुराध्मानं वातशूलं मूत्रमार्गं च कुर्वीत, ततो मूत्रकृच्छ्रं
जायते । अश्मरीजमाह—अश्मरीहेतु मूत्रकृच्छ्रमिति तस्य कृच्छ्रसाधर्म्येव कारणम् । शुकज-
माह—शुक श्ल्यादि । स्ववर्णव्यथाशुक्तः 'पुरुष' इति शेषः (भा० द०) ॥ ६-८ ॥

मूत्रकृच्छ्रस्य वातजादिभेदेन लक्षणान्याह—तीन्नेत्यादि । सलिङ्गस्य समेदस्य । सपिच्छं पिच्छिलम् । कृच्छ्रतमं कष्टसाध्यम् । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् । मूत्रवाहिष्यति मूत्रवहस्रोतःसु । अश्मरीहेतु तत्पूर्वमिति अश्मरीहेलिति लक्ष्यपदं, तत्पूर्वमिति लक्षणपदं, तत्पूर्वमश्मरीपूर्वकम् ॥ ३-८ ॥

*अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ९ ॥

पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना ।

विमुक्तकफसंधाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः ।

तथा भवति मूच्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दासणम् ॥ ११ ॥

(सु. उ. अ. ५९) ~

मूत्रवेगनिरस्ताभिः प्रशमं याति वेदना ।

यावदस्याः पुनर्नैति शुद्धिका स्रोतसो मुखम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूत्रकृच्छ्रनिदानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोफ्योरश्मरीशर्करयोः समानतामयान्तरमेदं चाह—अश्मरीत्यादि अश्मरी शर्करा चैवैक्यनन्तरं 'एते' इत्याध्याहार्यं तुल्यसंभवलक्षणे इत्यनेन द्विवचना-न्तेन संबन्धनीयं, यथा—“तयोर्जगद्गुह्यः पादान् राजा राज्ञी च मागधी”—इत्यादिवत् । गुह्यः संभव उत्पत्तिकारणं लक्षणं च ययोस्त तथा, 'तुल्ये संभवलक्षणैः' इति पाठा-न्तरं स एवार्थः । विशेषणं विशेषः । तमेव विवृणोति—पच्यमानेत्यादि । कफसंधानं कफेनावयवसंक्षिपः, कफ एव वा संधानं कफसंधानं, संधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । तेन पित्तपाकवातक्षोषौ संधानविमोक्षहेतुत्वेनोक्तौ । क्षरन्तीति वक्षितः । क्षरकं हि,—“स्याच्छर्करां मूत्रपथात् क्षरन्ती” (च. चि. स्था. अ. २९)—इत्येवं पठितम् । कुक्षौ शूलमिति संबन्धः । तथा शर्करयेति ॥ ९-१२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूत्रकृच्छ्रनिदानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

* अश्मरी च शर्करा चैते द्वे तुल्यसंभवलक्षणे तुल्यः संभव उत्पत्तिलक्षणं च ययोस्त तथा, समाननिदानलिङ्ग इत्यर्थः । कीर्तयतः कथयतो मम शर्कराया विशेषणं शृणु । पित्तेन पच्यते, वायुना शोष्यते, एतेन पात्रनाद्विशोषणाच्च पित्तवातौ संधानरूपस्य कफस्य शोषण-त्वेन शर्कराया हेतुत्वेनोक्तौ; पित्तेन पाचिता, वायुना शोषिता, श्लेष्मणा संधिताऽश्मरीः ताभ्यां विमुक्तसंधाना शर्करारूपा क्षरन्ती सती शर्करा मता, क्षरन्तीति वक्षितः । एतावता हेतुलक्षणत्वेनैक एव रोगः; संधानाभावमावात् क्रियामेदः, अतो मूत्रकृच्छ्रे द्वे अपि कारणे । तस्योपद्रवानाह—हृदित्यादि' (आ० द०) ॥ ९-१२ ॥

अथ सूत्राघातनिदानम् ।

आयन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ।

प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥

मूत्रविकारसाधन्यान्मूत्राघातानाह—आयन्त इत्यादि । मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोश्चार्थं विशेषः,—मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रलमिति श्रुतं, ईषद्विवन्धः, मूत्राघाते तु विवन्धो बलवान्, कृच्छ्रलमल्पमिति । मूत्रविघाताद्यैर्मूत्रवेगविधारणादिभिः, आद्यसन्धेन पुरीषशुक्लवेगविघातादीनां रुक्ताशनादीनां च ग्रहणम् । वातकुण्डलिकादयश्त्रयोदशेति संबन्धः ॥ १ ॥

*रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनः ।

मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ २ ॥

मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्तते ।

वातकुण्डलिकां तां तु न्यार्धि विघातसुदारुणम् ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. ५८)

वातकुण्डलिकामाह—रौक्ष्यादित्यादि । आविश्येत्यावृत्त्यः, 'आविष्य' इति पाठान्तरे स एवार्थः । चरति गच्छति । विगुणः कुपितः । कुण्डलीकृत इति वात्यानद्वस्तावेव प्रसंतिष्ठतीति ॥ २ ॥ ३ ॥

†आध्मापयन्वस्तिगुदं रुक्का वायुश्चलोन्नताम् ।

कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ट्रीलां मूत्रविष्मार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥

अष्ट्रीलामाह—आध्मापयमित्यादि । रुक्मेति वस्तिगुदमेव । अष्ट्रीलादुत्पत्त्यादष्ट्रीला, सा च वातव्याधावुक्ता ॥ ४ ॥

विना विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।

निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥

मूत्रसङ्को भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ।

वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ५८)

* 'तेषां मध्ये वातकुण्डलिकारक्षणमाह—रौक्षेत्यादि । रौक्ष्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः, कुण्डलीभूतो वायुः, वस्तौ मूत्राशये, चरति प्रभावति, आवृत्त्यादालावङ्गमं स्तिष्ठतीत्यर्थः । आविश्य आवृत्त्य मूलमिति । तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सन्त्यजं प्रवर्तते, तं न्यार्धि वातकुण्डलिकामाहः । सुदारुणं मारणात्मकत्वात्' (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

† 'आध्मापयन् पूरयन् वस्तिगुदं, तथा वस्तिगुदमेव रुक्का वायुरष्ट्रीलां कुर्यात् अष्ट्रीला उत्तरापये नदीषु पापाणमिण्डी । चलोन्नतां चलां चलनशीलां, सञ्जतमूर्ध्वस्थिताम् । तीव्रार्तिमतिव्यथाम् । मूत्रमार्गो मेदः, विष्मार्गः पायुः, तयो रोधिनीम्' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'अकुशलो मूर्ध्वः, तस्य पुरुषस्य वस्तेर्मुखं निरुणद्धि वस्तिगतो वायुः, तेन वायुना मूत्रसङ्गं विधाय । 'वस्तिकुक्षी निपीडयन्' इति पाठे तत्र वस्तिकुक्षी चरन्' (आ० द०) ॥ ५ ॥ ६ ॥

वातवस्तिमाह—वेगमित्यादि । वस्तिकुक्षिनिपीडित इति वस्त्रौ कुक्षौ च निपीडितः संपिण्डितो वायुरिति संबन्धः, 'वस्तिकुक्षौ निपीडयन्' इति पाठान्तरे वस्तिकुक्ष्यो रुजाकर इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

*चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।

मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥

मूत्रातीतमाह—चिरमित्यादि । त्वरया न प्रवर्तत इति मूत्रमित्यर्थः । मेहमानस्य मूत्रं लज्जतः । 'बहमानस्य' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ७ ॥

मूत्रस्य वेगोऽभिहतो तदुदावर्तहेतुकः ।

अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भ्रशम् ॥ ८ ॥

नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेच्चीववेदनम् ।

तन्मूत्रजठरं विद्याद्धोवस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥

(सु. उ. अ. ५८)

मूत्रजठरमाह—मूत्रस्य वेग इत्यादि । तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितो-
दावर्तनिमित्तः । अधोवस्तिनिरोधनमिति वस्त्रेरधोभागे विबन्धकारकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

वस्त्रौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।

मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाह्यतः ॥ १० ॥

अल्पमल्पं स्रवणं स्रवणं वाऽथ नीरुजम् ।

विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥

(सु. उ. अ. ५८)

मूत्रोत्सङ्गमाह—वस्त्रावित्यादि । नाले मेद्रे मणौ मेद्रे । प्रवृत्तं सज्जेतेति संसर्कं सज्जं प्रवर्तते । सरक्तं वा प्रवाह्यत इति प्रवाहणकुपितवायुना वस्त्रादिभेदजनितरक्त-
शुक्लं मूत्रं प्रवर्तते ॥ १० ॥ ११ ॥

रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।

मूत्रक्षयं स्रग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥

(सु. उ. अ. ५८)

तदाह्वयमिति मूत्रक्षयाख्यं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १२ ॥

* 'चिरं चिरकाळं मूत्रं धारयतः पुंसस्त्वरया वेगेन न प्रवर्तते, मेहमानस्य प्रवर्तते चेत्तदा मन्दं शनैः' (आ० ६०) ॥ ७ ॥

† 'अपानोऽपानसंश्लोको वातः कुपितोऽतिशयेनोदरं पूरयति । सतो नाभेरधस्ताच्चीव-
वेदनमाध्मानं कुर्यात्' (आ० ६०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

‡ 'वस्त्रौ मूत्राशये, मूत्रं सज्जते न प्रवर्तते सरक्तं वा प्रवर्तते, प्रवाह्यत इति; शनैर्मन्दं,
अल्पमल्पं स्रवणं स्रवणं वा रुज्ज्वलितं वा प्रवर्तते मूत्रमिति संबन्धः' (आ० ६०) ॥ १० ॥ ११ ॥

§ 'क्लान्तदेहस्य श्रान्तशरीरस्य, वस्तिस्थौ मूत्राशयस्थौ, पित्तमारुतौ मूत्रनाशं कुरुतो
व्यथादाहशुक्लम्' (आ० ६०) ॥ १२ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्क्यदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २०९

*अन्तर्वेस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।

अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥

(वा. नि. अ. ९)

मूत्रग्रन्थिमाह—अन्तरित्वादि । अन्तर्वेस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे । ग्रन्थिर्गुद्-
काकारः । ननु, स्थानवेदनाकारणानामभिज्ञत्वादश्मर्या सह को मेदः ? उच्यते,
अश्मर्या पित्तादिकं संहन्यते, अत्र तु रक्तमेव । उक्तं हि तन्त्रान्तरे,—“रक्तं वातक-
फाहुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम् । ग्रन्थिं कुर्वीत स रुच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृत्तम् ॥
अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते”—इति । विशेषज्ञानं तु कुत इति चेत् ?
अश्मरीपूर्वरूपोक्तस्य मूत्रे घस्तसगन्धत्वादेर्भावामावाभ्याम् ॥ १३ ॥

†मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।

स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ १४ ॥

(वा. नि. अ. ९)

भंसोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।

मूत्रशुक्रमाह—मूत्रितस्येत्यादि । मूत्रितस्य मूत्रवेगितस्य । स्थानाच्युतं स्वस्थाना-
ज्जटं शुक्रम् ॥ १४ ॥—

‡व्यायामाध्वातपैः पित्तं वास्ति प्राप्यानिलान्वितम् ॥ १५ ॥

वास्ति मेढं गुदं चैव प्रदहेत्स्त्रावयेदधः ।

मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ॥ १६ ॥

(सु. उ. अ. ५८)

रुच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं हुवन्ति तम् ।

उष्णवातमाह—व्यायामेत्यादि ।—व्यायामाद्विरोधिसौम्यधातुक्षयात्तेजोवृद्ध्या पित्त-
वृद्धिः । अनिलान्वितमनिलसंयुतम् । ‘अनिलावृत्तं’ इति पाठ्यन्तरे सुगमम् । सरक्त-
मीपल्लोहितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥—

§पित्तं कफो द्वायपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ॥ १७ ॥

रुच्छ्राम्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घनं सृजेत् ।

* ‘स्थिरोऽचलः, अल्पो लघुरामलकाकारः । अथवा अयं सहसा भवेत्, अश्मरी तु
‘संचयेन । अन्यच्च—अश्मरी पित्तेन पच्यते, वायुना शोष्यते, कफेन बध्यते, अत्र तु रक्तमेव-
त्यश्मर्या सह मेदः’ (आ० द०) ॥ १३ ॥

† ‘मूत्रयतो मूत्रं कुर्वते’ पुरुषस्य प्राक् प्रयगं प्रवर्तते, अथवा पश्चात्; भस्मिलितोदक-
सदृशम्’ (आ० द०) ॥ १४ ॥

‡ ‘वास्ति प्राप्य वस्त्रादिकं प्रदहन् मूत्रमधः स्त्रावयेत् । कीदृशं ? हारिद्रं, अथवा सरक्तं
मीपद्रक्तम्, अथवा केवलं रक्तमेव’ (आ० द०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

§ ‘वातेन संहन्येते स्वानीक्रियेते, पित्तेन पीतरक्तं; कफेन श्वेतं घनं, विदोषेण समस्त-
वर्णम्’ (आ० द०) ॥ १७ ॥ १८ ॥

सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तु तत् ॥ १८ ॥

शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ।

(वा. नि. अ. ९)

मूत्रसादमाह—पित्तमित्यादि । संहन्येते स्थानीक्रियेते । शुष्कमल्पं तन्मूत्रं पित्तेन श्लेष्मणामं, कफेन शङ्खचूर्णमं, समस्तवर्णमुक्तसकलवर्णं सञ्जिपातात् ॥ १७ ॥ १८ ॥—

* रुक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शङ्खघटा ॥ १९ ॥

मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विद्वंसं सृष्टं तदा नरः ।

विज्ञन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विद्विधातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

(वा. नि. अ. ९)

विद्विधातमाह—हृत्तेत्यादि । अनुपद्येत प्राप्नुयात् । विज्ञन्धमित्यत्र वाशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥ २० ॥

† द्रुताध्वलङ्गनायासैरभिधातात्प्रपीडनात् ।

स्वस्थानाद्विस्तिरुद्धस्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥

शूलस्पन्दनदाहार्तो विन्दुं विन्दुं सवत्यपि ।

पीडितस्तु खजेद्वारां संस्तम्भोद्देष्टनार्तिमान् ॥ २२ ॥

वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविपोपमम् ।

पवनप्रचलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ।

वस्तिकुण्डलमाह—हृत्तेत्यादि । लङ्घनमुत्पतनम् । उद्धृतः स्वस्थानादूर्ध्वं गतः । गर्भवदिति गर्भेष्वा उदरान्तर्गतापलवत् ; एतेन वस्तिपुटस्य पार्श्वगमनं दर्शितम् । पीडित इति नाग्नेरधः । उद्देष्टनार्तिरुद्देष्टनरूपाऽऽर्तिः । शस्त्रविपोपमं शस्त्रविपसदृशमिति विभिन्नार्थसूचनार्थं प्रतिद्वानुभवोपदर्शनार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तंसिम्पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ॥ २३ ॥

श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ।

वातस्यैव दोषान्तरानुबन्धिनो लङ्घनमाह—तस्मिन्नित्यादि । श्लेष्मणा अन्विता तस्मिन्निति बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥—

‡ श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ॥ २४ ॥

अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ।

* इयोक्तयोर्वातेनापोद्धृतं मूत्राक्षयात्स्रोतास्त्रानुपद्येत प्राप्नुयात्, तदा विद्वंसं सृष्टं पुरीषमिश्रं विज्ञन्धं मूत्रं कृच्छ्रान्मूत्रयेत् । 'उदावर्त' इति पाठान्तरं, तत्रापि स पदार्थः (भा० ६०) ॥ १९ ॥ २० ॥

† द्रुताध्वलङ्गनं हृत्तेनाध्वगमनं, लङ्घनमुत्पतनं वा, अग्निधाताहृद्युदादिभिः प्रपीडनादेः तिपीडनात्, एतेर्हेतुभिस्तथा संस्तम्भादियुक्तः, उद्देष्टनरूपाऽर्तिरुद्देष्टनरूपपीडादियुक्तः । शूलोपमं क्षीत्रेण मारणात्तक्रं, विपोपममिति कालान्तरेण । विपमत्र गरः प्रायेण वातबहुलम् (भा० ६०) ॥ २१ ॥ २२ ॥

‡ अविभ्रान्तविलः कफेनारुद्धमुखः, घनकफेन कुण्डलीकृतो न भवति स साध्यः, कुण्डलीकृतत्वसाध्यः (भा० ६०) ॥ २४ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २११

तस्यैव साध्यत्वासाध्यत्वमाह—छेप्मरुद्धविल इत्यादि । विलं वस्तिमुखशुभिरम् । पित्तोदीर्णं उपचितपित्तः, स एवाविभ्रान्तविलोऽनाहतविलः । कफेन कुण्डलीकृतोऽसाध्य इति बोध्यम् । अकुण्डलीकृतस्तु साध्यत्वेनोक्तः ॥ २४ ॥

“स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते वृषभोदः श्वास एव च ॥ २५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूत्राघातनिदानं समाप्तम् ॥ ११ ॥

कुण्डलीभूतस्यैव लिङ्गमाह—स्यादित्यादि । एतौ विद्विधातवस्तिकुण्डली सुश्रुतेन न पठितौ, तेन हि मूत्रोदकसादमेव द्विधा पठित्वा द्वादश मूत्राघाता इत्युक्तं, सर्वानभिधानं तु पराधिकारत्वेनेति मन्तव्यम् ॥ २५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूत्राघातनिदानं समाप्तम् ॥ २१ ॥

अथाश्मरीनिदानम् ।

‘वातपित्तकफैस्तिस्त्रभ्रतुर्थीं शुक्रजाऽपरा ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशोपयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वाः,

(च. वि. अ. २६)

मूत्ररोधिलसाधर्म्यादश्मरीमाह—वातेत्यादि । श्लेष्माश्रया इति श्लेष्मसमवायिकारणाः, शुक्रजां विना; तत्र शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात् । तथा च रुद्धबलः,—“विशोपयेद्वस्तिगतं सशुक्रम्” (च. वि. स्या. अ. २६)—इत्यादि, एतच्च सामान्योक्तमपि विशेषेण संबध्यते । यथा—हृद्दयादिसूत्रे ‘दीर्घात्’ इति विशेषणं दद्याभ्यां संबध्यते, ननु हला । अत एवात्र प्रायोग्रहणं कृतवान् । अन्ये तु शुक्राश्मर्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्त्येव, विरोधामावात् । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमोपमा इति असति चिकित्सितेऽवश्यमेव मारकत्वात् । विशोपयेदित्यादि पित्तेष्विवेति वातशोपितेषु । नैकदोषाश्रया इति त्रिदोषजाः, उद्भूतदोषेण व्यपदेशः ॥ १ ॥ २ ॥

* ‘श्लेष्मणा रुद्धविलो वस्तिः कुण्डलाकारत्वेन तिष्ठति ।’ वातकुण्डलिकाऽपील वातवस्तिस्तथैव च । मूत्रातीतः सनठरो मूत्रोत्सङ्गः क्षयस्तथा ॥ मूत्रग्रन्थिमूत्रशुक्रमुष्णवातस्तथैव च । मूत्रसादो विद्विधातो वस्तिकुण्डलिका तथा ॥’ इति मूत्राघातास्त्रयोदश हेयाः (आ० द०) ॥ २५ ॥

—† ‘तस्याः संप्राप्तिमाह—विशोपयेदित्यादि । पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा शोषमुपनयेद्यदा तदाऽश्मरी संवति, क्रमेण ज्ञानैर्वर्धमाना यथा गोः पित्तेषु रोचना भवति’ (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

*अश्मर्याः पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥ ३ ॥

मूत्रेषु वस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ।

(वा. नि. अ. ९)

पूर्वरूपमाह—अश्मर्याः इत्यादि इति क । वस्तसगन्धत्वं वस्तसमानगन्धत्वं ॥ ३ ॥

†सामान्यलिङ्गं रुक्माभिसेवनीवस्तिमूर्धसु ॥ ४ ॥

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तथा मार्गं निरोधिते ।

तद्यथापात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ॥ ५ ॥

तत्संक्षोभात्क्षते सास्त्रमायासाद्यातिरुग्भवेत् ।

(वा. नि. अ. ९)

तासां सामान्यलक्षणमाह—सामान्येत्यादि । रुक् झलं, वस्तिमूर्धा नामैरधोदेशः ।
विशीर्णधारं सविच्छेदधारम् । तथा अश्मर्या । मार्गं मूत्रवाहि स्रोतः । तद्यथा-
द्रायुना कदाचिदश्मरीकृतमार्गरोधव्यपगमात् । मेहेत् मूत्रयेत् । अच्छमनाविलम् ।
गोमेदकोपममिति गोमेदको लोहितमणिस्तद्वर्णम् । तत्संक्षोभात्क्षयमार्गमूत्रेण पीड-
नादश्मरीसंपाताद्वा क्षते जाते मूत्रवाहादौ, सास्त्रं सरक्तं मूत्रं प्रवर्तते आयासात्
प्रवाहणादिजनितरुक्मात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

‡तत्र चाताड्यं चार्तो दन्तान् खादति वेपते ॥ ६ ॥

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कणन् ।

सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः ॥ ७ ॥

श्यावारुणाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ।

(वा. नि. अ. ९)

चातजामाह—तत्रेत्यादि । कणन् आर्तनावं सानिलं कुर्वन् । सशङ्कं, मूत्रप्रवृत्त्यर्थं
कृतातिक्रान्तिनात् । मेहति बिन्दुश इति बिन्दुं बिन्दुं मूत्रयति, “बहुलपार्थाच्छसु”

* ‘वस्त्याध्मानमित्यादि ।—वस्त्याध्मानं वस्त्रोपरः, तदासन्नदेशेषु वस्तिशिरोमुष्कमेष्टा-
दिषु, परितः समन्तात्, अतिरुगतिवेदना । मूत्रे वस्तसगन्धत्वं बृहत्तमवस्तसदानगन्धत्वं,
तथा मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिश्च भवति’ (आ० ६०) ॥ ३ ॥

† ‘मार्गनिरोधने मूत्रवाहिस्रोतस आवरणे सति तसिन् रुद्धे सति । गोमेदकोपममिति
गोमेदको आलोहितपीतमणिस्तद्वर्णम् । आयासात् प्रवाहणादिकजनितार, प्रवाहणं कण्ठबलेन
शब्दकरणं, मूत्रस्याजननं निकृन्धनमिति लोके’ (आ० ६०) ॥ ४ ॥ ५ ॥

‡ ‘मृशमल्यर्थमार्तः पुमान् दन्तैर्दन्तान् खादति कटकटायते, वेपते कम्पते, मेहनं लिङ्गं,
गृह्णाति मग्नाति, अनिशं कणन् क्रन्दन् नाभिदेशं पीडयति । शकृत्पुरीषं, सानिलं सशब्दं
मुञ्चति, मुहुर्नारवारं, श्यावारुणा किञ्चिच्छ्यामा किञ्चिद्रक्ता कण्टकैरन्वितेव’
(आ० ६०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ ‘मार्गं निरोधिते’ इत्यत्र ‘मार्गनिरोधने’ इति पाठाभिप्रायेण । २ ‘गृह्णाति’ इत्यत्र ‘गृह्णाति’
इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २१३

कारकादन्यतरस्याम्”—इति अन्यार्थे वासप्रत्ययः । श्यावेत्यादि ।—अश्मर्यो आकार-
कथनं; एतच्चाकृष्टानां प्रत्यक्षसंवादेन आक्षेपप्रमाण्यस्यापनार्थमित्याहुः, आकृष्टासु
दोषोचितचिकित्सार्थमित्यन्ये ॥ ६ ॥ ७ ॥

पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ॥ ८ ॥

भट्टातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ।

(वा. नि. अ. ९)

पित्तजामाह—पित्तेनेत्यादि । पच्यमानः क्षारेणेव । उष्मवान् उष्णस्पर्शः
असिता कृष्णा ॥ ८ ॥

* बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ॥ ९ ॥

अश्मरी महती रुक्णा मधुवर्णाऽथवा सिता ।

(वा. नि. अ. ९)

श्लेष्मजामाह—बस्तिरित्यादि । रुक्णा मद्युष्णा । मधुवर्णा ईषत् पित्रलशुक्ला ॥ ९ ॥

पिता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ॥ १० ॥

आभयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ।

(वा. नि. अ. ९)

एता इति त्रिदोषजा बालानां स्युः, तेषां तन्निदानान्भ्यासात् । भूयसा प्रायेण,
तेन महतामपि त्रिदोषजा भवन्ति । तेषामेव बालानां ग्रहणाहरणे सुखा इति
संबन्धः । आभयोपचयाल्पत्वादिति आभयो बस्तिः, उपचयः स्त्रौल्यं, तयोरल्पत्वं;
तच्च तद्देहाल्पत्वात् । आहरणं पाटनादिपूर्वकमाकर्षणं, ग्रहणं तदर्थमेवाहुलिभ्यां
धारणम् । उक्तं हि सुश्रुते, “प्रायेणैतास्तिक्ष्णोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशानाध्यक्षानशीतजि-
ग्ममधुराहारप्रियलाक्षिशेषेण बालानां भवन्ति, तेषामेवाल्पवस्तिः कथं यत्वाल्पमांसोप-
चयाच्च बस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति” (सु. नि. स्था. अ. १)—इति ॥ १० ॥—

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ॥ ११ ॥

स्थानाच्युतममुक्तं हि शुक्रयोरन्तरेऽनिलः ।

शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी ॥ १२ ॥

‡ पित्तेन वाऽश्मरी तथा बस्तिर्मूत्रकोशो दह्यते; भट्टातकास्थिसंस्थाना भट्टातकमज्जा-
कारा (भा० द०) ॥ ८ ॥

* बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणेव, शीतस्पर्शः, गुरुगौरवशुक्तः, महती कुक्षुदाण्डतुल्या, सिता
शुभ्रा (भा० द०) ॥ ९ ॥

† अतस्तां ग्रहणाहरणे सुखाः सुखेनाहर्तुं शक्याः । महतां तु यथोक्तहेत्वभावाद्ग्रहणा-
हरणे ता दुःखावहा इति । ग्रहणं वक्षिणादिना, आहरणं पाटनादिपूर्वकमाकर्षणं
(भा० द०) ॥ १० ॥

‡ च्युतममुक्तमिति मैथुनादुपस्थितवेगस्य शुक्रस्य धारणादित्यर्थः । अमुक्तं धृतमित्यर्थः ।
तथाभूतं शुक्रमनिलं पक्वीकृत्य शोषयति, सा शुक्राश्मरीति । उत्पन्नमात्रायां तस्यां यदा सा
कथमपि विलीयते निरुध्य याति, तदा शुक्रमेति मूत्रपथादागच्छति, परमवकाशे छिद्रे पीडिते
सति (भा० द०) ॥ ११-१२ ॥

वस्तिरुद्धमूत्रकृच्छ्रत्वमुष्कम्भयशुकारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ १३ ॥

पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्

(वा. नि. अ. ९)

शुक्रादमरीमाह—शुक्रेत्यादि । तुशब्दोऽवधारणे; तेन महतामेव ननु वालनां तेषां वक्ष्यमाणसंप्राप्तेरभावात्; ननु शुक्रभावात्, अन्यथा पङ्चातुकलं स्यात् । शुक्रधारणादुपस्थितशुक्रवेगस्य मैथुनाकरणात् । मुष्कयोरन्तरे 'मैद्रेण सह' इति शेषः । सुश्रुते हि 'मैद्वृषणयोरन्तरे' (सु. नि. स्था. अ. ३)—इत्येवोक्तम् । मैद्वृषणमध्यगतवस्तिमुख इत्यर्थः, तत्रैव शुक्रवह्नोत्तसो वस्तिमुखेन सह संबन्धात् । तथाभूतं शुक्रमेवाऽमरीति । वस्तिरुग्भवस्तिशूलं, मुष्कम्भयशुकारिणी वृषणयोः शोथकारिणी । तस्यां शुक्रादमर्याम् । एति वर्तते । तुशब्दोऽवधारणे । अवकाशेऽस्मिन्निति मैद्वृषणयोरन्तरे । अस्मिन्नेव पीडिते सति विलीयते प्रविलयमापद्यत इत्यर्थः । अत एव सुश्रुतः—“पीडितमात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे प्रविलयमापद्यते” (सु. नि. स्था. अ. ३)—इति ॥ ११-१३ ॥

अश्मर्येष च शर्करा ।

(वा. नि. अ. ८)

सैवावस्थानेदादमरी शर्करा, पक्वानी न भवतीत्याह—अश्मर्येष चेति । चकारात् सिक्ताऽपि भवतीति मन्तव्यम् । अत एव 'शर्करा सिक्तान्विता' इति वक्ष्यति । शर्करासिक्तयोश्च महत्त्वात्पलाभ्यां मेदः ॥—

*अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ॥ १४ ॥

निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे निरुध्यते ।

(वा. नि. अ. ८)

मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ १५ ॥

दौर्वल्यं सदन्नं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिम् ।

पाण्डुत्वमुष्णवातं च तृष्णां हृत्पीडनं वसिम् ॥ १६ ॥

(सु. नि. अ. ३)

* 'सैवावस्थानेदादमरी शर्करा कथ्यते । सा शर्करा, अनुलोमगे मूत्रस्रोतसाऽधःप्रवृत्ते तस्मिन्वायौ मूत्रेण सह एति, प्रतिलोमगे ऊर्ध्वं प्रवृत्ते वायौ, विवर्ध्यते वन्धं प्राप्नोति न वदिमूत्रेण निष्क्रामति; अश्मरी त्वनुलोमगे मार्गते न निरेति, शर्करा तु मूत्रेण सह निष्क्रामतीत्यनयोर्भेदः । साऽश्मरी मूत्रमार्गप्रवृत्ता सक्ताऽनिर्गता दौर्वल्यादीनुपद्रवान् कुर्यात् । तानेवाह—दौर्वल्यमित्यादि । दौर्वल्यमिन्द्रियाणां, सदन्नं ग्लानिः, कार्श्यमहानां, कुक्षिशूलं, हृदयशूलं, चण्णवातं मूत्रावातनिदानोक्तं, शेषं सुगमम् (आ० द०) ॥ १४-१६ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २१५

क्रमदमरी शर्करा भवतीत्याह—अणुश इत्यादि । अणुशोऽल्पशः । अत्रायं
सुश्रुतः—“पवनेऽनुपणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्य
भिधीयते” (सु. नि. स्था. अ. ६) इति । मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्तमि मूत्रमार्गस्य
सति संलग्नैर्लघुः ॥ १४-१६ ॥

*प्रशूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजातुरम् ।

अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥ १७ ॥

(सु. सु. अ. ३३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽश्मरीनिदानं समाप्तम् ॥ ३२ ॥

अंसाध्यलक्षणमाह—प्रशनेत्यादि । रुजातुरं शूलपीडितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामश्मरीनिदानं समाप्तम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानम् ।

†आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्पौदकानूपरसाः पर्याप्ति ।

नवाभ्रपानं शुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ १ ॥

(च. नि. अ. ७)

अन्द्रोदयप्रणयपीषरदुग्धसिन्धुपूरभ्रमं नहति यद्वृणकीर्तिगुच्छः ॥

तेन व्यधायि गुरुणा विजयेन क्षिप्यप्रेम्णाऽश्मरीरुगवधेर्मधुकोपबन्धः ॥ १ ॥

श्रीकण्ठदत्तभिषजा गुरुभक्तिशेसादारभ्यते प्रभृति संप्रति मेहरोगात् ॥

सूक्तौर्विचिन्त्य मधुकीकरमुद्रिरन्तीष्टीकाकृतः कतिपयस्य तबीयशेषः ॥ २ ॥

अश्मरीरोगानन्तरं वस्त्रमिकृतिसाम्यात्प्रमेहनिदानमुच्यते—आस्यासुखमित्यादि ।

आस्या उपविष्टस्य चेटोपरमः, तेन कृतं सुखमास्यासुखं, एवं स्वप्नसुखमिति

द्रष्टव्यम् । तेनासनादिदोषादास्यादुःखं स्वप्नदुःखं वा न प्रमेहहेतुः । शुडवैकृतमिति

शुडविकाराः शर्करादयस्तथा शुडकृताश्च भक्ष्याः । प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वमित्यु-

क्तहेतुसंग्रहार्थमुक्तम् । एष साधारणो हेतुः प्रमेहस्य; विशेषहेतुस्तु चरके निदान-

स्थाने,—“हायनकोद्दालक”—इत्यादिना कफजस्य, “उष्णाम्लत्वघ्न”—इत्यादिना पित्त-

* ‘प्रशूननाभिवृषणं श्वयमुक्तनाभिवृषणं पुरुषमश्मरी क्षपयति विनाशयति; सिकता
नालका, तत्सदृशी या शर्करा, तया सहिताश्मरीलघुः’ (आ ० द ०) ॥ १७ ॥

† आसनमास्या । दधीनीति बहुवचनात्सर्वजातीनां दध्नां निषेधः । ग्राम्पौदकानूपरसाः

रसन्त इति रसाः, रसशरीनाहार उच्यते, कार्ये करणोपचारात् । कानि ग्राम्पौदकानि ?

मांसानि, तत्र ग्राम्याच्छागोरभ्रमेदः पुच्छप्रभृतयः, औदका मत्स्यकर्मादयः, आनूपा जलस-

निधिचारिणो ईसचक्रवाकादयः, पर्या मांसानि; पर्याप्ति क्षीराणि, अत्रापि बहुवचनं दधिवत्

पानं नवाभिवृष्टजलपानम् । एतत्सर्वं प्रमेहहेतुः । कफकृच्च सर्वमिति आहाराचारादिकं कफ-

कारि’ (आ ० द ०) ॥ १ ॥

जस्य, 'कटुतिक्तकषाय' (च. नि. स्था. अ. ४) —इत्यादिना वातजस्याभिहितः । एतेन सामान्यहेतुसहितो विशिष्टहेतुः कफजादिप्रमेहस्य । किंच कफजनिदानमप्येतदास्या-
सुखादि बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

*मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ २ ॥

क्षीणेपु दोषेष्वचकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ।

साध्याः कफोत्था दश, पित्तजाः षड् याप्या, न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ३

समक्रियत्वाद्धिषमक्रियत्वान्महालयत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥

(च. नि. अ. ६)

कफपित्तवातजमेहानां क्रमेण संप्राप्तिमाह—मेद इत्यादिना । अत्र कफजा एव मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन चादावुच्यन्ते । तानेवेति मेदोमांसशरीरजक्लेदान् । उष्णै-
रिति उष्णवीर्यस्पर्शद्रव्यैः । क्षीणेपु दोषेष्विति प्रवृद्धत्वेनैव क्षीणेपु, न तु समानपे-
क्षया क्षीणेपु; अनेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुर्लेहनादिना क्रमेण वृद्धो भवति, स
नेहासाध्यमेहचतुष्टयप्रकरणे विवक्षित इति सूच्यते । तत्र हि चिकित्साविधानात्
साध्यत्वमस्ति । यदुक्तं,—“या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोत्पन्नानां विहिता क्रिया
सा । वायुर्हि धातुष्वतिकर्षितेर्षु कुप्यत्ससाध्यान् प्रति नास्ति विन्ता” (च. नि. स्था.
अ. ६)—इति । दोषेष्विति कफपित्तेषु, द्वयोश्च बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया बहुलात् ।
अवकृष्येति वस्तिमुखं नीत्वा । धातुनिति वसामज्जौजोलसीकाख्यान् । समक्रियत्वादिति
कफस्य दोषस्य दूष्यस्य च मेदःप्रभृतेः समानत्वात् कटुतिक्तादिक्रियायाः अत्र व्याधि-
महिम्ना तुल्यदूष्यता साध्यताया हेतुः । तेन “न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृ-
तिर्भवेत्” (च. सू. स्था. अ. ११) इति चरकवचनं कष्टसाध्यतार्थं नोद्भावनी-
यम् । यदुक्तं,—“उर्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुख-
साध्यस्य लक्षणम्”—इति । विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य प्रमेहप्रधानदूष्यस्य च मेदः-
प्रभृतेश्चान्योन्यविपरीतक्रियत्वात्; पित्तहरं हि मथुरादि मेदस्करं, मेदोहरं च कटुकादि

* शरीरजं क्लेदं वस्तिगतं वस्तिप्राप्तं प्रदूष्य शैथिमिकान् मेहान् करोति । यदुक्तं—“मूत्राधाताः
प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषाश्च ये चापि वस्तीं ते संभवन्ति हि”—इति । समुदीर्णवेगं
पित्तं तानेव मेदोमांसशरीरजक्लेदान् वस्तिगतान् प्रदूष्य पित्तिकां मेहान् करोति । पित्तप्रमेहसं-
प्राप्तिमुक्त्वा वातप्रमेहसंप्राप्तिमाह—क्षीणेष्वित्यादि । अनिलो दोषेषु क्षीणेपु वस्ती धातून्वकृष्य
मेहान् वातजान् कुरुते । मेहानिति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया बहुलात् । क्रमेण कफपित्तवातजानां
साध्यासाध्यत्वमाह—साध्या इत्यादि । दोषदूष्याणां समक्रियत्वादिति; अत्र दोषः क्लेमा, दूष्या
णि रसमांसमेदोमज्जाशुक्रलसीकौर्जांसि; दोषस्य क्लेपणः, पर्षा दूष्यवर्गाणां च कटुतिक्तकषाय-
यादिभिः समैव क्रिया, अत एव कफजाः प्रमेहाः दश साध्याः प्रमेहं विनाऽन्येषां रोगाणाम-
तुल्यदूष्यत्वमेव साध्यत्वहेतुः । दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वादिति; अत्रदोषः पित्तं, दूष्याणि
रसमांसादीनि; शीतमथुरादिका क्रिया पित्तहन्त्री, सा रसमांसमेदोजनयित्री; एतेन विषमक्रिय-
त्वात् षड् पित्तजा याप्याः । महालयत्वादिनाशकादित्वात् (आ ० द ०) ॥ २-३ ॥

१ ‘मेहेष्वतिकर्षितानां’ इति पाठान्तरम् ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २१७

पित्तकरमिति क्रियावैषम्यं, अत्र व्याधिस्वभावो हेतुः, तेनान्येषु व्याधिषु पर-
स्परविरुद्धदोषद्वयसंसर्गेऽप्युभयप्रत्यनीकमेष्वविधिरविरोधीति । महात्सयत्वादिति
मज्जादिगम्भीरधातुपदकथनेन बहुव्यापित्करत्वात्; आशुक्ररित्वादिति शानः ।
चकाराद्विपरिक्रियत्वं च वातचानां समुचीयते ॥ २ ॥ ३ ॥

* कफः सपित्तः पचनश्च दोषा, मेदोऽस्य शुक्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः, प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

(वा. नि. अ. १०)

सर्वमेहानां दोषद्वयसंग्रहमाह—कफ इत्यादिना । वसा मांसक्षेहः, सर्वदेहक्षेह
इत्यन्ये । लसीकोदकविशेषः । यथाह चरकः,—“यत्तु मांसत्वगन्तरे उष्णं तल्लसीका-
श्च लभते” (च. भा. स्था. अ. ७)—इति । रसौज इति रसश्च ओजश्च इति
द्वन्द्वः । ओजश्चात्रार्वाकलिपरिमितं श्लेष्मरूपम्, यदुक्तं,—“श्लेष्मलस्यौजसोऽर्वाकलिः
परिमाणम्” (च. भा. स्था. अ. ७)—इति नत्वष्टविन्द्वात्मकं, तस्य भ्रंशेन मरणा-
भिधानात् । मज्जा, रस एवौषो रसौज इति कृतो न कल्प्यते ? रसोऽप्योजःक्षब्देनो-
च्यते; यदुक्तं,—“तस्मिन् काले पचत्यभिर्यदर्शं कोष्ठमागतम् । मलीभवति तत् प्रायः
कल्प्यते किञ्चिदोजसे” (च. चि. स्था. अ. ८)—इति; ओजसे इति रसायैत्यर्थः ।
नैवं, ओजसो हि मधुमेहे दूष्यत्वेनोक्तत्वात्, ओजःशब्दोपादानवैकल्याच्च । यद्यप्यत्र
बहुनि मेदःप्रभृतीनि दूष्यत्वेनोच्यन्ते, तथाऽपि पूर्वं मेदोमांसशरीरजल्लेदानां सर्वमे-
हेष्ववश्यमाविदूष्यत्वेन पृथग्भिधानम् । मज्जादयस्तु मेहविशेषे दूष्याः । तद्यथा—
लसीकावसामज्जांशौ वातिके, न वैतिके, न श्लेष्मिके । ईशानः पुनराह,—रसरक्त-
शुक्राणि सर्वमेहेषु कदाचिदुच्यन्ते न त्ववश्यमिति । किञ्च सर्वमेहानामेव दोषत्रयज-
न्यत्वं सकलदूष्याभ्रयित्वं च ‘कफः सपित्तः’ इत्यादिनोपदर्श्यते । मेदोमांसादीनि
स्वल्पन्तदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्ताणि । यतश्चरकेऽपि कियन्तःशिरसीयाध्याये सकल-
मेहवाचकमधुमेहकथने दोषत्रयप्रकोपोऽभिहितः । तथाहि,—“समाकृतस्य, पित्तस्य
कफस्य च शुद्धसुद्धः । दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याम्यते पुनः” (च. सू. स्था. अ. १७)
—इति । तथा सुश्रुतोऽप्याह,—“वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा मेहान् जनयति”
(सु. नि. स्था. अ. ६)—इत्यादि । कफादीनां क्षुत्त्वणादिसंसर्गस्यानन्त्येन सर्वमेहा-
वस्थाविशेषेण मधुमेहेन च संख्याधिक्यप्रसङ्गनिरासामावधारणार्थमाह—विंशतिरेव
मेहा इति ॥ ४ ॥

† दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ।

दाहश्चिकणता देहे तद् स्वादास्यं च जायते ॥ ५ ॥

(वा. नि. अ. १०)

* ‘सर्वत्र मेहानामर्थं दोषद्वयसंग्रहः—त्रयो दोषाः, अर्वा रक्तं, अम्बु शरीरक्षेदः, “तेजो-
भूतः परं सूक्ष्मः स रक्तस्य उच्यते । लसीका नाम लभते समगन्धिस्त्वगाश्रितः”—इति ।
तत्रान्तरेऽपि दूष्यसंग्रह उक्तः—“वसा मांसं शरीरस्य क्षेदः शुक्रं सञ्ज्ञोणितम् । मेदो मज्जा
लसीकीजः प्रमेहे दूष्यसंग्रहः”—इति (भा०. ८०) ॥ ४ ॥

† ‘दन्तापादयोः संतापः, स्वादास्यं मधुरासता’ (भा० ८०) ॥ ५ ॥

१९ भा० नि०

पूर्वरूपमाह—दन्तादीनामित्यादि । आदिशब्देन नयनतालुकर्णादीनां ग्रहणम् । यदुक्तं सुश्रुते—“तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिः” (सु. नि. स्था. अ. ६)—इति । अत्र च मलभूयस्त्वं मेदोदोषात् । चिक्रणता देहे मेदःकफदुष्टेः । अत्र चकारात् सुश्रुतोक्तकेशजटिलीभावनखातिवृद्धी बोध्यै । एतच्च व्याधिविशेषनियतमेव, येनान्यत्र विद्यमानाऽपि कफमेदोदुष्टिर्नैवं कर्तुं क्षमा ॥ ५ ॥

*सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।
दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥
मूत्रवर्णादिमेदेन मेदो मेहेषु कल्प्यते ।

(वा. नि. अ. १०)

सामान्यलक्षणमाह—सामान्यमित्यादि । प्रभूतेत्यादि प्रभूतमूत्रत्वं दूष्यद्रवधातु-
संबन्धात्, आविलत्वं दोषदूष्यसंसर्गात् । ननु, कथं कफेन दश, पित्तेन पडित्यान्-
दिव्यवस्था ? यतः कारणमेदात् कार्यमेद इत्यादिब्रह्माह,—दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयो-
गविशेषत इति । तेषां दोषदूष्याणामुत्कर्षापकर्षकृतात् संयोगमेदाद्भेदो मेहेषु भवति ।
यथा—पद्मानां वर्णानां श्वेतकृष्णपीतलोहितश्यावानां संयोगमेदादनेकपिङ्गलपाटलादि-
मेदाः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“यथा पद्मानां वर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण
कपिलादिनानावर्णोत्पत्तिरेवं दोषादिसंसर्गान्मेहानां नानात्वम्” (सु. नि. स्था. अ. ६)—
इति । संयोगमेदप्रतीतिः कृत इत्यत आह—मूत्रेत्यादि । मूत्रवर्णादिमेदं दृष्ट्वा कारणानां
समानानां मेदः कल्पनीयः, यथा—शृदादिकारणकलापस्यामेदेऽपि कुम्भकारादिसंयोग-
मेदादुदञ्चनादिप्रपञ्चमेदः । ननु, उदञ्चनादौ कुम्भकारादिप्रपञ्चमेदात् संयोगमेदः,
अत्र तु कः संयोगमेदहेतुः ? उच्यते, तत्तदाहारादिकमदृष्टं च भवतीत्यदोषः ॥ ६ ॥—

†अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ७ ॥

मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् ।

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं वैक्षुमेहतः ॥ ८ ॥

सान्द्रीभवेत् पर्युपितं सान्द्रमेहेन मेहति ।

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमघो घनम् ॥ ९ ॥

* ‘दोषा वातादयः, दूष्या मेदोमच्चादिकाः, मूत्रवर्णादिमेदं दृष्ट्वा कारणानां समानानां
मेदः कल्पनीयः, यथा शृत्वात्राणां शृदादिकारणकलापस्यामेदेऽपि कुम्भकारादिसंयोगाद्भट-
स्वात्त्वादिप्रपञ्चमेदः’ (आ० ६०) ॥ ६ ॥

† ‘आविलं घनम् । पर्युपितं रात्रौ पात्रे स्थापितम् । पिष्टमेहमाह—संहृष्टेत्यादि । तण्डुला-
दिद्रुतालेपनपिष्टवत् । संहृष्टरोमा रोमाञ्चितशरीरः । दिष्टमित्यनेन श्वेतत्वं, श्वेत्पणः श्वेतत्वात् ।
सिकता बालुका । मलशब्देन केष्वैवोच्चते, मधुरत्वान्मूत्रं मन्देन वेगेन शनैः प्रमेहति । एवं
दश केषमणः । एते दोषदूष्यसंयोगगुणादिशतिसंख्यां लभन्ते । उक्तं च तत्रान्तरे—“शीताच्छ-
शीतैरुदकप्रमेहः स्यादिक्षुवाली मधुराच्छशीतात् । पित्तोक्तः स्वच्छगुणात्सुराख्यो मूत्रेण
युक्तः सिकताप्रमेहः ॥ मन्देन मूत्रेण शनैः प्रमेदो शुरोर्विदग्धाहवपप्रमेहः । पिष्टप्रमेहः खड्ग

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २१९

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ १० ॥

मूर्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।

शीतमेही सुबहुशो मधुरं मृशशीतलम् ॥ ११ ॥

शनैः शनैः शनैर्मैही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।

लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १२ ॥

(वा. नि. अ. १०)

अत्र कफस्य श्वेतशीतमूर्तापिच्छिलाच्छ्लिष्यगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्देषु गुणेषु मध्ये कुत्रचित् किञ्चिद्गुणप्रकर्षाद्बुद्धकमेहादयो दक्ष दृश्यन्त इत्याह—अच्छमि-
त्यादि । सान्द्रप्रसादस्त्वेक एव गुणो गणनीयः, सान्द्रमेहव्यपदेशस्त्वेकदेशेन भविष्यतीति । एतैश्च श्वेतादिभिर्गुणैर्व्यस्तैः समस्तैश्च योगाद्वा मेहा न तु यथाकर्म,
“येन गुणैर्नैकानैकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति”
(च. नि. स्था. अ. ४)—इति चरकवचनात् । नच यथा दक्षभिर्गुणैर्दक्ष मेहान् करोति तथा संसर्गधिकल्पान्तरैणापरानपि कुतो न करोतीत्याशङ्कनीयं, भावस्वभाव-
स्यापर्यवस्योप्यजात्, अदृष्टकल्पनायाश्चानर्हत्वात् । तत्र श्वेताच्छशीतैर्गुणैर्बुद्धकमेहः;
मधुरशीताभ्यामिष्टमेहः; सान्द्रपिच्छिलाभ्यां सान्द्रमेहः; अच्छेन पित्ताजुरागिणा
पुरामेहः; शुक्लेन पिष्टमेहः, अत्र पिष्टवदिसालेपनपिष्टवत्; श्वेतश्लिष्याभ्यां शुक्रमेहः;
अत्र शुक्राभमिति सर्वमेव मूत्रं शुक्रमुत्पन्नं, शुक्रमिश्रं वेति शुक्राभशुक्रमिश्रं; वास्तव-
शुक्रमिश्रत्वे तु कफजस्माप्यसाध्यत्वं स्यादिति, चाप्यचन्द्रस्तु शुक्रस्य मूत्रेण गुणकृतं
सादृश्यं, शुक्रमिश्रं वेति च शुक्रगुणानां संयुक्तसमवायान्मूत्रे वर्धनमित्याह; सान्द्रमू-
र्ताभ्यां सिकतामेहः, अत्र मूर्ताणूनि मूर्तान् कठिनान्, अणून् अल्पान्; मलानिति
बहुवचनं दोषाणामवयवबहुत्वात्, जालाख्यायाभेकसिन् बहुवचनमिति चाप्य-
चन्द्रः; मलोऽत्र प्रकरणात् कफः; गुरुमधुरशीतैः शीतमेहः; मन्दमूर्ताभ्यां शनैर्मैहः;
पिच्छिलेन लालामेहः । चरके पुरामेहस्थाने सान्द्रप्रसादमेहः पठितः, तथा पिष्टमेहः
शुक्रमेहशब्देन, तेनैव शीतमेहलालामेहौ पठितौ, पित्तजश्च कालमेहः; सुश्रुतस्तु
चरकोक्तशीतमेहलालामेहयोः स्थाने फेनमेहलवणमेहौ, कालमेहस्थाने चाम्लमेहं
पठितवान् । सामञ्जस्यं चात्र नास्त्येव, परस्परलक्षणसंवादाभावात्, स्पृतिद्वैध्यवत्
सर्वं प्रमाणम् ॥ ७-१२ ॥

शुक्रभागात्समस्तसान्द्रेण तु सान्द्रमेहः ॥ श्लिष्येन शुक्लेण च शुक्रमेहः स्वात्फेनमेहो गुरुशुक्ल-
योगात् । श्लेमिरंशैः कफदोषजतैर्नृणां प्रमेहा दक्ष संभवन्ति । जीतकट्यतोऽयं व्यपदेश एषु
संसर्गभावो गुणदोषद्वयात् । पित्ताज्जीलहृदिज्जाम्लक्षारमाश्लिष्योणितैः । सर्पिर्महं मरुत्कुयाद्यु-
क्तं लवणेन हि ॥ मेदोयुक्तो वसायुक्तो वसामेहकरस्तु सः । क्षौद्रमेहे रीक्ष्यगुणादिष्टम्भो
हस्तिमेहस्तः—इति (आ० ६०) ॥ ७-१२ ॥

*गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

नीलमेहेन नीलामं कालमेही मसीनिमम् ॥ १३ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दहत् ।

विस्त्रं माञ्जिष्टमेहेन मञ्जिष्टासलिलोपमम् ॥ १४ ॥

विस्त्रमुष्णं सलवणं रक्तामं रक्तमेहतः ।

(वा. नि. अ. १०)

पित्ताक्तु पद्भिः पित्तनिलैः क्षारनीलकालपीतलोहितविसैर्यथाक्रमं क्षारमेहादयः
षट्, तान् गन्धवर्णरसस्पर्शैरित्यादिना दर्शयति—गन्धेत्यादि । नीलाममिति चास-
पक्षग्रभं, चासः 'स्वर्णचूड' इति लोके ख्यातः, कचित् 'टाकूसना चासः' इति
गदाधरः, तत्पक्षेऽपि लिङ्गनीलो भवति । दहदिति मूत्रविशेषणम् । दहन्निति
पाठान्तरे दाहमनुभवन् पुरुषः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

†वसामेही वसामिश्रं वसामं मूत्रयेन्मुहुः ॥ १५ ॥

मज्जामं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

कपायं मधुरं रुक्षं क्षौद्रमेहं चदेद्दुधः ॥ १६ ॥

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।

सलसीकं विवद्वं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

(वा. नि. अ. १०)

वातेन यथाक्रमं वसामज्जौलसीकाभिर्यथाक्रमं वसामेहादयः; तानाह—वसेत्यादि ।
अत्र मज्जमेहः सुश्रुते सर्पिर्मेहनाम्ना, क्षौद्रमेहश्चरकै मधुमेहनाम्ना पठितः
॥ १५-१७ ॥

‡अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥

वस्तिमेहनयोस्तोवो मुष्कावदरणं ज्वरः ।

दाहस्तृष्णाऽम्लिका मूर्च्छा विद्मेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १९ ॥

वातजानामुदावर्तः कम्पहृद्ब्रह्मलोलताः ।

शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २० ॥

(वा. नि. अ. १०)

* 'गन्धादिभिः क्षारतोयवत् क्षारमेहेन । विस्त्रं विस्त्रगन्धि । पर्वं षट् पित्तिकाः । सर्वत्र
मूत्रमिति योज्यम्' (आ० द०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

† 'वसा मांसलोहः, वसामिश्रं वसामिलितं, वसामं वसातुल्यं, मुहुर्मुत्रयेव । मज्जमेह-
माह—मज्जाममित्यादि । सुश्रुतेऽपि सर्पिर्मेहनाम्ना पठितः, शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् । हस्तिमेह-
माह—हस्तीत्यादि । अंशलग्नमनवरतं, वेगविवर्जितं वेगरहितं, सलसीकं लसीकया सह, विवद्वं
पिण्डीभूतमिव' (आ० द०) ॥ १५-१७ ॥

‡ 'सपीनसः प्रतिश्याययुक्तः, वस्तिर्मुत्राशयः, मेहनं मेदं, विद्मेदो भिन्नपुरीषता । शूलं
वस्तिमेहनयोरेव, कासोऽत्र शुष्कः' (आ० द०) ॥ १८-२० ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २२१

इदानीं कफजादिमेहानां कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वं च ज्ञापयितुं मेदनोपद्रवनाह—
अविपाकोऽरुचिरित्यादि । कफजे कास आर्द्रः, वातजे शुष्कः । तोदः संसर्गिवात-
जन्यः, मेहानां त्रिदोषजन्यत्वात् । मुष्कावदरणं पाकेन । अम्लिकां अम्लोद्धारः ।
लोलता सर्वरसभक्षणेच्छा; इयं तु प्रभावाद्वातुक्षयाद्वा भवति, यथा वातग्रहण्यां 'गृद्धिः
सर्वरसानां' इत्युक्तम् ॥ १८-२० ॥

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव च ।

पिडकापीडितं गाढः प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥

(छ. सू. अ. १३)

असाध्यतामाह—यथोक्तोपद्रवाविष्टमित्यादि । उक्तैरविपाकादिभिरन्यैश्च सुश्रुता-
द्युक्तैरुपद्रवैः; तथा—कफजे आलस्यास्योपदेहशैथिल्यकफप्रसेकमक्षिकोपसर्पणादिकं,
पित्तजे पाण्डुरोगादिकम् । अतिप्रसृतमिति अतिशयं धातुमूत्रस्रावशुक्लम् । पिडका
पीडितमिति शराविकादिपिडकापीडितम् । गाढः कालप्रकर्षात् । यद्यपि पिडका
अप्युपद्रवत्वेनाभिमताः; यदुक्तं चरके,—“उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्व-
रदाहदौर्बल्यारोधकाविपाकाः पूतिमांसपिडकालजीविद्रव्यादयः” (च. नि. स्था. अ.
४)—इति, तथाऽपि पिडकानां पृथगुत्पादसूचनार्थं पृथक्करणम् । उक्तं च चरके,—
“विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति । अन्य-
दप्यसाध्यलक्षणं बोद्धव्यम् । यदाह चरकः,—“सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये
वातकृताश्च मेहाः । साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदु-
ष्टम्” (च. चि. स्था. अ. ६)—इति । अर्थः,—ये कफजाः साध्यास्ते सपूर्वरूपाः
सन्तोऽसाध्याः, पित्तकृतास्तु याप्या ये ते सपूर्वरूपा एवासाध्याः । सर्वरोगाणामेव
यद्यपि पूर्वरूपास्तृप्तावसाध्यत्वमुक्तं, तथाप्यत्रासकलपूर्वरूपान्वयेऽसाध्यत्वं, अन्यत्र
तु सकलपूर्वरूपान्वये सतीति विशेषः । क्रमेणेति स्थानिदानक्रमेण । तेन निजहेलादि-
कृता ये वातजाश्चकारो मेहास्ते पूर्वरूपरहिता अपि नहि साध्याः, ये तु पश्चाच्छालपक-
र्षणाद्वातानुयन्धेन वातजास्ते साध्या याप्या वा । अत एवोक्तं,—“या वातमेहान् प्रति
पूर्वमुक्ता वातोत्थानां विहिता क्रिया सा” (च. चि. स्था. अ. ६)—इत्यादि ॥ २१ ॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा

न सांध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।

ये चापि केचित्कुलजा विकारा

भवन्ति तांस्तान् प्रचदन्त्यसाध्यान् ॥ २२ ॥

(च. चि. अ. ६)

असाध्यतायाः प्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि । श्लेष्ममेदसोरतिदुष्ट्या मूत्रमेदः-
श्लेष्मणामतिमाधुर्यान्मधुमेहिना जातो यः प्रमेही स चाप्यसाध्यो भवतीति । बीज-
दोषादिति प्रमेहारम्भकदोषदुष्टबीजजातप्रमेहिलात् । मधुमेहशब्देन चात्र मेह-
मात्रमुच्यते, यदि तु नातिक उपेक्षितो वा मेहो मधुमेह उच्यते, तदा चेतार-
प्रमेहयुक्तमातृपितृजनितप्रमेहिणो नासाध्यत्वमुक्तं स्यात्; किंच मधुमेहिना जनितस्य

मधुमेहिलमेव कारणानुरूपतया युक्तं, ततश्च मधुमेही मधुमेहिना (वा) जातो न साध्य इति वक्तुमुचितं; तस्यासाध्यत्वमपि न वक्तव्यं, मधुमेहस्यासाध्यत्वादेव । अन्यत्रापि मधुमेहशब्देन मेहमात्रमुक्तम् । यथा,—“शुल्मी च मधुमेही च राज-
यक्ष्मी च यो नरः । अचिकित्सा भवन्त्येते वलमांसपरिक्षयात्” (च. इ. स्था. अ. ९)—इति । यदि खत्र मधुमेहोऽभीष्टः स्यात्तदा वलमांसपरिक्षयादिति न कृतं स्यात्, तस्य स्वरूपत एवासाध्यत्वात् । यथा कियन्तःशिरसीयाध्याये—“अपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडका माधुमेहिकाः” (च. सू. स्था. अ. १७)—इत्यादिना या मधुमेहसंबन्धित्वेनोक्ता एव “प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ताः” (च. चि. स्था. अ. ६)—इत्यन्तेन च चिकित्सास्थाने प्रमेहिमात्रसंबन्धितयाऽनूय चिकित्सायां संयोजिताः । तस्माद्भाविनीं मधुमेहतामाश्रित्य सर्वे एव मेहा मधुमेहशब्दवाच्याः । उक्तं हि चार्गभटे,—“मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः” (वा. नि. स्था. अ. १०)—इति । गदाधरेण तु पिडकासंबन्धेनैव मधुमेहत्वमुक्तं यत्तद्वरके कियन्तःशिरसीयाध्याये (च. सू. स्था. अ. १७) मधुमेहमभिधाय पिडका उक्ता इति । तत्र मनोहरं, तत्र मधुमेहशब्देन प्रमेहमात्राभिधानात् । यदि तु मधुमेह एवाभीष्टः स्यात्, तदा ‘अपेक्षयाऽस्य जायन्ते’—इत्युपेक्षणाभिधानमनुपपन्नं स्यात्, पिडकानां च मधुमेहमवानां चिकित्सोपदेशो व्यर्थः स्यादिति । कुलजमेहस्यासाध्यताप्रसङ्गेनापरेषामपि कुलजानामसाध्यत्वमाह—ये चापीत्यादि । केचिदिति कुष्ठादयः । कुलजा इति पितृपितामहादिसंभूताः । एतेन प्रमेहिपितृपितामहमातामहस्यापि प्रमेहमसाध्यं दर्शयति । ननु, यस्य पितामहः प्रमेही तस्य पिताऽपि प्रमेही, प्रमेहिजातत्वात्; तथाच सति ‘जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात्’—इत्यनेनैव गतार्थम् । नैवं न हि प्रमेहिना जात इत्येतावता उत्पन्नमात्र एव प्रमेही भवति, किं तर्हि कालवशेन दुष्टेरभिभूतया; यथा—कुष्ठिजातस्य कुष्ठं; एतेन यदाऽनतिदुष्टबीजेन प्रमेहिजातेन पित्रा जन्यते पुरुषः प्रमेही सोऽप्यसाध्य इति । कुलजा इत्यनेनैव मेहस्याप्यसाध्यतायां लब्धतायां पुनस्तद्वचनं प्रमेहाणां प्रायेण सन्तानानुबन्धित्वप्रदर्शनार्थम् । उक्तं च,—‘प्रमेहोऽनुपपन्निनाम्’ (च. सू. स्था. अ. २५)—इति ॥ २२ ॥

*सर्वे एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २३ ॥

(सु. नि. अ. ६)

मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।

कुष्ठे घातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥ २४ ॥

* ‘सर्वे एव प्रमेहा अप्रतिकारिणः प्रतिकारमकुर्वतः पुंसः कालेन मधुमेहत्वमायान्ति, तदाऽसाध्या भवन्ति । स च द्विधा भवति, एको घातुक्षयाद् कुपितवायौ, घातुक्षयकुपितवातजस्य तु मधुमेहस्य केवलत्वात्मेहलिङ्गं; यदुक्तं—“कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः ।

मधुकोशन्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २२३

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् । .

क्षणाक्षीणः क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥ २५ ॥

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २६ ॥

(वा. नि. अ. १०)

उपेक्षया हि पित्तकफजानामपि मधुमेहत्वं प्रदर्शयितुमाह—सर्व एवेत्यादि । धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुमेहसंभवमाह—मधुमेह इत्यादि । मधुसममिति 'मृजं' इति शेषः । स इति मधुमेहः । सावरणलिङ्गमाह—आवृत इत्यादि । आवृत इति आवृतवातकृतः । दोषलिङ्गानीति येन पित्तादिना आवृतस्तस्य वातस्य च लिङ्गानि प्रदर्शयति । अनिमित्तमकस्मात् । क्षीणः क्षणात् क्षणात्पूर्ण इति आवरणेन पुनः पूर्णो भवन् कृच्छ्रसाध्यो भवति । तथाच चरकः,—“समादतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहु-
मुहुः । दर्शयत्वाकृतिं गत्वा क्षयमाप्याध्यते पुनः” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति । धातुक्षयकुपितवातजस्य तु केवलवातजमेव लिङ्गम् । गदाधरत्वाह—मधुमेहः सावर-
णवायुनैव क्रियते । यदाह चरकः,—“तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति । यदा बस्ति तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति । केवल-
वातजेषु तु कपायादियमनाद्यतियोगादिकृतेषु धातुक्षयजेषु वायोरावरणं नास्तीति
भेदः । मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—मधुरं यच्च मेहेष्वित्यादि ॥ २३-२६ ॥

“शरायिका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।

मसूरिका सर्पिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २७ ॥

विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।

सन्धिर्मर्मसु जायन्ते मांसलेपु च धामसु ॥ २८ ॥

(वा. नि. अ. १०)

प्रमेहोपेक्षया पिडकासंभवं दर्शयितुमाह—शरायिकेत्यादि । इह दशपिडकास्तु
विनतायाः पाठो भोजविरुद्धः, भोजे हि नव पिडकाः; तथा,—“शरायिका सर्पिका
कूर्मिका जालिनी तथा । कुलत्थिकाऽलजी पुत्री विदारी विद्रधी तथा ॥ नवैताः
पिडका ह्येताः”—इत्यादि । कुलत्थिका भोजे मसूरिका ह्येताः, किंतु भोज एव विनता
न्यूनेति वक्तुं युक्तं, सुश्रुते चरके च विनताया दर्शनात् । चरके तु सप्त पिडकाः ।
तथा,—“शरायिका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा । अलजी विनताख्या च
विद्रधी चेति सप्तमी” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति । तत्र प्रायोभावात् सप्ताना-
मभिधानम् । यतस्तेनैव क्रियन्तः शिरसीये “तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति” इत्यादिनाऽ-

अथः प्रकमते धातुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः—इति; अपरस्तु दोषैरावृतपथे, येन पित्तादिना
दोषेनावृतश्च भवति तस्य लिङ्गं लक्षणं दर्शयति । ततोः शरीरस्य माधुर्यात्; अतः सर्व एव
प्रमेहा मधुमेहाख्या लभन्ते (आ० द०) ॥ २३-२६ ॥

* ‘प्रमेहोपेक्षयाऽप्रतिक्रियमाणेषु कालप्रकर्षादित्यर्थः । संधिर्मर्मसु संख्यायितेषु मर्मसु, अन्ये
संधौ मर्मसु चेति व्याख्यानवन्ति (आ० द०) ॥ २७ ॥ २८ ॥

धिकपिडकासंभवः सूचितः । प्रमेहोपेक्षयेत्तन्निधानं मधुमेहेन प्रमेहमात्रेण च पिड-
कासंभवं दर्शयति । अत एव “विना प्रमेहमप्येताः” (च. सू. स्था. अ. १७)-
इत्यत्र प्रमेहमात्रप्रहणं कृतम् । धामस्त्रिति स्थानेषु ॥ २७ ॥ २८ ॥

*अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।

गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥ २९ ॥

सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका वृधैः ।

जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३० ॥

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।

महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता ॥ ३१ ॥

महत्त्वल्पाचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी ।

मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३२ ॥

रक्ता सिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ।

विदारीकन्दवद्भुक्ता कठिना च विदारिका ॥ ३३ ॥

विद्रघेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रघिका तु सा ।

(सु. नि. अ. ६)

सर्षासामाकृतिमाह—अन्तोन्नतेत्यादि । तद्रूपेति शरावरूपा । अल्पाचिता अल्प-
पिडकान्तराचिता । विद्रघेर्लक्षणैर्युक्तैर्लक्षणैर्निधानेन विद्रघेरस्या भेदो बोध्यः ॥ २९-३३ ॥

†ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ॥ ३४ ॥

(सु. नि. अ. ६)

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३५ ॥

(च. सू. अ. १७)

पिडकानामारम्भककारणमाह—ये यन्मया इत्यादि । तन्मया इति निर्देशः कचि-
दपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविद्यत इति कीपं वाचित्वा दाया साधनीयः । तद्दोषं मत्वा
कैश्चित् ‘तत्कृताः’ इति पाठान्तरं कृतम् । अयमत्र पिण्डार्थः—यो यद्दोषोल्बणो
मेहस्तद्दोषोल्बणेनैव पिडका भवन्ति । ननु, जालिन्यां तीव्रदाहः पठितः, स च पित्त-

* ‘अन्ते उन्नता मध्ये निम्ना, तद्रूपा शरावरूपा । कच्छपिकामाह—सदाहेत्यादि । दाहयुक्ता
कूर्माऽऽकारा । जालिनीमाह—जालिनीत्यादि । अतिशयदाहयुक्ता मांसमालैव्यावृतेव, अस्या
लक्षणं तत्रान्तरे—‘परस्पराभिसंवन्धात्पिडका चैकदेशना । पिचोत्कटा दाहवती भृङ्गरुजालिनी
मता’—इति । विनतामाह—अवगाढेत्यादि । अवगाढरुजाक्लेदा अन्तर्निविष्टवेदनाक्लेदा पृष्ठे वा
जठरे वा जायते । महती स्थूला, नीला नीलवर्णा । विदारिका पिडका विदारीकन्दवद्भुक्ता
परिवर्तुला, कठिना अदमवत्’ (आ० द०) ॥ २९-३३ ॥

† ‘ये मेहा यन्मया यद्दोषारब्धास्तेषां मेहानामेताः पिडकास्त्रन्मयास्तद्दोषमया वा वाच्याः ।
श्लेष्मलेषु श्लेष्मजाः, पित्तलेषु पित्तजाः, वातलेषु वातजाः । कदाचित्प्रमेहान् विनाऽपि
वातादिदुष्टमेदसः पुरुषस्य जायन्ते, यदास्तावन्न जायन्ते, यावद्वास्तुपरिग्रहो वास्त्वपिधानं न
भवति’ (आ० द०) ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

कृतः, भोजेऽपि जालिनी पित्तकृतैव पठिता,—यथा,—“परस्पराभिसंश्रया पिडका चैकदेशजा । पित्तोत्कटा दाहवती मृदासू जालिनी मता” —इति । तत्कथं जालि-
न्यां पित्तजलनियमाद्ये यन्मयेत्यादिग्रन्थार्थसंगतिः ? नैवं, प्रचुरपिडकानां तन्मयत्वेन
बाहुल्येनाभिधानं; यथा—छत्रिणो गच्छन्तीति गदाधरः; किंवा स्वमहिम्ना जालिनी
पित्तप्रधाना भवति, श्लेष्मवातजमेहभवत्वेन श्लेष्मवातप्रधाना च तेन दोषत्रयप्रधान-
त्वात् सर्वदा सा भवति । अन्यस्त्वाह,—तीव्रदाहत्वं पित्तोत्कटत्वं च पैतिकमेह-
जायां जालिन्यामवगन्तव्यं, अन्यमेहजा त्वन्यदोषोत्कटा निर्दाहा च । अत एव
चरके जालिनी कफोत्पत्त्या निर्दाहा एव पठिता । तथा,—“शराविका कच्छपिका
जालिनी चेति दुःसहाः । जायन्ते सा द्यतिवलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसाम् ॥ स्त्रग्धा
सिराजालवती निगधस्त्रावा महाश्रया । रुजानिस्तोदचहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी”
(च. सू. स्था. अ. १७)—इति । न चातिप्रसक्तिः, उक्तं हि चरके समर्थते,
असिंश्च समाधाने ये यन्मया इत्यादि न व्याहन्यते । चरकभोजवचनयोश्चाभिरोधार्य
यजान्तरं मृग्यम् । कार्तिकस्त्वाह,—पाककाले पित्तोत्कटत्वं, “तस्माद्धि सर्वात्
परिपाककाले पचन्ति शोथालय एव दोषाः” (सु. सू. स्था. अ. १७)—इति वच-
नात्; एतत्तु सर्वत्राविशेषात्प्राप्रियते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

* गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ।

सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

(सु. नि. अ. ६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानं
समाप्तम् ॥ ३३ ॥

असाध्यपिडकालक्षणमाह—गुद इत्यादि । सोपद्रवा इति उपद्रवाश्च तृट्कासा-
दयः । यथाह चरकः—“तृट्कासमांससंकोचमोहहिकामदञ्चराः । विसर्पमर्मसं-
रोधाः पिडकानामुपद्रवाः” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति । पिडकास्तु प्रायेणाधःकाय
पृष्ठ, दोषव्याणामधःप्रसरणात्, “रसायनीनां च दौर्बल्याशोर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति प्रमेहिणां
दोषाः”—(सु. चि. स्था. अ. १२) इति वचनात् । केचिदाहुः—स्त्रीणां प्रमेहो
न भवतीति । तथाच तन्त्रान्तरे,—“रजःप्रसेकाभारीणां मासि मासि विशुध्यति ।
सर्वं शरीरं दोषाच्च न प्रमेहन्यतः स्त्रियः”—इति । किंतु स्त्रीषु प्रमेहदर्शनात्,
एतद्धेतुवलादन्यरोगासंभवत्वाच्चैतत् प्रायोवादमाश्रित्योक्तम् । मेहनिवृत्तिलक्षणं च
सुश्रुते पठितम् । तथा,—“प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् । विशदं
तिक्तकटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते” (सु. चि. स्था. अ. १२)—इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानं समाप्तम् ॥ ३३ ॥

* ‘असे बाहुमुळे, मर्मसु शरीरोक्तेषु, मेहरक्तपित्तयोर्व्यक्तिमाचष्टे वाग्भटः—“हारिद्रवर्णं
रक्तं वा मेहप्राप्तुं शक्यम् । यो मूत्रयेन तं मेहं रक्तपित्तं तु तं विदुः”—इति’ (आ० द०) ॥ ३६ ॥

अथ मेदरोगनिदानम् ।

“अव्यायामदिवास्वप्नरुपेणलाहारसेविनः ।
 मधुरोऽन्नरसः प्रायः क्षेदान्मेदः प्रवर्धयेत् ॥ १ ॥
 मेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वात् पुण्यन्त्यन्ये न धानवः ।
 मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥
 क्षुद्रभ्यास्तृपामोहस्यप्रकथनसादनः ।
 युक्तः क्षुत्सेददर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैश्वरः ॥ ३ ॥
 मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
 अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥
 मेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वाद्वायुः काष्ठे विक्षेपितः ।
 चरन् सन्धुक्ष्यत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
 तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारमभिकाहति ।
 विकारांश्चाप्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥
 एतावुपद्रवकरं विक्षेपादग्निमार्गतौ ।
 एतौ तु दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥
 मेदस्यतीव्रं संवृजे सप्तसैवानिलादयः ।
 विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
 मेदोमांसातिवृद्ध्याच्चलस्त्रिगुदरस्तनः ।
 अथथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

(न. ख. अ. २१)

इति धीमाघचकरविरचिते माघचनिदाने मेदोनिदानं समाप्तम् ॥ ३४ ॥

‘विना प्रमेहनयेना जागन्ते दुष्टमेदन’ इत्यत्र मेदः संकीर्णान्मोदोदुष्टेरभिधानं
 मेदोदुष्टा च स्थूलम् । मधुरोऽन्नरस इति मधुरप्राण आम इत्यान्नरसः खेभयन्
 क्षेदान्मेदो जनयति । सुश्रुतेऽयुक्तं,—“आम इत्यान्नरसो मधुरतरश्च भवति”—
 इत्यादि । मधु, मेदस्विनर्त्त्यागित्वात् कथमात्र इत्यान्नरसो भवति ? बहुलं चरके,—

* ‘अव्यायामादिसेविनः पुरुषस्य प्राणो दाह्यतेनाम एव मधुरोऽन्नरसः मेदो वर्धयति ।
 तस्मातिवृद्धां शक्तिमाद-मेदसेत्यादि । अन्ये भावनो रसादयः शुक्लान्ता न पुण्यन्ति, मेदधी-
 यते वृद्धिं गच्छति । कथनं तस्य कण्ठे प्रवृत्तवः, सादनं गरीरस्य, क्षुत्तिष्ठ, अल्पमात्रो दीन-
 बलः, अल्पमैश्वरः शुक्लत्वाद्भृत्त्वात् । दीप्तागित्वादाहारनभिलषति । कोष्ठान्तः रुद्धमार्गत्वा-
 त्प्रवृद्धावग्निमाहती विनाशाय भवत इत्यत्र आह-एतानिलादि । विक्षेपात्प्रवृद्धापेक्षी रोगोत्पा-
 दको भवतः । एतौ हि स्थूलं नरं नाशयतः, यथा दावाग्निर्वनम् । पुनरतिप्रवृद्धस्य मेदसो
 विशेषद्वेषमाद-मेदसीत्यादि । विकारान् पूर्वोक्तादेव । स्थूलवृद्धिमाह—रिक्तगुर्वल्परिक्तो
 भागः (भा० द०) ॥ १-९ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २२७

“चरन् सन्धुक्षयस्यमि” (च. सू. स्था. अ. २१)—इति । अमौ च मन्दे आमो-
त्पादः, यदाह,—“आमाशयस्थः कायामेदौर्वल्यादविपाचितः । आस्य आहारधातुर्यः
स आम इति कीर्तितः”—इति । उच्यते, श्लेष्मलहाराध्यशनशीलत्वेन कदाचित्
‘कालव्यतिक्रमभोजनेन च बहुविकारकरणाभिव्यापत्तेरजरसस्यामत्तुल्यता, अथवा मधुर-
तराजरसोपलिप्तेऽन्नवहस्रोतसि सर्व एवाजरसो मधुरतरो निष्पद्यते, यथा पित्तयुक्तेऽ-
न्नवहस्रोतसि मधुररसस्यापि विदाहः । यदुक्तं,—“स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्वौ वा यस्य
तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते” (सु. सू. स्था. अ. ४६)—इति;
स चामत्तुल्यत्वादाम इत्युच्यते । अक्षकः सर्वकर्मस्विति मेदसः सौकुमार्यात् । क्षुद्र-
श्वासः ‘रूक्षायासौक्ष्म’ इत्यादिनाऽभिहितः । कथनमकस्मादुच्छ्वासवरोधः । मेदसेत्यादि
चरन् सन्धुक्षयस्यमिमिति मेदोरुद्धमार्गत्वात् कुम्भकारपवनन्यायेनान्तर्बलवात् वृद्धो
वायुरभि धीपयति । अतिवृद्धसु वायुरभिवैपम्यजनकः । विकारांश्चाप्नुते घोरानिति
यातविकाराणामन्यतमान्; कालव्यतिक्रमात् भोजनकालव्यतिक्रमात् । विकारान्
दायणानिति प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्विधवातरोगाणामन्यतमान् । अयथोपचयो-
त्साह इति अयथावन्मांसोपचय उत्साहश्च यस्य स तथा ॥ १-९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मेदोनिदानं समाप्तम् ॥ ३४ ॥

अथोदरनिदानम् ।

“रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।

अजीर्णान्मलिनैश्चाग्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥ १ ॥

(वा. नि. अ. १२)

उदरोत्सेधसाधर्म्यादुदरनिदानम् । उदरस्य विशेषेण बहिर्दुष्टिजन्यत्वमाह—रोगा
इत्यादि । अग्निमान्द्यं च दोषत्रयजनकम् । यदुक्तं—“वर्षाखनिवले हीने कुप्यन्ति
पवनादयः” (च. सू. स्था. अ. ६)—इति । मलिनैरिति अत्यर्थदोषजनकैर्विरुद्धा-
ध्यक्षानादिभिः । मलसंचयादिति मल दोषाः पुरीषादयश्च, तेषामतिवृद्धत्वात् । तन्मा-
न्तरं च,—“अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् । उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां
विशेषतः”—इति । यद्यपि मन्दाग्निलमलिनाजत्वयोः प्रत्येकमपि दोषत्रयजनकत्वमस्ति
तथाऽप्यत्रोभयहेतुजनकत्वेन दोषदुष्टिप्रकर्षः ख्याप्यते, अत एव दुष्टिप्रकर्षख्यापनार्थं
मलसंचयादित्यत्र संपूर्वं कृतवान् ॥ १ ॥

* ‘अथोदरस्यो रोगोऽप्युदरशब्देनोच्यते । उक्तं च—“तास्यवत्तदर्थताभ्यां च तत्समीप-
तयाऽपि च । तत्साहचर्याच्छब्दानां वृत्तिरेषा चतुर्विधा”—इति’ (भा० द०) ॥ १ ॥

* रुद्धा खेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।

प्राणायपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥

(च. वि. अ. १८)

संप्राप्तिमाह—रुद्धत्वादि । खेदाम्बुवाहीनीति खेदवहान्यम्बुवहानि च । अनयोश्च मेदः, “उदकवहानां स्रोतसां ताड्य मूलं क्लोम-च; खेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं, क्लोमकृपाश्च” (च. वि. स्था. अ. ५)—इत्यनेनोक्तो हेयः । स्रोतारोधश्चात्र वहिरेव न पुनरन्तः । यदुक्तं चरके,—“खेदस्तु बाह्येऽस्य स्रोतःस्तु प्रतिहतगतिस्तिर्यग्वतिष्ठमानस्त एवोदकमाप्यायति” (च. वि. स्था. अ. १३) इति । अत एवोदरपूर्णताऽचरसेन । प्राणाभीति पुनरभिदूषणाभिधानेन मन्दस्याप्यभेदः पुनर्दोषकृतं सुतरां मान्द्यं बोधयति । दोषसंचयगतेनापि वायुना प्राणापानयोर्दूषणं न विरुद्धं, यतो वायुना वाय्वन्तरदुष्टिः कियत् एव । सुश्रुते तु पूर्वरूपमस्योक्तं, तद्यथा,—“तत्पूर्वरूपं वलवर्णकाङ्गावलीविनाशो जठरे हि राज्यः । जीर्णोपरिज्ञानविदाहवत्सो वत्सो वजः पादगतश्च शोधः” (सु. नि. स्था. अ. ७) इति ॥ २ ॥

† आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दोर्वल्यं दुर्वलमिति ।

शोधः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ॥ ३ ॥

दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहवज्रक्षतोदकैः ॥ ४ ॥

संभवन्त्युदराण्यद्यै तेषालिङ्गं पृथक् कृणु ।

(सु. नि. अ. ७)

उदराणां सामान्यरूपमाह—आध्मानमित्यादि । दुर्वलमित्येति मन्दोऽभिर्यथप्यत्र हेतुस्तथाऽप्यभेदितशयदोर्वल्यं लिङ्गत्वेन हेयम् । उदराण्यद्यपि यकृद्वात्युदरस्य ग्रीहोदरेण सार्धं समानविक्रितस्य तथात्यतिविशिष्टदोदरात् क्रमेण भूतदोदरस्यापि समानलिङ्गविक्रितसत्त्वेनाभिज्ञत्वादद्यवेवोदराणि भवन्ति । ग्रीहोदरादीनि च यद्यपि चत्वारि दोषजानि, तथाऽपि हेतुलिङ्गविक्रितसामेदात् पृथगुक्तानि ॥ ३ ॥ ४ ॥—

‡ तत्र वातोदरे शोधः पाणिपात्राभिकुक्षिषु ॥ ५ ॥

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वमेदनम् ।

(च. वि. अ. १८)

* ‘दोषाः खेदाम्बुवाहीनि स्रोतांसि रुद्धा प्राणायपानान् संदूष्योदरमुत्पादयन्ति । प्राणेत्यादि प्राणो वायुरग्निश्च, अपानो वायुः, स्तान्; दूष्येन वायुनाऽऽहृत्यान्तर्भावोर्दुष्टिः कियत् एव’ (भा० द०) ॥ २ ॥

† ‘सदनं सादः । वातपुरीषयोः सङ्ग इति अप्रवृत्तिः । तेषां संख्यामाह—द्वयमित्यादि । वातपित्तकफैश्च, त्रिभिरेकः ग्रीहा वस्त्रेण कृतेनोदकेन चैकैकः, एवमद्यवेवोदराणि’ (भा० द०) ॥ ३ ॥ ४ ॥—

‡ ‘हस्तपादादिषु श्वयशुः, कृद्धादिषु च ग्रीहा, उदरस्य वामदक्षिणभागौ कुक्षिः, पर्वमेदनं सन्धिस्तुटनं, अथो नाभेरधः एकाग्रये गुह्यता, मलसंग्रहः—पुरीषसामप्रवृत्तिः । त्वगादिषु

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २२९

शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽघोगुक्ता मलसंग्रहः ॥ ६ ॥

इयावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिहासवत् ।

सतोदमेदमुदरं तनुक्कणसिराततम् ॥ ७ ॥

आध्मातद्वतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।

वायुश्चात्र सरुकुशब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ ८ ॥

(वा. नि. अ. १२)

वातोदरलक्षणमाह—तत्रेत्यादि । अकस्माद्वृद्धिहासवदिति अनियतवृद्धिहासयुक्त-
मुदरम् । आध्मातद्वतिवदिति वातपूर्णचर्मपुटवदिति ॥ ५-८ ॥

*पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृड् कटुकास्यता ।

भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादाबुदरं हरित् ॥ ९ ॥

पीतताम्रसिरानन्दं सखेदं सोष्म दह्यते ।

धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १० ॥

(वा. नि. अ. १२)

पैतिकमाह—पित्तेत्यादि । दह्यते इति उदरमात्रं दह्यते । दाहस्तु सकलदेहस्यैव
चोद्भवः । धूमायते धूम इवोर्ध्वमेति । क्षिप्रपाकमिति क्षिप्रपाकाज्जलोदरतां याती-
त्यर्थः । प्रदूयते व्यथते ॥ ९ ॥ १० ॥

†अग्नेमोदरेऽङ्गसदनं स्नापः श्वयथुगौरवम् ।

निद्रोक्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ ११ ॥

उदरं स्तिमितं लिग्धं शुक्लराजीततं महत् ।

चिराभिबृद्धं कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १२ ॥

क्षियोऽन्नपानं नखलोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्यै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूपीविषसेधनाद्वा ॥ १३ ॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।

तच्छीतघाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥ १४ ॥

(वा. नि. अ. १२)

इयावारुणत्वं, आदिशब्देन नखनेत्रग्रहणम् । अकस्माद्वृत्तिहासवदिति दृतिश्चर्मखली, इस्तादृश-
वातपूर्णद्वतिवच्छब्दं करोति, उदरमिति शेषः । सर्वतोगतिः सर्वकोष्ठगतो वायुः सरुकुशब्दो
भावति' (आ० द०) ॥ ५-८ ॥

* 'तिक्तासता तिक्तमुखत्वं, 'कटुकास्यता' इति पाठान्तरम् । भ्रमोऽत्र शङ्खादौ पीतशान
मिति, हरित् शाकवर्णनम्' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

† 'अङ्गसदनमङ्गसाधः । स्नापोऽज्ञानामेव, अन्ये आसीनप्रवक्ष्यामि । गौरवमज्ञानाम् ।
निद्रा निद्रापादुष्यम् । उक्लेशो दह्यसः । स्तिमितं तिक्कम् । शुक्लसिरानन्दम् । चिराभिबृद्धि-
रिति चिरपाकमित्यर्थः । गुरु गौरवयुक्तम् । स्थिरं शुद्धशुद्धाशब्दरहितम्' (आ० द०)

'क्षियो नखरोमादिभिर्युक्तं यस्यै अन्नपानं प्रयच्छन्ति; असाधुवृत्ताः सीमाव्यभिच्छन्त्यः

१ अयमेवमेव पाठमूरीकरोति । २ यतश्च—'चिराभिबृद्धिः कठिनम्' इति पाठाभिप्रायेण ।

२० मा० नि०

स चातुरो मुह्यति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति वृण्णया च ।
दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव,

(सु. नि. अ. ७)

सन्निपातोदरमाह—स्त्रिय इत्यादि । स्त्रीग्रहणमविवेकसंनिहितजनोपलक्षणम् । गरं संयोगजं विषम् । दुष्टमम्बु सगरप्राणितृणपर्णादिकोषयुतं, विषमेवाभ्याद्युपहतं मन्द-
प्रभावं वा दूषीविषमुच्यते । यदुक्तं,—“जीर्णं विषमौषधिभिर्हतं वा दावाभिवातातप-
शोपितं वा । स्वभावतो वा गुणविग्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति” (सु. क. स्था. अ. १)—इति । तेनाशु रक्तमिति विषस्याग्नेयत्वेन रक्तदुष्टिः । कुपिताश्च दोषा इति स्वभावाद्दोषत्रयप्रकोपकं विषं भवति । तच्छीतवातादिषु कुप्यतीति । दूष्योदरं कीर्तितमेतदेवेति एतदेव सन्निपातोदरं दूष्योदरं कीर्तितं, न पुनराधिकमित्यर्थः । रक्तं दूष्यं दूषयित्वा भवतीति दूष्योदरं; किंवा परस्परं दूषयन्तीति दोषा एव दूष्यास्तैः कृतमुदरमिति ॥ ११-१४ ॥—

* स्त्रीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ १५ ॥

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।

ः स्त्रीह्यभिबृद्धिं कुरुतः प्रबृद्धौ स्त्रीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥ १६ ॥

तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।

मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपहतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ।

सव्याभ्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्वात्युदरं तदेव ॥ १७ ॥

(सु. नि. अ. ७)

स्त्रीहोदरमाह—स्त्रीहेत्यादि । असृक्कफश्वेत्यनुदुष्टैव तत्तुल्यकारणतया पित्तदुष्टि-
रप्युच्यते, विदाहिना रक्तं पित्तं च दूष्यते; अत एव पश्चाद्वक्ष्यति,—“कफपित्तलिङ्गै-
रुपहतः,—इति । अत्र पित्तस्य लिङ्गं मन्दज्वरः, कफस्य लिङ्गं मन्दाम्लमिति
गदाधरः । स्त्रीहोदर एव यकृद्वात्युदरस्यावरोधं दर्शयन्माह—सव्याभ्यपार्श्वे इत्यादि ॥
सव्याभ्यपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे । तदेवेति तादृशमेव, स्त्रीहोदरसममेव न विलक्षणमित्यर्थः ।
यकृद्वात्युदरं दोषैर्भेदयतीति यकृद्वात्युदरम् ॥ १५-१७ ॥

कार्पाकार्यविचारविमुखाः, भार्तेवं रजः । अत्रयो वा यस्यै गरं संयोगजं विषम् । दूषीविषं विष-
मेव वाय्वभ्याद्युपहतं यदल्पप्रभावं, विषपीतस्य वा विषमूत्रं, तद्दूषीविषमुच्यते; दुष्टान्दूषी-
विषयोः सेवनाद्वा । तेनाशु रक्तं दुष्टं भवति । सुषोरे मूत्रं कष्टकारि । जठरमित्युदरविकारम् ।
तच्छीतवातादिषु कुप्यति कोपं गच्छति, दूषीविषस्य तत्रैव कोपात् । दहते संतप्यते । मूर्च्छति
विषयोगात् । प्रसक्तं निरन्तरम् (भा० द०) ॥ ११-१४ ॥

* ‘अभिष्यन्दीति दोषघातुमलक्षोत्तसां हेदप्राप्तिजननम् । असृक्कफश्चेति असृक्कफजैव
तुल्यकारणतया पित्तदुष्टिरुच्यते’ (भा० द०) ॥ १५-१७ ॥

१ दूषीविषस्य तत्रैव कोपात् मूर्च्छति विषयोगात् प्रसक्तं निरन्तरम् ॥ इति क. ।
२ “क्षयति” इत्यत्र “मूर्च्छति” इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २३१

* उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृददहनज्वरैः ।

गौरवारुक्षिकाठिन्यैर्विधात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ १८ ॥

(वा. नि. अ. १२)

तत्र दोषसंबन्धमाह—उदावर्तत्वादि । उदावर्तरुजानाहैर्वर्त, मोहतृददहनज्वरैः पित्तं, गौरवारुक्षिकाठिन्यैः कफं जानीयात् ॥ १८ ॥

† यस्यान्त्रमन्त्रैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् ।

संचीयते तस्य मलः सदोषः शनैः शनैः संकरवच्च नाढ्याम् ॥ १९ ॥

निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।

हृन्नाभिमध्ये परिबृद्धिमेति तस्योदरं वद्धगुदं वदन्ति ॥ २० ॥

(सु. नि. अ. ७)

वद्धगुदमाह—यस्यान्त्रमन्त्रैरित्यादि । उपलेपिभिः पिच्छिलैरन्त्रैः शाकशालकादिभिः । पिहितं विषद्धम् । यथावदिति यथार्हम् । मलः पुरीषम् । सदोष इति दोषत्रयसहितः । नाढ्यामित्यन्त्रनाढ्याम् । संकरवदिति संमार्जनीक्षिप्यमाणतृणाशवकरो यथा चीयते क्रमेण तथेत्यर्थः । वद्धगुदमिति गुदोपर्यन्त्रस्य वद्धत्वाद्वद्धगुदम् । यदुक्तं स्वरके,—“पक्ष्मवालैः सहाचेन मुक्तैर्बद्धायने गुदे” (च. नि. स्था. अ. १३)—इति । पुरीषायतनस्य रुद्धत्वात् हृन्नाभिमध्येऽनपाकस्थाने वृद्धिः; गुदमात्रनिरोधे तु मलदोषैर्गुदादुर्ध्वमेवोदरवृद्धिः स्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥

‡ शल्यं तथाऽञ्चोपहितं यदन्नं मुक्तं भिनस्यागतमन्यथा वा ।

तस्मात्सुतोऽन्त्रात्सलिलप्रकाशः स्त्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः २१

नामेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुघते दास्यति चातिमात्रम् ।

एतत्परिस्त्रान्युदरं प्रदिष्टं,

(सु. नि. अ. ७)

क्षतोदरमाह—शल्यमित्यादि । शल्यं कण्टकशर्करादि । अञ्चोपहितमक्षयुक्तम् ॥ मुक्तमागतमिति अर्थतः पाकशयात्; विलोमेनागतमन्नं भिनति, ऋज्वागतं हि शल्पमपि नान्नमेदकम् । अन्यथा वेति कृम्भणालशशनाभ्यामन्नं भिद्यते । यदुक्तं स्वरके,—“धार्कपातृणलोष्टस्थिकण्टकैरक्षसंयुतैः । भिवेतान्नं यदा मुक्तैर्कृम्भयाऽल्यशनेन वा” (च. नि. स्था. अ. १३)—इति । सुत इति गलितः । स्त्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूय इति बहु यथा भवति यथाऽन्त्रात् स्रुतः; दोषजेषु पुनरुपलेहव्यायेनाल्प एव स्त्रावो भूयः पुनःपुनर्गुदतश्च स्रवेत् । तुशब्दव्यार्थे, भूयःशब्दोऽत्रावर्तनीयः; तेनोक्ता व्याख्या साध्वी भवति । ननु, भिन्नान्त्रातिर्यगत्र स्त्रावनिर्गमः; तत्कथं ‘स्त्रावः’

* ‘तत्र ग्रीहोदरग्रह्णान्युदरयोः पृथक्लक्षणलक्षितान् मलान् वातादीन् क्रमेणोदावर्तादि-
मिक्षिदैर्विधात्’ (भा० ६०) ॥ १८ ॥

† ‘तस्य गुदे पुरीषं निरुध्यते कृच्छ्रचाल्पमल्पं निरेति निःसरति’ (भा० ६०) ॥ १९ ॥ २० ॥

‡ ‘निस्तुघते श्लेणे दास्यत इव । एतत् परिस्त्रान्युदरमन्त्रे क्षिदोदरमाहुः’ (भा० ६०) ॥ २१ ॥

सवेद्वै शुद्धतस्तु भूय' इत्युपपद्यते ? नैवं, सच्छिद्रास्त्रमार्गेण वहिर्गतस्यातिवृद्धस्य पुन-
रागमनादुपजेहत्यायाद्वा शुद्धतः स्थाव उपपन्न एव । चरकेऽप्युक्तं,—“पूरयन् शुद्धमन्त्रं
च जनयत्युदरं नृणाम्” (च. वि. स्था. अ. १३)—इति । स्थावेण द्रवस्य निम्नग-
त्वाच्चाभेदयो जठरं वृद्धिमेति; एतच्छिद्रोदरं जलोदरमिति भण्यत इति गदाधरः ।
यतश्चरकेणोक्तं,—“तदधो नामेः प्रायोऽमिनिर्वर्तमानं जलोदरं स्यात्” (च. वि.
स्था. अ. १३) इति । तदन्ये नानुमन्यते, यतश्छिद्रोदरं शीघ्रं जलोदरतां यातीत्यभि-
प्रायेण चरकेणोक्तं, अन्यथा दकोदरं पृथक् स्यात् ॥ २१ ॥—

*दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ २२ ॥

यः जेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य सोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ २३ ॥

जेहोपलितेष्वथवाऽपि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।

स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाभ्युना च ।

यथा इतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ २४ ॥

(सु. नि. अ. ७)

उत्पत्तिविशिष्टं दकोदरमाह—यः जेहपीत इत्यादि । जेहपीत इति कर्तरि क्तः, तेन
जेहं पीतवानित्यर्थः । दूष्यन्तीति स्वकर्मणु बुद्धानि भवन्ति । तद्वहानि उदकवहानि ।
तेष्विति उदकवहस्रोतःसु । पूर्ववदिति यथा पूर्वमुक्तम् । अन्नरस उपजेहत्यायेन
बहिर्निःसृत्योदरं जनयतीत्यर्थ इति जेज्जटः । गदाधरस्त्वाह—सताम्बोदरे यथा
अधोनाभेरुदराभिर्वृद्धिर्गुदस्त्रावध तथा जलोदरेऽपि भवतीति । ननु, सर्वेषामेवोपजेह-
न्यायेन बहिर्निःसृताचरसमूलत्वात् कथमनुदकत्वम् ? नैवं, तेषु हि प्रथमतो नातिम-
न्दत्वादभेरचरसस्याल्पत्वाच्चाशुदकत्वं, अल्पत्वेन तत्प्रपदेशात्; अत्र तु प्रागेव
भूरिजलोत्पत्तिरिति विशेषः । समाततं वेदनया विस्तार्यमाणमिबोदरं भवति । यथा
इतिः क्षुभ्यतीति इतिरिव अल्पपूर्णा क्षुभ्यतीति, अन्तर्जलचलमिव भते । शब्दायते
शुद्धगुहायते ॥ २२-२४ ॥

†जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।

बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ २५ ॥

पक्षाद्वज्रगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।

प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्नं चोदरं नृणाम् ॥ २६ ॥

(च. वि. अ. १८)

* तस्य तद्वहानि सोतांसि दूष्यन्तीति स्वकर्मण्यसमर्थानि भवन्ति । तदुपरि स्निग्धं भवति,
तथा महत्, तथा परिवृत्तनाभि उच्छलितनाभि, समाततं वेदनया विस्तीर्णमिबोदरं भवति
(आ० द०) ॥ २२-२४ ॥

† उत्पत्तिमात्रेणैव कष्टसाध्यं तदुदरं बलिनः पुरुषस्य अजाताम्बु अजातोदकं सद्य यत्नतः
'साध्यं कृच्छ्रवदिति' (आ० द०) ॥ २५ ॥ २६ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २३३ :

उदररोगस्य साध्यत्वादिलक्षणमाह—जन्मनैवेत्यादि । जन्मनैवोदरमिति उत्पत्ति-
मात्रेणैव । अजातोदकस्योदरस्य लक्षणं चरकेऽवगन्तव्यं, तद्यथा,—“अशोथमरुणा-
भासं सशब्दं नातिभारिकम् । सदा गुडगुडायन्तं सिराजालगवाक्षितम् ॥ नाभि
विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणयति । हृद्वह्णकटीनाभिगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ कर्कशं
सृजतो घातं नातिमन्द्रे च पावके । ललया विरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विशि ॥
अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः”—(च. वि. स्था. अ. १३) इति । अत्र
कर्कशमिति वेगवन्तम् । जातोदकलक्षणं च चरके यथा,—“कुक्षेरतिमात्रं वृद्धिः
सिरान्तर्धानगमनं उदकपूर्णदतिसमानसोभस्पर्शनं च भवति”—(च. वि. स्था. अ.
१३) इति । पक्षादित्यादि बद्धगुदमुदरं पक्षादूर्ध्वं विनाशाय भवतीति । जातोदकं
पक्षात् । प्रायोग्रहणेन कदाचित् पक्षादूर्ध्वमपि न विनाशाय, तथा शल्यशास्त्राभिमत्या
चिकित्सया कदाचिज्जातोदकं छिद्राश्रं बद्धगुदं च सिध्यतीति दर्शयति । जातोदकं
छिद्राश्रं च विनाशाय पक्षादूर्ध्वमिति संबन्ध इति केचित् ॥ २६ ॥

“शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।

चलशोणितमांसाग्निपरिक्षीर्णं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

(च. वि. अ. १८)

पार्श्वभङ्गाजविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।

विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं निवर्जयेत् ॥ २८ ॥

(सु. सू. अ. ३४)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदरनिदानं समाप्तम् ॥ ३५ ॥

साध्यतयाऽभिहितानामप्यवस्थाविशेषेणासाध्यतामाह—शूनाक्षमित्यादि ।—“उद-
रिणं” इति शेषः । कुटिलोपस्थमिति बकमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचमिति उपक्लिन्ना
तन्वी लक्ष्य यस्य तम् । अग्निपरिक्षीर्णमिति अग्निक्षयश्च यद्यप्युदरे पूर्वमेव भवति,
तथाऽप्यत्र विशेषणामिसयो लक्षणान्तरयुक्तत्वासाध्यतालिङ्गं संभवतीति ज्ञेयम्
॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायामुदरनिदानं समाप्तम् ॥ ३५ ॥

अथ शोथनिदानम् ।

‘रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् वहिःसिराः ।

नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वक्छांससंश्रयम् ॥ १ ॥

* ‘अत्रोदरेणेति शेषः । अग्नं पार्श्वं । निरक्तमपि पूर्यमाणोदरमित्यर्थः’ (आ० द०) ॥ २७ ॥ २८ ॥

† ‘पच्यतो ऋणस्य वास्तून्घ्नौ, शोथस्य त्वक्षांसि, इति भेदः; ‘सर्वदेहद्विधेयैः’ इति पाठा-

उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ।

सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपमेदान्नवात्मकम् ॥ २ ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विपादपि ।

(वा. नि. अ. १३)

उदरे शोथस्योपद्रवत्वेनोक्तत्वात्तदनन्तरं शोथनिदानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—
रक्तपित्तकफानित्यादि । रक्तपित्तकफान् स्वहेतुभिः स्वातन्त्र्येण दुष्टान् कृषितान्, दुष्टः
स्वहेतुकृषितो वायुर्बहिःसिरा बाह्या अगम्भीराः सिरा नीला गमयित्वा, तै रक्तपित्त-
कफै रद्व्यतिरावृत्तमार्गो वायुरुत्सेधमुच्छ्रायं कुर्यादिति योजना । बहिःसिराशब्देनात्राग-
म्भीरतयोक्तानां स्रोतसामपि ग्रहणम् । त्वच्चाससंभ्रयमित्यनेन अणशोयाद्वेदं दर्शयति,
अष्टसु अणवास्तुपु अणशोयस्य संभवात् । यदुक्तं सुश्रुतेन,—“लज्जाससिरात्ताम्रस्थि-
सन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ अणवास्तूनि भवन्ति”—(सु. सू. स्था. अ. २२) इति । संहतं-
संहतात्मकम् । कुतः संहतात्मकमित्यत आह—निचयादत इति ।—अतोऽस्मात् पूर्वो-
क्ताप्रकसहितदोषत्रयसमुदायात् ; एतेन रक्तसहितप्रदोषजन्यलमस्योक्तं भवति ।
सर्वमित्यादि ।—सर्वमिति पूर्वेण संबध्यते, सर्वमुत्सेधं शोथमाहुर्नित्यर्थः । हेतुविशेषै-
रिति दोषत्रयाभिघातप्रभृतिभिः कारणमेदैर्यो रूपमेदस्त्वस्मात् सर्वं नवात्मकमाहुरिति
पूर्वक्रियया संबन्धः । ‘सर्वहेतुविशेषैः’ इति पाठान्तरे सर्वेषां हेतुविशेषैरित्यर्थः ।
द्वयैरिति द्वन्द्वैः, सर्वैस्त्रिभिः ॥ १ ॥ २ ॥—

* तत्पूर्वरूपं द्रव्यशुः सिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥ ३ ॥

(वा. नि. अ. १३)

‘पूर्वरूपमाह—तदित्यादि । द्रव्यशुःशुःशुः । सिरायामः सिराप्रसरणवत् पीडा ॥ ३ ॥

शुद्ध्यामयाभुक्तकृशावलानां क्षीरास्लतीक्ष्णोष्णशुःशुःशुः ।

द्रव्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपस्पृष्टाभनिषेवणं च ॥ ४ ॥

अशीस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मोपघातो विपमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

पूर्वरूपानन्तरं कामचाराभिदानमाह—शुद्ध्यामयेत्यादि । शुद्धिर्विमनविरेचनादिः,
आमया प्वरादयः, अभुक्तमभोजनं विगुणं च भोजनं, तैः कृशानामवलानां च
क्षीरादिसेवा निजस्य श्वयथोर्हेतुः । द्रव्यादयः स्वतन्त्रा एव हेतवः, आममपक्वं, दुष्टं
दोषजनकं मन्दकनबोदकादि, गरं संयोगजं विषम् । अचेष्टा निष्क्रियत्वम् । न च
देहशुद्धिरिति शोधनार्हेऽपि दोषे देहाशुद्धिः । मर्मोपघात इह दोषकृत एव ज्ञेयः,

न्तरे सर्वेषां शोथानां हेतुविशेषैरित्यर्थः । दोषैरिति पृथक् त्रिभिर्दोषैस्तयः, मिलितैर्दोषैस्तयः,
अभिघातेनैकः, विषेण चैकः’ (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

* द्रव्यशुद्ध्यादिषु तीव्रदाहः, यदुक्तं चरके—‘द्रव्यशुद्ध्यादिभ्यस्तीव्रं कृष्णं प्रवर्तते’-
(आ० द०) ॥ ३ ॥

१ क्षीरेति पाठान्तरम् ।

सधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २३५

बाह्यहेतुजस्तु मर्मोपघात आगन्तुबोधहेतुरेव । निपमा प्रसूतिरामगर्भपतनादिका ।
सिध्योपचारोऽसम्यकरणसम्यगुपचारः । प्रतिकर्मणां वमनादीनाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

*सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधसूष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।

सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥

सामान्यलिङ्गमाह—सेत्यादि । सगौरवमिति अनवस्थितत्वविशेषणं, तथा सोत्सेध-
मिति च ॥ ६ ॥

चलस्तनुत्वकं परुषोऽरुणोऽसितः

सुपुसिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोक्षमति प्रपीडितो

दिवावली च श्वयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥

—वातशोथलिङ्गमाह—चल इत्यादि । तनुत्वकं अवहलक्षकं । असितः कृष्णः ।
सुपुसिः स्पर्शाक्षता; हर्षो क्षिणिक्षिणिवद्वेदना, किंवा रोमहर्षः । अनिमित्ततः प्रशा-
म्यतीति वायोश्चलत्वेन कदाचिन्निमित्तं विनाऽपि लीनो भवति; निमित्तत इति पाठे
क्षेहोष्णमर्दनादेर्निमित्ततः प्रशाम्यति उपशमं प्राप्नोतीति, उपशयार्थमेतदुक्तम् । प्रोक्ष-
मति प्रपीडित इति प्रपीडितः सन्नन्तरुक्षमतीत्यर्थः । दिवावलीति दिवा बलवान्,
नलवली । क्षेहोष्णमर्दनाद्येव प्रशाम्येत्, स च वातिकः, “यथाप्यरुणवर्णाभः शोथो
नक्तं प्रणश्यति”—(च. सू. स्या. अ. १८) इति चरकवचनात् ॥ ७ ॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्

भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।

य उच्यते स्पष्टरुगक्षिरागकृत्

स पित्तशोथो मृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

पैतिकमाह—मृदुरित्यादि । उच्यते इति दह्यते ॥ ८ ॥

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः

प्रसेकनिद्रावमिबद्धिमान्धकृत् ।

स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो

न चोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मकः ॥ ९ ॥

कफजमाह—गुरुरित्यादि । अरोचकान्वित इति अरोचकव्याधिसहचारी । कृच्छ्र-
जन्मप्रशम इति विरोत्पत्तिविनाशः । रात्रिवलीति रात्रौ सोतोऽबरोधजेन देहक्रेदेना-
चेष्टया च कफस्य वृद्धलात्तज्जः शोथो बलवान् भवति; दिवा तु स्फुटस्रोतसि शरीरे-
, सचेष्टे च न कफो वली भवति, किं तर्हि वायुः, तेन तज्जः शोथो दिवावली भवति ॥ ९ ॥

* ‘कम्पसंतापयुक्तं सिराकृशत्वं तासां रक्षावयवालाभात्’ (आ० ८०) ॥ ६ ॥

† ‘चलः स्नानात् स्नानान्तरगतिः, परुषः कर्कशः, अरुणो रक्तवर्णः’ (आ० ८०) ॥ ७ ॥

‡ ‘मृदुस्पर्शः, कम्पयुक्तः, अक्षुण्णो रागकृत्, अतिशयदाहपाकवान्’ (आ० ८०) ॥ ८ ॥

¶ ‘स्थिरः अचलः, प्रसेको जालास्रावः’ ॥ ९ ॥

* निदानाकृतिसंसर्गाच्छययुः स्याद्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

(च. सू. अ. १८)

व्यामिश्रौषधविवविधानार्थं कापि कापि प्रकृतिसमवेता अपि शिष्यहितैर्पितया
द्वन्द्वसन्निपाता अतिदेशेन पठ्यन्ते, ये तु विद्वत्तिविषमवैतास्तान् कण्ठरवेण पठन्ति;
अतोऽतिदेशेन द्वन्द्वत्रयसन्निपातानाह—निदानाकृतिसंसर्गादित्यादि । व्यामिश्रलक्षण
इति मिलितवातादित्रयलिङ्गः । अनेनैव सर्वाकृतिरित्यस्यै सिद्धे तदभिधानं वातादि-
प्रत्येकं कृत्वालिङ्गनियमार्थम् ॥ १० ॥

† अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलोद्वध्यनिलैर्भङ्गातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥

रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छययुः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

(वा. नि. अ. १३)

अभिघातजं श्वयशुमाह—अभिघातेनेत्यादि । अभिघातेन यः शोथः स शस्त्रादि-
भिर्भवति । हिमानिलोद्वध्यनिलैरिति हिमानिलैरुद्वध्यनिलैश्च, उदधिः समुद्रः । भङ्गात-
कपिकच्छुजै रसैः शूकैरिति भङ्गातकरसैः कपिकण्डूः शूकैश्च । कपिकच्छुः शूकशिन्वी
॥ ११ ॥ १२ ॥

‡ विपजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तमस्त्राघातादविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥

विष्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहदृजाकरः ।

(वा. नि. अ. १३)

* 'विदोषयोनिदानलक्षणसंसर्गे विदोषजा ज्ञेयाः । सन्निपातात् सर्वाकृतिः, व्यामिश्रलक्षणा
मिलितवातादित्रयलिङ्गः' (आ० द०) ॥ १० ॥

† 'हिमानिलः शीतवायुः, उद्वध्यनिलः समुद्रवातः, एतेषां स्पर्शाः, प्रसरणशीलः,
भृशोष्मा अतिशयसंतापकत्वं, पित्तव्ययुलक्षणः' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡ 'सविषप्राणिनः सविषा ये चन्तवः शतपदीलज्जादयः, तेषां शरीरोपरि सर्पणं मूत्रणं च
इयमपि श्वयथोर्हेतुः अन्ये दंष्ट्रिदन्तनखेति पठन्ति तत्र दंष्ट्रिणो व्याज्जादयः । नखाः प्रसिद्धाः ।
अविषप्राणिनां मनुष्यादीनामप्यभिघातः शोथहेतुः । विष्मूत्रेत्यादि सविषप्राणिनां विष्मूत्राणु-
पहतमलवद्वस्त्रसंस्पर्शाः अन्ये 'मलवद्वस्तु' इति पठन्ति, तत्र सविषप्राणिनां विष्मूत्रशु-
क्रोपहतत्वेनैव यन्मलवद्वस्तु तस्य संपर्कादित्यर्थः । सविषा ये वृक्षास्तेषां योऽनिलः, तस्य स्पर्शा-
दपि । गरः कृत्रिमनिर्षं तत्सावचूर्णनात्, तस्य शरीरस्पर्शादित्यर्थः । मृदुः मृदुस्पर्शः चलः
स्थानान्तरगतिः' (आ० द०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

विपजमाह—विपज इत्यादि । सविपप्राणिनः सर्पादयस्त्रेधां परितर्पणं भ्रमणं तस्मात्, सविपप्राणिनां मूत्रणाच्च । दंष्ट्रादन्तेति दंष्ट्रा कुटिल्य 'चाढ' इति ख्याता; तद्विपरीतश्च दन्तो गोबलीवर्दन्यायात् । विष्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंस्पर्शरूपेण सविपप्राणिनां विष्मूत्राद्युपहतं मलवच्च वस्त्रं यत्तस्य संस्पर्शात् । अवलम्बी अयोगमनशीलः । शीघ्रः शीघ्रोत्पत्तिः । अयं चागन्तुरपि विशिष्टलिङ्गविक्रितोपयोगात् पृथक् पठितः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

* दोषाः श्वयथुसूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १५ ॥

पकाशयस्था मध्ये तु वर्चः स्थानगतास्त्वधः ।

कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥

(सु. चि. अ. २३)

यत्रस्था दोषा यत्र देशे शोथं कुर्वन्ति तमाह—दोषा इत्यादि । कर्म्ममिति उरः-भ्रमत्युर्ध्वदेहे । मध्य इति उरःपकाशयमध्ये । अध इति पकाशयादधः । सर्वसरं सर्वशरीरसरणशीलम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

† यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्वगश्च यः ।

अर्धाङ्गे रिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वं परितर्पति ॥ १७ ॥

श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च ।

यस्य चाङ्गे रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥

(सु. चि. अ. २३)

अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।

पुरुषं हन्ति नारीं च मुखजो गुह्यजो द्वयम् ।

नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ १९ ॥

(वा. नि. अ. १३)

विवर्जयेत्कुक्ष्युदराश्रितं च यथा गले मर्मणि संश्रितं च ।

स्थूलः खरश्चापि भवेद्विषज्यो यश्चापि घालस्थविरावलानां ॥ २० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवलिवाने शोथनिदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अतःपरं कृच्छादिभेदमाह—यो मध्यदेश इत्यादि । मध्यदेशगस्य कष्टं तद्देशग-शोथप्रभावात् । सर्वग इति सर्वदेहगामी । सर्वज इति पात्रान्तरे सर्वजः साक्षिपा-तिकः । रिष्टभूत इति रिष्टतुल्यः, भूतशब्द उभयाने; यथा—मातृभूतः पितृभूत इति । व्याघरेणात्र रिष्टभूतत्वं तस्य च निमित्तकृतत्वाद्भूतशब्द उपात्त इति कार्तिकः । अन्ये तु भूतशब्दं स्वरूपवचनमाहुः । यश्चोर्ध्वं परितर्पतीति पुरुषविषयकमेतत् ; चकारात् स्त्रियाश्चोपरिजो योऽधो याति स गृह्यते, तथा गुह्यजो यः सर्वगः । वचनं

* 'वर्चः स्थानं पुरीपाशयः' ।

† 'पादसमुत्थितः पुरुषं हन्ति, नारीं तु मुखजो हन्तिगुह्यजो वस्तिर्नातः, द्वयमिति साध्यासाध्यलक्षणमाह—नव इत्यादि । नवो नवोत्थानः, उपद्रवरहितः, उपद्रवाः पूर्वोक्ताः श्वासादयः, तैर्युक्तः स साध्यः' (आ० द०) ॥ १७-२० ॥

हि—“यस्तु पादाभिनिर्वृतः शोथः सर्वाङ्गो भवेत् । पुरुषं हन्ति, नारीं च मुखजो, गुह्यजो द्वयम्”—(च. सु. स्था. अ. १८) इति । अनन्योपद्रवकृत इति अन्यस्य उपद्रवा अन्योपद्रवास्तद्विपरीता अनन्योपद्रवाः, एतेनायमर्थः—शोथस्यैव ये उपद्रवास्तैः कृतः । शो च—“श्वासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरश्छर्दिरोचकः । हिकातीसारकासाश्च शोथिनं क्षपयन्ति हि”—(सु. चि. स्था. अ. २३) इति सुश्रुतोक्तः । चरकेऽप्युक्तं—“छर्दिस्तृष्णाऽरुचिः श्वासो ज्वरोऽतीसार एव च । सप्तकोऽयं स दौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः”—(च. चि. स्था. अ. १८) इति । अथवा अन्यमुपद्रवं करोतीति अन्योपद्रवकृत्तिदानं, नान्योपद्रवकृदनन्योपद्रवकृत्, ततः खनिदानात्, ‘जातः’ इति शेषः; तेन शोथजनकनिदानादेवोत्पन्न इत्यर्थः । पाण्डुरोगादौ तु यः शोथः पादसमुत्थितः सोऽन्योपद्रवकृतो निदानान्तराज्जातः, साध्य एव । ‘आननोपद्रवगत’ इति पाठान्तरेऽयमर्थः—पादयोरुत्थितः पूर्वं पश्चादाननमुपद्रवेण प्रसारेणोपद्रवत्वेन वा गतः । तथाच तन्त्रान्तरं,—“पादप्रवृत्तः श्वयथुर्दृणां यः प्राप्नुयान्मुखम् । स्त्रीणां वक्त्रादधो याति वस्ति* जघनं न सिध्यति”—इति । क्षारपाणिनाऽप्युक्तम्,—“ऊर्ध्वगामी नरं पश्चामधोगामी मुखात् क्षियम् । उभयं वस्तिसंजातः शोथो हन्ति न संशयः”—इति । गुह्यज इति वस्तिजातः । द्वयमिति नरं नारीं च । असाध्यः पुरेरित इति ‘अर्धाङ्गे रिष्टभूत’ इत्यादिना ॥ १७-२० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शोथनिदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अथो वृद्धिनिदानम् ।

*वृद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।

मुष्कौ वृङ्क्षन्तः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥ १ ॥

प्रपीड्य घमनीर्वृद्धिं करोति फलकोपयोः ।

दोषाल्लभेदोमूत्रान्नैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥ २ ॥

मूत्रान्नजावप्यनिलाद्धेतुमेदस्तु कैवलम् ।

(वा. नि. अ. ११)

शोथलसामान्याच्छोथानन्तरं वृद्धिरभिधीयते । वृद्धेः संप्राप्तिमाह—कुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुरित्यादि । अनूर्ध्वगतिरधोगतिर्वायुर्मुष्कौ प्राप्य चरन् गच्छन्, वृङ्क्षन्तौ मेदूजद्वासन्धेः सकाशात्; फलकोषाभिवाहिनीरिति फलं च कोषश्च फलकोषौ, अथवा फलयोः कोषौ, तद्वहा घमनीश्च प्रपीड्य संदृष्य, वृद्धिं करोति । फलकोषयोरिति द्विवचनमुपलक्षणं, तेनैककोषेऽपि दृश्यमाना वृद्धिः संगता । स वृद्धिरिति “क्षिप्त्वा च”

* ‘वृद्धेः संख्यामाह—दोषेत्यादि । दोषत्रयैक्यः, रक्तेनैकः, मेदसा चैकः, सत्रेणैकः, पर्वसप्त’ (भा० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

१ नवनोपद्रवेत्यादि इति क. । २ मेदोरुसन्धेरित्यर्थः ।

संज्ञायाम्” इत्यनेन किञ्चन्तो वृद्धिशब्दः पुंलिङ्गः किञ्चन्तस्तु स्त्रीलिङ्गः, वृद्धिः कुरण्डोऽभिधीयते । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां सप्तमेति चत्वनं न्यूनाधिकसंख्या-
निरासार्थं, तेन द्वन्द्वजादिवृद्धेरधिकाया निरासः, असंभवस्तु तस्या व्याधिसम्भावात् ;
मूत्राच्चवृद्धोर्वातवृद्ध्यन्तर्भावात् न्यूनसंख्यानिरासार्थमनयोर्वातजत्वेऽपि निमित्तविकि-
त्तामेदात् पृथगभिधानं, निमित्तमेदनिबन्धन एव व्याधिमेदः । यदुक्तं—“दोषदूष्य-
संसर्गादायतनविशेषाद्विमित्ततत्त्वैषां व्याधीनां मेदः” (घु. सू. स्था. अ. २४)—
इति । अत आह—मूत्राच्चजावप्यनिलाद्देतुमेदस्तु केवलमिति ॥ १ ॥ २ ॥—

* वातपूर्णवृत्तिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरेव ॥ ३ ॥

पकोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्वाहोष्मपाकवान् ।

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परेव ॥ ४ ॥

कृष्णस्फोटोदावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।

कफवन्मेदसा वृद्धिर्दुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।

अम्मोभिः पूर्णवृत्तिवत् क्षोभं याति सरुद्धुदुः ॥ ६ ॥

मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।

(वा. नि. अ. ११)

वातजादीनां मूत्रजान्तानां वृद्धीनां क्रमेण लक्षणान्याह—वातेत्यादि । अहेतुरिति
अनिमित्ततो दाहादिरुक् । रक्तजे ‘कृष्णस्फोटोदावृत इति’ पित्तजवृद्धिलिङ्गावधिकं, तेन
हेतुलिङ्गविकित्तामेदात् रक्तजवृद्धिः पृथगगम्यते । मेदोजे तालफलोपम इति पक्तालफ-
लमिव नीलवर्तुलः । मूत्रजे मूत्रकृच्छ्रमिति मूत्रकृच्छ्रवद्देना । चालयन् फलकोष-
योरिति फलकोषयोश्चालयन् चलो भवणितस्ततो गच्छन् सोऽधः स्यात् । चालयन्निति
स्वार्थिको णिच् ॥ ३-६ ॥—

† वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥ ७ ॥

धारणेरणमाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ।

क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्राच्चावयवं यदा ॥ ८ ॥

* ‘वृत्तिश्चर्मलङ्घिः, अनिमित्ततो मेदनोदादिरुक् । पकोदुम्बरसंकाशः पकोदुम्बरफलाभः
तया दाहादिशुक्तः । कफावृद्धिः शीतः शीतस्पर्शः, तथा गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽश्म-
पत्, अल्परेव मन्दवेदनः । रक्तजो वृद्धिः कृष्णस्फोटोदावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गैश्च पकोदुम्बरसंका-
शादिभिर्युक्तो भवेत् । कफवत्कफवृद्धिलक्षणः । मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजो भवति, गच्छतः
पुंसो जलपूर्णवृत्तिवत् क्षोभं याति पूरितो भवति, सरुक् सन्वयः, यदुः वृद्धस्पर्शः । ‘वलवं
फलकोषयोः’ इति पाठे फलकोषयोरपस्त्रादलवं कर्तव्यं स्यात्’ (जा० द०) ॥ ३-६ ॥—

† ‘वातकोपिभिराहारै रूक्षविकृतायादिभिरासेवितैस्तथा शीततोयावगाहनैस्तथा धारणे-
रणभारादिभिरन्यैश्च क्षोभणैः क्षोभितः कुपितः पवनो वायुर्देहा यस्मिन् काले क्षुद्राच्चावयवं

पवनो विगुणीकृत्य खनिवेशादधो नयेत् ।

कुर्याद्वह्णसन्धिस्थो ग्रन्थ्यामं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥

उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवती स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयचेति पुनश्च मुक्तः ॥ १० ॥

(वा. नि. अ. ११)

अत्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

इति श्रीमाधवकरधिरचिते माधवनिदाने वृद्धिनिदानं समाप्तम् ॥ ३७ ॥

अत्रवृद्धिमाह वातकोपिभिरित्यादि । चारणं वेगस्योपस्थितस्य, ईरणमप्राप्तस्य । शोभणैः क्षुभितोऽन्वैरिति बलवद्विग्रहचतुराकर्षणादिभिः । क्षुद्रान्नावयवमिति बृहद्व्याप्युदासार्थम् । विगुणीकृत्येति संकुचीकृत्य । द्विगुणीकृत्येति पाठान्तरे संकोचेन द्विगुणीकृत्य । खनिवेशात् स्वस्थानात् । तदा वह्णसन्धिस्थः सन् वह्णसन्धौ ग्रन्थिरूपमसाध्यं श्वयथुं करोति, तत्र ग्रन्थिरूपेण स्थित्वा कालान्तरेण फलकोषं गच्छतीति । तां मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीमुपेक्षमाणस्य अधिकित्ततः पुरुषस्य । अत्र भोजः, अर्धं द्विगुणमादाय जन्तोर्नयति वह्णम् । वह्णत्वात्तद्विजायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते—इति । प्रध्मापयमिति उच्छ्वसनम् । असाध्योऽयमिति कथं ? यतोऽस्य चिकित्साऽभिहिता; नैवं, अप्राप्तफलकोषायामयं चिकित्साविधिः; प्राप्तफलकोषा लसाध्या; याप्यायां वा तस्यां चिकित्साविधिः । यदुक्तं भोजे,—“वाप्यां तामज्ज्वां विदुः”—इति । प्रध्मनिदानं तु तन्त्रान्तरे पठ्यते । तद्यथाः—“अत्यमिव्यन्दिगुर्वैषसेवनाधिक्ये गतः । करोति ग्रन्थिबन्धोऽर्थं दोषो वह्णसन्धिषु ॥ ज्वरशूलाल्सादादयं तं त्रध्ममिति निर्दिशेत्”—इति ॥ ७-१० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वृद्धिनिदानं समाप्तम् ॥ ३७ ॥

अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानम् ।

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।

महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

वृद्धियुक्तमुष्कसमानलिङ्गत्वात्तदनन्तरं गलगण्डनिदानम् । तस्य सामान्यलिङ्गमाह—निबद्धः श्वयथुरित्यादि । निबद्धोऽनुबन्धवान् मुष्कवदविवर्तते । भोजेऽप्युक्तं,—“महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम् । लम्बन्तं मुष्कवद्वृद्ध्या गलगण्डं विनिर्दिशेत्”—इति ॥ १ ॥

खनिवेशात् स्वस्थानात्, द्विगुणीकृत्यादधो नयेदिति पिण्डार्थः । अन्ये विगुणीकृत्येति पठन्ति । विषमाहप्रवर्तनैर्विषमत्वेन शरीरमोदयेः, पवनो वह्णसन्धिस्थः सन्, स च श्वयथुः करेण पीडितः सशब्दं प्रयाति, मुक्तः सत्राध्मापयन् पूरयन् पुनरायाति । आलेपात्, संयोगात् वातसंचयात् मुष्कयोरत्रवृद्धिर्येति (आ० ६०) ॥ ७-१० ॥

मधुकोशन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २४१

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये च संश्रित्य तथैव मेदः ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ २ ॥

(सु. नि. अ. ११)

तस्य संप्राप्तिमाह—वात इत्यादि । वातकफमेदांसि पृथक् गलगण्डकारणानि, तेन त्रय एव गलगण्डाः, पैत्तिकस्तु न भवत्येव, व्याधित्वमावात्, चातुर्यकज्वरवत् । चातुर्यके हि वचनं,—“चातुर्यको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । ज्ञाभ्यां शैथिल्यः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः”—(च. नि. स्या. अ. ३) इति । क्रमश इत्यनेन शनैरेव वर्धनं दर्शयति । खलिङ्गैः समन्वितमिति ‘निवद्धः श्वयुः’ इत्यादिनोक्तगलगण्डलिङ्गै-
रन्वितम् ॥ २ ॥

वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलगण्डप्रशोषः ।

(सु. नि. अ. ११)

तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।

पारुष्ययुक्तश्चिरवृक्षपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥ ३ ॥

वातजमाह—तोदान्वित इत्यादि चिरवृद्धिरिति विकारप्रभावात् वातजोऽपि विरेण वर्धते यदृच्छया पाकमियादिति कारणाप्रतिनियमेन कदाचित् पाकं याति, कारणा-
प्रतिनियमश्च वायोऽभिप्रेतः, आभ्यन्तरं तु पाककारणं पित्तं रक्तं च नियतमेव । कदाचिदिति न सर्वकालम् । “यदृच्छया चैव भवेत् कदाचित्—” इति पाठान्तरे ‘पाक’ इति शेषः ॥ ३ ॥

स्थिरः सवर्णो गुरुप्रकण्डः शीतो महान्श्चापि कफात्मकस्तु ॥ ४ ॥

चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलगण्डप्रलेपः ॥ ५ ॥

(सु. नि. अ. ११)

श्लेष्मजमाह—स्थिर इत्यादि । सवर्ण इति प्रकृतिसमवर्णः ॥ ४ ॥ ५ ॥

क्षिग्वधो गुरुः पाण्डुरनिष्ठगन्धो मेदोभवः कण्डूयतोऽल्परुक् च ।

प्रलम्बतेऽलायुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥

क्षिग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम् ।

(सु. नि. अ. ११)

* ‘मन्ये वमे कण्ठसन्धी । खलिङ्गैर्वीतकफमेदोलङ्घिः समन्वितमिति’ (आ० ६०) ॥ २ ॥

† ‘तोदः पीडाविशेषः, कृष्णसिरावृत्तः, पारुष्ययुक्तः स्पर्शनकर्कशः’ (आ० ६०) ॥ ३ ॥—

‡ ‘स्थिरो निश्चलः, महान् स्थूलः । मन्दरुज इत्यादि कदाचिदवा प्रपच्यते तदा मन्दरुजपव प्रपच्यते, पाककाले पीडा न भवतीत्यर्थः । प्रलेप इति श्लेष्मणालिप्त इव’ (आ० ६०) ॥ ४ ॥ ५ ॥

§ ‘अलायुवच्युन्नीफलवत्, अल्पमूलस्तनुमूलः ।’ ‘गलेन शब्दश्च’ इति पाठान्तरे सुगमम् (आ० ६०) ॥ ६ ॥

मेदोजमाह—स्निग्ध इत्यादि । देहानुरूपस्य वृद्धियुक्त इति देहस्यै क्षयं, देहवृद्धौ च वृद्धिं यातीत्यर्थः । गलेऽनुशब्दमिति अनुनादं करोति । “गले तु शब्दम्”—इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ६ ॥—

* कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम् ॥ ७ ॥

क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं मित्रस्वरं चापि विवर्जयेच्च ।

(सु. नि. अ. ११)

असाध्यतामाह—कृच्छ्राच्छ्वसन्तमित्यादि । कृच्छ्राच्छ्वसन्तं दुःखेन श्वातविमोक्ष-
कारिणम् । मित्रस्वरं स्वरमेदवन्तम् ॥ ७ ॥—

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवह्णेषु ॥ ८ ॥

मेदःकफाभ्यां शिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ।

(सु. नि. अ. ११)

स्थानतुल्यतया गण्डमालामिहैवाह,—कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैरित्यादि । कर्कन्धुः
शृगालकोलिः, कोलं वृहद्दरम् । मेदःकफाभ्यामिति मेदो दृष्यं, कफो दोषोऽत्रार-
म्भकः, मेदःकफौ प्राधान्येनोक्तौ; तेन वातपित्तसंयन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । यदाह भोजः,
—“वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम् । जह्वयोः कण्डराः प्राप्य मत्स्याण्डसह-
शान् बहून् ॥ कुर्वन्ति प्रथितांस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । तान् दोषानूर्ध्वगो
वक्त्रः कक्षमन्यागलाभितः ॥ नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सा लपचीं स्मृता । तां तु
मालाकृतिं विधात्कण्ठद्वन्द्वसन्धिषु ॥ गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणां”—
इति । स्याद्गण्डमालेति मालातुल्यगण्डयोगाद्गण्डमाला । गलमात्र एव गण्डमाला
चरकैः पठिता । यथा,—“मेदःकफाच्छोणितसंघयोत्यो गलस्य मध्ये गलगण्ड एकः ।
स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः”—(च. वि. स्था. अ. १२ इति ॥ ८ ॥—

† ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ॥ ९ ॥

कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दिद्युतास्त्वसाध्याः ॥

गण्डमालातुल्यतयाऽपचीमाह—ते ग्रन्थय इत्यादि । ते इति गण्डमालारम्भकवै-
पद्व्यकृता ये ग्रन्थयस्त एवेत्यर्थः । कालानुबन्धं चिरमिति चिरकालानुबन्धम् ।
सैवापचीति तादृशी अनल्परूपा अपची भण्यते । सैवापचीति इतिशब्देनाभिहितत्वात्
प्रवदन्तीति क्रियायोगेऽपि न द्वितीया । अपचीनिरुक्तिश्चापरपरोपचीयमानतया ।

* ‘मृदुसर्वगात्रं शिथिलसर्वगात्रं, अतिक्रान्तवत्सरम्’ (आ० ६०) ॥ ७ ॥—

† ‘कर्कन्धुल्लुवददं, अतौ वाड्भूले, मन्या क्षिरोधः, बहून् ज्वनोरुसन्धिः । “व्यामिश्रदोषा
संजाता कृच्छ्राध्या प्रकीर्तिता ॥ तासां वागेत्तरा रुक्षा वातवेदनयाऽन्विता । क्षिप्रपाकसमु-
त्थाना दाहशुक्ला च पैत्तिकी ॥ गूढपाका च कठिना कफात् सिन्ध्याऽपरुकरा । मेदोमव-
कैमिकी च विशेषादतिमादवा ॥ अपची कण्ठमन्यास्तु कक्षवह्णसन्धिषु । तां तु मालाकृति-
समां कण्ठद्वन्द्वसन्धिषु ॥ कण्ठमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणां”—इति (आ० ६०) ॥ ८ ॥

‡ ‘अवाप्तपाका लब्धपाकाः, साध्याः स्मृता इति पूर्वग्रन्थेन संवन्धः, ‘स्रवन्ति नश्यन्ति
भवन्ति चान्ये’, इत्यादिना’ (आ० ६०) ॥ ९-१० ॥

अत एव “चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति”—(सु.नि. स्था. अ. ११) इति सुश्रुतः । चयप्रकर्षादपरापरमवनेनैव, साधुत्वं च नैरुक्तेन विधिना । यदुक्तम्—“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाम्नौ । घातोस्तदर्थान्तिक्षयेन योगस्तदुच्यते पञ्च-विधं-निरुक्तम्”—इति । अत एवोक्तं-नश्यन्ति भवन्ति चान्य इति । साध्याः स्मृता इति छेदः । पीनसादिभिरुपद्रवैरसाध्याः अयं तु ग्रन्थिधरके गण्डमालायामस्ति; संग्रहकारेण तु गण्डमालया सह तुल्यत्वादपच्य अमच्यमेव पठितः ॥ ९ ॥ १० ॥

* वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्च ।

वृत्तोन्नतं विप्रथितं च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

अनन्तरमपचीगण्डकतुल्यतया ग्रन्थिमाह—वातादय इत्यादि । वातपित्तकफाः प्रत्येकं दुष्टाः; दुष्टिध्यात्र दृष्टिरेव न क्षयः, क्षीणानां विकारकरणाक्षमत्वात् । यद्येवं तर्हि कथं वातादिकस्ये मन्दचेष्टादयः ? उच्यते, तत्क्षये विरोधिदोषकोपात्; यथा—भक्षुरक्षिग्धादिभिर्बाते क्षीणे तत्समानत्वाच्छ्लेष्मा प्रकुप्यति । वचनं हि,—“दृष्टिश्चापि विरोधिनाम्”—इति । संदूष्य मेदश्च मांसमसृक् सिराश्चैत्यनेन मेदोजः कफसं-न्धाद्यो भवति तथा सिराजोऽपि वायुना सिरादुष्ट्या यो जन्यते स उच्यते । एवं पञ्च ग्रन्थयः, । तथेति संदूष्य । मांसमसृगिति । अत्रासृजः क्रमोद्धृतेन पाठोऽप्राधान्य-प्रतिपादनार्थः, विसर्पे तु शोणितमेव प्रधानम् । अत एव कश्चित् चकारमप्राधान्य-सूचकं निवेदय ‘असृक् च’ इति पाठः । चरके तु ग्रन्थिर्ग्रथितकफज एव ग्रन्थिवि-सर्पणाब्देनोक्तः । वृत्तोन्नतमिति वृत्तं वर्तुलं, उन्नतमुच्छ्रानम् । विप्रथितं कठिनं, कर्कशं वा; विप्रथितत्वादेव ग्रन्थिरिति संज्ञा ॥ ११ ॥

† आयम्यते वृश्चति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति मिद्यते च ।

कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेद्यानिलजोऽस्त्रमच्छम् ॥ १२ ॥
(सु. नि. अ. ११)

अनिलग्रन्थिमाह—आयम्यते इत्यादि । आयम्यते आकुप्य वीर्याफियते । वृश्चतीति छिनत्तीव, अत्र दिवादेराकृतिगणत्वात् इत्यन्वयः । प्रत्यस्यते क्षिप्यते, मथ्यति आलो-डयतीव, अत्रापि पूर्ववत् समाधानम् । मिद्यते विदीर्यत इव । अक्षं लावम् ॥ १२ ॥

‡ दन्दह्यते धूप्यति वृश्चयते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।

रक्तः सपीतोऽप्यथवाऽपि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव आक्षम् ॥
(सु. नि. अ. ११)

* ‘मांसमसृक् संदूष्य शोफं कुर्वन्तीति संवन्धः । एतेन त्रयो ग्रन्थय उक्ताः, संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्चैत्यनेन मेदोजः सिराश्चैवं द्वौ, विप्रथितं विच्छिन्नं ग्रथितं’ (आ० द०) ॥ १२ ॥

† ‘तुद्यते श्लेणेन’ (आ० द०) ॥ १२ ॥

‡ ‘धूप्यति धूमायत इव, चूप्यते श्लेणेन, वर्णेन रक्तोऽथवा पीतः, भिन्नः सन् अतीवाति-क्षयेन दुष्टं रक्तं स्रवति’ (आ० द०) ॥ १३ ॥

१ ‘वृश्चयते’ इत्यत्र ‘चूप्यते’ इति पाठमिप्रायेण ।

२ एतच्च—‘भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव आक्षम्’ इति पाठमिप्रायेण ।

पित्तग्रन्थिमाह—दन्द्दद्यत इत्यादि । दन्द्दद्यते अत्यर्थं दह्यते अग्निनेव । पाप-
च्यते मृशं पच्यत इव क्षारेण, किंवा उत्कथ्यत इव । प्रज्वलतीव ज्वलन् भस्मी-
भवतीव ॥ १३ ॥

* शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः ।

चितामिवृद्धश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः सवेच्छुकुघनं च पूयम् ॥ १४ ॥
(सु. नि. अ. ११)

कफग्रन्थिमाह—शीत इत्यादि । अविवर्णः प्रकृतिवर्णः, ईषद्विवर्ण इति कथित ।
पाषाणवत् संहननोपपन्न इति पाषाणवत् कठिन इत्यर्थः, किंवा पाषाणवद्भवति ।
संहननोपपन्न इति संघातान्वितो महानित्यर्थः ॥ १४ ॥

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः क्षिग्धो महान् कण्डयुतोऽरुजश्च ।

मेदःकृतो गच्छति चात्र भिजे पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तु मेदः ॥ १५ ॥
(सु. नि. अ. ११)

मेदोजग्रन्थिमाह—शरीरेत्यादि । शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिरिति शरीरवृद्धिक्षयान्म्या
यथाकमं वृद्धिहानी यस्य स तथा । मेदोजेष्त्वेन युक्तिर्वातुस्वभावात् चिरस्थायित्वाद्वा ।
गच्छति चात्र भिजे पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तु मेद इति भिजे सति पिण्याकस्तिलकल्कः,
सर्पिरत्र स्थानं, तत्सदृशं मेदः स्रवति । भोजेन तु मेदोग्रन्थेः संप्राप्तिः पठ्यते ।
अथा,—“मेदोवायुर्यदा मांसे निक्षिपेदयवा खनि । तत्र मेदोभवो ग्रन्थिः श्यावो
भवति पाण्डुरः ॥ कृशः कृशे महान् स्थूले ग्रन्थिर्मिक्षश्च पीडितः । तिलकल्कनिभः
कावो घृतवन्धास्य जायते”—इति ॥ १५ ॥

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु सिराप्रतानम् ।

संकुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थि करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥ १६ ॥

ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्राध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।

अरुक्षसर्प्याप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥ १७ ॥
(सु. नि. अ. ११)

सिराजग्रन्थेः संप्राप्तिमाह—व्यायामजातैरित्यादि । संकुच्येत्यन्तर्भावितोऽत्र व्यर्थः,
तेन संकोच्येत्यर्थः । संपिण्ड्येति संहतीकृत्य । उन्नतमाशु वृत्तमिति अस्य सामान्य-
लक्षणेनैव सिद्धे पुनस्तदुक्तिरतिशयार्थम् । स च सिराजो ग्रन्थिर्यदि सरुजश्चलश्च
स्यात्तदा कृच्छ्राध्यः । स चारुजश्चापीत्यादिना न साध्यः । स चेति चकारेणा-

* ‘पाषाणवत् संघातान्वितो महानित्यर्थः । भिन्नः सन् शुद्धं घनं पूर्वं सवेत्’
(भा० द०) ॥ १४ ॥

† ‘तैस्तैरिति वल्ग्वद्विग्रहादिभिः सिराप्रतानं सिराम्बो निर्यतं सूक्ष्मसिराबालम् । उन्नत-
मुचं, वृत्तं वर्तुलम्’ (भा० द०) ॥ १६-१७ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २४६

रुजलादिधर्मयोगादपरेऽपि ग्रन्थयोऽसाध्या इति सूचयति । यदुक्तं भोजे,—“पथैतां नरुजो ग्रन्थीन् मर्मजानचलांस्त्यजेत् । कपोलमलमन्यासु दुश्चिकित्सांश्च सन्धिषु” इति । अन्ये तु मांसासृग्म्यां पक्षं ग्रन्थि वदन्त एवं पठन्ति,—“मांसासृजं चावृद्धलक्षणैः तुल्यं हि दृष्टं त्वय लक्षणज्ञैः” इति । किंलनापौऽयं पाठः, भोजादिसर्मानतन्त्रे-
ष्वदृष्टत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

* गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।

वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम् ॥ १८ ॥

कूर्चन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाद्यं तद्वर्तुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।

वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च भेदसा वा ॥ १९ ॥

तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ।

(सु. नि. अ. ११)

मांसशोणितदूष्यसाम्यादवृद्धाभिधानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—गात्रप्रदेशे कचिदि-
त्यादि । कचिदेवेत्यनेनानियतदेशे, न पुनरपचीवजितयदेशे । ‘संमूर्च्छिता’ इति
पाठान्तरे संमूर्च्छिता वृद्धाः, दूष्यसंसृष्टा इति कार्तिकः । मांसमसृक् प्रदूष्येति सर्वा-
वृद्धसाधारणं दूष्यं, मांसावृद्धमेदोवृद्धयोस्तु विशेषेण मांसदुष्टिः; मांसावृद्धमेदोवृद्धयो-
रपि तद्वृषको दोषोऽस्ति, तेन तत्रापि दोषकर्तृतया संप्राप्तिरियं भवति । मांसोच्छ्रयमिति
मांसोच्छ्रयतया प्रतीयमानम् । मेदोलेऽपि मांसमुन्नतं भवति । अत्यगाद्यमिति वृद्धा-
वृद्धिः, अत एवानल्पमूलमित्युक्तम् । वातादिभिस्त्वद्वर्तुदं जायते भवति, तेन पञ्चवृ-
द्धानि भवन्ति । ग्रन्थेः समानानीति वातपित्तकफमेदोप्रस्थिभिर्वातपित्तकफमेदोवृद्धानां
लक्षणानि, समानानि, शोणितजमांसजयोस्तु लक्षणं प्रत्यक्षं वक्ष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥—

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिराश्च संकुच्य संपिण्ड्य ततस्त्वपाकम् ॥ २० ॥

साक्षात्समुज्झति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धम् ।

करोत्यजसं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्वृधिरात्मकं तु ॥ २१ ॥

रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्मवेदवृद्धपीडितस्तु ।

(सु. नि. अ. ११)

रक्तावृद्धमाह—दोषः प्रदुष्ट इत्यादि । संकुच्येति अन्तर्भावितोऽत्र अर्थः । अपा-
कमीषत्पाकं, तेन साक्षात्समुज्झयपन्नं भवति । दोष उज्झति उच्छिन्नो भवति । साक्षा-
त्समीपत्त्वात् । मांसपिण्डमाशुवृद्धं शीघ्रवर्धनं, मांसाङ्कुरैराचितं करोति, तथा अजस्रं
रुधिरप्रवृत्तिमपि करोति; रुधिरं चात्राधिष्ठानभूतं सिरागतं प्रवर्तते न तु पाकात्,

* ‘मांसावृद्धमेदोवृद्धयोश्च विशेषेण मांसमेदोदुष्टिः, वृत्तं वर्तुलं, वृद्धं वृद्धस्पर्शं, मांसमेदा-
वत्त्वात्’ (आ० द०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

† ‘सुश्रुतोक्तै रक्तक्षयोपद्रवैः पाण्डुः स्यात्’ (आ० द०) ॥ २० ॥ २१ ॥

१ पतञ्ज—“वृत्तं वृद्धं मन्दरुजम्” इति पाठाभिप्रायेण ।

ईषदेव स्नावस्य क्लेदरूपस्योक्तत्वात् । किंवा उज्ज्वलीत्यन्तर्भावितव्यर्थः, तेन मांसपि-
ण्डमुच्चाहयति उन्नतं करोति । 'दोषाः प्रदुष्टा' इति पाठपक्षे 'सास्त्रावमुज्ज्वल हि' इति
पाठः । उज्ज्वल उज्ज्वला, अन्तर्भावितव्यर्थत्वात् । हि पादपूरणे ॥ २० ॥ २१ ॥—

*मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोथम् ॥ २२ ।

अवेदनं क्षिग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ।

प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ २३ ॥

मांसावुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं,

(सु. नि. अ. ११)

मांसजन्यसंक्राप्तिमाह—मुष्टिप्रहारादिभिरित्यादि । अश्मोपमं पापाणवत् कठिनम् ।
अप्रचाल्यं स्थिरम् । यद्यपि रक्तमांसावुदयो रक्तमांसयोर्हेतुत्वेनोक्तित्वाऽपि रक्तजे
पित्तं, मांसजे वायुरारम्भकः, एवमपि ताभ्यां घृतदुग्धन्यायेन व्यपदेशः । मांसपरा-
यणस्य मांसाशनशीलस्य । तस्य चाप्तिमात्रं मांसवृद्धिः, “मांसं मांसेन वर्धते” इत्य-
भिधानात् ॥ २२ ॥ २३ ॥—

साध्येष्वपीमानि तु वर्जयेच्च ।

†संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ॥ २४ ॥

(सु. नि. अ. ११)

साध्येष्वप्यसाध्यप्रकारानाह—साध्येष्वपीत्यादि । संप्रसृतं स्नावयुक्तं, स्नावश्चात्रा-
पाकित्वेऽपि लग्नवदरणान्मनागवगन्तव्यः । स्रोतःसु नासादिषु । अचाल्यं
स्थिरम् ॥ २४ ॥

यज्जायतेऽन्यत् कलु पूर्वजाते श्रेयं तदध्यवुदमवुदमैः ।

यद्ब्रह्मजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरवुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ २५ ॥

(सु. नि. अ. ११)

अध्यवुदमाह—यज्जायत इत्यादिना । अधिकमवुदमध्यवुदं, एतद्विरवुदमेव ।
यद्ब्रह्मजातं युगपत् क्रमाद्वेति द्वन्द्वजातं युग्मेन जातं, युगपदेकदा क्रमेण वा, तद्विरवुदं
न साध्यम् । तथाच भोजः—“अवुदे सवुदं जातं द्वन्द्वजं चानुजं च यत् । द्विरवुद-
मिति श्रेयं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत्”—इति ॥ २५ ॥

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोवहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वाद्भयनाच्च तेषां सर्वावुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ २६ ॥

(सु. नि. अ. ११)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गलगण्डगण्डमालापची-

अन्यवुदनिदानं समाप्तम् ॥ ३८ ॥

* 'मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गप्रदेशे, अनन्यवर्णं, अपाकं पाकरहितम्' (भा० द०) ॥ २२ ॥ २३

† 'स्रोतस्तु सिरादिषु' (भा० द०) ॥ २४ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २४७

अर्बुदानां पाकभावे हेतुमाह—न पाकमायान्तीत्यादि । सर्वार्बुदानि पित्तरक्त-
जान्यपि न-पाकमायान्ति, कुत इत्यत आह—कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च । ननु,
अपच्यामपि विशेषतः कफमेदसी अधिके, अथ च तस्याः पाकोऽस्त्येव, इत्यत
आह—दोषस्थिरत्वादिति ।-अपच्यां कालान्तरेण हि रक्तपित्तमधिकं-पाकमारभते,
तत्रेह दोषस्थिरत्वात् सदा सदृशदोषत्वाद्बोधितत्वाच्च न पाकारम्भकम् । अन्ये तु
दोषस्थिरत्वादिति दोषोच्छायरूपशोधकाठिन्यादित्याहुः; तदप्रयोजनकं, अन्यत्र दोषो-
च्छायशोधकाठिन्येऽपि पाकदर्शनात् । अथ कुतोऽत्रोक्तहेतुसंपदित्याह—निसर्गत-
स्त्विति ।-निसर्गतो व्याधिसम्भावत् । भोजेऽप्युक्तं,—“न पच्यते स्थिरत्वाच्च
अथितत्वात् स्वभावतः”—इति ॥ २६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तभिरचितायां मधुकोशव्याख्यायां गलगण्डगण्डमालापची-
ग्रन्थार्बुदनिदानं समाप्तम् ॥ ३८ ॥

अथ श्लीपदनिदानम् ।

*यः सज्वरो बह्वृणजो भृशार्तिः शोथो मृणां पादगतः क्रमेण ।
तच्छ्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्त्रपि केचिदाहुः ॥ १ ॥

वातजं कृष्णरुखं च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।

अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥

पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ।

श्लैष्मिकं क्षिग्धवर्णं च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

उत्सेधसाधर्म्यादर्बुदेन सह कफसंबन्धाभ्यभिचारसाम्याच्चायं श्लीपदनिदानम् ।
तस्य संप्राप्तिमाह—य इत्यादि बह्वृणावस्थानमेवास्य पूर्वरूपम् । क्रमेणेति शनैः—
शनैः । तच्छ्लीपदं स्यादित्यनेन निरुपाधिरेवं संज्ञेति दर्शयति, अन्ये शिलावत् पदं
‘श्लीपदमिति’ वदन्ति, नैरुक्त्येन च विधिना साधुत्वम् । करकर्णादिगतश्लीपदानां
यथोक्तसंप्राप्त्यभावात् केचिदाहुरिति परमतेनोक्तिः ॥ १-३ ॥

†वल्मीकमिव संजातं कण्ठकैरुपचीयते ।

अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

एषामसाध्यतामाह—वल्मीकमिवेत्यादि । संजातं प्रवृद्धं सत् वल्मीकवद्बहुशिल-

* ‘बह्वृणमूरुमेदसंधिः, बह्वृणस्यः अयश्चरुश्चातिसहितश्च चरणं गच्छतीत्यर्थः, अकारणेनैव
पीडा । बहुशो वारंवारं ज्वरः—पीतसंकाशं पीतावभासं, मृदु मृदुस्पर्शम् । क्षिग्धवर्णो यस्य
चिकणमिलयः । पाण्डु पीतश्वेतम्’ (आ० ६०) ॥ २-३ ॥

† ‘सर्वात्मकं त्रिदोषजम् । अन्ये अब्दात्मकमिति पठन्ति, तत्रतिक्रान्तवत्सरमित्यर्थः’
(आ० ६०) ॥ ४ ॥

राकारं ग्रन्थिभिरुपचितं यद्भवति तदसाध्यम् । अन्ये पुनरमुं ग्रन्थिं कफजलक्ष-
णत्वेन वर्णयन्ति; तन्न मनो धिनोति, सुश्रुते बल्मीकवज्रातस्यासाध्यत्वेनाभिधानात् ।
तद्यथा,—“तत्र संवत्सरातीतमतिमद्ब्रह्मीकमिव संजातं संप्रसृतमिति वर्जनीयानि
भवन्ति” (सु. नि. स्था. अ. १२)—इति । अब्दात्मकमित्यादि ।—अब्दात्मकं
संवत्सरातीतं, अब्दमेकमिति पाठे तु ‘अतिक्रान्तं’ इति शेषः । महदिति अत्यन्त-
शुच्छं नम् । वर्जनीयं विशेषत इति प्रत्याख्येयम् ॥ ४ ॥

* श्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लोपदानि कफोच्छ्रयात् ।

शुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मात्तास्ति कफं विना ॥ ५ ॥

श्लोपदेयु कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह—श्रीण्यप्येतानीत्यादि । ननु, यद्यव्यभि-
चारी सर्वत्र कफः कथं तल्लोकदोषजत्वव्यपदेशः, सर्वस्य द्विदोषजत्वप्रसङ्गात् ? उच्यते,
अनुबन्धोऽत्र कफः, न त्वनुबन्ध्यः; एतेनात्र न द्विदोषजत्वप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

† पुराणोदकभूकिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लोपदानि विशेषतः ॥ ६ ॥

श्लोपदसंभवहेतुं देशमाह—पुराणोदकेत्यादि । अनूपदेशे हि सलिलं पतितं बहुदकं
निन्नतया न शोषमुपयाति; जाह्नवे त्वामेयोजतभूभागत्वाच्च पुराणोदकभूयिष्ठता ।
स्तिमितस्यानूपस्य मन्दातपत्वेनोष्णतावपि शीतत्वेत्यत उक्तं—सर्वर्तुषु च शीतला इति ।
करकर्णादिगतश्लोपदसंदेहे कोपहारेण ज्वरेण च श्लोपदावधारणं करणीयम् ॥ ६ ॥

‡ यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्याऽपि कफात्मकस्य ।

सास्त्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने श्लोपदनिदानं समाप्तम् ॥ ३९ ॥

सास्त्रावम इति अपरमसाध्यलक्षणमाह—यदित्यादि । अत्युन्नतसर्वलिङ्गमिति येन
दोषेणारब्धं श्लोपदं तस्यात्युन्नतानि अतिवृद्धानि सर्वाणि लिङ्गानि यत्र तत्तथा ।
सकण्डुरमिति अत्यन्तकण्डुमत् । श्लेष्मयुतमिति श्लेष्मानुगम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां श्लोपदनिदानं समाप्तम् ॥ ३९ ॥

* ‘श्रीणि वातजादीनि, यतो शुरुत्वं च श्लेष्मणा विना न स्यात्,’ अतः श्लोपदं कफाधिकम्
(भा० द०) ॥ ५ ॥

† ‘पुराणोदकभूयिष्ठा इति अनूपदेशे सलिलं पतितं बहुदकं निन्नभूभागतया न शोषमुप-
याति, अतोऽनूपदेशस्य पुराणोदकभूयिष्ठता; जाह्नवे त्वामेयोजतभूभागतया सलिलं पतितं
न तिष्ठति, स्थितमपि रुक्षोष्णशुष्कदेशस्य श्लोपमुपयाति, इति जाह्नवदेशस्य न पुराणोदक-
भूयिष्ठता । सर्वेष्वपि ऋतुषु शीतला ये देशा इति हिमवत्यदेशः’ (भा० द०) ॥ ६ ॥

‡ ‘श्लेष्मलाहारो मधुरादिः, विहारो दिवास्वप्नादिः, कफप्रकृतिकस्य । सास्त्रावमास्त्राव-
मुतम् । अत्युन्नतसर्वलिङ्गं येन दोषेणारब्धं श्लोपदं, तस्यात्युन्नतान्यतिवृद्धानि, सर्वाणि
विदोषलिङ्गानि च यत्र तत्’ (भा० द०) ॥ ७ ॥

अथ विद्रधिनिदानम् ।

*त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदुष्यास्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाऽप्यथवाऽऽयतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः पङ्क्तिश्च सः ॥ २ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।

घण्णामपि हि तेषां तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

(सु. नि. अ. ९)

शोथत्वसामान्याद्विद्रधिनिदानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—त्वग्रक्तमांसमेदांसिख्यादि । घोरमित्यन्वेभ्योऽपि शोथसमुत्थानेभ्यो ग्रन्थ्यादिभ्य आशुकारित्वाहारणम् । उच्छ्रिता भृशमिति अस्यैव वृद्धाः । अस्थिसमाश्रिता इत्यनेन स्थानसंश्रयोऽभिहितः । उच्छ्रिता भृशमित्यनेन प्रकोप आविष्कृतः, एतेनैवान्तरीयकतया चयप्रसरावप्याक्षितौ मन्तव्यौ । महामूलमस्थ्यादिसमाश्रयणाद्भीरमूलम् । रुजावन्तमिति उत्पत्तावेव रुजाप्रकर्षवन्तं, अतिशयाने मनुष्ये । वृत्तमित्यादि ।—वृत्तं वर्तुलम् । आयतं दीर्घम् । वृत्तायताभ्यां ग्रन्थ्यादिविलक्षणता । विद्रधिरिति ख्यात इति इतिशब्देन निरुपाधिसंकेतमात्रा विद्रधिसंज्ञेति दर्शयति । स्वरके तु विदाहप्रकर्षाद्विद्रधिसंज्ञा । यदुक्तं—“स वै श्रीप्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति ॥ १-३ ॥

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।

चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः ॥ ४ ॥

(सु. नि. अ. ९)

वातिकमाह—कृष्ण इत्यादि । विषमो भृशमिति कदाचिदल्पः कदाचिन्महान् । चित्रोत्थानप्रपाक इति चित्रौ नानाविधौ वायोर्विषमक्रियत्वादुद्गमप्रपाकौ यस्य स तथा ॥ ४ ॥

पिकोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥ ५ ॥

(सु. नि. अ. ९)

पैतिकमाह—पिकेत्यादि । ज्वरदाहाद्युत्थानकाल एव, पाककाले तु प्रकर्षवन्तौ ताविति विशेषः ॥ ५ ॥

* ‘स पट्प्रकारः—त्रिमिर्दोषैरुप-; सत्रिपातेनैकः, क्षतेनैकः, असृमाऽन्येक इति पट् । घण्णामपि लक्षणं कथ्यते’ (आ० द०) ॥ १-३ ॥

† ‘पिकोदुम्बरसदृशः, श्यावः श्यामवर्णः, क्षिप्रमुत्थानप्रपाकौ यस्य स तथा’ (आ० द०) ॥ ५ ॥

*शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः ॥ ६ ॥

(सु. नि. अ. ९)

कफजमाह—शरावत्यादि । शरावसदृश इति महत्त्वसूचनपरम् ॥ ६ ॥

तनुपीतसिताश्चैषामास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ।

पाकानन्तरं संभूतास्त्रावलिङ्गमाह—तनुपीतसिताश्चैषामित्यादि । क्रमश इति यथाक्रमं; तेन वातेन तनुः, पित्तेन पीतः, कफेन सितः; तनुस्त्रावे वातातुरूपो वर्णो हेयः ॥—

नानावर्णरुजास्त्रावो घाटालो विपमो महान् ॥ ७ ॥

विपमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ।

(सु. नि. अ. ९)

सन्निपातजमाह—नानेत्यादि । नानावर्णरुजास्त्राव इति नानाशब्दः प्रत्येकमभि-
संबध्यते, नाना बहुविधा वर्णाः कृष्णपीतशुक्लवर्णाः, रुजास्त्रोददाहकण्ठादिकाः
तनुपीतसिता आस्त्रावा इत्यस्य स तथा । अन्यत्र शोथे पाककाले नानारुजा, अत्र तु
सर्वदा । घाटाल इति घाटा अस्मात्ति स घाटाल इति मत्वर्थो लघु, अत्युच्छि-
त्ताप्रत्येन घाटाल इव । विपमोऽसाध्यत्वात् । विपमं पच्यत इति चिराचिरगम्भीरो-
त्तानोर्ध्वानूर्ध्वमेवेन विपमं यथा भवति तथा पच्यत इति विपमसमम् । ननु,
विपमपाकिलं वातिके विद्रघातुर्कं, तथाऽनुपक्रान्ते च शोथे; यथा,—“शोऽभ्युत्थि-
तोऽल्पो यदि वा महान् स्यात् क्रियां विना पाकमुपैति शोथः । विशालमूलो विपमो
विद्रघः स कृच्छ्रतां यात्यगणदोषः” (सु. सु. स्था. अ. १७)—इति; अतः संशये
कथं मिथो भेदप्रतीतिः ? उच्यते, वातिकेऽप्रतीकारेणैव विपमपाकिलं, इह पुनः
प्रतीकारेऽपि वैषम्यं; वातिके तु पाकमात्रवैषम्यं, न तु गाम्भीर्यादिना, अतो वातिकः
साध्यः ॥ ७ ॥—

तैत्तैर्भावेरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥ ८ ॥

क्षतोष्मा वायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ।

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ॥ ९ ॥

आगन्तुर्विद्रधिर्ह्यपि पित्तविद्रघिलक्षणः ।

(सु. नि. अ. ९)

अभिघातजस्यागन्तोः संप्राप्तिमाह—तैत्तैरेत्यादि । तैत्तैरिति काष्ठलोष्टपापाणा-
दिभिः, अभिहत इति अक्षुतरकस्य नयितपिचितादेरुपलक्षणं, क्षत इति क्षुतरकस्य
लिङ्गभिजादेः, द्वयोरभिहतयोरपथ्यकारिण इति विशेषणम् । क्षतोष्मेति क्षतशब्दस्य

* ‘स्निग्धोत्थानप्रपाकौ बल्य स तथा’ (आ० द०) ॥ ६ ॥

† ‘वातेन विस्तारितः, क्षतेन रक्तमुवाव, रक्तं पित्तं चेत्येव कोपयेत्’ (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

मधुकोशश्रव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २५१

हिंसामात्रपरिग्रहात् क्षताभिहतयोरप्युष्मा क्षतोष्मशब्देनोच्यते । वायुविस्तृत इति क्षते रक्तक्षयादभिहतेऽभिघातादेव वातकोपः, कुपितेन वातेन हेतुभूतेन विस्तृतः प्रसृतो वायुविस्तृतः । यद्यप्ययं वातपित्तरक्तजस्त्रयाऽपि प्राग्भिघातसंभवत्वेनागन्तुः, वातपित्तरक्तजनानां जनकत्वेनैव विलक्षणाऽस्य संप्राप्तिः । पित्तविद्रधिर्लक्षण इति अत्रोक्तज्वरादिव्यतिरिक्तसंस्थानवर्णवेदनादिपित्तविद्रधिलिङ्गयुक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

* कृष्णस्फोटोदावृतः श्यावस्तीव्रदाहसृजाकरः ॥ १० ॥

पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ।

(सु. नि. अ. ९)

रक्तजमाह—कृष्णेत्यादि । पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन कृष्णवपि दाहज्वरौ तीव्रता-विशेषार्थमुच्यौ । श्याव इति पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन प्रसक्तस्य पक्वोदुम्बरसंकाशस्यापवादः । भोजप्रसृतयस्तु घातुरक्तजं विद्रधिं परित्यज्य मक्कलसंज्ञायाऽऽर्तवलक्षणरक्तजं पठन्ति । तेषां मते आर्तवलेन सह पङ्क्तिद्रव्यः, सुश्रुते तु घातुरक्तजोऽपि तथा मक्कलसंज्ञकोऽपि विद्रधिः सामान्येन रक्तज एवेति वङ्क्तिद्रव्य इति बोद्धव्यम् ॥ १० ॥—

† पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता शुल्मरूपिणम् ॥ ११ ॥

वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ।

शुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ बङ्गणयोस्तथा ॥ १२ ॥

वृक्षयोः म्लीहि यकृति हृदि वा क्लोमि वाऽप्यथ ।

तेषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ १३ ॥

अधिष्ठानविशेषण लिङ्गं शृणु विशेषतः ।

शुदे वातनिरोधश्च वस्तौ कृच्छ्रास्पृशता ॥ १४ ॥

नाभ्यां हिक्का तथाऽऽटोपः कुक्षौ मास्रतकोपनम् ।

कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो बङ्गणोत्थे तु विद्रधौ ॥ १५ ॥

* 'कृष्णः कृष्णवर्णः, स्फोटोदावृतः पिठकावुक्तः, श्यावः श्यामवर्णः, अन्ये 'कृष्णस्फोटोदावृतः' इति पठन्ति, तत्र कृष्णैः स्फोटोदावृतः' (आ० द०) ॥ १० ॥

† 'दोषा वातादयः, पृथग् भिन्नाः, संभूय मिलित्वा वा, अन्तर्नैष्ये, शुल्मरूपिणं शुल्मवत्संहतं वल्मीकवत्समुन्नतं, वल्मीकं मूनी कृमिविशेषैः कृतं, तद्वत्समन्तादुन्नतम् । स्थानसंश्रयमाह—शुद इत्यादि । वस्तिमुख इति वस्तिमुखाभितर्मास्रादौ; न च वस्तौ, तनुत्वात् । कुक्षौ पार्श्वयोरधोभागे, बङ्गणयोरुत्तरेऽधोः । वृक्षो मांसपिण्डद्वयं, एको वामपार्श्वे स्थितः, द्वितीयो दक्षिणपार्श्वे स्थितः, म्लीहा उदरस्य वामपार्श्वे स्थितः, यकृद्-कालवृण्डं दक्षिणपार्श्वे, हृदयं कमलमुकुलाकारमनोमुर्धं, जोम कालच्छन्दावस्तात् स्थितं दक्षिणपार्श्वे तिलकं प्रसिद्धम् । तेषामभ्यन्तराणां विद्रघीनां लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैरुक्तानि । प्रत्येकं स्थानसंश्रयत्वेन रूपमाह—शुद इत्यादि । शुदे जाते विद्रधौ वातनिरोधो भवति, तथा वस्तौ कृच्छ्रमृशताऽस्पृशता च । ताभ्यां हिक्का, तथा आटोपो रुबापूर्वकः क्षोमः । बङ्गणोत्थे

१ पतञ्ज—'कृष्णः स्फोटोदावृतः' इति पाठाभिप्रायेण ।

वृक्षयोः पार्श्वसंकोचः झीद्वधुच्छासावरोधनम् ।

सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते ॥

श्वासो यकृति हिक्का च क्लोमि पेपीयते पयः ॥ १६ ॥

(सु. नि. अ. ९)

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं साध्यतामसाध्यता च प्रतिपादयितुमाभ्यन्तरविद्र-
धिमाह—पृथगित्यादि । इयमधिकविधानार्थमुक्ताऽपि संप्राप्तिर्विद्रधेः पुनरुच्यते ।
आभ्यन्तरस्य रक्ताजस्य तथाऽऽगन्तोश्च विद्रधेर्दोषेण व्यपदेशादियमेव तत्रापि संप्राप्ति-
र्हेत्येति कथितम् । बाह्यागन्तुवदाभ्यन्तरागन्तुसंप्राप्तिरित्यर्थः । कर्तृजस्याभ्यन्तराभावान्न
निर्दिष्टः क्षतज इति तु जेज्जटः । शुल्मरूपिणमिति शुल्मवत् संहतम् । एतदा-
भ्यन्तरविद्रधीनां सामान्यरूपं; विशेषलक्षणं तु बाह्याविद्रधिलक्षणैरेव ज्ञेयम् । बल्मीक-
वत् जलनत्वं समुन्नतं समन्तादुन्नतं; एतदपि पच्यमानावस्थायां सर्वेषां समानम् ।
वस्तिमुख इति वस्तिमुख एव, विद्रध्याधारभूतमांसादिसंभवात्; न वस्ती, तस्य
तनुत्वात् । आदोषो रुजापूर्वकलोमः । मारुतकोपनमिति मार्गवरोषाह्वयोः कोपः ।
वृक्षयोरिति वृक्षमग्रमांसम् । सर्वाङ्गप्रग्रहः प्रत्यङ्गव्यया, सर्वसिराधिष्ठानत्वादृदयस्य ।
क्लोमीति क्लोम वृक्षादूर्ध्वं पिपासास्थानम् । पेपीयते पय इति पुनः पुनर्जलं पातुमि-
च्छतीत्यर्थः ॥ ११-१६ ॥

नाभेरुपरिजाः पका यान्त्यूर्ध्वसितरे त्वधः ।

(सु. नि. अ. ९)

स्वावनिर्गममार्गमाह—नाभेरित्यादि । उपरिजा वृक्षझीहादिजाः । यान्ति सवन्ति ।
नाभिजस्तूमयमार्गस्वावी, ऊर्ध्वाधःस्वावश्च तथागतित्वाद्वातस्य । यदाह हारीतः,—
“ऊर्ध्वं प्रभिज्ञेषु मुखान्नराणां प्रवर्ततेऽसृक्सहितोऽपि पूयः । अधःप्रभिज्ञेषु च पायु-
मार्गात्, द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्तिह नाभिजेपु”—इति । इतर इति नाभिवस्तिवद्गुणजाः ॥—

*अधःस्रुतेषु जीवेषु म्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ १७ ॥

हृन्नाभिवस्तिवद्गुण्या ये तेषु मिज्ञेषु बाह्यतः ।

जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥ १८ ॥

(सु. नि. अ. ९)

विद्रधौ, तीव्रः कदीपृष्ठग्रहो भवति । वृक्षयोरित्यादि । पार्श्वसंकोचः पार्श्वोत्पादनमिव, झीदि
उच्छ्वासावरोधनं भवति । तथा हृदीति हृदयोत्थे विद्रधौ सर्वाङ्गप्रग्रहादय उपद्रवा भवन्ती-
त्यर्थः । तीव्रो दुःसहः, सर्वेषामङ्गानां प्रकर्षेण ग्रहणमिव सर्वाङ्गप्रग्रहः प्रत्यङ्गव्यया, सर्वाधिष्ठा-
नत्वादृदयस्य, यकृति जाते विद्रधौ श्वासस्थया हिक्का च भवति (आ० द०) ॥ ११-१६ ॥

* ‘साध्यासाध्यत्वमाह—अध इत्यादि । नातिकर्षितिकलैर्मिकागन्तुरक्त्वा इति, अयं बाह्येषु
विषयः, त्रिदोषनस्तत्साध्यः । तेषां विद्रधीनामाभ्यन्तरेवसाध्यत्वमाह—आध्यामातमित्यादि ।

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २५३

साध्या विद्रधयः पञ्च विचर्य्यः सान्निपातिकः ।

आमपक्वविद्रघत्वं तेषां शोधवदादिशेत् ॥ १९ ॥

(वा. नि. अ. ११)

आध्मातं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिकातृषान्वितम् ।

रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २० ॥

(सु. सु. अ. ११)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विद्रधिनिदानं समाप्तम् ॥ ४० ॥

साध्यत्वादिकमाह—अथ इत्यादि । अधःक्षतेष्विति स्वयमेव यदा नाभ्यादिजा मित्रा अधः क्षवन्ति तदा जीवति । सुतेपूर्वं न जीवतीति कर्षं पूयस्यासम्यक्निर्गमात् जीवनम् । हृन्नाभिबस्तिवर्ज्या इति ह्रीहृक्लोमादिजाः । मित्रेषु बाह्यत इति वैद्यव्यापा-
द्रेण-मित्रेषु; अन्ये मर्माद्याशयजेषु स्वयमेव मित्रेष्विति व्याचक्षते, अन्तर्मित्रेष्वप्यधः-
साविषु जीवन्तौकेः । नेतरेष्विति हृन्नाभिबस्तिजेषु मित्रेषु तेषां मर्मत्वात् बाह्या आभ्यन्तरा वा वर्ज्याः । कदाचनेति पाके अपाके वा । तथाच भोजः—“असाध्यो मर्मजो ह्येयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः । सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव तु बस्तिजः ॥ स्वजो नाभेरधो यश्च साध्यो मर्मसमीपजः । अपक्वश्च पक्वश्च साध्यो नोपरीना-
मिजः”—इति । अत्र मर्मजशब्देन हृदयनामिजाबुध्यते । बद्धनिष्यन्दमिति बद्ध-
मूत्रम् । एतद्वस्तिजे प्रायः ॥ १७-२० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विद्रधिनिदानं समाप्तम् ॥ ४० ॥

अथ व्रणशोथनिदानम् ।

* एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ।

पद्मिधः स्यात् पृथक्सर्वरक्तागन्तुनिमित्तजः ॥ १ ॥

शोथाः पठेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।

विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वादिनिश्चये ॥ २ ॥

प्रायेण विकृतासाधर्म्यात् भावित्रणत्वसंबन्धतुल्यत्वाच्च व्रणशोथनिदानमाह—
एकदेशोत्थित इत्यादि । पद्मिध इति संख्याकथनं द्वन्द्वजनिषेधार्थम् । प्रागुक्तैरिति

अत्र केचित्तन्नान्तरोक्तं स्तनविद्रधिलक्षणं पठन्ति, तद्यथा—“एवमेव स्तनसिरा विकृताः प्राप्य
क्षोपितान् । सूतानां गमिणीनां च संभवेच्छयशुर्वनः ॥ स्तने सदुग्धे चास्त्रासूत्राद्यविद्रधिलक्षणः ।
नाडीनां सूक्ष्मरन्ध्रत्वात्स कान्यानां न जायते” इति (आ० द०) ॥ १७-२० ॥

* एकदेशे जातः शोथः, एतद्वर्णपूर्वरूपः स च पद्मिधः-त्रिमिर्दोषैस्त्रयः, सन्निपातेनैकः,
रक्तेनैकः, अन्य आगन्तुकोऽभिघातजः, एवं पदं । तेषां लक्षणनिर्देशं दर्शयन्नाह—प्रागुक्तैरिति; ।
शोथनिदानोक्तैश्च, ‘रसस्तनुत्वक्पुरुषादिकादि’ इत्यादि (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

आमपक्वैषणीयोक्तैः, तत्र हि “वातश्चयश्चरुणः कृष्णो वा परुषोऽमृदुरनवस्थितः” (सु. सू. अ. १७)—इत्यादिना पदशोधलक्षणान्युक्तानि । विशेषः कथ्यते नैषामिति तत्रानुक्तो विशेषः कथ्यत इत्यर्थः । पक्वापक्वादिनिश्चय इति अत्रादिशब्देन पच्यमानस्य परिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥

* विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाक्षिराक्षिरम् ।

कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ३ ॥

वातादिभेदेन विशेषलक्षणमाह—विषममित्यादि । पित्तवदिति पित्तशोधवदतिरं पच्यते ॥ ३ ॥

† मन्दोष्मताऽरूपशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ।

मन्दवेदनता चैतच्छोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

‡ दृश्यते दृहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ।

पिपीलिकागणेनेव दृश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥

मिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते ।

पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥

सोषाचोपो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते ।

आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्ववत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् ।

ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

पच्यमानलक्षणमाह—दृश्यत इत्यादि । पच्यमानशोथे पित्तलिङ्गान्येव भूयसा भवन्ति, विदाहस्य पित्तप्रकोपजत्वात्; विदाहश्चात्र दोषादीनामेव । तेन ज्वरतृष्णा-रुच्यादयोऽत्र पित्तलिङ्गानि । छिद्यत इति द्विधा क्रियत इव । मिद्यत इति विद्यार्यते । सोषाचोप इति उपा दाहः, चोषः पार्श्वस्थामिसंतापवद्यया, ताभ्यां सह वर्तते यद्वा स तथा ॥ ५-८ ॥

* ‘विषमं श्वययोरेकदेशे अर्धे वा, पित्तोत्थोऽक्षिरं क्षीर्णं, कफजक्षिरं क्षिरकाष्ठं पच्यते’ (आ० द०) ॥ ३ ॥

† ‘आमशोधलक्षणमाह—मन्दोष्मता ईपदुष्णता, त्वक्सवर्णता, त्वक्सदृश पव वर्णः’ ॥ ४ ॥

‡ ‘अग्निना दृश्यत इव, क्षारेण पच्यत इव, पिपीलिकाभिर्दृश्यत इव, मिद्यत इव दण्डेन ताड्यत इव, अन्तर्मध्ये, हस्तेन पीड्यत इव, सूचीभिर्विध्वत इव । उपा एकदेशिको दाहः, ताभ्यां सह वर्तते यः स तथा । विवर्णो म्लानः, अङ्गुल्या इवावघट्यते चात्यते । आसने तथा शयने तथा स्थाने कर्चमवने वृश्चिकविद्ववच्छान्तिं न गच्छेत् । आध्मातवस्तिवद्वायुपूर्णव-स्त्वाख्यमूत्रकोशवद, श्वययुरातजो भवति, त्वकूर्सकोचरहित इत्यर्थः । ज्वरतृष्णादयश्चोपद्रवा भवन्ति पच्यमानव्रणशोथे’ (आ० द०) ॥ ५-८ ॥

*वेदनोपशमः शोथोऽलोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।

प्रादुर्भावो वलीनां च तोदः कण्डूमुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रशमो निन्नता स्फुटनं त्वचाम् ।

वस्ताविवाम्बुसंचारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते ॥ १० ॥

पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।

भक्ताकाङ्क्षा भवेच्चैतच्छोथानां पक्कलक्षणम् ॥ ११ ॥

पक्कलक्षणमाह—वेदनोपशम इत्यादि । दाहादिवेदनोपशान्तिः, विदाहोपशमेन पित्तस्याबलवत्त्वात् । तोदः कण्डूश्चात्र वातकफलिङ्गम् । प्रादुर्भावो वलीनामिति मांस-
क्षयित्वाद्बलीसंभवः । उपद्रवाणां प्रशम इति पित्तकोपजनिता उषान्नोषतृष्णासूच्या-
दयो रोगा एव उपद्रवास्तेषां प्रशमः । निन्नता स्वरूपतः, अङ्गुलिपीडनाद्वा । स्फुटनं
‘त्वचामिति किञ्चित्त्वगवदरणम् । वस्ताविवेत्यादि ।—वस्तिश्वमेपुटकं, पूयस्येव
‘संचार’ इति शेषः । अवयवार्थः—वस्तौ यथाऽम्बुसंचारस्तथा शोथेऽङ्गुलिपीडिते सति
पूयस्य संचारः । पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडित इति एकमन्तं देशं, अन्ते अवयवे
पीडिते पीडयत्यवगाहते, ‘पूय’ इति शेषः ॥ ९-११ ॥

†नर्तेऽनिलाद्बुद्धं विना च पित्तं पाकः कफं चापि विना न पूयः ।

तस्माच्चैर्सान् परिपाककाले पचन्ति शोथान्त्रय एव दोषाः ॥ १२ ॥

(सु. सू. अ. १७)

एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसंबन्धमाह—नर्तेऽनिलाद्बुद्धित्यादि ।
रुग्गुजा तोदादिरूपा । सुश्रुते,—“त्रिभिरेतैः शोणितचतुर्थैश्च शरीरमिदं धार्यते”
(सु. सू. स्था. अ. २१)—इति द्वितीयदर्शने शोणितप्राधान्याख्यापकमाभिसोकम्,—
“कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वक्षो वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेव
पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः” (सु. सू. स्था. अ. १७)—इति । अत्र दर्शने
‘पित्तं विदाहकुपितं शोणितं दूष्यं कर्मभूतं पचति, वातकफौ वक्षो कृत्वा कोरीकृत्य,
हीनार्यौ वा वक्षोशब्दः, वातकफौ हीनौ कृत्वेत्यर्थः; शोणितं कर्तुंभूतं वा, तेन पचत्य-

* ‘अलोहितः पाण्डुः घूसरो वा, यदुक्तं सुश्रुते—“पाण्डुताऽल्पशोथता” इति । भक्ताका-
ङ्क्षेति वेदनापगमादेव’ (आ० द०) ॥ ९-११ ॥

† ‘अनिलादातादृते इदं न भवति, पित्तं विना पाको न भवति, कफं विना पूयो न
भवति, तस्माद्धेतोः सर्वे शोफाः परिपाककाले त्रिभिरेव दोषैः पाकं गच्छन्ति । प्रकोपप्रसर-
स्थानसंश्रयकालावधिना अभि समन्ततो भावेनाभ्युदितं कुपितं पित्तं, पित्तमत्र दोषो ‘त्रेयः’,
शोणितं दूष्यं, तु-शब्दोऽत्र पुनरर्थः, वातकफौ वक्षो कृत्वा आत्मसात् कृत्वा, पाकमि-
थायां पित्तस्य प्राधान्यात् । पूर्वमते कफात् पूयः, अत्र तु शोणितादिभिरिति तात्पर्यार्थः’
(आ० द०) ॥ १२ ॥

१ ‘सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथान्त्रिभिरेव दोषैः’ इति वा पाठः । ;

नुकूलत्वाद्विवक्षितं; पूर्वदर्शने कफात् पूयः, अत्र दर्शने शोणितात् पूय इति विशेषः । गम्भीरपाके शोथे सकलमपच्यमानलक्षणानुदयादज्ञायमाने लक्षणान्तरमुक्तं सुश्रु-
तेन । तथा,—"कफजेषु खलु शोथेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदस-
मस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति भिषजोहमुपैति, यत्र हि स्वस्ववर्णता शीतशो-
थताऽल्परुजताऽश्मवद्वनता च, न तत्र मोहमुपेयात्" (सु. सू. स्था. अ. १७)—
इति । अस्त्यर्थः—तदा रागदाहादिवेदनासमुदयानन्तरं स्वस्ववर्णतादीनि भवन्ति तदा
न मोहमज्ञानतामुपेयात् पक्वमेवेति निश्चिनुयात् । गदाधरेण तु स्वस्ववर्णतादीनि
संशयहेतुस्त्युक्तानि; यतस्तेन "गम्भीरपाकित्वादन्तः पाको बहिः पुनस्त्वकृसावर्ण्य,
गम्भीरपाकित्वादेव बहिः शीतता, कफारब्धस्यान्मन्दरुजताऽश्मवच्च घनता"—इत्य-
भिधाय "शेषं पक्वलक्षणैर्जानीयात्"—इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

*कक्षं समासाद्य यथैव बह्विर्वाच्यीरितः संदहति प्रसह्य ।

तथैव पूयो ह्यविनिःसृतो हि मांसं सिराः स्नायु च खादतीह १३
(सु. सू. अ. १७)

अविनिःसृतस्य पूयस्य दोषमाह—कक्षमित्यादि । कक्षं समासायेति कक्षं तृणादि-
गहनम् ॥ १३ ॥

†आमं विदह्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक् ।

जानीयात् स भवेद्वैद्यः शोपास्तस्करवृत्तयः ॥ १४ ॥

यद्विल्लनस्याममज्ञानाद्यो वा पक्वमुपेक्षते ।

श्वपचाविव मन्तव्यौ तावन्निश्चितकारिणौ ॥ १५ ॥

(सु. सू. अ. १७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने त्रणशोधनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

श्वपचाविव चण्डालविव, मन्तव्यौ शातव्यौ । शोपास्तस्करवृत्तय इति लोभमात्रः,
प्रयुक्तत्वात्स्करा इव शेषाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां त्रणशोधनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

* 'कक्षं तृणादीनां समूहं, स्नायुमूलः सिराः (?), वाच्यीरितो नायुप्रेरितः (आ० द०)
॥ १३ ॥

† 'आममपक्वं, विदह्यमानं, पच्यमानं सम्यक् पक्वं च, यो भिषक् जानीयात्, स वैद्यो
भवेदायुर्वेदवित् स्यात्; शोपा अन्ये आमादिज्ञानवर्जिता लोभमात्रप्रयुक्तत्वात्सत्करा एव ।
अपक्वकयोश्छेदनाच्छेदनेन वैद्यदोषमाह—य इत्यादि । श्वपचश्चाण्डालः, स हि सर्वमक्षित्वात्
आनमपि पचति' (आ० द०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ शारीरव्रणनिदानम् ।

* द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरगन्तुमेदतः ।

दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः ॥ १ ॥

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावो महारुजः ।

तुघते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ २ ॥

तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्टवदारणैः ।

व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ ३ ॥

बहुपिच्छो शुक्लः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।

पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥ ४ ॥

रक्तो रक्तश्रुती रक्तात्

(च. वि. अ. १३)

शोथानामनुपक्रान्तानां व्रणमाधापतोर्ब्रणनिदानमाह—द्विधेत्यादि । ‘व्रण गात्रवि-
चूर्णने’—इत्यस्माद्वातोर्ब्रणस्य साधुत्वमुक्तम् । व्रणनिरुक्तिश्च सुश्रुतेन कृता । यथा,—
“वृणोति यस्माद्भूतेऽपि व्रणमाशु न नश्यति । आदेहधारणाजन्तोर्ब्रणस्तस्माद्विचर्ष्यते”
(सु. सु. स्था. अ. ११)—इति । अन्य इत्यागन्तुः । आगन्तुव्रणे यद्यपि दोषस्तत्कालं
तदात्वे न संचयकोपप्रसरणशाली विकारकरणसमर्थः कल्पयितुं शक्यते, तथाऽपि
सप्तरात्रं क्षतोष्मनिर्वापणाय मधुसर्पिरुपयोगात् क्षीतक्षिधाविधानाच्च निजव्रणविलक्षण-
विकित्तार्थं व्यपदिश्यते ॥ १-४ ॥—

† द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः ।

रक्तस्यैकैकस्मिन् दोषे द्वन्द्वे वा प्रसरमाह—द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैरिति । रक्तान्व-
यैरेकैकदोषैर्द्वन्द्वैश्च, रक्तान्वितैरेकैकदोषैर्द्विजो व्रणः, रक्तान्वितैर्द्वन्द्वत्रयैस्त्रिजः, एवं
दोषत्रयेऽपि रक्तसंबन्ध ऊहनीयः, एवं पञ्चदशधा प्रसरो दोषाणामुपगृहीतो भवति ।
अथवाऽयमर्थः—तदन्वयैर्दोषद्वन्द्वत्रयान्वयैः, तेन दोषद्वयान्वयेन द्विजो द्वन्द्वजो व्रणः,
‘दोषत्रयान्वयेन त्रिजः सन्निपातजः ॥—

* ‘शारीरगन्तुमेदतो व्रणो द्विधा वेद्यः, ततोद्वयोर्मध्ये आपः शारीरः स च दोषैः पवन-
कफपित्तशोणितसंनिपातैः स्यात्, अन्य इत्यागन्तुः शस्त्रादिक्षतसंभवो भवति । वातिकमाह—
स्तब्ध इत्यादि । स्तब्धोऽचलः, तुघते शृङ्गेनेव, श्यावः श्याववर्णः । पित्तिकमाह—तृष्णेत्यादि ।
पूतिकैर्द्विजः पित्तकृतं जानीयात् । क्लेद आर्द्रता, दाहदुष्टिः दाहवान्, अवदारणं त्वकुस्तीटनं,
पूतिकैर्द्विजः । कफजमाह—स्निग्धेत्यादि । बहुपिच्छः भूयः पिच्छः, स्तिमितो निश्चलः,
अल्पसंक्लेद ईषदादः’ (आ० द०) ॥ १-४ ॥—

† ‘रक्तवर्णो भवति, रक्तश्रुती वा । द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैरिति पृथग्दोषै रक्तानुगैः द्वन्द्वैश्च,
तेन पृथग्दोषैः सरकैर्द्विजः, द्वन्द्वैः, सरकैस्त्रिजः, एवं त्रिदोषजेषु रक्तः संबन्धनीयः ।
तद्यथा—वातजः, पित्तजः, श्लेष्मजः, संघातजः, रक्तजः, वातपित्तजः, वातश्लेष्मजः, पित्तश्ले-
ष्मजः, पृथग्दोषैः शोणितसंबन्धात् सप्त, वातशोणितसंबन्धात्तत्रजः, पित्तशोणितजः, श्लेष्मशो-
णितजः, वातपित्तशोणितजः, वातश्लेष्मशोणितजः, पित्तश्लेष्मशोणितजः, सन्निपातशोणितज
इति; एवं दोषाणां भेदेन पञ्चदशधा प्रसर उक्तः’ (आ० द०) ॥—

*त्वक्सांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥ ५ ॥

(च. वि. अ. १३)

धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ।

गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ॥ ६ ॥

सर्वैर्विहीनो विक्षेयस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ।

साध्यत्वादिकमाह—त्वगित्यादि । सुखे देश इति मर्मरहिते देहावयवे । अनुपद्रव इति प्वरतृणायुपद्रवरहितः । धीमत इति हिताहितज्ञस्य । काले सुखे इति हेमन्ते विशिरे च । अन्यतमैरिति उक्तानां गुणानां मध्ये एकतमैर्गुणैः ॥ ५ ॥ ६ ॥—

पूतिः पूयातिदुष्टासृक्साव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ॥ ७ ॥

दुष्टो व्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ।

दुष्टव्रणलिङ्गमाह—पूतिरित्यादि । पूयातिदुष्टासृक्सावीति पूययुक्तमतिदुष्टं रक्तं सततं स्रवतीत्यर्थः । उत्सङ्गी कोटरवान् । चिरस्थितिरित्यनेन बहुलदोषसंयन्धं दर्शयति । तथाचोक्तम्, “अनात्मवतामहं बोधोपक्रान्ता व्रणाः प्रदूष्यन्ति, शुद्धलाहोपाणाम्” (सु. सु. स्था. अ. २२) इति । दुष्टव्रण इत्यत्र ‘परिभाषित’ इति शेषः । अतिगन्धादिरिति आदिशब्देन वर्णस्त्राववेदनाकृतयो गृहीताः, अतिशब्देन च विशिष्यन्ते । शुद्धलिङ्गविपर्यय इति वक्ष्यमाणशुद्धलिङ्गविपरीतः पूतित्वादियोगादेव । ‘पूतिपूयातिदुष्टासृक्सावी’—इति क्वचित् पाठे पूतिशब्दः पूयदुष्टासृक्शेषोपणम् ॥ ७ ॥

जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ॥ ८ ॥

सुव्यवस्थो निरास्त्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ।

शुद्धव्रणलक्षणमाह—जिह्वेत्यादि । जिह्वातलाभ इति जिह्वातलवदाभा प्रभा यस्य स तथा, तलशब्दः स्वरूपवचनः । जिह्वातलाभशब्दश्चात्र मृदुश्लक्ष्णस्निग्धशब्दैः प्रत्येकमभिसंयज्यते; तेन जिह्वातलाभो मृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धश्चेत्याहुः । सुव्यवस्थ इति उत्सन्नोत्सन्नित्वरहितः । निरास्त्राव इति दोषकृतस्त्रावरहितः । चरकैः तु पठ्यते, “नातिरक्तो नातिपाण्डुरातिस्त्रावो न चातिरक्तः । न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गीशुद्धो रोप्यः परं व्रणः” (च. वि. स्था. अ. २५)—इति, तद्दर्शनादत्र निरास्त्रावत्वं दोषकृतस्त्रावहीनत्वं, विगतवेदनत्वं च धातायुक्त्वेदनारहितत्वम् । व्रणस्त्रावकृतवेदनायुक्तत्वं पुनरस्त्येव, अत एव शुद्धलिङ्गे अक्षयमित्युक्तम् ॥ ८ ॥—

* ‘धीमतोऽतरल्युद्धेः । व्रणस्य कष्टसाध्यत्वमाह—गुणैरित्यादि । आयुक्तानां गुणानां मध्येऽन्यतमैर्गुणैर्हीनो रहितः, त्वक्सांसनादीनामित्यर्थः । स व्रणः कष्टसाध्यः । असाध्यमाह—सर्वैरित्यादि । सर्वैस्त्वग्रमांसनादिकैर्गुणैरहितः, निरुपक्रमोऽनुपक्रान्तः” (आ० द०) ॥५॥६॥ १

† ‘सुव्यवस्थ इति शोभनाकृतिः, तेनोत्सन्नोत्सन्नित्वरहितः, किञ्च सम इत्यर्थः’ (आ० द०) ॥ ८ ॥—

२ “भूर्युपद्रवः” इत्यत्र “निरुपक्रमः” इति पाठ्यभिप्रायेण । “सर्वैर्विहीनोऽसाध्यस्तु तथैवोपद्रवान्वितः” इत्यपि पाठान्तरम् ।

मधुकोशंयाख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २५९

*कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ ९ ॥

स्थिराश्च पिडकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

(सु. सू. अ. २३)

रत्नमाणलक्षणमाह—कपोतेत्यादि । कपोतवर्णप्रतिमा इति पाण्डुधूसराः स्थिरा अदरणाः । 'चिपिटिकावर्णा' इति पाठान्तरे चिपिटिका मांसचेली, तद्वर्णाः ॥ ९ ॥—

†रूढवर्तमानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ १० ॥

त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ।

(सु. सू. अ. २३)

सम्यग्रूढलक्षणमाह—रूढवर्तमानमित्यादि । रूढवर्तमानमिति वर्तमानं व्रणमाणां व्रण- वास्तु रूढो यस्य तम् । अन्तःपूयामावादशूनमरुजं च । त्वक्सवर्णं स्यात् समानव- र्णम् । समतलमिति समं तलेन जिह्वातलेन करतलेन वा, अग्रन्थिमित्यनेनोपर्युच्छून- ताया निषेधः, समतलेन क्षधोनिव्रताया निषेधः ॥ १० ॥—

‡कुष्ठिनां विपज्जुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥

व्रणाः कृच्छ्रेण सिच्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ।

वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः सवेत् ॥ १२ ॥

आगन्तुजो व्रणः सिद्ध्येन्न सिद्ध्येद्दोषसंभवः ।

(सु. सू. अ. २३)

व्याधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह—कुष्ठिनामित्यादि कुष्ठे विशेषेणात्यन्त- दोषदूषितरक्तादिव्यूष्यत्वेन सर्वदा दुष्टिरधिकेति कृच्छ्रसाध्यत्वम् । विपज्जुष्टानामिति वृषीविपार्तानाम् । शोषे मधुमेहे च धातुक्षयात्, व्रणे च रक्तत्वावादाहारसंयमनाद- धिका दुष्टिः । वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः सवेदिति मज्जा अस्थिमेहः, मस्तुलुङ्गं घृतिका । न सिद्ध्येद्दोषसंभव इति दोषैरतिदूषितानां वसादीनां सावस्य बहु- व्यापत्तिकरत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥—

§मद्यागुर्वान्यसुमनःपद्मचन्दनचरूपकैः ॥ १३ ॥

सगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुमूर्धूणां व्रणाः स्मृताः ।

*यस्य व्रणस्यान्ताः प्रान्ताः क्लेदेन वर्जिताः । स्थिरा अवक्काः कठिना इत्यर्थः । "चिपि- टिकावन्तः" इति पाठे चिपिटिका मांसचेली चर्मवलीति यावत्, 'करोचडी' इति लोके, ता विचन्ते येषां ते चिपिटिकावन्तः' (भा० द०) ॥ ९ ॥—

†'अशूनं श्वयशुरहितं, अरुजं पीडारहितं,' (भा० द०) ॥ १० ॥—

‡'वसा मांसमेहः, मस्तुलुङ्गो भस्त्रकान्यन्तरकोहः, वसादीनां स्त्रावादागन्तुजे व्रणे कृच्छ्रसाध्यत्वं, किंतु दोषजे व्रणेषासाध्यत्वं,' (भा० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥—

§'मद्यं प्रसिद्धं, अशुद्धं गन्धद्रव्यं, आज्यं घृतं, पद्मं कमलं, मवादिभिः समानगन्धाः' (भा० द०) ॥ १३ ॥—

१ 'चर्मवली युक्ताः—विशुद्धमानस्यात्वबन्धव चर्मवलीसंभवः रोहं गच्छति व्रणे शुष्क- सङ्गमव्यापत्तिरिति स्ववसाचर्मचेलीपिडकावन्त इति पाठान्तरे पिडका—मांसवलीतदन्तः ॥' (इति क.)

रिष्टरूपां गन्धविकृतिमाह—मद्यागुर्वाज्येत्यादि । सुमना जाती, संगन्धाः समान-
गन्धाः, दिव्यगन्धा अपरिकल्पिताद्भुतपारिजातादिगन्धाः ॥ १३ ॥—

*ये च मर्मस्वसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥ १४ ॥

दहन्ते चान्तरत्यर्थं वहिः शीताश्च ये व्रणाः ।

दहन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥ १५ ॥

प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ।

प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ १६ ॥

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।

वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवेनिदाने शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

ये च मर्मस्वसंभूता इति मर्मसु न जाता अपि मृशवेदनाः, मर्मजातत्वेन हि
मृशवेदनावत्त्वं युक्तम् । प्राणमांसक्षय इति प्राणक्षयेण शक्तिक्षयः, मांसक्षयेण चोप-
चयक्षयः । अशुक्तमप्येषां रिष्टं संगृह्यमाह—क्रियाभिरित्यादि ॥ १४-१७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृत्या मधुकोशव्याख्यायां शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

अथ सद्योत्रणनिदानम् ।

नानाधारमुखैः शल्लैर्नानास्थाननिपातितैः ।

भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥

छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिञ्चितमेव च ।

घृष्टमाहुस्तथा पट्टं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥

(सु. चि. अ. २)

शारीरव्रणमभिधायगन्तुव्रणमाह—नानाधारमुखैरित्यादि । नाना धारा मुखानि
च येषां तानि तथा । स्थानविशेषोऽपि शस्त्रनिपाततुल्यत्वेनाकृतिविशेषे हेतुरित्यत
सर्वा—नानास्थाननिपातितैरिति ॥ १ ॥ २ ॥

* 'ये बहिःशीतलाः, अन्तर्मध्ये जल्यर्थं दहन्ते । मर्मसु पाशुनाभिहृदयादिषु । पुनश्चा-
साध्यत्वमाह—क्रियाभिरित्यादि पादचतुष्टयान्विताभिः' (भा० द०) ॥ १४-१७ ॥

† 'नानाधारामुखैः शल्लैः, नानास्थाननिपातितैः, यमिनोनाकृतयो व्रणा भवन्ति, मे-
मत्सकाशात्तान् व्रणान् निबोध जानीहि । तत्पाद्विध्यमाह—छिन्नमित्यादि । यत् छिन्नादिमेदे-
नागन्तवः पट्टिभा भवन्ति' (भा० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

१ व्रणे श्वयशुरायासाव-सचरागश्च जागराव् ॥ तौ चतुष्क दिवास्तापाव्—ताश्च मृत्युश्च
मैथुनाव् ॥ (इति सू.)

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २६१

*तिर्यक् छिन्न ऋजुर्वाऽपि यो व्रणस्त्वायतो भवेत् ।

गात्रस्य पातनं तच्च छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

(सु. चि. अ. २)

छिन्नलक्षणमाह—तिर्यगित्यादि । तिर्यगिति तिर्यग्व्यवस्थितः । छिन्नश्छेदसंपन्नः । ऋजुरवकः । गात्रस्य पातनमिति गात्रावयवस्य तदेकदेशरूपस्य वा गात्रस्य पातनम् ॥ ३ ॥

†शक्तिर्दन्तेपुखङ्गाग्रविषाणैराशयो हतः ।

यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

(सु. चि. अ. २)

भिन्नलक्षणमाह—शक्तीत्यादि । विषाणं दन्तः शृङ्गं च । एतद्विन्नलक्षणं पारिभाषिकं, तेन व्यथ एवाशयदेशे भेद उच्यते, आशयदेशरहिते तु व्यथः । यत्किञ्चिदित्यादि । यस्य मूत्ररुधिरादेर्य आशयो भिन्नः स तत् प्रसवेत्, तेन वस्तिर्भिन्नो मूत्रं, रुधिराशयो रुधिरमिति ॥ ४ ॥

‡स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।

हृदुण्डुकः कुण्डुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णं ज्वरो दाहश्च जायते ।

मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं प्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मूर्च्छां श्वासस्तृपाऽऽध्मानमभक्तच्छन्द एव च ।

विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदासावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥

लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।

हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥

आमाशयस्य रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।

आध्मानमतिमात्रं च शूलं च शृशदारुणम् ॥ ९ ॥

पकाशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।

अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

(सु. चि. अ. २)

* 'यो व्रणस्तिर्यक्छिन्नोऽथवा ऋजुद्विछिन्नः सन्नायतो भवेत्, 'तिरश्चीनः' इति पाठान्तरे स एवार्थः, ऋजुरवकः, अनयोर्द्वयोरप्यायत इति विशेषणम् । दहणस्तु व्याचष्टे-शस्त्रादि-प्रहारेण गात्रस्य हस्तादेः पातनं, चकारादपातनं च' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† 'शक्त्यादिभिराशयो हतः सन् यत्किञ्चित् प्रसवेत्, तद्विन्नलक्षणमुच्यते । कुन्तो मलः, यत्किञ्चित् प्रसवेदिति किमपि निर्देष्टव्यमित्यर्थः, उदरं भेदः, पुरिषाशयः पुरीयः,' (आ० द०) ४

‡ 'स्थानशब्द आमादिभिः प्रत्येकं संबध्यते, आमादीनां स्थानानि कोष्ठ इत्यभिधीयते । ज्वरमूर्च्छादय उपद्रवा भवन्ति, विण्मूत्रवातानां सङ्गोऽप्रवृत्तिः, मुखस्य लोहगन्धता, हृत्पाश्वयोः शूलमिति संबन्धः । अतिमात्रमाध्मानं आध्मातवस्तिरिवोदरपूर्णता, दाहणं मारणात्म-

यत्र भूयसामाशयानां स्थाने मेदव्यपदेशस्तमाह—स्थानानीत्यादि । आमस्य स्थानमामाशयः, अग्नेः पच्यमानाशयः, मलस्य पक्वाशयः, मूत्रस्य वस्तिः, रुधिरस्य यकृत्प्लीहानौ, हृत् हृदयं, उण्डुक इक्षुरसपाकमलवद्यः शोणितमलस्तज्ज उण्डुकः, स चान्त्रदेशे व्यवस्थितः पुरीषाधानमिति, फुफ्फुस इति हृदयस्य वामपार्श्वे (रक्ताधारः) ! 'फुफ्फुस' इति ख्यातः । मूत्रमार्गगुदास्यभ्यो रक्तं प्राणाच्च गच्छतीति वस्त्वादी भिन्ने मेहनगुदाभ्यां रक्तं निःसरति, आमाशयादिभेदे तु मुखप्राणाभ्यां रक्तनिर्गमः । स्वेदास्त्राव इति स्वेदस्यात्यन्तलुतिः । पार्श्वयोद्यापीति शूलमिति संबन्धः । मे इत्यव्ययं मस इत्यर्थः । आमाशयस्य इत्यादि आध्मानं रक्तावततत्त्वाद्वायोः । रुजा शूलम् । गौरवं रक्तबहुत्वात् । अधःकाये विशेषेण शीततेति व्याधिप्रभावात् ॥ ५-१० ॥

*सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना ।

उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥

(सु. वि. अ. २)

विद्धलक्षणमाह—सूक्ष्मास्यशल्येत्यादि । आशयं विनेति उक्तामाशयं विना । उत्तुण्डितमनिर्गतशल्योपलक्षणं तेनानुत्तुण्डितमुत्तुण्डितं च विद्धं गृह्यते, निर्गतेन च निर्गतमुखं विद्धं सर्वथा निर्गतं च गृह्यते; तेन तच्चान्तरे “विद्धमुत्तुण्डितमनुत्तुण्डितं भिन्नं निर्भिन्नम्”—इति यत्तुष्प्रकारमभिहितं तत् सर्वं संगृहीतम् ॥ ११ ॥

†नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ।

विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं त्वभिधीयते ॥ १२ ॥

(सु. वि. अ. २)

क्षतमाह—नातिच्छिन्नमित्यादि । नातिच्छिन्नमिति नाशगतच्छेदम् । नातिभिन्नमिति नातिविधीर्णाशयम् । उभयोर्लक्षणान्वितमिति स्तोकाच्छेदस्तोकावदरणयोगादुभयलक्षणयुक्तम् । विषमं व्रणमङ्गे यदिति अङ्गवैषम्यकरं व्रणं यत्तत् क्षतम् ॥ १२ ॥

‡प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।

सास्थि तत् पिष्टितं विद्याम्मज्जरक्तपरिहृतम् ॥ १३ ॥

(सु. वि. अ. २)

पिष्टितलक्षणमाह—प्रहारेत्यादिना । प्रहारो मुहरादिना, पीडनं कपाटादिना । पृथुतामिति चिपिटताम् । मज्जरक्तपरिहृतमित्यनेन व्रणभावात् मज्जरक्तगमं दर्शयति । तेन यत् व्रणं पिष्टितं, तद्गमस्य तथा सद्योव्रणस्य च चिकित्साविषयम् ॥ १३ ॥

कम् । एकाशयस्थितस्य रक्तस्य लक्षणमाह—पक्वेत्यादि । रुजा शूलम् । गौरवमिति नाभेरपो बोद्धव्यम् (आ० ६०) ॥ ५-१० ॥

* 'आशयं विना सूक्ष्मास्येन शल्येन यदङ्गमभिहतमुत्तुण्डितमुन्नमितत्वं' आसीत्पृष्टमुखं वा, निर्गतं निर्गतशल्यं, तेनानुत्तुण्डितं च विद्धं गृह्यते' (आ० ६०) ॥ ११ ॥

† 'उभयोरिति छिन्नभिन्नयोरित्यर्थः' (आ० ६०) ॥ १२ ॥

‡ 'पीडनं करादिना, पृथुतां विपुलतां, सास्थि अस्थिखण्डान्वितम्' (आ० ६०) ॥ १३ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २६३

*धर्षणादभिधाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।

उपास्यावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते ॥ १४ ॥

(सु. वि. अ. २)

घृष्टलक्षणमाह—धर्षणादित्यादि । धर्षणात् कर्कशवस्त्रादिना । विगतत्वचमिति पाठं त्यक्त्वा विगतत्वचेति पाठः साधुः, विगतत्वचोपलक्षितमङ्गम् । उपा ऊष्मनिर्गमन-
श्रया ॥ १४ ॥

† इयावं सशोथं पिष्टकाचितं च मुहुर्मुहुः शोणितबाहिनं च ।

मृदुद्रुतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥

त्वचोऽतीत्य सिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ।

कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥ १६ ॥

(सु. वि. अ. २)

कोष्ठमेदमाह—त्वच इत्यादि । त्वच इति सप्त त्वचः । सिरादीनीति मांसल्लाघ-
वस्यन्धीनि । परिहृत्य वेति परिहारपक्षेऽपि कोष्ठमेदस्य संगतत्वात्; सिराव्यधलिप्तं
चात्रैव “सुरेन्द्रगोपप्रतिमं”—इत्यादिना व्यक्तीभविष्यति । उक्तानिति प्रनष्टशल्यविक्षा-
नीये । तत्र ह्युक्तं,—“कोष्ठगते स्नाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनं च व्रणमुखाद्भवति”
(सु. सू. स्था. अ. २६)—इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

‡तत्रान्तर्लोहितं पाण्डुरीतपादकराननम् ।

शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानन्दं च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

असाध्यकोष्ठमेदलिङ्गमाह—तत्रेत्यादि । तत्र कोष्ठे । अन्तर्लोहितमिति अभ्यन्तर-
स्थितरक्तं, अनिःसृतरक्तमिति यावत् । आनन्दसिलानाहवन्तम् ॥ १७ ॥

§अमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं रलानिरयोष्णता च ।

स्वस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्वं वातस्तीवा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥

मांसोदकामं रुधिरं च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।

दशार्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥

(सु. सू. अ. २५)

* ‘यदङ्गं धर्षणात् कर्षणात् कर्कशवस्त्रादिना अभिधाताद्वा विगतत्वचं भवति, अन्ये
‘विगतत्वचा’ इति पाठं पठन्ति, विगतत्वचा लक्षितमङ्गम्’ (आ० द०) ॥ १४ ॥

† ‘इयावं इयाववर्णम् । मुहुर्मुहोर्नार, शोणितस्त्रावयुक्तं, मृदु कोमलं, वृद्धं तुम्ब्याकारा-
वस्थितं बुद्बुदेन सट्टुसं मांसं यस्य तं, सरुजं पीडायुक्तम् । कोष्ठमेदमाह—त्वच इत्यादि । परिहृत्य
वेति संत्यज्य वा’ (आ० द०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

‡ ‘पाण्डुनि शीतानि पादकराननानि यस्य तं, तथा आनन्दं आनाहयुक्तम्’
(आ० द०) ॥ १७ ॥

§ ‘अमश्वाक्रूरुल्लेख, पतनं मूर्छा, प्रमोहः मनोमोहः, शरीरक्षैथिल्यं वा, प्रमोहस्तु
मनोमोहः, लूर्ध्वं वात इति चक्षारवाङ्मयं, वातकृता रुजस्तास्ता दण्डापतनकाक्षेपकायाः’
(आ० द०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

मांसतिरास्त्राज्यस्थिसन्धिर्मण्डु पद्मसु क्षतेषु सामान्यलिङ्गमाह—अम इत्यादि । विचेष्टनं विरुद्धचेष्टनं कर्चरणादिक्षेपादिकम् । ग्लानिर्वलक्षयः । ललाहता अन्नसन्धिविहंसवद्वया । मूर्च्छनमिन्द्रियमोहः । इन्द्रियाणोपरम इन्द्रियाणां स्वविषयेषु रूपादिषु उपरमो ग्रहणाशक्तिः । दशार्धसंख्येषु पद्मसु ॥ १८ ॥ १९ ॥

*सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभृतं रक्तं खवेत्तत्क्षतजश्च वायुः ।

करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् तिरासु विद्धास्वथ वा
क्षतासु ॥ २० ॥

कौल्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रजश्च ।

चिराद्गुणो रोहति यस्य चापि तं ज्ञायुविदं पुरुषं व्यवसेत् ॥ २१ ॥

शोषाभिवृद्धिस्तुमुला रजश्च चलक्षयः सर्वत एव शोथः ।

क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२ ॥

घोरा रजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्वस्थासु च नैति शान्तिम् ।

भिषग्धिपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविदं पुरुषं व्यवसेत् ॥ २३ ॥

(सु. सू. अ. २५)

तिरादयो मर्मरूपा अमर्मरूपाश्च सन्ति, तत्र पूर्वं मर्मरहितानां तिरादीनां विद्व-
लिङ्गमाह—सुरेन्द्रगोपेत्यादि । यथोक्तानि शोणितवर्णनीयोक्तान् । तथा चोक्तं,—
“तद्विप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्ध्यमाक्षेपादींश्च करोति” (सु. सू. स्या. अ. १४)—
इति । विद्धासु बाणादिना । क्षतासु खगादिना । कौल्यं कुब्जता । तुमुला गहनाः ।
सन्धिष्वचलाचलेष्विति अचलेषु, निभेष्टेषु, चलेषु चेष्टावत्सु, सन्धयश्चलाचलमेदेन
द्विविधाः । तथाच सुश्रुतः,—“क्षात्रासु हन्योः कर्मांश्च चेष्टावन्तश्च सन्धयः । शेषास्तु
सन्धयः सर्वे विहातव्याः स्थिरा शुचैः” (सु. शा. स्या. अ. ५)—इति ॥ २०—२३ ॥

मर्मरहितानां तिरादीनां विद्वलक्षणमभिधाय तिरादिमर्मविद्वलिङ्गमतिदेशयन्नाह—

‘यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ।

(सु. सू. अ. २५)

यथास्वमेतानीत्यादि । विभावयेचेति चक्षरो भिन्नक्रमे; तेन एतानि लिङ्गानि तथा
सामान्यलिङ्गानि च जानीयादित्यर्थः ॥—

* सुरेन्द्रगोपो वार्षिकः कीटः, तत्क्षयनः तस्य रुधिरस्य क्षयाज्जातो वायुः, यस्य कौल्य-
विचिह्नं भवति, तं पुरुषं ज्ञायुविदं व्यवसेत् जानीयात् । तच्च अन्तर्बहिरायामजं द्विधा, अन्-
यवावसादोऽवयवानां स्वकर्मण्यस्तमर्थं, क्रियास्वशक्तिः, सर्वशरीरस्वोत्सेग्णापक्षेपणसत्ताराणा-
कुडनक्रियाणामशक्तिः । अन्ये तु वातमित्तकफजनिता एकत्र व्याकुलीभूतवेदनास्तुमुला
ज्यन्त इति वदन्ति । अचलाचलेषु सन्धिषु क्षतेषु सत्सु शोषाभिवृद्ध्यादिलिङ्गं स्यादिति ।
कर्मोपरमः कर्मोपरतिः । अस्थिविद्वमाह—घोरा इत्यादि । तमस्थिविदं जानीयात्, सर्वास्व-
स्थासु शयनासनादिकासु, विदितार्थसूत्रोऽधिगतश्चतुष्टयः” (आ०द०) ॥ २०—२३ ॥

† येनैतानि मर्मविद्वतिरादि लिङ्गानि तथा सामान्यलिङ्गानि अमप्रलापादीनि च (आ०द०) ॥—

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २६५

पाण्डुर्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति यो मांसमर्मण्यभिपीडितः स्यात् २४
(मु. सू. अ. २५)

अनुक्तमांसमर्मणो विद्वस्य लिङ्गमाह—पाण्डुर्विवर्ण इत्यादि । ननु, सिरादिविद्व-
लिङ्गवत् मांसविद्वलिङ्गमपि पूर्वं कुतो नोपदिष्टं ? उच्यते, केवलमांसविद्वस्यावहुव्या-
एत्करत्वात् पूर्वमनुपादानम् ॥ २४ ॥

* विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ।

मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ २५ ॥

(च. वि. अ. २३)

कासश्छर्दि रतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।

पोडशोपद्रवाः प्रोक्तां व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २६ ॥

(च. वि. अ. १३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सद्योव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

सर्वव्रणानामुपद्रवानाह—विसर्प इत्यादि ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां सद्योव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४३ ॥

अथ भग्ननिदानम् ।

भग्नं समासाद्विविधं हुताश काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविच्छिष्टविवर्तितं च तिर्यग्गतं क्षिसमधश्च पेट् च ॥ १ ॥

आगन्तुसामान्याद्भग्ननिदानम् । द्विविधं हि भग्नं स्रवणमव्रणं च, तत्र स्रवणमभि-
धायव्रणमाह—भग्नं समासादित्यादि । हुताश इति अग्निवेशसंबोधनं, चरके
हुताशशब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते, एकदेशेनापि समुदायप्रतीतिः । काण्डे च
सन्धौ चेति सन्धिविच्छिन्नमेकं, द्वितीयं काण्डभग्नं; काण्डमस्थिकाण्डः, काण्डेन च
नलककपालवलयतरुणरुचकानां ग्रहः, तत्र भग्नं काण्डेभग्नं; द्वयोरस्त्योः, सन्धानं
सन्धिः, तद्विच्छेदः सन्धिसुक्तम् । तत्र सन्धविति सन्धौ युक्तै 'लिङ्गमभिधीयते' इति
शेषः । ननु कथं सन्धिसुक्तं भग्नमुच्यते ? अस्यां हि भग्नो युक्तः । उच्यते, अस्थि-
विच्छेदोऽत्र भग्नोऽभिधेयः, स च काण्डभग्नं सन्धिसुक्ते चास्तीति न दोषः ॥ १ ॥

* 'व्रणरुजो व्रणपीडाः, वेपथुः कम्पः' (आ० द०) ॥ २५ ॥ २६ ॥

† 'तं आगन्तुव्रणं समासाद्विविधमाहुः, कथमित्याह—काण्डे भग्नं तथा सन्धौ चेति; सन्धि-
सुक्तस्य पाद्विध्यमाह—उत्पिष्टेत्यादि । तत्र सन्धविति तत्र तयोः काण्डभग्नसन्धिभग्नयोर्मध्ये,
उत्पिष्टादिभेदेन पोडा भवति' (आ० द०) ॥ १ ॥

१ 'पोडा' इति पा० ।

२३ भा० वि०

*प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोत्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गं

सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गमाह—प्रसारणेत्यादि । प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोत्रा रुग्णि
प्रसारणादिषु उत्रा रुक् । वर्तनं निष्क्रियतयाऽवस्थानम् ॥—

‡उत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ॥ २ ॥

विशेषतो रात्रिभवा रुजा च विश्लिष्टजे तौ च रुजा च नित्यम् ।

विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ॥ ३ ॥

‡क्षितेऽति शूलं विपमत्वमस्त्रोः क्षिते त्वघो रुग्विघटश्च सन्धेः ।

उत्पिष्टादिलिङ्गमाह—उत्पिष्टसन्धेरित्यादि । उत्पिष्टं द्वाभ्यामस्थिभ्यां सन्धौ घर्ष-
णम् । श्वयथुः समन्तादिति उभयभागे शोथः, उभयतः सन्ध्यस्त्रोर्घर्षितत्वात् ।
विशेषतो रात्रिभवा रुजा चेति अभिघातकूपित एव रात्रौ शैलेनात्यन्तं दृढो वायुः
रुजां करोति । अत्र चूर्णितत्वेन मार्गावरणाद्वातकोप इत्यर्थः । विश्लिष्टज इति
विश्लिष्टजाते सन्धिसुक्ते, विश्लिष्टं मनाक् सन्धिविश्लेषः शिथिलतामात्रं, विश्लिष्टमिति
भावे कः । तौ चेति विश्लिष्टे रात्रिरुजासमन्ताच्छोयोः समन्ताच्छोयोऽप्यत्राल्पो
वोध्यः, सन्धेरनभि(ति)घातात् । सन्धिविक्रियया अस्त्रोरपसृतत्वान्मध्यनिघ्नत्वं,
“उत्पिष्टमथ विश्लिष्टं सन्धिं वैद्यो न घटयेत्”—(सु. चि. स्था. अ. २) इति
वचनात्; मनाविषक्रियया वा । रुजा च नित्यमिति सर्वदा रुजा बलवती भवतीत्यु-
त्पिष्टाद्विशेषः । विवर्तिते, इति ‘सन्धौ’ इति शेषः, विवर्तिते विपरीतं वर्तिते, विवर्तनं
सन्धौ द्वयोरस्त्रोर्विघृतिर्विभ्रमणमनार्जवता । पार्श्वरुजश्च तीव्रा इति आभ्यन्तरसन्धि-
स्थानयोः पार्श्वसन्ध्यस्त्रोः पार्श्वगमनत्वात्तीव्राः पार्श्वरुजः । तिर्यग्गत इति तिर्यक्-
क्षिते । अत्र ह्येकं सन्ध्यस्थि सन्धिस्थानं त्यक्त्वा तिर्यग्याति । क्षितेऽतीति अतिक्षिते;
‘ऊर्ध्व’ इति शेषः । अत्र ह्येकास्थिविक्रियया उभयास्थिविक्रियया वा द्वयोरप्यस्त्रोः
परस्पररातिक्रमणं दूरगमनं वा; विश्लिष्टे तु मनाक् शिथिलतामात्रं; अधःक्षिते तु
किञ्चिदधोगमनमिति विशेषः । ‘विपमाश्च सक्त्रोः’ इति पाठे तु ‘रुज—’ इति शेषः ।
क्षिते त्वघोरुग्विघटश्च सन्धेरिति अधःक्षिते रुक् रुजा सन्धेर्विघटश्च विघटनम् ।
‘विरुद्धचेष्टा विघटस्य’ इति पाठान्तरे विघटितस्य सन्धेरित्यर्थः । अत्र अघोऽस्थिगम-
नम् । अधः क्षितवदूर्ध्वं क्षितस्याप्यभिधाने प्राप्ते, अनुकिरतिक्षितेऽवरोधात् ॥२॥ ३॥—

* ‘प्रसारणादिषु उत्रा रुक् व्यया, एतत्सामान्यलिङ्गम्’ (जा० द०) ॥—

† पार्श्वरुजश्चेति चकारात् सन्धिसंभययोरप्यस्त्रोर्व्यावर्तनेन पार्श्वोपगमनाद्विपमाद्वेति
उल्लणः । शूलं विषममिति कदाचिद्धीनं कदाचिद्विद्वद्म् (जा० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

‡ ‘छिन्नं द्विषेति कश्चिदेकस्तरपार्श्वलक्षमपरत्र विदीर्णमित्याह, सामान्येन काण्डभग्नलक्षण-
माह—सस्ताद्वतेत्यादि । काण्डे भग्नस्यैतच्चिह्नं सस्ताद्वता शोफरुखयोरतिवृद्धिः । संपीड्यमाने

१ ‘विपमा रुगस्त्रोः’ इति पा० । २ ‘रात्रिचूर्णितत्वेन’ इति क० ।

संयुक्तोऽन्यास्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २६७

काण्डे त्वतः कर्कटकाश्वकर्णविचूर्णितं पिबितमस्थिछल्लिका ॥४॥

काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतं च स्फुटितं च वक्रम् ।

छिन्नं द्विधा द्वादशधाऽपि काण्डे सस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः ५

संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलाः ।

सर्वास्वस्थास्तु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्मेतत् ॥ ६ ॥

अतःपरं काण्डे भग्नमभिधीयते—काण्डे त्वत इत्यादि । काण्डे इत्यत्र भग्नमिति शेषः । अत इति अतः परम् । कर्कटकेति उभयोः पार्श्वयोर्निपीडनेनाहतावनतं, अत एव मध्ये प्रस्थितिवोजतं, कर्कटतुल्यत्वात् कर्कटकम् । अश्वकर्णेति अश्वकर्णवत् विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णम् । विचूर्णितमिति छुण्णमस्थि, तच्च शब्दस्पर्शाभ्यामवगन्तव्यम् । पिबितमिति यन्त्रितं बहुशोथम् । अस्थिछल्लिकेति छल्लं वल्कलं तदत्रास्तीत्यस्थिछल्लिका, अत्र मत्तधीयच्छिन्नम् । अत्र तु आ न भवति, वृद्धेरनित्यत्वात् । एषा पार्श्वगतस्तोकास्थि अवयवविच्छेपाद्भवति । 'अस्थिछल्लितम्' इति वा पाठः छल्लमस्य संजातमिति छल्लितम् । काण्डेषु भग्नमित्यनेन काण्डभग्नमभिधीयते, प्रसारणे कम्पमानं काण्डभग्नम् । यद्यपि काण्डभग्नं सर्वमेव कर्कटादि, तथाऽपि विशिष्टे काण्डभगे काण्डभग्नसंज्ञेयं बोद्धव्या । यथा जादालशब्दे जादालाद्यष्टविधमासवर्गे^१ सामान्ये, विशेषे पुनरेणादावेव च वर्तते अतिपातितमिति अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपातितम् । मज्जागतमिति अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानं निःसारयतीति मज्जागतम् । स्फुटितं स्तोत्रं बहुधा विदीर्णं शूकपूर्णमिव वेदनावत् । वक्रमिति अविमुक्तस्थि कुञ्जीभूतं वक्रम् । वक्रताऽपि भग्नत्वं ज्ञेयम् । छिन्नं द्विधेति एकमणुविदीर्णं, बहुविदीर्णमस्यत् ; एकतरपार्श्वलम् एकं विदीर्णं संलग्नं अपरं विदीर्णं द्विधाभूतं ; अन्यस्तु विपुलैकविदरणमित्याहः सुश्रुते एतत् पाठितसंज्ञम् । काण्डेभग्नस्य द्वादशविधत्वं नियमयति—काण्ड इति । अत्र भग्नमिति शेषः । अपिशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः, स चावधारणार्थः, तेन छिन्नमित्यत्र संवध्यते । छिन्नमेव द्विधा, न कर्कटादि ॥ ४-६ ॥

१ "भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ७ ॥

काण्डे भग्नस्य द्वादशप्रकारादप्यधिकत्वमाह—भग्नमित्यादि । समासतो नामभिरेव तुल्यमिति संक्षेपतो नामानुरूपमेतदवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

१ अल्पाशिनोऽनात्मवतो अन्तोर्वातात्मकस्य च ।

उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ८ ॥

(सु. वि. अ. ३)

हस्तादिना मृदिते सति शब्दः, स्पर्शासहस्य, तथा स्पन्दनतोदशूला भवन्ति । सर्वास्तु शयनासनादिकास्वस्थास्तु शर्मलाभो न भवति' (आ० ८०) ॥ ४-६ ॥

* 'यस्येदृशास्ति भग्नं तस्यैवं नामेलम्बः' (आ० ८०) ॥ ७ ॥

१ 'अल्पाशिन आहाररहितस्य, अनात्मवतोऽप्यश्वशिनः' (आ० ८०) ॥ ८ ॥

१ अत्र मत्तधीयच्छिन्नं यत्तु गलाश्लेष्मयाभ्यवर्तते इति क. । २ वंयनम् तत् इति क. । ३ विवेकशायी इति क. ।

कष्टसाध्यतामाह—अल्पेत्यादि । वातात्मकस्येति वातप्रकृतेः । उपद्रवैरिति उपद्रवा
ज्वराध्मानमूत्रपुरीषसङ्गादयः ॥ ८ ॥

भिन्नं कपालं कट्यां तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ।

जघनं प्रतिपिष्टं च वर्जयेद्धि विचक्षणः ॥ ९ ॥

असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यत् ।

भग्नं स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ १० ॥

(सु. नि. अ. १५)

असाध्यतामाह—भिन्नं कपालमित्यादि । भग्नमिति वाच्ये भिन्नमिति यत् कृतं
तत् कपालानां प्रायशो भेदात् । अत एवोक्तं,—“कपालानि विभज्यन्ते” (सु. शा.
स्था. अ. ५)—इति । ननु, कथ्यस्त्रः कपालसंज्ञाया अभावात् कथमुच्यते भिन्नं
कपालं कथ्यामिति ? तदुक्तं सुश्रुते,—“आनुनितम्बांसगण्डतालुघ्रातृवह्णशिरःसु
कपालानि” (सु. शा. स्था. अ. ५)—इति; उच्यते, नितम्बग्रहणेन तत्र कटीग्रह-
णाददोषः; अथवा सर्वं कपालसंज्ञितमस्थिभिन्नं, तथा कट्यां चास्थिभिन्नं वर्जयेत् ।
असंश्लिष्टकपालं चेति तु नियमार्थः; तेन ललाटे कपालस्यासंश्लिष्टस्यासाध्यत्वं, नान्यथा
भिन्नस्येति । भिन्नं कपालमिति काण्डभग्नमेतत् । सन्धिमुक्तमिति नानाविधमपि सन्धि-
मुक्तं कट्यां न सिध्यतीति । च्युतमिति अयःक्षितं, अन्यस्तु विश्लिष्टमाह; अथवा
कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतलक्षणं न सर्वम् । जघनं प्रतिपिष्टं चेति जघनस्थाने पिष्टमु-
त्पिष्टमेतत्तथा च्युतमिति च । सन्धिमुक्तं पुनर्विशेषार्थमुक्तं, विशेषाभिधानादन्यस्य
कटीसन्धिमुक्तस्य कदाचित् साध्यता सूच्यते, अत एव चिकित्सिते “ततः स्थान-
स्थिते सन्धौ” (सु. चि. स्था. अ. ३)—इति वक्ष्यति । असंश्लिष्टकपालं च ललाटे
चूर्णितं च यदिति यथा अविद्यमानसंश्लेषं यत् कपालं, तथा ललाटे चूर्णितं च यत्
विघटितसन्धिं तदसाध्यम् । भग्नमिति सामान्येन सन्धिमुक्तं काण्डभग्नं गृह्यते ।
अन्ये ॥ भग्नमित्यनेन काण्डभग्नविशेषं ‘प्रसारणे कम्पमानं’ इत्यनेनोक्तं वदन्ति ।
उक्तं च भालुकिना—“शङ्खे मूर्ध्नि स्तनान्तरे वा काण्डेभग्नं मरणाय”—इति । स्तना-
न्तरे उरसि, मूर्ध्नि चूलास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥

सम्यक् सन्धितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिवन्धनात् ।

संक्षोभाद्वाऽपि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ ११ ॥

(सु. नि. अ. १५)

सर्वेषामनवधानतोऽसाध्यतामाह—सम्यगित्यादि । सन्धितं संयमितम् । दुर्निक्षेप-
निवन्धनादिति दुःस्थापनात्तथा दुष्टवन्धनात् । संक्षोभाद्देति अविघातभयादिसंक्षो-
भात् । अयमर्थः—सम्यक् संयमितमपि दुःस्थापनात्, सुन्यस्तमपि दुष्टवन्धनात्,
सुन्यस्तं सुवद्धमपि संक्षोभाद्विकृतमसाध्यम् ॥ ११ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २६९

*तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।

कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ १२ ॥

(सु. नि. अ. १५)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भ्रमनिदानं समाप्तम् ॥ २४ ॥

अस्थिविशेषे भ्रमविशेषमाह—तरुणास्थीनीत्यादि । नम्यन्ते बक्कीभवन्ति, तेनात्र चकलक्षणं भ्रमम् । प्राणकर्णाक्षिपुटेषु तरुणं कोमलमस्थि । भिद्यन्ते नलकानि चेति । अस्थ्यन्तरानुप्रवेशाद्भिद्यन्ते, अतिपातितलक्षणेन च भ्रमेन नलकानि युज्यन्ते; अन्ये तु द्वादशविधमपि भ्रममग्रेच्छन्ति । कपालानि विभज्यन्ते इति कपालेषु विदरण-लक्षणो भ्रमः । 'विभिद्यन्ते' इति पाठान्तरं, अर्थस्तु स एव । रुचकानि दन्ताः, तेषु स्फुटितलक्षणो भ्रमः । अस्थीनि पद्मविधानि तरुणनलककपालवलयरुचकमेवाह । रुचकानि चेति चकाराद्ब्रह्मण्यपि स्फुटितानि भवन्तीति । एतत् सुश्रुते स्फुटितं भ्रमम् ॥ १२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां भ्रमनिदानं समाप्तम् ॥ ४४ ॥

अथ नाडीव्रणनिदानम् ।

†यः शोथमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽशो

थो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।

अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य

स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः ॥ १ ॥

(सु. नि. अ. १०)

भ्रमस्यापि व्रणस्योपेक्षया नाडी भवति, अतोऽनन्तरं नाडीमाह—यः शोथमि-
त्यादि । उपेक्षत इति पीडनशोधनादिकं न करोति । प्रचुरपूयमित्यनेन गम्भीरपा-
कित्वमुक्तम् । असाधुवृत्तोऽहिताहाराचारः । स्थानानि पूर्वविहितानीति व्रणास्त्राववि-
ज्ञानीयौक्तानि त्वेच्छांसतिरास्त्रायुसन्ध्यस्त्रिकोष्ठमर्माणि ॥ १ ॥

‡तस्यान्निमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु

नाडीव यद्गृह्णति तेन मता तु नाडी ।

(सु. नि. अ. १०)

तस्येति पूयस्य । नाडीवेति अन्तःशुपिरलतादिनाडीवत् ।

* 'प्राणकर्णाक्षिपुटेषु तरुणास्थीनि कोमलास्थीनि' (भा० द०) ॥ १२ ॥

† 'योऽपक्वं शोफमाममित्युपेक्षते अथवा—यः पुरः प्रचुरपूयं व्रणमुपेक्षत इति संवत्स्रः । स पूयस्तस्य पूर्वोक्तानि स्थानानि निदर्यान्तः प्रविशति' (भा० द०) ॥ १ ॥

‡ 'पूयस्यान्निमात्रगमनाद्गतिरिष्यते, इष्यते चेति चशब्दो नाडीनिरुक्तिपक्षान्तरसमु-

दोषैस्त्रिभिर्मवति सा पृथगेकशश्च

संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ २ ॥

(सु. नि. अ. १०)

तासां कालान्तरसंभवेन दोषानुबन्धेन संख्यामाह—दोषैस्त्रिभिरित्यादि । दोषैः पृथक् तिस्रः । एकशश्च संमूर्च्छितैरिति प्रत्येकं वृद्ध्या मिश्रीभूतैस्त्रिभिश्चतुर्थी; कार्ति-
कस्तु सन्निपतितैरित्यध्याहार्य एकशश्च सन्निपतितैरन्या । संमूर्च्छितैः संछिद्यैरपरा-
स्त्रिभिः । अत एवोक्तं सुश्रुते,—“दोषद्वयाभिहितरुक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्व्यतिकर-
प्रमथान्तु विधात्” (सु. वि. स्था. अ. ५)—इति । व्यतिकरप्रमथा द्वन्द्वप्रमथाः;
अपिचकारौ सार्यकावित्याहुः । न चोक्तपञ्चसंख्याहानिः, अस्मिन् पक्षेऽतिदेशेनोक्त-
योर्द्वन्द्वसन्निपातयोः सर्वत्रागणनात् । शल्यनिमित्ततोऽन्येति आगन्तुरपरैरर्थैः ।
इति पञ्च वाक्यः ॥ २ ॥

*तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशला

फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपास्तु ।

(सु. नि. अ. ९)

वातजामाह—तत्रेत्यादि । अधिकं स्रवति क्षपास्त्विति शैले वातवृद्धे रात्रावधिकं
स्रवणम् ॥—

†पित्तात्तृपाज्वरकरी परिदाहयुक्ता

पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ३ ॥

(सु. नि. अ. ९)

पित्तजामाह—पित्तादित्यादि । अधिकमुष्णमहःसु चेति दिवा औष्ण्येन पित्त-
कोपात् ॥ ३ ॥

‡क्षिया कफाद्बहुधनार्जुनपिच्छिलाला

स्तब्धा सकण्डुररज्ज्वा रजनीप्रवृद्धा ।

(सु. नि. अ. ९)

कफजामाह—क्षेयेत्यादि । बहुधनार्जुनपिच्छिलमेति । अत्रार्जुनः श्वेतः, धन-
सान्द्रः, आस्रशब्द आस्रावशब्दैकदेशपाठः, पदेऽपि पदैकदेशप्रयोगात् । यथा
“जे ओष्ठपदानाम्”—इत्यत्र जे इत्यनेनैव जात इत्युच्यते । पिच्छिलालुरिति
पाठेऽप्ययमेवावयवः । आस्रशब्दः संपदादिषु पाठात् किञ्चन्तः; तुगभावस्त्वागमानि-
त्यत्वात् ॥—

क्षये, तामेव नाडीनिरुक्तामाह—नाडीत्यादि । येन हेतुना नाडीव प्रणालीव यदहति, तेन
हेतुना नाडी मतेत्यर्थः । अन्तःशुभिरनाला नाडी (आ० ६०)—

• ‘पर्यं कर्कशं सूक्ष्मं मुखं यस्याः सा तथा’ (आ० ६०)

† ‘परिदाहः समन्ताद्दाहः’ (आ० ६०) ॥ ३ ॥

‡ ‘बहुरधिकः, धनः सान्द्रः, अर्जुनः श्वेतः, पिच्छिल आस्र आस्रावो यस्यां सा तथा ।
रजनीप्रवृद्धेति शैलेन स्वेप्पणः प्रकोपात्’ (आ० ६०)—

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २७१

दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ॥ ४ ॥
तामादिशेत्यवनपित्तकफप्रकोपा-
द्धोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ।
(सु. नि. अ. ९)

त्रिदोषजामाह—दाहेत्यादि । अभिहितानीति प्रत्येकं वातादिजनादीकथितानि ।
असुक्षयकरीमिति मारणात्मिकां, कालरात्रिं मरणकारिणीं यमभगिनीमिव । 'गतिं
त्वमुहरां' इति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥—

*नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ॥ ५ ॥
सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
स्नावं करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ।
(सु. नि. अ. ९)

शल्यनिमित्तामाह—नष्टमित्यादि । नष्टमदृश्यमानम् । कथंचिदिति वैगल्ययादि-
कारणानामनियमार्यमुक्तम् । अनुमार्गं मार्गं लक्ष्यकृत्य । केचित् 'अनुमार्ग' इति
प्रठित्वा शल्यविशेषणतया योजयन्ति । किंत्वस्मिन् पक्षेऽनुमार्गत्वेनैव शल्यस्यादर्शने
अयुक्ते कथंचिदिति निरर्थकं स्यात् । उदीरितेष्विति त्वयादिषु । फेनिलं फेनवन्तम् ।
मथितमुष्णमथितम् । सृणमुष्णस्पर्शम् । एते च धर्माः प्रसारणाकुघनादौ चलता
शल्येन मांसादिक्षोभेण भवन्ति ॥ ५ ॥

†नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-
च्छेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥ ६ ॥
(सु. नि. अ. ९)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नाडीवर्णनिदानं समाप्तम् ॥४५॥

असाध्यत्वादिकमाह—नाडीत्यादि । ननु, नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येदिति पुनरुक्तं
असुक्षयकरीमित्यनेनैवासाध्यत्वस्योक्तत्वात् । सैनं, अयं ग्रन्थः सुश्रुतेन निदानस्था-
नोक्तमेव त्रिदोषनाम्न्या असाध्यत्वमनूय तदन्यासां शेषत्वनिश्चयेन यत्नसाध्यत्वप्रति-
पादनाय चिकित्सिते पठितः, स एवात्र माधवकरेण लिखित इत्यदोषः ॥ ६ ॥

* इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां नाडीवर्णनिदानं समाप्तम् ॥४५॥

* 'कथंचिद प्रमादात्' ॥ ५ ॥

† 'शेषा वातपित्तकफशूलज्वा इति' (आ० ६०-)

अथ भगन्दरनिदानम् ।

* गुदस्य द्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकाऽऽर्तित्वम् ।

भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मंतः ॥ १ ॥

नाडीविशेषत्वात् संख्यासाम्याच्च भगन्दरनिदानम् । भगन्दरपूर्वरूपपिडकाभाह—
गुदस्येत्याहि । क्षेत्रे देशे । सैव भिन्ना भगन्दरः । निरुक्तिरस्य सुश्रुतेन कृता ।
तद्यथा,—“गुदभगवस्तिप्रदेशादराणात् भगन्दराः” (सु. नि. स्था. अ. ४)—इति ।
भगवन्तो गुदाद्युपलक्षणम् । भोजेऽप्युक्तं,—“भगं परितमन्ताच्च गुदं वस्ति तयैव
च । भगवद्धारयेद्यस्मात्तस्याग्नेयो भगन्दरः”—इति । पूर्वरूपं त्वस्य सुश्रुते पठ्यते;
यथा,—“कटीकपालवेदना गुदकण्डुर्दाहः द्योयश्च गुदस्य भवति” (सु. नि. स्था.
अ. ४)—इति । एतत् सामान्यं पूर्वरूपम् । कटीकपालमत्र कटीफलकम् । पञ्चविध
इति संख्याकथनं रक्तजङ्घन्ध्वजभगन्दरसंभावनानिरासार्थम् ॥ १ ॥

कपायरुक्षैस्त्वतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नाऽरुणकेनवाहिनी ॥ २ ॥
तन्नागमो भूत्रपुरीषरेतसां त्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ।

शतपोनकमाह—कपायेत्यादि । अपानदेश इति शुक्लदेशे । उपेक्षणादिति विम्लं-
पनाधिकरणात् । रुजा च भिजेति रुजा रुजान्विता, अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्,
भिन्ना विधीर्णा । त्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेदिति शतपोनकतुल्यत्वात् शतपोनकः,
शतपोनकचालनिका, सहस्रचारेत्यन्ये; किंवा शतपोनकः शूक्रदोषे पठितो विकारः—
“छिन्नैरण्मुखैः”—इत्यादिना, किंतु यदि शूक्रदोषपठितशतपोनकतुल्यत्वमस्य तदा
छिन्नैरण्मुखैरित्यादिनिमित्तस्योभयत्र पठितत्वात् किं तत्सादृश्यप्रकृतेयं । संज्ञा, सा वा
एतत्सादृश्यप्रकृतेति दुर्बिज्ञानात्त्रापि चालनिकातुल्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्य-
मानेन जेज्जटेन चालनिकातुल्यत्वमत्र वर्णितम् । शतपोनकवदनेकमुखत्वे वातिक-
भगन्दरसंभाव एव हेतुः ॥ २ ॥—

अकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं

करोति रक्तां पिडकां गुदाधिताम् ॥ ३ ॥

तदाऽऽशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं

भगन्दरं तूग्रशिरोधरं वदेत् ॥ ४ ॥

उग्रश्रीवलक्षणमाह—अकोपणैरित्यादि । तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीमिति तदेति
तत्काले, पित्तजत्वेनाशुपाका च सा अहिमपूतिवाहिनी जृष्णपूतिवाहिनी च सा
आशुपाकाहिमपूतिवाहिनी ताम् । अत्र पिडकावस्थागतगल्वक्त्रत्वेनोग्रश्रीवाकारत्वं,
तेनोग्रश्रीवसंज्ञा ॥ ३ ॥ ४ ॥

* पार्श्वतः समीपतः, पिडका, सैव भिन्ना भगन्दरातिवृत्तः, स च पञ्चविधः—दोषैस्त्व-
सन्निपातेनैकः, शल्येन चापरः (आ० द०) ॥ १ ॥

१ कटीकपालनिस्तोद-दाहकण्डू रुजादयः । भवन्ति पूर्वं रूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ इति ख ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २७३

*कण्डूयनो घनस्त्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।

श्वेतावमासः कफजः परिस्त्रावी भगन्दरः ॥ ५ ॥

परिस्त्राविणमाह—कण्डूयन इत्यादि । परिस्त्रावी कफजः, स च घनस्त्रावयोगात् परिस्त्रावी ॥ ५ ॥

बहुवर्णरुजास्त्रावा पिडका गोस्तनोपमा ।

शम्बूकावर्तवन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥ ६ ॥

सञ्जिपातजं शम्बूकावर्तमाह—बहुवर्णरुजास्त्रावेत्यादि । ग्रन्थेकदोषजभगन्दरपठित-
वर्णवेदनाः स्त्रावश्च । शम्बूकावर्तवत् पूर्णनद्याः शम्बूकावर्तवदावर्तनं वेदना दोषगति-
विशेषाद्भवन्तीति शम्बूकावर्तः । तथाच भोजः,—“नदीनां परिपूर्णानां शम्बूकावर्तका
यथा । समुत्तिष्ठन्ति वेगेन तोयवेगसमीरिताः”—इति ॥ ६ ॥

क्षताद्गतिः पायुगता विचर्धते

छुपेक्षणात् स्युः किमयो विदार्य ते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखै-

र्गणैस्तदुन्मार्गि भगन्दरं वदेत् ॥ ७ ॥

उन्मार्गिभगन्दरमागन्तुमाह—क्षताद्गतिरित्यादि । क्षतादिति कण्टकादिघातात् ।
विदार्यत इति ते किमयो विदार्य मार्गं प्रकुर्वत इति योजना । अनेकधा मुखैरनेक-
मुखैः । अत्रोन्मार्गेण किमिकृतविमार्गेण पुरीपादियमनादुन्मार्गिसंज्ञा ज्ञेया । तन्त्रान्तरे
त्वर्शोभगन्दरः पठितः । तथाच,—“कफपिते तु पूर्वोत्थे दुर्नामाभिल्लं कृप्यतः ।
अर्शोमूत्रे ततः शोथः कण्डूदाहार्तिमान् भवेत् ॥ स क्षीघ्रं पक्षभिन्नोऽस्य क्लेदयन्
मूलमर्शसः । स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शोभगन्दरः”—इति । अयमन्यतमस्मिन् क्षत-
पोनकाक्षीनां दोषलक्षणदर्शनादन्तर्भाव्यः ॥ ७ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भगन्दराः ।

तेष्वसाध्यलिदोपोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ८ ॥

(घु. नि. अ. ४)

प्रतीकारप्रयत्नायाह—घोरा इत्यादि । दुःखा इति दुःखप्रदाः । क्षतजश्च विशेषत
इति क्षतजोऽपि विशेषमनेकवर्णयोगं किमिसंभवादिकं च वीक्ष्यासाध्यः, अत एव
चिकित्सितेऽसाध्यतां प्रतिज्ञाय क्रियां वक्ष्यति । विशेषत इति स्वच्छोपे पञ्चमी
विशेषतोऽतिशयादसाध्य इत्यर्थः, यापनार्थं क्रियाविधिरिति । कवित् ‘क्षतजश्च भग-
न्दरः’—इति पाठः । क्षतजो विशेषतः साधयितुं घोरोऽसाध्य एव, स्वरूपविशेषस्य
‘युक्त्यादिति गदाधरः ॥ ८ ॥

* ‘कण्डूयनः कण्डूबहुलः’ (आ० द०) ॥ ५ ॥

† ‘शम्बूकावर्तवत् छुपेक्षणावदावर्तः’ (आ० द०) ॥ ६ ॥

‘वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ ९ ॥

(सु. नि. अ. ३३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भगन्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

अवस्थायामसाध्यतामाह—वातमूत्रपुरीषाणीत्यादि । भगन्दरात्स्रवन्त इत्यत्र ‘अमी विशेषा’ इति शेषः ॥ ९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां भगन्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

अथोपदंशनिदानम् ।

‘हस्ताभिघातान्नस्रवन्तपाताद्धावनाद्रत्यतिसेवनाद्वा ।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिथे पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥ १ ॥

स्थानप्रत्यासत्तेरुपदंशनिदानमाह—हस्तेत्यादि । नखदन्तपातादिति बलवदनुरागो-
दयान्नखदन्तच्छेदस्थानत्वेनानुकेऽपि मेहने नखदन्तपातः; यदुक्तं कामशास्त्रे,—
“शालस्य विषयस्तावथावन्मन्दरसा नराः । प्रवृत्ते रतिचक्रे तु न शालं नापि च
क्रमः” (का. सू. सां. अ. अ. २)—इति । कलहादिवशाद्वा मेहने नखदन्तपातः ।
अधावनाद्प्रक्षालनात् । रत्यतिसेवनादिति व्यवायस्यास्रवन्तसेवनात् । योनिप्रदोषादिति
दीर्घकर्कशरोमादियोगाद्योनिबुधेः । शिथे मेहने । विविधापचारैरिति अशुद्धसलिल-
प्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः । उपदंशसंज्ञा च दंशानोपाधिमन्तरेणापि स्था-
बोद्धव्या । यद्यप्यभिघातकृते मेहने उपदंश आगन्तुः वष्टः संभाव्यते, तथाऽपि तस्य
दोषलिङ्गशुफतया दोषज एषान्तर्भावः ॥ १ ॥

‘सतोदमेदैः स्फुरणैः सकण्णैः स्फोटैर्ब्यवसेत् पवनोपदंशम् ।

पीतैर्वह्नुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन

पैत्तिकमाह—पीतैरित्यादि । स्फोटैरित्यनुसंजनीयम् । एवमुत्तरत्रापि ॥—

‘रक्तात् पिशितावभासैः ॥ २ ॥

स्फोटैः सकण्णै रधिरे स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् ।

सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्धनैः कावयुतैः कफेन ॥ ३ ॥

* ‘अनी वाताद्या विशेषा भगन्दरात्स्रवन्तस्तमातुरं विनाशयन्ति’ (आ० द०) ॥ ९ ॥

† ‘नखदन्तपातादिति बलवदनुरागोदयात्प्रबलकामरागवशात् कामिनां मेहने दन्तनखपातो
भवति, योनिप्रदोषात् अल्पमहद्द्वारदीर्घकर्कशरोमसंकीर्णदेशत्वादियोनिदोषात्, रोगप्रभृतेषां
योनिबुधेः । विविधापचारैरिति क्षारोष्णमलिनान्मन्मन्प्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः । पञ्चोप-
दंशा इति वातेन, पित्तेन, शोणितेन, कफेन, संनिपातेन—एवं पञ्च’ (आ० द०) ॥ २ ॥

‡ ‘मेदो द्विधा क्रियत इव । न्यवसेत् जानीयात् । पित्तजमाह—पीतैरित्यादि । पीतै
रक्षैर्वेति विकल्पः, पित्तेन वह्नुक्लेदयुतैर्द्रवतावबुधैः, स्फोटैरिति श्लेष्मैः’ (आ० द०) ॥—

§ ‘कफजमाह—सकण्डुरैः कण्डूयुतैः, महद्भिः महत्पमिदहैः, धनैर्विधैः, स्फोटैरिति
श्लेष्मैः’ (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २७५

रक्तजमाह—रक्तादित्यादि । रक्तात् पिशितावमासैरिति मांसवत्तामैः स्फोटैः
रक्ताच्छोणितादुपदंशं व्यवस्येत् । ‘रक्तैः’ इति पाठान्तरे रक्तैः शोणितैः ॥ २ ॥ ३ ॥

नानाविधस्त्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ।

चन्निपातजमाह—नानाविधेत्यादि । नानाविधस्त्रावरुजोपपन्नमिति प्रत्येकदोषोक्त-
स्त्राववेदनायुक्तम् । त्रिमलोपदंशमिति त्रिदोषोपदंशम् ॥—

विशीर्णमांसं किमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥

असाध्यतामाह—विशीर्णेत्यादि । मुष्कावशेषमिति विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेना-
वशिष्टफलकोपमात्रम् ॥ ४ ॥

संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।

कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्रो त्रियते स तेन ॥ ५ ॥

उपक्रमे चिकित्साकरणार्थमाह—संजातेत्यादि । विषये प्रसक्त इति अतिव्यवा-
यरतः; कालेन चिरकालेन ॥ ५ ॥

अङ्कुरैरिव संघातैरुपर्युपरि संस्थितैः ।

क्रमेण जायते घर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ ६ ॥

कोपस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगताऽपि वा ।

(सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ।)

लिङ्गवर्तिरमिख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उपदंशनिदानं समाप्तम् ॥ ४७ ॥

एकस्यानत्वेनात्र लिङ्गार्श आह—अङ्कुरैरित्यादि । अङ्कुरैरङ्कुरसदृशैरीवशीर्षैः,
संघातैर्मांसप्रतानैः, ‘संजातैः’ इति पाठे ‘मांसैः’ इति शेषः । ताम्रचूडशिखोपमेति
ताम्रचूडः कुकुटः, तण्डुलादित्यादि । सन्धाविति मेढूरन्ध्रसन्धौ, सर्वसन्धिगतेत्यनेन
सर्वसन्धेरुक्तत्वात् । एषा त्रिदोषजा; अत एव ‘सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या
त्रिदोषजा’—इति क्वचित् पाठः । सुश्रुते क्वचित् स्त्रीणामप्युपदंशः पठ्यते । यथा,
“मेढूरसन्धौ ग्रणाः केचित् केचित् सर्वाग्रयास्तथा । कुलेऽप्यक्रुतयः केचित् केचित्
पद्मदलोपमाः ॥ रुजादाहार्तिबहुलाः कृष्णास्तोदसमन्विताः । स्त्रीषां केचिद्विसर्पन्ति
घर्तनैः केचित्तथाऽपरे । स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उपदंशाः सुदारुणाः”—इति । किंतु
समानतन्त्रेष्वदर्शनादेतदनाप्यमाहुः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुपदंशनिदानं समाप्तम् ॥ ४७ ॥

* ‘विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मक्षितं’ ॥ ४ ॥

† ‘यो मूढो विषयप्रसक्तो व्यवयादितत्परः, स तेनोपदंशेन कालेन कालान्तरेण त्रियते,
शोथादिभिरुपद्रवैः प्रशीर्णशिश्रो गलितमेहनः’ (आ० द०) ॥ ५ ॥

अथ शूकदोषनिदानम् ।

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

समानस्थानत्वाच्छूकदोषनिदानमाह—अक्रमादित्यादि । शूको जलशूकः, स तु विपजन्तुर्जलमलोद्भवः संशूकः, तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो योगः शूक उच्यते; तस्य दोषो वैकृतमसंभ्यकरणात्, ततो वा दोषो वातादिः, तत्कृतो वा विकारः, “दोषा अपि व्याध्याख्यां लभ्यन्ते”—इत्यागमात्; अत एव शूकदोषविवरणे शूकदोषनिमित्ता व्याधय एव बोद्धव्याः । एवं च यदत्र ‘कुम्भिका, रक्तपित्तोत्था’ इत्यादिकारणान्तरोपवर्णनं तत् शूककृतरूपपित्तादिरूपं ज्ञेयम् । अन्ये त्वादिसाकदोषात् शूकादिदोषनिदानमाहुः । आदिशब्देन दुष्टयोनिगुहान्तर्लोकमदुर्भगागमनादि गृह्यते; तत्र मनोहरं, ‘वृद्धिं योऽभिवाञ्छति’ इत्यनेन विशेषणेन दुष्टयो-
न्यावेरजोव्यस्य ग्रहीतुमनर्हत्वात् । अन्ये तु दुष्टयोन्वादीन्मुपदर्शहेतुत्वेनोक्तत्वाभा-
नुमन्यन्ते; तदनैकान्तिकं, एकजातीयहेतूनामनेकरोगकरणदर्शनात् । अक्रमादित्यनु-
चितवृद्धिक्रमात्; अनुचिता च वृद्धिभूरिविकारकरजलशूकयोगानामवचाराणात्, जल-
शूकयोगानां वात्स्यायनादौ विस्तरः । यथा,—भल्लतकास्थिजलशूकमथावजपत्रम-
न्तर्विदग्ध मतिमान् सह सैन्धवेन । एतद्विरूढवृहतीफलतोयपिष्टमालेपनं महिषविद्धि-
मलीकृतोऽङ्गे ॥ स्थूलं महत्तरतुरङ्गमतुल्यमाशु शेफं करोत्यभिमर्तं न हि संशयोऽस्ति”
इत्यादि । यच्च जलशूकरहितमश्वगन्धादितैलं तदुचितमेव लिङ्गवर्धनम् । यदुक्तं,—अश्व-
गन्धावरीकुष्ठमांसीसिंहीफलाश्वितम् । चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥ स्तन-
लिङ्गकर्णपालिवर्धनं प्रक्षणादिदम्”—इति । गदाधरस्ताह लिङ्गवृद्धिरेव कामपराय-
णनिन्दितपुरुषैः क्रियमाणा अक्रमः । दश चाष्टौ चेत्यष्टदशः संख्येयनिर्देशादेव
लक्षणायां संख्यायां पुनस्तदुक्तिः समूहपिडकादौ द्वित्वशङ्कानिरासार्थम् ॥ १ ॥

गौरसर्पपसंस्थाना शूकदुर्मुग्धहेतुका ।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्पपिका तु सा ॥ २ ॥

(सु. नि. अ. १४)

सर्पपिकामाह—गौरैत्यादि । शूकदुर्मुग्धहेतुकेति दुर्मुग्धशूकहेतुकेत्यर्थः । पिडका-
दिषु लभयवचनमिति (?) परनिपातः । दुर्मुग्धो दुरवचारितः । ‘शूकदुर्मुग्धहेतुका’
इति पाठान्तरे शूकनिमित्ता दुष्टयोनिनिमित्ता चेत्यर्थः ॥ २ ॥

कटिना विषमैर्मुग्धैर्वायुनाऽष्टीलिका भवेत् ।

(सु. नि. अ. १४)

* ‘तन्मुख्यत्वाल्लिङ्गवृद्धावन्येऽपि योगाः शूकाः कथ्यन्ते, शूकस्य दोषो विकारः, शूक-
कारणत्वाच्च शूकजा इति शूकदोषजा व्याधयः’ (भा० द०) ॥ १ ॥

† ‘गौरसर्पपसंस्थाना’ (भा० द०) ॥ २ ॥

‡ ‘मुग्धैर्वक्त्रैः’ (भा० द०) —

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २७७

अष्टीलिकामाह—कठिनेत्यादि । विषमैरुमैरिति वक्ष्यमाणशकैरित्यनेन संबध्यते । विषमैरित्यप्रशस्तैः । अष्टीलिका लोहकारस्य माण्डवीविशेषः, तत्तुल्यत्वाद्दष्टीलिका ॥—

* शकैर्यत् पूरितं शम्भद्रथितं नाम तत् कफात् ॥ ३ ॥

(सु. नि. अ. १४)

अथितमाह—शकैरित्यादि । शकैर्यत् पूरितं शम्भद्रथितमिति शकैः सर्वदा पूरितं लिङ्गं यत् ग्रन्थिलं तत् अथितमित्यर्थः, ग्रन्थितुल्यत्वात् अथितसंज्ञा ॥ ३ ॥

† कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ।

(सु. नि. अ. १४)

कुम्भिकामाह—कुम्भिकेत्यादि । कुम्भी कुम्भीकुलता, तस्याः फलं कुम्भी; तद्वि-
तस्य लुक्; इवे प्रतिकृतौ इति कच्, कुम्भीफलवत् कुम्भिका । अशुमेति शुभं शुक्लं
तद्विरोधे नञ्, कृष्णेत्यर्थः । 'आशुजा' इति पाठान्तरम् ॥—

‡ तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यथाप्रोक्तां विचक्षणः ॥ ४ ॥

(सु. नि. अ. १४)

अलजीमाह—तुल्यजामित्यादि । तुल्यजामिति प्रमेहपिडका अलजी तत्तुल्यसं-
भवा, सा च रक्ताऽसिता स्फोटयिता । तुल्यत्वमेव विवृणोति—यथाप्रोक्तामिति,
अलजी यथा प्रोक्ता यादृशलक्षणा तथेयमपीत्यर्थः । एषा च कारणविकित्तानेदात्
प्रमेहं विना लिङ्ग एव संभवाच्च ततः वृथगभूता ह्येषा ॥ ४ ॥

§ वृद्धितं पीडितं यच्च संरब्धं वातकोपतः ।

(सु. नि. अ. १४)

वृद्धितमाह—वृद्धितमित्यादि । पीडितमिति अधिकृतत्वात् शूलपातानन्तरं पीडि-
तमिति हेयं, पीडितं 'लिङ्ग' इति शेषः, संरब्धं सशोथम् ॥—

|| पाणिभ्यां शृङ्गसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ॥ ५ ॥

(सु. नि. अ. १४)

संमूढपिडकामाह—पाणिभ्यामित्यादि । पाणिभ्यां शृङ्गसंमूढे इत्यधिकारात्
पातितशूके लिङ्गे पाणिभ्यां शृङ्गसंमूढे पिचितावनते, अत्रापि 'वातकोपात्' इत्यनु-
वर्तते ॥ ५ ॥

* 'अथितत्वाद् अथितसंज्ञा । शम्भद्रिति अहरहः । शूकपूरणं शेषसि, धृतेनैकदिनान्तरपूरणं
प्रशस्तमिच्छन्ति कामतन्त्राचार्याः । निलपूरणाद्वृद्धितनाम्नो रोगस्योत्पत्तिः' (आ० ८०) ॥ ३ ॥

† 'कुम्भिका कुम्भिकाकारा, तथा जाम्बवास्थिरूपा जम्बूफलास्थिसदृशी, सा च रक्तपित्त-
जयिता' (आ० ८०)

‡ 'विचक्षणोऽलजीमिडिकां विद्यात् । किमूर्ता ? तुल्यजामिति । इयमपि दुष्टशक्तावधारणा-
ज्ज्ञेया' (आ० ८०) ॥ ४ ॥

२४ भा० नि०

*दीर्घा चक्षुश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।

सोऽधिमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥ ६ ॥

(सु. नि. अ. १४)

अधिमन्थमाह—दीर्घा इत्यादि । कफासृग्भ्यामिति शूकपातकृताभ्याम् । एवम-
न्यत्रापि सामान्येन शूकदोषाभिहिते शूकपातोऽनुक्तोऽपि ज्ञेयः । वेदनारोमहर्षकृदिति
वेदनया रोमहर्षं करोति ॥ ६ ॥

†पिडका पिडकान्यासा पित्तशोणितसंभवा ।

पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥

(सु. नि. अ. १४)

पुष्करिकामाह—पिडकेत्यादि ॥ ७ ॥

‡स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ।

(सु. नि. अ. १४)

स्पर्शहानिमाह—स्पर्शहानिं खित्यादि ॥—

§मुद्रमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ॥ ८ ॥

व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ।

(सु. नि. अ. १४)

उत्तमामाह—मुद्रमाषेत्यादिना । एषोत्तमा व्याधिः शूकाजीर्णनिमित्तजा भवति,
शूकाजीर्णं पुनः पुनर्दुर्बचारितशूकनिकृतिरूपमेव । व्याधिरेषोत्तमो नामेति पाठान्तरे-
एषोत्तम इति निर्देशः पूर्वत्रासिद्धविधेरनित्यत्वात् साधुः ॥ ८ ॥—

¶छिद्रेरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ॥ ९ ॥

घातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ।

(सु. नि. अ. १४)

शतपोनकमाह—छिद्रेरणुमुखैरित्यादिना । छिद्रेरिति दुर्बचारितशूकदोषजनितघात-
शोणितजैः चितमुपचितम्, अत एव चिकित्सायां लेखनोपदेशः । घातपोनकश्चात्-
निका, तन्मुल्यत्वात् शतपोनकः ॥ ९ ॥—

* 'दीर्घा विस्तीर्णाः, बह्व्यो नकुलाः' (भा० द०) ॥ ६ ॥

† 'या पिडकैव पिडकाभिधिता व्यासा । पद्मकर्णिकसंस्थानेति कमलकोशपुल्या, पुष्करि-
केति संज्ञा पित्तशोणितवादिज्ञेया' (भा० द०) ॥ ७ ॥

‡ 'स्पर्शहानिनामानं व्याधिविशेषं, शूकदूषितं शूकेन दुष्टं नीतं रक्तं जनयेत्'
(भा० द०) ॥—

§ 'एष रक्तमो नाम व्याधिः शूकाजीर्णनिमित्तजो भवति, शूकाजीर्णं पुनः पुनर्दुर्बचारि-
तशूकनिकृतिरूपमेव, उदेष निमित्तं, ततो जायत इति । 'व्याधिरेषोत्तम' इति निर्देशः पूर्वत्रा-
सिद्धविधेरनित्यत्वात्साधुः' (भा० द०) ॥ ८ ॥

¶ 'यस्य लिङ्गं छिद्रेः सूक्ष्ममुखैः समन्ततः सर्वत्रचितं व्याप्तं, स व्याधिः शतपोनको
ज्ञेयः' (भा० द०) ॥ ९ ॥

१ अयमिममेव मुख्यं पाठं अनुते ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २७९

* वातपित्तकृतो ज्वरदाहकृत् ॥ १० ॥

(सु. नि. अ. १४)

त्वक्पाकमाह—वातपित्तकृत इत्यादि । शूलदोषेषु क्वचित् कस्यचिदोषस्याभिधानं

शूलविशेषादाहाराचारमेदाच्च समर्थनीयम् ॥ १० ॥

कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकामिर्निपीडितम् ।

यस्य वास्तुरुजश्चोग्रा ज्वरं तच्छोणितार्बुदम् ॥ ११ ॥

(सु. नि. अ. १४)

शोणितार्बुदमाह—कृष्णैः स्फोटैरित्यादिना । पिडकामिरिति स्पर्शाभिर्निपीडितं लिङ्गमिति बोद्धव्यम् । यस्य वास्तुरुज इति वास्तु गणाधिष्ठानं, तत्र रुजः, अगाधो-
च्छिन्नदासशोयत्वात् । 'बस्तिरुजश्चोग्रा' इति पाठान्तरम् । अर्बुदं दुरवचारितशूलज-
शोणितकृतम् ॥ ११ ॥

मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम् ।

(सु. नि. अ. १४)

मांसार्बुदमाह—मांसदोषेणेत्यादि । मांसदोषेणेति शूलपातानन्तरं प्रहारादिना
कृतेन मांसदोषेण ॥—

शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ॥ १२ ॥

विद्यात्तं मांसपार्कं तु सर्वदोषकृतं मषकम् ।

(सु. नि. अ. १४)

मांसपाकमाह—शीर्यन्ते यस्येत्यादि । शीर्यन्ते गलन्ति, सर्वाश्च वेदना इति
वातपित्तकफजः ॥ १२ ॥—

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमिति निर्दिशेत् ॥ १३ ॥

(सु. नि. अ. १४)

विद्रधिमाह—विद्रधिमित्यादि । सन्निपातेन यथोक्तमिति 'नानावर्णैरुजाक्तावः'
इत्यादिना सन्निपातजविद्रधिलक्षणं विद्रधिमिदं जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

कृष्णानि चित्राण्यथवा शूलानि सन्निपाणि वा ।

पातितानि पचन्त्याशु मेढूं निरवशेषतः ॥ १४ ॥

कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।

सन्निपातसमुत्थांस्तु तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥ १५ ॥

(सु. नि. अ. १४)

* 'वातपित्तकृतः त्वक्पाकनामा व्याधिर्हेयः । च ज्वरदाहौ करोति । अयं च दुरवचारि-
तशूलदूषितवातपित्तज इत्यर्थः' (आ० द०) ॥ १० ॥

† 'अत्रापि शोणितं हेतुः, मांसार्बुदसंज्ञा' (आ० द०) ॥—

‡ 'यस्य पुंसः शूलानि कृष्णानि, अथवा चित्राणि, अथवा सन्निपाणि, तानि संख्याशु
शीघ्रं निरवशेषतः समग्रं मेढूं पचन्ति, तथा कालानीति कृष्णानि परिणततिलफलवर्णानि
भूत्वा, शीर्यन्ते गलन्ति, तान् सन्निपातजान् तिलकालकान् विद्यात्' (आ० द०) ॥ १५ ॥

तिलकालकमाह—कृष्णानीत्यादि । चित्राणीति नानावर्णाणि । सविषाणीति शूर्कानां सविपत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तम् । कालानीति कृष्णानि, कृष्णतिलद्रव्यत्वात्तिलकालकसंज्ञा । शीर्यन्ते गलन्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥

* तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।

विद्रधिश्च न सिद्ध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १६ ॥

(सु. वि. अ. १४)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूकदोषनिदानं समाप्तम् ॥ ४८ ॥

शूकदोषेष्वसाध्यानाह—तत्र मांसार्बुदमित्यादि । यथेति चकारोऽयं मिश्रकर्मः, स च न सिध्यतीत्यनन्तरं द्रष्टव्यः, तेन साध्यताऽप्येषामचिरत्वादिना भवति, अत्र एव ग्रन्थाख्याय चिकित्साविधानमुपपन्नमिति शदाधरः । कुर्णानात् साध्ये एवासाध्यतारोपादसंपूर्णवस्थायामसाध्येऽपि क्त्यासिद्धेः मा निवर्ततां मिश्रगिति ग्रन्थाख्याय चिकित्सा कारुणिकतया आचार्य उपदिशतीति मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शूकदोषनिदानं समाप्तम् ॥ ४९ ॥

अथ कुष्ठनिदानम् ।

† विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरुणि च ।

भजतामगतां छर्दि वेगाश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥

व्यायाममसिखन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।

धर्मभ्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ॥ २ ॥

अजीर्णाभ्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ।

नवाक्षदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ॥ ३ ॥

माषमूलकपिष्टाक्षतिलक्षीरगुडाशिनाम् ।

व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ॥ ४ ॥

विप्रान्-गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ।

बातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ॥ ५ ॥

दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ।

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ॥ ६ ॥

(च. वि. अ. ७)

* 'तत्र तेषु शूकदोषेषु मध्ये यन्मांसार्बुदं, तथा विद्रधिः, तथा ये च तिलकालकाः स्युः एते न सिध्यन्ति' (आ० द०) ॥ १६ ॥

† 'पतदाचरतां नृणां कुष्ठानि जायन्त इति संवन्धः प्रतिघ्नतां प्रतिघातं कुर्वताम् । अजीर्णमनशिपकर्मणं, पञ्चकर्मापचारिणामिति पञ्चकर्माणि बभ्रवविरैकादीनि, तेषामपचारिणां व्यापत्त्वयोनिनाम् । व्यवायं मैथुनं, दिवा च निद्रां भजताम्' (आ० द०) ॥ १-६ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २८१

अष्टादशसंख्यांरूपेण तुल्यत्वात् कुष्ठनिदानमुच्यते । विक्षेपेण कुष्ठजनकं निदान-
माह—विरोधीनीत्यादि । विरोधीनि “न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्” (च. सू.
स्था. अ. २६) इत्यादिनोक्तानि । अजतामिति पूर्वेण संबध्यते । आगतामिति उप-
स्थितवेगाम् । वेगांध्यान्यानि मूत्रपुरीषादिवेगान् । व्यायाममतिशयान्तापमतिभुक्त्वेति
शुक्ला व्यायाममतिशयस्य सन्तापमतिशयस्य निपेविणामिति एतयोरेव सेवनशीलानां,
निपेविणामित्यनेन सह प्रथमतः संबन्धे कृद्योगलक्षणा पट्टी स्यात्, ततश्च व्यायाम-
स्यातिसन्तापस्यातिनिपेविणामिति प्रयोगः प्रसज्येत । “शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं
शुक्ला निपेविणां” इति पाठान्तरे शीतोष्णादीनां यदा येन क्रमेण सेव्यत्वमुक्तं, तद्वै-
परीत्येन तान् सेव्यमानानां; शीतोष्णलङ्घनाहारानित्यनन्तरं प्रतीतिं द्रष्टव्यं, तेन शीतो-
ष्णादीन् प्रति यः क्रमस्तं शुक्ला एतेषामेव निपेविणाम् । धर्मधर्मभयार्तानामिति
धर्मादिभिरार्तले सति हृतमविभ्रम्य शीतान्मुसेविनाम् । धर्म आतपः । अजीर्णा-
भ्यक्षिनामिति अजीर्णमाममर्चं, अपक्वमिति यावत्, तद्विज्ञानानां; अध्यक्षिनामाहारै
एवापरिणते भुञ्जानानाम् । अक्षिनामिति अजीर्णाधिशब्दाभ्यां सह संबध्यते । पक्ष-
कर्मापचारिणामिति पक्षकर्मणि क्रियमाणेऽपचारिणाम् । नवाभ्रदधिमत्स्यानीति अति-
शब्दो नवाभ्रादिभिः सर्वैः संबध्यते । व्यवायं चाप्यजीर्णं इति विदग्धादिक्रमे
अजीर्णं । धर्पयतामिति अभिभवताम् । पापं कर्म च कुर्वतामित्यनेनैव विप्रादिधर्पणे
लब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषार्थम् । दोषदूष्यसंग्रहमाह—वातादय इत्यादिना वातादीनां
त्रिले प्रतीतेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुष्ठेषु मिलितानामेव त्रयाणां दुष्टिप्रदर्शनार्थम् ।
द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यमारम्भकं कारणमुच्यते; अथा,—“रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः
क्षितित्वा” (च. सू. स्था. अ. १) इति । अर्यलब्धमपि सप्तकमिति पदं सर्वत्र
सप्तकनियमार्थं पुनरुक्तम् । नञ्, विसर्पाणां समुत्पादे एतावत्सेव सामग्री, यदुक्तं,—
“रक्तं लदीका लक्षांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विहोयाः सप्त
भातवः” (च. वि. स्था. अ. २१) इति । इति लंसीकया च सप्तोदकमुच्यते,
तत् किमिचन्धनः कुष्ठविसर्पयोर्मदः ? उच्यते, कुष्ठं चिरक्रियैः स्थिरैरप्रचलरक्तपि-
त्रौर्दोषैर्जन्यते, विसर्पस्तन्विरविसर्पणशीलैः प्रचलरक्तपितैः कुष्ठे गुरुप्रधर्पणपरद्रव्या-
पहारादयो निमित्तं न विसर्पे । अन्ये लाहुः—विसर्पा वातादिभिरेकैकशोऽपि भवन्ति,
यदुक्तं,—“पृथक् त्रयस्त्रिभिर्द्वैको विसर्पा इन्द्रजात्रया” (च. वि. स्था. अ. २१)—
इति, कुष्ठं तु त्रिदोषजमेवेति । किं स्वेतसमाधानं त्रिदोषत्वेऽपि विसर्पाणामेकदो-
षजकुष्ठवदेकदोषजत्वकीर्तनं सप्ततमिति न मनोहरम् । अतः कुष्ठानीति अत इत्य-
स्मात् दोषदूष्यसमुदायात् । सप्त चैकादशैव चेति विच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्व-
मेकादशानां क्षुद्रत्वमिति बोधयति ॥ १-६ ॥

* कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकतत्त्वतः ॥ ७ ॥

(च. वि. अ. १४)

* कुष्ठानि सप्तधा सप्तप्रकाराणि, कथमित्याह—पृथग्दोषैः वातेन, पित्तेन, क्लृप्तमणा, त्रीणि;
तथा तैरेव दोषैर्द्वन्द्वैर्वातपित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, कफपित्ताभ्यां, त्रीणि; तथा तैरेव दोषैः

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽप्युल्लेखनदोषेण सप्तप्रकारतामाह—कुष्ठानीत्यादि । दोषैः पृथक् त्रयः, द्वन्द्वैश्चयः, समागतैः सन्निपातैरेक इति सप्तत्वम् । व्यपदेशोऽधिक-
त्वं इति यथा—वातेन कुष्ठं कापालमित्यादि ॥ ७ ॥

* अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥ ८ ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनम् ॥ ९ ॥

रोमहर्षोऽसृजः काण्ड्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

(वा. नि. अ. १४)

पूर्वरूपमाह—अतिश्लक्ष्णेत्यादिना । अतिश्लक्ष्णोऽतिमृगः । खरो रूक्षः (खरः कर्कशः), अतिश्लक्ष्णो वा खरो वा स्पर्शः । स्वेदास्वेदौ स्वेदवह्नोतोऽधरोधानवरो-
धकृतौ । स्वापः स्पर्शानाम् । कोठोन्नतिः धरतीदण्डसंकाशः शोथः कोठः, तस्यो-
न्नतिः । शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिश्च व्रणानामेव । निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनमिति अन्यथाऽपि
दुष्टोत्पत्तित्वाद्ब्रणानां देहगतानामल्पेऽपि हेतुं कोपः । कुष्ठलक्षणमग्रजमिति कुष्ठानां
पूर्वरूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

† कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ॥ १० ॥

कापालं तोदयद्बुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ।

रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ॥ ११ ॥

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं चदेत् ।

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्स्यात् क्षिप्रमुत्सन्नमण्डलम् ॥ १२ ॥

कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ।

कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ॥ १३ ॥

यदप्यजिह्वसंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ।

सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ॥ १४ ॥

सोत्तेयं च सरागं च पुण्डरीकं तदुच्यते ।

श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ॥ १५ ॥

समागतैः सन्निपातैरेकं, इति सप्तत्वम् । नन्वेवं सत्येकदोषजं त्रिदोषजं कुष्ठं तत्सर्वं त्रिदो-
षजं स्यादित्याह—सर्वेभ्यस्त्यादि । सर्वेभ्यः कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सधिकत्वतोऽधिकत्वाद्यप-
देशो निर्देशः कार्यः, सन्निपातस्य समविषयत्वात् (आ० द०) ॥ ७ ॥

* 'विवर्णता वैवर्ण्यं, दाहः सर्वाङ्गीणः, कण्डूस्त्वचि, अग्नौऽनायासजः । अल्पेऽपि निमित्ते
कोपो व्रणानाम् (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥—

† 'कृष्णारुणा ये स्फुटितवस्त्राः खण्डास्तद्वर्णं, अन्ये कृष्णारुणकपालं शर्करावर्णमाहुः ।
रूक्षं रूक्षस्पर्शं, तोदयद्बुलं तोदाख्यं, रुग्दाहरागकण्डूभिर्युक्तं, उदुम्बरफलाभासं पकोदुम्बर-
वर्णम् । मण्डलकुष्ठमाह—यन्विषं कुष्ठं मण्डलं मण्डलसंज्ञायुच्यते, श्वेतं रक्तं तदाभासं

१ "जमः" इत्यत्र "अमः" इति पाठसिद्धान्तेन ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २८३

प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलावुकुंसुमोपमम् ।

यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ॥ १६ ॥

त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ।

(च. चि. अ. ७)

सप्तमहाकुष्ठानां लक्षणमाह—कुष्णारुणकपालममित्यादि । कुष्णारुणकपालार्मं कुष्णारुणकपालवर्णं, कपालं खरपरशकलम् । परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वञ्च, विषमं दुधिकित्सम् । औदुम्बरमाह, रुगित्यादि रोमपिञ्जरमिति रोमभिः पिञ्जरं कपिलरोममित्यर्थः । मंडलकुष्ठमाह श्वेतेत्यादि स्थिरं कठिनं स्थानमार्द्रं सजलं वा । उत्सन्नमण्डलमुन्नतमण्डलम् । कुच्छं कुच्छसाध्यम् । अन्योन्यसंयुक्तमिति अपरापरैर्मिलितम् । ऋष्यजिह्वामाह कर्कशमित्यादि ऋष्यजिह्वासंस्थानमिति ऋष्यो नीलाण्डो हरिणः, रोभु-इतिप्रसिद्धः तस्य जिह्वाकारम् । पुण्डरीकमाह स श्वेतमित्यादि । पुण्डरीकदलोपममिति पुण्डरीकं रक्तपद्मं तत्पत्रोपमं, तेन सश्वेतं रक्तपर्यन्तम् । सरागमिति सलोहितं, मध्ये श्वेतलोहितमित्यर्थः सिध्मलक्षणमाह श्वेतमित्यादि श्वेतं ताभ्रमिति श्वेतलोहितात्मकम् । प्रायश्चोरसीस्युरसि तद्वाहुल्येन भवति, कफप्रधानत्वात् । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि भवति । काकणमाह यदित्यादि यत् काकणन्तिकावर्णमिति काकणन्तिका शुभागुभासवर्णत्वेन च मध्ये कुष्णमन्ते रक्तं अथवा मध्ये रक्तमन्ते कुष्णम् । कुष्ठत्वेनैव त्रिदोषलक्षणत्वे सिद्धे त्रिदोषलिङ्गमिति पुनरुक्तं प्रबलदोषत्रयलिङ्गतोपदर्शनार्थम् । इति सप्तमहाकुष्ठानि । महत्त्वं वैपां क्षीघ्रमुत्तरोत्तरभात्ववगाहनबहुदोषजत्वक्रियाभूयस्त्वयोगात् ॥ १०-१६ ॥—

* अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ॥ १७ ॥

तदेककुष्ठं, चर्माभ्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ।

इयार्थं किण्वरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ॥ १८ ॥

वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ १९ ॥

स्थानं सान्द्रं सद्रलं वा, अन्योन्यसंयुक्तमिति, परस्परैर्मिलितम् । ऋक्षेजिह्वामाह-कर्कशमित्यादि । कर्कशं खरस्पर्शम् । ऋक्षो नीलाण्डो हरिण इति, अन्ये ऋक्षः 'रिछ' श्लाघुः, तज्जिह्वाकारम् । पुण्डरीकं श्वेतकमलं, सोत्सेधमुन्नतम् । सरागमिति प्रान्तेऽधिकारागप्रतिपादकं, सरागमित्यत्र 'सद्राहम्' इति कचित्पाठः । तनु जघनं, यदृष्टं सद्रजश्वर्णं मुखीति । तथा सपाकं, तथा तीव्रवेदनं, तथा त्रिदोषलिङ्गं, तत् काकणाख्यं कुष्ठं नैव सिध्यति' (आ० द०) ॥ १०-१६ ॥—

* 'तदेककुष्ठं नाम, अस्वेदनं स्वेदरहितम् । स्यात् वैपावर्णम् । पाणिपादयोः स्फुटनं, निदारणं, वैपादिकं कुष्ठम् । अलसकुष्ठमाह-कण्डूमद्भिः इत्यादि । चितं शुक्तं, अलसकार्ण्यं कुष्ठम् । दद्रुमण्डलमाह-सकण्डूरागाः कण्डूरागसंयुक्ताः पिडका यत्र तत् सकण्डूरागपि-

-१ अयमेवमेव पाठमूरीकरोति । २ 'यदृष्टजिह्वसंस्थानमृक्षजिह्वम्' इति पाठाऽभिप्रायेणेतत् ।

सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ।
रक्तं सशूलं कण्डूमात्रं सस्फोटं यद्गलत्यपि ।
तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २० ॥

सूक्ष्मा बह्वधः पिडकाः स्याववत्यः

पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः ।

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता

ज्ञेया पाण्योः कञ्जुख्या स्फिचोश्च ॥ २१ ॥

स्फोटाः श्यावावर्णाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।

रक्तं श्यावं सदाहार्तिं शतारुः स्याद्बहुवर्णम् ॥ २२ ॥

सकण्डूः पिडका श्यावा बहुज्ञावा विचर्विका ।

(च. वि. अ. ७) - -

अतः परमेकादशकुष्ठान्युच्यन्ते—अखेदनमित्यादि । महावास्तु महास्थानम् ।
मत्स्यशकलोपममिति मत्स्यस्य त्वक्सदृशम् । चर्मार्ख्यं चर्मकुष्ठम् । बहुलमपत्तलम् ।
किटिभमाह श्यावमित्यादि किण्वरस्पर्शमिति किणो व्रणस्थानम् । परुषं रुक्षम् । वैपा-
दिकमिति विपादिकायाः स्वार्येऽण् । अलसकमाह कण्डूमद्विरित्यादि गण्डैरिति स्फोटैः
दद्रुमण्डलमाह कण्डूस्त्रादि दद्रुमण्डलमिति मण्डलरूपतयोत्पादाद्दद्रुमण्डलमिति कीर्त-
नम् । ननु, कथमस्य चरकैः क्षुद्रत्वेनाभिधानं, सुश्रुते महाकुष्ठे दद्रोरुक्तत्वात् ; तथा
सिष्म चरकैः महाकुष्ठे, सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठे दर्शितम् । उच्यते,—असित्ता दद्रुरवगाढ-
मूला सुश्रुते महाकुष्ठं, असितेतरदद्रुश्चरकैः सनवगाढमूला क्षुद्रकुष्ठं, सुश्रुते असिते-
तरवद्वा विसर्पकुष्ठेऽन्तर्भावः, विसर्पणयोगात् ; तथा ऽवगाढं सिष्म चरकैः महाकुष्ठं,
सिष्मपुष्पिका वा त्वक्काग्रगता सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठं ; असितदद्रौ असितसिष्मनोऽवरोध इति
गदाधरः । जेज्जटस्त्राह—चरकोक्तं सिष्मैव सुश्रुते दद्रुशब्दाभिहितं, नाममेदः
केवलं परं न वस्तुमेदः, सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि त्वविरोधः ।
किंलियमसाध्या व्याख्या, लक्षणवैलक्षण्यात् ; किंच चरकसुश्रुतयोः कुष्ठं प्रति
बहुप्रकारो विरोधः, तथाहि—सुश्रुतोक्तमरुणं न चरके पठ्यते, मण्डलं चरकोक्तं
न सुश्रुते, क्षुद्रकुष्ठे चरकोक्तचर्मार्ख्यालसकशतादप्रसूतीनि न सुश्रुते, सुश्रुतो-

वर्कं, तथा बद्धतमुत्सर्गं एवंविधं मण्डलं यत्, तद् दद्रुनाम कुष्ठम् । चर्मदलमाह—रक्तमि-
त्यादि । दलयति निदारयति, अर्शपर्यसहं च वल्गादित्यर्थेनाक्षयं, त्वचर्मेदलनाम । पामामाह—
सूक्ष्मा इत्यादि । एवंविधाः पिडकाः पामा इत्युक्ता वैषैरित्यर्थः । बहवः प्रभूताः, स्याववत्यः
सावयुक्ताः, कण्डूमत्यः कण्डूयुक्ताः । कण्डूमाह—सैवेत्यादि । सैव पामा पाण्योः हस्तयोः,
स्फिचोः कटिभोधयोश्च कण्डूः कण्डूयते । तीव्रदाहैस्तीव्रसंतापैः, स्फोटैरित्यर्थः । विचर्विका-
माह—सकण्डूरित्यादि । सकण्डूः पिडका भवेत् । श्यावा वर्णतः, बहुज्ञावा शूरिप्रज्ञावा
(आ० २०) ॥ १७-२२ ॥—

क्षुद्रकुष्ठं रक्तसादयश्च न चरके; तस्मादयं समाधिरुचितः—कुष्ठानामसंख्येयत्वमिति केचित् चरके केचित् सुश्रुते कुष्ठप्रकार उच्यन्ते । उक्तं हि चरके,—“कुष्ठं सप्तविधं, अष्टादशविधं, असंख्येयं वा” (च. नि. स्था. अ. ५)—इति । चर्मदलमाह रक्तमित्यादि यद्गल्लपीति गलति विदीर्यते क्षतारुमाह रक्तित्यादि क्षतारुरिति बहुव्रणयोगान्वितं नाम विचर्चिकामाह संकण्ड्वित्यादि सकण्ड्वः पिडका इत्यावा बहु-
 क्षावा विचर्चिके” ति अत्र कफकार्यं कण्ड्वः, बहुक्ष्मावलं पितात्, श्यावलं वातात्, एवं सर्वत्र दोषत्रयलिङ्गमूहम् । ननु, एककुष्ठमारभ्य विचर्चिकापर्यन्तेन द्वादशक्षुद्र-
 कुष्ठानि भवन्ति, सत्कधमेकादश इति ? उच्यते, विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विदार-
 णयोगादिपादिका भवति, तेन न संख्यातिरैकः । तथा च भोजः,—“दोषाः प्रवृण्वन्
 त्त्र्यासं पाणिपादसमाधिताः । पिडकां जनयन्त्याश्च दाहकण्ड्वसमन्विताम् ॥ दाह्यते
 खल् खरा रुक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्चिका । पादे विपादिका ह्येया स्थानान्यलादिचर्चिका”-
 इति शब्दाधरः । अन्ये लाहुः—सैव स्फोटस्तीव्रदाहैरिहमिथानेन पामैव तीव्रदाहवृ-
 हत्स्फोटयुक्ता कच्छूर्नं ततो भिजेति ॥ १५-२३ ॥—

* खरं श्यावारुणं रुक्षं वातात्कुष्ठं सवेदनम् ॥ २३ ॥

पित्तात्प्रकथितं दाहरागंस्त्रावान्वितं मतम् ।

कफात्क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्ड्वशैत्यगौरवम् ॥ २४ ॥

द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं साक्षिपातिकम् ।

दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गमाह—खरं श्यावारुणमित्यादि । श्यावारुणमिति श्यावं वा
 अरुणं वा भवति । चरके कुष्ठमधिकृत्य दोषविशेषकुष्ठजनकहेतूनां परस्परं ज्ञाप्यज्ञा-
 पकलमुक्तं, यथा—“कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि । ज्ञायन्ते ते हेतुं हेतु-
 स्तांश्च प्रकाशयति” (च. नि. स्था. अ. ७) इति ॥ २३ ॥ २४ ॥—

तत्त्वस्यै वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते ॥ २५ ॥

त्वक्स्त्रापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम् ।

कण्ड्वविपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ २६ ॥

वाहुल्यं वक्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः ।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ २७ ॥

कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संमेदः क्षतस्पर्णम् ।

मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ २८ ॥

* ‘सवेदनं वेदनायुक्तं, यतश्चातकुष्ठं जानीयात् । पित्ताच्च प्रकथितं श्रुतिमिव । क्लेदि-
 क्षिततायुक्तं, घनं निविडम् । द्वन्द्वे कुष्ठे द्विदोषलिङ्गं, साक्षिपातिके त्रिदोषलिङ्गम्
 (भा० द०) ॥ २३ ॥ २४ ॥—

† ‘वैवर्ण्यमङ्गानां विवर्णता । वाहुल्यं स्थूलमण्डलता, स्फोटस्त्वचः स्फुटनं, स्थिरत्वमच-
 लत्वम् । गतिक्षयो गमनाशक्तिः, क्षतस्पर्णम् । नासाया भक्षोऽवदरणं, अक्षिरागो नेत्रलो-

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु किमिसंभवः ।

स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते ॥ २९ ॥

दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्यादुष्टशोणितशुक्रयोः ।

यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ ३० ॥

(सु. नि. अ. ५)

इदानीमुत्तरोत्तरसप्तधातुगतकुष्ठस्य उक्षणं क्रमेणाह—स्वस्थे वैवर्ण्यमित्यादि । अ-
क्ष्णब्देनात्र रसोऽभिधीयते, धातुप्रस्तावात् ; स्वक्ष्णब्देन रसस्याभिधानं तात्पर्यात् ;
अक्ष्णत्वात् त्वच्चेमेवाह । बाह्यायास्त्वचश्चरके उदक्चरत्वेनोक्तं रसग्रहणस्यानर्हत्वा-
द्वितीयाऽस्यधराऽत्रोक्ता, उदक्चर रसो भिजः, तथाशुक्रम्,—“उदकं दशाजलिमितं,
रसो नवाजलिमितः” (च. वि. स्था. अ. ७) इति । रसं विहाय रक्षाशुक्तिश्च
आगेव रसं कोडीकृत्य तिर्यक्सिरागतैर्दोषैः कुष्ठजननात्, सिरासु रक्तव्यवस्थितेभ्योऽपि
तस्याशयः । साक्षाद्रस इत्यनभिधानाद्बहुकुष्ठं रसगतं न भवतीति नाचङ्गीयम् ।
यतः सुश्रुतेनैवोक्तं,—“तेषां तु महत्त्वं सर्वधात्वनुसारित्वात्” (सु. नि. स्था. अ. ५)-
इति, सर्वक्ष्णदेन च रसस्यापि ग्रहणम् । भोजोऽप्युक्तं,—“प्रबुधः प्रच्युता दोषा
रसासृजांसंभिताः । कुष्ठानि जनयन्त्याशु शरीरेषु शरीरिणाम्”—इति । “त्वक्क्षयो
रोमहर्षश्च खेदस्यातिप्रवर्तनम्” इत्येतत् केचिच्छोणितगतस्यैव लिङ्गं मन्यन्ते, अन्ये
रसगतस्येति । इह रौक्ष्यं खेदातिप्रवृत्तिलोमहर्षश्च कुष्ठारम्भकदोषैः खेदवहस्रोतोदुष्ट्या
भवति । यदुक्तं,—“खेदवादिषु दुष्टेषु पारुष्यं रोमहर्षणम् । अंतिखेदं नमस्तेदः परिदा-
हश्च जायते”—इति । विपुलक इति विशेषेण पूयगोणितम् । कौष्यं करभङ्गः । अङ्गानां
संमेद इति अङ्गानां भङ्गः । आशुक्तानि तथैव चेति रसरक्तमांसधातुगतकुष्ठलिङ्गानी-
त्यर्थः ; एतच्चैकत्राभिहितमपि क्रमेण परापरधातुदुष्टौ पूर्वपूर्वधातुदुष्टिलिङ्गस्यापनपरं,
न्यायस्य समानत्वात् । यदुच्यते,—“समानेष्वर्थेष्वेकत्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यासंज-
नीयः”—इति । शुक्रगतकुष्ठलिङ्गमाह—दम्पत्योरित्यादि । कुष्ठं शुक्रगतमपत्येन व्यज्यत
इत्यर्थः । अत्र शुक्रदुष्टिलक्षणप्रस्तावेन तत्तुल्यकार्या स्त्रीगताऽऽतंबदुष्टिरप्युक्ता । तद-
पीत्यपिशब्दात् पूर्वोक्तान्यपि रसादिमज्जान्तर्गतकुष्ठलिङ्गानि भवन्ति । कुष्ठितमिति
संजातं कुष्ठमस्येति तारकादिलादितच् । अत्र दुष्टं शुक्रमार्तव्यं वा सर्वथा बीजलातुप-
घातादपत्यजनकं, परंतु विकृतं जनयतीति द्रष्टव्यम् ॥ २५-३० ॥

* साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यत् ।

मेदसि द्वन्द्वजं याप्यं चर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३१ ॥

(सु. नि. अ. ५)

हिलं, क्षतेषु किमिसंभूतिः, स्वरहानिश्च । दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोः, कुष्ठबाहुल्यात् शुक्रार्तवयो-
र्दुष्टिः ; अन्ये कुष्ठिलमिति पठन्ति, तत्रापि स पदार्थः (आ० द०) ॥ २५-३० ॥

* त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यच्च साध्यं, वातश्लेष्माधिकं च यदि चर्मेक-

‘मधुकोशन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विंशतिश्लोकेन च सहितम् । २८७

किमित्त्वंदाहमन्दाशिसंयुक्तं यन्निदोषंजम् ।

प्रभिन्नं प्रच्युताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥ ३२ ॥

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह मानवम् ।

(सु. सू. अ. ३३)

साध्यादिमेदमाह—साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थमित्यादि । वातश्लेष्माधिकं च यदिति एककुष्ठकिटिभादिवर्ज्यम् । मज्जास्थिसंश्रितमिति अत्र मज्जास्थिप्रत्यासत्त्या श्लुकगतस्याप्यसाध्यत्वं बोद्धव्यम् । प्रभिन्नमिति विदीर्णम् । पञ्चकर्मगुणातीतमिति पूर्वरूपकियया सह रसादिधातूनां चतुर्णां क्रियाकलापाः पञ्चकर्माणि, तेषां गुणा वीर्याणि, तान्यतीतो यः स तथा, अस्थिमज्जागत इत्यर्थः, तावत् क्रियाः पूर्वरूपे शोधनमुभयतः, त्वक्प्राप्ते शोधनालेपनादि, रक्तप्राप्ते शोधनालेपनकषायपानशोणितारवेकादि, एवं मांसमेदसोऽपि द्रष्टव्यमिति । अथवा पञ्चकर्माणि वमनादीनि तेषां गुणाः फलानि, तान्यतीतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

*वातेन कुष्ठं कापालं पिप्तेनौदुम्बरं कफात् ॥ ३३ ॥

मण्डलाख्यं विचर्षी च ऋष्याख्यं वातपित्तजम् ।

चर्मैककुष्ठं किटिभं सिष्मालसविपादिकाः ॥ ३४ ॥

वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्द्वुशतारुणी ।

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ३५ ॥

सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वत्रिकं ददु सकाकणम् ।

पुण्डरीकर्क्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३६ ॥

कुष्ठेषु चिकित्सार्थं प्रधानं दोषमाह—वातेन कुष्ठं कापालमित्यादि । विचर्ष्यपि कफात्तथेति श्लेष्मपित्तात्, तेन ददुप्रभृति चर्मदलान्तं श्लेष्मपित्तजमित्यर्थः । पूर्वत्रिकमिति कापालोदुम्बरमण्डलाख्यं, अतः सप्तमहाकुष्ठादन्यत् क्षुद्रकुष्ठम् ॥ ३३-३६ ॥

कुष्ठकिटिभसिष्मालसविपादिका वातश्लेष्मजाः साध्याः, मेदोगतं दन्दनं सार्धं, अस्थिमज्जासंश्रयं धर्ज्यम् । प्रभिन्नं विदीर्णं, प्रच्युताङ्गं प्रत्यावयुक्तशरीरं, हतस्वरं वधैरस्वरं, पञ्चकर्मगुणातीतं पञ्चकर्माणि वमनादीनि तेषां गुणाः फलानि, तानि निष्कलीकृत्य जातम् (आ० द०) ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

* ‘द्वुशतारुणी द्वे कुष्ठे न केवलं श्लेष्मपित्तात्, यावत्पुण्डरीकं तथा विस्फोटं तथा पामा तथा चर्मदलं जायते, तथेति श्लेष्मपित्तात्; तेन ददुप्रभृति चर्मदलान्तं श्लेष्मपित्ताधिकसन्निपातजमित्यर्थः । सर्वैरिति सर्वैस्त्रिभिरेव समैर्दोषैः काकणं नाम कुष्ठमुत्पद्यते । पतान्यष्टादश कुष्ठानि भवन्ति’ (आ० द०) ॥ ३३ ॥ ३६ ॥

१ यदुक्तं—कुष्ठेषु चैवं सर्वेषु पञ्चकर्माणि कारयेत् । पक्षे पक्षे च वमनं मासि मासि विरेचनं ॥ पण्मासेन क्षिरामोक्षौ नस्य सप्तदिनांतरमिति इति कः ।

*कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं वारुणं भवेत् ।

निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातुद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

वाताद्रूक्षारुणं पिच्छात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।

सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥

सकण्डुरं कमाद्रक्त्मांसमेदःसु चादिशेत् ।

वर्णेनैवेदगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

(वा. नि. अ. १४)

खगुष्टितुल्यत्वादथैव किलासमाह—कुष्ठैकसंभवमित्यादि । कुष्ठेन सह एकं समानं विरुद्धाशनपापकर्मादि संभवो निदानं यस्य तत्तथा, कुष्ठेन सह समानविकित्सितत्वं च बोद्धव्यं, “कुर्याच्चासौ कुष्ठोक्तं विधानम्” इति वचनात् । चरकैः लस्य हेतुविशेषोऽपि पठ्यते, यथा,—“वचांस्यतध्यानि कृतम्रभावो निन्दा गुरुणां गुरुचर्षणं च । पाप-
क्रिया पूर्वकृतं च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चाक्षम्” (च. वि. स्था. अ. ७)—
इति । किलासमेव मांसमेदःसमाश्रयणयोगत्वादरुणं श्वित्रं च भण्यते, खगुत्तमेव किलासं, तस्य लक्षणं निर्दिष्टमपरिस्त्रावीति । कावो हि रक्तादिदुष्ट्या भवति, तेनास्य खगुत्तत्वेन कावाभावः । उक्तं च,—“खगुत्तं च यदस्त्रावि तत् किलासं प्रकीर्तितम्”—
इति । त्रिधातुद्भवसंश्रयमिति त्रिधातुजयो दोषास्त्रया रक्त्मांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्तथा; अथवा त्रिधातुः रक्त्मांसमेदांसि उद्भवस्य संश्रयो यस्य तत्तथा, दोषास्तु सर्वसाधारणलक्षणभ्यन्त एव । ननु, यदि धातुत्रयाश्रितं किलासं, तत्कथं “यदा लब्ध-
मतिक्रम्य तस्मात्तुल्यग्राहते । हिला किलाससंज्ञां च कुष्ठसंज्ञां लभेत्तदा”—इति विश्वा-
मित्रवचनं किलाससंज्ञाप्रतिक्षेपकं न विरुध्यते? तथा “खगुत्तमेव किलासं” (सु. नि. स्था. अ. ५)—इति सुश्रुतेऽवधारणं विरुद्धं? उच्यते, विश्वामित्रवचनस्य ताव-
दयमर्थः प्रलेतव्यः—यदीकरक्तादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणजनकतया धातुनवगाहते तदा न तत् किलासं, किं तर्हि कुष्ठजनकहेत्वन्तरवृद्धितदोषोपप्लवात् धातुन दूषयेत्, तथा हेतुलक्ष्यलक्षणमरुणादिकुष्ठं तत्; अन्यदितररक्तादिगतकुष्ठलिङ्गव्यतिरिक्तमुत्पादसम-
कालमाविरक्तताम्रादिवर्णसामान्यकारकं रक्तादिगतदोषजन्यं किलासमेव, अन्यथा रक्ता-
दिगतकिलासलक्षणेन चरकोक्तेन विरोधः स्यात् । स यदाह—“दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते । श्वेतं मेदःस्थिते श्वित्रं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम्” (च. वि. अ. ७)—
इति । चरकैः हि किलासस्यैव धातुत्रयसंबन्धकृतवर्णेन दारुणादिसंज्ञान्तरमात्रं कृतं,
सुश्रुतेऽपि खगुत्तमेवेत्यनेन रक्तादिदुष्ट्या विशिष्टरक्तादिगतमहाकुष्ठलिङ्गरहितत्वं, तथा

* कुष्ठतुल्यनिदानमित्यर्थः । त्रिधातुद्भवसंश्रयमिति त्रिधातुशब्देन पृथग्दोषाः, त्रिधातुः संश्रयो यस्य तत्तथा, अथवा—त्रिधातुः रक्त्मांसमेदांसि, तेन वातादिना पृथगुद्भव उत्पाद-
स्तथा रक्त्मांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्तथा । वातादिना धातुसंश्रयमेदेन वर्णमेद-
माह—वातादित्यादि । वातात् श्वित्रं रुधिरं स्पर्शतः; अरुणं रक्तं वर्णतः । पिच्छादित्यादि ।
पिच्छात् श्वित्रं कमलपत्रवत् पद्मदलमिव ताम्रं वर्णं भवेत् । तथा सदाहं दाहयुक्तम् । रोम-
विध्वंसि रोमघाति । कफादिति कफात् श्वित्रं श्वेतं शुद्धं, घनं सान्द्रं तथा गुरु अद्वेनानुभूयते,
तथा सह कण्ठा वर्जित इति सकण्डुः, कण्डुयुक्तम्—(आ० द०) ॥ ३७ ॥ ३९ ॥

१. मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २८९

सुद्रकुष्ठवद्युगपद्रक्तासीकास्त्रासंसद्रूपकत्वविरहः ख्याप्यते; अथवा एवकारोऽयोगव्य-
वच्छेदे, यथा—नीलं सरोजं भवत्येवेति । उक्तप्रकारेण धातुत्रयमात्रगतत्वेनैकदोषजत्वेन
चास्य कुप्राद्धेदः; ‘धित्रसंज्ञां लभेतदा’ इति जेज्जटपाठे तु धित्रसंज्ञामात्रव्यवहारः
किलासस्य, न पुनरर्थमेदः कश्चिदिति । भालुकिना तु धातुभेदेन किलासस्य संज्ञा-
न्तरं दर्शितं,—“वारुणं तत्तु विज्ञेयं मांसधातुसमाश्रयम् । भेदः श्रितं भवेच्छिन्नं वारुणं
रक्तसंश्रयम्”—इति । तथा चरकेऽपि,—“वारुणं वारुणं धित्रं किलासं नामभिन्निभिः”
(च. वि. स्था. अ. ७)—इति । तेनेहापि तथा बोद्धव्यम् । क्रमाद्रक्तमांसभेदः सु-
चादिशेद्वर्णनैवेदगुणमयमिति ईदृशमेव वर्णनारुणं साध्रं श्वेतं च किलासं रक्तमांसभेदः सु-
यथाक्रमेणादिशेत् । उभयमिति व्रणजं दोषजं च तच्छिन्नं भवति, तथाच भोजः—
“धित्रं तु द्विविधं विद्यादोषजं व्रणजं तथा । तत्र स्थित्योपचाराद्धि व्रणस्य व्रणजं
स्मृतम् ॥ दोषजं च द्विधा प्रोक्तमात्मजं परजं तथा । परसंस्कारसंस्पर्शाद्यत् परज-
मुच्यते । तदात्मजं विजानीयाद्यदेहेष्वनिलादिजम्”—इति । रक्तादिधातुत्रयगतस्य च
किलासस्य दूष्यप्रभावाद्यस्य कस्यापि दोषस्य संवन्धनियता एवारुणादयो वर्णा बोद्धव्याः,
यदि तु तत्र दोषनियतो वर्णः कल्प्यते तदा वर्णातिदेशो व्यर्थः स्यात्, वासाद्रक्षारु-
णमित्यादिनैव सिद्धत्वात् । यदेवं दोषेणात्र वर्णाभिधानं विफलं? निर्बिपयत्वात्; नैवं,
स्वभावात्रगते किलासे दोषवर्णस्य धरितार्थत्वात् । हन्त तर्हि कथं रक्तादिगतत्वमस्य
निश्चेतव्यं? लगते स्वभावैवारुणादिवर्णस्य सद्भावेन सन्दिग्धत्वात् । उच्यते, क्रमे-
णारुणादिवर्णोत्पादाद्रक्तादिगतत्वं निश्चेतव्यं, उत्पत्तिसात्रे त्वरुणादियोगाच्चरगतत्व-
मिति ॥ ३७-३९ ॥

* अशुक्लरोमाऽयहलमसंश्लिष्टमथो भवम् ।

अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमन्तोऽन्यथा ॥ ४० ॥

शुक्लपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्

वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिसिच्छता ॥ ४१ ॥

(वा. नि. अ. १४)

१. तस्य साध्यत्वमसाध्यत्वं चाह—अशुक्लेत्यादि । अशुक्लरोम कृष्णरोम, अयहलं तनु,
असंश्लिष्टं परस्परमसंयुक्तम् । अनग्निदग्धजं अग्निदग्धजं यच्च भवति, एतत् साध्यम् ।
अतोऽन्यथा अतोऽन्यथोक्तसर्वप्रकारमसाध्यं, चरकेऽप्येवंविधस्यासाध्यत्वमुक्तम् ।
यथा,—“यच्छुक्लरोम यहलं यत् संलग्नं परस्परम् । यच्च वर्णयणोपेतं तच्छिन्नं नैव
सिध्यति” (च. वि. स्था. अ. ७)—इति । शुक्लपाणितलौष्ठेष्विति तलमत्र पादतलं
सुश्रुते “अन्ते जातं” इति सामान्येन निर्देशात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रसङ्गाद्वात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात् ।

एकशय्यासनाच्चैव वस्त्रमाल्यानुपलेनात् ॥ ४२ ॥

* ‘अशुक्लरोम यावत्र रोमाणि शुक्लानि भवन्ति, असाध्यमाह—शुक्लेत्यादि । एषु स्थानेषु
नवमपि लाज्यम् । गुणं लिङ्गम्’ (आ० द०) ॥ ४० ॥ ४१ ॥

२ ‘यत्परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्रक्तलोभवत्’ इति वर्तमानचरकप्रतिपु पाठः ।

२५ मा० नि०

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।

औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराञ्चरम् ॥ ४३ ॥

(सु. नि. अ. ५)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कुष्ठनिदानं समाप्तम् ॥ ४९ ॥

कुष्ठस्य संसर्गजप्रसङ्गेन सर्वानेव संसर्गजान् रोगानाह—प्रसङ्गादित्यादि । प्रसङ्गो मैथुनं, अथवा प्रसङ्गः सातत्यं, तेन कृतात् गात्रसंस्पर्शादेः । औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापरोगादयो भूतोपसर्गजाश्च । संक्रामन्ति आविशन्ति । रोगसंक्रान्तिश्च कुष्ठिप्रवृत्तिपापिजनसंसर्गेण पापसंक्रान्तेर्विकारप्रभावाद्वा योद्धव्या ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कुष्ठनिदानं समाप्तम् ॥ ४९ ॥

अथ शीतपित्तोदरकोठनिदानम् ।

शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ ।

पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥

त्वमदुष्टिदोषत्रयजन्यत्वसामान्यात् कुष्ठानन्तरं शीतपित्तोदरनिदानम् । तस्य दोषत्रयजन्यत्वमाह—शीतमारुतसंस्पर्शादित्यादि । पित्तेन सह संभूयेति स्त्रहेतूपचि-
तेन पित्तेन संभूय मिलित्वा । बहिरन्तरिति बहिस्त्वचि, अन्तः शोणित्तादौ, विसर्पतः-
प्रसरतः ॥ १ ॥

पिपासारुचिह्नल्लासदेहसादाङ्गौरवम् ।

रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह—पिपासेत्यादि । रक्तलोचनता प्रभावात् । पूर्वरूपस्य लक्षणमिति पूर्वरूपस्य स्वरूपमित्यर्थः; न तु लक्षणमत्र लिङ्गं, पिपासादिव्यतिरिक्तस्य पूर्वरूपस्या-
भावात् ॥ २ ॥

* वरटीदण्डसंस्थानः शोथः संजायते बहिः ।

सकण्डूस्तोदबहुलदृष्टिर्द्विज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥

उदरमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।

वाताधिकं शीतपित्तमुदरस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥

उदरलक्षणमाह—वरटीत्यादि । सकण्डूस्तोदबहुलदृष्टिर्द्विज्वरविदाहवानिति अत्र कण्डूः कफात्, तोदो वातात्, छर्दिज्वरविदाहाः पित्तादिति दोषत्रयलिङ्गम् । जनयोः शीतपित्तोदरयोः समानसंस्थानत्वेऽपि वाताधिकं शीतपित्तं, कफाधिकं*
उदरः ॥ ३ ॥ ४ ॥

* 'वरटी कीटविशेषः, तददृष्टसदृशाकारः, बहिःशरीरे शोथो जायते' (आ० द०) ॥३॥४॥

॥ 'औपसर्गिकरोगाः शीतलिकादयः' इति द्रव्यलक्षणः ।

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २९१

सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमङ्गिश्च मण्डलैः ।

शैशिरः कफजो व्याधिरुदृद् इति कीर्तितः ॥ ५ ॥

उदृदस्य धर्मान्तरमाह—सोत्सङ्गैरित्यादि । उत्सङ्गैर्मध्यनित्रैः. शैशिर इति शिशिर-
संभवः ॥ ५ ॥

* असम्यग्बमनोदीर्णपित्तश्लेष्माच्च निग्रहैः ।

मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।

उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शीतपित्तोदृदकोठनिदानं समाप्तम् ।

स्त्रुष्टिसाम्यादत्रैव कोठोऽभिधीयते—असम्यग्बमनेत्यादि । असम्यक्त्वं बमन-
स्यायोगमिध्यायोगादिना, तथोदीर्णानां पित्तश्लेष्माच्चानां निग्रहो वेगविधारणं, तैर्मण्ड-
लानि जायन्ते, स कोठः; अथवाऽयमर्थः,—असम्यग्बमनोदीर्णौ पित्तश्लेष्माणौ, तथाऽ-
जनिग्रह उपस्थितवेगस्याज्ञस्य निग्रहश्लाघिनिग्रह इति यावत्, तैर्हेतुभिर्भवन्ति । बम-
नस्य चासम्यक्त्वमयोगमिध्यायोगाभ्यां ज्ञेयं, अतियोगस्य तु पित्तश्लेष्मकोठाकरत्वात् ।
एतेन हेतुलक्षणभेदाद्विभक्तः कोठ उदृदात् । कोठो निरनुबन्धः । तथा शोकं,—
“क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः”—इति । सानुबन्ध-उत्कोठोऽभि-
धीयते । सानुबन्धता च पुनःपुनर्भवनेन ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्ठवत्सकुतायां मधुकोशव्याख्यायां शीतपित्तोदृदकोठनिदानं समाप्तम् ॥ ५० ॥

अथाम्लपित्तनिदानम् ।

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानाजभुजो विदग्धम् ।

पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

कोठहेतौ पित्तश्लेष्मोन्नेखात् पित्तश्लेष्मामिलितरूपस्याम्लपित्तस्य निदानम् । निदान-
पूर्वकमम्लपित्तस्य स्वरूपमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, दुष्टं व्यापन्नमर्शं,
विदाहिस्थाने विदग्धेति पाठान्तरे विदग्धं भर्जितं; पित्तप्रकोपिपानाजभुज इति पित्त-
प्रकोपि पानं तक्षसुरादि, अन्नमाशुधान्यमापादि; पित्तप्रकोपिपानाजग्रहणेनैवाम्लविदा-
हिनो ग्रहणे सिद्धे तदभिवानं विशेषार्थं, ‘पित्तप्रकोपणाजभुज’ इति पाठान्तरे
आदिशब्दात् कफादिप्रकोपणमर्शं गृह्यते । एवंविधपानाजमुपभुञ्जानस्य विदग्धं कुपितं,
स्वहेतूपचितं पुरा यदिति वर्षाशु जलैपविगतविदाहादिभिः स्वहेतुभिरुपचितं संख्य-
मापन्नम् । यदुक्तं,—“वर्षास्त्राम्लविपाकिलादद्भिर्गौपधिमिस्त्रया” (च. वि. स्था. अ.
३)—इति । विदाहाद्यम्लगुणोद्विक्तं पित्तमम्लपित्तम् ॥ १ ॥

* ‘उदीर्णानि प्रेरितानि पित्तश्लेष्माच्चानि, तेषां निग्रहैः क्षरीरे मण्डलानि वर्तुलकमलादी-
न्यतिकण्डूमन्ति लौहिलसुक्तानि बहूनि च जायन्ते’ (आ० द०) ॥ ६ ॥

अविपाककृमोत्क्रेशतिकाम्लोद्धारगौरवैः ।

हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्विपक् ॥ २ ॥

तस्य लिङ्गमाह—अविपाकेत्यादि । अविपाक इत्याहारापाकः, कृमोऽनायासजः, श्रमः । अम्लपित्ते पित्तं प्रधानं, वातकफवप्यत्रानुगौ गौरवोद्धारकम्पादिना ज्ञेयौ ॥२॥

* वृद्धदाहमूर्च्छाश्रममोहकारि प्रयात्यघो वा विविधप्रकारम् ।

हृत्तासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित् ॥ ३ ॥

तस्य कदाचिदधकध्वगमनमेदाद्वि(द्वि)विधस्याधोगतिं तावदाह—वृद्धदाहेत्यादि । मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यत्वं, मोहो विपरीतज्ञानम् । प्रयात्यघो वेत्यत्र वाशब्दो माष्यु-
ध्वगमनापेक्षया । विविधप्रकारमिति हरिटीपितकृष्णरक्षादिबहुवर्णलदुर्गन्धिलयोगाच्चा-
नाविधम् । कदाचिदिति न सर्वकालम् ॥ ३ ॥

† चान्तं हरिटीपितकनीलकृष्णमारक्तारक्ताममतीव चाम्लम् ।

मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाच्छं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ॥४॥

भुक्ते विदग्धे त्वथवाऽप्यभुक्ते करोति तिकाम्लवर्मि कदाचित् ।

उद्गारमेवंविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं च ॥ ५ ॥

करचरणदाहमौर्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं च कफपित्तम् ।

जनयति कण्डूमण्डलपिडकाशतनिश्चितगात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वगतिमाह—चान्तमित्यादि । नीलं स्निग्धकृष्णं, कृष्णं मर्दनाजनबद्रूतकृष्णं,
आरक्तीपलोहितं, रक्तमन्तलोहितम् । मांसोदकाममिति मांसधावनतोयामं कृष्ण-
लोहितमित्यर्थः । विविधं रसेनेति रसेन लवणकटुतिक्तारुच्येन नानारूपम् । करोति
तिकाम्लवर्मिमिति तिक्तस्य अम्लस्य वा वर्मि वांति करोति । उद्गारमेवंविधमेवेति अत्र
करोतीति संवध्यते, एवंविधमिति अम्लतिकम् । कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं चेति
अत्रापि करोतीति संवध्यते करचरणेत्यादि कण्डूमण्डलपिडकाशतनिश्चितगात्ररोगच-
यमिति कण्ठादिनिश्चितगात्रं च रोगचयं चेति द्वन्द्वः, तेन कण्ठादिनिश्चितगात्रं रोग-
चयं च करोतीत्यर्थः, रोगचयोऽविपाकोत्क्रेशादिः ॥ ४-६ ॥

‡ रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात् संसाध्यते नवः ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥ ७ ॥

साध्यत्वादिकमाह—रोग इत्यादि । कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचिदिति हिताहाराचा
शीलिनः कस्यचिच्चिरोत्थितोऽपि कृच्छ्रसाध्यः ॥ ७ ॥

* 'अधोविविधप्रकारं कदाचित्प्रयाति, तथा वृद्धदाहदिकारि, तथा हृत्तासदिकरं'
(आ० ६०) ॥ ३ ॥

† 'हरितशकपत्रार्थं, नीलं चापपक्षप्रभं, कृष्णमञ्जनार्थं, रक्तमत्यन्तलोहितं, अच्छं निर्म-
लम् । भुक्ते आहारे विदग्धे अथवा कदाचिदभुक्तेऽपि सति तिकाम्लवर्मि करोतीति संवध्यते ।
अम्लपित्ते कफपित्तवत्सामान्यमाह—करेत्यादि । कफपित्तं करचरणदाहदिकं जनयति'
(आ० ६०) ॥ ४-६ ॥

‡ 'अयमम्लपित्ताख्यो रोगो नवः सन् यत्नात्संसाध्यते, चिरोत्थितो याप्यो भवेत्'
(आ० ६०) ॥ ७ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २९३

*सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।
दोषलिङ्गेन मतिमान् मिषच्छोहकरं हि तत् ॥ ८ ॥
कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।
तमसो दर्शनविभ्रमविमोहहर्षाण्यनिलकोपात् ॥ ९ ॥
कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः ।
दहनबलसादकण्डूनिद्राश्चिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥
उभयमिदमेव चिह्नं मासतकफसंभवे भवत्यम्ले ।
(तिकांम्लकटुकोद्गारहृत्कुक्षिकण्ठदाहकृत् ॥ ११ ॥)
भ्रमो मूर्च्छारुचिदृष्टिर्दिरालस्यं च शिरोरुजा ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽम्लपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ५१ ॥

तत्रैव केवलानिलकफानिलकफमात्राणां संसर्गमाह—सानिलमित्यादि । मिषद्-
मोहकरमिति तस्योर्ध्वार्धःप्रवर्तमानत्वेन छर्द्यतीसाराभ्यां सकाशाद्भेदस्य दुर्ज्ञेयत्वाद्वैय-
मोहकरत्वम् । कफेत्यादि सादवमिलेपा इत्यत्र सादोऽङ्गसादः, लेपः श्लेष्मलिप्तास्यता ।
दहनबलसादेति सादशब्दो दहनबलाभ्यां संबध्यते ॥ ८-१२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामम्लपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ५१ ॥

अथ विसर्पनिदानम् ।

लवणाम्लकटूणादिसंसेवादोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्रव्दजास्त्रयः ।
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥ २ ॥
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्रव्दजास्त्रयः ।
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ॥ ३ ॥
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ।

(च. वि. अ. ११)

* 'तच्चाम्लपित्तं सानिलं सघातं, सानिलकफं सवातकफं लक्षयेत् । दोषलिङ्गेन वातपित्त-
कफलिङ्गेनेत्यर्थः । यतस्तद्विषच्छोहकरं वैयग्रान्तिजनकम् । सानिलस्याम्लपित्तस्य लक्षणमाह-
कम्पेत्यादि । वातयुतेऽम्ले कम्पादवस्तथा तमोदर्शनादयो भवन्ति । कफानुगतस्य लक्षण-
माह—कफेत्यादि । कफानुगतेऽम्ले कफनिष्ठीवनादिलिङ्गं स्यात्' (आ० ८०) ॥ ८-१२ ॥

† 'लवणादिभिर्विसर्पो रोगो भवति, स सप्तधा ज्ञेयः । संख्यासंक्राप्तिमाह—पृथग्वयस्त्रिभि-
श्चैको विसर्पो द्रव्दजास्त्रय इत्यादि । मुगमम्' (आ० ८०) ॥ १-३ ॥—

१ "विभ्रमहर्षणमोहाद्य वातयुते" इति पाठाभिप्रायेण ।

अम्लपित्तसंभवच्छर्दोर्वेगविधारणाद्रक्तदुष्टौ सखां विसर्पोत्पत्तेर्हेतुसाम्यात्तदनन्तरं विसर्पनिदानम् । छर्दिवेगविधातस्य रक्तदूषकत्वे चरकवचनं यथा,—“छर्दिवेगप्रती-
घातात् काले चानवसेचनात् । शरत्कालप्रभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति”-(च. सू.
स्था. अ. २४) इति । तस्य निदानपूर्विकां संख्यां निरुक्तिं चाह—लवणाम्लादिकं विशेषेण
‘विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन लक्ष्यते’-इति वचनात् लवणाम्लादिकं विशेषेण
रक्तपित्तनिदानमुक्तम् । संसेवया सततसेवया दोषकोपः संसेवादोषकोपस्ततः । अत्र,
आदिग्रहणाच्चरकोक्तानां हरित्याकशिण्डाकीप्रसृतीनां ग्रहणम् । सप्तपेति उत्त्वणै-
कैकदोषजास्त्रयः, सन्निपातज एकः, त्रयो द्वन्द्वजाः, इति सप्तप्रकारलमुक्तम् । सर्वतः
परिसर्पणादिति सर्वतः परिसर्पणात् परिसर्पः, विविधं सर्पणाद्विसर्पः । यदुक्तं चरके,
—“विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः । परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिस-
र्पणात्”-(च. वि. स्था. अ. २१) इति ॥ १-३ ॥—

“रक्तं लसीका त्वद्ध्यांसं दृष्यं दोषास्त्रयो मलाः ॥ ४ ॥

विसर्पणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त घातवः ।

(च. वि. अ. ११)

तत्र घातात् स वीसर्पो घातज्वरसमन्वयः ॥ ५ ॥

शोथस्फुरणनिस्तोदमेदायासार्तिहर्षवान् ।

पित्ताद्भुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ६ ॥

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानवक् ।

सन्निपातसमुत्पत्तश्च सर्वलिङ्गसमन्वितः ॥ ७ ॥

(वा. नि. अ. १३)

सर्वेषामेव रक्तादिदूष्यस्तुष्टयदोषत्रयजन्यसमाह—रक्तमित्यादि । विसर्पस्य समा-
नसामग्रीकत्वेऽपि कुष्ठान्नेदः कुष्ठान्याये एव निरूपितः । दोषशब्देनैव घातादिग्रहणे
तिक्ते मला इति यत् कृतं, तदस्यर्थदुष्ट्या शरीरमलनीकरणत्वं दोषाणां प्रतिपादयि-
तम् । सन्निपातजेऽसाध्यत्वमपि “सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति” (सु. नि.,
स्था. अ. १०)-इति वचनात् । तेन विकृतिविषमसमवेतत्वमस्य । अरक्ते लन्तर्ज-
वर्हिर्जमेदेन विसर्पः पठितः । यदाह,—“मर्मोपघातात् संमोहादयनावां विषट्णत्वात् ।
तृष्णातियोगाद्देगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चामिबलक्षयात् ।
अतो विपर्ययाद्वाह्यमन्यं विद्यात् खलक्षणेः” (च. वि. स्था. अ. २१) इति ॥ ४-७ ॥

* ‘लसीका जलं, त्वक्शब्देनात्र रसस्य सप्तधातुषु कृतत्वात् । घातजं विसर्पमाह—तत्रे-
त्यादि । घातज्वरसमन्वय इति ‘पेषयुर्विषमो वेगः’ इत्यादिकः । निस्तोदः शूलेन दुष्यत इव,
मेदो विदीर्यत इव, अग्निः पीडा, आयामो विस्वारवान्, हर्षो रोमहर्षः । पित्तिकमाह—पित्ता-
दित्यादि । भुतगतिः शीघ्रगतिः । पित्तज्वरलिङ्गं इति ‘वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारः’ इत्यादिकः । अति-
लोहितोऽतिरक्तः । कफजमाह—कफादित्यादि । कफज्वरसमानवक्ति इति ‘सैमित्त्यं स्तिमितो वेगः’
इत्यादिकः । सन्निपातिकमाह—सन्निपातेत्यादि । सर्वदोषलक्षणेर्भुक्त इत्यर्थः (भा० द०) ॥ ४-७ ॥

१ “वा घातसेवनात्” इति क. । २ “मेदालांयामहर्षवान्” इति माठगमिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २९५

* वातपित्ताज्जरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृद्भ्रमैः ।

ग्रन्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥

करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च वीर्यते ।

अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्भुतं स च ॥ १० ॥

मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ।

व्यथतेऽङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ॥ ११ ॥

हिकां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ।

कचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ १२ ॥

चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहप्रमोहवान् ।

दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीर्यं उच्यते ॥ १३ ॥

(वा. नि. अ. १३)

आग्नेयविसर्पमाह,—वातपित्तादित्यादि । दीप्ताङ्गारावकीर्णवदिति ज्वलदङ्गारेणैव व्याप्तमङ्गं मन्यते । शान्ताङ्गारासित इति निर्वाणाङ्गारवत् कृष्णवर्णः स देशो भवति । नीलो रक्तो चेति स देशः क्षिग्धनीलो रक्तो वा भवति । अग्निदग्ध इवेति अग्निदग्धदेश इव । शीघ्रगत्वादिति शीघ्रकारित्वात् । मर्मानुसारी इदयायनुसारी । व्यथते-ऽङ्गमित्यत्रान्तर्भावितोऽर्थः, तेन व्यथयतीत्यर्थः । निद्रां चैत्यत्र हरेदिति संबध्यते । शर्मं दुःखम् । दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रामिति निद्रां मरणरूपां प्राप्नोति ॥ ८-१३ ॥

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।

रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्त्रायुर्मांसगम् ॥ १४ ॥

वृषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।

ग्रन्थीनां कुसते मालां सरकां तीव्ररज्ज्वराम् ॥ १५ ॥

श्वासकासातिसारास्यशोषद्विक्लावमिभ्रमैः ।

(वा. नि. अ. १३)

मोहवैचर्ष्यमूर्च्छाङ्गमङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥ १६ ॥

इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः । (वा. नि. अ. १२)

* वातपित्तजोऽयं श्रेयः । ज्वरादिभिरुपद्रवैर्युतः । नीलः चापपक्षिबद्धा रक्तो वा स देशो भवति । अग्निदग्ध इवेति आशु शीघ्रमग्निदग्ध इव स्फोटैरुपचीयते वृद्धिं नीयते, भुतं शीघ्रं, सविस्पर्पः । अतीव बलवान् वातो निद्रां संज्ञां च हरेत्ताशयेत्, श्वासं हिकां च हरयेत् प्रकोपयेत् । ईदृशीमवस्थां गतो ना पुरुषः, कचिच्छर्मं सुखं न प्राप्नोति, केषु भूमिशय्यासनादिषु, स्वत आत्मनैव, क्लिष्टः पीडितः, चेष्टमानो विद्वतां चेष्टां कुर्यात्, दुष्प्रबोधो मनोदेह-^१प्रमोहवान् निद्रां मरणरूपां, अश्रुते प्राप्नोति (आ० द०) ॥ ८-१३ ॥

† कफं भित्त्वा विदार्य, वृद्धरक्तस्य अनुष्यस्य । त्वक्सिरास्त्रायुर्मांसगमिति रक्तविशेषणम् । अणु सङ्गमं, स्थूलमसङ्गमम् (आ० द०) ॥ १४-१६ ॥—

१ “ततः” इत्यत्र “स्ततः” इति पाठाभिप्रायेण । २ “मनोदेहप्रमोहवान्” इति पाठाभिप्रायेण ।

अन्धिविसर्पमाह—कफेन रुद्ध इत्यादि । कफेनेति खहेतुकुपितेन, पवनः खहेतु-
कुपितः, तेन कफमास्तजलमस्योपपन्नं भवति । मित्त्वा तं बहुधा कफमिति कफं
विस्तार्य । रक्तं वेति दूषयित्वेत्यनेन वक्ष्यमाणेन संवध्यते । धीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्म-
नामिति वृत्तं वर्तुलं, स्थूलमुच्छूर्नं, खरं कठिनं, एवंरूपाणां ग्रन्थीनां मालां करोति,
अयं च ग्रन्थिविसर्पः सुश्रुतेऽपचीसंज्ञया पठ्यते ॥ १४-१६ ॥—

*कफपित्ताज्वरः स्रग्मो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा ॥ १७ ॥

अज्ञावसादविक्षेपौ प्रलेपारोचकभ्रमाः ।

मूर्च्छासिद्धानिर्मेदोऽस्त्रां पिपासेन्द्रियगौरवम् ॥ १८ ॥

आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ।

प्रायेणामाशयं गृह्णेकदेशं न चातिरुक् ॥ १९ ॥

पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ।

स्निग्धोऽसितो मेघकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः ॥ २० ॥ *

गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ।

(वा. नि. अ. १९)

पङ्कवल्लीर्षमांसश्च स्पृष्टज्ञायुसिरागणः ॥ २१ ॥

(वा. नि. अ. १३)

श्वगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशस्ति तम् ।

कर्दमविसर्पमाह,—कफपित्तादित्यादि । स्रग्म इति गात्रस्य स्रग्म्वता, आमोपवे-
शनमामस्य वर्चसस्त्वजनम् । स च सर्पति प्रायेणामाशयं गृह्णेकदेशमिति कफपि-
त्तयोरोमाशयस्थत्वात् प्रायेणामाशये भवन्नेकदेशव्यापी भवतीत्यर्थः । पिडकैरिति
पिडकाभिः । मलिनं इति मलदिग्धः । गम्भीरपाक इत्यन्तःपाकः, प्राज्योष्मा प्रजु-
योष्मा । स्पृष्टज्ञायुसिरागण इति पूतिमांसगलेन आप्वादीनां स्पृष्टता । कर्दमाख्यमु-
शस्ति तमिति तं कर्दमसारूप्यात् कर्दमाख्यमिच्छन्ति ॥ १७-२१ ॥—

वाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ २२ ॥

(वा. नि. अ. १३)

वीसर्पं मासतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चित्तम् ।

स्फोटैः शोथज्वररुजादादाढ्यं श्यावशोणितम् ॥ २३ ॥

ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वखांसदरणं क्लमः ।

(सु. नि. अ. १०)

अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २४ ॥

* 'अज्ञावसादोज्ज्वलेदः, विशेषेणोष्णानामितथेत्यत्र प्रेरणम् । इन्द्रियगौरवमिति चक्षुरादीनां
गौरवम् । लेपः स्रोतसां शुषिराणां लिप्ता रेष्मादिना । न चातिपीडाकरः । पिडकैः पिडका-
भिरवकीर्णो व्याप्तः, किमूतैः ? अतिपीतलोहितपाण्डुरैः । असितः कुण्डः, मेघकाभोऽजनाभः,
स्फुटज्ञायुसिरागण इति पूतिमांसगलेन आप्वादीनां स्फुटता, श्यावलोहितं वर्णनं'
(भा० द०) ॥ १७-२१ ॥—

† 'विसर्पोपद्रवानाह—ज्वरेत्यादि । मांसदरणं मांसविदरणम् । शेषं सुगमम्' (भा० द०)
॥ २२-२४ ॥

१ "स्पृष्ट" इत्यत्र "स्फुट" इति वा० ।

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २९७

क्षतविसर्पमाह—वाद्यहेतोरित्यादि । अयं च पित्तजे विसर्पेऽन्तर्भावनीयः, तेन न संख्याधिक्यम् । तथाच भोजः,—“शङ्खप्रहारैस्तैस्त्रैस्तु व्याडदन्तनखैरपि । क्षते वाऽप्यथवा भग्ने बहुदोषस्य देहिनः । रक्तं पित्तं च कुपितं व्रणमाशु प्रपद्यते ।^४ कुस्तस्ते समेते तु व्रणशोथं शुदारणम् । आचितं तनुविस्फोटैः कुल्लैः पीतकसन्निभैः । पित्तवीसर्पवह्निर्न तस्य श्लेषं विनिर्दिशेत्”—इति ॥ २२-२४ ॥

*सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः

सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।

पित्तात्मकोऽक्षनवपुश्च भवेदसाध्यः

कृच्छ्राश्च मर्सस्तु भवन्ति हि सर्वे एव ॥ २५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विसर्पनिदानं समाप्तम् ॥ ५२ ॥

साध्यत्वादिकमाह—सिध्यन्तीत्यादि । पित्तात्मकोऽक्षनवपुषि अत्यन्तमुद्रिकापि-
सोऽक्षनसमवर्णतनुः, अमिविसर्पाख्यो न साध्य इति व्याख्यायन्ति । कृच्छ्राश्च मर्स-
स्त्विति असाध्यत्वेन कृच्छ्रं बोद्धव्यम् । यदाह । भोजः,—“वर्ज्यस्तु क्षतजस्तेषां
सन्निपातानु यो भवेत् । भिषजा जानता स्वाध्याः सर्वे एव तु मर्सजाः”—इति ॥ २५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विसर्पनिदानं समाप्तम् ॥ ५२ ॥

अथ विस्फोटनिदानम् ।

†कट्वृम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।

तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च ।

घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥

प्रायेण दोषदूष्यचिकित्सासाम्याद्विस्फोटनिदानमाह—कट्वित्यादि । अजीर्णाध्यश-
नातपैश्चेति । अजीर्णाशनमपक्वद्रव्यस्याशनं, अध्यशनमजीर्णं भोजनं, अथवा अजीर्ण
स्वरूपतो हेतुरध्यशनं च । ऋतुदोषेणेति शीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्ययेणेति
ऋतुविपर्ययश्च ऋतुसंभावस्यान्यथाभावः । एभिर्हेतुभिर्यथासंभवं प्रत्येकं दोषत्रयप्र-
कोपो बोद्धव्यः । ज्वरपुरःसरानित्यनेन ज्वरस्य पूर्वरूपतां दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

* ‘पक्वैकदोषजनितारुखः साध्याः, त्रिदोषजः क्षतजश्चासाध्यः’ (आ० ६०) ॥ २५ ॥

† ‘विस्फोटकसंप्राप्तिमाह—त्वचमित्यादि’ (आ० ६०) ॥ १ ॥ २ ॥

१ “न्याल” इति पाठान्तरम् ।

*अग्निदग्धनिमाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।

कचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ॥ ३ ॥

(सु. नि. अ. १३)

शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तद्द पर्वमेदनम् ।

सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥

ज्वरदाहरज्जास्त्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम् ।

पीतलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥

छर्द्यरोचकजाल्घानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः ।

अवेदनश्चिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥

वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ।

कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम् ॥ ७ ॥

कण्डूर्दाहो ज्वरदृच्छर्दिरेतैस्तु कफपैतिकः ।

विस्फोटस्वरूपमाह—अग्निदग्धनिमा इत्यादि । रक्तपित्तजा इति सर्वत्रैव विस्फोटे रक्तपित्तयोरन्यभिचारित्वं, यथा शूले वातस्य; वाताजुवन्धोऽप्यत्र बोद्धव्यः । यदाह भोजः,—“यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं लब्धि । अग्निदग्धनिमान् स्फोटान् कुरुतेः सर्वदेहगान् ॥ सज्वरान् सपरीदाहान् विद्याद्विस्फोटकांस्तु तान्”— इति ॥ ३-७ ॥—

†मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कटिनोऽल्पप्रपाकवान् ॥ ८ ॥

दाहरागृध्रामोहच्छर्दिमूर्च्छांरुजाज्वराः ।

प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽस्ताध्यः स्याद्विदोषजः ॥ ९ ॥

साभिपातिकलक्षणमाह—मध्ये इत्यादि । मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते चेति मध्ये निम्नोऽन्ते चोन्नत इत्यर्थः । निम्नोन्नत इति त्रयोप्योऽसिद्धस्यानित्यत्वेन । एवं संपूर्णलक्षणो यद्विदोषजः सोऽस्ताध्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

‡रक्ता रक्तसमुत्थाना गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ।

वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥ १० ॥

न ते सिद्धिं समायायन्ति सिद्धैर्योगशतैरपि ।

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥

सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ११ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विस्फोटनिदानं समाप्तम् ॥ ५३ ॥

* ‘सज्वरा इति ज्वरलक्षणं पूर्वरूपत्वेन ज्ञेयः । कश्चिदिति कचिच्छरीरदेशे । शूलं शरीरस्य तोदरूपं, पर्वमेदनं सन्धित्फुटनम्’ (आ० द०) ॥ ३-७ ॥

† ‘अल्पप्रपाकत इति अल्पपाकवानित्यर्थः । मोह इन्द्रियाणान्’ (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

‡ ‘रक्ता रक्तवर्णाः, रक्तसमुत्थाना इति रक्तसमुत्थानाश्च विस्फोटा मवन्तीत्यर्थः । ते च पित्तहेतुभिः कुपितेन रक्तेन वेदितव्याः’ (आ० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

१ अयमेतादृशमेव पाठं भजते ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । २९९

रक्तजलक्षणमाह—रक्ता इत्यादि । रक्तसमुत्थाना इति लक्ष्यपदं, वेदितव्यास्तु रक्तेनेति लक्षणपदं, यथा अश्मरीहेतु तत्पूर्वमिति; अयमर्थः—रक्तसमुत्थानाश्च विस्फोटा भवन्ति ते च कथं विज्ञेया इत्यत रक्तं वेदितव्यास्तु रक्तेनेति; अथवा रक्तसमुत्थाना इति रक्तं समुत्थापयन्तीति निश्चय रक्तच्छर्दनमभिमतमाचार्यस्य, वेदितव्यास्तु रक्तेनेति पदस्य कारणद्योतकस्याव्यवस्थानात् । घोरोऽत्यन्तदुःखदः । भूर्युपद्रव इति अत्र विसर्पोक्त एवोपद्रवो ज्ञेयः ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विस्फोटनिदानं समाप्तम् ॥ ५३ ॥

अथ मसूरिकानिदानम् ।

कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाभ्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥

क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्भवाः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥ २ ॥

मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः ।

तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रमङ्गोऽरतिर्भ्रमः ॥ ३ ॥

त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागश्च जायते ।

विस्फोटप्रमेदत्वात् प्रायेण तुल्यनिदानत्वाच्च मसूरिकानिदानम् । तस्या निदान-पूर्विकां संप्राप्तिमाह—कट्वम्लेयादि । विरुद्धाभ्यशनाशनैरिति विरुद्धैरभ्यशनाशनैश्च, 'विरुद्धाभ्यशनेन तु' इति पाठो वा । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैरिति दुष्टं व्यापन्नमर्षं, निष्पावः क्षाम्बिबीजं, आद्यशब्दान्मध्वालुकादिग्रहणम् । प्रदुष्टपवनोदकैरिति विषकुसुमादिसंस्पर्शात् प्रदुष्टः पवनस्तथोदकं च तैः । क्रूरग्रहेक्षणाच्चेति शनैश्चरादयो देशकोमकराः क्रूरग्रहास्तोषामीक्षणात् । दुष्टरक्तेन सङ्गता इत्यनेन रक्तस्य कट्वम्लादिभिर्हेतुनिर्विशेषेण कोपं दर्शयति । अत एवोक्तं तन्त्रान्तरे—“पित्तं शोणितसंसृष्टं यदा दूषयति लवचम् । तदा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु वेहिनाम् ॥ मसूरमुद्गभाषाणां तुल्याः कोलोपमा अपि । मसूरिकास्तु ता ज्ञेयाः पित्तरक्तविका धुवैः”—इति ॥ १-३ ॥—

स्फोटाः श्यावारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयाऽन्विताः ॥ ४ ॥

कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः ।

सन्ध्यस्थिपर्वणां मेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ॥ ५ ॥

शोषस्ताब्बोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ।

जातजामाह—स्फोटा इत्यादि । विरपाका इति विकारप्रभावात् ॥ ४ ॥ ५ ॥—

रक्ताः पीतसिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ॥ ६ ॥

भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ।

विड्मेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिस्तथा ॥ ७ ॥

मुखपाकोऽक्षिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।

पित्तजामाह—रक्ता इत्यादि । ज्वरस्त्रीमः सुदारुण इति तीव्रश्चण्डवेगः, सुदारुणो बहुदुःखेनातिदुःसहः ॥ ६ ॥ ७ ॥—

रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ८ ॥
कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम् ।
हृल्लासः सारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः ॥ ९ ॥
श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ १० ॥

रक्तजामाह—रक्तजायामित्यादि । एते विकाराः पित्तलक्षणा इति पित्तजमसूरीलक्षणत्वेन उक्ता ‘रक्ताः पीतासिताः स्फोटा’ इत्यादयो ये ये विकारास्ते रक्तजायां भवन्ति । अत्र कफजामनुक्तत्वेन पित्तजाया अनन्तरं रक्तजाया उक्तिः पित्तलक्षणस्यातिदिष्टस्याव्यवहितत्वेन सुखग्रहणार्थं, रक्तसममलाद्रकमलत्वाद्वा पित्तस्य पित्तजामभिधायास्याः कथनं, सर्वत्र कृतस्य समर्थनाय ॥ ८-१० ॥

*नीलाश्विपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजः ।
चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ ११ ॥
कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रलापारतिसंयुताः ।
दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसंक्षिताः ॥ १२ ॥

साक्षिपातिकलक्षणमाह—नीला इत्यादि । विपिटविस्तीर्णा इति विपिटश्चिदवा इति ख्यातः, तद्वद्विस्तृताः । चर्मसंक्षिता इति ‘चर्मदल’ इति ख्याताः ॥ ११ ॥ १२ ॥

†रोमकूपोज्ज्वलितसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।
फासारोचकसंयुक्ता रोमास्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १३ ॥

मसूरिकायाः प्रकारं रोमान्तिकामाह—रोमकूपोज्ज्वलितसमा इत्यादि । रागिण्य इति लोहिताः, ज्वरपूर्विका इति ज्वरपूर्वरूपाः ॥ १३ ॥

‡तोयशुद्ध्युदसंकाशास्त्वग्गतास्तु मसूरिकाः ।
स्वरूपदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोर्यं स्रवन्ति च ॥ १४ ॥
रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।
साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च मित्रा रक्तं स्रवन्ति च ॥ १५ ॥
मांसस्थाः कटिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः ।
गात्रशूलतृषाकण्डूज्वरारतिसमन्विताः ॥ १६ ॥

* ‘नीलाश्विपक्षप्रतिमाः । मध्ये निम्ना इत्युक्ते प्रान्तोज्ज्वलत्वं ज्ञेयम् । प्रभूताः प्रचुराः । कण्ठरोधः कण्ठग्रहः, प्रलापोऽप्रबद्धभाषणं, दुश्चिकित्सा असाध्याः, चर्मसंक्षिता ‘चामर्षांस’ इति ख्याताः’ (आ० ८०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

† ‘रोमकूपोच्छ्रयाः’ ॥ १३ ॥

‡ ‘अलर्यं चेन्न दुष्टा तदा साध्या । अत्रापि स्वरूपदोषानुबन्धत्वेन साध्यत्वम् । सूदवी नृदुस्पृशाः, घोरज्वरपरीता इति दारुणज्वरो यतः । संयोह इन्द्रियाण्यम् । क्षुद्राः तन्मयः,

मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।
 घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः क्षिग्धाः सवेदनाः ॥ १७ ॥
 संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ।
 क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः ॥ १८ ॥
 मज्जोत्था भृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः ।
 छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति हि ॥ १९ ॥
 भ्रमरेणेव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ॥
 पक्वाभाः पिडकाः क्षिग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ॥ २० ॥
 स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः ।
 शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि ॥ २१ ॥
 निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम् ।
 दोषमिश्रास्तु सत्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २२ ॥
 त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
 श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ॥ २३ ॥

रसादिसप्तधातुगतमसूरिकालिङ्गमाह—तोयबुद्बुदसंकाशा इत्यादि । अत्र दुष्टदूष्य-
 प्रभावातोयबुद्बुदसंकाशादीनि दोषलक्षणानि च भवन्ति, दोषमन्तरेण दूष्यदुष्टैर-
 भावात् ; अत एव वक्ष्यति,—‘दोषमिश्राश्च सत्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः’ इति । लक्-
 शब्देनात्र रसोऽभिधीयते, धातुगतप्रस्तावात् । लग्गताः साध्याः, अल्पदोषसंबन्धा-
 द्रकजाया अपि साध्यत्वेनाभिधानात् । मांसस्थाः कृच्छ्रसाध्याः, अत्यवगाढदोषदुष्टेः ।
 मेदोजायां कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेदित्यनेनात्यन्तकृच्छ्रसाध्यत्वं बोधयति, अस्थिमध्य-
 स्थितत्वान्मज्जः । क्षुद्रा इत्यादिना अस्थिमज्जगतयोः समानं लिङ्गम् । मज्जोत्था इत्यत्र
 मज्जग्रहणादस्थोऽपि ग्रहणं, आधारत्वात् ; अत एव वक्ष्यति,—‘भ्रमरेणेव विद्वानि
 कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः’—इति । मर्मधामानीति मर्मस्थानानि । पक्वाभा इत्यादिना शुक्रजाया
 लिङ्गम् । दृश्यते न तु जीवितमिति गम्भीरधातुगतदोषदुष्टेः शुक्रजाया असाध्यत्वम् ।
 ज्ञेयं न्यायस्य समानतया अस्थिमज्जगतयोरप्यसाध्यत्वं बोद्धव्यम् ॥ १४-२३ ॥

* वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः ।

कृच्छ्रसाध्यतमास्तसाधत्वादेता उपाचरेत् ॥ २४ ॥
 असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ २५ ॥
 लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसंनिभाः ।
 आसां बह्वविधा वर्णा जायन्ते दोषमेदतः ॥ २६ ॥

गात्रसमाः शरीरसमवर्णाः, चिपिटाः चिउडाकाराः । मर्मधामानि मर्मस्थानानि हृदयादीनि ।
 पक्वाकारा अननुपकाः । अन्ये ‘पङ्काशाः’ इति पठन्ति, तत्र कर्दमायाः । श्लेष्माः मसृणाः ।
 धातुगतानां दोषजानामपि साध्यत्वमाह—‘त्वग्गता इत्यादि’ (भा० द०) ॥ २४-२३ ॥

* ‘दोषदूष्यसंमूर्च्छनाद्विशेषवर्णत्वेन लक्षणमाह—प्रवालेत्यादि’ (भा० द०) ॥ २४-२६ ॥

१ ‘सूक्ष्माः’ इत्यत्र ‘श्लेष्माः’ इति पा० ।

२६ मा० नि०

वातजा इत्यादि । वातजादयः सञ्चिपातोत्थान्ता असाध्याः । एतासां संमूर्च्छन-
विशेषजनितवक्ष्यमाणप्रवालादिवर्णयोगादसाध्यत्वं, तेनैतद्वर्णविरहे वातजायाश्चिकित्सा
विधिरप्युक्त उपपद्यत इति केचित् । अन्ये तु वातजादय एताः स्वल्पतः एवासाध्याः,
चिकित्सोक्तित्वात् वातजादीनां महात्ययनिषेधार्थं, लिङ्गान्तरसंभारार्थं च तासां वक्ष्यामि
लक्षणमित्युक्तमित्याहुः । तासामिति असाध्यवातजादीनाम् लोहजालसमा इति जालं
जालकं गुडकमिति यावत्, तद्वत्कृष्णवर्णाः । अतसीरुलसंनिभा इति उमाफलवर्ण-
तुल्यवर्णाः । अनुक्तवर्णान्तरसंग्रहार्थमाह—आसां बहुविधा इत्यादि । दोषभेदेत इति
वातपित्तादिवोषविशेषात्, दृष्टिविशेषादित्यन्ये ॥ २४-२६ ॥

*कासो हिक्का प्रमेहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।

प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥ २७ ॥

मुखेन प्रसवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।

कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थवेदनम् ॥ २८ ॥

मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वैतः ।

लक्षणानि च दृश्यन्ते न दद्यादत्र मेघजम् ॥ २९ ॥

सर्वमसूरिकायां आशुस्थिकं लिङ्गमाह—कास इत्यादि । ज्वरस्तीव्रः सुदारुण इति
अत्र सुदारुण इति परेण संबध्यते, तेन सुदारुणः प्रलापः । अतिघूर्णताः जिह्मा-
यनम् । तथा घ्राणेन चक्षुषेस्तत्र रक्तं प्रसवेदिति संबध्यते । श्वसितीति श्वातो
भवति ॥ २७-२९ ॥

मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।

स भृशं त्यजति घ्राणान् तृषार्तो वायुदूषितः ॥ ३० ॥

सामान्येनासाध्यत्वमाह—मसूरिकाभिभूतो य इत्यादि । घ्राणेन निःश्वसेदिति
सुखव्यतिरेकेण घ्राणेनैव निःश्वसेत्, सर्ववाक्यानामवधारणफलत्वात् ॥ ३० ॥

मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिवन्धके ।

तथाऽसफलके चापि दुश्चिकित्श्वः सुदारुणः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमाधवकरनिरचिते माधवनिदाने मसूरिकानिदानं समाप्तम् ॥ ५४ ॥

मसूरिकायां उपद्रवमाह—मसूरिकान्ते इत्यादि । दुश्चिकित्स इति दुःशब्दोऽयं
निषेधे, तेनासाध्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मसूरिकानिदानं समाप्तम् ॥ ५४ ॥

* प्रमेह इन्द्रियाणाम् । ज्वरस्तीव्र इति तीव्रवेगः । सुदारुणो घोरः (आ० द०) ॥ २७-२९ ॥

† 'यः प्रदूषितो मसूरिकाभिः पीडितो नरो भृशं तृषार्तो भवति, स तथाविधो नरः
घ्राणां त्यजति' (आ० द०) ॥ ३० ॥

‡ 'मसूरिकान्तो इत्यादि । कूर्परे, जानुकूर्परे, मणिवन्धने घुटिकायां, असफलके पाशयोः
रूपे' (आ० द०) ॥ ३१ ॥

१ "वा प्रदूषितः" इति पाठमिमात्रेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । १३०३

अथ क्षुरद्रोगनिदानम् ।

*स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजो मुद्रसंनिभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

(सु. नि. अ. १३)

विसर्पादीनामक्षुरहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन क्षुरहेतुलक्षणचिकित्सितानां क्षुरद्रोगाणां पारिषेध्यात् क्षुरद्रोगनिदानम् । ननु, यदि क्षुरल्लमेधां हेतुलक्षणचिकित्सा-
ल्पत्वेन तर्हि अग्निरोहिणीवल्मीकादीनां त्रिदोषत्वेन हेत्वादिबाहुल्यात् कथं क्षुरत्वं ?
नैवं, बाहुल्येन तावत्, छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् ; किंवा अवान्तरमेदविरहः क्षुरत्वं,
येनात्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां न दोषव्यादिकृतभूरिसंख्यामेवेन व्रणज्वरादिवजि-
र्वेधाः, किंतु प्रत्येकं स्तोफसंख्ययाऽभिधानं तेषाम् । अन्यत्वाद्—क्षुरशब्दोऽल्पे रौद्रे
न वर्तते, तेन यथायोग्यं सर्वत्र व्यवस्था दृश्यते; रौद्रे क्षुरशब्दो यथा—“क्षुरा मृगा
यत्र शान्ताश्चेत्तरन्यैः समं मृगैः”—इति । क्षुराणां बालानां रोगाः क्षुरद्रोगा इति
केचित् । एवमप्यजगल्लिकादिपूतनादीनामेव परिग्रहो न त्वन्येषाम् । संक्षेपेण चतु-
श्चत्वारिंशद्विकारानत्र वक्तव्यान् क्रमेण दर्शयति—स्निग्धेत्यादि । भोजे तु मृषिका-
णमुष्णकोशफलार्शः प्रसृतयोऽधिकविकाराः पठ्यन्ते, ते च सुश्रुते विकारस्यानन्या-
दनुमता एव । बालानामिति प्रायोभावित्वादुक्तं, तेनावालानामपि दृश्यमानाः संग-
च्छन्ते ॥ १ ॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।

पिडका कफवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ २ ॥

(सु. नि. अ. १३)

यवप्रख्यमाह—यवाकारेत्यादि । यवाकारेति यववन्मध्ये स्थूला ॥ २ ॥

घनानामवक्रां पिडकामुञ्जतां परिमण्डलाम् ।

अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ ३ ॥

(सु. नि. अ. १३)

अन्त्रालजीमाह—घनामित्यादि । अन्त्रालजी ज्ञायुगता भोजवचनादवगन्तव्या ।
यदुक्तं,—“छेप्मानिलौ त्रितौ ज्ञायुं पिडकां परिमण्डलाम् । दुष्टौ जनयतोऽवक्रामल्प-
पूयामकण्डुराम् ॥ आमोदुम्बरसंकाशां विद्यादन्त्रालजीं तु ताम्”—इति ॥ ३ ॥

* ‘क्षुरद्रोगाणां मसुरिकारम्भकत्वादतोऽनन्तरं क्षुरद्रोगनिदानारम्भः । क्षुरा लघव-
तिलकालकाभिप्रायेण; अग्निरोहिणीवल्मीकप्रभृतीनामभिप्रायेण क्षुरास्तीक्ष्णाः, अथवा
पूर्वाचार्यपठिता पारिभाषिकीयं संज्ञा, काथपाक्यसंज्ञावत् । सवर्णा शरीरसमवर्णा, ग्रथिताका-
रत्वेन व्यवसिता । प्रायेण बालानामन्येषामप्यजगल्लिका भवति’ (आ० द०) ॥ १ ॥

† ‘अन्त्रालजी बहिर्वक्त्ररहिता, अन्तर्मुखी, साय्वाश्रिता च’ ॥ ३ ॥

विवृतास्यां महादाहां पकोदुस्वरसंनिभाम् ।

विवृतमिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ ४ ॥

(सु. नि. अ. १३)

विवृतामाह—विवृतास्थामित्यादि । पित्तेनाधिकपाकाद्विद्वृतमुखतायां विवृतासंज्ञा ॥ ४ ॥

*अथिताः पञ्च वा पट्वा दारुणाः कच्छपोपमाः ।

कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका वुधैः ॥ ५ ॥

(सु. नि. अ. १३)

कच्छपिकालक्षणमाह—अथिता इत्यादि । दारुणाः कठिनाः । मध्योन्नतत्वेन पर्य-
न्ताल्पत्वेन च कच्छपिकासंज्ञा ॥ ५ ॥

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।

अन्धः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ ६ ॥

मुखैरनेकैः क्षुतितोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।

वल्मीकमाहुर्भिपजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ ७ ॥

वल्मीकलक्षणमाह—ग्रीवांसेत्यादि । वल्मीकवदित्यनेन प्रचुरसिखरत्वेन समुच्छि-
तत्वं दूरावगाढमूलत्वं च ख्याप्यते । अत एव चिकित्सायामवगाढमूलशोभनार्थमभि-
क्षारभ्यां चिकित्सेत्युक्तम् ॥ ६-७ ॥

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।

इन्द्रविद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिपक्ष्ण ॥ ८ ॥

(सु. नि. अ. १३)

इन्द्रविद्धामाह—पद्मकर्णिकवदित्यादि । पद्मकर्णिकवन्मध्ये इति पद्मवराटवत् ॥ ८ ॥

मण्डलं वृत्तमुत्सर्जं सरक्तं पिडकाचितम् ।

रुजाकर्णं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ९ ॥

गर्दभिकामाह—मण्डलमित्यादि । गर्दभिका यद्यपि समानतन्त्रे न पठ्यते तथाऽपि
सर्वत्र सुश्रुतेऽभिधीयते; अविगीतपाठेन व्यवस्थितेव ॥ ९ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः ।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पापाणगर्दभः ॥ १० ॥

पापाणगर्दभलक्षणमाह—वातेत्यादि । स्थिरः कठिनः, पापाणवत् कठिन्यात्
पापाणगर्दभः लोके 'गलवट्ट' इति ख्यातः ॥ १० ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम् ।

स्थिरां पनसिकां तां तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥ ११ ॥

* 'मध्ये उन्नतत्वेन पर्यन्ते नतत्वेन च कच्छपिकासंज्ञा' (आ० द०) ॥ ५ ॥

† 'निष्प्रत्यनीकमसाध्यम्' (आ० द०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

‡ 'पद्मकर्णिकावन्मध्ये पिडकाभिमुक्ताम्' (आ० द०) ॥ ८ ॥

§ 'वृत्तं वर्तुलम् । उत्सर्जमुन्नतम्' (आ० द०) ॥ ९ ॥

१ "अन्तःप्राकिनीम्" इति पाठान्तम् ।

पनसिकामाह—कर्णखेलादि । एषा भोजे ‘समन्ततः’ इति वचनात् कर्णस्य चहिरपि भवतीति केचिन्वाचक्षते । यदुक्तं,—“कफवातौ प्रकुपितौ मांसमाश्रित्य कर्णयोः । समन्ततः परिस्त्वान् कुरुतः पिडकां स्थिराम् ॥ विषमां दाहसंयुक्तां विद्यात् पनसिकां तु ताम्”—इति । तच्च न सम्यक्, समन्तत इत्यस्य कर्णाभ्यन्तर एवोपपन्नत्वात् । दृश्यते बाह्यरन्ध्रे शालूकाकारेयमिति केचित् । अस्यां वातकफजायां भोजे दाहपाटो विकृतिविषमसमवायादधिष्ठानभूतरक्तप्रवादाद्वगन्तव्यः ॥ ११ ॥

विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।

दाहज्वरकरः पित्तात्स द्वेयो जालगर्दभः ॥ १२ ॥

जालगर्दभलक्षणमाह—विसर्पवदित्यादि । अपाकवानिति ईषरपाकवान्, पित्तकृ-
तत्वेन सर्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वादिति चक्रः, किंतु पाकरहित एवायमुपलभ्यते ।
पित्तादित्युद्भूतपित्तात्, तेन भोजोक्तं पित्तोत्पन्नदोषत्रयजन्यलमस्याविदग्धं भवति ।
‘स यदाह,—“पित्तोत्कटास्त्रयो दोषा जनयन्ति लग्नाधिताः । श्यावं रक्तं तर्जुं शोथम-
पाकं बहुवेदनम् ॥ विसर्पिणं सदाहं च तृष्णाज्वरसमन्वितम् । विसर्पमाहुस्तं व्याधि-
मपरे जालगर्दभम्”—इति । अनुकर्णस्त्वाह—“पित्ताधिकसत्र तीव्रदाहो रक्तपाको
विसर्पज्वरकरो जालगर्दभः”—इति । अयमग्निवात इति ख्यातो विकारः ॥ १२ ॥

* पिडकामुत्तमाङ्गस्यां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् ।

सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥ १३ ॥

बाहुपार्श्वासकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।

पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यग्निनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

(इ. नि. अ. १३)

इरिवेल्लिकालक्षणमाह—पिडकामित्यादि । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गामिति । सर्वात्मिकां
सर्वदोषजाम् । सर्वात्मिकामित्यनेनैव सर्वलिङ्गत्वे सिद्धे पुनः सर्वलिङ्गामिति वचनं विहृ-
तिविषमसमवायारब्धलिङ्गव्यतिरेकेण प्रत्येकदोषलिङ्गयुक्तां ख्यापयति ॥ १३ ॥ १४ ॥

एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसंनिभाम् ।

त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रचक्षते ॥ १५ ॥

गन्धमालामाह—एकामित्यादि । एकामेतादृशीमिति कसोत्तैककृष्णस्फोटसदृ-
शीम् ॥ १५ ॥

किंक्षभाणेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसंनिभाः ॥ १६ ॥

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवम् ।

तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सर्वदोषजाम् ॥ १७ ॥

* ‘उत्तमाङ्गस्यां सिरोगताम्’ (आ० २०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

† ‘वाताधिकैः सप्ताहात्, पित्ताधिकैर्दशाहात्, कफाधिकैः पक्षादित्युक्तम्’ (आ० २०)
॥ १६ ॥ १७ ॥

अग्निरोहिणीलक्षणमाह—कक्षेत्यादि । सप्ताह्याद्वा दशाहद्वेष्टमिधानमसाध्यैलक्ष्या-
पकमनुपकमाद्बोद्धव्यम् । उपकमात् पुनरियं साध्यैव, अत एवास्याधिकृतसामिधानं
चरकेणाप्यग्निरोहिणीं प्रत्यभिहितं,—“सन्ति द्वेर्विधा रोगाः साध्याः दारुणसंमताः ।
ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः” (च. सू. स्था. अ. १८)—इति ।
तन्त्रान्तरमपि,—“पित्तरक्तोत्कटा दोषाः प्रदीप्ताद्भारसंनिभान् । पक्षभागेषु कुर्वन्ति
सीमदाहरुजाज्वरान् ॥ मांसावदारणान् स्फोटान् ये हन्युरनुपक्रमात् । पक्षादशाहाद-
र्वाग्वा सा ज्ञेया बहिरोहिणी”—इति । वातपित्तकफाधिक्याद्यथाक्रमं सप्ताहादिवि-
कल्पः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नखमांसमधिष्ठाय चायुः पित्तं च देहिनाम् ।

कुर्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥ १८ ॥

तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुनजं वदेत् ॥ १९ ॥

(सु. नि. अ. १३)

चिप्पमाह—नखेत्यादि । तं व्याधिं चिप्पमिति चिप्पमङ्गुलिवेष्टकमिति ख्यातम् ।
चरके लक्षतनामायं विकारः । यदुक्तं,—“रोगोऽक्षतधर्मनखान्तरे स्यान्मांसादोषी
मृषादाहपाकः” (च. वि. स्था. अ. १२)—इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णानुपरिस्थिताम् ।

पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २० ॥

(सु. नि. अ. १३)

अनुशयीलक्षणमाह—गम्भीरामित्यादि । गम्भीरामित्यन्तःपाकेन । अल्पसंरम्भा-
मित्यल्पशोथाम् ॥ २० ॥

विदारीकन्दवहृत्ता कक्षाबहुणसन्धिषु ।

विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥ २१ ॥

विदारीलक्षणमाह—विदारीत्यादि । विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सन्निर्लक्षणेत्यर्थः
केचिदसर्वजा, असर्वलक्षणेति उभयत्रापि नवः प्रयोगमिच्छन्ति, तेनासर्वजा इति
सर्वदोषैः सन्निपतितैर्न भवति, असर्वलक्षणेति सन्निपातलक्षणरहितेत्यर्थः । तेन प्रत्ये-
कदोषेन्द्रजत्वेन षड्विधा सन्निपातमात्रेण न भवतीति वाक्यार्थः । किंल्यं पक्षो यद्य-
भिमतः स्यादाचार्यस्य, तदा व्यत्यर्थं ‘षड्विधा व्येकदोषजा’ इति पदं कृतं स्यात् ।
किंच बहुप्रपञ्चत्वेन क्षुद्रत्वासङ्गतिश्च । अपरे ‘असर्वजा सर्वलक्षणा’ इति पठन्ति;

* अन्ये तु “तमेवाक्षतरोगाख्यं तथोपनखमिलापि” इत्यधिकं ग्रन्थमवीक्ष्यते । तदेव
चिप्पमिति (आ० द०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

† कफादन्तःप्रपाकान्तां विद्यादनुशयीं मित्क् इति केचन पाठं पठन्ति । उपरिस्थितां
मस्तके स्थितामिति व्याचक्षते (आ० द०) ॥ २० ॥

१ दर्शन इति कं । २ मिथ्याचारेण इति कं ।

तदपि न संगतं, सर्वेदोपैर्न भवत्यथ सर्वदोषलक्षणा भवति हन्त तर्हि लिङ्गिनमन्तरेण
 त्रिंशद्भुर्भावप्रसङ्गः । अन्ये तूत्तरपद एव नवः प्रयोगात्, 'सर्वेषां सर्वलक्षणा' इति
 वदन्ति; तत्र यदि सर्वेषां लक्षणानि सर्वलक्षणानि तान्यविद्यमानानि यस्यामिति; तद
 कथं लिङ्गमन्तरेण लिङ्गिनः परोक्षस्य परिच्छेदोदयः । अथ सर्वाणि च तानि लक्षणा-
 न्यविद्यमानानि यस्यामिति, सन्निपातजत्वेऽप्यसंपूर्णलक्षणेत्यर्थः । एतदपि न सङ्गतं,
 यद्ययं पक्षोऽभीष्टः स्यात्तदाऽसर्वलक्षणेति न वक्तव्यमत्र स्यात्, सर्वत्र न्यायस्यास्य
 समानत्वात्; हेतुरूपकोपबलेन हि सर्वत्र सर्वावर्ण्यल्लिङ्गसङ्गतिः । असंपूर्णलक्षण-
 त्वेन दोषाणां हीनबलत्वं समबुद्ध नामनारम्भकत्वं वा शक्यमेवास्मिन् पक्षे वक्तुं, किंतु
 तत्रात्रिचन्ते; तत्तद्विषयत्रापि नञः प्रयोगं विना सर्वेषां सर्वलक्षणेति पाठो युक्तः
 सर्वजेष्वभिधायपि सर्वलक्षणेति वचनमिदिवैल्लिङ्गक्यामिव प्रकृतिसमसमवायजन्यवाता-
 दिल्क्षणदर्शनाय, तेन विकृतिविषयसमवायजन्यासाध्यत्वादिलक्षणानि न भवन्ति ।
 अस्मिन्नपि पाठे सर्वेषां सर्वैरेकादिप्रकारैर्वातादिभिर्जन्यते, एवं सर्वलक्षणेति वक्तुं
 पार्यते, किंतु क्षुद्रोऽगलाहोपमेदेन गणना न युक्ता । चरकैः लिप्यं कफमास्तजा
 पठ्यते । अतुल्यं, "ज्वरान्विता बहुगकक्षसन्धौ वर्तिर्निरतिः कठिना मता वा ।
 विदारिका सा कफमास्ताभ्याम्" (च. वि. स्था. अ. १)-इति । तेनात्राप्यत्रापि-
 त्तयुक्तकफवातजत्वेन सर्वजत्वं हेतुम् । यथा—ज्वरयोगेनाल्पपित्तलम् । अतुल्यम्,
 "जम्मा पित्ताद्वे नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना" (वा. वि. स्था. अ. १)-इति ।
 'विदारीमिति तां विद्यात् सर्वेषां सर्वलक्षणां' इति पाठान्तरे न कश्चिद्व्याख्यान-
 प्रपञ्चः ॥ २१ ॥

* प्राप्य मांससिरास्त्रायः श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः ।

अग्निं करोत्यसौ भिक्षो मधुसर्पिवैसानिमम् ॥ २२ ॥

अवस्थास्त्रावमनिलस्तत्र वृद्धिं गतः पुनः ।

मांसं संशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः ॥ २३ ॥

दुर्गन्धिं क्लिप्तमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः ।

अवन्ति रक्तं सहसा तं विद्याच्छर्करावुदम् ॥ २४ ॥

(सु. नि. अ. १३)

शर्करामाह—प्राप्येत्यादि । इयमेव शर्करावुदस्य हेतुः । अस्यां कफानिलौ दोषौ,
 मांससिरास्त्रायमेदांसि द्रव्याणि । अनिलस्तत्र वृद्धिं गत इति पूर्वमेव तावद्दोऽनिलो
 धातुक्षयेण वृद्धिमतिक्षयेन गतोः मांसं संशोष्य काठिन्यात् शर्करातुल्यां शर्करां जन-
 यति । अतः शर्करायास्तुल्यं शर्करावुदं भवति । दुर्गन्धिं क्लिप्तमित्यादिना शर्करोत्पन्नं
 शर्करावुदलक्षणं, शर्करावुदं च शर्करावस्थैवेत्येकं एवायं विचारः; तेन न संख्याति-

* 'शर्करा पापाणशर्करा ! तत्र इति, शर्करावुददेवे. अत्र सप्तमर्थे प्रज्ञमी' (आ०-२०)
 ॥ २२-२४ ॥

१ अस्याग्रे "दोषे विनष्टेऽप्येऽभी सर्वसंपूर्णलक्षणाः—इत्यातङ्कदर्पणेऽपि पठ्यते ।

रेकः । नानावर्णमिति घृतमेदोवसावर्णं रक्तम् । तत इति शर्करार्जुदादेर्व । भोजेऽपि पथ्यते,—“तमेव भिजं दुर्गन्धं घृतमेदोनिमं सिराः । खवन्ति स्त्रावमनिशं तदा स्याच्छर्करार्जुदम्”—इति । तमेवेति ग्रन्थिम् ॥ २२-२४ ॥

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूपयोः ।

पादयोः कुरुते दारीं पाददारीं तमादिशेत् ॥ २५ ॥

(सु. नि. अ. १३)

पाददारीमाह—परिक्रमणशीलस्येत्यादि । परिक्रमणं पादविहरणं, दारी दारण-
मात्रं, विपादिकाकुष्ठं तु पिडका सविदारणेति भेदः ॥ २५ ॥

*शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ॥ २६ ॥

(सु. नि. अ. १३)

कदरमाह—शर्करोन्मथित इत्यादि । कदरं कोलाघ्नीति ख्यातम् । कोलवदिस्य
स्थाने कीलवदिति पाठान्तरम् । कदरं हस्तेऽपि भवति । तथाच भोजः,—“हस्तयोः
पादयोश्चापि गम्भीरानुगतं खरम् । मांसकीलं जनयतः कुपितौ कफमादौ ॥
सशाल्यमिव तं देशं मन्यते तेन पीडितः । शर्कराकदरं केचिन्मन्यन्ते वातकण्टकम्”—
इति कोलवदिति वदरवत् ॥ २६ ॥

क्लिन्नाङ्गस्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहकृजान्वितौ ।

दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ २७ ॥

(सु. नि. अ. १३)

अलसकलक्षणमाह—क्लिनेत्यादि । अयं कफरक्तजो विकारः ‘पाङ्क्त्या’ इति ख्यातः ।
अत्र कण्डूः कफस्य, दाहकृजं रक्तस्य ॥ २७ ॥

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ २८ ॥

रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः ।

तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रूहेति च विभाव्यते ॥ २९ ॥

(सु. नि. अ. १३)

इन्द्रलुप्तस्य लक्षणमाह—रोमकूपेत्यादि । एतन्निमिर्दोषैः सशोणितैः संभावान्निय-
तकालव्यापारैर्भवति । एतच्च स्त्रीणां न भवतीति विदेहवचनाध्यायानयन्ति ।
यदुक्तं—“अत्यन्तसुकुमाररक्तो रजो दुष्टं स्रवन्ति च । अन्यायामरता यस्मात्तस्मान्न

* ‘पादे शर्करा घटकर्परखण्डादयः, तामिस्रमथिते पीडिते कण्टकादिभिर्वा क्षते कोल-
वदुत्सन्नो ग्रन्थिर्जायते, तत्कदरं नाम’ (भा० द०) ॥ २६ ॥

† मूर्च्छितं, मूर्च्छितं, प्रच्यावयति धातयति । ततोऽन्येषामसंभव इति अन्येषां रोम्णाम-
प्रादुर्भावः’ (भा० द०) ॥ २८ ॥ २९ ॥

१ संभवोप्येकत्वेनास्तीति क. । २ रुद्धयोः इति ख. । ३ धृक्त्वा इति क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३०९

खलितिः खियाः—” इति । अव्ययामाद्वातपित्तयोरक्षेपेन नातिरोमच्युतिः, रजः-
स्त्रावेण च स्रोतोऽवरोधमावावृत्तयुतानामपि रोम्णां पुनर्विरोहः; किंतु स्त्रीष्वपि खलि-
तिदर्शनात् प्रायिकं विदेहवचनम् । खालित्यं रूढेति च तस्य पर्यायकथनम् । तथाच
भोजः,—”तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खलीं रूक्षां च केचन”—इति । कार्तिकस्तवाह,—
”इन्द्रलुप्तं इमंशुषि भवति, खालित्यं शिरसेव, रूक्षा च सर्वदेहे”—इति । आगमस्त्वत्र
नास्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

*दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपात्यते ।

कफमारुतकोपेन विद्याहारणकं तु तम् ॥ ३० ॥

(सु. नि. अ. १३)

दारुणलक्षणमाह—दारुणेत्यादि । दारुणेति कठिना । कफमारुतकोपादिति यद्य-
प्युक्तं तथापि पित्तरक्तानुबन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । तथाहि विदेहः,—”यदत्र पटल-
भासं स्रजस्कं शिरस्त्वचि । परुषं जायते जन्तोस्तस्य रूपं विशेषतः ॥ तोदैः सम-
न्वितं वातात् सकण्डूगौरवं कफात् । सपिपासं सदाहार्तरागं पिप्तास्रजं तथा”—इति ।
अत्र वचने सदाहरागं च पिप्तात्, सार्तिं तु रक्तात्, अर्तिर्हि रक्तजाऽपि भवति ।
यदुक्तं,—”रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्चेवास्ति न चास्ति रुक्”—इति । दारुणं
रुक्सीति लोके ॥ ३० ॥

†अरुपि बहुवक्राणि बहुल्लेदीनि मूर्धनि तु ।

कफासृक्क्रिमिकोपेन नृणां विद्यावरुषिकाम् ॥ ३१ ॥

(सु. नि. अ. १३)

अरुषिकामाह—अरुषीत्यादिना । अरुषीति व्रणाः ॥ ३१ ॥

‡क्रोधश्लोकश्चमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।

पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ ३२ ॥

(सु. नि. अ. १३)

पलितमाह—कोथेत्यादि । शरीरोष्मेति देहामिः । पित्तं चेति पित्तमपि शिरोगतं
पलितहेतुः । ननु, पित्तमेवाग्निः, तत्र तत्र पित्तस्य पाचकत्वेनाभिधानात्; यदुक्तवान्
सुश्रुतिः,—”न पाकः पिप्तादृते” (सु. सू. स्था. अ. १७)—इति, तथा—”पित्ते
तस्मिन् पाचकोऽग्निरिति संज्ञा” (सु. सू. स्था. अ. २१)—इति, तथा स एव—”न
खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेये तु पित्ते दहनपचनदारणादिष्वभिवर्त-

* ‘प्रपात्यते पुटपुटायते’ (आ० ६०) ॥ ३० ॥

† ‘नृणां पुरुषाणां कफासृक्क्रिमिकोपेन मूर्धनि मस्तके बहुवक्राणि तथा बहुल्लेदीनि,
अरुषीति व्रणा भवन्ति, तामरुषिकां विधात्’ (आ० ६०) ॥ ३१ ॥

‡ ‘क्रोधादिकृतेन शरीरोष्मणा पित्तेन शिरोगतेन वैकृतं वयस्कृतं तु प्राप्तेनेत्यर्थः । अन्ये तु
पिप्तादयोर्मेदवादिन उभाभ्यां मन्यन्ते कालजलक्षणं, अन्येऽपि त्रिमिरेव दोषैः स्यादिति
कथयन्ति’ (आ० ६०) ॥ ३२ ॥

मानेऽमिवदुपचारः क्रियते अन्तरमिरिति, क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पद्यामः न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः” (सु. सू. स्था. अ. २१)—इति; चरकाचार्योऽप्याह,—“दर्शनं पक्वहृत्मा च क्षुत्पूष्णा देहमार्दवम् । प्रभाप्रसादौ मेधा च पित्तकर्माधिकारजम्” (च. सू. स्था. अ. १८)—इति; पाकस्यान्यथानुपपत्त्या चाग्नेरज्ञीकारः; किंच मन्देऽग्नौ पित्तकरमरी वादिद्रव्योपयोगादभेद्विद्धिः, पित्तप्रतिकूलशीतमधुरादिद्रव्योपयोगाचोपशम उपलभ्यते; यदि हि पित्ताद्विज्ञोऽग्निः स्यात्तदा पित्तस्य वृद्धिहासानुविधानमस्यानुपपन्नं स्यात्, न हि वृद्धिनकरमण्डले हिमभाज्यऽहिमोपलम्भः, अतुहिनमण्डले अहिमभाजि भगवति भास्करेऽभिमतो हिमोपलम्भः, यद्यतो भिन्नं तत्ततो मेदेनोपलभ्यते, यथा सागरादजगरः, न चैवं पित्तादग्निः, तत्कृतः पित्तादग्नेः पृथगुपादानमिति ? अत्र प्रत्याभिधीयते—न तावदन्तरमिः पित्तादग्निजः भेदसाधकप्रमाणस्य भूयः सद्भावात्; तथाह्यभेदे ‘समदोषः समामित्र’ (सु. सू. स्था. अ. १५) इत्यत्र, “समप्रकोषां दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रयौ” इत्यत्र च दोषपदलब्धत्वाद्भेदेः पृथगुपादानमसङ्गतं; तीक्ष्णः पित्तेन चेति स्वात्मनि क्रियाविरोधादसङ्गतं; यत्पुनः “न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः” इत्याद्युक्तः तद्भेदमेव साधयति, उपचारमिधानात्, न ह्यभेदे उपचारः संभवति । यदप्यग्नेः पित्तवृद्धिहासानुविधानमभिहितं तदप्रयोजकं, भेदेऽपि समानत्वेन तदुपपत्तेः । यथा कफवृद्धिहासकरसाम्यामेन्द्रव्याभ्यां शुक्रस्य वृद्धिहासौ दृष्टौ, न च कफशुक्रयोरैक्यं; किंच घृतं पित्तशमनमग्नैश्च दीपनं, पित्तस्य संचयादौ नाभेद्विद्धिः, पेयादिकं चाग्निकरं, न पित्तकृतं; ततश्च पित्ताद्विलक्षणोऽन्तरमिः । स च ब्रह्मतेजःसमुदायात्मकस्य पित्तस्य तेजोभागो न बहिरनलम्बद्रुस्माहाराकारः, समुदायतश्च समुदायो अन्य एव करचरणादिभ्य इव शरीरं; अत्यन्तमेदं चामग्रहणं, तस्य नित्यसंश्लेषणशालित्वात् । पित्तस्य तेजोऽंश एव पाच(व)कः, तवाह भोजः,—“दृढमुष्णोचितं ह्येतत् पित्तोष्मा पचतीति यत् । मूर्च्छितो रसवीर्याभ्यां समानव्यानसहितः”—इत्यारभ्य, “तस्मात् तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स पक्विमान् । स कायमिः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवन्”—इति । पित्तकदेशत्वात्तेजसि पित्तोपचारमाश्रित्य सुश्रुतेनोक्तं,—“न पाकः पित्तादृते”—इति, तथा—“न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः”—इति । एवमन्यदप्यग्नेरभेदसाधकं वक्ष्यन् समामेयम् । ननु, यदि तीक्ष्णः पित्तेनेत्युक्तं, तदा कथं पित्तेनैव भामेः प्रशमनमभिधीयते । यदुक्तं चरके,—“कट्वजीर्णविदाहाम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् । आह्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम्” (च. चि. स्था. अ. १५)—इति उच्यते, यदा कटुकेन रुक्षोष्णेन पित्तं वृद्धं भवति, तदा तेजोभागरूपायाः पित्तस्यावस्थाया उत्पणत्वात्तीक्ष्णः पित्तेनेति सङ्गतं; यदाऽलवणेन निगधोष्णेन कफानुगमनभाजा वृद्धं पित्तं तदा पित्तस्य द्रवावस्थाया उद्विक्तत्वाभिर्वापणमभेरुक्तमिति । अतुर्कर्णेऽप्युक्तं—“कुपितेन वायुना दीपस्वेवाग्नेर्निर्वापणं, पित्तेनोष्णजलवत्, कफेनाम्बुवत्”—इति । ततश्च युक्तमभेदेः पृथगुपादानमिति । अग्निश्च पित्तगतत्वेन क्रोधकृतो भवत्येव, क्रोधेन पित्तकोपात्; शोकभ्रमाभ्यां तु जनित्रभावेन शरीरोष्मणोपि

अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ।

मापवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलात्मपकं तु तत् ॥ ३६ ॥

(सु. नि. अ. १३)

मपकलिङ्गमाह—अवेदनमित्यादि । स्थिरं कठिनमिति गद्यदासः; अचलमिति युक्तं, भोजे मृद्विति पाठात् । मपकमादिशेदिति मापवत्त्वात् “इवे प्रतिकृतौ” इति कन्, नैरुत्तयेन च विधिना हस्तत्वम् । अत्र चकारेण कफमेदसी समुक्षीयेते । तथाच भोजः,—“वातेरिते त्वचि यदा दूष्येते कफमेदसी । श्लेष्मणं मृदु सवर्णं च कुरुते मपकं वदेत्”—इति ॥ ३६ ॥

*कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।

वातपित्तकफोच्छोषात्तान्विधात्तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

(सु. नि. अ. १३)

तिलकालकलक्षणमाह—कृष्णानीत्यादि । “वातपित्तकफोच्छोषात्” इति पाठे वात-पित्ताभ्यां हेतुभ्यां कफस्योच्छोषः शोषणं तस्मात् । अन्ये चरकं दृष्ट्वा ‘वातपित्ताद्यु-च्छोषात्’ इति पठन्ति । तथाच चरकः—“यस्य पित्तं प्रकुपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति । तिलका विह्वला व्यङ्गा नीलिका चास्य जायते” (च. सू. स्था. अ. १८)—इति; अस्मिन् वचने वातोऽप्यवगन्तव्यः, तेनापि शोषस्य क्रियमाणत्वात् । अन्येऽपि तन्त्रान्तरं दृष्ट्वा ‘वातपित्तकफोच्छेकात्’ इति पठन्ति । उत्सेकादित्युक्तेकात् । तथाहि तन्त्रान्तरं,—“मारुतः पित्तमादाय कफरक्तसमाश्रितः । विनोति तिलमात्राणि त्वचि ते तिलकालकाः”—इति; किंत्वस्मिन्नपि तन्त्रे कफरक्तसमाश्रित इत्यनेन कफरक्तयोरश्रित-वातेन पित्तसहितेनोच्छोषादेव तिलकालके काष्ण्यस्य संभवोऽवगम्यते, ततश्च “वात-पित्तकफोच्छोषात्” इति पाठो शुज्यते । ‘वातपित्तरतोक्षेकात्’ इति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

†महद्वा यदि वा क्षाल्यं श्यावं वा यदि वाऽसितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥

(सु. नि. अ. १३)

न्यच्छलिङ्गमाह—महद्वेत्यादि । असितं कृष्णम् । “नीरुजं मण्डलं” इत्यस्य स्थाने ‘सहजं मण्डलं’ इति केचित् पठन्ति, तेन जन्मकालप्रवृत्तं न्यच्छमिच्छन्ति, अत एव न्यच्छस्य पर्याये लाञ्छनमिति तैः पठ्यते । यथा,—“न्यच्छं लाञ्छनमुच्यते”—इति । लाञ्छनं लक्षणम् । अत्र भोजवचनात् पित्तरक्तान्वितो वायुः कारणम् । यदाह,—“रक्तपित्तान्वितो वायुस्त्वक्प्रदेशाश्रितो यदा । जनयेन्मण्डलं कृष्णं श्यावं वा न्यच्छमादिशेत्” इति । अत्र श्यावत्वपक्षे मुखेतरदेश एव संभवेन बहुलत्वेन व्यङ्गाद्देशोऽवगन्तव्यः ॥ ३८ ॥

* ‘शरीरत्वक्तुसमानि नोद्वतानीलवर्णः । अन्ये तु “वातपित्ताद्युच्छोषात्” इति पठन्ति । तत्र वातपित्ताभ्यां रक्तस्य शोषादिलक्षः । अत एव तिलकालके काष्ण्यं (भा० ८०) ॥ ३७ ॥

† ‘श्यावं शुक्लानुविद्धं कृष्णवर्णं’ (भा० ८०) ॥ ३८ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३१३

*क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।

मुखमागत्य सहसा मण्डलं विस्जज्यतः ॥ ३९ ॥

नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ।

(सु. नि. अ. १३)

व्यङ्गलिङ्गमाह—क्रोधायासेत्यादि । श्यावमिति शुक्लानुविद्धकृष्णवर्णम् । अस्य 'छपावक' इति 'मेछेता' इति च लोके ख्यातिः ॥ ३९ ॥—

कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४० ॥

(सु. नि. अ. १३)

नीलिकालक्षणमाह—कृष्णमेवंगुणमिति । एवंगुणमिति नीरुजतनुकमण्डलधर्मः; व्यङ्गोक्तदोषोऽत्रापि बोद्धव्यः, संमूर्च्छनविशेषाच्च नीलित्वकारी । कृष्णान्यच्छादति-कृष्णत्वेन मिथा नीलिका, व्यङ्गनीलिकयोस्तु व्यक्त एव मेदः—श्यावो व्यङ्गः, कृष्णा नीलिका; भोजे तु नीलिका गात्र एवोक्ता । यदुक्तं,—“मासतः क्रोधहर्षाभ्यामूर्ध्वगो मुखमाधितः । पित्तेन सह संयुक्तः करोति वदनत्वचि ॥ नीरुजं तनुकं श्यावं व्यङ्गं तमिति निर्दिशेत् । कृष्णमेवंगुणं गात्रे नीलिकां तां विनिर्दिशेत्”—इति ॥ ४० ॥

मर्दनात् पीडनाद्वाऽति तथैवाप्यभिधाततः ।

मेदूचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ ४१ ॥

तदा वातोपसृष्टत्वाच्चर्म परिवर्तते ।

मणेरधस्तात् कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥ ४२ ॥

(सु. नि. अ. १३)

सरुजां वातसंभूतां तां विधात् परिवर्तिकाम् ।

सकण्ठः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ ४३ ॥

मेदूगताभिधातजे रोगत्रये परिवर्तिकाभाह—मर्दनादित्यादि । पीडनाद्वाऽतीत्यतिशब्दो मर्दनपीडनाभ्यां सह संबध्यते । अतियोगादेव ते वार्ता कोपयतः । सर्वतश्चरन्ति व्यानः, 'सर्वतश्चरः' इति पाठे स एवार्थः । परिवर्तत इति सर्वतो विवर्तते । कोप इति चर्मकोपः । परिवर्तिकेति वृत्तधातोः “रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्”—इति ण्वुल् (वृत्-गक-भाप्) । एवमवपाटिकायां च बोद्धव्यम् । अस्यां वातजायामपि पित्तानुबन्धाद्वाहपाको भवतः, कफसंबन्धस्तु सकण्ठः कठिना चापीत्यादिनाभिहितः । भोजेऽप्युक्तं,—“मणेरधो मेदूचर्म व्यानस्तु परिवर्तयेत् । सशूलतोददाद्याद्यैर्विज्ञेया परिवर्तिका । श्लेष्मिकी कठिना मिथा कण्ठमस्यल्पवेदना”—इति ॥ ४१-४३ ॥

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्वलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।

हस्ताभिधातादपि वा चर्मण्युद्धर्तिते बलात् ॥ ४४ ॥

(सु. नि. अ. १३)

* 'मुखछाई' इति लोके (आ० द०) ॥ ३९ ॥—

१ सवेदनं सदाहं च पाकं च जनति कचित् । परिवर्तिकेति वा विधात् सरुजां वातसंभवात् ॥ इति ख. । २ “सर्वतश्चरः” इति मुख्योऽस्य पाठः ।

२७ मा० नि०

यस्यावपाट्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ।

अवपाटिकामाह—अल्पीयः खामित्यादि । अल्पीयः खामित्यल्पतरः खं योनिमुखं यस्याः सा तथा, कन्यां क्षनार्तवा अल्पीयः खा भवति । अत्र हेतुन्तरं हस्ताभिघातादपि वेति । उद्धर्तित इति ऊर्ध्वं वर्तिते । यस्यावपाट्यत इति स्वयमेव विदीर्यते । एषा च पृथक् दोषत्रयेणानुवध्यते । तथाच भोजः,—“मर्दनादभिघाताद्वा कन्यायोनिप्रपीडनात् । लक्ष्यते यदि मेढस्य चर्मं दर्भैरिव क्षतम् ॥ हेयावपाटिका सा तु पृथग्दोषैः समन्विता । वातात् सा परुषा रूक्षा शूलनिस्तोदकारिणी ॥ पिप्सात् सखाहा रक्षाद्वा दाहदृग्णासमन्विता । छैष्मिकी कठिना सिग्धा कण्डूमस्यल्पवेदना”—इति ॥ ४४ ॥—

*वातोपसृष्टे मेढ्रे वै चर्मं संश्रयते मणिम् ॥ ४५ ॥

मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ।

निरुद्धप्रकाशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ॥ ४६ ॥

मूत्रं प्रवर्तते अन्तोर्मणिर्विम्रियते न च ।

निरुद्धप्रकाशं विद्यात् सरुजं वातसंभवम् ॥ ४७ ॥

(सु. नि. अ. १३)

निरुद्धप्रकाशमाह—वातोपसृष्ट इत्यादि । संश्रयत इति समग्रं श्रयते, अत्रैव नीयत इत्यर्थः । अवपाटिका त्वरुद्धा चर्मसंकोचाजिरुद्धप्रकाशो भवतीति ब्रुवते, सजिरुद्धगुदवत् स्वतन्त्रोऽपि भवतीति शक्यते ब्रुं; निरुद्धप्रकाश इत्यस्मिन्नर्थे निरुद्धप्रकाशः, निरुक्तेन च रूपसिद्धिः । मूत्रस्रोतः संकुचितचर्मपीडनेन मणैः स्वल्पद्वारे त्वान्मूत्रस्रोतो रुणद्धि । अवेदनमित्यस्य स्थाने सवेदनमिति केचित् । अत्र भोजामिप्रायेण व्याचक्षते एकदा निरुद्धे स्रोतसि सवेदनमन्यदा तु प्रकाशे मन्दधारं प्रवर्तते, मणिश्च नावधीर्यते मूत्रेणेति । तथाच भोजः—“मेढ्रान्ते चर्मणि यदा मारुतः कुपितो बृहन् । द्वारं रुणद्धि स शनैः प्रकाशश्च मुहुर्भवेत् ॥ मूत्रं मूत्रयते कृच्छ्रात् प्रकाशस्तु यदा भवेत् । वातोपसृष्टमेढस्तु मणिर्न च विधीर्यते । निरुद्धं च प्रकाशं च व्याधिं विधात् स्रुवारुणम्”—इति । सुश्रुते तु निरुद्धप्रकाशत्वात् निरुद्धप्रकाशः । मणिर्विम्रियते न चेति मणिर्विहृतो न भवति ॥ ४५-४७ ॥

वेगसंधारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।

निरुणद्धिं महास्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ ४८ ॥

मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।

सजिरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ४९ ॥

(सु. नि. अ. १३)

मूत्रमार्गरोधकनिरुद्धप्रकाशानन्तरं पुरीषमार्गरोधकं सजिरुद्धगुदमाह—वेगसंधारणादित्यादि तस्येति गुदस्य । ‘महास्रोत’ इति पाठे तु महास्रोतो गुदविवरं, निरुद्धप्रकाशवदत्रापि चर्मसंकोचात् सजिरुद्धगुदम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

* ‘वातदुष्टमेढ्रे चर्मं संश्रयत इति समग्रं श्रयते तत्रैव लीयत इत्यर्थः । चर्मसंकोचान्मूत्रस्रोतो रुण्यते’ (भा० द०) ॥ ४५-४७ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३१५

शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽघौतेऽपाने शिशोर्मवेत् ।

स्त्रिंशे वाऽस्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ ५० ॥

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावश्च जायते ।

एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ ५१ ॥

(सु. नि. अ. १३)

अहिपूतनमाह—शकृन्मूत्रेत्यादि । अपान इति गुदे, स्त्रिंशे खेदवति, अस्नाप्यमाने अक्षियमाणक्षालने; खेदमलक्षेदादेव कण्डूर्भवतीत्यर्थः । एकीभूतमिति अपानं व्रणैः सहैकीभूतम् । अहिपूतनं च बालानामेव भवति, भोज्ये पुनरिदं दुष्टस्तन्यपानादपि भवतीति पठितम् । यदुक्तं,—“दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च कण्डूदाहरुजावद्भिः पिष्टकैश्च समाचिता ॥ संभवन्ति यथादोषं दारुणा अहिपूतना”—इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

* स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः ।

यदा प्रक्लिद्यते खेदात् कण्डू जनयते तदा ॥ ५२ ॥

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावश्च जायते ।

प्रादुर्बृषणकच्छं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ ५३ ॥

(सु. नि. अ. १३)

अहिपूतनसमानहेतुलिङ्गतया शुदाश्रयं शुदाश्रयमुल्लङ्घ्यानन्तरं वृषणकच्छमाह—स्नानोत्सादनहीनस्येत्यादि । एषा च निदानविशेषात् प्रायो वृषणभावित्वाद्भिषिष्ट-भिक्षितोपयोगित्वाच्च कुष्ठोक्तकच्छतो भेदेन पठ्यते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

† प्रवाहणातीसारभ्यां निर्गच्छति शुद्धं वह्निः ।

रूक्षदुर्बलदेहस्य शुद्भ्रंशं तमादिशेत् ॥ ५४ ॥

(सु. नि. अ. १३)

शुद्भ्रंशालिङ्गमाह—प्रवाहणेत्यादि । प्रवाहणं प्रकर्षणं कुन्थनम् । ‘वाह प्रयत्ने’ इत्यस्य रूपम् । प्रवाहणेनातिवेगोदीरणेन वातकोपः, अतीसारेण तु धातुक्षयात्; यदि वा प्रवाहणेनातीसारेण चाधोगतमासृत्वेन शुद्भिर्निर्मो रूक्षादिदेहस्य ॥ ५४ ॥

‡ सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।

कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ ५५ ॥

(सु. नि. अ. १३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शुद्भिरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५५ ॥

वराहदंष्ट्रलिङ्गमाह—सदाह इत्यादि । अयं ‘वराहदाढ’ इति लोके प्रसिद्धः ॥ ५५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शुद्भिरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५५ ॥

* ‘उत्सादनमाहरणवलयम्’ (भा० द०) ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

† ‘इत्थं कण्ठवलेन वायोरानयनम् । प्रवाहणं प्रवाहणेन वातकोपः, अयं वातकोपजः’ (भा० द०) ॥ ५४ ॥

‡ ‘शूकरदंष्ट्राकारत्वेन शूकरदंष्ट्रको विसर्पलिङ्गः’ (भा० द०) ॥ ५५ ॥

अथ मुखरोगनिदानम् ।

आनूपपिशितक्षीरदधिमत्स्यातिसेवनात् ।

मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ १ ॥

रोगगणत्वसामान्यान्मुखरोगनिदानमुच्यते-आनूपेत्यादि । मुखरोगाश्च पञ्चपट्टि-
र्भवन्ति । यदाह भोजः,—“दन्तेष्वष्टावोष्ठयोश्च मूलेषु दश पद्म य । नव ताडनि
जिह्वायां पञ्च सप्तदशमयाः । कण्ठे त्रयः सर्वसरा एकपट्टिश्चतुःपराः”—इति ॥ १ ॥

तत्राष्टावोष्ठगतानाह—

*कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।

दात्येते परिपाठ्येते ओष्ठौ मास्तकोपतः ॥ २ ॥

वातिकलक्षणमाह—कर्कशादित्यादि । दात्येते इति विदायेते । परिपाठ्येते इति,
किंचिद्ववीरणैस्त्वचौ भवत इत्यर्थः ॥ २ ॥

चीयेते पिडकामिश्र सरुजाभिः समन्ततः ।

सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ३ ॥

(सु. चि. अ. १६)

पैतिकलक्षणमाह—चीयेते इत्यादि । सरुजाभिरिति पित्तकृतरुजान्विताभिः ।
अथैवं सदाहपाकपिडकाविति किमर्थमुच्यते ? पूर्वेष्वेव गतार्थत्वात् । नैवं, पक्षान्तर-
प्रतीत्यर्थं पुनरुच्यते; अन्यमर्थः—कदाचित् पित्तरुजान्वितबहुपिडकाचित्तावोष्ठौ
कदाचिद्वाहपाकान्वितपिडकाचितौ वा भवतः; अन्यस्त्वाह—अनतिमिथार्थत्वा-
दव्यक्तशब्दार्थत्वाच्च वाहपाकातिशयदर्शनार्थं पिडकानुवादः ॥ ३ ॥

सवर्णामिश्र चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।

भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥ ४ ॥

(सु. चि. अ. १६)

कफजमाह—सवर्णामिरित्यादि । सवर्णामिरिति ओष्ठसमानवर्णाभिः । अवेदनौ
इषद्वेदनौ ॥ ४ ॥

सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छेत्तौ तथैव च ।

सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ ॥ ५ ॥

(सु. चि. अ. १६)

सन्निपातिकलक्षणमाह—सकृदित्यादि । सकृदिति कदाचिद्विकृतिवशादेवं भवति ।
अनेकपिडकाचित्ताविति वातादिवेदनान्वितबहुपिडकौ, अनेकवर्णापिडकाचिता-
विलयन्ये; अनेकाश्च वर्णा वातादीनां कृष्णपीतश्वेताः, अत्र पक्षे सकृत्कृष्णादित्यादि-
पिडकातोऽन्यत्र कल्पनीयम् ॥ ५ ॥

* कर्कशौ शाकपत्रसदृशौ, परुषौ रूक्षौ, स्तब्धौ निश्चलौ । संप्राप्तानिलवेदनाविलय
“कृष्णौ वीत्ररुजान्वितौ” इति पाठान्तरम् (आ० द०) ॥ २ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३१७

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ६ ॥

(सु. वि. अ. १६)

१ रक्तजमाह—खर्जूरेत्यादि । खर्जूरफलवर्णाभिरित्यनेन वर्णमात्रेणैव साधर्म्यं प्रतिपाद्यते, यदि तु सर्वात्मना साधर्म्यमभीष्टं स्यात्, तदा 'खर्जूरफलतुल्याभिः' इत्येवोच्येत । रक्तोपसृष्टाविति रक्तदूषितौ ॥ ६ ॥

*गुरू स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।

जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ७ ॥

(सु. वि. अ. १६)

मांसजमाह—गुरू स्थूलावित्यादि । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्तीति किमयोऽप्यत्र उच्छिष्टता भवन्ति । उभयतो मुखादिति मुखविवरमपेक्ष्योभयभागयोः, सकृणीप्रदेशयोरिति यावत् । मुखादिति ल्यब्लोपे पश्यमी । 'उभयतोमुखा' इति पाठान्तरे उभयसकृणीभागो मुखमाधयो येषां ते तथा । द्विमुखा इत्यन्ये ॥ ७ ॥

सर्पिमण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू ।

अच्छं स्फटिकसंकाशमास्त्रायं स्रवतो भृशम् ॥ ८ ॥

तयोर्धणो न संरोहेन्मृदुत्वं च न गच्छति ।

(सु. वि. अ. १६)

मेदोजमाह—सर्पिमण्डप्रतीकाशावित्यादि । सर्पिमण्डप्रतीकाशाविति सर्पिमण्डो मृतस्योपरितनः स्रच्छभागः, तत्प्रतीकाशौ तत्सदृशौ । तयोरिति तादृशयोः ॥ ८ ॥—

†क्षतजामौ विदीर्येते पाट्येते चाभिघाततः ॥ ९ ॥

प्रयितौ च तथा स्यातामोष्टौ कण्डूस्तमन्वितौ ।

(सु. वि. अ. १६)

आभिघातजमाह—क्षतजाभावित्यादिना । अत्र कफरक्तयोरप्यनुबन्धो बोद्धव्यः । यदुक्तं भोजे,—“क्षतावमिहतौ नापि रक्षाबोष्टौ सवेदनी । भवतः सपरिसावौ कफरक्तप्रदूषितौ”—इति । वायुरप्यत्राभिघाताहभ्यते, अयं चाभिघातजशोयाद्यथोक्तलक्षण-कुरणमेदेन तथा त्रातिकौष्ठप्रकोपादपि कफरक्तरूपहेतुमेदयोगाद्विद्यते ॥ ९ ॥

दन्तमूलगतान् पश्यदश्च व्याकरोति—

‡शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्तते ।

दुर्गन्धीनि सकृणानि प्रहेदीनि मृदूनि च ॥ १० ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।

शीतादौ नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ ११ ॥

(सु. वि. अ. १६)

१ * 'उभयतोमुखा' इति पाठान्तरं, तत्र 'द्विमुखा' (जा० द०) ॥ ७ ॥

† 'विदीर्येते पाट्येते खण्डीक्रियेते । नातनः केवलः स्फकारणकुपितः, अत्र तु वायुरभिघाताहभ्यते; तयोरयमेव मेदः । यवमष्टाबोध्यता' (जा० द०) ॥ ९ ॥—

‡ 'रक्तं प्रवर्तते; दन्तमांसानि दुर्गन्धीनि ईषदसितानि हेदयुक्तानि मृदूनि च भवन्ति, तथा शीर्यन्ते गच्छन्ति, स शीतादौ नाम व्याधिरिति' (जा० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

शीतादमाह—शोणितमित्यादि । दन्तवेष्टेभ्य इति दन्तबन्धनमासेभ्यः । अक-
सादिति अमिघातादिनिमित्तं विना । 'शीर्यन्ते' इत्यस्य स्थाने, 'पच्यन्ते' इति गदा-
घरः, व्याचष्टे च—'स्वयं' इति शेषः । पचन्ति च परस्परमित्यन्योन्यं पचन्ति,
पाकोष्मदूषितशोणितसंचरणेन ॥ १० ॥ ११ ॥

*दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।

दन्तपुष्पुटकौ नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ १२ ॥

(सु. वि. अ. १६)

दन्तपुष्पुटकमाह—दन्तयोस्त्रिषु इति । अयं च दन्तयोस्त्रिष्विति विधानात् द्वित्रि-
दन्तनियतः, कफरक्तजत्वेऽपि शौषिराद्विज्ञोऽयं, रुजालासावाभावात् ॥ ११ ॥

स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।

दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १३ ॥

(सु. वि. अ. १६)

दन्तवेष्टमाह—स्रवन्तीत्यादि । स्रवन्ति पूयरुधिरमित्यत्र 'दन्तमूलानि' इति
शेषः । चला दन्ता भवन्ति चेति चकारेण पचन्ति चेति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

†श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।

लालासावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥ १४ ॥

(सु. वि. अ. १६)

शौषिरलिङ्गमाह—श्वयथुरित्यादि । नामत इति प्रसिद्धितः ॥ १४ ॥

‡दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।

यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्माहाशौषिरसंज्ञितः ॥ १५ ॥

(सु. वि. अ. १६)

महाशौषिरलिङ्गमाह—दन्ता इत्यादि । तल्लु चाप्यवदीर्यते इत्यत्र चकारेण दन्ता
भोष्टौ चाप्यवदीर्यन्ते इति द्रष्टव्यम् । सप्तत्राज्यायं मारकः । यदाह भोजः,—
'सदाहो दन्तमूलेषु शोथः पित्तकफानिलात् । जातः कफं क्षपयति क्षीणे तस्मिन्,
शोणितम् ॥ विवृद्धमनिशं दन्तान् ताल्वोष्ठमपि दारयेत् । महाशौषिर इत्येतत्
सप्तत्राजिह्वन्त्यसूत्रं'—इति । यस्मिन् शौषिरे एवमपि भवति स महाशौषिर इति
गदाघरः ॥ १५ ॥

§दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यसृक् ।

पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ १६ ॥

(सु. वि. अ. १६)

* 'दन्तयोस्त्रिषु वा नियतः कफरक्तजो दन्तपुष्पुटकः' (जा० ६०) ॥ १२ ॥

† 'दन्तमूलेषु श्वयथुः पीडावान् कफरक्तजो लालासावी स शौषिरो नाम नामतः
प्रसिद्ध इति' (जा० ६०) ॥ १४ ॥

‡ 'यस्मिन् व्याधौ वेष्टेभ्यो दन्ताश्चलन्ति, स सर्वजः सर्वदोषजः' (जा० ६०) ॥ १५ ॥

§ 'यस्मिन् मांसानि शीर्यन्ते, छीवति चाप्यसृगिति रोमी लोहितं मूत्ररोतीत्यर्थः ।
स व्याधिः परिदरो ज्ञेयः । कथंभूतः ? पित्तासृक्कफजः' (जा० ६०) ॥ १६ ॥

मधुक्रोशन्त्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३१९

परिदरमाह—दन्तमांसानीत्यादि । दन्तमांसस्य परिदारणात् परिदरसंज्ञा ॥ १६ ॥

* वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।

यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ १७ ॥

(सु. वि. अ. १६)

उपकुशलक्षणमाह—वेष्टेष्वित्यादि । ताभ्यामिति दाहपाकाभ्याम् । सोपकुश इति निर्देशोऽसिद्धत्वानित्यत्वादसाधुः, तेन स उपकुश इत्यर्थः ॥ १७ ॥

† घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।

चला भवन्ति दन्ताश्च स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ १८ ॥

(सु. वि. अ. १६)

वैदर्भलिङ्गमाह—घृष्टेष्वित्यादि । संरम्भ इति शोथः, वैदर्भपाकौ वा ॥ १८ ॥

‡ मास्तेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।

खलिवर्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥ १९ ॥

(सु. वि. अ. १६)

खलिवर्धनलिङ्गमाह—मास्तेनेत्यादि । जाते रुक् च प्रशाम्यतीति उत्पितेऽधिके दन्ते प्रभावाद्देवनाया अभाषः ॥ १९ ॥

§ शनैः शनैः प्रकुर्वते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।

करालान्विकटान् दन्तान् करालो न स सिध्यति ॥ २० ॥

(सु. वि. अ. १६)

कराललक्षणमाह—शनैरित्यादि । करालान् विषमान् । करालस्तु सुश्रुतेऽनु-
जोऽधिकः संप्रहकारेण पठितः, तेन सुश्रुतोक्तपक्षद्वयसंख्याहातिः ॥ २० ॥

हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।

लालासावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।

(सु. वि. अ. १६)

अधिमांसकमाह—हानव्य इत्यादि । अधिमांसक इति संज्ञायाम् कन् । हानव्य इति हनुकुहरैः । पश्चिम इत्यवसानजे, अन्तर्जे इति यावत् ॥—

* वेष्टेषु दन्तवेष्टनमसिषु दाहः पाकश्च स्यात् । दन्ताश्चलन्ति (आवृष्टिता आचालिताः शोणितं स्रवन्ति, मन्दरुजः, रक्ते सुप्ते सति वै तस्याध्मायन्ते, मुखं पूति च भवति ।) ताभ्या-
मित्यत्र 'तेभ्यः' इति पाठे, तेभ्यो दन्तवेष्टेभ्यः । सोपकुश इति निर्देशोऽसिद्धत्वात्साधुः
(आ० द०) ॥ १७ ॥

† 'दन्तमूलेषु दन्तमसिषु दन्तकाष्ठादिना घृष्टेषु सत्सु महान् संरम्भो जायते, दन्ताश्च
चला भवन्ति, स व्याधिरभिघातजो वैदर्भोऽख्यः' (आ० द०) ॥ १८ ॥

‡ 'मास्तेन वायुना तीव्रवेदनोऽधिको दन्तो जायते, असौ विकारः खलिवर्धनसंज्ञः'
(आ० द०) ॥ १९ ॥

§ 'वायुर्दन्तसमाश्रितः सन् शनैः शनैर्दन्तान् करालान्विषमान् विकटान् कुर्वते, स व्याधिः
करालो न सिध्यति' (आ० द०) ॥ २० ॥

*दन्तमूलगता नाब्धः पञ्च हेया यथेरिताः ॥ २१ ॥

(सु. नि. अ. १६)

पञ्च दन्तनाडीराह—दन्तेत्यादि । नाब्धः पञ्च हेया यथेरिता इति नाडीनिदाने यथोक्ता वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तथा दन्तमांसगता अपि नाब्धः । एताश्च नाडीमणसमानलक्षणा अपि शालाक्यसिद्धान्तेन संख्यापूरणाय चिकित्सा-
मेदाश्च पुनरुक्ताः ॥ २१ ॥

दन्तगतानष्टौ ग्राह—

†दीर्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ।

‡दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ २२ ॥

(सु. नि. अ. १६)

सदागतिनिमित्तज इति सदागतिर्वायुः, तस्मान्निमित्तत्वात् इति । सदागतिनिमित्त इति वक्तव्ये सदागतिनिमित्तज इति यत्कृतं तद्वलवद्देवुजान्यवातकृतत्वबोधनार्थ-
मिति कार्तिकः, केवलवातजत्वख्यापनार्थमिहान्ये ॥ २२ ॥

‡कृष्णच्छिद्रश्चलः स्नावी सत्सरम्भो महादन्तः ।

अनिमित्तरुजो घाताद्विशेषः क्रिमिदन्तकः ॥ २३ ॥

(सु. नि. अ. १६)

क्रिमिदन्तकमाह—कृष्णच्छिद्र इत्यादि । कृष्णच्छिद्र इति दुष्टरक्तजक्रिमिकृतशोथ-
पाकद्वारेण कृष्णच्छिद्र इत्यर्थः । अन्ये 'कृष्णश्चित्र' इति पठन्ति, चित्र इति चित्रबाधे,
अर्शआदित्वादच् । स्नावीति दन्तमूलेषु स्नावो बोद्धव्यः, दन्तानां नीरसत्वेन स्नावा-
भावाद । अनिमित्तरुज इति अवघट्टनादिनिमित्तं विनैव महादन्तत्वेन रुजावानिति
कार्तिकः ॥ २३ ॥

‡वर्कं वर्कं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।

कफवातकृतो व्याधिः स भजनकसंज्ञितः ॥ २४ ॥

(सु. नि. अ. १६)

भजनकलक्षणमाह—वर्कमित्यादि । वर्कं वर्कमिति दन्तभङ्गकारिणा दोषेण वर्क-
स्यापि वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

* 'तासां मध्ये त्रिलिङ्गा नाडी असाध्या' (आ० द०) ॥ २१ ॥

† 'दन्तेषु दीर्यमाणेष्विव दास्यमानेष्विव मृशं रुजा भवति, स दालनो नाम व्याधिः ।
असाध्योऽयं व्याधिः' (आ० द०) ॥ २२ ॥

‡ 'कृष्णः कृष्णदन्तकः, छिद्र इति छिद्रवान्, अर्शआदित्वादच् । क्रिमिकृतच्छिद्रत्वात्स-
च्छिद्रदन्त इत्यर्थः । चलश्चलदन्तः । सत्सरम्भः सम्बन्धः । स तथाविधो वाताक्रमिदन्तको
हेयः' (आ० द०) ॥ २३ ॥

§ 'यस्मिन् रोगे दन्तभङ्गकारिणा दोषेण वर्कस्यापि वर्कत्वं भवेदन्तभङ्गश्च भवेत्, 'जायते'
इत्यत्र 'तीव्रलक्ष्' इति याज्ञान्तरं, स व्याधिर्भजनक इति ख्यातः कथंभूतः । कफवातकृतः ।
असाध्योऽयं व्याधिः' (आ० द०) ॥ २४ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३२१

*शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः ।

पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ २५ ॥

(सु. नि. अ. १६)

दन्तहर्षलक्षणमाह—शीतेत्यादि । ‘शीतमुष्णं च दशनाः सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य तं दन्तहर्षं तु व्याधिं विद्यात् समीरणात्’—इति श्लोकान्तरं पठन्ति । तत्र दन्तहर्षस्य वातजत्वेऽप्युष्णासहत्वं व्याधिप्रमाणात्, कफरक्षावृत्तत्वाद्वा बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

†मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोपितः ।

शर्करेव खरस्पर्शा सा श्लेया दन्तशर्करा ॥ २६ ॥

(सु. नि. अ. १६)

दन्तशर्करालक्षणमाह—मल इत्यादि । ‘शर्करेव खरस्पर्शा’ इत्यस्य स्थाने ‘सा दन्तानां गुणहरी’ इति क्वचित् पठ्यते, दन्तानां गुणस्य शुक्लत्वदृढत्वादिकस्य हरणशीला ॥ २६ ॥

‡कपालेष्विव दीर्यस्तु दन्तानां सैव शर्करा ।

कपालिकेति विज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ २७ ॥

(सु. नि. अ. १६)

कपालिकालक्षणमाह—कपालेष्वित्यादि । कपालेष्विवेति मलसहितदन्तावयवेषु काठिन्यात् कपालतुल्येषु; दन्तमल एव कठिने कपालप्राये दीर्यमाणे सैव शर्करा कपालिका । सदेति बाल्यादां । अत्रावकाशे हनुमोक्षः सुश्रुते दन्तदेशसामीप्याद्दन्तपीडनाच्च पठितः, स इह संप्रहङ्कारेण मुख्यदन्तगतत्वाभावाच्च पठितः, पठितस्तु हनुमहर्षज्ञया वातव्याधौ भोजवचनात् । यदुक्तं,—“वाताभिघाताजन्तोर्हि हनुसन्निधिर्यमुच्यते । निरस्तजिह्वः कृच्छ्रेण भाषितं तत्र गच्छति ॥ सम्बद्धं तमनिलव्याधिं हनुमोक्षं विनिर्दिशेत्”—इति ॥ २७ ॥

§योऽसृद्धिद्वारेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।

इयावता नीलता चापि गतः स इयावदन्तकः ॥ २८ ॥

* ‘यस्य द्विजा दन्ताः शीतस्य भक्ष्यस्य प्रवातस्य प्रचण्डवातस्याम्लस्यासहा अक्षमा भवन्ति, स नामतः प्रसिद्धितः कफमारुतकोपेन दन्तहर्षो श्लेयः । भक्ष्य इत्यत्र “रूक्ष” इति पाठान्तरम्’ (आ० द०) ॥ २५ ॥

† ‘यो दन्तगतो मलः कफमारुतशोपितो भवति सा दन्तशर्करा । तथा च वाग्भटः—“अधावनान्मलो दन्ते कफवातेन शोपितः । पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा साऽप्युपेक्षिता”—इति’ (आ० द०) ॥ २६ ॥

‡ ‘दन्तविनाशिनी । “दहन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह” इति केचित्पठन्ति, तत्रापि स प्रवार्धः’ (आ० द०) ॥ २७ ॥

§ ‘इयावदन्तकमाह—य इत्यादि । यो दन्तोऽसृष्टिमिश्रेण पित्तेनाशेषतो दग्धस्तथा इयाव-

१ अयं “रूक्ष” इत्यत्र “भक्ष्य” इत्येव पाठं मुख्यं मनुते ।

दन्तमांसे मलैः सासैर्वाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।

सदाहरकृ स्त्रवेद्विचः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥ २९ ॥

(सु. नि. अ. १६)

* जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।

पित्तेन दद्यात्युपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।

कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोच्छ्रयैः शात्मलिकण्टकामैः ॥ ३० ॥

(सु. नि. अ. १६)

संप्रति जिह्वागतानाह—जिह्वाऽनिलेनेत्यादि । स्फुटितेति मनाग्विधीर्णा । प्रसुप्तेति सुप्तेव, रसस्यानवबोधात् । शाकच्छदनप्रकाशेति शाकतरुप्रवत् कण्टकाचितेत्यर्थः, शाको मरुतहनः । पित्तकण्टकलक्षणे दद्यातीति आत्मनेपदानित्यत्वात् साधु । अयं च रोगो जायतीति ख्यातः ॥ ३० ॥

† जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः

सोऽल्लाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।

जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो

मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ ३१ ॥

(सु. नि. अ. १६)

अल्लासमाह—जिह्वेत्यादि । प्रगाढ इति प्रकर्षेण ग्राहो वारुण इत्यर्थः । तेन 'जिह्वागतेष्वल्लासस्तु' इत्यादिनाऽल्लासस्यासाध्यतोच्चा सूच्यते । कफरक्तमूर्तिरिति कफरक्तान्यां हेतुभ्यां लब्धमूर्तिः । कफरक्तञ्च इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः, भृशपाकेन पित्तं, अतस्त्रिदोषजो ज्ञेयः, अत एवास्याल्लुपकमेणासाध्यत्वं, कफरक्तयोस्तु प्राधान्येनाभिधानम् । 'अभोगतः' इति पाठान्तरे जिह्वाया अधोगतः ॥ ३१ ॥

‡ जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वाभुजस्य जातः कफरक्तमूलः

लालाकरः कण्डूयुतः सचोषः सा तूपजिह्वा पठिता मिषग्भिः ३२

(सु. नि. अ. १६)

सामथवा नीलतां गतो भवति, स श्यावदन्तको ज्ञेयः । श्यावदन्तक इति संज्ञार्था कर् । असाध्योऽयं व्याधिः' (आ० द०) ॥ २८ ॥ २९ ॥

* 'सुप्तेति सुप्तेव रसस्यानवबोधादचेतनेत्यर्थः । सरक्तैः कण्टकैर्वाप्ता । अयं च रोगो जायतीति ख्यातः । 'पित्तात्सदाहरूपचीयते तु दीर्घैः' इति पाठान्तरे पित्ताज्जिह्वा एवमपि कण्टकैर्वाप्यते । कफकण्टकानाह—कफेनेत्यादि । कफेन दूषिता जिह्वा गुर्वी बहुला स्फुलां शात्मलिकण्टकामैर्मांसोच्छ्रयैर्मांसादुरैश्चिता न्वाप्ता भवतीति संवन्धः' (आ० द०) ॥ ३० ॥

† 'यो जिह्वातले श्वयथुः, सोऽल्लासनामा विकारः, स तु श्लोफः प्रवृद्धो जिह्वां स्तम्भयति, जिह्वामूले मूर्धं पाकं प्राप्नोति' (आ० द०) ॥ ३१ ॥

‡ 'उन्नम्य ऊर्ध्वोत्थल, एतेन जिह्वाया अधो भवतीत्युक्तं, जिह्वाग्ररूपो जिह्वाग्रसन्निभः, कफरक्तमूलः कफरक्तकारणम् । मिषग्भिः सा तूपजिह्विका पठिता' (आ० द०) ॥ ३२ ॥

१ चक्षिणो दित्कारणेनाऽऽनुदात्तत्वकृष्णाऽऽत्मनेपदस्याऽनित्यत्वेऽपि "भावकर्मणोः" इति निहितात्मनेपदस्यानित्यत्वेनात्र—साधुत्वसाधनं—साध्यसाधु—येति—सुधीभिरेवानुसंधेयम् ; कण्ठादेराकृतिगणत्वादित्यस्यपदमिति परे ।

मधुकोशस्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३२ ३

उपजिह्विकामाह—जिह्वाग्ररूप इत्यादि । सचोष इति चोषः साक्षादभिसंबन्धेन-
वोपतापः, चोषश्चात्र रक्तयोनिना पित्तेन ॥ ३२ ॥

तालुगंतानाह—

*श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूले प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो घ्मातवस्तिप्रकाशः ।

सृग्णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति
व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥ ३३ ॥

(सु. नि. अ. १६)

कण्ठशुण्डीमाह—श्लेष्मासृग्भ्यामित्यादि । घ्मातवस्तिप्रकाश इति वायुपूरितचर्म-
पुटतुल्यः ॥ ३३ ॥

शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।

(सु. नि. अ. १६)

तुण्डिकेरीलक्षणमाह—शोथ इत्यादि । प्रागुक्ताभ्यामिति श्लेष्मासृग्भ्याम् ।
तुण्डिकेरी वनकार्पासीफलं, तन्तुल्यशोथतया तुण्डिकेरी । तोददाहाभ्यामिह घात-
पित्तानुबन्धो ज्ञेयः ॥—

†मृदुः शोथो लोहितः शोणितोत्थो
क्षेपोऽधुपः सज्वरस्तीक्ष्णश्च ॥ ३४ ॥

(सु. नि. अ. १६)

अधुपलक्षणमाह—मृदुरित्यादि । शोणितोत्थ इति रक्तसमुत्थः ॥ ३४ ॥

‡कूर्मोज्ञतोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा तु ।

(सु. नि. अ. १६)

कच्छपलक्षणमाह—कूर्मोज्ञत इत्यादि । अवेदन इत्यल्पवेदनः । अशीघ्रजन्मेति
चिरजः ॥—

§पश्चात्कारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्यादकादर्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ ३५ ॥

दुष्टं मांसं नीरुजं तालुमध्ये
कफाच्छूनं मांससंघातमाहुः ।

(सु. नि. अ. १६)

* श्लेष्मरक्ताभ्यां तालुमूले प्रवृद्धस्तथा दीर्घः प्रलम्बः शोफः कण्ठशुण्डीति गलशुण्डीति
नाम्नाऽयं व्याधिः पठितः (आ० ६०) ॥ ३३ ॥

† 'स्तब्धादिलक्षणः शोथोऽधुपः ज्ञेयः । अधुप इति छन्दोजुरोपात्तः' (आ० ६०) ॥ ३४ ॥

‡ 'कूर्मोज्ञतः कूर्मवदुन्नतः, अवेदन इत्यन्यथः, अशीघ्रजन्मेति चिरजः भन्दानुसारीत्यर्थः,
अरक्तः पाण्डुरः' (आ० ६०)

§ 'तालुमध्ये प्रोक्तलिङ्गं शोफं रक्तादर्वुदं विद्यात् । मांससंघातमाहुः-दुष्टमित्यादि । अत्र
केचित् "दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजं वा ताल्वन्तःस्थम्" इति पठन्ति' (आ० ६०) ॥ ३५ ॥

तात्त्वर्बुदमाह—पद्माकारमित्यादि । पद्माकारमिति पद्मकर्णिकाकारम् । तथाच भोजः,—“तपर्येव भवेन्नदो यथा पद्मस्य कर्णिका । पार्श्वतश्चाङ्कुरैर्दधैर्नत्सा चाप्य-
वसीदति ॥ श्लेष्मरक्तसमुत्थानं तत्तात्त्वर्बुदसंज्ञितम्”—इति । रक्तजलाहोहितम् ।
ओक्लिन्नमिति पूर्वोक्तरक्तात्त्वर्बुदतुल्यलिङ्गमित्यर्थः ॥ ३५ ॥—

नीरुक् स्वायी कोलमात्रः कफात् स्या-
न्मेदोयुक्तात् पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ ३६ ॥

शोपोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः
श्यासश्चोग्रस्तालुशोपोऽनिलाद्य ।

पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येन तालुपाकं वदन्ति ॥ ३७ ॥

(सु. नि. अ. १६)

पुष्पुटमाह—नीरुगित्यादि । पुष्पुटस्तालुदेशे इति तालुपुष्पुटः । तालुशब्दोऽत्र
लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । ‘तालुशोपस्तु पित्तात्’ इति केचित् पठन्ति, पित्तस्यापि शोप-
कत्वात् । केचित्तु वक्ष्यमाणं ‘पित्तं कुर्यात्’ इति पदमत्रापि संबध्य श्यासश्चोग्र इति
चकारं भिन्नक्रमेण योजयित्वा विभक्तिविपरिणामं च कृत्वा पित्तं तालुशोपं कुर्यादिति
व्याचक्षते । कित्थयं भोजेऽपि वातादेव पठितः । यदुक्तं,—“तालुशोपो भवे-
द्वातात्”—इत्यादि ॥ ३६ ॥ ६७ ॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् ।

गलोपसंरोधकरैस्तथाऽङ्कुरै-

र्निहत्यसूत्रं व्याधिरयं हि रोहिणी ॥ ३८ ॥

(सु. नि. अ. १६)

कण्ठगतास्तु रोहिण्यादयः सप्तदशोच्यन्ते, तत्र यत्रानां रोहिणीनां सामान्यसंभ्रा-
प्तिमाह—गलेऽनिल इत्यादि । सर्वरोहिण्यः सन्निपातजाः, उत्कर्षाद्वातजादिभ्यपदेशः ॥

* ‘स्वायी स्मिरः, कोलमात्रः कोलसमः ‘पुष्पुट’ इति तालुनि देशे पुष्पुटस्तालुपुष्पुटः,
तालुशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तालुशोपमाह—शोप इत्यादि । तालुन्यत्यर्थं शोपः, तथा
तालु दीर्यते, तथोग्रः श्यासो भवति, सोऽनिलोत्पत्त्यालुशोपो घेयः । वाग्मटेन तु वातपि-
त्ताभ्यां तालुशोपः पठितः । तथाहि—“वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोपस्तदाह्वयः”—इति (आ०
द०) ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

† ‘गलेऽनिलो वृद्धः, तथा पित्तकफौ मूर्च्छितौ विदन्वौ, मांसं प्रदूष्य, तथा शोणितं
प्रदूष्य, गलोपसंरोधकरैरङ्कुरैरसृजिहन्ति, अयं व्याधिः रोहिणीसंज्ञो घेयः । असिन् पाठे
तु संख्या वातपित्तकफसर्ववृत्तिक्रियापदं च न विधत्ते । तस्मादन्ये “गलेऽनिलः पित्तकफौ
च मूर्च्छितौ वृद्धसमस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलोपिनोऽङ्कुरान्सृजन्ति
यान् साऽसृहरा तु रोहिणी”—इति पठित्वा सुश्रुते एकदोषवृत्तमित्याहुः । प्रथमिति
विज्ञः, समस्तादेका, एका शोणित्वा, एवं पञ्च रोहिण्यः । असृहराः प्राणहराः’
(आ० द०) ॥ ३८ ॥

अन्ये तु 'पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितं' इति पठित्वा सुश्रुते एकदोषजत्वमप्याहुः । भोजेऽप्युक्तं,—“वातपित्तकफा रक्फमेकशः सर्वशोऽपि वा । कण्ठं यदा निपे-
वन्ते”—इत्यादि । निहन्त्यसुनिलनेन यद्यपि सामान्येनासाध्यत्वमुक्तं तथाऽपि सप्ता-
हादिना पृथग्दोषत्रयजानामनुक्रमेणासाध्यत्वं, एवं रक्तजाया अपि, सन्निपातजायास्तु
जन्मनैवासाध्यत्वम् । तदुक्तं भोजेन,—“तालुः शुष्यति कण्ठश्च वातेनायाम्यते यदा ।
कण्ठेऽस्यान्नं प्रसज्येत सप्ताहात् स जहात्यसु ॥ उप्यते नृप्यते पितात् धूप्यते
परिदह्यते । अन्नारैरिव जह्यात् स प्राणानाशु चतुर्दिनात्”—इति । “कफादन्तर्वहिः
शोथः श्वासः कण्ठश्च बाध्यते । यस्य सोऽसूत्र लज्जेद्वेगी ज्यहाद्रोहिणीपीडितः ॥
लक्षणं पित्तरोहिण्या तुल्यं शोणितजन्मनः । सर्वदोषकृता या तु सर्वलिङ्गसमन्विता ।
असाध्यां तां विजानीयाद्रोहिणीं सन्निपातजाम् । एषा सद्यो मारयति तिल आयाः
क्रियां विना”—इति कवित् । भोजे ‘अन्या सद्यो मारयति’ इति पाठः, तदा रक्त-
जायामप्यसाध्यत्वमायाति; किंत्वयं साध्यैव, यदुक्तं,—“लेख्याध्वतलो रोहिण्यः”
(सु. सु. अ. २५)—इति । तथा,—“साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम्”
(सु. चि. स्था. अ. २२)—इत्यनेन रक्तजाया अपि चिकित्सोक्ता । किंच गलपते-
ष्वेकैव रोहिणी सन्निपातजा ‘रोहिणी गळे’ इत्यनेनासाध्योक्ता । भोजे तु “तिल
आयाः क्रियां विना” इत्यभिधानं त्रिदोषजरयेन प्राधान्यमभिप्रेत्य, खरनादेऽपि
सन्निपातजाया एव सद्योमारकत्वमुक्तम् । यदाह,—“सत्यन्निदोषजा इन्ति ज्यहाच्छ्वे-
प्ससमुद्भवा । पश्चाद्वात् पित्तसंभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता”—इति ॥ ३८ ॥

* जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधिना ये ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ ३९ ॥
क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिसिञ्जता तु ।
स्रोतो विरोधिन्यचलोद्गता च स्थिराङ्कुरा या कफसंभवा सा ४०
गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता च ।
स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ४१
(सु. नि. अ. १६)

वातजादिभेदेन रोहिणीलक्षणमाह—जिह्वेत्यादि । जिह्वासमन्तादिति जिह्वायाः
सर्वत इत्यर्थः । वातात्मकोपद्रवगाढयुकेति वातात्मका उपद्रवाः कम्पविनामस्तम्भाद-
यत्सैरतिशयमनुगता । त्रिदोषजायामनिवार्यवीर्येति क्रिययाऽपि न निवार्य वीर्यमस्याः,
सद्योमारकत्वादित्यर्थः । त्रितयोत्थितेति दोषत्रयोत्थिता । पित्तलिङ्गादिदेशस्याव्यवहि-
तत्वप्रतीत्यर्थं पित्तरोहिण्यनन्तरं रक्तजाया वस्तुमुचितायाः श्लेपेऽभिधानमितररोहिण्य-
पेक्षया सुखसाध्यत्वख्यापनार्थमिति केचित् ॥ ३९-४१ ॥

* ‘ये मांसाङ्कुरा जिह्वासमन्ताद्भवन्ति ते भृशवेदनाः, तथा कण्ठनिरोधनाः, सा वातकृता
रोहिणी प्रदिष्टा’ (भा० द०) ॥ ३९-४१ ॥

क्रोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रन्थिर्गले चो कण्ठकशूकभूतः ।

खरः स्थिरः शङ्खनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥४२॥

(सु. नि. अ. १६)

कण्ठशालूकलक्षणमाह—कोलेत्यादि । कण्ठकशूकभूत इति कण्ठवत् शूकवच्च वेद-
नाजनकः, भूतशब्द उपमानार्थः, किंवा कण्ठकोपलक्षितः शूको जलशूकः, स इव
भूतो जातः । कठिनगुडकतया शालूकसमत्वेन कण्ठशालूकम् । शालूकं जलोत्पल-
कन्दम् ॥ ४२ ॥

* जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफाच्च जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् ।

हेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एव विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ ४३ ॥

(सु. नि. अ. १६)

अधिजिह्विकामाह—जिह्वाग्ररूप इत्यादि । जिह्वोपरिष्ठादित्यनेन जिह्वातलजातामु-
पजिह्वां व्यावर्तयति । अपि रक्तमिश्रादिति न केवलात् कफाद्भवति, किंतु रक्तमिश्रा-
देव कफादित्यर्थः । अपिरवधारणे । आगतपाकत्वेन पित्तमप्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

बलास एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।

तं सर्वथैवाप्रतिचार्यवीर्यं विवर्जनीयं बल्यं वदन्ति ॥ ४४ ॥

(सु. नि. अ. १६)

बलयमाह—बलास एवेत्यादि । बलासः कफः । अन्नगतिसिति अन्नस्य गति-
र्येन स्रोतसा सोऽन्नगतिरन्नवहमार्गः, अन्नस्य प्रवेशो वा । कफजोऽप्ययं प्रभावाद्बु-
साध्यः ॥ ४४ ॥

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्वलाशसंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ ४५ ॥

(सु. नि. अ. १६)

बलाशलिङ्गमाह—गल इत्यादि । मर्मच्छिदमिति प्राणायतनहृदयमर्मच्छि-
दम् ॥ ४५ ॥

वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।

नास्रैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्वलाशक्षतजप्रसृतः ॥ ४६ ॥

(सु. नि. अ. १६)

एकवृन्दमाह—वृत्तोन्नत इत्यादि । अन्तःश्वयथुरिति गलस्यान्तर्मन्त्रे । सदाह इति
मन्ददाहः, सहशब्द ईषदर्थः । अपाक्यमृदुरिति अपाकी ईषत्पाकी, अमृदुरीप-

* 'जिह्वोपरिष्ठादित्यत्र 'जिह्वाग्रवन्धोपरि' इति पाठान्तरे, जिह्वाग्रवन्धस्योपरि जिह्वामूलस्यो-
परिष्ठादित्यर्थः' (भा० द०) ॥ ४३ ॥

† अन्नवहस्रोतोऽन्नप्रवेशं वा निवार्य, आयतमुन्नतं शोथं करोति; दुष्वास्तं सर्वथाऽप्रतिचार्य-
वीर्यं विवर्जनीयं बलयान्त्यं व्याधिं वदन्ति । कफजोऽप्ययं स्थानप्रभावात् स्वभावाच्चासाध्यः
(भा० द०) ॥ ४४ ॥

‡ 'प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजान्म्यामुपपन्नं सहितं शोथं कुरुतः, निपुणा-धीमान् एतं
विकारं बलाशसंज्ञमाहुः' (भा० द०) ॥ ४५ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३२७

मृदुः, अन्ये 'अपाकमृदुः' इति पठन्ति, अपाकश्चासौ मृदुश्चेति अपाकमृदुः । बला-
शक्तजप्रसूत इति कफरक्तमव इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं घृन्दमुदाहरन्ति ।

तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाज्ज्ञेयं सतोदं पवनात्मकं तु ॥ ४७ ॥

(सु. नि. अ. १६)

घृन्दमाह—समुन्नतमित्यादि । घृन्दमेव पवनालुविद्धं सतोदं स्यात् । ननु,
सप्तदश कण्ठगता उष्णः, उष्णं हि,—'सप्तदशामयाः कण्ठे'—इति, घृन्देन सहा-
ष्टादश स्युः? उच्यते, एकघृन्दस्यावस्थाविशेष एव घृन्दः, तुल्यस्थानाकृतितो न
संख्यातिरेकः; यद्यप्येकघृन्दः कफरक्तजः, घृन्दस्तु पित्तरक्तजः पठितः, तथा
घृन्दस्यैव सतोदत्वेन वातात्मकत्वमुक्तं, तथाऽप्येकघृन्दस्यावस्थाविशेषत्वेन घृन्दः
भूतच्छत एव; यथा कामलायां तद्विज्ञहेतुलक्षणस्यापि हलीमकस्य संप्रहः, यथा
वातमदालयेन ध्वंसकविक्षेपकशोरस्यन्तामेदेऽपि स एव स्यान्न पुनस्तेन संप्रहः,
भोजेऽप्ययमेकघृन्दज एव पठितः । यदाह,—“लेप्सरक्तसमुत्थानमेकघृन्दं विभाव-
येत् । तुल्यस्थानाकृतिर्घृन्दो घृन्दजो रक्तपित्तजः”—इति । घृन्दज इत्येकघृन्दजः ।
गदाधरस्तु कारणमेदादभेदेदाघोत्पन्नत्वेन चैकार्क्यकारणयोरभेदप्रसङ्गमभिधाय
घृन्दशब्दं छन्दोबन्धोधादादिलोपादेकघृन्द एव वर्णयति, तथाच सति समुन्नतमि-
त्यादिना पित्तानुबन्धसहितबहुलरक्तकृतैकघृन्दस्य लक्षणमुच्यते, सतोदं पवनात्मकं
चैत्यनेन च वातालुबन्धैकघृन्दलक्षणमिति व्याख्येयम् । परं तु घृन्दजो घृन्द इति
भोजवचनेनासंगतमिदं व्याख्यानम् ॥ ४७ ॥

*वर्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।

अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नी च शतघ्निरूपा ॥ ४८ ॥

(सु. नि. अ. १६)

शतघ्नीलक्षणमाह—वर्तिरित्यादि । अनेकरुगिति वातपित्तकफजतोददाहकण्डू-
दिवेदनान्वितेत्यर्थः । शतघ्निरूपेति अयःकण्ठकान्धवा महती शिला शतघ्नी
तत्तुल्या । प्राणहरीत्यस्याया । भोजेऽप्युक्तं,—“शमुनेव गले विद्धा शतघ्नेया न
सिध्यति”—इति ॥ ४८ ॥

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽतिरुग्यः कफरक्तमूर्तिः ।

संलक्ष्यते सक्तमिवाशनं च स शस्त्रसाध्यस्तु गलायुर्संज्ञः ॥ ४९ ॥

(सु. नि. अ. १६)

१. गलायुलक्षणमाह—ग्रन्थिरित्यादि । कफरक्तमूर्तिरिति कफरक्तजः । सक्तमिवेति
लग्नमिव, अशनं भुक्तम् ॥ ४९ ॥

* 'भोजेऽप्युक्तम्' 'वातपित्तकफा दुष्टा मांसाद्भूरसमात्रिताम् । मध्यकण्ठचर्मा वर्ति
जनयन्ति क्षुपेक्षिताः ॥ शमुनेव गले विद्धा शतघ्नेया न सिध्यति"—इति (भा० द०) ॥ ४८ ॥

सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ ५० ॥

(सु. नि. अ. १६)

गलविद्रधिलिङ्गमाह—सर्वमित्यादि । तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्येति प्रागुक्तस्य
विद्रधेः सन्निपातजस्य तुल्य इत्यर्थः । स च स्थानप्रभावेण सन्निपातज एव, किं-
त्सामेदार्थं च पुनः पठितः ॥ ५० ॥

शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।

कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्यते तु ॥ ५१ ॥

(सु. नि. अ. १६)

गलौघलक्षणमाह—शोथ इत्यादि । वायुगतेर्निहन्तेति अतिमहत्त्वादुदानवायुगति-
रोधक इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु क्षेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ ५२ ॥

(सु. नि. अ. १६)

स्वरघ्नलक्षणमाह—य इत्यादि । ताम्यमान इति मूर्च्छा गच्छन्, अथवा तमः
पश्यन् । श्वसिति प्रसक्तमिति निरन्तरं श्वसिति । शुष्कविमुक्तकण्ठ इति शुष्को नीरसो
विमुक्तश्वास्वाधीनः कण्ठो यस्य स तथा । अस्वाधीनता च किमपि गिलितुमशक्य-
तया बोद्धव्या । अनिलायनेष्विति अनिलमार्गेषु कफरुद्धेषु सत्तु, वायुगतस्रोतसोर्दि-
शेषुऽपि बहुवचनं प्रतानबहुत्वात् । श्वसनादिति यातात् ॥ ५२ ॥

*प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।

स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ॥ ५३ ॥

(सु. नि. अ. १६)

मांसतानलिङ्गमाह—प्रतानवानित्यादि । प्रतानवानिति विस्तारवान् । सुकण्ठ इति
महादुःखप्रवायी, न तु कृच्छ्रसाध्यः, प्राणप्रणुदिति वचनात्; अथवा पाकतः
कष्टसाध्यः, समस्तगलोपरोधे तु प्राणप्रणुत् । 'स मांसतानः कथितोऽवलम्बी'—इत्यस्य
स्थाने 'स मांसतानेति विमर्ति संज्ञाम्'—इति पाठान्तरे मांसतानेत्यत्रेतिशब्देन
प्रातिपदिकार्थस्योक्तत्वाद्विमर्त्यभावः । 'विमर्ति संज्ञाम्' इत्यस्य स्थाने 'निरुणद्धि
चैष्टाम्'—इति कार्तिकः । अस्मिन् व्याख्याने स मांसतान इत्यख्यानन्तरं ख्यात इति
द्रष्टव्यम् ॥ ५३ ॥

†सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।

मिषेन निघाद्वदने विदारि पाश्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥ ५४ ॥

(सु. नि. अ. १६)

* 'अवलम्बी लम्बनशीलः' (आ० द०) ॥ ५३ ॥

† 'पूतिविशीर्णमांसं दुर्गन्धकृतमांसम्' (आ० द०) ॥ ५४ ॥

मधुकोशन्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३२९

विदारीलक्षणमाह—सदाहतोदमित्यादि । वदन इति स्वरूपपरमिदं, अन्तर्गल इत्यनेनैव वदनशब्दस्य लब्धत्वात् । पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते इति स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्वाहुत्येन शेते तस्मिन्नेव पार्श्वे विदारी भवतीत्यर्थः । विशेषेण पद्महणादन्यस्मिन् पार्श्वेऽपि संभवोऽस्याः । विदारीसंज्ञा च मांसविदारणेन । भोजेऽप्युक्तं,—“पित्तेन जातो वदने विकारः पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते । ज्ञायु-प्रतानप्रभवो विशेषाद्वाहप्रपाकप्रचुरो विदारी”—इति ॥ ५४ ॥

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ।
रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ।
अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥ ५५ ॥
(सु. नि. अ. १६)

सर्वसराक्षयोऽभिधीयन्ते—स्फोटैरित्यादिना । मुखगतोष्ठादिसप्तस्थानव्यापकतया ‘सर्वसरलं’ हेतुम् । स्फोटैरिति वदनमिति चोत्तरत्र संबन्धनीयम् । आचितं व्याप्तम् । सर्वसरा मुखपाका उच्यन्ते । केचिद्विदेहोक्तरक्तजसर्वसरलक्षणं पठन्ति । यथा,—“रक्तेन पित्तोदित एव चापि कैश्चित् प्रदिष्टो मुखपाकसंज्ञः”—इति । अयं च पौष्टिक एवान्तर्भूत इति नेह दर्शित इति ॥ ५५ ॥

“ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।

दन्तमूलेषु वर्ज्यां च त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥ ५६ ॥

दन्तेषु च न सिध्यन्ति इयावद्दालनभक्षणाः ।

जिह्वारोगे बलाशस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा ॥ ५७ ॥

स्वर्णो बलयो वृन्दो बलाशश्च विदारिका ।

गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥ ५८ ॥

असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगा नव दशैव तु ।

तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाखरेत् ॥ ५९ ॥

(सु. नि. अ. १६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते भाववनिदाने मुखरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्यानाह—ओष्ठप्रकोपे इत्यादि । त्रिलिङ्गगतिशौषिराविति त्रिदोषजनाडी त्रिदोषजश्च महाशौषिरोऽसाध्यः । रोहिणी गल इति त्रिदोषजा रोहिणी ॥ ५६—५९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशन्याख्यायां मुखरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

* “ओष्ठनाख्यः, दन्तमूले द्वौ, दन्तभवेषु त्रयः, जिह्वगतेष्वेकः तालुन्यप्येकं एव, स्वर्णादयो नव गले, समुदायसंख्या नवदशैवेति । सह दारिणेति विदार्या सह, छन्दो-चुरोपादारिणेति निर्देशः, रोहिणी गल इति त्रिदोषजा रोहिणी” (भा० द०) ॥ ५६—५९ ॥

१ “बलाशश्च विदारिका” इत्यत्र “बलाशः सह दारिणा” इति पाठ्यभिप्रायेण

अथ कर्णरोगनिदानम् ।

*समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥१॥
(सु. उ. अ. २०)

मुखरोगे जिह्वाश्रयरोगोऽभिहितः, जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठानं, अत इन्द्रियाधिष्ठान-
दुष्टिसाम्यात् कर्णरोगनिदानमुच्यते, कर्णशङ्कुत्वबन्धिमदष्टोपगृहीतं श्रोत्रमुच्यते,
तत्र यद्यप्येकदेशगतो रोगस्तथाऽप्यन्यत्रोपपन्नोऽपि समुदायोपचारतः कर्णव्यपदेशः । तत्र
कर्णशूलं कष्टत्वात् प्रागाह—समीरण इत्यादि । अत्रानयैव संज्ञायाऽर्थतो निदानसंच-
याद्याक्षिप्तं; यतो निदानात् संचयः, संचयात् प्रकोपः, प्रकोपात् प्रसरः, प्रसरात्
स्थानसंश्रयः, ततो व्यक्तिः, ततो मेद इति । कर्णशूलस्य च कष्टं मूर्च्छाद्युपद्रव-
योगात् । यदाह विदेहः,—“मूर्च्छा दाहो ज्वरः कासो हलासो वममुस्तथा । उपद्रवाः
कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः”—इति । अन्यथाचरन्निति प्रतिलोमं चरन् । दोषैरिति
कफपित्तरक्तैः, रक्तोऽपि रुजाकर्तृत्वात् सामान्येन दोषव्यपदेशः । यथास्वमावृत इति
स्वनिदानकृपितदोषैर्यथास्वीयलक्षणैरावृतो न तु कोपितैर्वायुना; ‘एकः प्रकृपितो दोषः
सर्वानेव प्रकोपयेत्’ इति न्यायात्; यतः स्वतःप्रकृपिता दोषाः संसर्गमाजो भवन्ति,
परतन्त्रकृपितास्तत्रुपवन्तु भवन्ति; अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणं, यथास्वीय-
मित्यर्थः । दुराचर इति दुःखेनाचर्यत इति दुराचरः ॥ १ ॥

†कर्णस्रोतःस्थिते चाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

मेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

(सु. चि. अ. २०)

यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।

शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि बाधिर्यं तेन जायते ॥ ३ ॥

कर्णनादमाह—कर्णस्रोतःस्थित इत्यादि । यदा कर्णस्रोतसि विविधप्रकारेणावृ-
त्तिस्तो वायुर्भवति तदा तस्य विविधाभिहननादुक्तविविधशब्दश्रवणं, मेरीमृदङ्गशङ्ख-
-

* ‘श्रोत्रगतः श्रोत्रं शङ्कुलीपरिच्छिन्नाकाशः, समीरणो वायुः, श्रोत्रगतः श्रोत्रप्रातः,
अन्यथाचरन्निति प्रतिलोमं चरन् विमार्गं इति वा; चरन् समन्ततः कर्णयोरतीव शूलं
करोतीति संबन्धीयन् । रक्तोऽपि रुजादिकर्तृत्वेन दोषसाम्यादोषव्यपदेशः । यथास्वमा-
वृत इति यथास्वमत्र स्वस्य दोषस्थानतिक्रमेण यथास्वन् । स तथाविधो रोगः कर्णशूलः
कथितः । किंविशिष्टः ? ईरास्रो दुर्गारः, ‘दुराचरः’ इति पाठे दुःखेन आचर्यते उपचर्यत
इति दुराचरः’ (आ० ६०) ॥ १ ॥

† ‘प्रणादस्यापीडाकरत्वेऽपि रोगाख्या, तिलकालकवन्मनोदुःखजनकत्वात् । शब्दवहं
स्रोतः कर्णशङ्कुलीपरिच्छिन्नमाकाशं, तद्वतवातजनितमत्र बाधिर्यं, अपिशब्दादकपित्ताव-
रण्योरुपग्रह इति’ (आ० ६०) ॥ २ ॥ ३ ॥

८ मधुकोशेन्याख्यया आवद्धदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३३९

नामित्युपलक्षणं, तेन शृङ्गारादिशब्दश्रवणं च भवति । शृङ्गं विदेहः—“शिरोगतो यदा वायुः श्रोत्रयोः प्रतिपद्यते । तदा तु विविधान् शब्दान् समीरयति कर्णयोः । शृङ्गारकौश्वनादं वा मण्डूककाकयोस्तथा । तच्चीमृदद्वाशब्दं वा सामतूर्यस्वनं तथा ॥ गीताध्यायनवंशानां निर्घोषं क्ष्वेडनं तथा । अपामिव पतन्तीनां शकटस्येव गच्छतः । श्वसतामिव सर्पाणां सहस्रं श्रूयते स्वनः” इति ॥ २ ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।

करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ॥ ४ ॥

कर्णक्ष्वेडमाह—वायुरित्यादि । क्ष्वेडमेव व्याकरोति—वेणुघोषोपमं स्वनमिति । ननु, कर्णनादात् कथमस्य मेदः ? उच्यते, कर्णनादे केवलानिलजे नानाशब्दान् शृणोति, अत्र तु वेणुशब्दमेव नियमेन; तथाऽयं पित्तादिसंसृष्टवातजन्य इति । तथाह विदेहः,—“मास्तः कफपित्ताभ्यां संसृष्टः शोणितेन च । कर्णक्ष्वेडं संजनयेत् क्ष्वेडनं वेणुघोषवत्” इति ॥ ४ ॥

*** शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो**

जले प्रपाकादथवाऽपि विद्रव्येः ।

स्त्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलादितः

स कर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. २०)

कर्णसंस्त्रावमाह—शिरोऽभिघातादित्यादि । स्त्रवेद्धि पूयमित्युपलक्षणं, तेन रक्तजले व क्षवत् इति मन्तव्यं, शिरोऽभिघातजलमज्जनमात्रेण पूयस्यासंभवात्; अथवा प्रपाकादिति सर्वत्र संवध्यते; तर्हि न पाकात् पृथक् स्त्राव उक्तः सर्वत्र पाकस्याविविधत्वादिति कार्तिकः । ननु, पाकाद्विद्रव्येः स्त्रावसंभवोऽस्तु, विद्रव्यो तु वातेतरदोषस्यापि संभवात् कथमनिलादित इत्युक्तं ? उच्यते, अतिस्त्रावेणात्रानिलकोपादनिलादितत्वं बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

मास्तः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च ।

पित्तोष्मशोपितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम् ॥ ६ ॥

स कर्णगूथो द्रवतां गतो यदा विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धमेदकृत् ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. २०)

कर्णप्रतिनाहमाह—स कर्णगूथो द्रवतामित्यादि । विलायित इति स्नेहस्वेदाभ्यां विलीनीकृतः सन् । घ्राणमुखमिति द्रवत्वादेकमद्भावः, तेन घ्राणं च मुखं च प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अन्ये ‘घ्राणमुखात्’ इति पठन्ति, तदा घ्राणमुखाच्चासासकाद्यात् प्रवि-

* ‘शिरोभिघातात्, अथवा जले निमज्जतः, अथवा विद्रव्येः कर्णविद्रव्येः प्रपाकाद-निलादितः श्रवणः पूयं स्त्रवेत्, स कर्णसंस्त्रावाख्यो रोग उक्तः’ (आ० ६०) ॥ ५ ॥

† ‘यदा स कर्णगूथो विलायित इति स्नेहस्वेदाभ्यां विलीनीकृतो द्रवतां गतः’ (आ० ६०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

पद्यते गच्छतीत्यर्थः । अयं कफजो विकारः, अथवा कर्णगूथशोषे मासुतपित्तव्यापारा-
श्रयाणामपि संबन्धोऽस्ति, तेन सन्निपातजोऽयं; तथाच विदेहः—“कफाद्वा मासु-
ताद्वाऽपि सन्निपातेन वा पुनः”—इति । शिरसोऽर्धमेदङ्गदिति अर्धावमेदशिरोग-
कृत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

*यदा तु मूर्च्छन्त्यथवाऽपि जन्तवः

सृजन्त्यपत्यान्यथवाऽपि मक्षिकाः ।

तद्यज्ञनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते

मिपग्भिराद्यैः किमिकर्णको गदः ॥ ८ ॥

(सु. उ. अ. २०)

किमिकर्णकमाह—यदेत्यादि । यदा तु मूर्च्छन्ति उच्छिष्टा भवन्ति । जन्तवः
किमयः किमिमूर्च्छनं च मांसशोणितकोषे सति ज्ञेयं, तदन्तरेण किमीणामसंभ-
वात् । अपत्यानीति डिम्भकम् । तद्यज्ञनत्वादिति किमिलक्षणत्वात् । श्रवणो निरु-
च्यत इति—किमिकर्णको गद इति आश्रयाश्रितशोरमेदोपचाराच्छ्रवणः किमिकर्णको
गदो भण्यते । श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्तीत्यस्मादेव निर्देशात् प्रतीयते । अयं विका-
रत्रिदोषजो मन्तव्यः । तथाच निमिः,—“श्लेष्मपित्तजलोन्मिश्रे कोषे शोणितमां-
सजे । मूर्च्छन्ति जन्तवस्तत्र कृष्णास्ताम्राः सितारुणाः ॥ भक्षयन्तीव ते कर्णं कुर्वन्तो
विदिधा रुजः । किमिकर्णं तु तं विद्यात् सन्निपातप्रकोपजम्”—इति ॥ ८ ॥

†पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।

कीटे अरति रुक् तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥

(सु. उ. अ. २०)

कर्णप्रविष्टपतङ्गकीटादिलिङ्गमाह—पतङ्गा इत्यादि । शतपद्य इति कारण्डिकाः ।
निष्पन्द इति स्थिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

‡क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्मवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।

सरक्क्षपीतारुणमस्रमास्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोपवान् ॥ ११ ॥

(सु. उ. अ. २०)

कर्णविद्रधिमाह—क्षताभिघातप्रभवस्त्वित्यादि ।—क्षतप्रभवोऽभिघातप्रभवश्च,
क्षताभिघातप्रभवयोरगन्तुकत्वादेकत्वं, एवं घातादिजस्यापि दोषजत्वादेकत्वम् । सर-
क्क्षपीतारुणमस्रमास्रवेदिति अस्रमास्रावं, सरक्क्षपीतारुणवर्णत्वं, चास्रावस्य वातपित्त-
कफसंभवात् ॥ ११ ॥

* ‘सूक्ष्मकिमय इति यावत् । मक्षिका मम्मणारूपा नीलवर्णाः । जायेमिपग्भिर्विदेहा-
दिभिः’ (भा० द०) ॥ ८ ॥

† ‘निस्तुद्यते प्राजनेनेव’ (भा० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

‡ ‘धूमायनं धूमोदमनमिव वेदनाविशेषः, चोप आचूष्यत इव वेदनाविशेषः । दोषविद्रधे-
रुल्लङ्घनं तैरेव शातन्यम्’ (भा० द०) ॥ ११ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३३३

* कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविह्वेदकृद्भवेत् ।

कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥

(सु. उ. अ. २०)

कर्णपाकलक्षणमाह—कर्णपाक इत्यादि । कोथविह्वेदकृदिति कोथः पूतिभावः, विह्वेद आर्द्रता । ननु, कर्णगूयलक्षणे पित्तेन शोषणमुक्तं, तत्कथमार्द्रता? नैवं, एवंविकारजनककर्मसहकारिणा द्रवांशोद्विक्तेन पित्तेनार्द्रता, तत्र त्वेतद्विपरीतत्वेन शोषः ॥ १२ ॥

† पूयं स्रवति पूति वा स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।

पूतिकर्णलक्षणमाह—पूयमित्यादि । पूतीति क्रियाविशेषणं, वासन्दोऽत्र समुच्चये, तेनावेदनत्वं सवेदनत्वं वा घनस्त्रावित्वं च समुचीयते । घनस्त्रावनियमाच्च कर्णस्त्रावादस्य भेदः । तथाचोक्तं सुश्रुते,—“लोतः स्थिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा विहीयमाने घृशा-संप्रतापिते । अवेदनो वाऽयं सवेदनो वा घनं स्रवेत् पूति च पूतिकर्णः”—इति । (सु. उ. तं. अ. २०) पूतिमात्रं कर्णः पूतिकर्णः ॥—

‡ कर्णशोथार्जुदाशौंसि जानीयादुक्कलक्षणैः ॥ १३ ॥

इदानीं संख्यापूरणार्थं कर्णगतशोथार्जुदाशौंसामतिदेशेन लक्षणमाह—कर्णशोथे-त्यादि । कर्णशोथास्त्वतारो वातपित्तकफरक्जत्वेन; एवमर्शश्चतुर्विधः, सहजसन्निपात-जार्शसोः सन्निपातागन्तुजशोथयोश्चात्रासंभूतिराधारप्रभावात् । अर्जुदं च सप्तविधं वातपित्तकफरक्मांसमेदःसिरानिमित्तमेदात् ; सिराजस्य वातजावरुद्धस्यात्र पृथग्गणनं शालाक्यसिद्धान्तसंवादादिति कार्तिकः । यथा सुश्रुत एव कर्णरोगानन्तरं “दोवैस्त्रि-भिस्तैः पृथगेकशब्दं ब्रूयात्तथाऽर्शसि तथैव शोथान् । शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य चापि सर्वात्मकं सप्तममर्जुदं तु—” (सु. उ. तं. अ. २२) इति नासारोगेऽभिधास्यति, तथेहापि युज्यते; तेन रक्जस्य पित्तसमानलिङ्गत्वात् पित्तजेऽन्तर्भावः, तथाऽऽगन्तु-जस्यापि रक्पित्तलिङ्गत्वात् पित्तज एवान्तर्भावः, तेन शोथः सन्निपातजोऽग्रागणनीयः, एवं सहजरक्जयोर्दोषज एवान्तर्भावात् सन्निपातजमर्शोऽपृथग्गणनीयः, अर्जुदं च सन्निपातजं सप्तमिति, एवमेभिः सहाष्टावधितिः सुश्रुतोक्ताः कर्णरोगा भवन्ति ॥ १३ ॥

§ नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः स्त्रावस्तनुश्चाथघणं च वातात् ।

शोथः सरागो दरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणं च पित्तात् ॥ १४ ॥

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धस्रुतिः स्वल्परजः कफाच्च ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्त्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १५ ॥

(च. चि. अ. १६)

* ‘कर्णविद्रधिपाकात्, अथवाऽऽनुपूरणात् कर्णपाको जायते’ (आ० द०) ॥ १२ ॥

† ‘यद्यपि शोफादयः प्राद्विर्दिष्टाः, तथाऽपि कर्णरोगसंग्रहाय साध्यासाध्यविभागार्थं च पुनर्निर्दिष्टाः’ (आ० द०) ॥ १३ ॥

‡ ‘स्रुतिः स्त्रावः, स्निग्धा स्रावः’ (आ० द०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

इदानीं चरकोक्तं कर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसञ्जिपातजमेदादाह—नादोऽति-
रुगित्यादि । अश्रवणमिति अशब्दश्रुतिः । वैश्रुत्यमिति विरुद्धश्रवणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

*सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसाऽतिप्रवर्धिते ।

कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ।

कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः ॥ १६ ॥

(सु. चि. अ. २५)

कर्णवयवत्वात् कर्णपाल्यास्तद्विकारनाह—सौकुमार्यादित्यादि । सौकुमार्यद्वेतो-
श्चिरं वर्धनेन त्यक्ते सहसा च वर्धयितुमारब्धे कर्णे शोथः, परिपोटवान् मनाक्त्व-
गवद्वर्णवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्धर्पणादपि ।

शोथः पाल्यां भवेच्छयावो दाहपाकरुजान्वितः ॥ १७ ॥

रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ।

(सु. चि. अ. २५)

संपातलक्षणमाह—गुर्वित्यादि । श्यावत्वं व्याधिप्रभावात्, पित्तरक्तयोः श्याव-
त्वाजनकत्वात्, किंवा वाताशुबन्धादत्र श्यावत्वम् ॥ १७ ॥—

†कर्णे बलाद्धर्षयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ॥ १८ ॥

कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् ।

उन्मन्यकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ १९ ॥

संवर्धमाने दुर्विद्धे कण्डूपाकरुजान्वितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्धनः ॥ २० ॥

(सु. चि. अ. २५)

उन्मन्यकमाह—कर्णमित्यादि । स्तब्धत्वं वातकृतं, कण्डूः कफात्, इति वात-
कफलिङ्गम् ॥ १८-२० ॥

* 'अत्र बल्लभाभिप्रायः—कर्णे चिरोत्सृष्टे बहुकालमुपेक्षिते सहसा श्रुतिः प्रवर्धिते सति
सौकुमार्यात् पाल्यां शोफः सरुजित्यादिलक्षणयुक्तः स्यात्, स वातात्परिपोटको रोगः स्यात्,
चिरोत्सृष्टत्वे सौकुमार्यं हेतुः' (आ० द०) ॥ १६ ॥

† कर्णे बलाद्धर्षयतः पाल्यां वायुः कोपं याति, स वायुः कुपितः सन् कफं संगृह्य स्तब्धं
तथाऽवेदनं शोफं कुरुते, स कफवातज उन्मन्यकाख्यो रोगः स्यात् । स किलक्षणः सक-
ण्डूकः कण्डूयुक्तः, दुःखवर्धनमाह—संवर्धमानं इत्यादि । कर्णे दुर्विद्धे देवकृतच्छिद्रमतिक्रम्य
विद्धे संवर्धमाने सति कण्डूद्विषयः शोफो भवति, पाकश्चात्र दोषत्रयोत्पन्नः । दुःखवर्धनात्
दुःखवर्धनको नाम रोगः' (आ० द०) ॥ १८-२० ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३३५

*कफासृक्कृमिमयः क्रुद्धाः सर्पपाभा विसर्पिणः ।

कुर्वन्ति पाल्यां पिडकाः कण्डूदाहरुजान्विताः ॥ २१ ॥

कफासृक्कृमिसंभूतः स विसर्पत्रितस्ततः ।

लिहेत् सशङ्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः ॥ २२ ॥

(सु. वि. अ. २५)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कर्णरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५७ ॥

परिलेहिनमाह—कफासृग्निसादि । स विसर्पमिति स इति पिडकात्मको विकारः;
‘विसर्पम्वितः’ इति पाठान्तरे विसर्पेणान्वितः । लिहेदिति निर्मासी करोति
आच्छादयेद्वा ॥ २१-२२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कर्णरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५७ ॥

अथ नासारोगनिदानम् ।

‘आनद्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चापि नासा ।

न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।

तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥

(च. वि. अ. २६)

इन्द्रियाधिकरणविकाराधिकारान्नासारोगनिदानम् । तत्रावावपीनसमाह—आन-
द्यत इत्यादि । आनद्यत इत्यावध्यते, वातस्रोपितकफेन । प्रक्लिद्यते आर्द्रमवति ।
धूप्यतीति सन्तापमनुभवति, दिवादेराकृतिगणत्वात् धूप्यतीति रूपम् । गन्धर-
सानिति गन्धान् सुरभ्यसुरभीन्, आवहत्वेन नासायाः; नासारोगारम्भकदोषेण
रसानां अपि दुष्टैः रसान् भ्रूरावीष वेति । तं चानिलश्लेष्मभवमिति वातक-
फजम् । ननु, अन्यत्र पित्तकफजोऽसदृशल्लिङ्गं पठ्यते, तथाच,—‘मस्रुल्लोचितः
श्लेष्मा यदा पित्ताद्विदध्यते । तदासृक् पिच्छिलं नासा बहुसिंहाणकं सवेत् ॥
सकण्डूदाहपाकं च तं तु विद्यादपीनसम्’—इति, तत् कथं न विरोधः? नैवं, संप्राप्ति-
विशेषेणास्य तथाभाव इति कार्तिकः । तत्रान्तरप्रत्ययात् पित्तसंबन्धो लिङ्गविशेष-
श्चात्र बोद्धव्य इत्यर्थः । गदाधरस्तु तत्संवादात् ‘अनलश्लेष्मभवं’ इति पठित्वा
श्लेष्मपित्तज एव न्याय्य इत्याह । प्रतिश्यायसमानलिङ्गमिति कफवातजप्रतिश्याय-
सुल्लिङ्गम् ॥ १ ॥

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।

निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ २ ॥

(सु. च. अ. २२)

* ‘लिहेदिति निर्मासी करोति उत्सादयति वा’ (आ० द०) ॥ २१ ॥ २२ ॥

† ‘तत्रैकत्रिंशन्नासारोगाः’ (आ० द०) ॥ १ ॥

पूतिनस्यमाह—दोषैरित्यादि । दोषैरिति पित्तकफरक्तैः, रक्तस्यापि दोषतुल्य-
रूपत्वादोपपन्नम् । विदग्धैरिति पित्तश्लेष्मणोः सरक्तयोः रूपाणां विरुद्धत्वान्मूत्रस-
पाकेन पूर्तिभावनापन्नैः । संतुष्टिश्च इति सच्छब्दं नीतः । निरेतीति सर्गारण एव,
अन्यस्य कर्तृपदस्याभावात् । तं पूतिनस्यमिति नासिकाभवो नसः, पूतिर्नसो वायुर्ध्वं
तं पूतिनस्यम् । इहैव विदेहः,—“कफपित्तनमृच्छिन्नं संचितं मूत्रं देहिनाम् । विद-
ग्धमूष्मणा गाढं रुजं कृत्वाऽतिशयद्वजाम् ॥ ततः प्रसन्दते घ्राणात् सरक्तं पूतिपीड-
कम् । पूतिनस्यं तु तं विद्याद् घ्राणकण्डूज्वरप्रदम्”—इति ॥ २ ॥

* घ्राणाश्रितं पित्तमहंपि कुर्याद्यस्मिन् विकारे यलवांश्च पाकः ।

तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्रेद्कोथावयवाऽपि यत्र ॥ ३ ॥

(सु. उ. अ. २२)

नासापाकमाह—घ्राणाश्रितमित्यादि । अहंपीति घ्राणम् । यस्मिन् विकार इति
यस्यां विकृतौ सस्याम् । व्यवसेन् जानीयात् । विक्रेद् आर्द्रता, कोथः पूतिभावः ॥ ३ ॥

दोषैर्विदग्धैरयवाऽपि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।

नासा ज्वेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रघट्ति रोगम् ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. २२)

दोषागन्तुजं पूयरक्तमाह—दोषैरित्यादि । विदग्धैरिति पित्तकाधिकत्वाद्विरुद्धं
परिणतिं प्राप्तेः, ललाटाभिघातेन वा पाकं प्राप्तेः । तैस्तैरिति प्रहारपीडनादिभिः ॥ ४ ॥

घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति ।

कफानुजातो बहुशोऽतिशयद्वस्तं रोगमाहुः क्षयं विधिह्वाः ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. २२)

क्षयशुद्धोपागन्तुमेदाद्विबो भवति; तत्र दोषजं घ्राणाह—घ्राणाश्रित इत्यादि ।
मर्मेणीति श्लेष्मटके, ‘नस्तकयोः’ इति पाठान्तरे नासापुटयोः, ‘तदाश्रितः स्र’ इति
शेषः ॥ ५ ॥

तीक्ष्णोपयोगादभिजिघ्रतो वा भावान् कटून्कनिरीक्षणाद्वा ।

सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्धाटितेऽन्यः क्षयश्च निरेति ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. २२)

आगन्तुजमाह—तीक्ष्णोपयोगादित्यादि ।—तीक्ष्णोपयोगाद्विजिघ्रतीक्ष्णद्रव्यम-
रगात् । भावान् कटूनि कटूनि ब्रूयाणि । अभिजिघ्रतो नृशं जिघ्रतः । कर्कनिरी-
क्षणाद्वा कफविलयनकरात् । तरुणास्थिमर्मणीति तरुणास्थि नासावशास्थि तदेव मर्मं
तस्मिन् फणामर्मणीत्यर्थः, अभिघातादिना मर्मव्यथाजनकत्वात्; अथवा तरुणास्थि
च मर्मणि च श्लेष्मटके, हृन्दैकवद्भावनिर्देशात् । उद्धाटिते चालिते । अन्य आग-
न्तुजः ॥ ६ ॥

* ‘अहंपि घ्राणम्, यस्मिन् विकारे यलवांश्च पाकः’ इत्येव दर्शनं गतौ (आ० २०) ॥ ३ ॥

† ‘उद्धाटितेऽर्धचालिते, दोषागन्तुरेकं यत्र गगनीयः’ (आ० २०) ॥ ६ ॥

२ ‘अथवा नि यत्र’ इत्यत्र ‘अथ यत्र इत्येव’ इति पाठमिष्टायेन ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३३७

*प्रभ्रश्यते नासिकया तु यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।

प्राक्संचितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं भ्रंशं रोगमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. २२)

भ्रंशमुदाह—प्रभ्रश्यत इत्यादि । प्रभ्रश्यते गलति । विदग्धो लवण इति स्वरूपा-
ख्यानं विदग्धत्वादेव कफस्य लवणत्वसिद्धेः । प्राक्संचित इत्यनेन संचयपूर्वकं कोपं
दर्शयति, हेतुभूयस्त्वेन चयमन्तरेणापि कोपदर्शनात् । यदुक्तं,—“न केवलं चयं प्राप्य
दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । अन्यतोऽपि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतो बलात्”—इति ॥७॥

†घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धम इवेह वायुः ।

नासा प्रदीप्ते च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

(सु. उ. अ. २२)

दीप्तमाह—घ्राणे भृशमित्यादि । प्रदीप्तेवेति प्रज्वलितेव ॥ ८ ॥

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ।

(च. वि. अ. २६)

प्रतीनाहमाह—उच्छ्वासमार्गमित्यादि ॥—

‡घ्राणाद्धनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः ऋवेत् साधमुदाहरेत्तम् ॥ ९ ॥

(च. वि. अ. २६)

नासास्त्रावमाह—घ्राणादित्यादि । दोष इति कफः ॥ ९ ॥

§घ्राणाध्रिते स्त्रोतसि मारुतेन गार्ढं प्रतप्ते परिशोपिते च ।

कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥१०॥

(सु. उ. अ. २२)

नासाशोपमाह—घ्राणाध्रिते स्त्रोतसीत्यादि । अत्र च वायुकृतस्त्रोतःशोषणेन तद्ग-
तश्चेष्मशोषो बोद्धव्यः, प्रतप्त इत्यनेन पित्तमपि गम्यते, प्रतपनस्य पित्तमन्तरेणाश्वंभ-
वात् । तथाच कश्चित् पठति,—“घ्राणाध्रिते स्त्रोतसि मारुतेन पित्तेन गार्ढं परिशो-
पिते च”—इति । प्रतप्त इत्यस्य स्थाने ‘प्रदीप्ते’ इति पाठान्तरे स एवार्थः । कृच्छ्राच्छ्व-
सेदूर्ध्वमधश्च यस्मिन्नि कठेनोच्छ्वासनिःश्वासी करोति यत्रेत्यर्थः ॥ १० ॥

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्त्रावस्तनुः स्वरः ।

क्षामः णीवत्यथामीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥ ११ ॥

* ‘पित्त-तप्त इति मुञ्चतपाटः’ (भा० द०) ॥ ७ ॥

† ‘विदेहस्य लक्षणम्—“धूमयते यदा नासा चक्षुःकूप्यति दीप्यते ; निक्षरेत्तम् उच्छ्वासस्त-
न्याधिं दीप्तमादिशेत्”—इति’ (भा० द०) ॥ ८ ॥

‡ ‘अस्य लक्षणं विदेहे—“स्त्रोतःशृङ्गाटके केष्मा चितः कुदित कम्पणा । विशेषात्सन्दते
रात्रौ नासास्त्रावं तु तं विदुः”—इति’ (भा० द०) ॥ ९ ॥

§ ‘विदेहस्य लक्षणम्—“पित्तवातो यदा घ्राणे कफरुके विशोषयेत् । यदा श्वाच्छ्वसेन्नासा
तस्य शुष्कं विधीयते ॥ भृशशुष्कावचूर्णेन नासाशोषं तु तं विदुः”—इति’ (भा० द०) ॥१०॥

१ प्राक्संचित इति ख. ।

२९ मा० नि०

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

चिकित्साभेदार्थं पीनसस्यामपक्वलक्षणमाह—शिरोगुरुत्वादि । तनुरघनः । स्वरः क्षाम इति अविस्पष्टं वचनम् । घ्रीवस्वचागीक्षणमिति मुहुर्मुहुर्नासिकया श्लेष्माणं निरस्यतीत्यर्थः । आमरसान्वितेन दोषेण शिरोगुरुत्वादयः । 'आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति' इत्यादि पक्वलक्षणम् । आमलिङ्गैः शिरोगुरुत्वादिभिरन्वितः श्लेष्मा निमज्जति लीनो भवति । अयमर्थः—श्लेष्मा तावल्लीनो भवति, आमलिङ्गान्वयि लीनानि भवन्ति, तथाच "तनुलमामलिङ्गानाम्" इति सुश्रुतः । 'न सज्जति' इति पाठान्तरे न सको भवति, न तिष्ठतीति यावत्, । तदामलिङ्गान्वितः स्तोकेनामलिङ्गेनान्वितः । घनः स्थानः । खेपु नासारन्ध्रेषु, 'स्थितः' इति शेषः, व्यस्यपेक्षया बहुवचनम् । स्वरविशुद्धिः स्वरभेदामावः, वर्णविशुद्धिः प्रकृति-सवर्णता ॥ ११ ॥ १२ ॥

*संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यक्रोधर्तुवैपस्यशिरोभितापैः ।

प्रजागंरातिस्वपनाम्बुशीतैरवश्यया मैथुनवाप्पधूमैः ।

संस्थानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ॥ १३ ॥

(च. वि. अ. २६)

चर्यं गता मूर्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥

(सु. उ. अ. २४)

प्रतिश्यायः पञ्चविधो भवति, वातपित्तकफसन्निपातरक्षणभेदात्; तस्य निदानं द्विविधं, एकं सद्योजनकं तच्च धलवस्त्वेन चर्यं नापेक्षत एव; अपरं चयादिक्रमेण जनकं, चयादिक्रमोत्पन्नञ्च दोषो गरीयान् सकलशरीरसंभावनया बद्धमूलत्वात् । तत्र सद्योजनकनिदानपूर्विकां तस्य संप्राप्तिमाह—संधारणेत्यादि ।—संधारणं पुरीषादित्रैगधारणं, रजो धूलिः, शिरोभितापः शिरोऽभितप्यते येन स शिरोभितापो धूमादिः; रजोधूमादयश्च नासाप्रविष्टाः सन्तो हेतवः । अतिस्वपनं दिवास्वपनमित्यर्थः । अवश्यया बुधारेण । संस्थानदोषे शिरसीति घनीभूतश्लेष्मणि शिरसि । सुश्रुतेनापि सद्योजनकं निदानं पठितं; तद्यथा,—“नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः । संधारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुच्यते” (सु. उ. तं. अ. २४)—इति । चयादिक्रमेण जनकमपि दोषं दर्शयन्नाह—चर्यं गता इत्यादि । चर्यं गता इति सामर्थ्याच्च खे खे स्थाने, “स्वस्थानवृद्धिर्दोषाणां चर्य इत्यभिधीयते”—इति वचनात् । तथैव शोणितमिति चर्यं गतम् । ननु, यदि स्वस्थानस्थिता दोषा-

* 'मारुतादय इति वातपित्तश्लेष्माण एते तथैव शोणितमपि चर्यं गतं, ततो मूर्ध्नि प्रतिश्यायकरं भवतीति योज्यम् । अथवा—सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सरक्ताः, सर्वत्रैतत्कार्यदर्शनात् । तत इति प्रकोपविशेषात् प्रसरादचन्तरम् । तथा चरकः—“प्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव च । मारुताप्यातश्चिरसः श्यायते मारुतं प्रति ॥ प्रतिश्यायस्ततो धोरो जायते देहकर्षणः”—इति' (आ० ६०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्तत् कथं मूर्ध्नि प्रतिश्यायसंभवः ? इत्याह—प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैरिति ।—
विविधैरिति बलवद्विग्रहदिवास्त्रादिभिः । प्रकोपविशेषश्च प्रसरः । यदुक्तं,—“प्रकुपि-
तानां पर्युपितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्विक्तानां प्रसरो भवति” (सु. सू. स्था.
अ. २१)—इति । अत एव, “चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम्”—इत्यत्र
प्रकोपमात्रमुपात्तम् । एतेन प्रसरेण शिरःसंप्राप्ता दोषाः प्रतिश्यायकराः । अन्ये तु
चयं गता मूर्धनीति यथास्थितमेव योजयन्ति, उदानवायोर्ध्वगतिलाच्छिरस्यपि
संभवात्, लक्षिराश्रितत्वात् पित्तासृजोः कफस्य च निसर्गतः शिरोवस्थितेः शिरसि
चय इति । तत इति प्रकोपविशेषात् प्रसरादनन्तरम् । प्रतिश्याय इति वार्तं प्रत्य-
भिमुखं श्यायो गमनं कफादीनां यत्र स प्रतिश्यायः । ‘शैब्’ गतौ, इत्यस्य प्रयोगः ।
तथाच चरकः,—“घ्राणमूले स्थितः क्षेष्मास्थिरं पित्तमेव वा । मास्ताध्मातशिरसः
श्यायते मास्तं प्रति” (च. चि. स्था. अ. ८) इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपूर्णता

स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।

उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा

नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ १५ ॥

(सु. उ. अ. २४)

तस्य पूर्वरूपमाह—क्षवप्रवृत्तिरित्यादि । उपद्रवाश्चाप्यपरे इति उपद्रवास्तत्कालमा-
विनो रोगाः, ननु पारिभाषिकाः पश्चात्कालमाविनः; ते च घ्राणधूमायनमन्यादयः ।
यदाह विदेहः,—“पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते प्रतिश्याये भविष्यति । घ्राणधूमायनं मन्यः
क्षवमुत्तालुदारणम् ॥ कण्ठस्थो मुखसावः शिरसः पूर्णं तथा”—इति । पुरःसरा
इति पूर्वरूपाणि ॥ १५ ॥

*मान्द्रा पिहिता नासा तनुस्त्रावप्रसेकिनी ।

गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्कयोस्तथा ॥ १६ ॥

क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च ।

भवेत् स्वरूपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ १७ ॥

उष्णः सपीतकः स्त्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।

कृशोऽतिपाण्डुः संतप्तो भवेदुष्णामिपीडितः ॥ १८ ॥

सधूममग्निं सहसा वमतीव स मानवः ।

घ्राणात् कफः कफकृते शीतः पाण्डुः स्रवेद्बुधः ।

शुक्लावभासः शुक्लाक्षो भवेद्भुशिरा नरः ॥ १९ ॥

कण्ठताल्वोष्ठशिरसां कण्ठभिरमिपीडितः ।

(सु. उ. अ. २४)

* ‘आध्माता पुरितेवेति यावत् । तथा गलताल्वोष्ठशोषादयो भवन्ति, निस्तोदः शूल-
व्यथनवदया, क्षेप्मिकमाह-सधूममित्यादि । शुक्लावभासः श्वेतवपुः, शुक्लाक्ष उच्छूननयनः
(आ० द०) ॥ १६-१९ ॥

१ ‘प्रकोप्यमाणा विविधै’ इति पाठान्तरम् । अयमेव पाठो व्यायान्, अन्तर्भावितण्यर्थ-
कल्पने गौरवात् । २ एतच्च—‘शुक्लावभासः शुक्लाक्ष’ इति पाठाभिप्रायेण ।

वातादिप्रतिश्यायलिङ्गान्याह—आनद्वेत्त्यादि । आनदा विवक्षा । पिहिता सपि-
धानेव । निस्तोदः सूचिव्यधनवध्या । शङ्खयोरिति श्रूयुच्छान्तयोः । सपीतक इति
इयत् पीतः । पित्तप्रतिश्यायवान् मानवः कुशो भवति । अतिपाण्डुर्धूपरः । उष्णभि-
पीडित इति उष्णगुणेनाभिपीडित इत्यर्थः ॥ १६-१९ ॥—

*भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मान्निवर्तते ॥ २० ॥

संपक्वो वाऽप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ।

(सु. उ. अ. २४)

सन्निपातजमाह—भूत्वेत्यादि । भूत्वा भूत्वेति वीप्सया पुनः पुनः संभवं दर्श-
यति । अन्यतमदोषस्य कालादिनाऽनवधारितेन बलहानेर्निवृत्तिः, अकस्मात् प्रवृत्तिर-
प्यसम्यक्प्रवृत्तदोषस्य कालादिना बलत्वात् । अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि,
तथाऽपि सर्वप्रभवत्वात् प्रत्येतन्नानि । असाध्यव्यायं दुष्टतां गतः सन्, “दृणां दुष्ट-
प्रतिश्यायस्त्वसाध्यः सर्वजः स्मृतः”—इति विदेहवचनात् ॥ २० ॥—

प्रक्षिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ॥ २१ ॥

पुनरानह्यते वाऽपि पुनर्विचित्रियते तथा ।

निश्वासो वाऽतिदुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ॥ २२ ॥

एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ।

(सु. उ. अ. २४)

एकदोषस्यापि दुरुपचारादोषद्वयानुबन्धेन दुष्टतां गतस्य दोषत्रयसंबन्धसाम्येन
सन्निपातजानन्तरं लिङ्गमाह—प्रक्षिद्यते पुनर्नासेत्यादि । आनह्यत इति विवक्ष्यते ।
विचित्रियत इति विगतावरणा भवतीत्यर्थः । क्लेशदोषपिधाननिवरणानि नैककालं भिन्न-
दोषजानि बोद्धव्यानि, तेन विरोधो नोद्भाबनीयः । एवमिति इत्यम्भूतलिङ्गं दुष्टप्रति-
श्यायं परस्परविरुद्धोपक्रमदोषसंबन्धात् कृच्छ्रसाध्यं जानीयात् । अयं च पश्चान्नामेवा-
वस्थान्तरतयाऽनन्यत्वाज्ज पष्ठः । मनु, अवस्थान्तरत्वेऽप्यभिप्यन्दादधिमन्य इव
भिन्नो भविष्यति ? न, तद्वद्व्यातादिजत्वेनानिर्देशात् ॥ २१ ॥ २२ ॥—

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तव्याधः प्रवर्तते ॥ २३ ॥

ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरोघातप्रपीडितः ।

दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ २४ ॥

(सु. उ. अ. २४)

रक्तजलिङ्गमाह—रक्तज इत्यादि । उरोघातप्रपीडित इति उरोघातसंज्ञान्तरपठि-
तलक्षणः, तेन प्रकर्येण पीडितः । तथा, “उरःक्षतमुरःस्वप्नः पूतिकर्णकफोरसः ।
सकासः सज्वरो ह्येव उरोघातः सपीनसः”—इति । अत्र पित्तप्रतिश्यायलिङ्गान्यपि
बोद्धव्यानि, तुल्यत्वात् पित्तरक्तयोः । तथाच क्वचित् पठ्यते,—“पित्तप्रतिश्यायकृतै-
र्लिङ्गैर्यापि समन्वितः”—इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

* केचित् ‘सर्वप्रभवः स्मृतः’ इत्यस्यांऽपि कं पादद्वयं पठन्ति, तच्च—“लिङ्गानि चैव सर्वेषां
पीनसानां च सर्वजं” इति सर्वजं प्रतिश्याये सर्वेषां वातादिजानां पीनसानां लिङ्गानि
ब्रवन्तीति बोध्यम् (भा० द०) ॥ २० ॥—

सर्वे एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।

दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २५ ॥

मूर्च्छन्ति चात्र किमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः ।

क्रिसितो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणम् ॥ २६ ॥

(सु. उ. अ. २४)

अप्रतिक्रियया कालान्तरेण सर्वे एव दुष्टप्रतिश्याया भवन्ति, तेनासाध्या इत्याह—
सर्वे एवेत्यादि । मूर्च्छन्ति चात्र किमय इति अत्रेति एषु, बहुवचनान्ताग्रल्लय-
विधिः; अन्ये तु प्रत्यासन्नत्वाद्रक्तज एव किमिमूर्च्छनं वदन्ति । श्वेता इति कफा-
धिकत्वात् प्रतिश्यायस्य सर्वत्र कफजा एव श्वेतकिमयो भवन्ति । क्रिसितो यः शिरो-
रोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणमिति क्रिमिजशिरोरोगेनेह तुल्यं लिङ्गं, तच्च 'निस्तुष्यते यस्य
शिरोऽतिमात्रम्'-इत्यादिना वक्ष्यमाणम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

वाधिर्यमान्ध्यमम्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।

शोथान्निसादकास्तांश्च बृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ २७ ॥

(सु. उ. अ. २४)

अतः परमपरान् विकारान् प्रवृद्धाः प्रतिश्यायाः कुर्वन्ति, तानाह—वाधिर्य-
मिलादि । घोराजयनामयानित्यभिधानादेवान्ध्ये लब्धे विशेषेण तत्करलप्रतिपादनार्थ-
मान्ध्यग्रहणम् । अग्रलमिति न जिघ्रतीत्यग्रलस्य भावोऽग्रत्वम् । 'घ्रा' गन्धोपादाने,
इत्यस्मात् 'क्षुपि स्थः' इत्यत्र योगविभागात् कप्रत्ययै ॥ २७ ॥

*अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।

चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं प्राणेऽपि तद्विदुः ॥ २८ ॥

(सु. उ. अ. २४)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नासारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५८ ॥

सुश्रुते नासारोगा एकत्रिंशदुक्ताः, अत्राप्यपीनसमारम्भ्य प्रतिश्यायपर्यन्तेन पञ्चदशो-
क्ताः, शेषसंख्यापूरणायपरान् षोडश नासारोगानाह—अर्बुदं सप्तधेत्यादि । एकैकदो-
षरक्तमांसमेदःसंभवत्वेन पञ्चर्बुदानि, शालाक्यसिद्धान्तेन सज्जिपातजमधिकं, एवं सप्त ।
तथाच विदेहः,—“सर्वलिङ्गं रुजायुक्तमर्बुदं विधि सर्वजम्”—इति । शोथाश्चत्वारो वात-
पित्तकफसज्जिपातजमेदात्, एवमर्शोऽपि चतुर्विधं, रक्तपित्तं चतुर्विधमपि रक्तपित्त-
सामान्यादेरुत्वेन गणनीयं, तेन न संख्यातिरेकः । अर्बुदादीनां तत्र तत्रोक्तानामत्रा-
भिधानं शालाक्योक्तसंख्यापूरणार्थमाश्रयप्रभावेणातिरिक्तलिङ्गादिख्यापनार्थं च ॥ २८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां नासारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५८ ॥

* 'एवमर्शोऽपि चतुर्विधं, सहचरक्तजयोरर्शसोर्दोषजोऽन्तर्भावः । प्राणाशौर्बुदयोर्ग्रन्थान्तरे
मेदं कृत्वा, तस्या—“शिरोलब्धकाक्षुर्ना गौरवं दुग्धनिद्रया । अर्शसामर्बुदानां च दोषैः शेषा-
कृतिः समा ॥ अर्शसि गोक्षानाकाराण्यर्बुदं कोलसंमितम्”—इति' (आ० ६०) ॥ २८ ॥

१ 'क्रिमिजो यः शिरोरोगः' इति पाठान्तरम् । २ अग्रत्वं प्राणेंद्रियदुष्टया इति क. ।

अथ नेत्ररोगनिदानम् ।

* उष्णाभितप्तस्य जले प्रवेशाददूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्दर्विघाताहमनातियोगात् ॥ १ ॥
 द्रवाक्षयाऽन्नाग्निशिंसेविताच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।
 प्रसक्तसंरोदनकोपशोकाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥
 तथा क्रतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकाराञ्जनयन्ति दोषाः ॥ ३ ॥
 (सु. उ. अ. १)

इन्द्रियाधिष्ठानगतविकारपारिज्येभ्योनेत्ररोगानिधानम् । एते च नयनरोगा वात-
 पित्तकफरक्तसहिपातागन्तुजाः सन्तः पदसप्ततिः । यदाह सुश्रुतः,—“तैस्त्रिभिर्निश-
 नुक्तास्ते कफेनाप्यधिकान्नयः । रक्तजाः योऽक्ष प्रोक्ताः सर्वजाः पद्मविंशतिः । बाष्पी
 पुनर्द्वौ च तथा रोगाः पदसप्ततिः स्मृताः” (सु. उ. तं. अ. १) इति । पदसप्ततिश्चेते
 रोगा आश्रयमेवेन सुश्रुतेनैव विभक्ताः । यदाह,—“नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजा-
 स्त्वैकविंशतिः । शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ सर्वाभ्याः सप्तदश
 दृष्टिजा द्वादशैव तु । द्वौ च बाह्याभयावन्यावनिमित्तनिमित्तजौ ॥ पदसप्ततिर्नेत्ररोगाः
 संप्रहेण प्रकीर्तिताः” (सु. उ. तं. अ. १) इति । नेत्रप्रमाणं च सुश्रुतेनैवोक्तम्,
 “विधाद् बह्वलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम् । बह्वलं सर्वतः सार्धं शिपव्मयनयुद्धम्”
 (सु. उ. तं. अ. १)—इति । बह्वलबाहुल्यं विस्तारेण, अन्तः स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितं,
 बह्वलं सर्वतः सार्धमायामेन । अन्ये बह्वलबाहुल्यमिति यदुक्तं तत्र बह्वलमाननियमं
 स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितमित्यनेनाहुः । अयमर्थः,—खेनाङ्गुष्ठोदरेण संमितं बह्वलबहुलं,
 बह्वलं सर्वतः सार्धमिति चायामविस्ताराभ्यां बोद्धव्यमिति । ननु, यथार्धतृतीयाहु-
 लयामं नेत्रं तर्हि “बह्वल्यतं च नयनम्” (सु. सू. स्था. अ. ३५)—इत्यातुरोपक-
 मणीयोक्तं विदध्यते ? नैवं, वर्त्ममण्डलं गृहीत्वा गणनयाऽर्धतृतीयाहुलं, तद्विरहात्
 बह्वल्यतमिति न विरोधः । नयनरोगहेतुमाह—उष्णाभितप्तस्येत्यादि ।—उष्णेनात-
 पादिना सन्तप्तदेहस्य जलावगाहनात्, शीतावृतदेहस्योर्ध्वयतेनोष्मणा नयनतेजसो-
 ऽभिभवाच्चक्षुरोगोदयः । स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्चेति धर्मरजोधूमनानां नयनसंबन्धानां
 हेतुत्वंम् । छर्दर्विघाताद्धान्तिवेगविघातात् । अमनातियोगादतिवान्तेः । विण्मूत्रवात-
 क्रमनिग्रहात् विण्मूत्रवातानां क्रमेण शनैः शनैर्निग्रहाद्वेगविधारणात् । प्रसक्तसंरोद-
 नशोक्कोपादिति प्रसक्तं निरन्तरं क्रतुसंरोदनादेरित्यर्थः । क्रतुविपर्ययेण एकतुचर्याया
 अन्यतौ करणेन । क्लेशाभिघातात् क्लेशः कायादिदुःखं; तेनाभिसंबन्धात् वाष्पनि-

* यथा मध्यन्दिनोल्कापातः सौरकिरणेनाभिमूयते । दूरेक्षणात् दूरावलोकनात्, स्वप्न-
 विपर्ययात् रात्रिजागरणादिवान्मनाच्च, क्लेशाभिघातात् क्लेशः कायादिदुःखं, तेन संबन्धात्;
 सूक्ष्मवस्त्वलोकनात्, पतैर्हेतुभिर्नेत्ररोगा जायन्ते (भा० द०) ॥ ३ ॥

२ यथामध्यन्दिनोल्कापातः सूर्यकिरणेनाभिमूयते इति क. २ किंवा क्लेशो मनःखेदः
 तेन अभिघननं दुःखमेव इति क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३४३

ग्रहादश्रुवेगधारणात् । यदुक्तं,—“आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्त-
ममुद्यतो हि । शिरोयुस्त्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन”—इति । नयन-
रोगसंप्राप्तिश्च सुश्रुते पठ्यते,—“सिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरुर्ध्वमाश्रितैः । जायन्ते
नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः” (सु. उ. तं. अ. १) इति ॥ १-३ ॥

वातात् पित्तात् कफाद्रूपादभिप्यन्दश्चतुर्विधः ।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥

सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य, तथा सर्वनयनरोगहेतुत्वाच्च, आदौ सर्वनयनगतम-
भिप्यन्दमाह—वातादित्यादि । घोर इति दुःसहवेदनः । सर्वनेत्रामयाकर इति सर्वेषां
नेत्ररोगाणामधिगम्यापीनामाकर उत्पत्तिकरत्वादाकरः स्थानम् । अत एवाह सुश्रुतः—
“प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिप्यन्दनिमित्तमूलाः”—(सु. उ. तं. अ. १)—
इति ॥ ४ ॥

* निस्त्रोदनस्तम्भनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।

विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वातामिपत्रे नयने भवन्ति ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. ६)

वाताभिप्यन्दरूपमाह—निस्त्रोदनैत्यादि । निस्त्रोदनं सूचीव्यधनवद्यथा, स्तम्भनं
जडिमा, संघर्षः करकरिका, पारुष्यं रुक्षता, शिरोऽभितापः शिरोव्यथा । विशुष्कभावो
क्षयिकारहितत्वं, न त्वासावरहितत्वं, शिशिराश्रुतेत्युक्तेः ॥ ५ ॥

दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।

उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्तामिपत्रे नयने भवन्ति ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. ६)

पैत्तिकलक्षणमाह—दाहप्रपाकावित्यादि । प्रपाकः प्रकृष्टपाकः । शिशिराभिनन्दा
शीतेच्छा । धूमायनं धूमस्रोद्धमनम् । वाष्पसमुच्छ्रयो वाष्पसाहुल्यम् ॥ ६ ॥

उष्णाभिनन्दा गुरुताऽक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च ।

स्त्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफामिपत्रे नयने भवन्ति ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ६)

कफजलिहमाह—उष्णाभिनन्देत्यादि । उपदेहः पिबटबाहुल्यम् । शीतता नेत्रस्य ।
पिच्छिल इति स्त्रावविशेषणम् । कफामिपत्रे कफयुक्ते । नयने चक्षुषि । भवन्ति
जायन्ते ॥ ७ ॥

ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता न नाढ्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।

पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्तामिपत्रे नयने भवन्ति ॥ ८ ॥

(सु. उ. अ. ६)

रक्ताभिप्यन्दलक्षणमाह—ताम्राश्रुतेत्यादि । पित्तस्य लिङ्गानीति पित्ताभिप्य-
न्दलिङ्गानि ॥ ८ ॥

* ‘सदृषः वायुकापूरिता इव करकरिका’ (भा० ६०) ॥ ५ ॥

*वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।

तावन्तस्तुचधिमन्थाः स्युर्यने तीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥

(सु. उ. अ. ६)

अधिमन्थानामभिष्यन्दजत्वमाह—वृद्धैरित्यादि । तान्त इति अभिष्यन्दैर्वातपित्त-
कफरक्तजैश्चत्वारोऽधिमन्थाः प्रलेतव्याः । तीव्रवेदना इति सामान्यलक्षणम् । वेदना-
शब्दश्चात्र व्यथामात्रवाची, तेन वातिकमभिष्यन्दाद्वातिक एवाधिमन्थस्तीव्रवातजनित-
तोदादिसकलवेदनः, एवं पित्तजकफजरक्तजाश्चधिमन्थाः प्रलेतव्याः ॥ ९ ॥

उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।

शिरसोऽर्धं च तं विद्यादधिमन्थं खलक्षणैः ॥ १० ॥

(सु. उ. अ. ६)

अस्यापरं सामान्यलक्षणमाह—उत्पाद्यत इत्यादि । शिरसोऽर्धमित्यत्र पूर्वक्रिये
संबध्येते, तेन शिरसोऽर्धमुत्पाद्यते तथा निर्मथ्यते चेत्यर्थः । शिरसोऽर्धं च वेदना
व्याधिप्रभावात् । खलक्षणैरिति ययोक्तवाताद्यभिष्यन्दलक्षणैः । स चाधिमन्थः
स्यन्दात्मकः ॥ १० ॥

हन्यादृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधीमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।

यत्पद्मात्राद्वातिकौ वै निहन्यात् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥ ११ ॥

(सु. उ. अ. ६)

यौवता कालेन मिथ्याचारादृष्टिं हन्ति तमाह—हन्यादित्यादि । सद्य एवेति श्लेष्मणि
सप्तरात्रस्योक्तत्वात् सद्यःशब्देनात्र त्रिरात्रमुक्तं, वैयके हि सद्यःशब्दस्य त्रिरात्रसप्तरा-
त्रवाचित्वेन दृष्टत्वात् । कालावधिरत्र व्याधिसम्भावात् ॥ ११ ॥

उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोथसमन्वितम् ।

धर्षनिस्तोदश्लाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥

(सु. उ. अ. ६)

लङ्घनप्रलेपादिविधानार्थमञ्जनादिनिषेधार्थं च, नेत्ररोगस्य सामलक्षणमाह—उदी-
र्णवेदनमित्यादि । उदीर्णवेदनमुन्नतबहुवेदनम् । धर्षः करकरिका । लङ्घनादिविधाना-
र्थमञ्जनादिनिषेधार्थं च तच्चान्तरम्,—“खेदः प्रलेपस्तिक्काञ्च धूमो दिनचतुष्टयम् ।
लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं शुरुभोज-
नम् । नेत्ररोगेषु सामेषु अञ्जनं चापि विवर्जयेत्”—इति ॥ १२ ॥

मन्दवेदनता कण्डूः संरम्भाश्रुप्रशान्तता ।

प्रशस्तवर्णता चाक्ष्णोः संपक्वं दोषमादिशेत् ॥ १३ ॥

(सु. उ. अ. ६)

* ‘वृद्धैर्वृद्धितैः अप्रतिक्रियमाणत्वात् । तीव्रा वातना यव सर्वा निस्तोदादिवेदनाः’
(भा० ६०) ॥ ९ ॥

१ ‘दोषमेवेन कालावधमाह—हन्यादित्यादि’ इति पाठान्तरम् ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३४५

निरामलक्षणमाह—मन्देलादि । संरम्भाशुप्रशान्ततेति संरम्भः शोथस्तस्य,
अशुणो नेत्रजलस्य च प्रथमः ॥ १३ ॥

*कण्डूपदेहाश्रुयुतः पकोदुम्बरसंनिभः ।

संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ।

शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १४ ॥

(सु. उ. अ. ६)

सशोथपाकलिङ्गमाह—कण्डूपदेहाश्रुयुत इत्यादि । पकोदुम्बरसंनिभ इति लोहितैः ।
संरम्भीति शोथवान्; कार्तिकस्तु महारम्भवानित्याह; शोथस्त्वनुकोऽपि गम्यते,
तत्प्रधानत्वात् पाकस्य, उत्तरत्र शोथहीनानीत्यस्याभिधानाच्च । अयं त्रिदोषजः,
एवमशोथपाकश्च ॥ १४ ॥

उपेक्षणादक्षि यदाऽधिमन्थो वातात्मकः सादयति प्रसह्य ।

रुजाभिरुप्राभिरसाध्य एव हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥ १५ ॥

(सु. उ. अ. १६)

हताधिमन्थलक्षणमाह—उपेक्षणादित्यादि । अयं रोगो विदेहे दृष्ट्युत्प्रेषलक्षण
एकः, अन्यः सकलनयनशोपलक्षणः पठ्यते । तद्यथा,—“अन्तर्गतः सिराणां तु यदा
तिष्ठति मारुतः । स तदा नयनं प्राप्य शीघ्रं दृष्टिं निरस्यति ॥ तस्यां निरस्यमानायां
निर्मन्थमिव मारुतः । नयनं निर्बमत्याद्यु शूलतोदाधिमन्थनैः”—इति । इदं दृष्टिनिर्ग-
मलक्षणम् । अत एवैतस्मिन्नर्थे सुश्रुते केचित् पठन्ति,—“अन्तः सिराणां श्वसनः
स्थितो दृष्टिं प्रविक्षिपन् । हताधिमन्थं जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः”—इति । विदेह एव
सकलाक्षिशोपः पठ्यते,—“अथवा शोपयेदक्षि क्षीणतेजोबलवयम् । तत्प्रथमिव संछु-
ष्ममवसीदति लोचनम् ॥ हताधिमन्थं तं विद्यादसाध्यं वातकोपतः”—इति । अतः
शोपार्थं उपेक्षणादक्षीत्यादि लोकोऽवगन्तव्यः । सादयतीति शोषयति । रुजाभिरुप्रा-
भिरिति रुजाभिरुदादिभिर्महतीभिरुपलक्षितः ॥ १५ ॥

वारंवारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।

रुजश्च विविधास्तीव्राः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १६ ॥

(सु. उ. अ. १६)

वातपर्यायलिङ्गमाह—वारंवारमित्यादि । पर्यायेण क्रमेण कदाचिद्भुवि, कदाचिन्नो-
चने, वायुस्तीव्रां रुजां करोतीति वातपर्ययार्थः ॥ १६ ॥

यत् कूणितं दारुणरुक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनं यत् ।

सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥ १७ ॥

(सु. उ. अ. १६)

शुष्काक्षिपाकमाह—यत्कूणितमित्यादि । कूणितमिति निमीलितम् । दारुणं कठिनं
रुक्षं च वातशोपाद्वर्त्म यस्य तद्दारुणरुक्षवर्त्म । संदह्यते सदाहं भवति । आविलदर्शन-

* ‘अथ शोपदितानि नेत्रपाकलक्षणानि जानीयात्’ (आ० द०) ॥ १४ ॥

१ रागादिशयितत्वात् इति क. ।

माकुलदर्शनम् । सुदारुणं कृच्छ्रोन्मीलनम् । प्रतियोधने उन्मेपणे । सुदारुणं सुक-
ठिनमिति गदाधरः । शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षीति तच्छुष्केणाक्षिपाकेनोपहतमक्षी-
त्यर्थः । अयं रोगः सरक्त्वातजन्यः । यदाह करालः,—“कृणितं खरवर्माक्षि कृच्छ्रो
न्मीलाविलेक्षणम् । सदाहं सासृजाद्वाताच्छुष्कपाकान्वितं वदेत्”—इति ॥ १७ ॥

यस्यावटुः कर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा ।

कुर्याद्वृजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥ १८ ॥

(सु. उ. अ. १६)

अन्यतोवातमाह—यस्येत्यादि । अवटुर्बाटा । मन्ये ग्रीवापार्श्वसिरे । अन्यतो वेति
उक्तप्रदेशादितरत्र पृष्ठे, समम्यर्थे तसिः । अन्यत्र वातस्य कारणस्यावस्थानं, अन्यत्र
लोचने भ्रुवि च रुजां करोतीत्यन्यतोवातः । विदेहेऽप्युक्तम्,—“मन्ययोरन्तरे वायु-
रस्थितः पृष्ठतोऽपि वा । करोति मेवं निस्तोदं शङ्खे चाङ्गोर्ध्रवोस्त्रया । तमाहुरन्यतो-
वार्तं रोगं दृष्टिविदो जनाः”—इति ॥ १८ ॥

इयावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपच्यते ।

सदाहशोथं साक्षावमम्लाभ्युपितमम्लतः ॥ १९ ॥

(सु. उ. अ. ६)

अम्लाभ्युपितमाह—इयावमित्यादि । इयावमीषशीलम् । अम्लत इत्यम्लमोजनात् ।
अम्लाभ्युपितमिति पित्ताभ्युपितं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १९ ॥

अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः ।

मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ २० ॥

(सु. उ. अ. ६)

सिरोत्पातमाह—अवेदना वाऽपीत्यादि । अक्षिराज्य इति अक्षिसिराः । विरज्य-
न्तीति विरक्षा भवन्ति, विशेषरक्ता भवन्तीत्यर्थः । रक्तजोऽयम् ॥ २० ॥

* मोहास्तिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु सिराग्रहर्षः ।

ताम्राभमसं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च ॥ २१ ॥

(सु. उ. अ. ६)

सिराग्रहर्षमाह—मोहादित्यादि । अयमपि रक्तजः इति सर्वगताः ॥ २१ ॥

† निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।

स्त्रावं सवेदुष्णमतीव यच्च तत् सवर्णं शुक्ल(क)मुदाहरन्ति ॥ २२ ॥

(सु. उ. अ. ५)

सन्धिवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्टिगतेषु मध्ये प्राधान्यादुष्टिगतेषु वक्तुमुचितेषु स्वल्पवक्तव्यं
तथा दृष्टिमण्डलप्रत्यासत्त्या कृष्णगतविकाराभिधानम् । तत्र सवर्णशुक्ललक्षणमाह—

* ‘ताम्रमरुणम्, अर्जुनं निमैलम् । प्रगाढमिलतिशयेन अभिवीक्षितुं द्रष्टुं न शक्नोतीत्यर्थः
(आ० ६०) ॥ २१ ॥

† ‘अथ कृष्णगताम्लत्वात्’ (आ० ६०) २२ ॥

३ ‘यतश्च—‘ताम्राच्छमलम्’ इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३४७

निमग्नरूपमित्यादि । रूपग्रहणमामासनिषेधार्थं, तेन निमग्नरूपमेव । यत् सूचयेवेत्युप-
मानं वर्तुललक्ष्यापनाय सूचीव्यघनवद्देदनादर्शनाय च । सावं सवेदुष्णमिति सवेदुष्ण-
मित्येतावतैव लब्धे सावे पुनः सावग्रहणं निरन्तरसावं लक्षयति । अतिशब्दस्त्वुष्णेन
(संवध्यत इति कार्तिकः । उष्णसावता रक्षात्मकत्वात् । शुक्लस्यात्र चात्यन्तरुगबोद्धव्या,
सत्रणत्वात् । यदाहाव्रणलक्षणे सुश्रुतः,—“नातिरुगश्रुयुक्तम्” (सु. उ. तं. अ. ५)—
इति । तत् स्रवणं सशतं, सते तु रुषा युक्तैव, नयने तु मुकुमारे विशेषेणोदाहरन्ति
विदेहप्रमृतयः । विदेहेऽप्युक्तं,—“रक्तराजीनिमं कृष्णे छिन्नामं यच्च लक्षयते ।
सूच्यप्रेणेव तच्छुक्लमुष्णाशुखावि सत्रणम्”—इति ॥ २२ ॥

दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि ।

अवेदनं वा न च युग्मशुक्लं तत् सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ २३ ॥

(सु. उ. अ. ५)

अस्यासाध्यतया निर्दिष्टस्यावस्थावशेन पाक्षिकीं सिद्धिमाह—दृष्टेः समीप इत्यादि ।
क्षतं हि स्वभावत एव संशयोद्घातकरं, अतो दृष्टिसमीपे न साध्यं, उक्तविपर्ययाशु
दृष्टिसमीपेऽपि सुखसाध्यमव्रणम् । न चावगाढमेकलगतम् । विपर्ययात्त्ववगाढमप्य-
व्रणं सिध्यति । अत एवाव्रणे वक्ष्यति—गम्भीरजातमिति । न च संस्रवेदिति न चात्यर्थं
सवेत्, संशब्दस्यातिशयार्थत्वात् । अवेदनं मन्दवेदनं, रक्तस्य कफानुगतात् ; वातानु-
गमादतिवेदनं तु न सिध्यति । युग्मं च क्षतशुक्लं कदापि न सिध्यति ॥ २३ ॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोपं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ २४ ॥

(सु. उ. अ. ५)

इदानीमव्रणशुक्लक्षणमाह—स्यन्दात्मकमित्यादि । स्यन्दात्मकमभिष्यन्दनिमित्तकं,
सर्वेषामक्षिरोगणामभिष्यन्दनिमित्तत्वेऽपि चास्य नियमप्रतिपादनायमभिधानम् । वैहा-
यसाभ्रप्रतनुप्रकाशमिति विहायसि स्थितं वैहायसं, ‘तस्य निवासः’ इत्यण्, विहायो
नमः, आकाशस्थिताभ्रवत् प्रतनुप्रकाशमित्यर्थः । एतेनाच्छलं प्रतिपाद्यते । शुक्लं तु
शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासमित्यनेनैव लब्धम् । वैहायसाभ्रग्रहणं सजलाभ्रव्यवच्छेदार्थं,
तद्धि प्रायः पार्वतं भवतीति कार्तिकः । साध्यतमं सुखसाध्यम् । ननु, गम्भीरजातमि-
त्यादिना कृच्छ्राभिधानेन ? तद्विपर्ययेण सुखसाध्यत्वावगतिः सेत्स्यति, तत् साध्यतमा-
भिधानेन ? नैवं, असत्यत्र साध्यतमाभिधाने उभयत्रापि कृच्छ्रलभ्रान्तिः स्यादतस्तद-
भिधानम् ॥ २४ ॥

* गम्भीरजातं बहुलं च शुक्लं चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ।

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं सिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च ।

द्वित्वगगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ २५ ॥

(सु. उ. अ. ५)

* ‘सिरारक्तमिति सिरा हि चलाः, अतस्तदागितं शुक्लमपि चलमेव । सत्रणं द्वित्वगगतं
चासाध्यमिति ज्ञेयम् । लोहितमन्तत इति प्रान्तेषु लोहितं व्रणाकारेण । चिरोत्थितं चिरकाल-
जम्’ (भा० द०) ॥ २५ ॥

अत्रणस्यैवावस्थामेदेन कृच्छ्रत्वमाह—गम्भीरजातमित्यादि । गम्भीरजातं द्वित्रिल-
गगतम् । बहुलं प्रतनुनोऽप्राद्वनम् । अत्रणस्यैवावस्थामेदेनासाध्यत्वमाह—विच्छिन्नम-
ध्यमित्यादि । विच्छिन्नमध्यं विदीर्णमांसत्वात् सच्छिद्रं, निम्रमिति यावत्; तद्विपर्ययं
तु पिशितावृतमुद्यतमांसरूपतया । चलमित्यनवस्थितम् । सिरासूक्ष्ममिति सिरावृतत्वात्
सूक्ष्मं; अन्ये 'सिरासक्तं' इति पठन्ति, व्याचक्षते च—सिरासक्तं यतस्ततश्चलं, सिराणां
चलत्वात्; सिरा हि मत्स्यवत् परिवर्तमाना मुहुर्मुहुश्चलन्ति; अन्ये 'सिराशुक्लं' इति
पाठान्तरं व्याचक्षते; सिराभिः शुक्लं, सिराशुक्लं सिराशुक्लहेतुकं; न हि सिराभवनं
शुक्लत्वे हेतुरिति गदाधरः । अदृष्टिकृदिति दर्शनाभावकारि, दृष्टेः समीपे न भवेदि-
त्यस्य विपर्ययोऽयम् । द्वित्रिलगगतं द्विपटलाभितं, एतदपरलिङ्गसहितमसाध्यं, न तु
केवलं; द्विलगगतस्य कृच्छ्रत्वाभिधानात् । लोहितमन्ततयेति मध्ये शुक्लमन्ते लोहितं,
त्रणाकारेण ॥ २५ ॥

उष्णाश्रुपातः पिडका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभं च शुक्लम् ।
तदप्यसाध्यं प्रघटन्ति केचिदन्यच्च यत्तितिरिपक्षतुल्यम् ॥ २६ ॥
(सु. उ. अ. ५)

न केवलमेवंविधं परमसाध्यं किंलन्यादृशमपीत्यत आह—उष्णाश्रुपात इत्यादि ।
पिडका च नेत्र इत्यन्तं द्विलगगतशुक्ले । तथाऽऽह विदेहः—“एकलगगतमेवं स्याद्वि-
लगगतमिदं भवेत् । चोषोष्णसावदाहास्तु तृष्ण च—पिडकोद्गमः”—इति । मुद्गनिभं च
शुक्लमित्याकारेण, एतद्विलगगतम् । तथाच विदेहः,—“न्यक्तमुद्गफलाकारं शुक्लं द्विल-
गगतं भवेत्”—इति । द्वित्रिलगगतस्यात्रणशुकस्य कृच्छ्रत्वे एतत् पिडकोद्गममुद्गफलाकार-
त्वेनैवासाध्यत्वं बोध्यम् । अन्ये पुनः सत्रणशुक्लस्य विच्छिन्नमध्यमित्यादिकमसाध्यल-
क्षणं वर्णयन्ति । अत्र पक्षे द्विलगगतमिति केवलमेवासाध्यलक्षणं, एतच्च चावगाढमि-
त्यस्य विपर्ययः । लोहितमन्ततः उष्णाश्रुपातः पिडका चेत्यादि द्विलगगतशुक्ललक्षण-
मिति । किलियमत्रासङ्गतिः—विच्छिन्नमध्यं सच्छिद्रं, तद्यदि सच्छिद्रत्वं सत्रणशुक्लस्या-
भ्युपगम्यते, तदा निमग्नरूपमित्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनरुक्तं स्यात्, किं च सत्रणशुक्लान-
न्तरमस्य पाठो विफलः स्यात् । अन्ये तु सत्रणशुक्लविषयं सामान्यमसाध्यलक्षणं
मेतदाहुः; यथायोग्यतया क्वचिद्विज्ञान्तरयोगेन च व्यचक्षेति च वर्णयन्ति । असाध्यत्वं
विदेहादप्येषां भतेनाह—केचिदित्यादि । तितिरिपक्षतुल्यमिति शबलं, एतच्चानिवेधाद-
नुमतम् ॥ २६ ॥

*श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं च ।

तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ २७ ॥

(सु. उ. अ. ५)

इदानीमक्षिपाकात्ययमाह—श्वेत इत्यादि । दोषेण यः कृतः श्वेतः स समाक्रामति ।
सर्वात्मकं त्रिदोषजं; अन्ये तु स्यन्दात्मकमिति पठित्वा अभिष्यन्दात्मकमाहुः । तदा
सर्वेषामभिष्यन्दमूलत्वाद्विशेषार्थमभिधानम् ॥ २७ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३४९

*अजापुरीपप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाक्षः ।

विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत ॥२८॥

(सु. उ. अ. ५)

अजकाजातमाह—अजापुरीपप्रतिम इत्यादि । अजापुरीपप्रतिमः शुष्काजपुरी-
पतुल्यः सलोहित ईषद्लोहितः । विगृह्य कृष्णमिति स्लोच्छ्रायेण कृष्णदेशं महत्त्वा-
द्विच्छिद्य । प्रचय इति प्रकृष्टव्यय उद्गम इति यावत् । अजकाया मेदोवत् संश्रयस्तृ-
तीयत्वगतत्वेन मेदसः प्रचयो बोद्धव्यः । तथाच विदेहः,—“कृष्णेऽङ्गोर्यङ्गवेच्छुल्लं
छागलीविदसमग्रभम् । सान्द्रपिच्छिलरफासं त्रिलागमजकेति सा”—इति ॥ इति
कृष्णजाः ॥ २८ ॥

†प्रथमे पटले दोषा यस्य दृष्ट्या व्यवस्थिताः ।

अव्यक्तानि स रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ २९ ॥

(सु. उ. अ. ७)

कृष्णाश्रितत्यादृष्टिमण्डलस्य दृष्टिजा उच्यन्ते । दृष्टिप्रमाणं तु सुश्रुतेनोक्तं,—“मसूर-
दलमात्रां तु पश्यभूतप्रसादजाम्”—(सु. उ. तं. अ. ७)—इति । अत्र मसूरदल-
मात्रामिति मसूरार्धदलमात्रां, तथाच निमिः,—“पश्यभूतात्मिका दृष्टिमसूरार्धदलो
न्मितिः”—इति । ननु, एवं तर्हि विरुध्यते, यदाह स एव पुनः,—“नेत्रायामभिभागं च
कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविदो जनाः”—(सु. उ. तं.
अ. १)—इति, अत्र कृष्णसप्तमभागत्वेन दृष्टेरुक्तत्वात् । उच्यते, कृष्णसप्तमभागत्वेनापि
नसूरार्धदलप्रमाणा दृष्टिरित्येक एवार्थः । ननु, एवमातुरोपक्रमणीयोक्तं ‘यदुल्लायतं
नयनं, नयनत्रिभागपरिमाणा तारका, नवमस्तारकांशो दृष्टिमण्डलम्’ (सु. सु.
स्था. अ. ३५)—इति विरुध्यते । उच्यते, तत्र मण्डलाभिधानेन मण्डलसहिताया
दृष्टेरुक्तिः, अत्र तु मण्डलरहिताया इति; मतमेदाद्वा न विरोधः, तारकानवमांशो
दृष्टिरिति शाल्यमतं, तारकासप्तमांशो दृष्टिरिति शाल्यव्यतिष्ठान्तेन । ननु एवं
‘तर्हि ‘दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्धन्ते’ (सु. शा. स्था. अ. ४)—इति शारीरोक्तं विरुध्यते,
यतः कृष्णसप्तमभागत्वेन दृष्टेरुक्तत्वात् कृष्णवृद्ध्या तद्बुद्धेः संभवात् । नैवं, अत्रान्तर-
वन्न बहु वर्धत इत्यभिप्रायेणोक्तं दृष्टिर्न वर्धत इति । दृष्ट्या च चत्वारि पटलानि ।
रसरकाश्रयं बाह्यं, द्वितीयं मांससंश्रयं, तृतीयं मेदःसंश्रयं, चतुर्थं कालकास्थिसंस्थि-
तम् । तथा च सुश्रुतः,—“सिजोजालभित्तं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् । मेदस्तृ-

” अच्युपैति समन्तादागच्छति । सत्रगनुकुमत्रगनुकमक्षिपाकालयः अजकाजातः एवं
कृष्णगताश्चक्षुरोगाश्चत्वारः । इति कृष्णजाः (आ० द०) ॥ २८ ॥

† तथाच विदेहः—“यथा दोषाः प्रकुपिताः प्राप्य रूपवदे सिरे । दृष्टेरन्तरमाप्यं तु पटलं
समभिद्रुताः ॥ एकेकमनुपपन्ते पर्यायाल्ललान्तरम्” इति (आ० द०) ॥ २९ ॥

१ दृष्टेः अजकादीनां—दृष्टि हंतस्वाए इति क. ।

३० मा० नि०

तीयं पटलमाश्रितं लक्ष्मि चापरम् । पद्ममांशसमं दृष्टेत्तेषां बाहुभ्यामिष्यते” (सु. उ. तं. अ. १)—इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं, जलशब्देन च रसो व्याख्यातः । तेषु पटलेषु बाह्यादिमेदेनाधिष्ठानविशेषप्रभावाद्दोषाणां लिङ्गविशेषमाह—प्रथमे पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सर्वाभ्यन्तरे पटले कालकास्थिसंश्रये; न तु बाह्ये, तत्र प्रथमं, दोषलिङ्गानुपलब्धेः; यदि तु कुष्ठादिवद्बाह्यं प्रथमं प्रदूष्याभ्यन्तरे दोषानुप्रवेशः स्यात्तदा प्रागेव रोगस्तत्रोपलभ्येत, न चैवं दृश्यते । तथाच विदेहः,—“दृष्टेः न्तरमाद्यं तु पटलं समभिद्रुताः” इत्यारभ्य “एकैकमनुपयन्ते पर्यायात् पटलान्तरम्”—इति । प्रथमे पटले इत्यादिग्रन्थात् पूर्वं केचित् “सिरामिरभिसंप्राप्य विष्णोऽभ्यन्तरे सूक्ष्मम्” (सु. उ. तं. अ. १)—इति श्लोकार्थं संप्राप्तिरूपं पठन्ति सुश्रुते, तच्च “सिरानुसारिभिर्दोषैः” (सु. उ. तं. अ.)—इत्यनेनैव गतार्यमित्यनार्यं टीकाकारैर्व्याख्यातम् । रूपाणीति रूपवन्ति द्रव्याणि । कदाचिदयं पश्यतीत्यनेनात्राधिष्ठानविशेषाद्दोषस्याल्पफलता उक्ता भवति । अन्यत्वरूपाण्यपि वक्ष्यमाणभ्रमराक्षणावर्णादियुक्तानि—धातेन, पितेनादित्यखयोतादिपीतनीलवर्णानि, कफेन सितवर्णानि, रक्तेन, रक्तवर्णानि, सज्जिपातेन चित्रवर्णानि, एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थपटलेष्वपि व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

* दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।

मक्षिकामशकांश्चापि जालकानि च पश्यति ॥ ३० ॥

मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ।

परिप्लवांश्च विविधान् वर्पमञ्चं तमांसि च ॥ ३१ ॥

दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते स समीपतः ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ ३२ ॥

यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ।

(सु. उ. अ. ७)

द्वितीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—दृष्टिर्भृशं विह्वलतीत्यादि । विह्वलति पुनः पुनरसन्म्यग्रूर्ध्वं गृह्णाति तथाऽविद्यमानान् मक्षिकादीन् पश्यति; अथवा मक्षिकेत्यादिनां विह्वलत्वमेव व्याक्रियते । जालकानि जालान्येव । मरीचीनिति रस्मीन् । परिप्लवानिति मण्डकादीनां परि सर्वतः लवान् गतीः । विविधानिति ऊर्ध्वावस्तिर्यग्गतश्लेष्मादिदोषवर्णेन नानाविधान्, अन्ये परिप्लवान् विविधानिति नानावर्णान् जलप्लवानित्याचक्षते । गोचरविभ्रमादिति विषयभ्रान्तेः । सूचीपाशं न पश्यतीति सतोऽपि सूक्ष्मस्यानुपलम्भः; सूचीपाशं सूचीरन्त्रं, पाशं वा गुणम् ॥ ३०—३२ ॥—

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ॥ ३३ ॥

* द्वितीयं पटलं मांसरक्षाश्रयम् । तथा मक्षिकादीन्यप्यसन्ति यथादोषवर्णानि पश्यति, अथवा वर्धं दृष्टिः, अन्नं मेघः, तमोऽन्धकारः, यत्नवान् कृतबलोऽपि (भा० द०) ॥ ३०—३२ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३५१

महान्त्यपि च रूपाणि छादितानीव चाम्बरैः ।

कर्णनासाक्षिहीनानि विकृतानीव पश्यति ॥ ३४ ॥

यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसीति ।

(सु. उ. अ. ७)

तृतीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—ऊर्ध्वं पश्यतीत्यादि । ऊर्ध्वं दर्शनाभिधानादधोदर्शनस्य विषेयसिद्धौ तदभिधानं स्वरूपानुवादार्थम् । ननु पार्श्वयोरीषदर्शनार्थं किमित्येतन्न भवति ? उच्यते, ऊर्ध्वाधोगतत्वेनैव पार्श्वस्य परिग्रहादिति कार्तिकः । यदेतद्रूपं पश्यति तत् कीदृशमित्यत आह—महान्त्यपीत्यादि । छादितानीव चाम्बरैरिति आह—तानीव बलैः । ‘अम्बरै’ इति पाठान्तरे आकाशे छादितानि केनापि । विकृतानीवेति छिन्नकरपादादीनि । अत्र रागप्राप्तिमाह—यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसीति, अस्मार्थः—यथायथं दोषवर्णैररुणपीतसितदिभिर्बुज्यते दृष्टिः, रागश्चात्र वर्णमात्रवचनः । अत एव वक्ष्यति—‘कफात् सितः शोणितजः सरक्त’ इति । दोषे बलीयसीति रक्तमांसमेदःसहाये बलवति दोषे, अन्यथा तु तृतीयेऽपि रागो न भवतीति व्यभिचारः सूच्यत इति शब्दाधरः । ननु तृतीये कथं रागवर्णनं, बाह्यपटलेनाधृतं दर्शनासंभवात् ? न चाश्मरीवर्णाभिधानवदायुर्वेदप्रामाण्यार्थं भविष्यतीति, अश्मर्या उत्तरकालमाकृष्टौ तथा प्रतीतेः, इह तु न तादृक् । उच्यते, तृतीयपटलगतस्य दोषस्य तथास्मभावाद्वाग्ने रागोपलब्धिः, तृतीयपटलदारभ्य रागोदयः । यथाह विदेहः,—“यथास्वं रज्यते दृष्टिर्दोषैस्त्रिपटलस्थितैः । चतुर्थपटलप्राप्तैर्मण्डलं रज्यते तु तैः”—इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥—

*अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ॥ ३५ ॥

पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थं नैव पश्यति ।

समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ॥ ३६ ॥

दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रमं च पश्यति ।

द्विधा स्थिते द्विधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते ॥ ३७ ॥

दोषे दृष्ट्याश्रिते तिर्यक् स एकं मन्यते द्विधा ।

(सु. उ. अ. ७)

अधुनाध ऊर्ध्वमेवं यथाप्रदेशं दृष्टौ दोषावस्थाने यथा न पश्यति यादृक्त्वा पश्यति तथा दर्शयितुमाह—अधःस्थित इत्यादि । समीपस्थं दूरस्थं चेति नैव पश्यतीति संबन्धः । समन्तत इति सर्वतः । संकुलानीवेति अन्यान्यरूपेणैव मिश्राणि । अनवस्थित इति अनियतावस्थान इत्यर्थः ॥ ३५-३७ ॥

* ‘दृष्टिमण्डलाधोभागस्थिते दोष इत्यर्थः, ततोपरिस्थिते दोषे दूरस्थं च नैव पश्यतीति संबन्धः’ (आ० द०) ॥ ३५-३७ ॥

*तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ॥ ३८ ॥

रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ॥ ३९ ॥

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।

निर्मलानि च तेजांसि आजिष्णून्यथ पश्यति ॥ ४० ॥

(सु. उ. अ. ७)

चतुर्थपटलगतमाह—तिमिराख्य इत्यादि । आन्ध्योत्पादकतया तिमिरसाधर्म्या-
तिमिराख्यः, दोषो रोगः, “दोषा अपि रोगाख्या लभन्ते” इत्यागमात्; स एव
रोगः सर्वतो दृष्टिरोधाच्छिङ्गनाश उच्यते लिङ्गयते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गमिन्द्रियं दर्शन-
शक्तिः, तज्ज्ञाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः । लिङ्गनाशमतः परं ‘वदन्ति’ इति शेषः ।
अस्मिन्नपि तमोभूत इति भूतशब्दः सादृश्ये, रूपस्यानुपलम्भादन्धकारसदृशे ।
नातिरुद्धे नातिरुद्धे, अतश्चन्द्रादित्यादीनि भास्वन्ति वस्तूनि पश्यति । अन्तरीक्षे-
चेत्यस्योपादानं भूमेस्तमोमयत्वात्, तत्र च तमोऽभिभवात्तादृशस्य चक्षुषो दर्शना-
शक्तेः ॥ ३८-४० ॥

†स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंक्षितः ।

(सु. उ. अ. ७)

तस्यैव लिङ्गनाशस्य संज्ञान्तरमाह—स एव लिङ्गनाशस्त्वित्यादि । यस्तृतीयपट-
लस्थितः काचसंक्षितो दोषः स एवोपेक्षया चतुर्थे पटले पुनर्लिङ्गनाशो नीलिका च ।
तुशब्दः पुनरर्थः । कुतः पुनरयमृजुरेव ग्रन्थो न लगति—नीलिकाकाचभ्यां पर्या-
याभ्यां संक्षितो नीलिकाकाचसंक्षित इति; नैवं, तच्चान्तरे तृतीयपटलस्थिते दोषे
काचामिधानात् । यदाह निमिः,—“काच इत्येष विज्ञेयो आप्त्विपटलोत्थितः ।
चतुर्थपटलप्राप्तो लिङ्गनाशः स उच्यते ॥ प्रत्याख्येयश्च कफजो व्याधिः साध्यस्तु
तद्विदा” इति । अत्रापि तत्प्रत्ययातृतीयपटलस्थस्य काचसंज्ञा, चतुर्थपटलप्राप्तस्य
प्रत्याख्येयत्वं प्रत्येतव्यम् । यत्पुनर्लिङ्गनाशोपादानं तत्सकलपर्यायज्ञानार्थम् । यदा-
ह्यरस्तु ‘नीलिकाविशेषिता काचसंज्ञा नीलिकाकाचसंज्ञा’ इत्याह; एतेन तृतीयपटल-
स्थदोषे काचसंज्ञा, चतुर्थे तु सा नीलिकया विशिष्यते इति फलति । एकजातीयतया
त्रिचतुःपटलयोरपि रोगाणां षट्त्वमेव, न तु द्व्यदशत्वं; तेन न संख्यातिरेकः ।
इदमिदानीं चिन्त्यते—तृतीयपटलस्थे दोषे काचसंज्ञा तिमिरसंज्ञा च, तर्हि कथं न
षट्संख्याहानिः ? काचात्तिमिरस्य भिन्नत्वात्, उक्तं च ‘षट् लिङ्गनाशाः’ इति; अथ
मन्यसे, तिमिरात् काचो न भिद्यते, तस्यावस्थान्तरत्वादिति; न, तद्विपरीतसाधक-
त्वादितोः; यतोऽभिष्यन्दसिरोत्पाताभ्यामधिमान्यसिराहर्षयोरवस्थान्तरत्वेऽपि भिन्न-
त्वं प्रतीयते । उच्यते—मवलम्बेन, यद्यवस्थान्तरत्वेऽपि विशिष्टनामप्राप्तिस्त्वयोरिवास्य ।

* ‘चतुर्थः कालकास्थितः; तिमिरसाधर्म्यात्तिमिराख्यः, अतश्चन्द्रादित्यादीनि भास्वन्ति
पिण्डीभूतानि ज्वलन्तीव पश्यति’ (भा० द०) ॥ ३८-४० ॥

† ‘एकजातीयतया तृतीयचतुर्थपटलगतानां रोगाणां तिमिरकाचनीलिकाचसंज्ञा; तद्वतामपि
षट्त्वमेव, न तु द्व्यदशत्वम् । संख्यातिरेकेणैव षट् लिङ्गनाशा इति’ (भा० द०) ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३५३

प्रथमनामपरित्यागात् स्यात्; न चैवं, 'तिमिराख्यः स वै दोषः' इत्यभिधानात्, तथाच 'तिमिरे रानिणि'—इति वचनात्; तस्मान्नास्यावस्थान्तरे पूर्वनामपरित्यागः, ततस्तिमिरात् काचस्यावस्थान्तरत्वेऽप्यनन्यत्वं साधु, यथा—सत्यपि यौवनत्वे यज्ञद-
त्तस्य न स्वाभिधेयहानिः, अतो न संख्यातिरेकप्रसंग इति ॥—

*वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ॥ ४१ ॥
आविलान्यरूपाभानि व्याविद्धानीव मानवः ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिहणान् ॥ ४२ ॥
मृत्युतश्चैव शिखिनः सर्वं नीलं च पश्यति ।
कफेन पश्येद्रूपाणि क्षिग्धानि च सितानि च ॥ ४३ ॥
(पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रमेवाभ्रसंघुवम् ।)
सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ॥ ४४ ॥
स सितान्यपि कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ।
सन्निपातेन चित्राणि विभुतानीव पश्यति ॥ ४५ ॥
बहुधा च द्विधा चापि सर्वाण्येव समन्ततः ।
हीनाधिकाङ्गान्यपि तु ज्योतीर्ण्यपि च भूयसा ॥ ४६ ॥

(सु. उ. अ. ७)

दोषविशेषेण रूपविशेषदर्शनमाह—वातेनेत्यादि । अविशेषेण यदुक्तमेतद्वाते
सत् सर्वपटलेषु संवध्यते, तुल्यत्वाद्वायस्य । व्याविद्धानीव कुटिलानीव । खद्योतो
ज्योतिरिक्षणः, शक्रचाप इन्द्रधनुः, गुणान् रूपाणि, आदिस्थावीनां रूपाणीतीत्यर्थः ।
शिखिनो मयूरान् । सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानीति सलिलप्लवनेनैव स्तिमितानी-
त्यर्थः । सितानीति श्वेतानि । मनु, रक्तेन कथं सितानीत्युच्यन्ते ? श्लेष्मणा सितरूपस्य
दर्शितत्वात् । नैवं, सितान्यपि कृष्णानि पीतानि पश्यतीति व्याख्यानाद्दोषः; स इति
मानवः । रक्तेन कृष्णपीतदर्शनं पित्तसधर्मकत्वाद्भक्तस्य । चित्राणीति नानावर्णानि ।
विभुतानीवेति विपरीतानि । विपरीतत्वमेव विवृणोति—बहुधेत्यादि । अयमर्थः—
सन्निपातेन पूर्वप्रकारेण बहुविधानि द्विविधानि वा सर्वाणि ग्रन्थाणि पश्यति, मृतीय-
पटले हीनाधिकाङ्गान्यपीति गदाधरः ॥ ४१-४६ ॥

पित्तं कुर्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं पित्ततेजसा ।
पिता दिशस्तु खद्योतान् भास्करं चापि पश्यति ॥ ४७ ॥
विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव वा ।

(सु. उ. अ. ७)

* कफेन रूपमाह—गौराणीत्यादि । श्वेतचामरशुभ्राणि शुभ्रमेव सद्रशानि । असूक्ष्माणि स्थू-
कानि । व्यर्थं चैवाभ्रसंघुवमिति अनभ्रे आकाशे मेघोज्जतिं पश्यति' (आ० द०) ॥ ४१-४६ ॥

पित्तेनापरं परिम्लायिसंज्ञकं तिमिरमाह—पित्तं कुर्यादित्यादि । परिम्लायीति परि-
म्लायि तिमिरं; एतच्च रक्तमूर्च्छितपित्तकृतं पीतं नीलं बोद्धव्यम् । यदाह सात्यकिः,—
“एवमेवं तु विज्ञेया नीलः पित्तसमुत्थिताः । रक्ताः पित्तोत्थिताः पीताः”—इति ।
अत्र वचने काचा इति विशेष्यत्वेन बोद्धव्यम् । मूर्च्छितं पित्ततेजसेति पित्तस्य तेजो
रक्तं, प्रसादरूपत्वात्; तेन मिश्रितम् । अन्ये तु ‘रक्ततेजसा’ इति पठन्ति, रक्तस्य
तेजो घलं रक्ततेजः; केचित् ‘भक्ततेजसा’ इति पठन्ति, भक्तस्य भजस्य तेजसा
प्रसादेन रसेनेत्यर्थः; रक्ततेजसेत्यत्रापि रक्तार्थं तेजो रक्ततेज इति रस एवामिषादु
शक्यते, पित्ततेजसेत्यत्रापि पित्तार्थं तेजः पित्ततेजः; पित्तशब्देन समानत्वेन तत्प्र-
सादत्वेन च रक्तमभिधाय पूर्वं एवार्थः कर्तुं शक्यते । तथाच विदेहः,—“पित्तं रक्तप्र-
सादेन मूर्च्छयित्वा च मारुतम्”—इत्यारभ्य “एष आप्यः स्मृतः काचो म्लायीनाम्ना
शरीरिणाम्”—इति । इदं त्वन्यत्र रक्तपित्ताभ्यां पठ्यते । यदुक्तं,—“विदधाति परि-
म्लायि पित्तं रक्तेन संगतम् । तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम्”—इति,
अत्रापि यदि रक्तशब्देन रक्तार्थं यत्तद्वक्तमिति कुसृष्ट्या रसोऽभिधीयते, तदा पूर्वेण
सह समानार्थमेवैतद्वचनं स्यादिति । परिम्लायिरोगे तिमिरवतः पुंसो रागग्रहणे लिङ्ग-
माह—पीता दिश इत्यादि । विकीर्यमाणामिति आच्छाद्यमानान् । आप्यश्चायं, तथाहि
सात्यकिः—“तृतीयं पटलं प्राप्तं तिमिरं रागि जायते । अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं
पटलमाश्रितम् ॥ कृच्छ्रं द्वितीये रागि स्यात्तृतीये आप्यमुच्यते”—इति ॥ ४७ ॥—

वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ ४८ ॥

(सु. उ. अ. ७)

वातादिमेदेन षड्विधं तिमिरमभिधाय रागैः षड्विधमाह—वक्ष्यामि षड्विधं
रागैरित्यादि । सर्वाङ्गानां तिमिरसंज्ञां विहाय लिङ्गनाशसंज्ञया कीर्तनं रागप्रकर्ष-
प्रतिः ॥ ४८ ॥

* रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।

कफात् सितः शोणितजः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ ४९ ॥

(सु. उ. अ. ७)

वातादिरागोद्देशमाह—रागोऽरुण इत्यादि । म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तादिति
म्लायी पीतनीलो वर्णः । मनु, श्लेषे परिम्लायि पठितं तत् कथमधुना वातरागान-
न्तरं तस्योक्तिः? नैवं, रागकाले वायुरप्यत्रांशेन व्याप्रियते इति प्रतिपादनार्थमिति
कार्तिकः । पैत्तिकरूपद्वयस्यैकत्राभिधानेन अथर्वं स्यादिति युक्तं, यत्तु प्रागेव न कृतं
तदेकविकारशङ्कानिरासार्थम् ॥ ४९ ॥

अरुणं मण्डलं दृष्ट्वां स्थूलकाचारुणप्रमम् ।

(सु. उ. अ. ७)

* ‘विचित्रो ज्ञानावर्णः’ (भा०. ६०) ॥ ४९ ॥

१ अत्र विदेहः इति क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३५५

उद्देशक्रमेण वातिकरागस्यैव विशिष्टलक्षणमाह—अरुणं मण्डलमित्यादि । अरुणं मण्डलं कीदृशं भवतीत्यत आह—स्थूलकाचारुणप्रभमिति ।—स्थूलकाचस्यैव अरुणा प्रभा यस्य तत्तथा; एतेन बाहुल्यमरुणत्वं च प्रतिपाद्यते । काचोऽत्रारुणो विवक्षितः ॥

परिम्लाघिनि रोगे स्थान्म्लाघि नीलं च मण्डलम् ॥ ५० ॥

दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ।

(सु. उ. अ. ७)

परिम्लाघिनो विशिष्टलिङ्गमाह—परिम्लाघिनीत्यादि । अत्र गदाधरस्तु 'रक्तजं मण्डलं दृष्ट्वा स्थूलकाचानलप्रभम्' इति पठित्वा एतदपि परिम्लाघिलक्षणमाह, व्याचष्टे च—बाहुल्येन स्थूलकाचस्यैव वर्णतोऽनलस्यैव प्रभा यस्य तत्तथेति, अनल-प्रभत्वेन पीतं मण्डलं भवति, पीतं चेपजीलं बोद्धव्यं, 'म्लाघि नीलं च मण्डलम्' इत्यभिधानात्, तथा 'पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च' इत्युक्तं, आनील-भीपजीलमित्यर्थः । म्लाघीति म्लानमिति कार्तिकः । दोषक्षयादिति कर्मक्षयात्, सत्यपि दोषरूपत्वे दर्शनसद्भावात् । ननु, किं तर्हि दोषरूपं तादृशमेवावतिष्ठते उत क्षीयं वा ? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, दोषाणां कृतकार्याणां तथात्वे दर्शनस्यासंगतत्वात्; अथ द्वितीयस्तदा दोषस्यैव क्षयादित्यापत्तिं किमिति कर्मक्षयादिति स्वीकियते ? नैवं, विना दोषप्रतीकारं दर्शनोदयादिकारस्वभावादिति कार्तिकः । अन्ये तु कालव-शाद्वाताविदोषस्यैव क्षयात् कदाचिदर्शनं स्यादित्याहुः, यतः कालादिजमपि विशेषं कृत्तिलक्षणत्वेन पठत्येव, दोषघान्देन च कर्मणोऽभिधानमप्रसिद्धं; किंवा दोषक्षये एव कदाचित् कर्मक्षयो हेतुरित्युच्यते, कर्मणश्च कदाचित् क्षयो वैचिभ्यात् । अथात्रैव कृत एव ? उच्यते, अस्यैवविषयकर्मजन्यत्वादिति । गदाधरपाठे रक्तजमित्यत्र रक्तमित्युप-लक्षणं, तेन रक्तपित्तजम् ॥ ५० ॥—

अरुणं मण्डलं वाताद्यञ्जलं परुषं तथा ॥ ५१ ॥

पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च ।

श्लेष्मणा बहुलं पीतं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ ५२ ॥

चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो विन्दुरिवाम्रसः ।

सृज्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥ ५३ ॥

प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ।

दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशो त्रिदोषजे ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ५४ ॥

(सु. उ. अ. ७)

* 'परिम्लाघिनि तिमिरे दोषक्षयात् कदाचित् तत्र दर्शनं भवतीत्याह—दोषक्षयादिति । काका-दिना वातादिदोषस्यैव क्षयात्; अन्ये कदासहचरितवातादिदोषक्षयात्' (भा० ६०) ॥ ५० ॥

† 'तेषामेव मण्डलगतरागमाह—अरुणमित्यादि । श्लेष्मणा बहुलमित्यादिकफलक्षणे बहुलं धनम् । कमलपत्रस्वजलविन्दुसदृशं, सृज्यमाने तेषां तन्मण्डलं प्रसरति' (भा० ६०) ॥ ५२-५४ ॥

रागोऽरुणो मारुतज इत्यादिसूत्रं पूर्वोक्तं विवृणोति—अरुणं मण्डलं वातादित्यादि । पित्तान्मण्डलमानीलमिति आनीलमीषजीलं पीतमेव, तेन रक्तसंवन्धे सति कांस्थ-
भम् । पीतमेव चेति रससंवन्धे पीतमेव, कांस्थभमपाण्डुपीतमित्यर्थः । केचिदत्र
कफजे पठन्ति,—‘संकुचत्वातपेऽल्यर्थं छायायां विस्तृतो मन्त्रैतु’-इति । शोणितजे
प्रवालेश्यादौ प्रवालं खनामरुधातं तदामं, पद्मपद्मामं च रक्तपद्मपुष्पदलभम् ।
त्रिदोषजे चित्र इत्यत्र यथाखं वातादिवर्णविभेदेन चित्रत्वं बोद्धव्यं, यथाखमित्यस्य
वक्ष्यमाणस्यात्रापि संवन्धात्; तेनायमर्थः—यथायथं वातादीनां वर्णभेदेन चित्रवर्णो
भवति, उद्देशोक्तवर्णचित्रत्वे साक्षादेतादृशविचरणाभाव इति विशेषः । यथाखं
दोषलिङ्गानीत्यस्याभिधानं न्यायसिद्धयैवार्थस्य द्योतनार्थम् । दोषलिङ्गानि वातादीनां
क्रमेणारुणदिलिङ्गान्तुकेषु ज्ञातव्यानि ॥ ५१-५४ ॥

‘पद्म लिङ्गनाशाः पडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः पद् च पडेव वाच्याः ।
(सु. उ. अ. ७)

अतःपरमुक्तवक्ष्यमाणविकारयोः संख्याभिधानार्थमाह—पडित्यादि । पद्मलिङ्गनाशा
इत्युक्तानुवादोऽयं । पडिमे च रोगा इति पित्तविदग्धदृष्ट्यादयो वक्ष्यमाणाः । ननु,
उक्तानुवादो युक्तः, वक्ष्यमाणानां पुनः किमर्थं संख्योक्तिः ? नैवं, पित्तकफविदग्ध-
दृष्ट्यवस्थान्तराभ्यां दिवान्धराज्यन्धाभ्यां संख्याधिक्यतिरुक्तार्थं, अत एव पडेवे-
त्यवधारणं कृतं, पद् च पडेवेति मिलित्वा द्वादश, अमुं च ग्रन्थं केचिदत्र संग्रहे
न पठन्त्येव ॥—

‘पित्तेन दुष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ॥ ५५ ॥
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ।
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्नशि शेषक्षते सः ॥ ५६ ॥
रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्तालपभावादपि तानि पश्येत् ।

(सु. उ. अ. ७)

पित्तविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—पित्तेनेत्यादि । दृष्टिः पीता भवेदिति प्रथमद्वितीययोः
पटलयोरिति गम्यते, अतः परतः ‘प्राप्ते तृतीयं पटलं’-इत्यभिधास्यति । ननु, यद्येवं
कथं तिमिरादस्याः पार्थक्यं ? उच्यते—तृतीयपटलप्राप्तिमन्तरेण वर्णासङ्गवात् । एतच्च
सति वर्णं पटलान्तरगतदोषलिङ्गभावात् प्रत्येतन्वम् । अस्मिन्नेव व्यवस्थाने तादृक्-
स्वरूपो दोषः कथमन्यविकारं करोतीति नाशङ्कनीयं, तज्जनककर्मणो भिन्नत्वेन

* ‘पित्तविदग्धदृष्टिरित्यादिना दिवान्धः, तथा नर इत्यादिना राज्यन्धः, तथा धूमदशी इत्य-
नाख्यनकुलान्धगम्भीरसंज्ञा इति दृष्टिरोगाः वक्ष्यमाणाः पद्मः पूर्वोक्तः पद्म लिङ्गनाशा दिवा-
न्धादयो वक्ष्यमाणाः पडिकाराः, एवं दृष्ट्याश्रया रोगा द्वादश ज्ञेयाः’ (भा० द०) ॥

† ‘पित्तविदग्धदृष्टेरवस्थान्तरं दिवान्धमाह—प्राप्त इत्यादि । रात्रौ तु शीतानुग्रहाद्रूपाणि
पश्येत्’ (भा० द०) ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३५७

सामग्रीमेदात् । अयं दिवान्धः, दिवा न पश्येदिति वचनात् । तानीति रूपाणि ।
दोषे पिते ॥ ५५ ॥ ५६ ॥—

*तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि तु मन्यते सः ॥ ५७ ॥
त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ ५८ ॥
(सु. उ. अ. ७)

श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिरित्यादि । एतां च प्रथम-
द्वितीयपटलाभितः श्लेष्मा जनयति; परतः 'त्रिषु' दृष्ट्युक्तेः । तानीति रूपाणि ।
त्रिषु स्थितोऽल्प इत्यनेन दिवादर्शनं प्रत्यानुकूल्यं ख्याप्यते, यदि एतत्पटलोपः
स्यात्तदा दिवाऽपि दर्शनं न भवेदेव । दोषोऽत्र कफः, तस्मैव प्रकान्तत्वात्; अयं
नक्तान्धः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

श्लोकज्वरायासशिरोभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रास्तथा पश्यति सर्वभावात् स धूमदर्शांति नरः प्रदिष्टः ॥ ५९ ॥
(सु. उ. अ. ७)

धूर्मे(त्र)दर्शिनो लिङ्गमाह—श्लोकज्वरायासेत्यादि । श्लोकादिभिः कारणैः कुपितेन
पितेनाभ्याहता उपहतादृष्टिरिति प्रत्येतव्यं, अस्य सुश्रुते रोगसंग्रहे पैतृकगणेऽभि-
धानात् । अयं च रोगो बाह्यपटलस्येन दोषेण अन्यत इति शब्दाधरः, तृतीयपटला-
भितदोषेणेति कार्तिकः । दिवा धूम्रान् पश्यति, न तु नर्कः, तदा पित्तस्य क्षीणत्वा-
दिति व्याख्यानयन्ति ॥ ५९ ॥

यो ह्रस्वजाट्यो दिवसेषु कृच्छ्राङ्गस्त्वानि रूपाणि च तेन पश्येत् ।

ह्रस्वजाट्यलक्षणमाह—यो ह्रस्वजाट्य इत्यादि । तेन ह्रस्वजाट्येन ह्रस्वानि रूपाणि
दिवा यः पश्येत् स ह्रस्वजाट्या इति योजना । अत्र दोषो दृष्टिमध्यगतः । यदुक्तं,—
"दृष्टिमध्यगते दोषे महद्भ्रमं च पश्यति"—इति । अयं पैतिकः ॥—

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ॥ ६० ॥

चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ।

नकुलान्ध्यसंज्ञमाह—विद्योतते इत्यादि । नकुलस्य यद्वद्यथा दृष्टिर्विद्योतते
वर्णेन प्रतिभासते तथाऽप्येत्यर्थः । अतः सर्वदृष्टिमण्डलगतो रागः सदोषवर्णश्च

* 'यः श्लेष्मविदग्धदृष्टिः स तानि रूपाणि शुक्लानि पश्यति, अत्रापि प्रथमद्वितीयपटला-
भितत्वं बोद्धव्यम् । अवस्थान्तरं रात्र्यन्धमाह—विष्वित्यादि । त्रिषु पटलेषु स्थितोऽल्पदोषो
नक्तान्ध्यं जनयति, रात्रौ न पश्यतीत्यर्थः । सूर्यानुग्रहात् कफाल्पभावात् स दिवाऽनुपश्यति'
(आ० द०) ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

† 'सप्तधूर्मेकान् धूमेन सह वर्तन्ते इति सप्तधूर्मेकान्दान्पदार्थान्पश्यति, द्वितीयपटलाभितेन
दोषेणेति कार्तिकः' (आ० द०) ॥ ५९ ॥

१ श्लोकादिविदग्ध दृष्टिलिङ्गमाह इति क. । २ "धूम्रास्तथा" इत्यत्र "सप्तधूर्मेकान्" इति
पाठाभिप्रायेण ।

दोषाभिप्रेत्यत्र दोषशब्दस्याविशेषित्वाद्भिन्नशब्दस्याभिव्याज्यर्थस्य प्रयोगात् । एतौ ह्रस्वजाड्यनकुलान्धौ चतुःपटलस्थितदोषजन्यौ सरागौ न साध्वौ । तथाच विदेहेन,
—“नक्तमन्धास्तु चत्वारो ये पुरस्तात् प्रकीर्तिताः । तेषामसाध्वो नकुलो ह्रस्वजाड्यस्तथैव
च ॥ विशेषेण भवेयातां द्वौ चतुःपटलस्थितौ । तौ च संप्राप्तरागत्वादसाध्वौ परि-
कीर्तितौ”—इति । एतौ च राज्यन्ध्रौ, प्रत्येतन्ध्रौ दिवा ह्रस्वचित्ररूपदर्शनाभिधानेन
रात्रावदर्शनप्रतीतेः । विदेहेन तु नक्तान्धत्रित्वेऽपि चत्वार इत्युक्तं, नक्तान्धवाहु-
ल्येन दिवान्धेऽपि तत्प्रयोगात् ; छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् ॥ ६० ॥—

* दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा संकोचमभ्यन्तरस्तु याति ॥ ६१ ॥

रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

गम्भीरिकालक्षणमाह—दृष्टिरित्यादि । विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपगता,
संकोचमभ्यन्तरस्तु यातीति अन्तःसंकोचमेति निमज्जतीत्यर्थः, ‘संकुच्यतेऽभ्यन्त-
रतश्च याति’ इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः, इयमविशेषोक्तिः । सकलपटलगतघातजन्या
असाध्या, सुश्रुते गम्भीरिका तथेति निर्देशात् ॥ ६१ ॥—

† बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ॥ ६२ ॥

निमित्ततस्तत्र क्षिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिर्दर्शनः सः ।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य ॥ ६३ ॥

हृन्मेत दृष्टिर्भुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।

तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥ ६४ ॥

तदेवं चारीरात् द्वादश दृष्टिगतविकारानभिधाय सनिमित्तानिमित्तमेदादागन्तु
बाह्यौ नयनविकारौ (लिङ्गनाशौ) दर्शयन्नाह—बाह्यौ पुनर्द्वाविहेत्यादि । संप्रदिष्टौ
कथितावौपद्रविकाभ्यां ‘तथा बाह्यौ पुनर्द्वा’ (सु. उ. तं. अ. १.)—इत्यादिना ।
बहिर्भवौ बाह्यौ, आगन्तु इत्यर्थः । तत्र सनिमित्तं दर्शयन्नाह—निमित्ततस्तत्रेत्यादि ।
क्षिरोऽभितापादिति क्षिरो अभि सर्वतस्तप्यते येन विषकुसुमगन्धवाहिपथेनस्पर्शादिना

* ‘अन्तः संकुच्यत इति अन्तः संकुच्यते निमज्जतीत्यर्थः’ (आ० द०) ॥ ६१ ॥

† ‘तत्र तयोर्मध्ये निमित्ततः कथ्यत इत्यर्थः । तैत्तमिष्यन्दनिदर्शनैरिति गदाधरः । सखि-
पातामिष्यन्दलक्षणैरिति कार्तिकः । अमिषातज्ज्ञाह—विदीर्यत इति; विदीर्यते द्विधा भवति,
सीदति म्लानीभवति, हीयते हीना भवति, अमिषातो लघुबलोष्टादिजः । अनिमित्तज्ज्ञाह—
सुरर्षीत्यादि । एतेषां संदर्शनेन हृन्मेत । नयनोपघातभन्तरेण दर्शनशक्तिमात्रमुपहृतमिति
दर्शयन्नाह—तत्राक्षीत्यादि । विस्पष्टं प्रसन्नम् । विमला दोषजनिततमिररागजनितकाचादिर-
हिता । ननु, कथमिन्द्रियस्य भौतिकस्यादृष्टस्यापि अक्षिनाशः ? उच्यते,—देवादयोऽष्टौ भौति-
केन्द्रियमदूषयन्त एव शक्तिमुपमन्ति । नातिकः, पैत्तिकः, कैष्मिकः, रक्तजः, सान्निपातिकः,
परिमलायी, एवं बहुलिङ्गनाशः; दिवान्धः, राज्यन्धः, धूमदर्शी, ह्रस्वजाड्यः, नकुलान्धः,
गम्भीरिका, एवमपरं दृष्टिरोगाः षट्, एवं द्वादश । बाह्यावपरो द्वौ सनिमित्तानिमित्तजौ, एवं
चतुर्दश दृष्टिरोगाः’ (आ० द०) ॥ ६२-६४ ॥

१. ‘दोषस्याभिन्नशब्दविशेषितत्वात्, अभिन्नशब्दस्य व्याख्येयत्वात्’ क. । २. अस्य ‘संकुच्यते-
ऽभ्यन्तरतस्तु याति’ इत्येव मुख्यः पाठः । ३. सुवीर्यान्त एवास्तेष्टः पाठः ।

च शिरोऽभितापस्तस्मात्, तेन समस्तशिरस उपतापाच्चयनगतरुधिराधिककोपो दृष्टेरपि श्लेष्मैर्वाधातः । अभिष्यन्दनिदर्शन इति रक्ताभिष्यन्दलक्षण इति गदाधरः, सुश्रुते रोगसंग्रहे सर्वजगणे द्वयोरप्येतयोः पाठात्; सन्निपातराभिष्यन्दलक्षण इति कर्त्तिकः । अनिमित्तमाह—सुरार्पिगन्धर्वेत्यादि । अनुपलभ्यमानविशिष्टसुरादिदर्शननिमित्तमाहुः । संदर्शनेन सम्यग्दर्शनेन, हन्येत हन्तुं संभाव्येत, न त्ववश्यं हन्येतैत्यभिप्रायः । (दृष्टिरिति दर्शनमुपलब्धिरित्यर्थः, न तु दृष्टिमण्डलं, अस्यादृष्टिगतविकारत्वात् । लिङ्गनाशप्रयोगश्चात्र रूपग्रहणामावसामान्यात् न ह्यस्या, तस्य चतुर्थपण्डलस्थितिमिर एव ह्यस्यात् ।) तैधेदं दर्शनं किमभिष्यन्दवत् सकलगोलकोपघातकं तिमिरत्वादृष्टिमात्रोपघातकं वेति चाङ्गानिरासार्थमाह—तत्राक्षीत्यादि । विस्पष्टमिवेति पूर्ववस्थातो विशेषेण प्रसन्नमिव गोलकावच्छिन्नं चक्षुरवभासते । दृष्टिरपि वैदूर्यवर्णा इयावा दृष्टिः प्रकृतिवर्णस्यैव । विमलेति विगतकाचादिमल । अयं तात्पर्यार्थः—पूर्ववस्थातः शक्तिमात्रमुपहन्यते, यतो देवादयो ह्यवयवमदुपयन्त एव शक्तिमात्रमुपगन्ति । यदुक्तं चरके,—“देवादयोऽष्टौ हि महातुभावा न दूषयन्तः पुरुषस्य देहम् । विशन्त्यहदास्तरसा यथैव छायातपो दर्पणसूर्यकान्तौ” (च. वि. स्था. अ. ९)—इति । (एतौ च चाण्णौ दृष्ट्याधानविरूपणीयतया दृष्टिगतावेव, अत एव तदधिकारनिर्दिष्टौ, शरीराभिप्रायेण द्वादशविधत्वमुक्तं, तेन न संख्यातिरेकः,) द्वावप्येतावसाध्यौ ॥ ६२-६४ ॥

(इति दृष्टिगताः ॥)

* प्रस्तार्थमे तनुस्तीर्णं इयावं रक्तनिभं सिते ।

अथ मण्डलगतनिदानाभिधानपारिषेप्याद् दृष्टिगतानन्तरं शुक्रमण्डलवर्त्मपक्षमण्डलगतानां निदानाभिधानावसरप्राप्तौ वर्त्मादिमण्डलप्रतियोगितया शुक्रमण्डलस्यान्तर्गतत्वात् लौक्यमार्थानन्तरं कृत्वा च निदानोद्देशारम्भः । तत्र प्रस्तारिषान्दाभिधानस्यामेगो लक्षणमाह—प्रस्तारीत्यादि । प्रस्तारीति लक्ष्यं, शेषं लक्षणम् । तनु अवहलम् । स्तीर्णं विततम् । (इयावनीपत्रीलम् । रक्तनिभं रक्तवर्णम् । अत्र इयावरक्तयोर्विरोधात् समुच्चयाभावेन विकल्पः । अत एवाह निमिः,—“समन्ताद्विस्तृतः इयावो रक्तो वा मांससंचयः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्थमे तदुच्यते”—इति । गदाधरेणेपत्रीललोहितवर्णसमुच्चय एव दर्शितः । सिते शुक्रमणे ॥—

* ‘चतुर्दशदृष्टिमानन्तरमदूर्त्वेन शुक्रा उच्यन्ते, तत्र प्रस्तार्थमलक्षणमाह—प्रस्तारीत्यादि, विस्तीर्णं प्रस्तारि, प्रसरयुक्तमित्यर्थः । इयावं सशुक्रं कुण्डं, रक्तमीपलोहितं, सिते शुक्ले, अर्थात्रयनस्येति पूरणीयम्’ (आ० ८०)

१ ‘तेन शिरोगतरक्तकोषादृष्ट्याधातः’ इति क. । २ अयं पाठः क. पुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘नयनोपघातव्यतिरेकेण दृष्टिमात्रस्य हननं दर्शयन्नाह’—इति क. । ४ ‘देवादयोऽष्टौ हि शरीरोपघातव्यतिरेकेण शक्तिमात्रमुपगन्ति’ क. । ५ अयं पाठः क. पुस्तके नोपलभ्यते । ६ ‘दृष्टिजानन्तरमदूर्त्वेन शुक्रजानाह’—इति क. । ७ ‘प्रस्तारीति अन्वयिकनामधेयतन्त्रार्थमुक्तम् । इयावं रक्तनिभमिति ईषधीललोहितं; नाशब्दोऽत्र वा द्रष्टव्यः, तेन इयावं रक्तं वेत्यर्थः । सिते शुक्ले, अर्थात्रयनस्येति पूरणीयम् । त्रिदोषजमिदम्’ क. ॥

सञ्चेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ ६५ ॥

शुक्लार्मलक्षणमाह—सञ्चेतमित्यादि । सञ्चेतं किञ्चिच्छ्रुतम् । मृदु कोमलं । परतो वक्ष्यमाणं मांसमिति पदं सिंहावलोकनन्यायेन संबन्धनीयम् । सशब्दस्याधिकस्योपादानं सम्यक् सञ्चेतत्वप्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः । शुक्ले शुक्लमण्डले । चिरात् चिरकालेन तद्वर्धते, कफजत्वात् ॥ ६५ ॥

*पद्माभं मृदु रक्तार्म यन्मांसं चीयते सिते ।

रक्तार्मलक्षणमाह—पद्माभमित्यादि । पद्माभमरुणपद्मपत्रनिभम् । मृदु कोमलं, सिते शुक्लमण्डले । चीयते वृद्धिमुपैति, एतद्रूपजम् ॥—

पृथु मृद्वधिमांसार्म बहलं च यकृन्निभम् ॥

अधिमांसार्मलक्षणमाह—पृथ्वित्यादि । पृथु वितर्त, विस्तीर्णमित्यर्थः । बहलं रथूलम् । लोहितत्वेन यकृन्निभं, श्याववर्णसंबन्धोऽप्यत्र श्रेयः, यथाऽऽह सुश्रुतः—“विस्तीर्णं मृदु बहलं यकृतप्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म विद्यात्”—इति । अत्र श्यावं वेति वाच्यम् : समुच्चये, तेन श्यावं लोहितं चेत्यर्थः । एतच्च त्रिदोषजं, सुश्रुते त्रिदोषजप्रकरणे पठितत्वात् ॥—

स्थिरं प्रस्तारि मांसाख्यं शुष्कं स्नाय्वर्मे पञ्चमम् ॥ ६६ ॥

स्नाय्वर्मलक्षणमाह—स्थिरमित्यादि । स्थिरं कठिनम् । मांसाख्यं बहुमांसम् । शुष्कमविक्षावि । इदं च प्रस्तार्यमोक्षवम् । तथा च निमिः—“प्रस्तारिणोऽर्मेणः स्नावं निरुणद्धि यदाऽनिलः । विना स्नावं विशुष्कं तस्मात्स्नाय्वर्मेति प्रकीर्तितम्”—इति । इदं तु सणिपातजमपि साध्यम् ॥ ६६ ॥

†श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च विन्द्वो ये
शुक्त्यामाः सितनियताः स शुक्तिसंज्ञः ।

शुक्तिकालक्षणमाह—श्यावा इत्यादि । श्यावाः पाण्डुश्यामाः, पिशितनिभा इति नियमेन भणितः, (तेनै पिशितस्यैव नियमेन भा वीतिर्येषां ते तथा, सा च प्रभा), श्यावेति समभिख्याहारेण श्याववर्णैः नत्वत्र मांसस्योपमानत्वं पिशितनिभाशब्दोऽभिधत्ते वक्ष्यमाणार्जुने रुधिरपमशब्दवत्, मांसात्मकत्वादेव शुक्तिकायाः ।) सितनियता इति सिते शुक्लमण्डले नियताः, शुक्त्यामा जलशुक्तिनिभाः, वर्णसाम्यात् ; अत एव शुक्तिसंज्ञः, अयं पित्तजः । अत्र वाग्भटः,—“पित्तं कुर्यात् सिते विन्द्वनसितश्यावपीतकान् । मल्लक्ष्मदर्शदुर्लभं वा सर्वं शुक्लं सदाहरकम् ॥ रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशक्रेदत्तदृज्वरः” (वा. उ. तं. अ. १)—इति ॥—

* ‘यन्मांसं चीयत इति मांसमुपचयमुपैति’ । (आ० ६०)

† ‘असितसिताः अक्षिताश्च सितश्चासितसिताः । अयं पित्तजः’ (आ० ६०)

२ ‘पिशितनिभा इति मांसपिण्डतुल्याः’ इति क. । ३ () पृथ्विहान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘सितनियताः’ इत्यनेदृशपाठमभिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३६१

एको यः शशरुधिरोपमश्च विन्दुः

शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ६७ ॥

(सु. उ. अ. ४)

अर्जुनलक्षणमाह—एक इत्यादि । एक एव सन् यः शशरुधिरवलोहितो विन्दु-
रूपश्च विकारस्तमर्जुनं वदन्तीत्यर्थः । उक्तं च कल्याणविनिश्चये,—“शक्रगोपनिर्भं
शुक्लेऽर्जुनं रक्तप्रकोपतः”—इति । एतेन विन्दुरूपत्वे नियमो नास्तीति ज्ञेयम् । अतः
एव रविगुप्ते,—“कृष्णभागे तितं विन्दुं शुक्लं विद्यात् कफालम्बकम् । रक्तं च शुक्लभाग-
स्थमर्जुनं शोणितोद्भवम्”—इति ॥ ६७ ॥

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले पिष्टं समुन्नतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाकादर्शसंनिभम् ॥ ६८ ॥

(सु. उ. अ. ४)

पिष्टकलक्षणमाह—श्लेष्ममारुतकोपेनेत्यादि । पिष्टमिति लक्षणपदम् । पिष्टवदिति
आलेपनपिष्टतुल्यं श्वेतत्वेन । पुनः पिष्टकमिति लक्ष्यपदम् । समुन्नतमुच्छ्रानम् ।
मलाकादर्शसंनिभमिति भ्रूल्यादिप्रक्षितदर्पणतुल्यम् । अयं कफवातजः, अतः कफेना-
च्छतया, वातेन किञ्चिच्छयावतया मलाकदर्पणनिर्भवमस्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥

जालाभः कठिनसिरो महान् सरकः

संतानः स्मृत इह आलसंहितस्तु ।

सिराजाललक्षणमाह—जालाभ इत्यादि । अनुलोमविलोमसिरानिचयरचितनिर-
न्तरविवरगवाक्षीभावौ जालस्येव आभा आकृतिर्यस्य स तथा । कठिनसिर इत्यनेन
सिराणामेव संतानोऽयं विकार इति दर्शयति । सरक ईषलोहितः । संतनोति आच्छा-
दयतीति संतानः, बहुलवचनात् कर्तरि घञ् । अत्र विन्दुशब्दोऽनुवर्तनीयः, स
सर्वत्र विशेष्यः । जालसंहित इत्यत्र ‘सिरापूर्व’ इति शेषः, तेन सिराजालसंहित
इत्यर्थः । अयं च रक्तजः ॥—

*शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता या-

स्ता ब्रूयादसितसमीपजाः सिराजाः ।

(सु. उ. अ. ४)

सिरापिडकालक्षणमाह—शुक्लस्था इत्यादि । सितपिडका इति सितवर्णाः
पिडकाः । सिरावृताः सिराव्याप्ताः । असितसमीपजा इति कृष्णभागाभ्यर्णशुक्लजाः ।
सिरापरिवृतत्वात्सिराजाः, ननु सम्प्रतिशिराजाता इति गदाधरः । अयं च त्रिदोषजः,
त्रिदोषजाद्यप्रकरणे सुश्रुतेन पठितत्वात् ॥—

* ‘सिराभिरावृताः, वास्तुस्थितसिरापरिवृतत्वेन सिराजाः । पिडका इति शेषः’ (भा० द०)

१ ‘अनुलोमविलोमस्थितसिराविरचितबहुविवरत्वेन’ क. । २ ‘न्याप्तोति’ क. ।

३१ मा० नि०

*कांस्यामोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्पो

विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ६९ ॥

(सु. उ. अ. ४)

बलासप्रथितलक्षणमाह—कांस्याम इत्यादि । कोस्यस्येवाभा दीर्घस्य स तथा सित इत्यर्थः, वारिविन्दुरिवोच्छूनत्वात् । अमृदुः कठिनः, कफानिलजत्वात् । तथा च विदेहः,—“भास्तोत्पीडितः श्लेष्मा शुक्रभागे व्यवस्थितः । जलविन्दुरिवोच्छूनो ह्यमृदुः कफसंभवः ॥ बलासप्रथितं नाम तं शोथं वृत्तमादिशेत्”—इति । (‘कोषाम’ इति कश्चित् पठति, कोषो मांसकुण्डल तदामलदाकारः; एतावताऽत्यर्थमुच्छूनत्वं प्रतिपाद्यते, वारिविन्दुकल्प इति चेष्टुच्छूनताऽपि, नयनसिते शुक्रभागे इत्यर्थः । बलाससंज्ञ इत्यत्र प्रथितशब्दलोपः, तेन बलासप्रथित इति संज्ञा । अत्र सिरोत्पात-तिराहर्षौ वाग्भटेन पठितौ । तथा हि,—“रक्षराजीनिर्भं शुक्ले उप्यतेऽपि सवेदनम् । अशोथाभ्रूपदेहं च सिरोत्पातः सञ्ज्ञोणितम् ॥ उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीला एव चर्षेयम् । कुर्वात् सासं तिराहर्षं तेनाक्ष्युद्धीक्षणांक्षमम्” (वा. उ. तं. अ. १०)—इति ॥ ६९ ॥

पक्वः शोथः सन्धिजो यः सतोदः सवेत् पूयं पूति पूयालसाध्यः ।

(सु. उ. अ. २)

अथ मण्डलगतनिदानाभिधानपारिशेष्याद्वर्त्ममण्डलगतनिदानाभिधाने प्राप्ते कनीनिकासन्ध्यादीनां वर्त्ममण्डलमियोगितयाऽन्तर्गतत्वेवान्तरत्वात् सन्धिगतनिदानो-द्देशारम्भः । ते च सन्धयः षट् । यदाह सुश्रुतः,—“पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिवर्त्मशुक्रगतोऽपरः । शुक्रकृष्णगतस्त्वन्वः कृष्णदृष्टिगतस्तथा ॥ कनीनिकागतो ज्ञेयः षष्ठ्यापातगः स्मृतः” (सु. उ. तं. अ. १)—इति । नासासमीपनेत्रान्तः कनीनिका; चक्षुःपुच्छसाधो नेत्रान्तोऽपातः । तत्र पूयालसलक्षणमाह—पक्व इत्यादि । सन्धिज इति कनीनिकासन्धिजः । यदाह विदेहः,—“शोषक्रेदसमाविष्टं तोदमेदसमाकुलम् । पूयालसं तु तं विद्यात् सन्धौ कानीनिके वृणाम्”—इति । अयं त्रिदोषजः, सुश्रुतेन साध्यत्रिदोषप्रकरणे पठितत्वात् ॥—

*अयमर्थः—अत्युच्छूनो वा मनागुत्सजो वा । शुक्रत्वं कफबत्वादेव लभ्यते । बलाससंज्ञ इत्यत्र भवेऽपि पदैकदेशप्रवृत्तार्थिताऽनभिधानम् । एवं प्रसार्यम् १ शुक्रार्म २ रक्षार्म ३ अधि-मांसार्म ४ क्षात्र्यर्म ५ शुक्तिका ६ अर्जुनः ७ पिष्टकः ८ सिरामालः ९ सिरानः १० बला-सप्रथितः ११ इत्येकादश नयनामवाः शुक्रभागना रोगाः । एवं शुक्रजा एकादश ॥ ६९ ॥ इति शुक्रजाः ॥

१ ‘कोषाम’ इति पाठपक्षे कोषो मांसकोषः, सज्ज्वलः, एतेनात्युच्छूनत्वं प्रतिपाद्यते । अयमर्थः—अत्युच्छूनो मनागुच्छूनो वा, शुक्रत्वं कफबत्वादेव लभ्यते । अन्ये तु पठन्ति—‘संतानो भवति सिरावृत्तः सिते यो विन्दुर्वा स तु विरुजो बलाससंज्ञः’ इति । अत्र संतानो मांसोत्पेक्षरूपा संज्ञितः । २ ‘कनीनिकादिसन्धीनां शुक्रभागप्रत्यासत्याऽनन्तरं सन्धिगताः नाह’ इति क. । ३ तिमीः इति क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३६३

अन्धिनर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः ॥ ७० ॥

(सु. उ. अ. २)

श्लेष्मोपनाहलक्षणमाह—अन्धिरित्यादि । नाल्प इति महान् । अपाक ईषत्याकः ; अत एव सुश्रुतेऽल्पसावः पठितः । दृष्टिसन्धाविति कृष्णदृष्टिमण्डलयोः सन्धावित्यर्थः । कण्डूप्रायः कफप्रावल्यात् । नीरुजोऽल्परुज इत्यर्थः । तथाच विदेहः,—“वायुः श्लेष्माणमादाय दृष्टिसन्धौ व्यवस्थितः । अरुणं कठिनं ग्रन्थि जनयेदल्पवेदनम् ॥ श्लेष्मोपनाहं तं विद्यात्, स्नावान् वक्ष्याम्यतः परम्”—इति । वातश्लेष्मजन्यत्वेऽपि श्लेष्मप्रावल्यात् श्लेष्मोपनाहव्यपदेशः । आशयप्रभावादरुणत्वमत्र ॥ ७० ॥

* गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्नावान् लक्षणैः स्वैरुपेतान् ।

तं हि स्नावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥ ७१ ॥

(सु. उ. अ. २)

चतुर्णां स्नावणां संप्राप्तिमाह—गत्वा सन्धीनित्यादि । सन्धीनिति बहुवचननिर्देशात्सर्वनेत्रान्तर्गताश्चत्वारः सन्धयो गृह्यन्ते । अश्रुमार्गेणेति अश्रुवाहिन्यौ धमन्यौ अश्रुमार्गः ‘द्वे चाश्रुवाहिन्यौ’ (सु. शा. स्था. अ. ९)—इति सुश्रुतः, अश्रुवहधमनीभ्यामित्यर्थः । ननु, यद्यश्रुवहधमनीभ्यां गत्वा दोषाः स्नावानापादयन्ति, तत्कथं सिराश्रुसारिमिर्दोषैः इत्याद्युक्ता संप्राप्तिर्न व्याहन्यते, सिराधमन्योरन्यत्वात् । उच्यते—सामान्यविशेषत्वात् संप्राप्त्यभिधानद्वयस्य; पूर्वा संप्राप्तिः सामान्यं, इतरा च विशेष इति न विरोधः । अथवा “सिराधमनीस्रोतसामविभागः” (सु. शा. स्था. अ. ९) इति परकीयमतेन सिराधमन्योरैक्यादविरोधः । अस्मिन्नर्थे संप्राप्त्युक्त एवार्थो निष्पत्तीक्रियते । नेत्रनाडीति चैक इति वदन्तीति शेषः, अनिवेधादनुमतमिदम् । (दोषाः संनिपातश्लेष्मरफपित्तात्मकाः । लक्षणैर्दोषलक्षणैः । उपेतान् परीतानिति । गदाधरेण ‘लक्षणैः’ इत्यस्य स्थाने ‘सर्वतः’ इति पठितं, दोषाः परीतान् स्वलक्षणैरित्यर्थविशेषादधिगन्तव्यम् । चतुर्धेति साम्निपातिककफरफजपित्तजत्वभेदात् ; घातजस्तु स्नावो नास्तेव, व्याधिसम्भावात् ; पित्तजगण्डवत्) ॥ ७१ ॥

पाकात् सन्धौ संसवेद्यस्तु पूयं पूयास्नावोऽसौ गदः सर्वजस्तु ।

(सु. उ. अ. २)

चतुर्विधसावमध्ये पूयास्नावलक्षणमाह—पाकादित्यादि । सर्वजस्त्रिदोषज इत्यर्थः । अस्य प्रत्याख्येयत्वादग्रेऽभिधानं, यद्यप्यन्येऽपि स्नावा असाध्यत्वेनोक्तास्तथाऽपि याप्या बोद्धव्याः । ‘पाकः’ इति पाठे पाकः संसवेत् पाकवान् शोथः संवेदित्यर्थः, उपचारात्; पाकस्य क्रियमात्रत्वात् ॥—

* ‘कानीनानिति कनीनसन्धिनाम्; कनीनसन्धिक्ष नासामनु नेत्रान्तः । तं नेत्रनाडीमित्येवेति मतान्तरम्’ (आ० द०) ॥ ७१ ॥

१ () पतचिह्नमध्यस्य पाठः कपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘कानीनाम् तं’ इति पाठाभिप्रायेण ।

श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः सवेत्तु श्लेष्मस्त्रावोऽसौ विकारो मतस्तु ।

(सु. उ. अ. २)

श्लेष्मस्त्रावलक्षणमाह—श्वेतमित्यादि सान्द्रं घनम् ॥ ७२ ॥

* रक्तस्त्रावः शोणितोत्थो विकारः सवेदुष्टं तत्र रक्तं प्रभूतम् ।

(सु. उ. अ. २)

रक्तस्त्रावलक्षणमाह—रक्तस्त्राव इत्यादि । रक्तकृतः स्त्रावो रक्तस्त्रावः (रक्तस्त्राव इत्यनेनैव सवेदित्यस्य लब्धत्वात्तदुक्तिर्निरन्तरस्त्रावप्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः न चैतत् प्रभूतमित्यनेन गतार्थं, अनिरन्तरतयाऽपि प्रभूतस्त्रावसंभवात्) । रक्तस्त्रावः इत्यनेनैव रक्तजत्वे सिद्धे शोणितजो विकार इति यदुच्यते तदस्यन्तकृपितरक्तजत्वप्रतिपादनार्थम् । कार्तिकस्तदाह—पित्तलिङ्गपरिग्रहार्थं, पित्तेन सह तुल्यत्वाद्रक्तस्य । तथाच कश्चित् पाठः ‘रक्तस्त्रावः पित्तलिङ्गरूपेतः’ इति ॥—

हरिद्रामं पीतमुष्णं जलामं पित्तास्त्रावः संसवेत् सन्धिमध्यात् ॥
(सु. उ. अ. २)

जलस्त्रावपर्यायस्य पित्तस्त्रावस्य लक्षणमाह—हरिद्राममित्यादि । हरिद्रामं पीतलोहितं बोद्धव्यं, परतः पीतमित्यलोकेः (जलाममिति जलवत् स्वच्छम् । उष्णमिति सर्वत्रैव संबध्यते । केचित् ‘पीतं’ इत्यस्य स्थाने ‘नीलं’ इति पठन्ति । यत्तु ‘जलामं’ इत्यस्य स्थाने ‘जलं वा’ इति तदसंगतं, सुश्रुतेनोद्देशावसरे जलस्त्रावनामतयाऽस्योद्देशात्, तद्धि नाम जलवत्स्त्रावोऽस्येति योगतः समावेशितम् । यदा तु ‘जलं वा’ इति पाठः स्यात्तदा कदाचिज्जलामता स्यादिति न सर्वत्र योगव्याप्तिरिति) सन्धिमध्यादित्यविशेषोक्तेः सर्वसन्धिमध्यादिति बोद्धव्यम् । ननु, वातजस्त्रावः कुतो नोक्तः, वातेन स्त्रावाभावादिति चेत्, नैवं, वाताभिष्यन्दे शिथिराश्रुतेत्युक्तेर्वातजोऽपि स्त्रावो दर्शितः । उच्यते, विशिष्टेऽक्षिप्रदेशे केवलवायोः स्त्रावजनकत्वं संबन्धितव्यमभिधानात् । निदेहेऽपि चत्वार एवोक्ताः,—“सञ्चिपातात् कफाद्रक्तात् पित्तात् स्त्रावोऽक्षिसन्धिषु”—इति ॥ ७३ ॥

ताम्रा तन्वी दाहशूलोर्पपन्ना
रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोया ।
जाता सन्धौ कृष्णशुक्ले-

* ‘रक्तस्त्रावः शोणितोत्थ इति ग्रहणं प्रभूतस्त्रावसूचनार्थम् । पुनः सैरक्तमुष्णमिति यत्तत्प्रकृपितरक्तजत्वप्रतिपादनार्थम्’ । (आ० ६०)

† ‘ताम्रा कृष्णा, तन्वी सूक्ष्मा, वृत्तशोफा वर्तुलाकारशोया’ । (आ० ६०)

१ “पिच्छिलम्” इत्यत्र “नीरुजम्” इति पाठान्तरम् । २ यत्तच्चिह्नमध्यस्यः पाठः क. पुस्तके नोपलभ्यते । ३ “विशिष्टे क्वचिदक्षिप्रदेशे केवलस्य वायोरस्त्रावजनकत्वमनभिधानाद्बोद्धव्यम्” क. । ४ द्राह्मपाकोपपन्ना, ज्ञेया वैश्वेः पिष्टका पर्वणीका ॥ इति ख. । ५ “रक्तस्त्रावः शोणितोत्थः सरक्तमुष्णं नात्यं संसवेन्नसिर्साद्रम्” इति पाठाभिप्रायेण ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३६५

तदेवमसाध्यानां चतुर्णां स्त्रावाणां लक्षणमभिधाय पर्वणीलक्षणमाह—तामेत्यारभ्य
कृष्णशुक्ल इत्यन्तेन । इयं रक्तजा कफानिलजा च, रक्तजत्वमत्र सुश्रुते दर्शितमा-
धिक्येन ॥—

अलजी स्या-
तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गे ॥ ७४ ॥

(सु. उ. अ. २)

अलजीलक्षणमाह—अलजी स्यादित्यादि । तस्मिन्नेवेति शुक्लकृष्णसन्धौ, पूर्वलिङ्गेः
पर्वणीलक्षणरूपेतेत्यर्थः । ननु, एवं सति स्थानलक्षणयोरभेदेनानयोरभेदः स्यादिति
चेत् ; नैवं, तनुत्वस्थूलत्वाभ्यां पर्वणिकालज्योर्भेदात् । तथाच विदेहः,—“शुक्लकृष्णा-
न्तसन्धौ तु चीयन्तेऽसृक्कफानिलाः । पर्वणीपिडका तैस्तु जायते त्वद्गुरोपमा ॥ ताम्रा
सदाहचोपोष्णपीतकाश्रुसमाकुला । कफपिते तु संमूर्च्छ्य सह रक्तेन मारुतः ॥ शुक्ल-
कृष्णान्तसन्धौ तु जनयेद्गोस्तनाकृतिम् । पिडकामलजीं तां तु विद्धि तोदाश्रुसंकुलाम्”—
इति । कार्तिकस्त्वभेदानुपपत्तिं शङ्कमानः पूर्वलिङ्गेरित्यन्यथा व्याचष्टे—पूर्वोक्तायाः
प्रमेहपिडकाया अलज्या लिङ्गेरित्यर्थः । इयं त्रिदोषजा असाध्या च ॥ ७४ ॥

* किमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः किमयः सन्धिजाताः ।

नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ ७५ ॥

(सु. उ. अ. ३)

किमिग्रन्थिलक्षणमाह—किमिग्रन्थिरित्यादि । (प्रथमं वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ भूत्वा
क्रमेण वर्त्मनः पक्ष्मणश्च सन्धिजाताः संभावितं प्राप्ताः किमयो यत्र कण्डूं कुर्युः
स किमिग्रन्थिः । स चायं किमिग्रन्थिर्वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ भवति, तथैव भूत्वा
अन्तर्लोचनं नयनस्याभ्यन्तरे चरन्ति भक्षयन्ति, दूषयन्तः सन्त इत्यर्थः । अत्रैव
विदेहः,—“वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ तु ग्रन्थिः पित्तकफात्मकः । ऊष्मणा पच्यते गाढं तत्र
मूर्च्छयन्ति जन्तवः ॥ सुसूक्ष्मजातचरणा वर्त्मपक्ष्मसमाभयाः । ततस्ते दूषयन्त्येष्टाः
पतन्ति किमयस्तथा ॥ लक्षणैर्विविधैर्युक्ताः सन्निपातसमुत्थिताः । किमिग्रन्थि तु तं
विद्यादेहिनां नेत्रदूषणम्”—इति । कार्तिकस्त्वन्यथौ पठित्वा व्याचष्टे—) वर्त्मनः पक्ष्म-
णश्चापि कण्डूं कुर्युरित्यभिधानात् किमिग्रन्थिः पक्ष्मवर्त्मसन्धौ भवतीति गम्यते, कथ-

* वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युरित्युक्तं किमिग्रन्थिः पक्ष्मवर्त्मसन्धावैव प्रतीयते । तैनाय-
मर्थः—क्रमयो वर्त्मनः पक्ष्मणश्च सन्धिजाताः सन्तः कण्डूं कुर्वन्ति, तथा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ
भूत्वाऽन्तर्नयनं दूषयन्तश्चरन्ति । अयं सन्निपातजः । एवं पूवालसः, श्लेष्मोपनाहः, सन्निपातः
(श्लेष्मरक्तपित्तजाश्चत्वारः स्त्रावाः, पर्वणीका, अलजी, किमिग्रन्थिरिति नवसंख्या पठे
सन्धिजाः ॥ ७५ ॥ इति सन्धिगताः ॥

॥ अन्ये तु पूर्वलिङ्गेरित्यनेन प्रमेहपिडकाकथितैरलजीलिङ्गेरिति ब्रुवते, सुश्रुते प्रमेहनिदाने
रक्ताश्रितेलादिलिङ्गेः ख्यापिता याऽलजी तद्वदियमपीत्यर्थः । तेन स्थानसाम्येऽपि भिन्नलक्षण-
तया पर्वणीतो विलक्षणत्वम्—इति क. । २ () एतच्चिदान्तर्गतः पाठः क. पुस्तके नोपलभ्यते ।

मन्यथाऽन्यत्रावस्थितैः किमिभिरन्यत्र कण्डूर्जन्यते इति । एतच्च न सम्यक्, वर्त्म-
शुक्रान्तःसन्धाविति विरोधप्रसंगात् ॥ ७५ ॥

*अभ्यन्तरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या ।

सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडका सर्वज्ञा स्थूलकण्डुरा ॥ ७६

(सु. उ. अ. ३)

अथ सन्धिगतं रोगाभिधानानन्तरं पारिशेष्याद्वर्त्मशुक्रान्तःसन्धावित्यत्र वर्त्म-
निर्देशेन तत्रतरोगनिदानारम्भः । नयनगोलकवरकं निमेषोन्मेषाभ्रयं पटलद्वयं
वर्त्म उच्यते । सुश्रुते प्रथमोद्दिष्टत्वेनोत्सङ्गपिडकालक्षणमाह—अभ्यन्तरमुखीत्यादि ।
वर्त्मन एवाभ्यन्तरे मुखं यस्याः सा तथा । (ननु, कथं बाह्यत इति ? उच्यते, वास्तु-
त्सेधेन बहिरप्युक्ततया दर्शनाद्बाह्यत्वं, न तु बाह्यमुखत्वेन) । बाह्यत इति सप्तम्यर्थे
तसिल्, एवं वर्त्मन इत्यत्रापि । इयं विदेहसंवादादवरवर्मान्तर्जाता बोध्या । ताम्रा
ताम्रवर्णा । सोत्सङ्गा सा उत्सङ्गा उत्सङ्गिनी, अर्क्ष आदित्वादञ्च । उत्सङ्गपिडकेति
उत्सङ्गे क्रोडे बहुयः पिडका यस्याः सा । (अन्ये तु सोत्सङ्गा क्रोडीकृतपूया ।
उत्सङ्गपिडकेति नामेदम् । तत्रापि कुकुटाण्डरसपूयता चकाराद्बोद्धव्या) स्थूलकण्डु-
रेति स्थूला चासौ कण्डुरा चेति कर्मधारयः, कण्डुरा कण्डुमती, दोषाणां कफ-
प्राधन्यात् । चकारेणात्र विदेहोक्तकाठिन्यादिसंग्रहीतम् । तथाच विदेहः,—“वर्त्मो-
त्सङ्गेऽधरे जन्तोः सन्धिपातात् प्रजायते । अभ्यन्तरमुखी स्थूला बाह्यतश्चापि
दृश्यते । पिडका पिडकाभिश्च विताऽन्याभिः समन्ततः । उत्सङ्गपिडका नाम
कठिना मन्दवेदना ॥ सा प्रमिधा सवेत् सार्वं कुकुटाण्डरसोपमम्”—इति । सर्वजेति
सन्धिपातमवा ॥ ७६ ॥

वर्त्मान्ते पिडका ध्माता मिथन्ते च स्रवन्ति च ।

कुम्भीकाबीजप्रतिभाः कुम्भीकाः सन्धिपातजाः ॥ ७७ ॥

(सु. उ. अ. ३)

कुम्भीकालक्षणमाह—वर्त्मान्त इत्यादि । पिडका इति बहुवचननिर्देशाद्बहुपः,
मिथन्ते विधिर्यन्ते तथा स्रवन्ति च । ध्माता इति मिथमानाः स्वयमेव पूर्णोदरा
भवन्तीति ध्माताः । कुम्भीकाबीजप्रतिभा इति कुम्भीका कण्डदेशोद्भवा दाडिमफ-
लाकारफला लता, तद्बीजेन प्रतिभा यासां ता इत्यर्थः; अन्ये “कुम्भीकबीजसदृशा”
इति पठन्ति, तत्र कुम्भीकः कुम्भाडुलता, तद्बीजमपि दाडिमफलबीजाकारः
तत्सदृशाः पिडका उच्यन्ते । कुम्भीकान्दात् “इवे प्रतिकृतौ” इति कन् । एषा
त्रिदोषजा असाध्या च ॥ ७७ ॥

* ‘सन्धिजावन्तरं वर्त्मजा उच्यन्ते, तत्र वर्त्मोत्सङ्गिनीमाह—अभ्यन्तरमुखीत्यादि’
(आ० द०) ॥ ७६ ॥

१ ‘इति वार्तिकः । तेनायमर्थः—वर्त्मनः पश्यन्त्यस्य सन्धौ जाताः सन्तः कण्डूर्कुर्वन्ति ।
तथा वर्त्मशुक्रान्तसन्धौ भूत्वाऽन्तर्नयनं दूषयन्त्यश्नन्ति । अयं सन्धिपातजः । यदाह तिमिः—
वर्त्मशुक्रसेत्यादि क. । २ ‘बाह्यत इत्यभिधानाद्वास्तुत्सेधेन बाह्यतोऽप्युपलभ्यते’ क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३६७

*स्त्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्पपसंनिभाः ।

रुजावत्यश्च पिडकाः पोथक्य इति कीर्तिताः ॥ ७८ ॥

(च. उ. अ. ३)

पोथकीनां लक्षणमाह—स्त्राविण्य इत्यादि । स्त्राविण्यो बहुधावाः । गुर्व्य इति गौरवयुताः । रुजावत्य इति रक्तसंबन्धात् कफजा अपि वेदनान्विताः ॥ ७८ ॥

पिडका या खरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंवृता ।

वर्त्मस्था शर्करा नाम स रोगो वर्त्मद्रूपकः ॥ ७९ ॥

(सु. उ. अ. ३)

वर्त्मशर्करालक्षणमाह—पिडका येत्यादि । खरा खरस्पर्शा । सूक्ष्माभिरभिसंवृतेति सूक्ष्माभिः प्रकरणात्पिडकाभिर्वेष्टिता । अत्रैव विदेहः,—“सुसूक्ष्मपिडकांकीर्णा या स्थूला पिडका खरा । जायते सन्निपाताच्च वर्त्मशर्कराकेति सा”—इति ॥ ७९ ॥

एर्वाखबीजप्रतिमाः पिडका मन्दवेदनाः ।

रुक्षणाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥ ८० ॥

(सु. उ. अ. ३)

अर्शोवर्त्मलक्षणमाह—एर्वाखबीजेत्यादि । एर्वाखः ग्रीष्मकर्कटी । रुक्षणा अर्कश्या । वर्त्मस्था इत्यविशेषिताभिधानादन्तर्बहिश्च वर्त्मनो भवतीति गम्यते । इयं सन्निपा-
मजा । तथाच निमिः,—नीरुजा कठिना वर्त्मपक्ष्मान्तर्बाह्यतोऽपि वा । पिडका सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म निर्दिशेत्—इति ॥ ८० ॥

दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।

व्याधिरेपोऽभिविख्यातः शुष्कार्शो नाम नामतः ॥ ८१ ॥

(सु. उ. अ. ३)

शुष्कार्शोलक्षणमाह—दीर्घाङ्कुर इत्यादि । खरः कर्कशः । स्तब्धः कठिनः, शुष्कत्वात् । दारुणः बहुदुःखदत्वात् । अभ्यन्तरोद्भव इति वर्त्माभ्यन्तरस्थितः । अभिविख्यातः कथितः । नामतः प्रसिद्धितः । सन्निपातजसिद्धम् । अत्र विदेहः—
“वर्त्माभ्यन्तर्गतं त्वर्शः शुष्कं स्थूलं च दारुणम् । जायते सन्निपातेन तच्छुष्कार्शः प्रकीर्तितम्”—इति ॥ ८१ ॥

दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसंभवा ।

मृद्धि मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥ ८२ ॥

(सु. नि. अ. ३)

अञ्जननामिकालक्षणमाह—दाहतोदवतीत्यादि । इयं रक्तजा ॥ ८२ ॥

* ‘कण्डुराः कण्डुयुक्ताः’ (भा० द०) ॥ ७८ ॥

† ‘या वर्त्मसंभवा पिडका दाहादिरुक्षणा भवति साऽञ्जननामिका ज्ञेया, इयं रक्तजा साध्या च’ (भा० द०) ॥ ८२ ॥

वर्त्मोपचीयते यस्य पिङ्गकामिः समन्ततः ।

सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्मं तत् ॥ ८३ ॥

(सु. उ. अ. ३)

बहुलवर्त्मलक्षणमाह—वर्त्मोपचीयत इत्यादि । सवर्णाभिस्त्वक्समानवर्णाभिः एतत् सन्निपातादेव ॥ ८३ ॥

कण्डूमताऽल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।

न स संछादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मवन्धकः ॥ ८४ ॥

(सु. उ. अ. ३)

वरमैवन्धकलक्षणमाह—कण्डूमतेत्यादि । वर्त्मशोथेनोपलक्षितो नरः स चक्षुर्न संछादयेत् सम्यक् छादयितुं न शक्यादित्यर्थः । एष सन्निपातजः ॥ ८४ ॥

*मृद्वल्पवेदनं ताग्रं यद्वर्त्मं सममेव च ।

अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मंति तद्विदुः ॥ ८५ ॥

(सु. उ. अ. ३)

क्लिष्टवर्त्मलक्षणमाह—मृद्वल्पवेदनमित्यादि ।—रक्तजलेऽप्यस्याल्पवेदनत्वमधिक-
कफवृषितलात्रकस्य । (वर्त्मंति विदेहदर्शनाद्वर्त्मद्वयं ग्राह्यं, अत एव समं युगप-
देवेत्यर्थः । अकस्मादित्येतोरनियमेनैवेत्यर्थः । ताग्रमित्यनेनोपातेऽपि लौहित्ये रक्त-
मित्युपादानं हेतुनियमप्रयुक्तं कादाचित्कं लौहित्यमिति द्योतयति । अत्रैव निवेदः,—
“श्लेष्मदुष्टेन रक्तेन क्लिष्टं मांसमिवोभयम् । वन्धुजीयनिर्भं वर्त्मं क्लिष्टवर्त्मं तदुच्यते”—
इति । अन्ये सममनुच्छूर्नं यावदित्याचक्षते । अत्र पक्षे क्लिष्टं वेदनातियोगादव-
गन्तव्यम् ॥ ८५ ॥

†क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ।

ततः क्लिष्टत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः ॥ ८६ ॥

(सु. उ. अ. ३)

वर्त्मकर्दमलक्षणमाह—क्लिष्टं पुनरित्यादि । (क्लिष्टमिति प्रागुक्तस्य कर्तृत्वेनाय-
मर्थः—क्लिष्टं क्लिष्टवर्त्मं यदा पित्तलाभ्यासादधिकपित्तं सच्छोणितं विदहेद्विद्विषदा-
हेन संयोजयेत्तदा क्लिष्टत्वमापादयति, संक्लिष्टत्वमापन्नं वर्त्मं वर्त्मकर्दमं उच्यते इति

* ‘समं त्वेककाष्ठं रक्तं लोहितं भवति परमकसादनियमात् । यतत्कफरक्तजम्’ (भा०
द०) ॥ ८५ ॥

† ‘प्रागुक्तलक्षणमेव वर्त्मं पित्तमिश्रितं शोणितं कर्तृभूतं यदा विदहेत् दूषयेत्, कफदुष्टे
एव रक्ते पित्तलस्योपासनात् पित्तमधिकं तद्वर्तं, ततः क्लिष्टत्वमापन्नमिति आर्द्रतां गतं वर्त्म-
कर्दमं उच्यते । ‘कृष्णत्वमापन्नं’ इति पाठान्तरे कृष्णत्वं हि शोणितविदाहेनैव । अयं पित्ताधि-
कसन्निपातजः’ (भा० द०) ॥ ८६ ॥

१ भवेदपः सवर्त्मनः इति ख. । २ ‘न संछादयेदिति सशोषत्वाभावापन्नार्थं न विदधाति’
इति क. । ३ ‘यद्वर्त्मद्वयं सममेककाष्ठं रक्तं भवति तत् क्लिष्टवर्त्मं । यतत्कफरक्तजम्’ क. ।

योज्यम् ।) 'ततः कृष्णत्वमापन्नं' इत्यन्ये पठन्ति । तत्र कृष्णत्वं शोणितविदाहेनैव । एवं च सति कृष्णत्वेन कर्दमसंज्ञासमावेशोऽपि घटते इति । कार्तिकस्तन्वया व्याचष्टे—शोणितमिति कर्तृपदं, तेन शोणितं पित्तयुक्तं कर्तृभूतं, यदा पूर्वोक्तं क्लिष्टमेव विदहेदित्यादि सर्वमपरं समानं पूर्वेण । अस्मै तु मुञ्चते यत् सान्निपातिकत्वमुक्तं तत् कफपित्तरक्तारब्धत्वात्; वातकरणत्वस्याश्रुतेः ॥ ८६ ॥

*यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ।

तदाहुः श्याववर्त्ममिति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ८७ ॥

(सु. उ. अ. ३)

श्याववर्त्मलक्षणमाह—यद्वर्त्म बाह्यत इत्यादि । बहिरन्तश्च श्यावत्वं वातकृतम् । अत्रैव शूनं च जायत इत्यस्यान्ते 'सवेदनं सकण्डु च क्षल्पक्लेदि त्रिदोषजम्'—इत्यपि केचित् पठन्ति तदप्युपपन्नं; कफात् कण्डुः, अल्पक्लेदि पित्तात्, सवेदनं वातात् । अत्रैव विदेहः,—“दुष्टः श्लेष्मा मरुत् पित्तं वर्त्मनोऽधीयते यदा । अमिदग्धनिभं श्यावं श्याववर्त्ममिति तद्विदुः”—इति । अत्र वाताधिकत्वं बोद्धव्यम् ॥ ८७ ॥

†अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि ।

प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ ८८ ॥

(सु. उ. अ. ३)

प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह—अरुजमित्यादि । अरुजमरूपरुजम् । बाह्यतः शूनमिति बहिः शोथयुक्तम् । क्लिन्नमत्यर्थमन्तत इति अन्तत उपान्ते क्लेदवत् । गदाधरस्तु क्लिन्नमन्तरिति विवृणोति । एतच्च चक्षुष्येण पित्ताख्यया पठितम् । तथा हि,—“मृशं प्रक्लिष्यते वर्त्म कण्डूमन्मन्दवेदनम् । विद्यात् प्रक्लिन्नवर्त्ममिति तत् पित्तं सन्निपातजम्”—इति । यद्येवं कथं विदेहेऽक्लिन्नवर्त्म पित्ताख्यया निर्दिश्यते । यथा,—“प्रक्षालितेऽथवा मृष्टे आनद्येत पुनः पुनः । अपरिक्लिन्नवर्त्ममिति तत्पित्तमिति निर्दिशेत्”—इति, किञ्च मुञ्चते प्रक्लिन्नवर्त्म श्लेष्मसंग्रहे पठितं, पित्तं च सन्निपातजगणे; तत्कर्तुं प्रक्लिन्नवर्त्म पित्तमिति संगतं ? उच्यते—अक्लिन्नवर्त्मं पित्तं, तस्य सन्निपातजत्वात्, न तु प्रक्लिन्नवर्त्म, तस्य कफालम्बत्वात्; यदि तु प्रक्लिन्नवर्त्मैव कफोत्बणसन्निपातजं पित्तत्वेनाभ्युपगम्यते, एतत् ख्यापनाय च तस्य कफजसर्वगणयोर्निवेशः कृत इति स्वीक्रियते, तदा सन्निपातजगणे पित्तेनाक्लिन्नवर्त्म न परिग्रहीतं स्यात्; ततस्तदपरिग्रहे पद्मसप्ततिलोपसंहारो नेत्ररोगाणां न घटते, पञ्चसप्ततेरभिधानात्, पित्तस्य प्रक्लिन्नवर्त्म-

* 'यत्तद्वाताधिकदोषत्रयजन्यम्' (आ० द०) ॥ ८७ ॥

† 'क्लिन्नमत्यर्थमिति अत्यन्तं क्लेदवत्, गदाधरस्तु क्लिन्नमन्तरिति विवृणोति; तत्र मध्ये क्लेदवदित्यर्थः । तत्पित्तं वक्ष्यमाणक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरभवगन्तव्यम्' (आ० द०) ॥ ८८ ॥

१ 'पूर्वोक्तलक्षणमेव वर्त्म शोणितं कर्तुं विदेहेद्भूयति । पित्तयुतमिति कफदुष्टमपि रक्तं पित्तकृद्भ्याम्यासात् पित्तमधिकं जातं, ततः क्लिन्नत्वमापन्नमिति आर्द्रतामापन्नं वर्त्मकर्दम इत्युच्यते' क. । २ 'तदा क्लिन्नत्वेनापि कर्दमानुग्रहो बोद्धव्यः' क. । ३ 'न तु कृष्णत्वमात्रेणायं पित्ताधिकसन्निपातवत्' क. ।

स्वरूपत्वेनापृथक्त्वात् । ननु, एवं तर्हि कथं 'विद्यात् प्रक्लिन्नवर्त्तेति तत् पित्तं सन्निपा-
तजम्'-इति समर्थयितव्यं ? उच्यते, (अस्यायमर्थः प्रत्येतव्यः—यदा तदेव प्रक्लिन्न-
वर्त्म श्लेष्मात्मकमेव सद्वातपित्ताभ्यां विशेषकभ्यामुपनिरुध्यते तदा सन्निपातजं सद-
परिक्लिन्नवर्त्तमर्थान्तरमासादयत् पित्तमित्यभिधीयते, तथा चोभयोरप्यविरोधः, उभा-
भ्यामेवापरिक्लिन्नवर्त्मन एव पित्ताख्यत्ववर्णनादिति । अयं च वाग्मटे कफोत्किञ्चाख्य-
तया निरुद्धः,) किंच यदि प्रक्लिन्नवर्त्म पित्तं तत्पृथक्त्वेन चाक्लिन्नवर्त्म अभविष्यत्,
तदास्यौपद्रविकं सुश्रुतो दोषात्मकत्वेन साध्यादिभेदेन चामिधानमकरिष्यत्, न च कृतं,
तत्सादक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमिति ॥ ८८ ॥

*यस्य धौतान्यधौतानि संवध्यन्ते पुनः पुनः ।

वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ ८९ ॥

(सु. उ. अ. ३)

अपरिक्लिन्नवर्त्मनो लक्षणमाह—यस्य धौतानीत्यादि । एतद्वाग्मटे पित्ताख्यम् ।
संवध्यन्ते अन्योन्यं लग्नानि भवन्तीत्यर्थः । तदिदं संवद्गुणं किं पूर्यसंपर्कादेव, तथा च
प्रक्लिन्नत्वमेव स्यात्तदर्थमाह—अपरिपक्वानिति । एतदेव पित्ताख्यम् । अन्यत्र कश्चिच्च
पित्ताख्यमन्यथा पठितं,—“पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मान्तः परिपाज्यते । तान्नं निर्लेभ
तच्चापि विशिष्टं पित्तलक्षणम्”—इति । एतदनादृतं, टीकाकृद्भिरव्याख्यातत्वात् ।
वाग्मटेन कुकूणकादीनामष्टादशानां पित्ताख्या कृता । वर्त्मानोति बहुवचनं नेत्रद्वये
वर्त्मचतुष्टयत्वेन संगच्छते तेन नेत्रद्वयगत एवायं व्याधिरिति कर्तिकः ॥ ८९ ॥

विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य न मील्यते ।

एतद्वातहतं वर्त्म आनीयादक्षिचिन्तकः ॥ ९० ॥

(सु. उ. अ. ३)

वातहतवर्त्मलक्षणमाह—विमुक्तसन्धीत्यादि । विमुक्तो विशिष्टो वर्त्मशुद्धगतः
सन्निवर्त्यत्वात् तत्तथा, स्थानच्युतसन्धि । निश्चेष्टं निमेषोन्मेषपरहितम् । सन्धिविश्लेषा-
देव तदाश्रयाणां निमेषोन्मेषकारिणीनां सिराणामपि विश्लेषेण निमेषोन्मेषपरहितलमि-
त्यभिप्रायः । अत एवोक्तं न मील्यते न संकुचतीत्यर्थः । 'निमील्यत' इति पाठान्तरं,
तत्र निमीलितमेव तिष्ठतीत्यर्थः । इदं युक्तं, दृष्टत्वात् । एतच्च साम्यं, सुश्रुतेऽसाध्यप्र-
करणे पठितत्वादिति ॥ ९० ॥

* 'यस्य वर्त्मानि वहिरन्तश्चापरिक्लिन्नानि तथापि संवध्यन्ते आनयन्ते, पिष्टोपदेहेन संल-
ग्नानि भवन्तीत्यर्थः । यकान्यपि धौतानि पूयेनावधानि भवन्तीति तन्निरासायाह—अपरिपक्वा-
नीति । धौतान्यधौतानीति कोऽर्थः ? पुनः पुनः प्रक्षालितानि' (आ० ८०) ॥ ८९ ॥

† 'अक्षिचिन्तक इति शालाक्यसिद्धान्तवादी, विमुक्तसन्धि स्वस्थानच्युतसन्धि'
(आ० ८०) ॥ ९० ॥

१ 'अस्यायमर्थः प्रत्येतव्यः—तत्प्रक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमक्लिन्नवर्त्म अवस्थावशावदा विशेष-
वातपित्तलक्षणादस्पृष्टं भवति तदा सन्निपातजं सत्पित्ताख्यं भवति; नत्तु कस्यचिद्, तादृशस्य
तैल्लिङ्गैः कफजत्वात्, एतेन प्रक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमक्लिन्नवर्त्म, तत्पिष्टतया निर्दिश्यते,
अन्यथा चक्षुष्येण विरोधो दुर्कारः' इति क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३७१

*वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।

आचक्षीतावुदमिति सरक्कमविलम्बितम् ॥ ९१ ॥

(सु. उ. अ. ३)

अवुदलक्षणमाह—वर्त्मान्तरस्थमित्यादि ।—वर्त्मनोऽभ्यन्तरस्थं, बाह्येऽप्युन्नतत्व-
दर्शनाद्विषमम् । ग्रन्थिभूतं ग्रन्थिरूपेण स्थितम् । अवेदनमिति ईषदये नञ्, तेन
ग्रन्थिरिवाल्पवेदनमित्यर्थः, वेदना च वातानुबन्धेनैव । सरक्कमिति किञ्चिद्वक्तं, पिप्ता-
नुबन्धात् । अविलम्बितं शीघ्रजन्मेत्यर्थः । केचिदत्र क्रियाविशेषणं भ्रुवते, तेनाय-
मर्थः—अविलम्बितं शीघ्रमाचक्षीतावुदमिति; किं स्रेतश्च सङ्गतं, अस्य, व्याख्यानस्य
निष्प्रयोजनत्वात् । अन्ये तु ‘अविलम्बितं’ इति पठन्ति । एतत् सञ्जिपातजम् (अपाकि
च, तच्च कैफेन) ॥ ९१ ॥

निमेषिणीः सिरा वायुः प्रविष्टः सन्धिसंश्रयाः ।

प्रचालयति वर्त्मनि निमेषं नाम तद्विदुः ॥ ९२ ॥

(सु. उ. अ. ३)

निमेषलक्षणमाह—निमेषिणीरित्यादि । निमेषिणीः निमेषकारिकाः सिराः । सन्धि-
संश्रया इति वर्त्मगुल्मगता इत्यर्थः । अयमसाध्यो वातजः । चक्षुज्येण चोन्मेषणीः
सिरा इत्युक्तं; यदाह,—‘उन्मेषणीः सिरा वायुः प्रविश्य चावतिष्ठते । अस्य चालये-
द्द्वैतं निमेषः स न सिध्यति’—इति ॥ ९२ ॥

यः स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो मृदुरङ्कुरः ।

सैद्रक्कजं शोणिताश्लिखं छिन्नं प्रवर्धते ॥ ९३ ॥

(सु. उ. अ. ३)

शोणिताश्लिखलक्षणमाह—यः स्थित इत्यादि । अङ्कुराकरो मांसोच्छ्रयोऽङ्कुरः ।
एतदसाध्यं, तथा च विवेहः,—‘वायुः शोणितमादाय सिराणां प्रमुखे स्थितः । जनय-
त्यङ्कुरं तार्त्रं वर्त्मनि चिच्छिन्नोद्गमम् ॥ तच्छोणिताश्लोऽसाध्यं स्याद्रक्कजाव्यथ नीर-
जम्’—इति ॥ ९३ ॥

अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिवर्त्मभवोऽरुजः ।

लङ्गणो नाम स व्याधिलिङ्गतः परिकीर्तितः ॥ ९४ ॥

(सु. उ. अ. ३)

* ‘अवुदलक्षणमाह—वर्त्मनोरित्यादि । विषममवुदलं, अविलम्बितसत्, शीघ्रजन्मेत्यन्ये ।
अन्ये ‘अविलम्बि च’ इति पाठान्तरं पठन्ति । एतत् सञ्जिपातात् । आचक्षीत कथयेत्
(आ० द०) ॥ ९१ ॥

† ‘न्यानो वायुः, सिराः प्रविष्टो वर्त्मनि चालयति विसंखलयति’ (आ० द०) ॥ ९२ ॥

१ ‘विषमं वतुलं’ क. । २ अयं पाठः क. पुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘वर्त्म’ इति क. ।
४ ‘वर्त्मस्यो योऽभिवर्धते’ क. । ५ सद्रजं शोणितात्सर्वं छिन्नं छिन्नं प्रवर्धते । ६ ‘सकण्डुः
विच्छिन्नः कोलसंस्थानो लगणस्तु सं’ क. ।

लगणलक्षणमाह—अपाकीत्यादि । अपाकित्वादिकं श्लेष्मारब्धत्वादेव । तथा च सात्यकिः,—“वर्त्मोपरिष्ठाद्यो ग्रन्थिः कठिनो न विपच्यते । नीरुजो लगणो नाम रोगः श्लेष्मसमुद्भवः”—इति ॥ ९४ ॥

*त्रयो दोषा वहिःशोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ।

प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसर्वाह्विसवर्त्म तत् ॥ ९५ ॥

(सु. उ. अ. ३)

विसवर्त्मलक्षणमाह—त्रयो दोषा इत्यादि । वहिःशोथमिति वहिसच्छूनत्वं यथा भवति तथा वर्त्मनोश्छिद्राणि दोषात्रयः कुर्युरित्यर्थः । तानि छिद्राणि अन्तर्मुखान्येव, यदाह—प्रस्रवन्त्यन्तरुदकमिति । छिद्राणीति बहुवचननिर्देशाद्बहुमुखानि, अत्रापि दोषाः कुर्युरिति संबन्धः । अत एव विसवन्मृणालवत्, तन्वानेकच्छिद्रयुक्तं भवति तद्वत् । अत्रैव चन्द्रिकाकारः सुश्रुते पठति—“क्षलं यद्वर्त्मं बहुभिः श्लक्ष्णैश्छिद्रैः समन्वितम् । वर्त्मान्तरे विसमिव विसवर्मेति तत् स्पृष्टम्”—इति । सात्यकिरप्याह,—“विसस्योपाचितस्येव बहुमांससिरामुल्लम् । विसवर्मेति जानीयाद्भुक्षितस्य त्रिदोषजम्”—इति ॥ ९५ ॥

वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति मला यदा ।

तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ९६ ॥

(सु. उ. अ. ३)

कुञ्चनलक्षणमाह—वाताद्या इत्यादि । मला इत्यस्याभिधानं बुष्टलप्रतिपादनार्थं, यतो मलिनीकरणान्मला इत्युच्यन्ते । कुञ्चनं च कस्यापि तन्त्रस्य साधवकरेण लिखितं न सौश्रुतं, तेन सुश्रुतोक्तपदसप्ततिसंख्या न हीयते, एवं वक्ष्यमाणेऽपि पक्ष्मशाते बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

प्रचालितानि चातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि ।

घृण्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ९७ ॥

असिते सितभागे च मूलकोषात् पतन्त्यपि ।

पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ९८ ॥

(सु. उ. अ. ३)

* शोथं कुर्युः, छिद्राण्यपि कुर्युरिति संबध्यते । विसवदिति विसं मृणालं यथाऽनेकच्छिद्रमभ्यन्तरस्थिते जले सति स्रवति, तद्वत् । ‘प्रस्रवति’ इति पाठे तद्विसवर्त्मं प्रस्रवतीति संबध्यते (भा० द०) ॥ ९५ ॥

† यदाह सुश्रुतः—“वर्त्मनि न्यपि कुम्भीका पोथकी वर्त्मशर्करा । तथाऽशोवर्त्मं शुक्राशेस्तथैव अक्षुन्नमिषुका ॥ बहलं वर्त्मं यच्चापि व्याधिवर्त्मविबन्धकः । छिद्रकर्दमवर्त्माख्यौ इयाववर्त्मं तथैव च ॥ प्रक्षिन्नप्रपरिक्षिन्नं वर्त्मं वातवर्त्मं च यत् । अर्जुदं विमिवश्वापि शोणिताशैश्च यत्स्पृष्टम् ॥ जगण्मृद्विसंक्रामा च पक्ष्मकोपस्तथैव च । एकविंशतिरित्येव विकारा वर्त्मसंग्रहाः”—इति (भा० द०) ॥ ९६ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३७३

पक्ष्मकोपलक्षणमाह—प्रचालितानीत्यादि । प्रचालितानि प्रकर्षेण चालितानि, प्रतीपीकृतानीत्यर्थः । पक्ष्माणि वर्त्मरोमाणि वातचालितानि सन्ति नेत्रं प्रविशन्ति अन्तर्मुखानि वर्त्मन इत्यर्थः । तान्यसिते कृष्णमण्डले, सितभागे शुक्लमण्डले वा अक्षि घृष्यन्ति घर्षयन्तीत्यर्थः । अत एव संरम्भं ज्ञेयं जनयन्ति । मूलकोपात् पक्ष्मकोपात्, पतन्त्यपीति 'पक्ष्माणि' इति शेषः, अपिचब्दाच्च पठन्ति च । त्रिदोष-जन्मायं, प्रचालने वातमात्रकारणत्वमुक्तं; तथा च चन्द्रिकाकारः पाठान्तरं पठति— "पक्ष्माशयगता दोषास्त्रीक्ष्णाग्राणि खराणि च । निर्वर्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्दृष्टं चाक्षि दृश्यते ॥ उद्धृतैरुद्धृतैः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते"—इति । अत्र पक्ष्माशयो वर्त्म । विदेहोऽप्याह—“अस्य वातसंघन्धेन दोषाः प्रकुपितास्त्रयः”—इत्यादिनेति । कल्याण-विनिश्चये उपपक्ष्म पठ्यते,—“पक्ष्मोपरोधो वातेन कोटोऽन्तर्मुखरोगवान् । रोमै-रन्तर्मुखैरन्यरूपपक्ष्म मलैर्निभिः”—इति । उपपक्ष्मणि यादृशी पूर्वसिद्धा तादृश्यपराऽ-न्तर्मुखी पक्ष्मपङ्क्तिरिति भेदः, अस्य पक्ष्मोपरोधविशेषत्वात् समानचित्कृतत्वाच्च पृथगिहानभिधानम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् ।

कण्डू दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं समादिशेत् ॥ ९९ ॥

(नव सप्तध्याध्यास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः ।

शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ १ ॥

सर्वाध्याः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।

चाक्षजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥ २ ॥)

(सु. उ. अ. ३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नेत्ररोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५९ ॥

पक्ष्मशातलक्षणमाह—वर्मैत्यादि । पक्ष्माशयोऽत्र पक्ष्ममूलं, शातयेदुन्मूलयेदि-त्यर्थः । धैर्यं च कफपैतिकः, कण्डूदाहवत्त्वात् । अत्र कृच्छ्रोन्मीलनं वाग्मदः पठति—“रोगान् कुरुष्वलस्तत्र प्राप्य वर्त्मध्याः सिराः । सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्म-स्तम्भं सवेदनम् ॥ पाशुपूर्णमनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमशु च । विमर्दनात् स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम्” (वा. उ. स्था. अ. ८)—इति । अस्य चकारेण संग्रहः । पक्ष्मर्णां वर्त्मध्यायत्वादयमपि वर्त्मरोग एव । इति वर्त्मगता एकविंशति-ध्याध्याः समाप्ताः ॥ ९९ ॥ इति वर्त्मगताः ।

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां नेत्ररोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५९ ॥

अथ शिरोरोगनिदानम् ।

* शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण किमिमिस्तथा ॥

सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदकशङ्ककैः ॥ १ ॥

(सु. उ. अ. २५)

अर्थे कर्णनासानेत्राणामधिष्ठानत्वेन शिरसो नयनरोगानन्तरं शिरोरोगनिदाना-
रम्भः । शिरोरोगाश्चैकदश, तत्र कारणभेदेन शिरोरोगमेवं दर्शयन्नाह—शिरोरोगा-
स्त्रिज्यादि । वातपित्तकफैरित्युक्ते गम्यते एव त्रिभिरिति, तत्कथं तदुक्तिः ?
उच्यते—सर्वेषां शिरोरोगाणां सन्निपातजलरूपापनार्थं, वातादिभेदश्चोक्तर्थात्; तदुक्तं
शालाक्ये,—“सर्वे एव शिरोरोगाः सन्निपातसमुत्थिताः । औत्कव्याहोपलिङ्गैस्ते कीर्ति-
तास्तद्विधा दश”—इति । त्रिभिः सन्निपातेनेति पदद्वयेन प्रकृतित्रिकृतिसमवेतसन्निपा-
तद्वयमाहुरन्ये । अत्र पक्षे सन्निपातजल्लादेकलगणनया न संख्यातिरेकः; त्रिभिरिति
पदं पृथैकत्वद्योतनार्थमिति गदाधरः । क्षयेणेति असृग्गसादीनां क्षयेण; क्षयजोऽयं
धातुक्षयजनितवातकोपेन सहस्रकृतवातजन्यत्वेनाचयपूर्वकः, वातजस्तु संचयप्रकोप-
जनित इति भेदः; अत एवानुपशयोऽप्यस्य संस्तेदनादिना शुक्रक्षयकृदेवोपन्यस्तः ।
शिरोरोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा रुजाऽभिधीयते, तेन सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदक-
शङ्ककैरित्यभिधानमुपपद्यते अन्यथा तेषामेव शिरोरोगत्वात्तैः शिरोरोगा जायन्त
इत्यसंगतं स्यात् ॥ १ ॥

† यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि वातिमात्रम् ।

वन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ २ ॥

(सु. उ. अ. २५)

वातिकशिरोरोगलक्षणमाह—यस्यानिमित्तमित्यादि । अनिमित्तमेतर्कितनिमित्तं,
वायोर्बिषमक्रियत्वात्; तेन निमित्तानुपक्षिणा कालादिनेत्यर्थः । निशि वातिमात्रमिति
रात्रौ क्षीतेन वायोराधिक्यान्महती रुजा भवति, क्षीतयोनित्वाद्वायोः । वन्धोपता-
पैरिति बन्धो वन्धनं वल्गादिभिः, उपतापः स्वेदादिभिः, व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं,
एतेनोपशयो दर्शितः । शिरोऽभितापः शिरोरुजा ॥ २ ॥

* ‘क्षयेणेति असृग्गसादीनां क्षयेण क्षयजः; तथैवै चेति चकारेण तत्रान्तरोक्तोऽनन्तवात
उपलभ्यते’ (आ० ६०) ॥ १ ॥

† ‘अत्र तीव्रा इत्यभिधानात् पिप्पेन यध्या, कफेन मन्दा रुजः । वन्धप्रतापैरिति वन्ध
उष्णीषादिना, प्रतापः स्वेदेन’ (आ० ६०) ॥ २ ॥

१ ‘शिरसंश्रितान् श्रेण्यादिरोगानभिधायोर्ध्वजङ्गगतपारिश्रेण्यादाश्रयभूतशिरोरोग-
निदानम्’ क. १. २ ‘तत्किमर्थं पुनरभिधानं’ क. ३ ‘ज्योतनार्थं क. ४ ‘शुद्धि-
कृदेवोपन्यस्तः’ क. ५ ‘अलक्षितनिमित्तं’ क. ६ ‘वन्धोपतापैरित्यवयववहुत्वाहन्धे
बहुवचनम्’ क. ७ ‘सूर्यावर्तार्धभेदान्यां शङ्ककेन तथैव च’ इति पाठान्तरम् !
अस्यायमेवेष्टः पाठः ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३७५

*यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूप्यति चाक्षिनासम् ।

शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ३
(सु. उ. अ. २५)

पित्तजलक्षणमाह—यस्योष्णमङ्गारचितमित्यादि । अङ्गारचितं यथैवेति ज्वलद्वा-
राच्छमिवेत्यर्थः । धूप्यति धूमायते धूमपूर्णमिव भवतीत्यर्थः । धूप्यतीति दिवादेरा-
कृतिगणत्वात् । अक्षि च नासा चेत्साक्षिनासं, प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः । उपशयं दर्श-
यति—शीतेन रात्रौ चेत्यादि ॥ ३ ॥

†शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्ठमथो हिमं च ।

शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥ ४ ॥
(सु. उ. अ. २५)

श्लेष्मजलक्षणमाह—शिरो भवेदित्यादि । कफोपदिग्धमिति कफलितम् । गुरु गौर-
वयुतम् । प्रतिष्ठं वदमिव । हिमं हिमस्पर्शम् । शूनाक्षिकूटमिति वदनविशेषणम् ।
तथा हि चरकः,—‘शिरो मन्दरुजं तेन गुरु स्निमित्तमारिकम्’ (च. सू. स्था. अ.
१७)—इति । अत्रापि खेदादिनोपशयो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

‡शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

(सु. उ. अ. २५)

साक्षिपातिकलक्षणमाह—शिरोऽभिताप इत्यादि । सर्वाणि लिङ्गानि अनन्तरोक्तानि
वातादिलिङ्गानि । (कैर्यं च साक्षिपातो विकृतिविषमसमवेतो ज्ञेयः, अन्यथा सर्वेषामेव
शिरोरोगाणां त्रिदोषजत्वात् पृथग्भिधानं व्यर्थं स्यात्, अस्य च विकृतिविषमसमवेतत्वं
कारणमेदाज्ज्ञेयं, न तु विरुद्धलक्षणतया; स चायं कारणमेदं उत्कटसर्वदोषजत्वादेव
विज्ञेयः । यथा त्रिदोषजे राजयक्ष्मणि खरमेदादिजनकानां वातादीनामुत्कटत्वमिति ।
उक्तं हि चरके,—‘वाताच्छूलं त्रमः कम्पः पित्ताद्वाहो मदस्तृपा । कफाद्गुरुलं तन्त्रा च
शिरोरोगे त्रिदोषजे’ (च. सू. स्था. अ. १७)—इति ॥—

रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहस्यं शिरसो भवेच्च ॥ ५ ॥

(सु. उ. अ. २५)

रक्तजलक्षणमाह—रक्तात्मक इत्यादि । पित्तसमानलिङ्ग इति पित्तजशिरोरोगतुल्य-
लक्षणः । पैत्तिकलिङ्गाधिकमिह स्पर्शासहस्यम् ॥ ५ ॥

* ‘नासा धूमायुता भवति । शिर इति पित्तं संतापयतीत्यर्थः’ (आ० द०) ॥ ३ ॥

† ‘प्रवदं वदमिव’ (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ ‘सन्निपातजमाह—शिर इत्यादि । त्रितयप्रवृत्ते दोषत्रयसंभूते, उक्तवातादिलिङ्गानां सुदु-
र्मुद्भवत्वात्’ (आ० द०)

१ ‘दहति’ क. । २ ‘कफलितमिव प्रस्तुतमिति यावत्’ क. । ३ () एतच्चिह्नमध्यस्यः पाठः
क-पुस्तके नोपलभ्यते । ४ “भूमवती च नासा” इति पाठाभिप्रायेण । ५ “प्रवदं च तथा
‘हिमं च’ इति पाठाभिप्रायेण ।

*असृग्बसाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण ।

क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ।

संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ६ ॥

(सु. उ. अ. २५)

क्षयजलक्षणमाह—असृगित्यादि । बसासृजोः सर्वदेहस्थितलान्छिरसि स्थितिः, श्लेष्मणश्च स्थानमेव शिरः, उदानवायोरुर्ध्वगतिर्लान्छिरस्यवस्थानं, तेषां क्षयेणोग्ररुजं व्याधिप्रभावात्; यतो वृद्धे वायानुग्ररुजा युज्यते न तु क्षीणे, यदुक्तं;—“वैते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते । कर्मणा प्राकृताद्यानिः” (च. सू. स्था. अ. १८)—इति । अन्यैः पुनरयं पाठः सुश्रुते स्वीकृतः, यथा—“वसाबलासक्षयसंभवानाम्” इति । शुक्रश्चायं पाठः, वातक्षये हि कफवृद्धौ कफजः शिरोरोगः स्यात्, “वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम्” (च. सू. स्था. अ. १८) इति वचनात् । किं वैतस्य चिकित्साया-मुक्तं,—“पाने नश्ये च सर्पिः स्याद्वातप्रमथुरैः शतम्”—इति । ततश्च समीरणपाठो न सङ्गतः, न हि क्षीणे वायौ शमनमुक्तं, अपि तर्हि वर्धनविधिः; यदुक्तं,—“क्षोणा वर्धयितव्याः” (सु. वि. स्था. अ. ३३)—इति । बसा देहस्नेहसोपलक्षणं, तेन मेदोमज्जशुक्रमस्तिष्काभ्यप्यवरुध्यन्ते, तेषां देहस्नेहत्वात् । पित्तमांसादिक्षयजस्तु चयादिकमजक्षयकृतवातशिरोरोग एषावरुध्यते, इति गदाधरः । शिरोभितापः शिरोरुजा । संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैः कफक्षयः, नागरादितीव्रधूमेन बसामस्तिष्कादिक्षयः, तिरामो-ह्यादिभिरसृक्क्षयः, अत एवैतैः संस्वेदनादिभिः क्षयजस्य वृद्धिः । अयं विदेहेऽपि पठ्यते—“अमतिं तुचते धन्यं शिरो विभ्रान्तनेत्रता । मूर्च्छां गात्रावसादश्च शिरोरोगे क्षयात्मके”—इति । चक्षुष्योऽप्याह,—“ब्रीप्रसंगादभिघातादथवा देहकर्मणा । क्षिप्रं संजायते कृच्छ्रः शिरोरोगः क्षयात्मकः ॥ वातपित्तात्मकं लिङ्गं व्यामिश्रं तत्र लक्षयेत्”—इति ॥ ६ ॥

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।

प्राणाश्च गच्छेत् सलिलं सपूयं शिरोभितापः क्रिमिभिः स घोरः

(सु. उ. अ. २५)

क्रिमिलमाह—निस्तुद्यत इत्यादि । निस्तुद्यते सूचीभिरिव तुद्यते । संभक्ष्यमाणमि-त्यत्र ‘क्रिमिभिः’ इति शेषः, प्रकरणात् । स्फुरतीव मनाक् चलतीव । प्राणाचेति चकारो भिन्नक्रमेण सलिलमित्यत्र संबध्यते, तेन सलिलं पूयं च गच्छेत् तथा किम-यश्च कदाचिद्गच्छन्तीति, तथाच चरकः,—“क्रिमीणां दर्शनेन च” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति ॥ ७ ॥

सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभुवं रुक् समुपैति गाढा ।

* शिरसोऽभिताप इति शिरोरुजा । संस्वेदनच्छर्दनतीव्रनस्यैः कफस्य क्षयः (भा० द०) ॥ ६ ॥

१ ‘क्षीणा नहति सं लिङ्गम्’ इति क. । २ ‘यतः क्षीणे वर्धनं कर्तव्यं’ क. । ३ ‘रुधिर्’ क. ।

४ ‘प्राणाश्च गच्छेदित्यत्र चकारेण क्रमयश्च गच्छन्तीति द्रष्टव्यं’ क. । ५ अयमेव तदिष्टः पाठः ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३७७

विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च ।

सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्तं तमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

(सु. उ. अ. २५)

सूर्यावर्तलक्षणमाह—सूर्योदयमित्यादि । सूर्योदयं प्रति लक्ष्मीकृत्य या रगसिन्धुर्वं समुपैतीति संबन्धः । अक्षिभ्रुवाविति पाठान्तरे प्राण्यङ्गत्वेन प्राप्तेकवद्भावस्याभावः, नास्तिकास्त्रनयोरिति वद्वक्षणव्यभिचारात् । सूर्योदये प्रातर्मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा रुजां समुपैति, अंशुमता च सूर्येण सह गाढा यथा भवति तथा वर्धते । अयमर्थः—यथा सूर्यो वर्धते तथा वेदना प्रवृद्धा भवति, सूर्यस्यापवृत्तौ सायाहे विनिवर्तते शान्त्यतीत्यर्थः; ‘गाढा’ इत्यत्र ‘गूढा’ इति पाठान्तरं, तदा सूर्यापगमे गूढा रात्रौ लीनेत्यर्थः । सर्वात्मकमिति सन्निपातकम् । व्याधिसंभावाच्च कालविशेषनियमः । कष्टतमं कृच्छ्रसाध्यम् । ननु, अयं युज्यते वातपित्ताभ्यां पठ्यते, तद्यथा—“आवर्त-संज्ञः स तु सूर्यपूर्वो व्याधिर्मतः पित्तसमीरणभ्याम् । शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च” (सु. उ. तं अ. २५)—इति । तत्कथं सर्वजत्वं ? उच्यते—युज्यते औत्कर्षेण व्यपदेश इति न विरोधः । ननु, एवं कथं रात्रौ वायुसमान-गुणशीतप्रादुर्भावे वेदनालीनता, दिवसस्याद्यन्तयोर्मन्दत्वत्वं च ? उच्यते—अत्रापि पित्तस्य प्रयत्नतमत्वात् । यत्तु चिकित्सायां शिरिषमूलपिप्पलीमूलवचावपीडाद्यभिहितं तय्याधिप्रत्यनीकत्वात् । अथ वातपित्तजलवर्णनेन विशिष्टकालभवने हेतुर्दर्शितो भवति । यतो वातपित्तयोः शीतोष्णात्मकत्वात् । पूर्वाहे सूर्यवृद्धिक्रमेण स्रोतसां संकोचक्रमाद्वरुद्धमार्गयोर्वेदनाकरत्वं, पराहे निवर्तमाने सूर्ये तु स्रोतसां विवृतत्वात् स्वमार्गव्याघातविरहेण वेदनाया अजनकत्वमिति युक्तः कालविशेषनियमः । तथाचाह निमिः,—“सूर्यसोमात्मकौ निलं खहेत् पित्तमारुतौ । कुर्वते वेदनां तीव्रां दिनात् पूर्वाह एव तु ॥ आदित्यलेजसा युक्ते निवृत्तेऽपि च भास्करे । स्रोतसां विवृतत्वाच्च ततः श्लेष्माधिगच्छति ॥ उद्गतो मातरिक्षा च स्वमार्गं प्रतिपद्यते । तस्मान्मध्यदिना-दूर्ध्वं वेदनाऽत्र प्रशाम्यति”—इति । वातपित्तजलमस्याधिकत्वेन व्यपदेश इति न्यायात्; तेन पूर्वेषां समं न विरोधः । विदेहे सूर्यावर्तविपर्ययोऽपि पठ्यते,—“तत्र वातातुरां पित्तं चितं शिरसि तिष्ठति । मध्याहे तेजसाऽर्कस्य तद्विवृद्धं शिरोरुजम् ॥ करोति पैतृकीं घोरां संशाम्यति दिनक्षये । अस्तंगते प्रमाहीने सूर्यं वायुर्विवर्धते ॥ पित्तं शान्तिमवाप्नोति ततः शाम्यति वेदना । एष पित्तानिलकृतः सूर्यावर्तविपर्ययः”—इति । अयमत्र सूर्यावर्त एवान्तर्भावनीयः, चातुर्यिके चातुर्यिकविपर्ययवत् ॥ ८ ॥

दोपास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटासु रुजां सुतीवाम् ।

कुर्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ ९ ॥

गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ।

अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ १० ॥

(सु. उ. अ. २५)

अनन्तवातलक्षणमाह—दोषो इत्यादि । मन्या ग्रीवाधिरुद्धं, तां संपीड्य, घाटासु ग्रीवापश्चाद्भागेषु, दोषालय एव रुजां वेदनां सुतीव्रां कुर्वन्ति, तथा अक्षिभ्रुवि शङ्ख-
देशे च स्थितिमारब्धत्वं यो विशेषतः करोति, तथा गण्डपार्श्वे कम्पं हनुप्रहादिकं च
यः करोति, तमनन्तवातमुदाहरन्तीति योज्यम् । गण्डस्य कपोलस्य, पार्श्वे एकदेशे ।
हनुप्रहो वातव्याधिविशेषः । अमुं च सुश्रुते अन्यतोवातेनैव तुल्यत्वादनन्तवात-
परित्यज्य दश शिरोरोगां अभिहिताः, एवं तच्चान्तरेऽपि 'कीर्तितास्तद्विंश दश'—इत्य-
भिधानं माधवकरेण तु त्रिदोषजलेन तदधिककम्पहनुप्रहलिङ्गयोगाच्च केवलवातजा-
दन्यतोवाताद्विलक्षण एवायमिति अनन्तवातोऽधिकः पठितः, मेदो हि मेदवतां
कारणमेदाद्विरुद्धधर्माध्यासाच्च भवतीति ॥ ९ ॥ १० ॥

*रूक्षाशनात्यभ्यशनप्राग्वातावश्यमैथुनैः ।

वेगसंधारणायामन्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ ११ ॥

केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसो बली ।

मन्याभूशङ्खकर्णादिललाटार्धेऽतिवेदनाम् ॥ १२ ॥

शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ।

नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १३ ॥

अर्धावभेदलक्षणमाह—रूक्षाशनेत्यादि ।—अभ्यशनमजीर्णे भोजनम् । अवश्या-
येति अवश्यायो हिममुच्यते, छन्दोऽनुरोधेन यकारलोपो ह्रस्वत्वं चेति व्याचक्षते ।
कदाचित् सङ्केषमवातजत्वमिति विकल्पं दर्शयति—केवल इत्यादि । शस्त्रारणिनिभां
शस्त्रच्छेदनिभारणिनिभां च, अरणिरभ्युत्पादनकाष्ठयन्त्रं, तस्य मन्यनवत् पीठो;
किंवा अरणिना करणेनाग्निरेवोच्यते, तेनाग्निनिभां वेदनाम् । सुश्रुते त्वयं त्रिदोषजः
पठितः । तद्यथा,—“यस्योत्तमाङ्गं रुजतेऽर्धमात्रं सतोदमेदभ्रमसोहृद्गलैः । पक्षाद्वा-
ह्राद्यवाऽप्यकसात्तमर्धमेदं त्रितयाव्यवस्येत्” (सु. उ. तं. अ. २५)—इति ।
अत्र तु केवलोऽनिलः सकफो वैलौकिक्यादभिधानं, ‘सोऽर्धमेदः कफानिलत्वं’
इति विदेहेऽप्येवं बोद्धव्यम् । अयमुपेक्षमाणो नयनादिकं हन्यादित्याह—नयनमि-
त्यादि । अत्रैव विदेहः,—“शिरसोऽन्यतरे पार्श्वे कुपितो मारुतो यदा । श्लेष्मणा
रुच्यते जन्तोस्तोदस्फुटनदालनैः ॥ श्लेष्मवदारणैर्गाढमर्धं तद्वरुच्यते । नयनं
चावदीर्येत सोऽर्धमेदः कफानिलत्वं ॥ तथा ग्रहात् स पखाहात् पक्षान्मासाश्च
देहिनाम्”—इति । सुश्रुते ‘पवनात् सपित्तात्’ इति केचित् पठन्ति । तेन घातपित्त-
जत्वमस्य । सात्यकिना ‘वायुः शिरःशङ्खभ्रनेत्रमवगृह्य’ इत्यादिना वातजत्वमस्य
दर्शितम् । अन्ये तु सन्निपाताधिकारात् सन्निपातजं पठन्ति, तथाच सुश्रुतः—“त्रित-
याव्यवस्येत्” (सु. उ. तं. अ. २५) इति । व्याधिस्वभावाद्विरानुबन्धकत्वं सन्नि-
पातिकत्वेऽपि ॥ ११—१३ ॥

* ‘अवश्यायो निश्चालकम्’ (भा० द०) ॥ ११—१३ ॥

॥ ‘सुश्रुतेन नेत्ररोगोक्तान्यतोवातेन सह तुल्यत्वादस्य इवमपहत्वा दश शिरोरोगा अभि-
हिताः’ क. । २ ‘अरणिरभ्युत्पादमन्यानकाष्ठयन्त्रं, तत्कृतमन्यननिभां वेदनां करोति’ क. ।

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३७९

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।

तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दांरुणम् ॥ १४ ॥

स शिरो विषवद्देगी निरुध्याशु गलं तथा ।

त्रिरात्राजीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम् ।

ज्यहाजीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ १५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शिरोरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६० ॥

शङ्खकलक्षणमाह—रक्तपित्तानिला इत्यादि । दुष्टयथादिमन्तः । मूर्च्छिता
अन्योन्यमेकीभूताः । कफोऽप्यत्र बोद्धव्यः, तथाच ब्रुथतः—“शङ्खाश्रितौ वायुरदीर्घ-
वेगः कृतानुतापः कफपित्तरक्तः” (सु. उ. तं. अ. २५)—इति । (मारकल-
माह—त्रिरात्राजीवितं हन्तीति । कुशलेनोपक्रमे क्रियमाणे त्रिरात्रात् परतो जीवत्ये-
वेत्यत आह—परं ज्यहाजीवतीति । अत्र अहःसंवाग्धिनी रात्रिरुपलभ्यते, तेन
त्रिरात्रात् परं जीवतीत्यर्थः । तत् किमस्य त्रिरात्राभ्यन्तरे साध्यत्वमसाध्यत्वं वेत्यत
आह—भैषज्यमित्यादि । तदनेन त्रिरात्राभ्यन्तरे विकल्पितासाध्यत्वं, त्रिरात्रात्
परमसाध्यत्वं दर्शितम् । तत्रैव विदेहः,—“चोयते तु तदा पित्तं शङ्खयोरनिलानि-
तम् । निरुणद्धि सतो मम परिपूरितमुत्पणम् ॥ ततः शङ्खौ प्रकृष्येते द्रव्येते इव
वह्निना । सूचीभिरिय तुयेते निकृष्येते इवातिना ॥ शङ्खको नाम शिरसि व्याधिरियः
सुदारुणः । तृष्णामूर्च्छाज्वरहरत्रिरात्रात् परमन्तकृद् ॥ कुशलेन तूपमानत्रिरात्रा-
देव जीवति”—इति) ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शिरोरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६० ॥

अथासृग्दरनिदानम् ।

विरुद्धमधाध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।

यानाध्यशोकादतिकर्पणाच्च भारामिघाताच्छयनाद्दिवा च ।

तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैश्चतुष्प्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥ १ ॥

स्त्रीपुंसां साधारणान् विकारानभिधाय पुं प्रतिनियतस्योपदेशादेरुक्तत्वात् स्त्रीनिय-
तरोगाभिधानम् । तत्र च योनिव्यापत्तिविशेषेऽप्यातर्वप्रवृत्तिसङ्घातात् प्रथमं दुष्टतैव-
प्रवृत्तिस्वरूपं प्रदरमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धमर्थं दुष्टमर्थं अथवा विरुद्धं संयोगा-

* ‘वित्तैर्लादि । मूर्च्छिताः प्रवृद्धाः । त्रिरात्रात्परतो जीवितं हन्ति । त्रिरात्रं कुशल-
वैषाधिष्ठिते जीवति । ज्यहादिति ज्यहं प्राप्य । एवं ब्रुथतोक्ता दश शिरोरोगा उक्ताः,
जनन्तवातस्त्वत्राधिकः” ॥ १४ ॥ १५ ॥

१ ‘विमूर्च्छिता विशेषेण वृद्धा इत्यर्थः’ क. । २ (.) एतच्चिह्नमध्यस्यः पाठः क. पुस्तके
नोपलभ्यते । ३ “रक्तपित्त-” इत्यत्र “पित्तरक्त-” इति पाठाभिप्रायेण ॥

दिविद्धं, मयं च स्वरूपतः । अजीर्णादपक्वभोजनात् । अतिकर्षणात् लङ्घनाद्यति-
योगेन क्षीणघातुत्वात् । तं श्लेष्मपित्तानिलसज्जिपातैरित्यत्र श्लेष्मणोऽग्नेमिघ्नानं
श्लेष्मजेऽपि वेदनासूचनार्थम् ॥ १ ॥

असृग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ।

तस्य सामान्यरूपमाह—असृग्दरमित्यादि । सवेदनं सशूलं, असृग् दीर्यते च्यवते
यस्मिन्निस्सृग्दरं, तद्धान्तरमत्र,—“तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं
विज्ञानीयात्, पुरस्तादुक्तलक्षणम्” (सु. शा. स्था. अ. २)—इति । तदेवेति
आर्तवम् ॥—

*** तस्यातिवृत्तौ दीर्यस्य भ्रमो मूर्च्छा मदस्त्वपा ।**

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ २ ॥

(सु. शा. अ. २)

आर्तवातिप्रवृत्तौ उपद्रवानाह—तस्यातिवृत्तौ दीर्यस्यमित्यादि । रोगाश्च वातजा
इति आक्षेपककम्पादयः ॥ २ ॥

† आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफाक्षु ।

सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तिशुकं शृशवेणि पित्तात् ॥ ३ ॥

रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्तिं वातात् पिशितोदकामम् ।

सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात् ॥ ४ ॥

तं चाप्यसाध्यं प्रचदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत मिषक् चिकित्सां ।

शश्वत् स्रवन्तीमास्त्रावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।

क्षीणरक्तां दुर्यलां च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥

शैम्भिकादिभेदेन विशेषलक्षणान्याह—आममित्यादि । आममामरसानुविद्धम् ।
सपिच्छाप्रतिममिति पिच्छा शास्त्रमत्यादिनिर्गोचः, तत्सदृशं पिच्छिलमित्यर्थः, सशब्द
इदर्थः । पुलाकतोयप्रतिमं प्रक्षौलितपल्लतोयसदृशं, अन्ये पुलाकं गवेष्टुकमाहुः ।
पित्तार्तिशुकं दाहचिमिचिमादियुक्तम् । शृशवेणि बहुवेणि । वातार्तिं तोदादिलक्षणम् ।
पिशितोदकामं मांसप्रक्षालनजलसदृशम् । सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णमिति नानावर्णत्वं
त्रिदोषकोपादेव । क्षौद्रवर्णं मनाकपिलं, सर्पिर्वर्णं विलीनघृतवत् किञ्चिदरुणं च, मज्ज-
प्रकाशं मज्जा अस्थिजैः तत्समं, कुणपं शवगन्धि । तच्चाप्यसाध्यमिति चिकित्सा-
निवृत्त्यर्थम् ॥ ३-५ ॥

* ‘अतिप्रवृत्तौ अतिप्रवृत्तौ दीर्यत्वादयः’ (आ० द०) ॥ २ ॥

† ‘सपिच्छाप्रतिमं सद्यन्मुतश्चात्यादिमण्डतुल्यं पिच्छिलमित्यर्थः । पुलाकतोयप्रतिमं
गवेष्टुकात्रवारिचत्, अन्ये पुलाकं तुच्छधान्यमाहुः’ (आ० द०) ॥ ३-५ ॥

१ ‘शैम्भिकेऽतिप्रवृत्तिनोपायैर्’ क. । २ ‘तस्यातिवृत्तौ’ क. । ३ ‘तुच्छधान्यप्रक्षालन-
जलसदृशम्’ क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३८१

*मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च ।

नैवातिबहुलात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ ६ ॥

शशाङ्कप्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् ।

तदार्तवं प्रशंसन्ति यच्चाप्सु न विरज्यते ॥ ७ ॥

(सु. आ. अ. २)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽसुन्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ६१ ॥

विशुद्धार्तबलक्षणमाह—मासादित्यादि । निष्पिच्छदाहार्तिरति अपिच्छिलमदाहम-
श्लादिवेदनं, एतेन विरुतवातादिलिङ्गरहितमित्यर्थः । पञ्चरात्रानुबन्धीति पञ्चरात्रं
प्रभूतप्रवृत्त्याऽनुबन्धीत्यर्थः । अल्पप्रवृत्त्या पञ्चरात्रात् परतोऽप्यनुबन्धाति । तदुक्तं
ह्यारिते,—“पोडैवाविवसान्युत्कालः”—इति । विदेहेऽप्युक्तम्,—“क्रीणाभ्युत्तुर्भवति पोडश-
वासराणि”—इति । शशाङ्कगित्यादिना वर्णद्वयं वातादिप्रकृतिभेदात् । यच्चाप्सु न
विरज्यत इति येनार्तवेन रजितं वस्त्रमप्सु प्रक्षालितं सलोहितं न भवति तद्विशुद्धम् ।
तथाच हिरण्याक्षः,—“शुदेन्द्रगोपसङ्काषा सिग्धं च मधुगन्धि च । अपिच्छिलमक्षीतं
च यद्वासो न विरजयेत्” इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामसुन्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ६१ ॥

अथ योनिव्यापन्ननिदानम् ।

†विंशतिर्व्यापदो योनौ निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेने च ॥ १ ॥

जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ।

(च. वि. अ. ३०)

कथधिकारानुवृत्तेः प्रदुष्टार्तवकार्यत्वाच्च योनिव्यापन्ननिदानमाह—विंशतिरित्यादि ।
रोगसंग्रहे इति अष्टोदरीये, चरकोक्तत्वादस्य वाक्यस्य । मिथ्याचारेण असम्यग्वाहारा-
चारेण, चरतेर्गतिभक्षणार्थत्वात् । प्रदुष्टेनार्तवेनेति वातादिदुष्टरजसेत्यर्थः । तेन,
बन्ध्यादिष्वार्तवदुष्टिरपि कारणं भवति । बीजदोषान्मातापित्रोरारम्भकबीजदोषात् ।
दैवात् प्राक्कनाधर्मकारणात्, दैवस्य सर्वत्र कारणत्वे सिद्धेऽत्र विशेषेण कारणत्व-
मुक्तम् ॥ १ ॥—

* ‘यच्चाप्सु न विरज्यत इति वदार्तवं कर्पटगतं सदप्सु जलेषु संशुज्यमानेषु न विवर्णं
भवति । अयमर्थः—यत् घृतं सत् वासो न विरज्यति’ (आ० द०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

† ‘योनिप्रवृत्तत्वादसुन्दरस्यानन्तरं योनिव्यापन्ननिदानमाह—विंशतिरित्यादि । व्यापदो
रोगः । दैवादित्यादि दैवं सर्वत्र साधारणं विशिष्टदुष्टकारणादर्शने सति कार्यदर्शनादुद्देश्यम्’
(आ० द०) ॥ १ ॥—

१ ‘निर्दोषत्वाद्वाहपित्तादिरहितम्’ क. । २ ‘चञ्चलप्रवृत्त्या पञ्चरात्रं, ततः परं स्वल्पप्रवृत्त्या
तु पोडशदिनानि’ क. ।

*सा फेनिलमुदावर्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥ २ ॥

वन्ध्यां नष्टार्तवां विद्याद्विभ्रुतां नित्यवेदनाम् ।

परिभ्रुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशम् ॥ ३ ॥

वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।

चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ४ ॥

(सु. उ. अ. ३८)

वातिका आह—सा फेनिलमित्यादि । सा योनिः फेनवद्वर्तव्यं मुञ्चति । उदावर्तेति कर्ष्वमावर्तः सैमन्ताद्वर्तनं वायोर्यत्र सा तथेति, अर्शवादिखादच् । विभ्रुतामिति विभ्रुतां । वातवेदनायां विभ्रुतत्वात् । नित्यवेदनामतिक्रमिणेनैव वातेनेति । परिभ्रुतायामिति परि सर्वतो वातविकारेण भ्रुतत्वात् परिभ्रुतासंज्ञा । परिभ्रुतायां वाद्याभ्यन्तरवा-
तवेदनाभिर्युक्त्याम् । ‘ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशम्’ इत्यत्र ‘ग्राम्यधर्मे रुचिर्भृशम्’ इति पाठान्तरं, तत्र रुचिरमित्यपः; ग्राम्यधर्मे मैथुने । वातलेखादि योनिविशेषणं, वात-
लया सह पञ्च योनिभ्यापदः । वातलायाः पृथग्भिधानं वातलायां विशेषेण वातवेद-
नाप्रादुर्भाषार्थम् । एवं पित्तलादिष्वपि बोद्धव्यम् । चतसृष्विति उदावर्तावन्ध्याविभ्रुता-
परिभ्रुतासु ॥ २-४ ॥

सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया ।

सवातमुद्गिरेद्वीजं वामिनी रजसा युतम् ॥ ५ ॥

प्रसंसिनी संसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी ।

स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ ६ ॥

अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।

चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिक्रोच्छ्रयो भवेत् ॥ ७ ॥

(सु. उ. अ. ३८)

पैतिका आह—सदाहमित्यादि । क्षीयते रक्तमिति अतिप्रवृत्त्या रक्तस्य क्षयः । वामिन्युद्गिरेद्वीजमिति शुक्रं शुद्धमपि वमतीत्यर्थः । प्रसंसिनी संसत इति स्वस्थाना-
न्यवत्ते निःसरतीति यावत् । अत एव “क्षीरस्त्रिधा प्रवेक्षयेत्, (सु. उ. त. अ. ३८)”
इति विक्रित्सितम् । क्षोभिता विमर्दिता । दुष्प्रजायिनी दुःखप्रसवा । रक्तसंक्षयादार्त-
वस्य वायुना क्षयात् । यद्यपि सर्वस्यैवापलस्य नाशस्तथाऽपि पुत्रस्य प्राधान्यात् पुत्र-
घ्नीति व्यपदेशः । पित्तल्या सह पञ्च पित्तजाः । दाहपाकेत्याद्युपलक्षणं, तेन नीलपी-

* ‘पूर्वं योनेर्विशतिर्व्यापद उक्तास्वासदावर्तामाह—सा फेनिलमित्यादि । उद् कर्ष्वमासम-
न्तात् इत्ता वर्तुला योनिर्यत्र सा तथा । ‘उदावर्ता’ इति पाठान्तरम् । तत्राप्यधर्मेवार्थः । सा
योनिः फेनिलमावर्तं मुञ्चति । वन्ध्यामाह—नष्टमार्तवं रजो यस्यां सा तथा । नित्यवेदनां
‘वातजनिततोदवन्ध्यादिनानावेदनायुक्ताम् । ‘ग्राम्यधर्मेऽरुचिः’ इति पाठान्तरम् । तत्रारुचि-
रनमित्यपः । वातलेति योनिविशेषणम्’ (भा० ६०) ॥ २-४ ॥

१ ‘उदावृत्ता’ क. । २ ‘उदावृत्तेति कर्ष्वं आसमन्ताद्वर्तं वर्तुलं यत्र वायुना सा तथा,
उदावर्तेति पाठेऽप्यधर्मेवार्थः, क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३८३

तात्तितार्तवा च भवतीत्यर्थः । यदुक्तमन्यत्र,—“व्यापद्वयणकद्रुमलक्षारायैः पित्तजा भवेत् । दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतास्तितार्तवा”—इति । आयास्त्रिति रक्षयावामि-
नीग्रसंसिनीपुत्रग्रीषु ॥ ५-७ ॥

अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥ ८ ॥
मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।
बहुशश्चातिचरणा तयोर्वीजं न विन्दति ॥ ९ ॥
श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूग्रस्ताऽतिशीतला ।
चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १० ॥
(सु. उ. अ. ३८)

श्लेष्मिका आह—अत्यानन्देत्यादि । ग्राम्यधर्मेण मैथुनेन । कर्णिन्यां कर्णि-
कंति कर्णिका नांसकन्दाकारग्रन्थिः । मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते इति
अचरणा सम्यग्मैथुनाचरणात् पूर्वं प्रथमं, पुरुषादतिरिच्यते विरमति, तेन वीजं न
गृह्णाति । अत्राचरणाद्येनोपचारतद्गती स्त्री भण्यते । बहुशश्चातिचरणेति बहुशो
मैथुनाचरणादतिचरणा, सा च श्लेष्मजनितकण्डूभिराजगेव (१) बहुर्मैथुनाचरणाद्वीजं
न धत्ते । अत उक्तं—तयोर्वीजं न विन्दतीति ।—तयोरिति अचरणातिचरणयोः ।
श्लेष्मलायामतिशीतश्लेष्मुपलक्षणं, तेन वेदनादिकमपि हेयम् । तथाच तन्नान्तरे,—
“कफोऽभिप्यन्दिभिर्द्वेयो योनिं चेद्दृपवेत् स्त्रियः । स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डू-
ग्रस्तां सवेदनाम्”—इति ॥ ८-१० ॥

अनार्तवाऽस्तनी पण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।
अतिकायगृहीतायास्तद्व्यास्त्वण्डेली भवेत् ॥ ११ ॥
विवृता च महायोनिः सूचीवक्राऽतिसंवृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १२ ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १३ ॥

(सु. उ. अ. ३८)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने योनिव्यापञ्चिदानं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

* बहुशो मैथुनाचरणादतिचरणा, सा च श्लेष्मजनितकण्डूयोगाद्बहुमैथुनाचरणादति-
चरणा, वीजं गर्भाद्विरजननं न धत्ते । श्लेष्मानुबन्धत्वमाह—चतसृष्वपीत्यादि । अत्यानन्दा-
कर्णिन्याचरणातिचरणासु । एवं श्लेष्मानुबन्धिन्यः पत्र (आ० द०) ॥ ८-१० ॥

† अण्डलीमाह—अतिकायो वृहन्मेहनपुरुषः, तेन गृहीताया इति अग्रगत्मायाः अण्डली
अण्डवन्निस्तृता योनिः । अतिशयेन सूचीवत्संकीर्णमुखी संवृता । चतसृष्वपि, सर्वलिङ्गानुबन्ध-
माह—चतसृष्विति । पण्ड्यण्डलीविवृतासूचीवक्रासु । विदोषजाः पत्र (आ० द०) ॥ ११-१३ ॥

१ अस्याग्रे क. पुस्तके ‘अयमर्थः—यावत्पुरुषस्तु सुखं जामोति तावदंशो विरमति’
इत्यधिकमुपलभ्यते । २ ‘इयं पुरुषादतिरिच्यते पश्चाद्भवति, तेन वीजं न गृह्णाति’ क. ।
३ ‘अण्डिनी’ क. । ४ ‘सर्वलिङ्गनिदर्शनं’ इति ख.

साक्षिपातिका आह—अनार्तवेत्यादि । अनार्तवा रजःशून्या । अस्तनी ईषत्तनी । अतिकायगृहीताया महामेहनेन गृहीतायाः । अण्डली अण्डवज्जिःसृता योनिः । विवृता महायोनिरतिविवृतमुखी । सूचीवक्त्राऽतिसंवृता सूचीरन्त्राऽतिसङ्कटमुखी । सर्वलिङ्ग-समुत्थानेति सर्वदोषलिङ्गानां समुत्थानं यत्र सा तथा । अन्ये स्नाहुः—सर्वदोषसमु-
त्थाना सर्वदोषहेतुजेत्यर्थः । चरकोक्तं अधिका रक्तयोन्यादयः सुश्रुतोक्तानामदूरान्त-
रत्वेनावबोद्धव्याः ॥ ११-१३ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां योनिव्यापनिदानं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

अथ योनिकन्दनिदानम् ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात् ।

क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्बाताद्याः कुपिता यदा ॥ १ ॥

पूयशोणितसंकाशं निकुंचाकृतिसंनिभम् ।

जनयन्ति यदा योनौ नास्मा कन्दः स योनिजः ॥ २ ॥

(सु. उ. अ. ८)

योन्याश्रयत्वाद्योनिकन्दनिदानमाह—दिवास्वप्नादित्यादि । नखदन्ताद्यैरित्यत्रादि-
शब्दात् कण्ठकादिपरिग्रहः । बाताद्याः कुपिता इति यथानिदानं प्रत्येकं बातादयः
कुपिताः । निकुंचाकृतिसंनिभमिति वर्तुलमित्यर्थः; अस्यानन्तरं गुब्बकमिति द्रष्टव्यं,
तेन नपुंसकलिङ्गता सता भवति । कन्दः प्रायेण जरञ्जारीयोनिगतो निकुंचाकारो
रोगः ॥ १ ॥ २ ॥

*रुक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।

बाह्वरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥ ३ ॥

नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।

सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने योनिकन्दनिदानं समाप्तम् ॥ ६३ ॥

वातजादिभेदेन रूपमाह—रुक्षमित्यादि । नीलपुष्पप्रतीकाशमिति अतसीकुसुम-
वर्णम् । कफजेऽपि नीलता व्याधिप्रभावादेव; अन्ये तु पित्तिकलक्षण एव संब्रन्ति,
योग्यत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां योनिकन्दनिदानं समाप्तम् ॥ ६३ ॥

* 'तच्चतुर्थे मासि संयाररूपतया अनभिव्यक्तदृष्टावृत्तया सुखेन स्नावपक्षे निक्षिप्तम्'
(भा० द०) ॥ २ ॥

* 'लिकुंचाकृतिसंनिभं' क. । २ 'लिकुंचाकृति वर्तुलं' 'गुब्बकं' इति शेषः, तेन 'नपुंसक-
लिङ्गता भवति' क. ।

अथ मूढगर्भनिदानम् ।

भयाभिघातात्तीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ।

गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥

योनिस्थानविकारानुवृत्तेः स्त्रीरोगनिदानारम्भः । तत्र गर्भपातनिदानमाह—भयाभिघातादित्यादि । एतच्चोपलक्षणं, तेनान्येऽपि सुश्रुतोक्ता ग्राम्यधर्मयानवाहनपतनस्त्रलनादयो बोद्धव्याः । पततीति संसमाने, तेन स्त्रावपातयोरपि सशूलं रक्तदर्शनं भवति, एतच्च पूर्वरूपमिति दर्शयति ॥ १ ॥

आचतुर्थ्यात्ततो मासात्प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमपट्टयोः ॥ २ ॥

एतयोः कालभेदमाह—आचतुर्थ्यादित्यादि । गर्भविद्रव इति अनतिघनावयवत्वेन विशेषेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवो भण्यते; स्त्रावो नातिघनत्वात्, पातस्तु घनत्वात् । यत्तु भोजेऽभिहितं—“आवृत्तीयात्ततो मासाद्गर्भः क्ववति शोणितम् । ऊर्ध्वं संघातभूतस्तु गर्भः पतति योपिताम्”—इति । संघातभूतः कोमलाङ्गः, पिण्डतावस्थ इत्यर्थः । अत एव सुश्रुते चतुर्थमासेऽप्यदृढत्वात् स्त्रावः कथितः । स्थिरशरीरस्येति कठिनशरीरावयवस्य । पञ्चमपट्टयोरिति सप्तमे अनुगुणजनने जीवदर्शनायोक्तं, विगुणजनने तु सप्तमादिमासेष्वपि गर्भपातः । अन्ये तु पञ्चमपट्टयोरेव पातः, सप्तमादिषु दोषैरगुण्याद्विप्रसव इति आचार्यग्रामाण्याव्यवहाराच्च मन्यन्ते ॥ २ ॥

* गर्भोऽभिघातविपमाशनपीडनाद्यैः

पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।

गर्भस्याकालपाते निदानपूर्वकं दृश्यन्तमाह—गर्भोऽभिघातेत्यादि । पक्वं द्रुमादिवेति दृष्टान्तेनैव दर्शयति यथा दृन्तलमं पक्वफलमभिघातेनाकाल एव पतति, तथोक्तं हेतुभिरकाले गर्भपातः ॥—

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं

शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ॥ ३ ॥

उचितप्रसवकाले यथा मूढो गर्भः स्यात्तदाह—मूढः करोतीत्यादि । मूढो व्यासक्तगतिः, शूलं च योनिजठरादिषु ‘करोति’ इति शेषः; मूत्रसङ्गमित्यत्र करोतीति संवध्यते ॥ ३ ॥

* ‘पूर्णसर्वावयवस्तु प्रभवः समुचितकाले’ ॥—(आ० द०)—

† ‘यथा मूढो गर्भो भवति तदाह—मूढ इत्यादि । मूढो व्यासक्तगतिः, मूढगर्भं करोति,’ (आ० द०) ॥ ३ ॥

॥ ‘योनिस्थानसाम्यादधिकारानुवृत्तेः’ क. । २ ‘संयामभूतस्तु’ क. । ३ ‘संयामभूतः’ क. ।

४ ‘अनुगुणपवने’ क. । ५ ‘विगुणपवने’ क. ।

३३ मा० नि०

*भ्रूओऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
 संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ।
 द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
 कश्चिच्छरीरपरिवर्तितकुञ्जदेहः ॥ ४ ॥
 एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
 तिर्यग्गतो भवति कश्चिदबाहुखोऽन्यः ।
 पार्श्वोपवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
 दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ ५ ॥

विगुणानिलत्वादसंख्येयत्वेऽपि विशिष्टा अष्टौ गतीराह—भ्रूओऽनिलेनेत्यादि ।
 भ्रूओ विगुणीकृतः । बहुधेति कथितप्रकारादप्यधिकं दर्शयति । द्वारं निरुध्य
 शिरसेत्येकः प्रकारः, शिरसा विपुलेन द्वारं योनिमुखं पिधाय लभो भवतीत्यर्थः ।
 जठरेण कश्चिदित्यपरः, जठरेणोदरेण योनिद्वारं पिधाय सक्तो भवतीत्यर्थः । कश्चित्
 शरीरपरिवर्तितकुञ्जदेह इति शरीरपरिवर्तनेन कुञ्जदेहः कश्चित् सक्तो भवति,
 अनेनान्तःकुञ्जपृष्ठकुञ्जयोः परिग्रहः । एकेनेति बाहुना, अयं चतुर्थः । तिर्यग्गत इति
 अर्गलायमानः । कश्चिदबाहुखोऽन्य इति ग्रीवाभङ्गादथः संलभः । पार्श्वोपवृत्तगति-
 रिति पार्श्वभङ्गेन विगुणीकृतः पार्थनत इति यावत् । एतीति स्वस्थानादपैति, तथैवेति
 अबाहुखः सन् । सुश्रुतेऽन्यष्टधा गतिरेव पठ्यते । यथा,—“कश्चिद्बाह्यां सक्थिभ्यां
 योनिमुखं प्रपद्यते, कश्चिदाभ्रुमैकसक्थिरेकेन सक्थ्या, कश्चिदाभ्रुमसक्थिशरीरः
 स्फिग्देष्टेन तिर्यगागतः, कश्चिदुदरपृष्ठपार्श्वानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायानतिष्ठते,
 अन्तःपार्श्वोपवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना, कश्चिदाभ्रुमक्षिरा बाहुद्वयेन, कश्चिदाभ्रुम-
 मध्यो हस्तपादक्षिरोभिः, कश्चिदेकेन सक्थ्या योनिमुखमभिप्रपद्यतेऽपरेण पायुम्”
 (सु. नि. स्था. अ. ८)—इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

†संकीलकः प्रतिस्तुरः परिघोऽथ बीज-

स्तेषुर्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनिम् ।

* ‘विगुणानिलयोगादसंख्येयां गतिमाह—भ्रूय इत्यादि । भ्रूयो विपरीदीकृतः । तत्र
 व्यवहारयोगानाद्यै प्रकारानाह—द्वारमित्यादि । विपुलेन शिरसा योनिमुखं पिधाय लभो
 भवति, इत्येकः प्रकारः । अपरो ध्मातेन जठरेणोदरेण योनिमुखं पिधाय सक्तो
 भवतीति द्वितीयः प्रकारः । कश्चित् शरीरपरिवर्तनेन विपरीतवर्तनेन कुञ्जदेहः सक्तो भवति,
 अनेन चान्तःकुञ्जपृष्ठकुञ्जयोः परिग्रहः, अयं तृतीयः प्रकारः । कश्चिदेकेन बाहुनेति चतुर्थः
 प्रकारः । अपरो बाहुद्वयेनेति पञ्चमः प्रकारः । एवमष्टधा गतिर्भवति । गर्भस्य चतुरः
 प्रकारान् पुनराह—अध्वपराश्वतुर्ध्वलादि । संकीलकादिमेदेन अपरा वक्ष्यमाणाश्वतुर्प्रकाराः
 (आ० द०) ॥ ४ ॥ ५ ॥

† ‘तेन हस्तपादैर्वह्निगैः प्रतिस्तुर उच्यते, स प्रतिस्तुरः कायसंगी निरुद्धकायो भवति ।

१ ‘अनेन सहजकुञ्जत्वग्रहणं’ क. । २ ‘ग्रीवाभङ्गादन्तर्लब्धं’ क. । ३ ‘विगुणीभूतो
 रतिद्वारं गच्छति’ क. ।

सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरं स हि कायसङ्गी ।

गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च वीजकाख्यो

योनौ स्थितः स परिधः परिधेण तुल्यः ॥ ६ ॥

इत्यष्टविधा गतीः प्रदर्श्य चतुःप्रकारेण ये गतिविशेषाः कथितास्तानाह—संकी-
लक इत्यादि । सम्यक् कीलकवत् संकीलकः, स्वार्थे कन् । तेनोर्ध्वबाहुचरणशिरोभिः
कीलकमो योन्यां संकीलकः । पृष्ठेन योन्यां तथैतद्विपरीतेन दृश्यैर्हस्तपादशिरोभिः
प्रतिखुरः, खुरसाधर्म्यात्; खुरस्यन्देन हस्तपादानुच्येते । गच्छेद्भुजद्वयशिरा इति
भुजद्वयोपहितं शिरो यस्य स तथाभूतः सन् यो गच्छेत् स वीजकः कायसङ्गी ।
भोजेऽप्येता गतयः पठ्यन्ते । तथाहि,—“ऊर्ध्वबाहुशिरःपादो रुन्ध्याद्योनिमुखं तु यः ।
प्रतिकीलोपमस्थित्या स च कीलकसंज्ञितः ॥ अथस्तात् पार्श्वतो वाऽपि तथैवाकुम्भि-
तोऽपि वा । यो निःसृत्य मुखं योनेर्ध्वयः प्रतिखुरस्तु सः ॥ योनिद्वारात्तु निर्गच्छेद्य-
धैकः सशिरोभुजः । तमाहुर्बीजकं नाम मूढगर्भचिकित्सकः ॥ योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत्
परिधो गोपुरं यथा । तथाऽन्तर्गर्भमौयान्तं निद्यात् परिधसंज्ञितम्”-इति ॥ ६ ॥

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।

नीलोद्गतसिरा इन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ ७ ॥

(सु. नि. अ. ८)

असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह—अपविद्धशिरा या सिरादि । अपविद्धशिरा
शिरो धारयितुमशक्यैः, अवनतशिरा इति गदाधरः । निरपत्रपा लज्जाशून्या ।
नीलोद्गतसिरा इति नीलवर्णा उद्गता कुक्षौ यस्याः सा तथा । स चेति गर्भः ॥ ७ ॥

*गर्भास्पन्दनमाधीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।

भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शून्यताऽन्तर्भूते शिशौ ॥ ८ ॥

(सु. नि. अ. ८)

मृतगर्भलक्षणमाह—गर्भास्पन्दनमित्यादि । अस्पन्दनं निश्चलत्वं, जीवतो गर्भ-
स्यावयवचलनं भवति । आधीनां प्रणाशः प्रसववेदनानामभावः, अथवा आधीनत्वेन
प्रसवल्लिङ्गानुच्यन्ते, तानि च मूत्रकफप्रसेकादीनि, तेषां नाशः । शून्यतेति उच्छ्वास-
अन्तर्गतस्य मूढगर्भस्याप्यपनेन ॥ ८ ॥

परिधमाह—यो योनिमावृत्य तिष्ठेत्स परिधः । परिधेण तुल्य इति परिधोऽर्गलादण्डः
(भा० द०) ॥ ६ ॥

* ‘अथ गर्भिणीरक्षार्थं मृतस्य मूढगर्भस्य परिपीठ्याकर्षणार्थं लक्षणमाह—गर्भेत्यादि ।
शून्यतेति उद्गतता मृतस्य गर्भस्याप्यपनेन’ (भा० द०) ॥ ८ ॥

१ ‘भाग्यरूतः कीलकः’ संशब्दप्रयोगश्छन्दोऽनुरोधाय क. । २ ‘योनिं प्रति दृश्यैः
खुरैः प्रतिखुरः’ क. । ३ ‘मुखद्वययोः पित्तं’ क. । ४ ‘अथः पार्श्वतो वाऽपि’ क. ।
५ ‘योनिन्तर्गर्भमायातं’ क. । ६ ‘मृतमूढगर्भस्य परिपाठ्याकर्षणार्थं लक्षणमाह—’ क. ।

*मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।

गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिमिश्र निपीडितः ॥ ९ ॥

तस्यान्तर्गतस्य मानसागन्तुदुःखव्याधिभेदेन द्विविधं मरणहेतुमाह—मानसागन्तु-
भिरित्यादि । उपतापैः दुःखैः ॥ ९ ॥

†योनिस्वरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल एव च ।

हन्त्युः स्त्रियं मूढगर्भा यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १० ॥

(सु. नि. अ. ८)

(वायुः प्रकुपितः कुर्यात् संरुध्य रुधिरं स्रुतम् ।

सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कलसंज्ञकम् ॥ १ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥ ६४ ॥

अपरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह—योनिस्वरणमित्यादि । योनिस्वरणं तन्म्रान्तर-
पठितो रोगः । तथाहि,—“वातलान्यक्षपानानि आम्यधर्मं प्रजागरम् । अल्पार्थं
सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गमः ॥ मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृत्तिम् ।
कुर्वते रुद्धमार्गस्वात् पुनरन्तर्गतोऽनिलः ॥ निरुणञ्चाशयद्वारं पीडयन् गर्भसंस्थितिम् ।
निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भस्याशु विपद्यते ॥ बद्धां संरुद्धदयां नाशयत्याशु गर्भिणीम् ।
योनिस्वरणं विद्याध्याधिमेनं सुदारुणम् ॥ अन्तकप्रतिमं घोरं नारमेत चिकित्सितम्”
इति । सङ्गः कुक्षविति योनिस्वरणे प्रतिनिवृत्तो वायुर्गर्भाशयं यदा निरुणद्धि
तदा गर्भः कुक्षौ सक्तो भवति स उच्यते—सङ्गः कुक्षविति । मक्कलो रक्तमास्तनः
शूलविशेषः । यद्यपि प्रसूतायाः शूलं मक्कलमुक्तं मधुवे,—“प्रजातायाश्चोत्तरकालं
तीक्ष्णैरविशोधितं रक्तं मक्कलं करोति” (सु. शा. अ. १०)—इति, तथाऽपि
प्रजातायाश्चेति चकारेण प्रजाताया अपि शूलं मक्कलमिति । यथोक्ताश्चाप्युपद्रवा
इति यथोक्ता ये ये उक्तास्ते पुनराक्षेपकभासादयः ॥ १० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥ ६४ ॥

* ‘तस्यान्तर्गतस्य मानसागन्तुदुःखव्याधिभेदेन द्विविधं हेतुमाह—मानसेत्यादि । उपतापै-
रिति दुःखैः, तथाऽऽगन्तुभिरपि पीडितः’ (भा० द०) ॥ ९ ॥

† ‘योनिस्वरणे सति प्रतिनिवृत्तो वायुर्गर्भाशयद्वारं यदा रुणद्धि, तदा गर्भः कुक्षौ सक्तो
भवति स उच्यते—सङ्गः कुक्षविति । मक्कलो रक्तमास्तनः शूलविशेषः । यथोक्ताश्चाप्युपद्र-
वास्ते च पुनराक्षेपकभासादयः । “पूतिगन्धि तवास्तेदो जिह्वा ताड्य च शून्यति । वेपते
आम्यति तथा जीवितं चोपरुध्यते ॥ एतौ हि वै विज्ञानीयान्मूढगर्भं चिकित्सकः” ॥ मक्कलमाह—
वायुः प्रकुपित इत्यादि’ (भा० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३८९

अथ सूतिकारोगनिदानम् ।

अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।

शोथः शूलतिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तत्वात् सूतिकारोगनिदानारम्भः—अङ्गमर्द इत्यादि । सूतिकारोगलक्षणमिति सूतिकारोग एव लक्षणं, अङ्गमर्दादिव्यतिरिक्तस्य रोगस्थानभिधानात् । एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

*मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विपमाजीर्णभोजनात् ।

सूतिकायाश्च ये रोगा जायन्ते दारुणास्तु ते ॥ २ ॥

ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।

तन्द्रारुचिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ ३ ॥

कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाग्रितः ।

ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सूतिकारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६५ ॥

सूतिकारोगनिदानमाह—मिथ्येत्यादि । संक्लेशादिति संक्लियते उक्लियते दोषोऽनेनेति संक्लेशो दोषजनकमक्षम् । विपमाजीर्णभोजनादिति विपमभोजनादजीर्णभोजनाच्च । ज्वरातीसारवीनामङ्गमर्दादिभ्यः पृथक् पुनरुपादानं रोगाधिक्यं कृच्छ्रलसुपद्रवत्वं च ख्यापयितुम् । कफवातामयोद्भवा इति तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या इत्यस्य विशेषणं मन्यन्ते केचित्, अन्ये सर्वस्य ज्वरातिसारादेः । कफवातजे विकारे सति येषामुद्भवस्ते कफवातामयोद्भवा ज्वरातीसारादयः कृच्छ्रसाध्या इत्यर्थः । ते सर्वे सूतिकानाम्नेति ते ज्वरातीसारादयः सर्वे सूतिकाभवत्वेनाभ्याश्रितयोरभेदोपचारात् सूतिकानाम्नेत्यन्ते; ते चाप्युपद्रवाः ते उपद्रवाश्च भवन्ति उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्य ॥ २-४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां सूतिकारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६५ ॥

अथ स्तनरोगनिदानम् ।

सक्षीरौ वाऽप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।

प्रदूष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥

सूतिकारोगाधिकारात् स्तनरोगा उच्यन्ते । पारिभाषिकस्तनरोगसंप्राप्तिमाह—सक्षीरौ वाऽपीत्यादि । सक्षीरौ गर्भवत्याः, अदुग्धौ वेति दोहदायोगेन प्रसूतायाः, स्तनौ प्राप्येति विवृतधमनीमुखेनाविश्य, स्तनरोगशब्देन स्तनकोष इति प्रसिद्धो रोग उच्यते ॥ १ ॥

* 'मिथ्योपचारादिभिः सूतिकाया ये रोगा जायन्ते ते सूतिकारोगा इत्युच्यन्ते' (भा० ६०) ॥ २-४ ॥

पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ।

लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्तनरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

तेषां वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानामतिदेशेन लक्षणमाह—पञ्चानामपीत्यादि । एतत् सुबोध्यम् । आगन्तुस्वनरोगोऽभिघातेन शल्येन च । रक्तजस्यासंभवो व्याधिस्वभावात् ॥ २ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्तनरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

अथ स्तन्यदुष्टिनिदानम् ।

(*विशस्तेष्वपि गात्रेषु यथा शुक्रं न दृश्यते ।

सर्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

†तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात्सरणादपि ।

शब्दसंश्रवणात्स्पर्शात्संहर्षाच्च प्रवर्तते ॥ २ ॥

‡सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।

आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥ ३ ॥

†तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात्सरणादपि ।

ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्संप्रवर्तते ।

खेदो निरन्तरस्तत्र प्रसवे हेतुरुच्यते ॥ ४ ॥

§शुक्रमिर्विविधैरन्नेर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।

क्षीरं मातुः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ १ ॥

* अदृश्यस्यापि स्तन्यस्य प्रतिक्षेपमानेन प्रवर्तने हेतुं दर्शयन्नाह—विशस्तेष्वित्यादि । शुक्र-लक्षणं स्तन्यमुच्यते इति शेषः । कुत इत्याह—यथा शुक्रं विशस्तेषु छिन्नेष्वपि गात्रेषु न दृश्यते, तस्माद्धेतोः । द्वितीयं हेतुमाह—सर्वदेहाश्रितत्वादिति । शुक्रवत्समस्तशरीराश्रितत्वात् (आ० द०) ॥ १ ॥

† 'शुक्रदृष्टान्तेन स्तन्यस्याभ्यन्तरदर्शनं प्रतिपाद्य तेनैव दृष्टान्तेन बहिःप्रवर्तनं प्रतिपाद-यन्नाह—तदित्यादि । तदेव शुक्रं प्रवर्तते बहिर्निःसरति । संहर्षाच्च विशिष्टसंकल्पलक्षणात् । संहर्षे हेतुचतुष्टयं निर्दिशन्नाह—इष्टयुवतेरित्यादि । इष्टयुवतिदर्शनादिहेतुचतुष्टयेन यः संहर्षः, स सुप्रसन्न एव मनसि भवतीति मनसोऽपि प्रसन्नस्य कारणत्वं दर्शयन्नाह—सुप्रसन्नेत्यादि । तत्र हर्षणे हेतुः सुप्रसन्नमीर्ष्यादनभिभूत मन उच्यते । शुक्रेण सह प्रस्तुतस्य स्तन्यस्य साधर्म्याद्धेतुं दर्शयन्नाह—आहारैत्यादि । पूर्वं स्तन्यमपि स्त्रियाः प्रवर्तते, शुक्रमाहाररसयो-नित्वात्प्रवर्तते, स्तन्यमपि तथा, तस्मात्प्रवर्तते' (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

‡ 'ननु शुक्रमाहाररसयोन्यपि संक्षोभकारणात्प्रवर्तते, अत्र च किं कारणमित्याह—तदेवे-त्यादि । तदेव स्तन्यं शुक्रवत् संप्रवर्तते । अपत्यसंस्पर्शादिकारणचतुष्टयेऽपि खेदो मूलकारण-मिति तदेव दर्शयन्नाह—खेद इत्यादि । प्रसवे स्तन्यस्रवणे; अत्रापि चत्वारो हेतवः परमिष्टयुव-तिस्थानेऽप्रापत्यग्रहणं, मूलहेतुहर्षस्थाने खेदः, प्रसन्नस्थाने निरन्तरः' (आ० द०) ॥ ४ ॥

§ 'प्रदूषितं धात्र्याः क्षीरं कुमारस्य नानारोगाय कल्पते । नानारोगानुत्पादयतीत्यर्थः' (आ० द०) ॥ १ ॥

मधुकोशेभ्यांख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३९१

स्नानाश्रितत्वेन स्तन्यदुष्टिमाह—गुरुमिर्विविधैरित्यादि । गुरुमिरन्नेहेतुभूतैर्ये दुष्टा दोषास्तैः प्रदूषितम् ॥ १ ॥

कपायं सलिलप्लावि स्तन्यं मास्तदूषितम् ।

कटुम्ललवणं पीतराजीमत् पिचसंश्लितम् ॥ २ ॥

कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छलम् ।

द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३ ॥

स्तन्यदुष्टिलक्षणमाह—कपायमित्यादि । सलिलप्लावीति सलिले यदुत्प्लवते लाघवात् तत् सलिलप्लावि । एतदुपलक्षणं, तेन तनुलाघवि बोद्धव्यम् । कटुम्ललवणमिति कटु तिक्, तिक्तेऽपि कटुशब्दप्रवृत्तेरिति वदन्ति । पीतराजीमदिति पीतरेखायुक्तं, तत्रापि नीललोहिताश्च राज्यो ज्ञेयाः । निमज्जति पित्तदुष्टसंश्लितम् । संश्लितमित्यत्र संयुतमिति पाठान्तरम् । तोये निमज्जति गुरुत्वात् । अतिमाधुर्याद्यपि बोध्यम् । प्रसक्तस्य तु साधारणं मधुरपाण्डुत्वम् । अभिघातेनापि स्तन्यं दुष्टं संभवत्येव, किंतु तस्य वातिक-स्तन्यलक्षणैरेव संग्रहणं कर्तव्यम् । स्तन्यस्वरूपं च सुश्रुतेनोक्तम् । तद्यथा,—“रसप्र-सादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात् स्वनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते” (सु. नि. स्था. अ. १०) इति ॥ २ ॥ ३ ॥

अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ।

मधुरं चाविवर्णं च प्रसक्तं तत् प्रशस्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्तन्यदुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥ ६७ ॥

अविच्छिन्नस्तन्यमाह—अदुष्टमित्यादि । अम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति सर्वात्मना जलेन सहैकीभवतीति बोध्यं, वातादिदुष्टस्याप्येकदेशेनैकीभावोपलम्भात् । अविवर्णमिति अविद्यमानवातादिदुष्टवर्णनम् । एतत् समदोषप्रकृतिक्षीरस्य प्रसक्तस्य लक्षणम् । अन्ये त्वविवर्णमित्यत्र नञ् ईपदर्थे, तेन यद्वातादिप्रकृतिवर्णानुविद्यमानपि पाण्डुरमल्प-दुष्टत्वाद्ब्रून्ति । केचित् पाण्डुरस्थाने ‘सर्वज्ञः’ इति पठन्ति, तदा सर्वात्मना जलेन सहैकीभवतीति व्यक्तोऽर्थः । अत्र पक्षे अविवर्णमित्यनेनैवादुष्टशुक्लवर्णता ज्ञेया । प्रसक्तं प्रकृतिस्थम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशेभ्यांख्यया स्तन्यदुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥ ६७ ॥

अथ बालरोगनिदानम् ।

* वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिवन् वातगदातुरः ।

क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्भ्रूविष्मूत्रमारुतः ॥ १ ॥

स्विन्नो मिश्रमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।

तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिवन् ॥ २ ॥

कफदुष्टं पिवन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।

* ‘तथा श्लेष्मरोगयुक्तः, निद्रया पीडितः, जडः अपविद्वाङ्गः, शून्यवक्राक्षः सशोफमुख-नयनः’ (भा० ६०) ॥ १-२ ॥

निद्रान्वितो जडः शूनवक्त्राक्षश्छर्दनः शिशुः ॥ ३ ॥

द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।

बालरोगाणां दृष्टस्तन्येन संभवात्तदनन्तरं तानाह—वातदुष्टमित्यादि । वातगदातुर इति वक्ष्यमाणक्षामस्वरादियुक्तः । तृष्णाछरिति तृष्णावात् । लालाछरिति लालासाव-
युक्तः । छर्दन इति स्तन्यवान्तिकरः ॥ १-३ ॥—

*शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद्ब्रजम् ॥ ४ ॥

स यं स्पृशेद्भ्रूयं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।

तत्र विद्याद्ब्रजं, मूर्ध्नि रुजं चाक्षिणिमीलनात् ॥ ५ ॥

कोष्ठे विवन्धवमथुस्तनदंशाङ्गकूजनैः ।

आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ॥ ६ ॥

घस्तौ शुहो च विष्मूत्रसंगत्रासदिगीक्षणैः ।

स्रोतांस्यङ्गानि सन्धींश्च पश्येद्यज्ञान्मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥

शिशोर्बल्लुमक्षमस्यान्तर्गतवेदनाज्ञानोपायमाह—शिशोरित्यादि । तीव्रां रुजं बहु-
रोदनात्, अतीव्रामल्परोदनाल्लक्षयेत् ॥ ४-७ ॥

†कुक्कणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।

जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च सवेन्मुहुः ॥ ८ ॥

शिशुः कुर्याललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।

शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मन्मीलनक्षमः ॥ ९ ॥

बालानामेव दृष्टस्तन्यपानाद्वारमरोगमाह—कुक्कणक इत्यादि । कुक्कणकः 'कोष'
इति ख्यातः । सवेन्मुहुरिति पिबितल्लुतियुक्तं भवतीत्यर्थः । न वर्त्मन्मीलनक्षम इति
न वर्त्मचालनपटुः ॥ ८ ॥ ९ ॥

‡मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पियन्नपि ।

कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ॥ १० ॥

युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।

रोगं परिभवाय्यं च युज्यात्तत्राग्निदीपनम् ॥ ११ ॥

* 'अतिरोदनेन किञ्चिद्रोदनेन च रुजं पीडां विधादित्यर्थः । स शिशुर्यं देहदेशं शृणु-
मर्त्यं स्पृशेत्, यत्र च देहदेशे स्पर्शनाक्षमः स्यात्स्पर्शं न सहेत्, तत्र देहदेशे वेदना जानी-
यात्, अक्षिणिमीलनात् नेत्रयोः संकोचनाच्छिरसि पीडां विधात्, जिह्वोष्ठदन्तनादिभिर्बालस्य
हृदि पीडां विधात्, विवन्धादिभिराध्मानादिभिश्च कोष्ठे रुजं विधात्, दस्तौ शुहो च विष्मू-
त्रयोः । सन्नेन तथा घ्रासेन दिगीक्षणेन च बालस्य रुजं विधात्' (आ० ८०) ॥ ४-७ ॥

† 'क्षीरदोषात्कुक्कणको नाम रोगः शिशूनामेव वर्त्मनि जायते, न महतां पुंसाम् । तथा
च वाग्मटः—'कुक्कणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः'—इति । कुत्सिते कृण्विते निमीलिते
नेत्रे यस्माद्रोगादती कुक्कणकः, लोके कोषय इत्याख्यातः । तेन कुक्कणकेन नेत्रं कण्डूरयुक्तं
जायते । तथा तत्रयनं सवेन्मुहुरिति पिबितल्लुतियुक्तं भवतीत्यर्थः ललाटादिमर्दनं कुर्यात्'
(आ० ८०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

‡ 'कुमारो गर्भिण्या मातुः प्रायो वायोर्बाहुभ्येन स्तन्यं पिबन् कासादिभिस्तथा कोष्ठवृद्ध्या
युज्यते युक्तो भवति' (आ० ८०) ॥ १० ॥ ११ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३९३

पारिगर्भिकमाह—मातुरित्यादि । पिवन्नपीति अपिशब्दादपिवन्नपि । तमाहुः, पारिगर्भिकमिति पारिगर्भिकोऽहिष्ठीति ख्यातः; तस्यैव परिभवाख्य इति नामान्तरं बालं परिभवतीति परिभवः, स एव आख्या यस्य तम् । उपशयेनापि तज्ज्ञान-
माह—युष्यादित्यादि ॥ १० ॥ ११ ॥

*तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता भूर्ध्नि जायते ॥ १२ ॥

तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शक्नुवन् ।

तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ १३ ॥

तालुकण्टकमाह—तालुमांस इत्यादि । अस्यैव लक्षणं तालुपात इत्यादि । तालुपात इत्यभ्यन्तरे तालुनोऽधःपातः । कृच्छ्रात् पानमिलन्न 'स्तन्यस्य' इति शेषः । शक्नुवन् भिन्नपुरीषता । ग्रीवादुर्धरता ग्रीवाया दुःखेन धारणम् । वमिः स्तन्यस्य वान्तिः ॥ १२ ॥ १३ ॥

विसर्पस्तु विशोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ।

पद्मवर्णो महापद्मनामा दोषत्रयोद्भवः ॥ १४ ॥

शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ।

महापद्मनामानं विसर्पमाह—विसर्पस्त्वित्यादि । वस्तिशीर्षज इति वस्तिजः शीर्षजश्च, शीर्षं शिरः । पद्मवर्ण इति लोहितपद्मवर्णः । शङ्काभ्यां हृदयं यातीति शीर्षजः । पद्मपत्रतुल्यवर्णतां मुखतालुनि वहिर्देशे वेति वदन्ति । हृदयाद्गुदं यातीति वस्तिजः, ऊर्ध्वं हृदयं गत्वा गुदं यातीत्यर्थः । अत्र पद्मसवर्णता वस्तिदेशे गुदे च । वाशब्दश्चात्र व्यवस्थितविकल्पवचनः ॥ १४ ॥—

क्षुद्ररोगे च कथिते त्वजगल्लुहपूतने ॥ १५ ॥

अन्यौ द्वौ विकारौ बालानां भवतस्तामाह—क्षुद्रेत्यादि । त्रिरथा सवर्णेत्यादिनाऽज-
गल्लिका, कण्ठ्यनादित्यादिनाऽहिपूतना ॥ १५ ॥

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ।

बालदेहेऽपि ते तद्वद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ॥ १६ ॥

अन्येऽपि विकारा बालानां संभवन्तीत्यतिदेशेन तानाह—ज्वराद्या इत्यादि । पुरे-
रिता इति पूर्वोक्ताः । ते तद्वदिति ते ज्वरादयस्सादृशा हेत्याः । कुशलैरिति विज्ञैः ॥ १६ ॥

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्रस्यति रोदिति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति घात्रीमात्मानमेव वा ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कृजाति जृम्भते ।

भुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं वमति चासकृत् ॥ १८ ॥

* 'कण्टकाकारत्वेन तालुकण्टकं, निम्नता गताकारता । तालुपातमाह—तालुपात इत्यादि । तालुपाताख्यो रोगः, तालुनः पतनं संसो यत्र रोगे स तथा' (आ० द०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

क्षामोऽति निशि जागर्ति शूनाक्षो भिन्नविट्स्वरः ।
मांसशोणितगन्धिश्च न चाश्नाति यथा पुर ॥ १९ ॥
सामान्यं ग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

प्रायेण शौचभ्रंशादिना स्कन्दग्रहादयो नव बालेष्ववेक्षं कुर्वन्त्यतस्तत्परिज्ञानाय सामान्यलक्षणमाह—क्षणादुद्विजते बाल इत्यादि । एते ग्रहाः पूजार्थं बालान् हिंसन्ति । यदुक्तं सुश्रुते,—“घात्रीमात्रोः प्राक् प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान् मङ्गलान् चारहीनान् । अस्तान् दृष्टांस्त्वर्जितान् कन्दिस्तान् वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान्” (सु. उ. तं. अ. २७)—इति । उद्विजत इत्युद्दिमो भवति; उद्विमो विह्वलः, न तु विमेतीत्यर्थः, त्रस्यतीत्यनेन पौनरुक्त्यैव प्रसंगात् । कूजत्यार्तनादं करोति । भ्रुवौ क्षिपतीति भ्रूमङ्गं रचयति । दन्तौष्ठमित्यत्र क्षिपतीति संवध्यते । क्षिपति खादति, घातूनामनेकार्थत्वात् । भिन्नविट्स्वर इति भिन्नविट् भिन्नशकृत्, भिन्नस्वरः स्वरमेव वा । मांसशोणितगन्धिरिति विस्त्रगन्धिः । न चाश्नाति यथा पुरेति पूर्ववत् भक्षयतीत्यर्थः ॥ १७-१९ ॥—

*एकनेत्रस्य गात्रस्य स्त्रावः स्पन्दनकम्पनम् ॥ २० ॥
ऊर्ध्वं दृष्ट्वा निरीक्षेत चक्रास्यो रक्तगन्धिकः ।
दन्तान् खादति त्रिजस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ॥ २१ ॥
स्कन्दग्रहजुहीतानां रोदनं चाल्पमेव च ।

सामान्यलिङ्गमभिधाय विशेषग्रहलिङ्गमाह—एकनेत्रस्येत्यादि । एकनेत्रस्य वामस्य दक्षिणस्य वा स्त्रावोऽश्रुस्रुतिः प्रभावात्, गात्रस्य स्त्रावो घर्मयुक्तगात्रतेत्यर्थः । स्पन्दन-कम्पनमिति स्पन्दनं मनाक् चलनं, कम्पनं महता वेगेन वेपनं; स्पन्दनं कम्पनं वा भवतीत्यर्थः । चक्रास्यो वक्रमुखः । रक्तगन्धिक इत्येतत् सामान्यलक्षणेन लब्धमप्यतिशयार्थमुक्तं; एवमन्यत्रापि सामान्यलक्षणे पुनरुक्ते व्याख्येयम् ॥ २०-२१ ॥—

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदिति ।
पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापसारलक्षणम् ॥ २२ ॥

स्कन्दापसारलक्षणमाह—नष्टेत्यादि । नष्टसंज्ञो मूर्छितः सन् फेनं वमति, तथा संज्ञावान् सजतिरोदिति ॥ २२ ॥

सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
साम्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।
स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै-
र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ २३ ॥

* ‘स्कन्दोऽत्र स्कन्दमिनोदार्थं रुद्रेण सुष्टो ग्रहः, न पुनर्मेषवान् कार्तिकेयः’ (आ० द०) ॥ २० ॥ २१ ॥—

१ ‘दन्तान् तस्मान् तर्जितान् ताडितांश्च’ क. । २ ‘त्रस्यतीत्यसोपात्तत्वात्’ क. ।

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३९५

शकुनीलक्षणमाह—संस्नाह इत्यादि । सस्नाह इति अङ्गसंस्वयथावान् । भय-
चकित इति भयहेतुर्भयं भयानकमुच्यते, ततश्चकितः, असति भयहेतौ त्रसतीत्यर्थः ।
विहङ्गगन्धिरिति विहङ्गस्यैव गन्धो यस्य स तथा, उपमानाच्चेति समासान्त
इत्यल्यः । विहङ्गशब्देन जलचरा मांसादाश्च पक्षिणो गृह्यन्ते, विसगन्धित्वात् ।
हिरण्याक्षेऽप्युक्तं,—“संसावदाहपाकावैधितः स्फोटैर्भयान्वितः । सस्नाहो विसगन्धिः
स्याच्छकुन्या पीडितः शिशुः”—इति । सासावत्रणपरिपीडित इति स्फोटैरेव
विदीर्णैर्त्रणरूपमापन्नैः परिपीडितः स्फोटैश्च प्रचिततनुरिति नवनवैः स्फोटैर्न्यासितनुः ।
क्षत इत्यभिभूतः ॥ २३ ॥

*त्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् ।

भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २४ ॥

अतीसारो ज्वरस्तृण्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ।

नष्टनिद्रस्तथोद्विष्टो अस्तः पूतनया शिशुः ॥ २५ ॥

छर्दिः कासो ज्वरस्तृण्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।

स्तन्यद्वेपोऽतिसारश्च अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६ ॥

वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगो विगन्धिता ।

छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ २७ ॥

प्रसन्नवर्णचदनः सिरामिरमिसंवृतः ।

मूत्रगन्धी च वहाशी मुखमण्डिकया भवेत् ॥ २८ ॥

छर्दिस्प(स्य)न्दनकण्ठास्यशोषमूर्च्छाविगन्धिताः ।

ऊर्ध्वं पश्येद्देशेहन्तान् नैगमेयग्रहं चदेत् ॥ २९ ॥

प्रस्तब्धाक्षः स्तनद्वेपी मुह्यते चानिशं मुहुः ।

सं बालमचिराद्वन्ति ग्रहः संपूर्णलक्षणः ॥ ३० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने बालरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६८ ॥

रेवतीग्रहलक्षणमाह—त्रणैरित्यादि । त्रणैः पुराणैः, स्फोटैरविदीर्णैर्नूतनैः, चितं
व्याप्तम् । गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृगिति गात्रमिति कर्तृपदं, पङ्कगन्धं शतितकर्मगन्धं,
समासविधेरनित्यत्वादिप्रत्ययो न भवति । पूतनालक्षणमाह—अतीसार इत्यादि ।
प्रस्त इति गृहीत इत्यर्थः ॥ २४-३० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां बालरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६८ ॥

* ‘पङ्कगन्धं कर्मगन्धमसृक् स्रवेत् । पूतनाग्रस्तलक्षणमाह—अतीसार इत्यादि । तिर्यक्
नामदक्षिणनेत्रप्रान्तस्त्रावलोक्तं, उद्विष्टो व्यग्रचित्तः । अन्धपूतनया अस्तमाह—छर्दिरित्यादि ।
वसाया मांसलेहस्य गन्धवान् । शीतपूतनाग्रस्तलक्षणमाह—वेपते इत्यादि । घृणमम् । मुखम-
ण्डलिकाग्रस्तलक्षणमाह—असत्रेलादि । सिरामिरसंवृतं बह्वत्सिरां, मूत्रगन्धीति वस्तुमूत्रगन्धः,
वहाशी बहुभक्षणशीलः । नैगमेयग्रहलक्षणमाह—छर्दिरित्यादि । सन्दनं लालास्रावः, अथवा
धर्मानुस्रावः । साध्यासाध्यलक्षणमाह—प्रस्तब्धाक्ष इत्यादि’ (आ० द०) ॥ २४-३० ॥

१ ‘समासान्तविधेरनित्यत्वादुपमानाच्चेतीत्यल्यो न भवति’ क. ।

अथ विपरोगनिदानम् ।

*स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् परं सर्पादिसंभवम् ॥ १ ॥

पारिषेव्याद्विपरोगनिदानमुच्यते—स्थावरमित्यादि । विपादजनकत्वाद्विषं, तच्च द्विविधं स्थावरं जङ्गमं च । मूलाद्यात्मकमिति आद्यं स्थावरं मूलादिरूपं दशविधं, यदुक्तं सुश्रुते, “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च । निर्यासो घातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः” (सु. क. स्था. अ. २) —इति । तत्र क्लीतकाश्वमारकगुणासुगन्धगर्गरकरघातविद्युच्छिखानन्ताविजयानीलश्री मूलविपाणि, विषपत्रिकालम्बासुदासकरम्भमहाकरम्भाणि पत्रपत्रविपाणि, कुमुदतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भककौटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिमन्दनसारपाकानि द्वादश फलविपाणि, वेत्रकादम्बवलीजकरम्भमहाकरम्भाणि, पत्र पुष्पविपाणि, अन्नपाषककर्तरीयशैलेयकरम्भनन्दनकरघातवराटकानि सप्त त्वक्षिर्याससारविपाणि, कुमुदनीलुहीजालक्षीरीणि त्रीणि क्षीरविपाणि, फेनाश्मभस्म हरितालं च द्वे घातुविषे कालकूटवत्सनामसर्पपकपालकर्दमकवैराटकमुस्तकमहाविषप्रपौण्डरीकमूलकहलाहलशृङ्गिर्मर्कटकानि त्रयोदश कन्दविपाणि, एतानि प्राणहराणि, एवं पक्षपक्षाक्षत् स्थावराणि विपाणि भवन्ति । एषां च व्याघ्रपुलिन्दादिभ्यो व्यक्तिज्ञानं कर्तव्यम् । परं सर्पादिसंभवमिति परं जङ्गमं, तच्च षोडशाभिधानं—दृष्टिनिःश्वासदर्द्धानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्तवमुखसंदंष्टापदितशुदास्थिपित्तशूकशक्नेदात् । पदितं पायुक्तः कुतिसतशब्दः, ‘पर्द’ कुतिसते शब्दे, इत्यस्य प्रयोगात् । तत्र दृष्टिनिःश्वासविषा दिव्याः सर्पाः, मौयाः सर्पा दंष्ट्राविषाः, मार्जारमकरव्याघ्रादयो दर्द्धानखविषाः, पिच्छितकौण्डिन्यादयो मूत्रपुरीषविषाः, मूषिकाः शूकविषाः, वृक्षिकवरलुचिट्टिद्वादय आराविषाः, लता लालार्तवविषमूत्रशुक्रमुखसंदंष्टाविषाः, चित्रशीर्षकशतदासकशारिकादयो मुखसन्दंष्टदर्द्ष्टापदितशुदपुरीषविषाः, विषहतास्थिमत्स्यास्थिप्रभृतयोऽस्थिविषाः, शकुलीमत्स्यादयः पित्तविषाः सूक्ष्मतुण्डभ्रमरादयः शूकविषाः, कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः । एषां च सुश्रुतस्य कल्पस्थाने विस्तरो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहमपाकं लोमहर्षणम् ।

शोथं चैवातिसारं च जङ्गमं कुरुते विषम् ॥ २ ॥

तत्र जङ्गमविषस्य यद्विघ्नानन्तवेन प्राधान्यात् सर्ववेगानुगतं सामान्यलिङ्गमाह—निद्रामित्यादि । एतत् सुबोध्यम् ॥ २ ॥

स्थावरं च ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।

फेनच्छर्द्यरुचिश्वासं मूर्च्छां च कुरुते शृशम् ॥ ३ ॥

* ‘मूलाद्यात्मकमिति आद्यं प्रथमं अदनीयमायमित्यन्ये । स्थावरं मूलादिस्वरूपं दशविधम् । यदुक्तं सुश्रुते—“दशाविघ्नानमाद्यं साह्रितीयं षोडशाश्रयम्”—इति (आ० द०) ॥ १ ॥

१ “आरशब्देनात्र वृक्षिकादिलाङ्गुलस्थितः कण्टको मण्यते, तस्य च स्थूलशूलरूपत्वाच्च कण्टगणेनैव ग्रहणं, अत एव वृष्टिनिःश्वासेत्यादिसत्वे पुण्ड्रिदाहतमारग्रहणम्” इति बल्लभः ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३९७

स्थावरस्य सामान्यलिङ्गमाह—स्थावरं चेत्यादि । केनच्छर्दिरिति केनस्य छर्दिः ॥३॥

*इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ।

जानीयाद्विपदातारमेभिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ४ ॥

न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।

अपार्थं बहु संकीर्णं भापते चापि मूढवत् ॥ ५ ॥

हसत्यकस्मात् स्फोटयत्यङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ।

वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥ ६ ॥

विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनस्यपि ।

आलमेतात्सनं दीनः करेण च शिरोरुहम् ॥ ७ ॥

वर्तते विपरीतं च विपदाता विचेतनः ।

(सु. क. अ. १)

विपदातृलक्षणमाह—इङ्गितज्ञ इत्यादि । अभिप्रायस्तूचकमीहितमिङ्गितं तज्ज्ञो वैद्यो वाचा क्रियया मुखवैकृत्यादिना च विपदातारं जानीयात् । एभिर्वैकृत्यमाण-लक्षणैः । न ददात्युत्तरं पृष्ट इति स्वीयास्तकर्मजनितन्यामोहात् । अपार्थमित्यनर्थ-कम् । संकीर्णमित्यस्फुटम् । हसत्यकस्मादिति अहेतोरपि हसति । मयजवायुजनित-पर्वव्यधापनोदनायाङ्गुलीः स्फोटयति । क्रियान्तरकरणसूचनाय महीं विलिखति । भीतः सन् प्रत्येकं वीक्षते, ध्याम इति दग्धसमवर्णः किञ्चित्पृष्ठादिकं, वर्तते विपरीत-इति वारंवारं परिवर्त्य तिष्ठति ॥ ४-७ ॥—

उद्वेष्टनं मूलविपैः प्रलापो मोह एव च ॥ ८ ॥

जृम्भणं वेपनं श्वासो मोहः पत्रविपेण तु ।

मुष्कशोथः फलविपैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ॥ ९ ॥

भवेत् पुष्पविपैर्दृष्टविराग्मानं श्वास एव च ॥

त्वक्सारनिर्यासविपैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ॥ १० ॥

आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंश्रवाः ।

फेनागमः क्षीरविपैर्विड्भेदो गुरुगात्रता ॥ ११ ॥

हृत्पीडनं चातुविपैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ।

प्रायेण कालघातीनि विषाप्येतानि निर्दिशेत् ॥ १२ ॥

(सु. क. अ. २)

* 'अवनीपतेः परिकर्मिणो विपमन्वारयन्तीति तेषां विपदानृणां लक्षणमाह—इङ्गितज्ञ इत्यादि । त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते इति स्वपापकर्मोत्पन्नमयवेतान्योन्यमीक्षते । विवर्णवक्त्रो मलिनवक्त्रवर्ण इति दृष्टव्यः' (आ० द०) ॥ ४-७ ॥

† 'मुष्कयोः श्वयशुः । पुष्पविपलक्षणमाह—यवेदित्यादि । त्वक्साररेत्यादि त्वन्विपैः सारविपैः

१ 'मुखशोथः' इति क. ।

३४ मा० नि०

गूढादिपिपासां प्रमादादुपदुक्तानां प्रत्येकं लक्षणमाह—उद्वेष्टनमित्यादि । उद्वेष्टनं दण्डविमर्दनवच्च । गूढविपरित्यक्तविधेरपि, एवं पत्रादीनामुक्तानां यावत्संख्याकानामेकं सामान्यलक्षणमवगन्तव्यम् । प्रायेण कालपातीनीति एतानि नव मूलादिविधानि कालान्तरेण नारकानि भवन्तीत्यर्थः । कन्दविषं तु त्रयोदशविधमतितीक्ष्णत्वात्प्रायिकिकाद्यादिगुणयोगात्तदात्वेन नारकम् ॥ ८-१२ ॥

“सद्यः दत्तं पच्यते यस्य जन्तोः श्वेद्रक्तं पच्यते चाप्यमीक्षणम् ।

कृष्णीभूतं हिममत्यर्थपूति दतान्मांसं शीर्यते चापि यस्य ॥ १३ ॥

कृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं तं पुरुषं व्यवस्येत् ।

लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमित्रैर्यणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ १४ ॥

सपीतं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ।

केनमुद्धमते चापि विपपीतं तमादिशेत् ॥ १५ ॥

विपलितशरीरस्य लिङ्गमाह—नच इत्यादि । पच्यते चाप्यमीक्षणमिति सद्यस्तावत् पच्यते पथादपि पुनः पुनः पाठमेति ॥ १३-१५ ॥

‘घातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।

यथाक्रमं समाग्याता, दान्तरा द्वन्द्वरूपिणः ॥ १६ ॥

स्नानरमणिधानं जहनेप्यतितीक्ष्णयेन सर्पविषे वाच्ये तदाश्रयान् सर्पानाह—घातपित्तकफात्मान इत्यादि । भोगी कणी, मण्डली मण्डलवद्भ्रातृलालादिरूपमण्डल्युकः, राजितविषयीपरैरश्रयान्, एते यथाक्रमं बातायात्मानो बातादिप्रकृतयः । व्यतिकरजान् सर्पान् दर्शयति—दान्तरा द्वन्द्वरूपिण इति ।—द्वयोरन्तरं विशेषो येषु ते तथा । तथा—फणिना मण्डलिन्यां गोनया जाताः, मण्डलिना गोनसेन च फणिन्यां कृष्णतर्पाः, एवमन्येऽपि जातिसंकरा ऊक्षाः । व्यन्तरा इति पाठे स एवार्थः, विशब्दस्य व्यर्थत्वात्; तथा ‘विभवान्महानाकाशः’ इत्यत्र व्याख्यातं, विभवादिति द्विभावात्, द्विभावाच्च सर्वमूर्तद्रव्यैः संयोगः सर्वत्रोपलम्भ्यते । द्वन्द्वरूपिण इति द्वयोः फणिमण्डलिनोर्घातपित्तप्रकृत्योर्यत् प्रकृतित्वं तन्मिलितप्रकृतित्वमेवामित्यर्थः, घातपित्तप्रकृत्योरपवा द्वयोर्यदोपयो रूपं तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥

दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्वघातविकारकृत् ।

पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ १७ ॥

राजिलोत्थो भवेदंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।

पाण्डुः क्षिग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारकृत् ॥ १८ ॥

निर्यासविषैः पृथक् विभिः । पारुष्यं सरस्वत्यै मुखैष्व, कफसंलग्नः केमास्त्रावः । क्षीरविपलक्षणमाह—फेनेत्यादि । मुगमन् । धातुविषमाह—दृष्टित्यादि । धातुविषैः हरितालादिकैः (आ० ८०) ॥ ८-१२ ॥

* ‘दिग्धाहतं विपलितशरीरकृत् । शत्रुमित्रैर्यत्संचारितविपलक्षणमाह—लिङ्गानीत्यादि । एतान्येव पूर्वोक्तानि, अमित्रैः शत्रुभिः, त्रणे शत्रुवर्णे, प्रमादात् जननवाचात्’ (आ० ८०) ॥ १३-१५ ॥

† ‘द्वन्द्वरूपिण इति द्वयोर्यो भावः; तदन्त इत्यर्थः’ (आ० ८०) ॥ १६ ॥

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ३९९

भोगिप्रभृतिभूतदंशेषु वातादीनां लिङ्गमाह—दंशो भोगिकृत इत्यादि । सर्ववात-
विकारकृदित्यनेनैव कृष्णत्वे सिद्धे तदुक्तिरवश्यमावित्वद्वयापनार्थ, एवमुत्तरत्रापि
पीताद्यभिधानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

*अश्वत्थदेवायतनदमशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये च दष्टाः परिवर्जनीया ऋक्षे सिरामर्मसु ये च दष्टाः ॥ १९ ॥

विशिष्टदेशादिदष्टस्यासाध्यत्वमाह—अश्वत्थेत्यादि । याम्ये चेति भरण्याम् । ऋक्षे
नक्षत्रे । मर्मस्त्विति आशुघातिषु । याम्ये चेति चकारेणार्द्रांशेषामधामूलकृत्तिकार्ना
ग्रहणम् । यदुक्तमन्यत्र—“चैत्यायतनवल्मीकदमशानेषु चतुष्पथे । आर्द्रांशेषामधा-
मूलकृत्तिकामरणीषु च । पद्म्यां सन्ध्यायोर्दंशे मर्मस्त्राशुहरेषु च । दष्टाः कष्टेन
जीवन्ति यदि दूतादिसंपदः”—इति ॥ १९ ॥

दर्वाकराणां विपमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ।

दर्वात्यादि । दर्वाकराणां विपमाशु हन्ति अश्वत्थादीं विशेषेण दर्वाकराणामाशुमा-
रकं, दर्वाकराः फणिनः । सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्तीति उष्णसंयोगे सति सर्वाणि
विपाणि स्वरूपतो द्वैगुण्यं भजन्ते; ‘सर्वाणि चोष्णानि यथाक्रमेण’ इति पाठान्तरे
अयमर्थः—सर्वाणि भोगिमण्डलिराजिलविपाणि यथाक्रमेण यथोद्दिष्टक्रमेणोष्णान्यश्वत्था-
दिष्वाशुघातीनि । दर्वाकरविपस्य पृथगुपादानं विशेषार्थम् ॥—

अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु बृद्धेषु बुभुक्षितेषु ॥ २० ॥

क्षीणक्षते मेहिनि कुष्ठयुक्ते रुक्षेऽवले गर्भवतीषु चापि ।

एवमपरेष्वप्याशुघातितं संभवति, तानाह—अजीर्णेत्यादि । अजीर्णपित्तातप-
पीडितेष्विति अजीर्णिनि दोषत्रयप्रकोपात्, पित्तातपपीडितयो रौक्ष्यात्, बालबृद्धयो-
रसंपूर्णक्षीणथासुत्वेन विपवेगासहत्वात्, बुभुक्षितेष्विति पित्तवृद्ध्योष्णदेहत्वात्, क्षीण-
क्षत इति क्षतक्षीणे बहुलवातदुष्टे, मेहिनि दोषत्रयप्रकोपात्, कुष्ठयुक्ते रक्षादि-
दोषात्, रुक्षे वातकोपात्, अवले क्लेशासहत्वात्, गर्भवतीषु गर्भेणोत्क्षिप्तदोषत्वात्,
एषु विपमाशुघातीति ॥ २० ॥—

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति ॥ २१ ॥

शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षां विषामिभूतं परिवर्जयेत्तम् ।

जिह्वं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ॥ २२ ॥

कृष्णः सरक्तः श्वयशुश्च दंशो हन्वोः स्थिरत्वं च विवर्जनीयः ।

वर्तिर्धना यस्य निरेति वक्राद्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमद्यश्च यस्य ॥ २३ ॥

* ‘याम्ये इत्यत्र “पिन्धे” इति पाठः । पिन्धे मघायां । ये च मर्मसु दष्टाः स्युस्तेऽपि त्याज्या
इति’ (आ० द०) ॥ १९ ॥

† ‘सर्वाणि चोष्णे विगुणीभवन्तीति उष्णसंयोगे सर्वाणि विपाणि स्वरूपतो वैगुण्यं
भजन्ते ॥’ (आ० द०) —

॥ अस्यायमेवैष्टः पाठः ।

दंष्ट्रा निपाताश्चतुरश्च यस्य तं चापि वैद्यः परिवर्जयेच्च ।
उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाऽप्यथवा विवर्णम् ॥ २४ ॥
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च ज्ञात्वा नरं कर्म न तत्र कुर्यात् ।

इदानीं सर्वथा वर्जनीयमाह—शस्त्रक्षत इत्यादि । राज्यो लताभिश्चेति राज्यो लेखा
लताभिस्ताडनाद्य भवन्ति । तदुक्तमालम्बायने,—“नैति रक्तं क्षतायस्य लताघातेन
राजिकाः । न लोमहर्षः शीताद्भिर्वर्जयेत् विपादितम्” इति । जिह्वां वक्रं, स्तब्धमिति
कार्तिकः । केशशात इति कर्षणात् केशोत्पाटः । कण्ठभङ्गो ग्रीवाया अविवारणम् ।
हन्त्रोः स्थिरलं हनुद्वयस्य लग्नत्वम् । वर्तिर्धनेति लालारूपा वर्तिः । रक्तं स्रवेदृष्व-
मथश्च यत्येति मुखनासागुदादिभ्यः क्षोणितस्त्रावः । दंष्ट्रा निपाताश्चतुरश्चेति अलार इति
प्राप्ते चतुर इति निर्देश आगमविधेरनित्यत्वात्, यथा “अग्रतश्चतुरो वेदा” इत्यादि ।
उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतमिति उन्मत्तमत्यर्थमुन्मादवन्तं, उपद्रुतं ज्वरातिसारादिभिरत्यर्थ-
मुपद्रुतम् । हीनस्वरं वक्तुमसमर्थम् । विवर्णं कृष्णवर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् ।
अवेगिनं गर्मेनादिवेगरहितं, विष्मूत्रादिवेगरहितमिति कार्तिकः ॥ २१-२४ ॥—

जीर्णं विपद्गोपधिभिर्हतं वा दावाग्निघातातपशोषितं वा ॥ २५ ॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विपं हि दूषीविपतामुपैति ।

(सु. क. अ. २)

स्थावरजङ्गमविपमेव जीर्णत्वादिभिर्विशेषैर्दूषीविपसंज्ञां लभते; तथाह—जीर्णमि-
त्यादि । विपद्गोपधिमिति अगदादिभिः । दावाग्निघातातपशोषितं चेति दावाभिर्वै-
नाभिः । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनमिति स्वभावादेव किमपि विपं व्यवयिविकाशि-
प्रसृतिषु दशसु गुणेषु मध्ये एकद्वित्र्यादिगुणहीनं यदि भवति तदा दूषीविपता-
मुपैति ॥ २५ ॥—

*वीर्याल्पभावाद्गुणनिपातयेत्तत् कफान्वितं वर्णगणानुबन्धि ॥ २६ ॥
तेनादितो मित्रपुरीषवर्णो वैगन्ध्यवैरस्ययुतः पिपासी ।

मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिं च विचेष्टमानोऽरतिमामुयाद्वा ॥ २७ ॥
(सु. क. अ. २)

गुणहीनतामेव कार्येण दर्शयति—वीर्याल्पभावादित्यादि । न निपातयेदिति न
मारयति सद्यश्चिरेण वा । कफान्वितमिति कफान्वितं सत् मन्वीभूतौष्ण्यादिगुणं
न मारयति । वर्णगणानुबन्धीति अपाक्काच्चिरस्थायि । तेनादितो मित्रपुरीषवर्ण
इति तेन दूषीविपेणादितो, मित्रशब्दोऽत्र पुरीषवर्णाभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्यते,
मित्रवर्णो विवर्णः । वैगन्ध्यवैरस्ययुत इति विरुद्धगन्धमुखवैरस्ययुक्तः । विचेष्टमानो
विरुद्धां चेष्टां कुर्वन्, अरतिमुखं लभते ॥ २६ ॥ २७ ॥

* ‘तद्दीर्घस्यापत्वात्तेन गररूपेण ये दोषा भवन्ति, तान्दर्शयन्नाह—तेनेति । तेन
गररूपेण विषेण पीडितो मित्रपुरीषवर्णादिकः स्यात्’ (भा० द०) ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ ‘अनवायनेऽप्युक्तम्’ क. । २ ‘प्रथमादिवेगरहितं’ क. । ३ ‘गररूपेण पीडितः’ क. ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ४०१

आमाशयस्थे कफवातरोगी, पक्काशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।

भवेत् समुद्धस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ २८ ॥

(सु. क. अ. २)

स्थानविशेषेण विशिष्टलिङ्गमाह—आमाशयस्थ इत्यादि । कफावृत्तत्वेन वातकोप
आमाशये, तेन कफवातरोगीत्युक्तम् । अनिलपित्तरोगीति पक्काशये दुष्टवातसंवन्धेन
प्रत्यासन्नस्याशयस्थस्य पित्तस्य कोपः । भवेत् समुद्धस्तशिरोरुहाङ्ग इति अत्राङ्गशब्दात्
परं रुहशब्दो द्रष्टव्यः, तेनायमर्थः—समुद्धस्तशिरोरुहाङ्गः, शिरोरुहाः केशाः,
अङ्गरुहं लोम, तदुक्तमालम्बायने,—“सीदन्ति केचल्लोमानि तस्मिन् पक्काशयं गते”—
इत्यादि । विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्ग इति मुण्डितपक्षश्चकुनिसदृशः, एतत् पक्का-
शयगतस्यैव लिङ्गम् ॥ २८ ॥

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।

कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यास्याशु, पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ २९ ॥

(सु. क. अ. २)

तस्य रसादिधातुगतस्य लिङ्गमाह—स्थितं रसादिष्वित्यादि । यथोक्तान् करोति
धातुप्रभवान् विकारानिति मुमुक्षुते व्याधिसमुद्देशीयाध्यायोक्तान्नाश्रद्धावीन् करोति;
कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यातीति कफसंवन्धाच्चीतायौ काले कोपं याति । पूर्वं
शृणु तस्य रूपमिति पूर्वरूपं दृष्टव्यमर्थः ॥ २९ ॥

निद्रागुरुत्वं च विजृम्भणं च विच्छेपहर्षावथवाऽङ्गमर्दम् ।

ततः करोत्यञ्जमदाभिपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म ॥ ३० ॥

मांसक्षयं पादकरप्रशोथं मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम् ।

दूषीविषं श्वासतृषाज्वराश्च कुर्यात् प्रवृत्तिं जठरस्य चापि ॥ ३१ ॥

(सु. क. अ. २)

तदेवाह—निद्रेत्यादि । विच्छेपहर्षामिति विच्छेपो गात्रस्य शैथिल्यं, हर्षो रोमहर्षः ।
एतानि वातकफजानि लिङ्गानि । तत इति पूर्वरूपादनन्तरम् । अञ्जमदाभिपाकाविति
अञ्जमदः अञ्जे भुक्ते मदो हर्षः अञ्जमदः, कार्तिकस्तृषाविक्षेपणमञ्जमदमाह, अञ्जमदो
रसाजीर्णमिति गदाधरः; अभिपाकोऽन्नस्यापाकः । पादकरप्रशोथमिति पादे करे च
प्रकृष्टं शोथं करोति । ‘मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारं’ इत्यस्य स्थाने ‘प्रलेपकं छर्दिं इत्यादि
पाठान्तरे प्रलेपकं स्नेदप्रवृत्त्या पिच्छिलं गात्रं, ज्वरविक्षेपं वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

उन्मादमन्यज्जनयेत्तथाऽन्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् ।

गाङ्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ ३२ ॥

(सु. क. अ. २)

तदेव नानाप्रकारं यद्यत्करोति तत्तदाह—उन्मादमन्यदित्यादि । क्षपयेच्च शुक्रमिति
षाण्ड्यं करोतीत्यर्थः । तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ ३२ ॥

*दूषितं देशकालानदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।

यस्मात् संप्रपयेच्छातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ३४ ॥

(सु. क. अ. २)

दूषीविषस्य निरुक्तिमाह—दूषितमित्यादि । देशकालानदिवास्वप्नैरिति देशः प्रचुरा-
निलक्षितवृष्टिरनूपादिः, कालः क्षीतानिलदुर्दिनादिः, अर्धं सुरातिलकुलत्वादि, तैर्दूषितं
क्रोपितं, अभीक्ष्णशः पुनःपुनः । आतुदूपकत्वेन दूषीविषम् । संयोगजं विषं द्विविधं;
एकं सविषाविषसंयोगकृतं कृत्रिमसंज्ञं, अपरं निर्विषद्रव्यकृतं गरसंज्ञम् । यदाह
वृद्धकाश्यपः,—“संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरः स्यादविषं तत्र सविषं
कृत्रिमं मतम्” इति । अत एव रसायने चरकः,—“दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे
विषे”—इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदं रजो नानाङ्गजान् मलान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ ३५ ॥

तैः स्यात् पाण्डुः रुशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।

मर्मप्रथमनाधमानं हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ३६ ॥

जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेरलिङ्गानि दर्शयेत् ॥ ३७ ॥

तद्वयमपि दर्शयितुमाह—सौभाग्यार्थमित्यादि ।—स्त्रियः सौभाग्यार्थं शत्रुप्रयुक्ता
वा सविषजन्तानां स्वेदं, रजश्चूर्णं, नानाङ्गजान् नानागरकरान् मलान्, अन्नादौ ददाति ।
तैरिति स्वेदरजःप्रभृतिभिः । गरश्चास्येति अपाकाज्जठरावस्थितस्वेदादिरेव गरः, अत
एव तस्योदरामयः; किंवा वक्ष्यमाणमर्मप्रथमनादिलक्षणो व्याधिर्गरः । मर्मप्रथमनं
मर्मव्यथा । शोथलक्षणमिति शोथ एव लक्षणं, जठरमुदरम् । अन्यस्य व्याधेरलिङ्गानि
दर्शयेदिति अन्यस्य विस्फोटादेर्लिङ्गं दर्शयति ॥ ३५-३७ ॥

यस्माद्धूतं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ।

तस्माद्धूतास्तु भाष्यन्ते संख्यया ताश्च पौडश ॥ ३८ ॥

(सु. क. अ. २)

संप्रति छतानां घोरविषयत्प्रतिपादनार्थमेतिहमाह—यस्माद्धूतं तृणमित्यादि । इति
किल श्रुतिः,—“विश्वामित्रो नरपतिः कामधेनोर्वलत्कारग्रहेण मुनिसत्तमं वशिष्ठं

* ‘अन्नस्योपलक्षणत्वाद्यवयव्यायायकोवाद्योऽपि आह्वानः; आत्मवतः पश्याक्षिनः ।
क्षीणस्य क्षीणधातोः’ (आ० द०) ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

† ‘यस्मात् कारणांमुनेः प्रस्वेदविन्दवो हूतं तृणं प्राप्ताः, तस्माद्धूता भाष्यन्ते, “तासामष्टौ
कुच्छसाध्या वर्ण्यास्तावत् एव तु”—इति । मतान्तरेषोत्पत्तिरन्यथा वर्ण्येते—“अन्ये वदन्ति
सुकस्य दुष्टस्यान्नस्य मूर्च्छेनावत् । संयन्ति विस्फोटा ये छतानीदलक्षणाः ॥ यथास्वं
धारयन्तस्ते छतानीटास्तु कीर्तिताः”—इति’ (आ० द०) ॥ ३८ ॥

मधुकोशन्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ४०३

कोपयांचकार, कुपितेन तेनान्तर्ज्वलदविरलकोपानलज्जलितं कुकुलयुगलमिव बहल-
पाटलं लोचनद्वयं बहता भगवान् रविरवलोकितः । ततस्तस्य भ्रुकुटिभयङ्करललाट-
तटप्रस्यन्दी स्नेदविन्दूत्करः प्रचण्डतरः प्रत्यासन्नलनतृणे धेन्वर्थं संभृतो निपतितो
हृताऽभूत्—इति । तासु पोदश । यदाह सुश्रुतः,—“त्रिमण्डल्य तथा श्वेता कपिला
पीतका तथा । ललामूत्रविपा रक्ता कठिना चाष्टमी स्मृता । सौवर्णिका लाजवर्णा
जालिन्येकपदी तथा । कृष्णाऽभिवक्ता काण्डा च मालगुण्यष्टमी मता” (सु. -क.
स्था. अ. ८)—इति ॥ ३८ ॥

*ताभिर्दष्टे दंशकोयः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ३९ ॥

पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।

शोथा महान्तो मृद्वो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥ ४० ॥

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ।

(सु. क. अ. २)

तासां सामान्यदंशलक्षणमाह—ताभिर्दष्टे इत्यादि । दंशकोय इति दंशवेशे
पूतिभाव इत्यर्थः । प्रवृत्तिः क्षतजस्येति रक्तस्य प्रवर्तनम् । सर्वलूतानामिति असा-
ध्याष्टविधसौवर्णिकादिलूतानामेव सामान्यलक्षणं ज्ञेयम् । यत्त्रिमण्डलादीनामष्टानां
कृच्छ्रसाध्यत्वं, ताभिर्दष्टे शिरोदुःखमित्यादिना सामान्यलक्षणमभिधाय सौवर्णिकाद्यन-
न्तरमेतत् पठितवान् सुश्रुतः । माघवकरेण तु पोदशानां लूतानां सामान्यलक्षणमेत-
दिल्लभिप्रायेण पठितमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालकाचितम् ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वाकृतिं भृशं पाकं क्लेशोद्यज्वरान्वितम् ।

दूषीविपाभिर्लूताभिस्तद्वृष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ४२ ॥

(च. वि. अ. २५)

त्रिमण्डलादयोऽष्टौ दूषीविपास्तासां लक्षणमाह—दंशमध्ये इत्यादि । ऊर्ध्वाकृतीति
ऊर्ध्वगत्स्वरूपं, अन्ये ‘दग्धाकृति’ इति पठन्ति, तद्यथावयम् । दूषीविपाभिरिति काल-
न्तरप्रकोपिविपाभिः । दृष्टमिति दंशम् ॥ ४१—४२ ॥

†शोथः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वै पिडका ज्वरैः ।

प्राणान्तिकाश्च जायन्ते श्वासहिकाशिरोग्रहाः ॥ ४३ ॥

(च. वि. अ. २५)

* ‘कृच्छ्रसाध्यत्वमष्टविधत्रिमण्डलादिलूतानाम् । “ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्ठदंशे च
वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदाः शैष्मिकवातिकाः”—इति’ (भा ० द०) ॥ ३९—४० ॥

† अन्ये “श्वेताः सिता रक्ताः पीताश्च” इति पठन्ति । तत्र पिडका ज्वरश्च
(भा० द०) ॥ ४३ ॥

१ ‘शोथाः’ क. । २ ‘सपिडकाज्वराः’ क. । ३ सर्पाणामेव विण्मूत्रकीटास्तु कीटजा-
स्तुताः । दूषीविपाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ॥ इति. ख. । ४ ‘प्राणान्तिकाभिः’ क. ।

सौवर्णिकादीनामष्टानामसाध्यानां प्राणहराणां सामान्यलक्षणमाह—शोध इत्यादि ।
प्राणान्तिका इति प्राणहराः ॥ ४३ ॥

आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।

लोमहर्षश्च दाहश्चाप्यास्तुदूपीविपादिते ॥ ४४ ॥

(च. वि. अ. २५)

आस्तुदूपीविपलक्षणमाह—आदंशादित्यादि । आदंशाच्छोणितमित्यत्र 'गलति'
इति शेषः । आसवः शुक्रविपाः । यदुक्तं,—'शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रस्पृष्टैः स्पृशन्ति
यत्' (सु. क. स्था. अ. ७)—इति ॥ ४४ ॥

मूर्च्छाङ्गशोथवैषण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।

शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूपिकैः ॥ ४५ ॥

(च. वि. अ. २५)

प्राणहरमूपिकलक्षणमाह—मूर्च्छंलादि । अङ्गशोथेति मूपिकाकार एवाङ्गशोथो
ज्ञेयः । यदुक्तमन्यत्र,—'चीयते ग्रन्थिभिर्वाङ्गमानुशावकसन्निभैः' (सु. क. स्था.
अ. ७)—इति । शब्दाश्रुतिः वाधिर्यं, अन्ये 'मन्दाश्रुतिः' इति पठन्ति । असाध्य-
मूपिकैः मारणात्मकैः ॥ ४५ ॥

* काष्ण्यं द्यावत्त्वमथवा नानावर्णत्वमेव वा ।

मोहोऽथ वर्चसो भेदो दृष्टे स्यात् कृकलासकैः ॥ ४६ ॥

(च. वि. अ. १३)

कृकलासदष्टलिङ्गमाह—काष्ण्यमित्यादि । वर्चसो भेदोतिसारः ॥ ४६ ॥

† दहत्यग्निरिवादौ च भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ४७ ॥

दृष्टोऽसाध्यश्च हृदप्राणरसनोपहतो नरः ॥

मांसैः पतद्भिरस्यर्थं वेदनातो जहात्यसून् ॥ ४८ ॥

(च. वि. अ. २५)

वृश्चिकविपलिङ्गमाह—दहत्यग्निरिवेत्यादि । वृश्चिकः खनामरुपातः, स च आरा-
विषः । दृष्टोऽसाध्यश्च । हृदप्राणरसनोपहतो नर इति यदा हृदयनासाजिह्वोपघातो
भवति तदा तद्दृष्टो न साध्यः । मांसैः पतद्भिरस्यर्थं वेदनातो जहात्यसूनित्यादिनाऽय-
मपरोऽसाध्यप्रकारः । 'दृष्टोऽसाध्यस्तु' इति पाठपक्षेऽसाध्यैः सद्यःप्राणहरैर्वृश्चिकैर्दृष्टो
यथोक्तलिङ्गो भवति । चरकेऽप्ययमेव पाठः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

‡ विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिस्थायि च ।

लक्षणं कणमैर्दृष्टे दंशश्चैवावसीदति ॥ ४९ ॥

कणमदष्टलिङ्गमाह—विसर्प इत्यादि । कणमः कीटविशेषः ॥ ४९ ॥

* 'कृकण्टकः कृकलासः' (आ० द०) ॥ ४६ ॥

† 'ऊर्ध्वमुपरिष्ठादाशु याति पश्चाच्च दंशे तिष्ठति' (आ० द०) ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

‡ 'विशीर्यते गलति' (आ० द०) ॥ ४९ ॥

१ "साच्च कृकण्टकैः" इति पाठाभिप्रायेण । २ "दंशश्चैव विशीर्यते" इति पाठान्तरम् ।

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ४०५

* दृष्टलोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।

दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ५० ॥

उच्चिटिङ्गदष्टलिङ्गमाह दृष्टरोमेत्यादि ॥ ५० ॥

† एकदंष्ट्रादितः शूनः सरुजः पीतकः सत्तद् ।

छर्दिर्निद्रा च सविपैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ५१ ॥

मत्स्यास्तु सविपाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।

कण्डू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविपास्तु जलौकसः ॥ ५२ ॥

सविपमण्डूकादिदष्टलिङ्गमाह—एकदंष्ट्रादित इत्यादि ।—खभावादेकया दंष्ट्रया छतो दंशो भवति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

‡ विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ।

गृहगोधिकादष्टलिङ्गमाह—विदाहमित्यादि । गृहगोधिका ज्वेष्टी, अन्ये तु भ्रामरक-
माहुः । अत्र वक्ष्यमाणं कुर्यादिति संवन्धनीयं, तेन-विदाहादीनां कर्मत्वम् ॥—

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपटीविपम् ॥ ५३ ॥

शतपटीदष्टलक्षणमाह—दंशे इत्यादि । कुर्याच्छतपटीविपमिति शतपटी कार-
णिका ॥ ५३ ॥

कण्डूमान् मशकैरीपच्छोथः सान्मन्दवेदनः ।

असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ५४ ॥

मशकदष्टलिङ्गमाह—कण्डूमानित्यादि । असाध्यकीटसदृशमिति असाध्यकीटैर्लता-
दिभिः समलक्षणमिति । असाध्यं मशकक्षतमिति । पञ्चसु मशकेषु मध्ये पार्वतीयमश-
कक्षतमसाध्यम् । यदाह सुश्रुतः,—“पार्वतीयैस्तु कीटैश्च प्राणहरेस्तुल्यलक्षणम्”
(सु. क. स्था. अ. ८)—इति ॥ ५४ ॥

सद्यःप्रज्ञाविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।

पिडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थण्डिकाऽसुहृत् ॥ ५५ ॥

मक्षिकादष्टलिङ्गमाह—सद्य इत्यादि । तासां च स्थण्डिकाऽसुहृदिति तासां सुश्रुतो-
क्तपण्डिकाणां मध्ये स्थण्डिका प्राणहरेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

§ चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिश्च नखदन्तविपं च यत् ।

शूयते पच्यते वामि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ५६ ॥

चतुष्पद्भिरिति चतुष्पादा व्याघ्रादयः । द्विपादा वनमानुषवानरादयः ॥ ५६ ॥

* ‘उच्चिटिङ्गान्ना दृष्टिकेन दष्टः पुमान्, दृष्टरोमा कण्टकितदेहः, स्तब्धमेहनः, तथा
भृशार्तियुक्तः । शीतोदकेनेवाङ्गानि सिक्तानि मन्यते । सुश्रुतस्तु उच्चिटिङ्गं कीटविशेषमाह’
(आ० द०) ॥ ५० ॥

† ‘सविपमत्स्यलक्षणमाह—मत्स्या इत्यादि । सुगमम् । सविपजलौकादष्टलक्षणमाह—कण्डू-
मित्यादि । कुर्युरिति पूर्वक्रियया संवन्धः’ (आ० द०) ॥ ५२ ॥

‡ ‘गृहगोधिका माक्षणीति लोके’ (आ० द०)—

§ ‘तैर्यत् नखदन्तदन्तक्षतं च, तैश्च शूयते शोफयुक्तं भवति, तथा पच्यते, तथा स्रवति,
तथा ज्वरयति’ (आ० द०) ॥ ५६ ॥

१ “शूयते” इत्यत्र “शूयते” इति पा० ।

* श्वशृगालतरक्ष्वर्क्ष्याग्रादीनां यदाऽनिलः ॥
 श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः ॥ ५७ ॥
 तदा प्रस्रस्तलाङ्गूलहनुस्कन्धोऽतिलालवान् ।
 अन्यक्तवधिरान्धश्च सोऽन्योन्यमभिधावति ॥ ५८ ॥
 प्रमूढोऽन्यतमस्त्वेषां खादन्विपरिधावति ॥
 तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणां सविधेण तु ॥ ५९ ॥
 सुप्तता जायते दंशे कृष्णं चातिश्रवत्यसृक् ॥
 दिग्धविद्वस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः ॥ ६० ॥
 † येन चापि भवेदष्टस्तस्य चेष्टां रुतं नरः ॥
 बहुशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विपश्यति ॥ ६१ ॥
 दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यस्तु पश्यति ॥
 अप्सु चादर्शविम्बे वा तस्य तद्रिष्टमादिशेत् ॥ ६२ ॥
 त्रस्यत्यकस्माद्योऽभीक्ष्णं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपि वा जलम् ॥
 जलत्रासं तु तं विद्याद्रिष्टं तदपि कीर्तितम् ॥ ६३ ॥

* 'अत्र केचित् विषाधिकारसामान्यात् आपदानां व्याघ्रादीनां भक्षकानां च विपलक्षणं भणन्ति । तदाह-श्लेष्मादि । आ कुङ्कुरः, शृगालः प्रसिद्धः तरसुर्दृग्ग्राह्यर्वाप्रविशेषः, 'जरप(ख) इति लोके, कक्षो भट्टकोऽतिलोमशः, श्लच्छ इति लोके प्रसिद्धः । आदिश-ब्दादुक्तविवादयो हिताः पञ्चमे प्राणाः । आदीनां यदा अनिलो वायुः श्लेष्मप्रदुष्टः सन्, संज्ञावहाश्रितः संज्ञावहलोत्तोगतः संज्ञां सम्यग्ज्ञानं मुष्णाति हरति । सम्यग्ज्ञानहरणाच्च कीदृशो भवतीत्याह-तदेत्यादि । प्रस्रस्तं स्थानच्युतं, लाङ्गूलं बालपि, नेहर्न च । प्रस्रस्त-शब्दो लाङ्गूलदिभिः प्रत्येकं संबन्धनीयः । अतिलालावान् अतिशयेन लालास्रावयुक्तः । अन्यक्तवधिरौऽन्यश्च न व्यक्तो वधिरौऽन्धो वेत्यर्थः । अन्योन्यमभिधावति परस्परं दष्टनभिधावति । हनुस्कन्धस्थाने 'शूनस्कन्धः' इति केचित्पठन्ति । 'प्रमूढोऽन्यतमस्त्वेषां खादन्विपरिधावति' इत्यत्रोत्तरार्थं केचित्पठन्ति । यथां मध्येऽन्यतमः एकतमः प्रमूढः सन् खादन् विशेषेण परिधावति । तेनेति दंष्ट्रिणा । सुप्तता बाधिर्यम् । उपलक्षितो शुक्त इत्यर्थः' (भा० ६०) ॥ ५७-६० ॥

† 'इदानीं आदिदष्टस्य रिष्टमाह-येनेत्यादि । चेष्टां क्रियां, रुतं शब्दं बहुशोऽनेकवारं, प्रतिकुर्वाणोऽनुकुर्वन्, क्रियाहीनः स्वकीयकायादिव्यापाररहितः । इदानीमपरमप्यरिष्टं निर्दिशन्नाह-दंष्ट्रिणेत्यादि । तद्दंष्ट्रिरूपदर्शनमरिष्टं भरणलक्षणम् । पुनरपरमरिष्टं निर्दिशन्नाह-त्रस्यतीत्यादि । अकस्माज्जलत्रासहेतुं विना, अपिशब्दात् श्रुत्वाऽपि जलत्रासस्रोतं जानीयात्तस्येति संबन्धः । रिष्टमित्यादि तदपि जननत्रसनमरिष्टं भरणं कीर्तितम् । यतच्चारिष्टं दष्टस्य । अत्रार्थे तन्नान्तरे, "व्याधितेन आदिना दष्टस्य श्लेष्मा कुपितः स्रोतोवाहि-नीर्षमनीरनुप्रविश्य संज्ञानाशमापादयति । ततो नरः स्पृष्ट्वा श्रुत्वा च जलं त्रस्यति, तद्रिष्टं जानीयात्"-इति । एवमदष्टस्यापि जलत्रासो रिष्टमेवेति दर्शयन्नाह-अदष्ट इत्यादि । अस्मिन्नर्थे तन्नान्तरे-"अदष्टस्यापि जन्तोर्हि जलत्रासो भवेद्यदि । तस्यारिष्टं हि भिषजो ब्रूयते विपचिन्तकाः"-इति । जलं विना जलत्रासो जायते श्लेष्मसंचयात्" इति । अथ चोक्तम्-"बुद्धिमानं यदा श्लेष्मा केवलः प्रतिपद्यते । तदा बुद्धी निरुद्धायां श्लेष्मणाऽधिष्ठितो

मधुकोशव्याख्याया आतङ्कदर्पणस्य विशिष्टांशेन च सहितम् । ४०७

वदद्यो वा जलत्रासी न कथंचन सिद्ध्यति ॥

प्रसुप्तो चोत्थितो वाऽपि स्वस्थस्वस्तो न सिद्ध्यति ॥ ६४ ॥

*प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्त्राभिकामं सममूत्रविदकम् ।

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवल्लिदाने विपनिदानं समाप्तम् ॥ ६९ ॥

विपातुरः क्रीदशो निर्विषो भवतीति दर्शयितुमाह—प्रशान्तदोषमित्यादि । अन्नाभिकाममित्यनेन प्रकृतिस्थाभितोषः । यदाह चरकः—“प्रायेणोषहतामित्रात् सपिच्छमविसार्यते । प्राप्नोति चास्य वैरस्यं न चाजमभिनन्दति”—इति । सममूत्रविदकमिति अक्षीणानतिरिक्तमूत्रपुरीषम् । अन्ये ‘समसूत्रजिह्वं’ इति पठन्ति, तदाऽयमर्थः—सममविकृतं सूत्रं जिह्वा च यस्य स तथा, एतेन विपजुष्टा जिह्वा न रसवोधिनी भवति, सूत्रमपि जिह्वायां विषप्रभावेण विकृतं भवतीति प्रतिपादयति । जिह्वाग्रहणेनैव सूत्रग्रहणे सिद्धे तस्य च रसग्रहणे अनुगुणत्वप्रतिपादनार्थं पृथुगुपादानम् । अनेन श्लोकेन “समदोषः समाभिध” (सु. सू. स्था. अ. १५)—इत्यादिश्लोकस्य सकल एवार्थः उपपद्यते ॥ ६५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विपनिदानं समाप्तम् ॥ ६९ ॥

सूक्ष्मकावलीग्रन्थे गुरुणा यत्तु गुम्फितम् ॥

मया समस्तमग्रन्थि तद्विरा शुद्धियुक्तम् ॥ १ ॥

गुणनिधिगुरुवद्दे दाग्नि वात्सालतीनां परमपरिमलश्रीधाग्नि लब्धावलम्बम् ॥

स्फुरति वचनकुन्दं मन्दसौरभ्यलेशाद्वचनमपि मदीयं किञ्चिदेतत् कदाचित् ॥ २ ॥

इति श्रीविजयरक्षितश्रीकण्ठदत्तविरचिता मधुकोशव्याख्या समाप्ता ॥

नरः ॥ जाग्रत्सुप्तोऽथवाऽऽत्मानं मञ्जन्तमिव मन्यते । सलिलाश्रयसि तदा जलत्रासं तु तं विदुः ॥ रुम्भग्रं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च । आहारस्य विधानेन पावस्य प्रकृतिं प्रजेत्—इति । अयं जलत्रासः कुपितफणस्य भवतीति रिष्टं न भवति । अत एवाऽत्र चिकित्सोपदेशः । दृष्टस्य तु रिष्टमेव, तथा स्वस्थस्य जाग्रतो वा जलमन्त्रेण त्रातो रिष्टमेवेति दर्शयन्नाह—प्रसुप्त इत्यादि । भुगमम्’ (आ० द०) ॥ ६२-६४ ॥

* ‘प्रसन्नदोषं स्वमानस्यतवातादिकम् । प्रकृतिस्थधातुमिति दधतीति धातवो रसादयो मलादयश्च । अन्नाभिकामं भोजनाभिलाषं, अन्ये “सममूलजिह्वम्” इति पठन्ति, तदायमर्थः—सममविकृतं मूलं जिह्वा च यस्य स तथा । एतेन विपजुष्टजिह्वा रसवेदिनी न भवति, मूलमपि जिह्वावत् विषप्रभावेण विकृतं भवतीति प्रतिपादयति । जिह्वाग्रहणेनैव मूलग्रहणे सिद्धे, तस्य रसग्रहणेऽर्थगुणत्वप्रतिपादनार्थं पृथुगुपादानम् । वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यमिति उक्तलक्षणः पुरुषोऽविषो भवति, विपरीतलक्षणस्तु विपातुरः । तथाहि—“प्रवृद्धदोषाऽप्रकृतिस्थधातुमनन्त्रकाहं हतमूलजिह्वम् । विरुद्धवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेत्सविषं मनुष्यम्” । इदं सविषाविपलक्षणमिति (आ० द०) ॥ ६५ ॥

अथ विषयानुक्रमणिका ।

ज्वरोऽतिखारो ग्रहणी चाशौऽजीर्णं विसृचिका ।
 अलसश्च विलम्बी च क्रिमिरूपपाण्डुकामलाः ॥ १ ॥
 हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा उरःक्षतम् ।
 कासो द्विक्का सह श्वासैः स्वरमेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥
 छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छाद्या रोगाः पानालयादयः ।
 दाहोन्मादावपस्मारः कथितोऽथानिलामयः ॥ ३ ॥
 चातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।
 पक्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥
 हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।
 प्रमेहो मधुमेहश्च पिडकाश्च प्रमेहजाः ॥ ५ ॥
 मेदस्तथोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
 गण्डमालाऽपची ग्रन्थिर्बुधः स्त्रीपदं तथा ॥ ६ ॥
 विद्रधिर्व्रणशोथश्च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिके ।
 भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥
 शीतपित्तमुद्वेगश्च कोष्ठश्चैवाग्न्यपिचकम् ।
 विसर्पश्च सविस्फोटः सरोमान्त्यो मसूरिकाः ॥ ८ ॥
 * क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीवालकामयाः ।
 विषं चैत्ययमुद्दिष्टो रुग्निनिश्चयसंग्रहः ॥ ९ ॥
 † सुभाषितं यत्र यदस्ति किञ्चित्तत्सर्वमेकीकृतमत्र यत्नात् ।
 विनिश्चये सर्वरुजां नराणां श्रीमाधवेनेन्दुकरात्मजेन ॥ १० ॥
 यत्कृतं सुकृतं किञ्चित्कृत्यैवं रुग्निनिश्चयम् ।
 मुञ्चन्तु जन्तवस्तेन नित्यमातङ्गसन्ततिम् ॥ ११ ॥
 इति श्रीमाधवकरविरचितं माधवनिदानं समाप्तम् ॥

* 'असिन् ग्रन्थे रोगसंग्रहाह—वर्षातिसाराविलादि ग्रहण्यश्चतस्रः । एकस्मिन्नजीर्ण-
 निदाने विसृचिकालसविलम्बिका ज्ञेयाः । पानालयादयः पानविभ्रमादयः । पिडकाप्रमे-
 होक्ताः । मेदोदोषो मेदोरोगः । उपदंशो मेदुरोगः, त्वगामयः कुष्ठरोगः । रोमान्तो मसूरिका-
 मेदः । नासं मुखम् । रुग्निनिश्चये अयमुद्देशः' ॥ ९ ॥

† 'ग्रन्थकारः स्वपक्षमाह—सुभाषितशिलादि । सुगमम्' (भा० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

परिशिष्टम् ।

अथ स्नायुकनिदानम् ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ।
भिनत्ति तत्क्षते तत्र सोष्म स्नायुं विशोष्य च ॥ १ ॥
कुर्यात्तन्तुनिभं जीवं वृत्तं श्वेतद्युतिं वहिः ।
शनैः शनैः क्षतायाति छेदात्कोपमुपैति च ॥ २ ॥
तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ।
स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्ताऽत्र विसर्पवत् ॥ ३ ॥
वाहोर्यदि प्रमादेन शुष्यते जङ्घयोरपि ।
संकोचं सञ्जतां चैव छिन्नतन्तुः करोत्यसौ ॥ ४ ॥
घातेन इयावरुक्षः सरुगथ दहनाञ्जीलपीतः सदाहो-
ऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात्पृथुगरिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी ।
रक्तेनारक्तकान्तिः समधिकदहनोऽथाखिलैः सर्वलिङ्गो
रोगोऽसावष्टवेत्थं मुनिभिरभिहितः स्नायुकस्तन्तुकीटः ॥ ५ ॥
इति स्नायुकनिदानं समाप्तम् ।

अथ फिरङ्गरोगनिदानम् ।

फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् ।
तस्मात्फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारद्वैः ॥ १ ॥
गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते वेदिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिनोऽङ्गसंसर्गात्फिरङ्गिण्याः प्रसंगतः ॥ २ ॥
व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्तल्लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः ॥ ३ ॥
फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा ।
वहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च बुधे ॥ ४ ॥
तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् ।
स्फुटितो व्रणवद्वैद्यैः सुखसाध्योऽपि सो मतः ॥ ५ ॥
सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादामवात इव व्यथाम् ।
शोफं च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः ॥ ६ ॥
३५ मा० नि०

कार्श्यं बलक्षयो नासामङ्गो बहेश्च मन्दता ।
 अस्थिशोषोऽस्थिवृत्तं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥ ७ ॥
 वहिर्भवो भवेत्साध्यो नवीनो निरुपद्रवः ।
 आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ॥ ८ ॥
 वहिरन्तर्भवश्चापि क्षीणस्योपद्रवैर्युतः ।
 व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुक्तयः पुरा ॥ ९ ॥

इति फिरङ्गरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ सोमरोगनिदानम् ।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि ।
 अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥ १ ॥
 आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।
 तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ २ ॥
 प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः ।
 स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ३ ॥
 वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् ।
 शिरःशिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥ ४ ॥
 मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रक्षा चातिमात्रतः ।
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते क्वचित् ॥ ५ ॥
 संधारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंहिताः ।
 ततः सोमक्षयात् स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः ॥ ६ ॥

इति सोमरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ शीतलानिदानम् ।

देव्या शीतलयाऽऽक्रान्ता मसूर्यः शीतला वहिः ॥
 ज्वरयेयुर्यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ॥ १ ॥
 ताश्च सप्तविधाः ख्यातास्तासां भेदान्प्रचक्ष्महे ॥
 ज्वरपूर्वा बृहत्स्फोटैः शीतला बृहती भवेत् ॥ २ ॥
 सप्ताहान्निसरत्येव सप्ताहात्पूर्णतां व्रजेत् ॥
 ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम् ॥ ३ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूता कोद्वचा कोद्वचाकृतिः ॥
 तां कश्चित्प्राह पकेति सा तु पाकं न गच्छति ॥ ४ ॥
 जलशूकवदङ्गानि सा विध्यति विशेषतः ॥
 सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं याति विनौषधम् ॥ ५ ॥
 ऊष्मणा तूष्मजारूपा सकण्डूः स्पर्शनप्रिया ॥
 नाम्ना पाणिसद्वा ख्याता सप्ताहाच्छुष्यति स्वयम् ॥ ६ ॥
 चतुर्थी सर्पपाकारा पीतसर्पपवर्णिनी ॥
 नाम्ना सर्पपिका क्षेयाऽभ्यङ्गमत्र विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 किञ्चिदूष्मनिमित्तेन जायते राजिकाकृतिः ॥
 एषा भवति बालानां सुखं शुष्यति च स्वयम् ॥ ८ ॥
 कोष्ठवजायते पृष्ठी लोहितोत्ततमण्डला ॥
 ज्वरपूर्वा व्यथायुक्ता ज्वरस्तिष्ठेद्दिनत्रयम् ॥ ९ ॥
 स्फोटानां मेलनादेषा बहुस्फोटाऽपि दृश्यते ॥ ...
 एकस्फोटे च कृष्णा च बोद्धव्या चर्मजामिघा ॥ १० ॥

इति शीतलानिदानम् ।

अशीतिवातरोगनामानि ।

अशीतिर्वातजा रोगाः कथ्यन्ते मुनिभाषिताः ।
 आक्षेपको हनुस्तम्भ ऊरुस्तम्भः शिरोग्रहः ॥ १ ॥
 बाह्यायामोऽन्तरायामः पार्श्वशूलं कटिग्रहः ।
 दण्डापतानकः खड्गी जिह्वास्तम्भस्तथाऽर्दितम् ॥ २ ॥
 पक्षाघातः क्रोष्टुशीर्षो मन्यास्तम्भश्च पङ्कता ।
 कलायखञ्जता तूनी प्रतितूनी च खञ्जता ॥ ३ ॥
 पादहर्षो गृध्रसी च विश्वाची चापवाहुकः ।
 अपतानो वणायामो वातकण्ठोऽपतन्त्रकः ॥ ४ ॥
 अङ्गमेदोऽङ्गशोषश्च मिन्मिनत्वं च कल्लता ।
 प्रत्यष्टीलाऽष्टीलिका च वामनत्वं च कुल्लता ॥ ५ ॥
 अङ्गपीडाऽङ्गशूलं च संकोचस्तम्भरुक्षताः ।
 अङ्गभङ्गोऽङ्गविभ्रंशो विद्ग्रहो वद्धविकृता ॥ ६ ॥
 मूकत्वमतितृम्भा स्यादत्युद्गारोऽन्नकृञ्जनम् ।
 वातप्रवृत्तिः स्फुरणं सिराणां पूरणं तथा ॥ ७ ॥
 कम्पः कादर्यं द्यावता च प्रलापः क्षिप्रमूत्रता ।
 निद्रानाशः सेदनाशो दुर्वलत्वं बलक्षयः ॥ ८ ॥

अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य काश्यं नाशश्च रेतसः ।
 अनवस्थितचित्तत्वं काठिन्यं विरसास्यता ॥ ९ ॥
 कषायचक्रताऽऽध्मानं प्रत्याध्मानं च शीतता ।
 रोमहर्षश्च भीरुत्वं तोदः कण्डू रसाहता ॥ १० ॥
 शब्दाहता प्रसृप्तिश्च गन्धाहत्वं दशः क्षयः ।

चत्वारिंशत्पित्तरोगनामानि ।

अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः ॥ ११ ॥
 धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णाहत्वं मतिभ्रमः ।
 कान्तिहानिः कण्ठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्रता ॥ १२ ॥
 तिकास्यताऽम्लवक्रत्यं स्वेदस्रावोऽङ्गपाकता ।
 कृमो हरितवर्णत्वमरुतिः पीतगात्रता ॥ १३ ॥
 रक्तद्रवोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा ।
 दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरुतिः पीतविह्वता ॥ १४ ॥
 पीतावलोकनं पीतनेत्रता पीतदन्तता ।
 शीतेच्छा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता ॥ १५ ॥
 कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविह्वत्वमन्धता ।
 उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ॥ १६ ॥
 तमसो दर्शनं पीतमण्डलानां च दर्शनम् ।
 निःसरत्वं च पित्तस्य चत्वारिंशद्रुजः स्मृताः ॥ १७ ॥

विंशतिश्लेष्मरोगनामानि ।

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्राऽतिनिद्रता ।
 गौरवं मुखमाधुर्यं मुखलेपः प्रसेकता ॥ १८ ॥
 श्वेतावलोकनं श्वेतविह्वत्वं श्वेतमूत्रता ।
 श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिककामिता ॥ १९ ॥
 मलाधिक्यं च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ।
 आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्वर्धरवाक्यता ॥ २० ॥
 अचैतन्यं च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः ।

